ИЗАБРАНА ДЕЛА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ЧЕТВРТИ ТОМ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

ФОНЕТИКА

*

РЕЧИ СА ДЕКЛИНАЦИЈОМ

*

РЕЧИ СА КОНЈУГАЦИЈОМ

РЕЧ УНАПРЕД

Овде се на једном месту објављују добро познате књиге проф. Белића из историје српског језика: а) *Фонетика,* б) *Речи са деклинацијом* и в) *Речи са конјугацијом.* Оне су настајале као скрипта за студенте којима је А. Белић предавао овај предмет и у почетку су публиковане литографисано, без године издавања. У *Библиографији радова Александра Белића*, коју је сачинила акад. Ирена Грицкат, *Фонетика* и *Речи са конјугацијом* помињу се као литографисана издања први пут „око 1931" године, а касније, 1950. г., и књига *Речи са деклинацијом.* Данас је свакако тешко библиографски тачно утврдити време излазака из штампе свих ових литографисаних скрипата, насталих пре II светског рата, што за ову прилику и није од примарне важности. Нека од тих скрипата постоје и данас, понекад сачувана и с предњом корицом, на којој нема године публиковања.

Из ових трију књига проф. Белића училе су многе генерације наших студената. Проф. Белић није стигао да их допуни, пре свега резултатима нових истраживања која су остварена најкасније негде до половине XX века. Све ове три књиге показују ниво, може се рећи крајњи домет, који је њихов аутор достигао у свом проучавању историјске граматике српског језика, што је представљало и општи домет у ондашњој науци о српском језику. И до смрти проф. Белића (1960. г.), а и после тога, ове књиге су вршиле и извршавале своју изузетну наставну и научну мисију у српској култури, али и не само у њој. Велики је број не само домаћих слависта, већ и странаца, по струци србиста, који је учио из ових Белићевих књига и то знање преносио другима у својим земљама, у разним универзитетским срединама. Ове књиге ни данас нису изгубиле своју актуелност иако, у областима које се у њима обрађују, представљају првенце у науци о српском језику. Из тих књига се и данас у великој мери учи, јер и даље врло корисно служе свима онима који желе да се обавесте о развитку низа особина које припадају историјској граматици српског језика.

А. М.

ОСНОВИ ИСТОРИЈЕ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

I
ФОНЕТИКА

Универзитетска предавања
др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ПРЕДГОВОР

Ово су прештампана моја предавања из Историје српскохрватског језика. Као што је на насловном листу обележено („Штампа се као рукопис"), она имају привремени карактер, да се помогне настави нашег језика на Универзитету. По себи се разуме, овде су дата само најважнија питања из ове области онако како би их почетници студенти могли разумети.

У самом тексту – према досадашњим скриптима – чињене су мање измене. Само у уводним главама морале су бити измењене поједине партије према савременом стању националних односа у нашој земљи (тј. издвојен је потпуно македонски језик и остављено је да се он обради самостално).

Ја се надам да ће ми се дати ускоро прилика да пружим научној јавности исцрпнију историју нашег језика која ће обухватити и нова схватања о појединим општијим питањима нашег језичког развитка. То, са појмљивих разлога, није могло ући у ову књигу. Уосталом, и њен обим и њена намена то не би допуштали: овом се књигом дају само најосновније линије развитка нашег језика. Све што је изван тога – није могло ући у данашње њено издање.

Београд, 1956 *А. Б.*

УВОД

А.

НАШ ЈЕЗИК И ОСТАЛИ СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ СЛОВЕНСКИ ПРАЈЕЗИК

У свакој историји, па и у историји нашег језика, ваља одредити границу од које треба поћи и моменат до којега се има ићи. Оно што је између тих граница – непосредни је предмет наших испитивања.

Ви знате да је српскохрватски језик део велике групе словенских језика, али Вам, по свој прилици, није познато како он улази у ту групу и од којег момента можемо сматрати да се отпочиње његов властити развитак. Напоменућу само такође да су сви словенски језици образовали некад заједнички језик, тј. да је некада, место данашњих група словенских народа, постојао један словенски народ са једним словенским језиком. Тај словенски народ ми називамо „Прасловенима", а њихов језик „прасловенским језиком". Када велимо „прасловенски језик" ми имамо обично на уму најстарији моменат развитка „Прасловена" и њихова језика, када су они били заиста један народ и имали један језик. Али судећи по језичким променама које су се извршиле већ у прасловенском језику, а да су се оне тада извршиле знамо по томе што се резултати тих промена или у целини или у остацима налазе у свима словенским језицима, можемо закључити да су Прасловени више векова живели у заједници и да су се већ у то време почеле вршити разлике у језику њихових племена, тако да се за време које је непосредно претходило разилажењу Прасловена и насељавању појединих њихових група на засебним територијама, може говорити о дијалекатским цртама прасловенског језика (отуда се објашњава истоветност неких црта руског језика са цртама свих јужнословенских језика итд.). Али те дијалекатске црте прасловенског језика нису ниуколико унапред одређивале како ће се прасловенски језик развити када се подели, поцепа прасловенски народ. Према томе, треба разликовати дијалекатске црте прасловенског језика од главних група словенских језика уопште.

Било би корисно знати где је становао прасловенски народ. Али иако је несумњиво да је његова историја, на једном месту или и са премештањима његове целине на друга места, трајала више векова, историци и хроничари нису јасно географски обележили место његова нахођења. Остају само нагађања, претпоставке. Вероватно је, да су се Прасловени у последње време своје заједнице находили негде у источној Галицији и јужној Пољској.

Али они су се знатно пре доласка Јужних Словена на Балканско Полуострво (можда око III века после наше ере) поделили на три главне групе насеља, које су у току времена дале три групе словенских језика (источну, руску, западну – чешко-пољску и јужну, балканску). На тај су начин источни Прасловени постали Руси, западни: Пољаци, Чеси и Лужички Срби а јужни Прасловени су се претворили у Србе и Хрвате, Словенце, Македонце и Бугаре.

Шта то значи? То значи да је прасловенски језик, чувајући своје старе особине, добио сада на засебном терену јужнословенских језика (односно западнословенских или источнословенских) нових особина којима се разликовао не само од некадашњег прасловенског језика него и од осталих група словенских језика. То не значи да се у јужнословенском језику цела прасловенска основица изменила, већ то значи да се прасловенски језик на јужнословенском земљишту у извесним правцима само изменио, али прасловенски језик у целокупности својих старих црта и тих нових јужнословенских (односно западнословенских или источнословенских) назива се јужнословенским језиком (односно западнословенским или источнословенским).

Ја сам ово нарочито истакао тога ради да бисте разумели шта то значи када у свом даљем излагању будем називао неку црту „прасловенском", неки гласовни закон „прасловенским". То значи да се та црта или тај гласовни закон који је поникао у прасловенском или словенском прајезику (или како се може такође изразити у прасловенској епоси јужнословенских језика) сачувао и у заједничком језику свих Јужних Словена или и доцније у српском језику, словеначком итд. То је међутим за гласовни састав и за утврђивање доследности у јављању гласовних појава врло важно.

Б.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ПРАЈЕЗИК

Када се прасловенски језик поцепао у три главне језичке групе, свака од тих група почела је живети својим засебним животом. Руска је група развила извесне особине које вреде само за њу, и језик руске групе који вреди подједнако за све доцније дијалекте или језике који су се из ње развили, назива се руским прајезиком, јер је однос специјалних црта руског прајезика према доцније развијеним руским дијалектима (језику великоруском, белоруском и малоруском) исти онакав какав је словенског прајезика према његовим трима групама. Тако исто смо имали заједничких црта за све Западне Словене које образују западнословенски прајезик, из којега се доцније развила пољска група, са кашупским и изумрлим полапским, и чешко-словачка, са лужичко-српским језиком (доњим и горњим). То исто вреди и за Јужне Словене. Остављајући сада западнословенску и источнословенску језичку групу, ја ћу се задржати на јужнословенској.

Јужна група Прасловена пре него што је дошла на Балканско Полуострво живела је неко време у заједници; њено место нахођења морало је бити негде на путу од некадашњег места боравка Прасловена ка Балканском Полуострву; али је тешко са апсолутном поузданошћу одредити то место. Тај заједнички живот Јужних Словена учинио је те су у језику свих Јужних Словена

(Словенаца, Срба и Хрвата, Македонаца и Бугара) остале сличности (у гласовима, у синтакси и у речнику) које их одвајају од западне групе и источне. Према томе, када у излагању особина јужнословенских језика будемо помињали јужнословенску епоху или јужнословенске црте, треба имати на уму да су то црте које су се у ово време, у време заједнице свих Јужних Словена, – развиле.

Али, судећи по свим знацима, у јужнословенском прајезику почеле су се развијати дијалекатске црте врло брзо; оне су оставиле трагова у данашњим јужнословенским језицима (то је напр. замена *šč* у *št* у деловима бугарског и српскохрватског језика, али непозната другом делу српскохрватских дијалеката и словеначком језику), а почеле су се развијати пре него што су се претставници јужнословенске заједнице поделили у две групе. Међутим, судећи опет на основу језичких црта, можемо рећи да је крупан моменат у развитку Јужних Словена наступио тек онда када су се претставници заједнице јужнословенске поделили у две групе: источну, доцније бугарску и старословенску и западну, доцније словеначко-српскохрватску.

В.

ДВЕ ГРУПЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

И једни и други, и источни део Јужних Словена и западни део њихов, живели су доста времена у засебним целинама пре него што су дошли на Балканско Полуострво. И, као што ћемо одмах видети, сам долазак њихов на Балканско Полуострво није се извршио одједном, већ поступно и у групама.

Живот западне и источне групе Јужних Словена изван Балканског Полуострва трајао је доста времена. Тада се развија језичка особина која ће остати од тада до данашњег дана знак по којему се те две групе разликују. То је замена гласова *tj* и *dj* прасловенског језика; у источном делу јужнословенског језика добили смо *št'* и *žd'* место *tj* и *dj* (světja – свѣшта, medja – межда), а у западном делу јужнословенског језика добили смо гласове *tj* = *ć*, *ћ* и *dj* = *đ*, *ђ*, дакле svět'a, med'a. Сви језици који су изашли из западног дела јужнословенског језика: словеначки, српскохрватски са својим дијалектима, имали су у почетку свог развитка, у основици својој, те гласове. Они су их доцније на своме земљишту даље развили. Тако словеначки дијалекат развио је *t'* (ć) у č (t͡š), *d'* у *j*, чакавски дијалекат *d'* у *j* итд. Сви ти гласови сасвим се природно и логично своде на основно *t'* и *d'*, чиме се одликује цео западни део јужнословенског језика од источног.

Источни део Јужних Словена био је несравњиво мањи од западног. Ни он, по моме мишљењу, није одједном напустио своја седишта и населио Балканско Полуострво. Један део тих Словена продро је на Балкан и концентрисао се, углавноме, око Солуна. То су они Словени у чијој су средини поникли и словенски просветитељи Ћирило и Методије, а језик тих Словена у IX веку био је старословенски језик, на који су преведене црквене књиге итд. Други, много већи део тих Словена населио је данашњу Бугарску. Њих су покорили Турански Бугари; ови су се изгубили у њима, али су им оставили своје име.

Према томе, заједница словенског језика Бугарске и старословенског пада у време пре доласка њихових претставника на Балканско Полуострво.

Западни део Јужних Словена показује много ближе узајамне везе. Сем споменуте црте, *ć* и *đ*, он је почео развијати и многе друге особине од којих ће доцније зависити врло сличан развитак њихових дијалеката. Али је најважније то, да су се, већ у то време, почеле развијати интересантне дијалекатске црте у њему. Ја мислим да се већ тада развила она разлика међу упитном и релативном заменицом *чьто* по којој су доцније названи засебни дијалекти. Другим речима, ја мислим да смо тада већ добили за једне дијалекте *кај*, за друге *чь* (*ča*, доцније) а за треће *чьто* (*што*). То не значи још да су неки дијалекти већ тада били *кајкавски*, други *чакавски*, а трећи *штокавски* у данашњем смислу речи, али је несумњиво да се већ тада, поред разлике поменуте заменице, развило у крајевима обележеним различном формом ове заменице доста других особина. За мене је данас потпуно јасно да су тада сви кајкавски дијалекти, и они који ће образовати доцније основицу словеначког језика и они што ће образовати доцније основицу хрватског кајкавског дијалекта, живели заједничким животом. Али тако ми је исто јасно да се у то време чакавски дијалекат находио у ближим везама са кајкавским него доцније.

Све се ово дешавало са западним делом Јужннх Словена док су се они находили изван Балканског Полуострва. И доцније насељавање његово није ишло ни одједном нити у овим основним дијалекатским групама. Пре свега, вероватно се већ крајем V и почетком VI века одвојио један део претставника штокавског дијалекта и отишао је далеко на југ Балканског Полуострва, у Тесалију, Епир, допирући далеко на југу. Остаци од тих колонизатора, који су се кроз Албанију и Тесалију пробијали, одбачени од Грка изгубили су се у албанским говорима и отишли на север и исток. Врло је тешко поуздано утврдити шта је са њима било. Трагови тих насеља и њихова језика свакако су остали у језицима оних балканских народа кроз које су они прошли. Научници, испитујући те језике, често наилазе на црте које су далеки одјеци тих прилика.

Почетком VI века главна маса западног дела Јужних Словена населила је Балканско Полуострво, и то тако да су претставници кајкавскога дијалекта заузели Словеначку, северозападни део Хрватске, а остали део Балканског Полуострва, на исток и југ (тј. Истру, јужну Хрватску, западну Босну и западну Далмацију) заузели су чакавци, а крај источно од њих заузели су штокавци.

Поводом овога треба напоменути три ствари: 1) да се простирање кајкавскога дијалекта не поклапа са називом „словеначки" иако је у основици кајкавски дијалекат једна целина, већ да се један део кајкавског дијалекта, онај који се находи у словеначким земљама назива „словеначким језиком", а кајкавски дијалекат у Хрватској, „хрватским кајкавским дијалектом", 2) да се чакавски дијалекат увек назива хрватским језиком, 3) како се у доцнијим временима штокавски дијалекат проширио и на један део крајева или је делимично и био од старина где је у близини био чакавски или кајкавски дијалекат, и у мешавини и блиским везама са њима дао и нове дијалекатске особине, извесни претставници штокавског дијалекта (нарочито католици) називају свој дијалекат хрватским. Из овога се види да словеначки језик значи део кајкавског дијалекта, да хрватски језик значи део кајкавског дијалекта, чакавски

дијалекат и део штокавског, и, најзад, да српски језик значи већи део штокавског дијалекта. Према томе називи *словеначки, хрватски* и *српски* не дају нам, у језичком смислу, одређене појмове, већ једино називи – кајкавски, чакавски и штокавски дијалекат. Из тога излази такође да су називи српски, хрватски и словеначки иако данас национални, уствари политички или историски, у чијим се границама образовала у току времена извесна национална свест, али који се не поклапају са одређеним лингвистичким границама. Те лингвистичке границе воде нас непосредно у заједницу западног дела Јужних Словена где су се независно од доцније примене националних имена извела прва крупна дијалекатска разликовања.

Г.

ЗАПАДНИ ДЕО ЈУЖНИХ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Сада прелазимо на историју коју су ти дијалекти имали на Балканском Полуострву. Она је за нас зато значајна што се њоме одређују моменти који су непосредно важни за испитивање нашег језика.

Рекли смо да су се кајкавски и чакавски дијалекти док су њихови претставници били изван Балканског Полуострва находили у ближим везама него што се находи према њима штокавски дијалекат; међутим, од доласка њихових претставника на Балканско Полуострво тај се однос из основа мења. Кајкавски дијалекат у једном своме делу постаје словеначки језик, део други кајкавског дијалекта добива у Хрватској особити развитак и делимично потпада под утицаје штокавског и чакавског дијалекта, уколико га та два дијалекта, а нарочито штокавски, не потискују.

Али за нас је нарочито важан однос два друга дијалекта: чакавског и штокавског. Иако се у чакавском дијалекту чува на различним местима још доста старих особина, ипак се може рећи да штокавски и чакавски дијалекат од доласка Срба и Хрвата на Балканско Полуострво живе узајамним, општим животом. Иако се у исто време у чакавском дијалекту не јављају све особине које и у штокавском, за чакавски се дијалекат може рећи да се развија у штокавском духу или, можда боље, да се оба та дијалекта развијају у истом духу. Оно што се јавља у штокавском, мало доцније и не свугде, јавља се и у чакавском. Подмлађивање, поднављање чакавских дијалеката иде у правцу поштокављавања и чисто би се могло рећи да таласи нових особина које се обично (не, разуме се, увек) јављају у штокавским центрима захватају поступно и, разуме се, у неједнакој мери чакавске дијалекте.

Тај блиски живот тих дијалеката, који је поново од њих начинио једну целину, допушта нам и захтева од нас да при непосредном испитивању нашег језика узимамо та два дијалекта као целину; међутим, када хоћемо да утврдимо најстарије стање њихово, ми се морамо подједнако ослањати на материјал и кајкавског словеначког језика и кајкавског хрватског дијалекта.

Из овога се виде сви главнији моменти из најстарије историје нашега језика:

1) Црте које је он понео из прасловенског језика када прасловенски језик није знао ни за какве дијалекте.

1 а) Црте које је он понео из дијалеката прасловенског језика.

2) Црте које је понео из јужнословенског прајезика.

2 а) Црте које је он понео из дијалеката јужнословенског прајезика.

3) Црте које је он понео из заједнице западног дела јужнословенског прајезика.

4) Црте које су се развиле у време његова цепања у кајкавски, чакавски и штокавски.

4 а) Црте из епохе веће узајамности кајкавског и чакавског дијалекта.

4 б) Црте из епохе балканске, веће узајамности чакавског и штокавског дијалекта.

Д.

СРПСКОХРВАТСКИ ДИЈАЛЕКТИ

Остаје ми сада да у грубим цртама пропратим даљу судбину основних српскохрватских дијалеката на Балканском Полуострву.

Рекао сам већ да је првобитни распоред дијалеката наших био друкчији него данашњи. Кајкавски се дијалекат пружао и по Славонији, а у току времена он се свео на три некадашње хрватске жупаније: *Загребачку, Вараждинску и Беловарску*. Чакавски је заузимао Хрватску јужно од Купе, део западне Босне (преко реке Босне) и западне Херцеговине (преко Неретве); у току времена свео се на острвље северозападно од Стонскога Рата, на обалу Далмације западно од истога полуострва (Пељешца), на Хрватско Приморје и копно познато под именом Винодол, најзад се налази у централној и североисточној Истри. У другим крајевима има само остатака од њега (у Босни, зап. Угарској, на територији Хрватске јужно од Купе). Штокавски се дијалекат далеко проширио преко територије свога првобитнога простирања. Он испуњује западну Босну и Херцеговину, Славонију, део Хрватске јужно од Купе, Далмацију западно од Неретве и јужну и делимично западну Истру. На истоку он се проширио далеко по Западној Бугарској; пруга која саставља Кулу, Белограчик, Искрец и иде између Радомира и Ћустендила према граници Југославије одваја штокавске говоре извеснога типа од дијалеката где се штокавски меша са бугарским језиком. На северу он испуњује Бачку (до линије која иде испод Сегедина а северно од Суботице и Баје), Банат (некад. Торонталску жупанију и западну половину некад. Тамишке) и Барању у великом делу (у делу који обухвата линија која полази од Баје у Бачкој, састављa Печуј и иде западно од Шиклуша).

На тој територији разликујемо у појединостима ове дијалекте.

Чакавски дијалекат, уколико се он данас говори, има две главне групе: *западни чакавски* (екавски са звуком *е* место старога ѣ), са архаичнијим цртама морфологије, акцентуације, па и фонетике. Он се находи, углавном: у Истри, Хрватском Приморју и на острвљу које им припада (географски); *источни чакавски* (са звуком *и* м. ѣ, икавски), са новијим склопом, са цртама врло блиским штокавском дијалекту. Находи се на далматинском острвљу и у Далмацији.

Нарочито место заузимају тзв. славонски посавски говори. По својим цртама данас заузимају средину између чакавског и штокавског дијалекта. Досадашња испитивања допуштају нам да и тачније одредимо њихово место: у основици као западног најстаријег дела новоштокавског дијалекта.

У штокавској говорној групи разликујемо: 1) средњештокавски и 2) новоштокавски. Овим се називима обележава старина црта ових говора.

Средњештокавски говори имају оне црте које су се у штокавским говорима развиле, углавноме, до половине или највише до краја XIII века.

Новоштокавски говори знају, истина у неједнакој мери, и за црте које су се развиле и после краја XIII века.

1) *Средњештокавски говори.* Они заузимају источну Србију (до пруге Тупижница, Слеме, Јастребац, Прокупље, Качаник, Призрен, и на југу до линије северно од Тетова, Скопља и краја више Штипа и Кочана). Ти су говори до краја XIII века или и до средине XIV-ог имали све особине осталих штокавских говора новијега типа; али од тога времена, отишавши далеко на исток, они су ту везу изгубили, почели су самостално да се развијају потпадајући под утицај туђих језика (нарочито романског, а такође бугарског). Ти се говори шире и у Западној Бугарској. Њихови утицаји у Бугарској допиру до пруге која састављa реку Искар и варош Ихтиман; али, као што је већ једном напоменуто, у чистом облику, колико се може данас о томе судити, они се пружају од Куле, Белограчика, Искреца и у правцу између Ћустендила и Радомира. Називамо их архаичним зато што су сачували старе гласове (полугласник, вокално *л* (*л̥*), *р*, *ʒ͡з* итд.), стари акценат (знатно упрошћен) и друге старије особине нашега језика. Имамо три варијанте: а) *тимочку* (са *ч* и *џ* м. *ћ* и *ђ*, и *л* вок.), б) *јужноморавску (лу, ђ, ћ)*, в) *кумановско-кратовску.*

2) Друга, највећа и најраспрострањенија група штокавских дијалеката јесу *новоштокавски дијалекти.* Они се пружају од говора архаичног типа на запад све донде докле се штокавски дијалекат уопште пружа. Ови су говори, углавноме, били основица нашег народног језика у књижевности у прошлости и они су основица данашњег нашег књижевног језика. Али и међу њима има извесних разлика.

Критеријум по којем их је данас најзгодније поделити у групе јесте замена звука старога јата; наравно, као сви критеријуми тако и овај – условни су и вештачке су природе. Јер замена старога јата са *е* находи се и у средњештокавским говорима. Али је мени стало овде макар и до релативног знака по којему се могу ставити у категорије главне говорне групе ових дијалеката.

По томе знаку разликују се три говорне групе:

а) *источна, екавска*, са ѣ = *е* која заузима део Старе Србије (између границе призренско-тимочког говора и Ибра, у грубим цртама), затим велики део Србије (Жупу, Левач, Темнић, Шумадију, Ресаву и целу севену Србију на истоку од границе тимочког говора), а на западу до линије што састављa Цер, Маљен, Повлен, Рудник, Ибар обухватајући Срем, Бачку и Банат.

б) *Јужна, јекавска*, са ѣ = *ије, је* (углавноме, према квантитету). Тим говором говори пре свега све становништво источно од Босне и Неретве у Босни и Херцеговини и оне пруге која означује западну границу источнога говора. Западно од поменуте границе у Босни и Херцеговини, затим у Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и Истри говоре њиме сви православни станов-

ници. Сем тога, њиме говори и све становништво западнијих крајева које се служи књижевним језиком.

в) *Западна, икавска*, са ѣ = *и*. Икавски говори, углавноме, све католичко и муслиманско становништво западно од Босне и Неретве, такође и католичко становништво у осталим западним покрајинама (Славонији, Барањи, Хрватској, Истри и Далмацији) уколико говори штокавским дијалектом.

И ово груписање, као уосталом свака научна подела, има својих недостатака. Оно је само начин да се под једном карактеристиком скупи што већи број говора; уствари, међу тим групама има врло много веза и узајамних односа, тако да нигде међу говорима нема прекида. Има прекида једне или више црта, али у исто време има црта које спајају говоре који се у извесним правцима знатно разилазе.

Свака од ових група може се поделити на две говорне групе према основним цртама морфологије и акцентуације: на говоре са старијим морфолошким и акцентолошким цртама, и на говоре са млађим морфолошким и акцентолошким цртама.

У старијим говорима имамо:

а) непренесену акцентуацију: потȍка, водȅ, девȏјка, писȁти (= пȍтока, вȍде, дȅвōјка, пи́сати);

б) немамо наст. *-ма* у loc. plur. (м. водама = вода (х).

У новијим:

а) пренесену, савремену акцентуацију књиж. јез.; и

б) већином-*ма* у loc. plur.

Према томе у првој групи, источних, екавских говора имамо:

а) *косовско-ресавски* говор, архаичнији и

б) *шумадиско-сремски* (који обухвата и Банат, Бачку и северозападну Србију) – новији.

У другој групи, јужној или јекавској имамо:

а) *зетско-сјеничку групу* (коју одваја од остале групе јужних говора на запад пруга: Которски Залив, Никшић, Брсково–Сјеница), старију архаичнију; и

б) *херцеговачку*, млађу, новију, модернију (на запад од прве групе).

У икавској или западној групи разликујемо такође:

а) *икавски старији* (нарочито у Босни и Славонији) и

б) *икавски млађи* (разбацан по различним крајевима).

Ако од ових говора старији, косовско-ресавски, зетско-сјенички (зетски) и икавски старији, и имају сличних црта, за њих се не може рећи да представљају заједнички развитак, неки заједнички језички покрет; њихова је сличност често баш у томе што нису изменили своје старе црте (као напр. једнакост старије акцентуације); али млађи говори овога типа: шумадиско-сремски, херцеговачки и икавски новији претстављају резултате заиста једног покрета уједначавања ових говора. Они су сви под истим импулсом развили исту акцентуацију или исту или врло сличну морфолошку систему. Тај сличан развитак говора, који су се у један мах узајамно разишли, извршио се под утицајем премештања народних маса у нашем народу од половине XV века. Када су Турци заузели Србију, па затим и остале српскохрватске земље: Босну, Хум (Херцеговину), Зету итд., они су проузроковали велика сељења народних маса

која су поново повезала и у непосредну везу довела оно што се већ прилично било одвојило. На тај начин су три велика дела екавског, јекавског и икавског говора – дошла поново у везу и дала у резултату свога развитка подмлађене новије говоре источног, јужног и западног типа. И ти су говори и образовали основицу данашњег књижевног језика, само што је, у току времена, западни (или икавски) део изишао из књижевне употребе. На тај начин су два новија говора овога типа, шумадиско-сремски и херцеговачки, дали и два изговора књижевног језика. Књижевни се језик (и говорни) само толико разликовао од народних дијалеката овога типа што се од оба књижевна дијалекта тражила потпуна идентичност у свима цртама сем у изговору звука јата (у пракси се и то није одржавало), док је у самом народном склопу тих дијалеката било и других разлика.

Ђ.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАРОДНИ У ПРОШЛОСТИ

Изгледало би да је то увек једно исто јер шта је природније него да народни језик, добивши писмени израз, постане књижевни језик, и да се, будући у даљој употреби код претставника даног народа, развија у народном духу. Али та толико природна ствар ретко се огледа у потпуности у књижевним језицима.

Код нас је требало да прође доста времена док народни језик није постао књижевни.

Ако узмемо хронолошки ред, тј. како су се књижевни језици јављали у историји наше књижевности, добићемо овакву слику.

У првим почецима књижевног развитка нашег народа Срби и Хрвати имају заједнички језик. То је старословенски језик Ћирила и Методија у српскохрватској редакцији. То значи да је у нашим књигама био језик нама донекле туђ, само са нашим изговором. Оне гласове (напр. ѫ, ѧ, ꙑ) које Срби и Хрвати нису имали – они су заменили својим гласовима (*у, е, и*) оставивши све друго како је било у том језику, и речник, и облике и гласове. Ако су гдегод били гласови (на пр. свѣшта), које су Срби и Хрвати могли прочитати (шт), они су их оставили ма на том месту они имали и својих гласова (ћ и сл.).

Тај старословенски језик у српском делу нашег народа задржао се (писан ћирилицом) до краја XVII и почетка XVIII века, понегде и до још новијег времена. На њему су писани и оригинални споменици српске књижевности (житија, летописи, хронографи, Душанов законик итд.), све црквене књиге и многобројна и врло богата преводна књижевност. Тај црквени језик мењао се у црквеним делима; када се одвајао сувише од првобитних текстова, он је поправљан и поново враћан на правилност старословенског језика. Како је он био и језиком цркве, то је његова правилност морала бити чувана као светиња, а свештена лица била су стални његови регулатори. Има доста малих реформа у томе језику до XV в., а у то време Константин Филозоф (из Ћустендила), под утицајем сличних реформатора црквенога језика у Бугарској, исправља последњи пут тај језик тежећи да га спољашњим обликом приближи што више грчком језику. Његов начин исправљања књига назива се *ресавским, ресавским изводом* или *ресавском школом*.

Споменици српске редакције старословенскога језика у XIII и XIV веку постају врло распрострањени на Балканском Полуострву; у XV, XVI и XVII они владају готово свугде где је на Балканском Полуострву било словенске православне цркве. Испуњују све српске крајеве, целу Македонију, целу западну Бугарску и продиру до Варне и Једрена у источној Бугарској.

Око средине XVIII века тај је језик замењен црквеноруским језиком који је остао до данас језиком православне цркве код нас.

Код Хрвата црквенословенски језик није излазио из цркве, а познато је да су тек понеке парохије западне Далмације, нарочито острвља, затим Хрватскога Приморја и Истре имале право да извесне делове службе служе на словенском језику. Позната је велика борба у X веку против словенске службе од стране високога свештенства Далмације (сабори у X и XI в.) која ипак није успела потпуно. 1248 г. папа Инокентије IV потврдио је права парохијама да и даље употребљавају словенски језик где се он дотле затекао, и то право имале су парохије до данас (оно им је на различне начине сужавано, али је дошло до најновијег времена). Отуда су школе „глагољаша", тј. свештеника који су се учили словенском језику на глагољским књигама на острвљу (напр. у Врбнику на острву Крку). У новије време је основана и Академија крчка за издавање (опет на острву Крку) старих споменика хрватске глагољске литературе.

Глагољске књиге употребљавале су се до краја XVIII века, а после тога времена већином су се употребљавали текстови транскрибовани латиницом, и дотерани према народном језику. У другој половини XIX века било је покушаја да се отпочне са поновним поправљањем тих књига и увођењем у цркве. Нешто је од тих исправљених књига и издато.

Поправљање глагољских књига у најновије време било је потребно, јер су неки, а нарочито Рафаело Леваковић (у XVII в.), радили на исправљању глагољских текстова према унијатским малоруским књигама.

Библиографију глагољских књига и преглед рукописа израдио је Иван Милчетић (Старине књ. XXXIII), а развитак хрватских глагољских писмена израдио је Јагић (у Енциклопедији слов. филологије, св. 3, Глагољско писмо, 1912, на руском језику).

Не треба само мислити да се Срби и Хрвати деле и по употреби ћирилице и глагољице. Истина је да је глагољица у дугој употреби остала код Хрвата, али она се некад употребљавала и код Срба; само Срби су брзо заменили сложену глагољицу простијом ћирилицом, а Хрвати, којима никад католичке власти нису допустиле да словенска служба код њих постане општа, морали су да задрже старину, уз то нарочито онога типа који их је доцније згодно делио од православних. С друге стране, и у Далмацији далеко на запад од Неретве имамо трагове употребе ћирилице; а у Босни католици су је каткад употребљавали до XIX века.

До краја XV века има мањих или већих споменика у различним деловима нашег народа, писаних на народном језику (и код штокаваца и код чакаваца), али се не може рећи да је до тога времена народни језик постао књижевним језиком; то се тек може рећи од краја XV в. Овамо долази у обзир пре свега дубровачка књижевност са херцеговачким (или јужним) наречјем у основици и са понеким знацима утицаја чакавског икавског говора средње и северне

Далмације. Може се рећи да је употребом херцеговачког наречја богата дубровачка књижевност необично утицала да се ово наречје популарише за књижевност и да зажеле њиме писати и они који су говорили другим наречјима. Другу струју претставља употреба чакавског у старије време, а доцније штокавског икавског говора или говора помешаног од црта оба ова говора. Главна је његова црта икавизам; у доцнија времена, у XVII и XVIII веку, преовлађује у њему штокавска нијанса. Овим су говором писали писци Далмације, западне Босне и Славоније. Они су били католици, и већи део њихова рада посвећен је питањима вере, обучавању народа у вери. Као што смо видели, и данас претставници ових области католичке вероисповести говоре икавским говором (али ипак најкрупнији писац босански ранијег времена Матија Дивковић – писао је јужним говором; он није био родом из западне Босне). У XVIII веку, управо у његовој последњој четвртини, јављају се књижевна дела и на источном наречју (J. Рајић, Доситеј итд.) у Војводини; она се доцније у целоме низу продужавају без престанка у Војводини и Србији.

На тај начин, пре појаве Вука Караџића ми имамо у употреби народни језик све три нијансе: источне, западне и јужне. Посматран са историске тачке гледишта, Вук је само учврстио оно што је већ било у народној употреби. Он је зато и могао рачунати на широке масе нашег народа. Народни језик екавског, јекавскога и икавскога типа већ је постојао у књижевности; остајало је само да се прокламује законитост и обавезност њихове употребе. То је учинио Вук, само што је Вук учинио још један корак даље.

Вук је допуштао употребу сва три основна дијалекта који су се и дотада употребљавали у књижевности; али је тражио да их употребљавају према њиховој тадашњој употреби у народу. Он је кидао са традицијама; он је хтео да отпочне нов живот књижевног језика на основици најновије епохе развитка народног језика.

И тако, од Вука Караџића имамо опет употребу народног језика у књижевности. Ми знамо да су идеје Вукове победиле. У пракси место три нијансе које је он допуштао ми имамо од половине XIX в. управо две, јужну и источну. Овде већ улазимо у питање савременог језика о којем ћемо говорити на другом месту.

Од епизодског значаја је употреба код Хрвата кајкавског наречја. Од друге половине XVI в. до Илирског покрета у XIX в. (тридесетих година XIX в.) употребљавао се у цивилној Хрватској, северно од Купе, кајкавски дијалекат. Али данас и сви хрватски кајкавци употребљавају јужно књижевно наречје. Од епизодског је значаја такође, само још од мање вредности, књижевни језик мале протестантске књижевности у Истри у XVI в., јер је цео покрет био убрзо угушен а са њим и протестантска литература. Језик је био делимице чакавски, са позајмицама из штокавског и са угледањем на језик далматинске књижевности.

Е.

ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАШЕГ ЈЕЗИКА

Јасно је да у изворе улази све оно што је на нашем језику до данас писано, сва књижевна дела, акти, дипломе итд. Али, наравно, сви су ти споменици од врло неједнаке вредности за нас. Тако исто сви наши дијалекти претстављају врло важан извор за проучавање нашег језика.

Остављајући дела у којима се находи данас већ обрађен језик, ја ћу се зауставити на изворима за проучавање нашег језика од најстаријих времена до данас.

1) Како ми имамо споменика на нашем језику тек од почетка XII века (в. ниже), за ранија времена могу нам послужити као извор цитати наших речи, места, имена личних итд. у споменицима грчким и латинским. Само треба и једне и друге узимати у добрим издањима, да се можемо ослонити на облик у којем се какав назив јавља. Обично се за то узимало данас већ сасвим недовољно издање Рачкога *Документа* (Загреб, 1877, Monum. Slavorum Meridionalium св. 7.) у којем су одломци из тих писаца до 1100 год. За листине се можемо служити, уколико су критично издане, великим Codex diplomaticus (2–14 књ. у издању Т. Смичикласа).

2) У црквеним споменицима (глагољским и ћирилским) има мало материјала за народни језик; али ипак у случајевима кад писци греше или удешавају цео склоп свога језика према своме домаћем говору – може се и у њима наћи по које драгоцено зрнце. Сетимо се напр. да су јеванђеља босанска „икавска", или колико старих народних особина има у Мирослављеву јеванђељу, па ће нам то бити потпуно јасно. Набрајање ових споменика иде у историју књижевности, где ћете наћи и друге примедбе о њима (в. главу о азбукама).

3) Иако и у актима „приватне" садржине има много више народног елемента неголи у претходној групи споменика, ипак и у њима тај елеменат није потпуно чист, често и ту има доста црквених елемената. Али је ова група извора несравњиво важнија од претходне. Ту треба утврдити неколико ствари: 1) да је издање добро (по могућству се треба служити оригиналом или снимцима са њих); 2) да се зна где је и кад је докуменат писан; 3) да се зна порекло писара. Редак је случај када наша данашња издања испуњују све те тачке, и тада остаје до критичности испитивачеве да онако и онолико употреби од материјала колико се само сме и може употребити.

Глагољске повеље је издао Ив. Кукуљевић–Сакцински под називом Acta croatica (1863), а преиздао их је, недовољно критички, ћирилицом проф. Ђ. Шурмин (1898 г.). Глагољске повеље отпочињу са 1100 год. натписом на плочи у Башци (на Крку) и иду до краја XV в. (1498). После тога времена има много аката глагољских, али они нису издати на једном месту.

Од статута и закона да поменемо издање хрватских статута Рачког, Јагића и Чрнчића (Statuta et leges vol. IV, 1890 у издању Југослав. акад. знан. и умјетн.), затим издање хрватских градских статута (Хрватски Урбари у издању Југослав. акад. итд).

Ћирилске повеље познате су нам у великом броју. Оне претстављају акта врло различне садржине: уговори државни, признанице, хрисовуље којим се признају права манастирима и дају различне дотације итд. У највећем броју

их је издао Фр. Миклошич – Monumenta serbica (1858), затим Медо Пуцић у две књиге (Споменици српски, 1858, 1862), Љуб. Стојановић (Старе српске повеље и писма књ. I 1 и 2) и многи други. Па ипак до данашњега дана нема потпунога и критичнога издања ових наших повеља; истина, Стојан Новаковић издао је 1912. год. велику збирку „Законских споменика српских држава" (у Београду), али та је збирка израђена са засебним задатком: из свих повеља вађени су и навођени они делови који су имали правно-политички садржај. Прва је ћирилска повеља од 1189 г. Кулина Бана Дубровчанима; а има их из свих наших крајева после тога времена у којима се ово писмо употребљавало.

Затим треба поменути Споменик Српске акад. наука (у много књига), Зборник за историју, језик и књиж. и друга посебна издања споменика и о старим споменицима. Студија има у Гласу II одељка.

Од хрватских статута највећи, пољички, писан је ћирилицом.

И у записима и натписима има каткада интересантних црта. Велику је збирку њихову издао Љуб. Стојановић, под називом „Стари српски записи и натписи" I–VI (Београд, 1902. и доцније) у поменутој збирци Зборника.

4) Четврту групу споменика ове врсте претстављају књижевни споменици. Поред оних момената на које треба обратити пажњу и при испитивању повеља, овде треба имати на уму још ово троје: 1) да ли се у некој књижевној особини не огледа књижевна традиција; 2) да се писац није находио под утицајем каквог страног језика и 3) да се он није находио под утицајем књижевних споменика из других крајева у којима се и огледа језик дотичних места. Када се све то издвоји, оно што остане може се употребити као поуздан материјал за историју језика нашег извесног времена и извесног краја.

Највећа колекција старих писаца, данас прештампаних, јесу Stari pisci hrvatski у издању Југослав. акад. зн. и умј.; нешто је штампала и Српска акад. наука. Иначе, кад нема савремених критичких издања морају се употребити или старија издања или оригинални рукописи. За проучавање старог језика значајне су Starine Југ. акад., Građa и Djela; затим Јагићево издање Veteris Testamenti prophetarum interpretatio istrocroatica Seculi XVI (1897) – један од интересантних текстова малене протестантске литературе.

5) Овамо долазе старе граматике и речници у којима је материјал већ систематисан. Али ми и њих морамо сматрати као објекте за испитивање; јер тек када се утврди шта је месна црта и изворна код писца, његов се материјал може употребити као поуздана грађа за историју нашег језика. Иначе они имају само лексикографски значај, у погледу значења и природе речи које се у њима находе.

Поред Врачићева речника (Млеци, 1595) да поменем граматику Бартола Кашића (од 1604) на латинском језику. Писац је био са острва Пага, писао је штокавским књижевним и каткад јекавским наречјем.

Године 1649. издао је Микаља, човек италијанског порекла, свој речник „Благо језика словинског". Има доста материјала из чакавских и штокавских говора Далмације. Предлаже и узима херцеговачко наречје за књижевно. Имамо два дубровачка речника: Дела Беле (од 1728), дело критичније и Стулића (Gioachimo Stulli, 1806) мање критично и мање употребљиво због мноштва са стране узетих и самостално направљених речи. Најзад, Riczoslovnik Волтиџија, Истранина (1803) – писан икавским „илирским" наречјем, има такође и добра материјала.

Остала три речиика: Хабделићев (1676), Јамбрешићев (1742) и Белостенчев (1740) имају значаја нарочито за кајкавско наречје.

6) За познавање савременог језика – нема дела које би обухватило целокупну савремену књижевност. Од нарочите су вредности два речника.

Вука Караџића, *Срйски рјечник* (1818, 1852, 1897, 1935) у којима је речнички материјал, углавноме, из Вукова краја и из крајева у којима је Вук био на својим путовањима.

Рјечник хрвашскоīа или срйскоīа језика отпочео га (1880–1882) издавати Ђ. Даничић, а продужили Ваљавец, Броз, Будмани и Маретић. У новије време обрађује га група стручњака (последња св. XVI, 1). У њему је сем Вукова речника и Вукова језика Даничићев језик, народне речи што су покупљене по говорима, затим још неких књижевника XIX в., а најглавније су речи из књижевних споменика од почетка југосл. књижевности до краја XVIII в. Издаје га Југославенска академија знаности и умјетности.

Рјечник хрвашскоīа језика (1901, Загреб) израдио Фр. Ивековић и Иван Броз на основу Рјечника Југославенске академије, затим Вукова, Даничићева и, донекле, Његошева и Милићевићева језика. Још да поменем Српско-немачки речник (1928) Кангрге и Ристића и Л. Бакотићев речник (1936) са тумачењем речи на нашем језику.

Од граматика, поред Мале граматике српског језика (1850), Облика Даничићевих (1863), најважнија је Граматика и стилистика хрватског или српског језика Т. Маретића (1899). У њој је дат преглед језика Вука Караџића и Ђ. Даничића. Затим имамо две граматике на страним језицима: Budmani, Grammatica della lingua serbo-croata (Беч 1867), врло кратка, али у своје време одлична књига, и A. Leskien-a Grammatik der serbo-kroatischen Sprache I део (Heidelberg 1914). Гласови, основе и облици. Рађена према научним потребама немачке литературе. – Има и велики број нових граматика на нашем и страним језицима.

7) Материјал из наших дијалеката. Поред тога што данашњи материјал наших дијалеката претставља последњу слику развитка нашега језика, његов народни организам, познавање дијалеката је потребно да би могло тачно да се одреди дијалекатско место свакоме споменику, јер иако се дијалекатска слика од старих времена до данас мењала, ипак кад имамо тачно насликану данашњу слику дијалеката, ми можемо на основу ње и онога што нам дају споменици утврдити њене промене у прошлости и одредити место споменика и судбину језичких црта које испитујемо.

Било би најбоље када би се могла утврдити на основу споменика слика развитка наших старијих говора и када би се могле показати све мене кроз које је она пролазила претварајући се у данашње дијалекатске односе. Али то је немогуће јер за то нема довољно материјала. Зато ми из узајамности данашњих говора и горњег материјала прошлости – можемо дати само општу слику тих измена, у њеним главним линијама.

С друге стране, у књижевним дијалектима било је језичких црта које нису потекле из народног језика; зато је корисно показати проучавањем народних дијалеката и њиховим поређењем које даје и унутрашњу везу језичких појава, шта је у књижевном језику рефлекс народнога, живога језика, а шта није. У исто време проучавање дијалеката, у којима се сачувало и толико разноврсности и толико старине, даје могућности да се одели ортографска црта у језику

од гласовне и, уопште, да се писани материјал, ма с које стране то било, оживи налажењем црте у народу која живи или закључивањем на основу дијалекатског материјала да је она могла постојати. Навешћу само најважније збирке.

Општи преглед дијалеката (са картом) види код А. Белића – *Діалектологическая карта сербскаго языка*, Петроград, 1905; *О српским или хрватским дијалектима*, Глас 78, 1908 и *Zum heutigen Stande der serbischen Dialektologie*, Rocznik slawistyczny III, 1910 (са картом).

О новоштокавским говорима: М. Решетара, Der Štokavische Dialekt, Беч, 1907.

О чакавским дијалектима: Решетар, Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen (Archiv für slavische Philologie XIII, 1890), А. Белић: Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, Петроград, 1910.

Знатан материјал о српскохрватским говорима в. у Српском дијалектолошком зборнику С.А.Н., у Радовима Ј.А.З.У., у Зборнику за нар. жив. и обичаје Ј.А.З.У., Јужнословенском филологу I–XXI и тамо наведену литературу и најзад у славистичким часописима у иностранству.

Ж.

ДОСАДАШЊЕ ПРОУЧАВАЊЕ НАШЕГА ЈЕЗИКА

Покушаћу да вам дам у најкраћим потезима историју наше науке. Истина, та наука није само јужнословенска, иако су Јужни Словени дали врло истакнуте људе у том правцу; она улази у заједницу проучавања свих словенских језика, и зато је врло тешко одвојити напредак у једном делу словенске лингвистике од таквих напредака у њеном другом делу.

Задатак српскохрватске лингвистике јесте: да се утврди у данашњој науци нашој савремени начин испитивања, да се створи тачна слика о развитку нашег језика до данашњег дана и да се да тачна слика о његову стању. По себи се разуме да се у размерима остварења овога задатка огледа напор целокупне наше науке до данас. Зато ћемо ми, задржавајући се на појединим радницима и њиховим делима, показати како се ишло у напредовању наше науке.

За историју наше науке нема још засебне књиге, већ је она ушла у историју словенске филологије коју је израдио слависта Ватрослав Јагић. Али, како је Јагић у свом делу хтео сувише обухватити и како се, по мом мишљењу, није држао увек савремених критеријума у оцењивању научних праваца и дела научних, а сем тога и у узимању материјала за ову књигу, ово дело заслужног слависте нема карактер историје наше науке. Оно је богата ризница сваковрсног материјала, различних обавештења и мишљења о људима и радовима врло неједнаке вредности. Поред врло живо и даровито написаних страна, портрета, успомена, оштроумних примедаба и напомена има такође много безбојних страна, места у којима се осећају још личне ноте, а не суд историје. Зато у свом крајњем резултату, иако врло корисна, ова историја словенске филологије не даје јасну претставу ни о ономе што је стварно урађено у нашој науци, нити што је добро у њој урађено, а такође не издваја из урађеног посла што има да се уради у будућности. Као помоћна књига, као збирка библиографског и биографског материјала из целе простране области словенске филологије (етнографије, историје књижевности, историје народа и науке о је-

зику) она јс врло драгоцена (изашла је као прва књига Енциклопедије словенске филологије: Энциклопедія славянской филологіи, Петроград 1910).

Иако су претставници нашег народа и раније радили на проучавању нашег језика (ми смо о њиховим делима говорили као о изворима за проучавање нашег језика) и према томе улазе потпуно у историју наше науке, ми ћемо ипак отпочети своје излагање тек од Вука Караџића; јер они нису утицали на развитак саме науке о језику код нас, већ су јој пружали материјал као и друга књижевна дела. Једина је разлика од њих што се у речничким и граматичким делима ранијег времена бележи и акценат; али вредност томе акценту и знацима којим се он обележава треба тек одредити; дакле, и с те стране она претстављају материјал за испитивање нашег језика, а не дела која су непосредно потстакла савремени начин испитивања нашег језика.

Вук Караџић (1787–1864) је у својим делима полазио од народнога језика и у њима нам је тај језик дао. Зато његова дела у том правцу чине основицу не само проучавања савременог књижевног језика него нашег народног језика уопште. Народне умотворине које је он издао – такође су драгоцен извор за познавање нашег језика. Према томе Караџић у својим делима, нарочито Рјечнику (у II-ом издању 1852), издањима народних песама и приповедака, затим својим делима, дао нам је драгоцен материјал херцеговачког наречја, и материјал врло добро изнесен. Има данас спора око тачности изношења неких црта код њега, али је, несумњиво, највећи део материјала нарочито онај који потиче из његова матерњег говора, одлично изнесен. Сем тога Караџић је знатно допринео да се и други дијалекти наши познају (у речнику и другим делима). Тај део материјала данас је и по начину изношења и по осталоме – застарео; али први и главни део његова материјала има и данас и имаће увек пуну своју вредност, будући, с једне стране, основица нашег језика, а претстављајући, с друге, тачно записане текстове извесне епохе развитка нашег језика.

Овом приликом морам споменути велики значај за Вука Караџића Јернеја Копитара (1780–1844), Словенца, бечког слависте и цензора словенских књига. Он је био и учитељ Вуков, његов руководилац и његов помагач. Без Копитара тешко да би се појавио Вуков Српски рјечник, у којем је превод речи на немачки и латински израдио сам Копитар.

Сем овде поменутих Вукових дела, његове граматичке погледе наћи ћете у скупљеним „Граматичким и полемичким списима", Вука Стеф. Караџића (три књиге, Београд, 1894). Исп. још А. Белића О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик, 1908 (Глас 82, 1910) и засебно у књизи Вукова борба за народни и књижевни језик (Београд, 1948).

Вукова дела давала су могућности да се савремени народни и књижевни језик исцрпно и свестрано проучава. Али пре него што поменемо онога који је тај посао узео на себе, морамо се зауставити на чувеном слависти Павлу Јосифу Шафарику, који је поред драгоцених издања споменика за српску науку (у његовим Památky dřevniho písmnictvi Jihoslovanův (II изд. 1873) дао у својим Lesekörner der serbischen Sprache (од 1833 г.) прву и тачну претставу о првим почецима развитка српскога језика и о његову односу према старословенском. Он је јасно видео да су то два засебна језика, да се њихово проучавање мора оделити од проучавања старословенског језика. Он је покушао да дâ и основне особине српскога језика.

Овај рад је још проширио Фрања Миклошич (1813–1891), Словенац, проф. Бечког универзитета, који је први учинио могућним упоредно проучавање словенских језика. Он је дао и граматику старословенског језика и синтаксу словенских језика, које су заједно са његовим другим делима дуго време биле основица целокупног лингвистичког рада словенских научника. У многим правцима од њега се находио у зависности Даничићев рад, а такође и Новаковићев. У Миклошичевим делима огледало се стање лингвистике 50-тих и 60-тих година. Како је он резултате упоредне граматике свога времена, који нису били ни најмање дефинитивни, преносио као нешто сасвим дефинитивно на словенске језике и у њима тражио само потврду за њих (као што је чинио и Даничић у многим својим испитивањима), то велики део његова материјала има у себи карактер шаблонске поделе на категорије. Али сам материјал он је износио са необичном поузданошћу и дубоким смислом, и тако је омогућио његово даље обрађивање. Он је тиме покренуо не само развитак словенске лингвистичке науке него развитак тадашње опште лингвистике и упоредне граматике индоевропских језика.

Његова дела – издања: Шишатовачки апостол (1853) и Monumenta serbica (1858), досада је најбоља збирка српских повеља; написао је: Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen: Lautlehre (1852), Formenlehre (1856), Syntax (1868–1874), II изд. 1883, Stammbildungslehre (1875), Formenlehre (II изд. проширено 1876), и Lautlehre (II изд. 1879), Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum (1862–65), најбољи и досада речник црквенословенског језика; Slavisches Etymologisches Wörterbuch (1886), једини потпуни општесловенски етимолошки речник, иако врло застарео.

Сем ових издања која се тичу и нашега језика, Миклошич је написао и безброј расправа у којима је разматрао материјал словенских језика са различних страна. Он значи целу епоху у развитку словенске филологије, епоху када се тек рађало историско проучавање језика.

Први потпуни преглед историје српскога језика дао је Рус А. Мајков (1857) уз историју српскога народа. Историја српскога народа је лепо и корисно израђена, али историја српскога језика израђена је на тако несигурним филозофско-историским основима да није имала никакав утицај на даљи развитак проучавања нашег језика.

Ученик и пријатељ Миклошичев – Ђура Даничић (1825–1882) необично је покренуо проучавање нашега језика и у науци о нашем језику доскоро је једини историски материјал био онај који је он изнео. Велике су заслуге Даничићеве: што је са необичном прецизношћу утврдио облике речи у нашем језику, њихова значења и употребу у реченици и што је са сигурношћу којој нема једнаке до данас бележио акценте у нашем језику. У „Рату за српски језик и правопис" (1847) Даничић је са много оштроумља и ерудиције дао научно оправдање Вукове ортографске реформе. 1850. је издао *Малу српску граматику*, прву научну граматику савременог језика; затим 1858 – *Србску синтаксу* (науку о падежима), коју доцније није продужио, а која је у својој врсти била у своје време једно од најбољих дела словенске синтаксе; 1863–4 *Рјечник из књижевних старина српских* (код нас до данас једини), затим је издао велике споменике наше старе књижевности: Никољско јеванђеље (1864), Доментијана (1865), Теодосија (1860), Данила (1866) и многе друге текстове у Гласнику ученог друштва и доцније у Старинама. 1874. изашла је његова

Историја облика српскога језика до свршетка XVII в., 1876 изашле су *Основе српског или хрватског језика*, 1877 изашли су његови неуспели *Коријени ријечима од њих постанијем у српскоме или хрватскоме језику*, а у више издања излазили су и његови *Облици српског језика*.

Даничић је зависио од науке свога времена, а нарочито од онога облика у ком ју је износио Миклошич, јер Даничић сам није вршио никад испитивања која би га одвајала од нашег језика; ту се ослањао на друге. Зато је у изношењу веза нашег језика са другим често застарео и готово увек сумаран; он такође није износио ни унутрашњу везу међу појавама остављајући да та веза буде јасна сама из факата. Али је зато умео да пронађе факта и да их изнесе са ретком виртуозношћу, тако да нека његова дела имају и данас своју пуну вредност, као издавач текстова, према начину како се то радило у његово време, био је такође одличан.

Његово последње велико дело јесте *Рјечник хрватскога или српскога језика* (1882) који издаје Југославенска академија. То је историски речник нашег језика са нешто материјала из најновије епохе развитка нашег језика. Њега су продужили обрађивати (изашло досада 15 и нешто више великих књига): Аљавец, Броз, Будмани и Маретић, који је решио да сузи опширност са којом су се до њега износили примери у овом речнику (В. Јужносл. филолог V, 1–26). У новије време обрађује га група стручњака.

Да поменем три граматике које су изашле у ово време и које су имале извесну вредност: Игњата Брлића на нем. језику – Grammatik der illirischen Sprache (1833 – интересантна због тачности са којом је у њој дао своје славонско наречје), В. Бабукића (1854) Ilirska slovnica, која је била „званична" граматика Илирског покрета, али је, уствари, била застарела већ у време свога јављања, и А. Мажуранића (1858) Slovnica hervatska (она је драгоцена због примера из чакавског дијалекта који су у њој акценатски тачно дати).

У време Даничићево, одмах после 60-тих година, отпочиње свој рад Ватрослав Јагић (1838–1923) на словенској филологији. Јагић претставља целу епоху у развитку словенске филологије. Живога духа, проницљивога талента и неописаног трудољубља, Јагић је радио на многим пољима словенске филологије трудећи се да је захвати што шире, као што су чинили његови претходници Копитар и Миклошич. Иако се не може рећи ни за једну њену грану да јој је Јагић оснивалац и да је њен развитак пратио од почетка до краја, нема поуздано ни једне коју у извесном правцу није унапредио. *Он је некадашњи најистакнутији слависта, патријарх словенске филологије у последњим годинама рада.* Нарочито за проучавање старословенског језика Јагић је урадио више него ико други. Осим свега тога, водио је у току 40 година летопис славистике у своме часопису на немачком језику (Archiv für slavische Philologie).

Укратко ћу овде поменути само оно што се непосредно односи на српскохрватски језик.

1864 год. дао је за своје време ваљану хрватску граматику. У великом броју расправа у Književniku, Radu Југослав. академије (нарочито у IX књизи о подмлађеној вокализацији у српскохрватском језику), Starinama, доцније Archiv für sl. Philologie Јагић је обрадио многа питања из српске лингвистике. Иако има много духовитих опажања и лепо формулисаних појава у тим расправама, ипак већ у њима претеже филолошка страна, описивачка а не лингвистичка. Он је и доцније више волео да се бави утврђивањем факата, него да им тражи

и показује унутрашњу везу и даје законе који се јављају као њихова апстракција које би даље развијао и примењивао на општу науку. Отуда и долази то, да је Јагић врло радо издавао споменике. Да поменем издање глагољских српскохрватских одломака: Бечких листића 1890, Гршковићевих одломака (Старине XXVI), Михановићева октоиха (Rad II), Огледа старе хрватске прозе (Старине I, II, V), Светостефанског хрисовуља (1890), Хрвојева мисала (1891), Живота Деспота Стефана (Гласник С. У. Д. 42), Књиге Пророка у истарском преводу XVI в. (1897), Менчетића и Ђ. Држића и др. (Стари писци I, II, IV, V), Пољичког (1890), Винодолског и Врбанског статута (на руском 1880) итд. Он је одличан познавалац старословенске (он је издао Зографско јеванђеље, Маријино јеванђеље и др.) и старохрватске глагољице о којој је написао опширно дело у Енциклопедији словенске филологије (Петроград, 1911).

У свима својим издањима Јагић је врло тачан. Он је и у том правцу, дајући обрасце одлично изданих споменика, који су одговарали потпуно својим оригиналима, благотворно утицао на развитак тога рада у свих Словена (В. Јужносл. филолог III, А. Белић: В. Јагић).

У ово је време радио и био је један од првих сарадника на Јагићеву Архиву Август Лескин (1840–1915), професор Лајпцишког универзитета. Поред врло корисних, махом филолошких дела посвећених различним словенским језицима, да поменем његове студије о српском акценту (1885, 1893 и у Архиву 1899) које су знатно потпомогле развитак наше акцентологије. Раније сам већ поменуо његову граматику српскога језика. Лескин је давао акценатска правила која су се огледала у материјалу Вука Караџића и Даничића, а други су испитивачи, као напр. А. Мазинг (Die Hauptformen des Serbischen Akzentes, 1876) улазили у физиологију наших акцената.

Правац Миклошићев и Даничићев продужио је Стојан Новаковић (1842–1915), који је као и Јагић радио на многим пољима словенске, управо српскохрватске филологије.

У науци о језику, којој је посветио мање пажње неголи историји књижевности и историји народа, он је неоригиналан. Поред његове *Српске граматике* која је изашла (од 1879) у више издања, *Примера књижевности и језика* (Београд 1877, 1889, 1904), он је издао доста старих споменика у Гласнику, Старинама и Споменицима Срп. ак. наука. Из области језика да поменем *Физиологију гласа и гласова срп. јез.* (Гласник С.У.Д. 37), данас застарелу.

У описном филолошком правцу ради проф. Загребачког унив. Тома Маретић (1854–1938). Његово је најзнатније дело Gramatika i stilistika hrv. ili srpskoga jezika. Иако је ограничена углавном на материјал народног језика, Вукова и Даничићева, као збирка провереног материјала савременог језика најбоље је дело у нашој филолошкој литератури. Али и ту, као и у другим делима својим (О народним именима и презименима, Рад 81–82, Историји хрватскога правописа, Загреб 1889 итд.), главно је драгоцен материјал.

Рад Јована Бошковића (1834–1892) углавноме је практичан; он је неговао граматичку чистоћу српскога језика. Како је отпочео 1854 са чланком „Треба ли књижевници да уче свој језик“, тако је и продужио да се стара и пише о чистоћи и правилности књижевног језика (О српском језику I–II, Београд, 1887, 1888).

Синтакса је била дуго без оригиналних радника, остајући на оном ступњу на којем ју је оставио Миклошич, Пера П. Ђорђевић (1855–1902) почео је да је обрађује у савременијем правцу (1889 Падежи без предлога), доцније О реду речи (Глас С.А.Н. LIII 1896), али, нажалост, није дао потпуне основице савремене синтаксе. П. Ђорђевић је са успехом учествовао у редакцији Вукових дела у новом државном издању (Српскога рјечника 1897, Српске граматике и Полемичких списа, I–III).

Корисни су радници на унапређивању наше науке, иако по своме правцу нису оригинални, јер су продужавали правац Миклошичев и Даничићев, ови испитивачи различних страна нашега језика: *Иван Броз* (1852–1893), једно време уредник *Речника Југослав. акад.*, писац корисних књига за школу и за народ о нашем језику; писац добра Правописа, један од састављача познатог речника Броза и Ивековића; *Матија Ваљавец* (1831–1897), такође једно време уредник речника Југосл. академије, писац велике и ваљане расправе о словеначкој акцентуацији (излазила је у више свезака Рада) и издавач текстова; *Лука Зоре* (1846–1906), који се истакао истраживањима о позајмљеним речима (нарочито туђинкама из италијанског језика) и уопште о реченичком материјалу Далмације („Паљеткована"); *Лука Зима* (1830–1906), писац добре збирке синтаксичког материјала поцрпеног из текстова сва три наречја наша (шток, чак. и кајк.) и испитивач метрике и стилских особина наших народних песама (Њекоје, већином синтактичне разлике између чакавштине, кајкавштине и штокавштине 1887, Нацрт наше метрике 1879); *Ђорђе Ђорђевић* (1867–1909), писац студије о језику Матије Дивковића; *Јован Живановић* (1841–1916), писац школских књига и бранилац чистоће и правилности језика у духу Јована Бошковића (О српском језику 1888, Сложене ријечи у српском језику Глас С.А.Н. 68, Српски речник за кованције 1877 и др.); *Иван Милчетић* (1853–1921), испитивач чакавског дијалекта (Рад Ј.А.З.У. 121) и чакавских књижевних споменика (он је саставио и Библиографију глагољских рукописа и издања, Старине 33) и др.

Међу ученицима Ђ. Даничића треба нарочито споменути Љуб. Стојановића који је издао велики број старих текстова. У његовој је редакцији изашло необично по изради и лепоти фототипско издање Мирослављева јеванђеља (1896) омогућено помоћу краља Александра Обреновића. Он је, као што смо видели, издавач велике збирке Старих српских записа и натписа (I–VI) и повеља, новог издања Вукових Народних песама (1–9), са неколико књига до сада наштампаних песама заосталих код Вука; велике и врло драгоцене преписке (I–VII). Стојановић је писац и школске граматике за гимназију.

Код већине испитивача овога времена владао је стари метод који је био или у изношењу материјала и његову груписању у категорије по спољашњим знацима или у фантастичним објашњењима која су се давала више поводом језичких појава него што су истицала из природе језичких појава као таквих. Друкчије и није могло бити јер се савремена лингвистика и на Западу стварала у последњим десетинама прошлога века, а науци са Запада увек треба и нешто времена док допре до нас. Па ипак и код испитивача горе поменутих находимо и каткада савременији начин посматрања ствари. Тако има тога код Јагића, код П. Ђорђевића, а нарочито код Лескина, који је учествовао непосредно у стварању новог покрета западне лингвистике. Од овог времена тога има све

више код испитивача. На средини стоји још рад Милана Решетара који, поводећи се за општом струјом интересовања народним дијалектима и сам испитује народне говоре, али иначе и код њега преовлађује још филолошки метод, са недовољним примењивањем принципа савремене науке. Али и овакав какав је, његов је рад донео несумњивих користи проучавању нашег језика. Његова су дела: Чакавштина и њене некадашње и данашње границе (Arch. f. slav. phil. XIII), Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (Беч, 1900), Der štokavische Dialekt (Беч 1907), Језик дубровачких повеља (Arch. f. sl. Phil. XVI–XVII), језик приморских лекционара (Rad 134, 136), Die serbokroatische Kolonien Süditaliens (1911) у издањима Бечке академије.

Треба са нарочитом хвалом поменути Решетарова издања старих писаца и старих текстова уопште (Ђорђића, Гундулића, М. Држића, Либра од мнозијех разлога и др.). Он је писац великог броја језичких анализа старих текстова, а нарочито оних који су се тицали дубровачког дијалекта. Он је и писац великог дела Дубровачка нумизматика (I–II).

У своме раду ја сам желео да, створивши слику о данашњим дијалектима, омогућим њихово везивање са прошлошћу. Испитивање пак закона и особина нашег језика одводило ме је често у широку област упоредне граматике словенских језика и опште науке о језику. Поменућу овде важнија своја дела.

Дијалектолошка карта српског језика (на руском, Петроград, 1905). О груписању наших говора написао сам још: Zum heutigen Stande der serbokroat. Dialektologie (Rocz. slaw. III, 1910), О српским или хрватским дијалектима (Глас, LXXVIII) и др. О нашим дијалектима: Дијалекти источне и јужне Србије (1905), Замѣтки по чакавскимъ говорамъ (1909, Петроград); о теорији акцената: Акценатске студије (I књ., 1914); о Вуковој реформи и његовим погледима на наш књижевни језик: Вук и Даничић (Београд 1947), Вукова борба за народни и књижевни језик, (Београд 1948). О развитку и постанку наставака: Zur Entwicklungsgeschichte der Slavischen Deminutiv und Amplicativsuffixe (Arch. f. slav. Phil. XXIII, XXVI). Да поменем још: Најмлађа (трећа) промена задњенепчаних сугласника *к, г* и *х* у прасловенском језику (Јужн. фил. II, 1921) Правопис српскохрватског књижевног језика (Београд, 1923, 1930–1933, 1950), О употреби времена у српскохрв. (Јужн. фил. VI, 1926), О двојини у словенским језицима (Посебна изд. С.А.Н. књ. XCI, 1932), Граматика српскохрватског језика, I, 1932, 1933, II 1932, III 1933, Учешће св. Саве у стварању наше ортографије (Светосав. зб. I 1936). Постанак праслов. глаг. системе (Глас С.А.Н. CLXIV), О чакавској основној акцентуацији (Глас CLXVIII, 1935), О језичкој природи и језичком развитку (Посебна издања С.А.Н. CXXXIV, 1941), и многи други научни прилози.

Покретач и уредник: Српског дијалекат. зборника С.А.Н. I–XI, Јужнослов. филолога I–XXI и Нашег језика I–VIII, I старе серије и н. с. I–VII.

Више добрих студија из дијалектологије нашега језика израдио је Стјепан Ившић, проф. Универз. у Загребу, о акценту у граматикама М. Антуна Рељковића и И. Брлића (Рад 194, стр. 1–155) и о посавском дијалекту (Рад 196 и 197) и др.

Од странаца је дао опис једног дела наших говора Норвежанин Олаф Брок у књизи Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Беч, 1905). Он је дао и кратак физиолошко-фонетски опис савременог српског језика у своме Нацрту физиологије словенског изговора (на руском, Петроград 1910). Такође је на висини

савремене науке кратак преглед особина српског језика од С. М. Куљбакина, под називом Српски језик, на руском језику (II изд. 1917).

Морам поменути и још неке значајне испитиваче у области нашег језика. Аугуст Мусић (1856–1938) израдио је велики број синтаксичких студија (у Раду Ј.А.З.У., Гласу С.А.Н., Јагићеву Архиву и у засебним књигама); Петар Скок (1881–1956), врло вредни истраживач порекла топономастичких назива и етимологије; Ђуро Грубор (1869–1950) солидан испитивач савременог језика и дијалеката; Глиша Елезовић (1879) испитивач косовског дијалекта и турцизама у нашем језику; д-р М. С. Московљевић (1884) испитивач дијалеката и савременог језика; д-р Мил. Павловић (1891) испитивач у области дијалектологије, савременог и дечјег језика; д-р Александар Стојићевић (1879) истраживач у области историје језика и савременог језика.

Даљи развитак рада на проучавању српскохрватског језика може се пратити по исцрпној библиографији која се објављује у Јужн. филологу. Ту се истичу својим радом: д-р Мих. Стевановић (из области дијалектологије и граматике књижевног језика), Петар Ђорђић (старосл. језика), Бранко Милетић (фонетике и дијалектологије), Мате Храсте (у обради чакавских дијалеката), Јован Вуковић (обрадом питања граматике савременог језика и дијалектологије), Стјепан Павичић (обрадом славонских дијалеката), Рад. Бошковић (обрадом дијалеката), Рад. Алексић (из историје језика), М. Лалевић (из области савременог језика), В. Томановић (дијалектологије), Ј. Хам (из историје и дијалектологије српскохрв. језика и нарочито старословенског хрватске редакције), Људевит Јонке (савременог језика). Од млађих највише су се истакли: Павле Ивић (дијалектологија), Милка Ивић (синтакса), Ирена Грицкат (историја језика), И. Поповић (дијалектологија и етимологија). Сем ових трудбеника, има још знатан број који својим радом учествују у Јужн. филологу, Нашем језику, Језику и Језику и књижевности у школи и другим научним повременим издањима.

Међу странцима нарочито место заузима André Vaillant својим испитивањима о језику Доминка Златарића (I, Париз, 1928; II, Париз, 1931) и о тексту његових песама (Париз, 1928). Вајан се одликује и целим низом расправа и оцена о књигама о српском језику (у Revue des études slaves). Поменућу и Meillet-a и Vaillant-a, Grammaire serbocroate (1924), Б. Унбегауна (Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes (Travaux publiés par l'Inst. d'étud. slaves XV), Р. Г. А. де Бреја (Guide to the Slavonic Languages, 1951, са засебним одељком о српскохрватском језику).

То је кратак преглед рада на проучавању нашег језика. Иако у њему још нису ни у једном правцу дата дефинитивна дела, урађено је доста; али пре но што се да велика историја нашега језика треба да се обраде засебни писци и књижевни покрети у већим размерама него што је то до данас урађено. У многим правцима дати су ваљани детаљи и примењени савремени начини испитивања; али тај рад мора бити и живљи и већи ако желимо доћи ускоро до велике синтезе која ће обухватити све стране познавања и испитивања нашега језика.

Тада ћемо правилно гледати и на разлику међу особинама савременог језика, и на особине савремених дијалеката и њихов однос према књижевном језику и на историју нашега језика.

У овим предавањима ја ћу дати кратак преглед развитка наших гласова и облика. Овде ће нам бити главно лингвистичка и историска страна појава, тј. како су се језички појави развијали, добивајући нове облике, где су они ницали и како су се и када ширили. Ту ће се видети да свака историја језичких појава мора бити не само хронолошка него и географска. Географски моменат често је важан и за теориску страну појава: укрштање различног становништва на различним местима даје и различне резултате у стварању језичких црта дотичног краја.

У почетку овога увода изнесен је развитак нашег језика у крупним цртама, а овде ће бити дата слика његова у детаљима, у материјалу гласовном и морфолошком. Али пре свега задржаћемо се на општем развитку гласова и на савременом изговору гласова и гласовних група у српскохрватском језику, да би се доцније боље разумео развитак гласова српскохрватског језика.

I.
АЗБУКЕ

А.
ГЛАГОЉИЦА

1. У нашим старим споменицима употребљавају се три азбуке: глагољица, ћирилица и латиница. Све су оне биле у дугој употреби. Како је вероватно да је глагољица најстарија, то ћемо се и ми пре осталих на њој задржати.

Она је дошла нашем народу, нарочито западних крајева, из Моравске и Чешке где су у II-гој половини IX века развили свој рад Браћа Просветитељи, Ћирило и Методије. Природно је питање где се употребљавала глагољица у то рано време код нас. Мислило се некад само на Далматинско и Хрватско приморје, наравно, са оближњим копном (далматинским, хрватским и истарским), јер се ту глагољица очувала у традиционалној употреби. Али не може бити сумње да ју је цела западна половина словенског света на Балканском Полуострву употребљавала у старије доба (Бечки листићи, Гршковићев одломак, Хрвојев мисал).

Интересантно је да се успомена на Ћирила и Методија врло брзо изгубила у нашем Приморју и да се врло рано распрострло веровање да је св. Јероним (познати преводилац вулгате, умро почетком V в., 420) пронашао глагољицу. Већ у декрету папе Иноћентија IV од 1248 год. сењскоме бискупу, који допушта употребу словенске службе у местима где се она у Приморју дотада традиционално задржала, то се помиње: „porrecta nobis petitio tua continebat, quod in Slavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a b. Hieronymo asserentes eam observant in divinis officiis celebrandis“*. То се уверење задржало до краја XVIII в. и тек пробуђена словенска наука у то време показала је сву бесмисленост те традиције.

Први споменици српскохрватске глагољице показују непосредну везу са глагољицом старословенском. Најстарији тип или карактер глагољице јесте обли или округли; то је глагољица најстаријих старословенских споменика. Међутим типична хрватска глагољица угласта је, све су кривине слова заоштрене. Споменици најстарије глагољице српскохрватске, из XII или почетка XIII в., имају смешану – обло-угласту глагољицу. Нека слова имају већ угла-

* У молби твојој нама поднесеној стоји да у „Словенији“ има нарочито писмо које духовници те области сматрају да долази од св. Јеронима и које они употребљавају у служењу божје службе.

сти тип, а друга чувају још обли. Такав је тип слова у Бечким листићима (в. Glagolitica I, Denkschriften Бечке академије B. XXXVIII), у Гршковићевим одломцима (в. Starine XXVI) у Михановићеву октоиху (в. Рад II) и на плочи Башчанској (в. Рачког Starine VII и Чрнчића Starine XX). Али доцније преовлађује потпуно угласта глагољица у свима хрватским старим споменицима.

У почетку је био само један начин писања свечанијег писма, који би се могао назвати уставним писмом (в. ниже о ћирилици). То је писмо црквених споменика са усправним, лепо израђеним типом слова. Пред крај XIV века развија се брзописно свакидашње писмо које добива у познијим вековима широку примену код Хрвата. Али и овде када је код Хрвата у обичној употреби владао брзопис, у литургиским се књигама употребљавао умеренији брзопис, са стилизованијим начином писања. Тај црквени брзопис са стилизованијим начином писања могао би се назвати полу уставом.

У прегледу на страни 36 и 37 биће дат прво тип старословенске обле глагољице, *зашим шип угласше хрвашске* глагољице и брзописне.

Поменућу још да се у глагољским текстовима речи познате или које се често употребљавају скраћују; да се и у њих сугласници натписују ⰏⰕ. У познијој глагољици скраћене су речи у текстовима врло многобројне. Исто тако у хрватској глагољици има врло много лигатура, тј. везаних, сливених шара, слова. Напр. ⰂⰟ = вь, ⰄⰂ = дв. ⰂⰎ = вл. ⰎⰣ = љу; ⰒⰕⰓ = птр; ⰒⰂⰎⰉ = пвли, итд.

Као што се из овога види, за брзо и добро читање глагољских споменика, а нарочито хрватскога брзописа, који је тако разнолик, потребно је нарочито вежбање.

2. Глагољица и ћирилица. Пре свега бројна вредност глагољских слова друкчија је него ћирилских; то треба увек имати на уму при читању једних и других споменика.

Глагољска азбука нема знакова за засебне ћирилске знаке ѥ и ꙗ; за прво се употребљавало у глагољици „е" које према своме положају у речи има вредност „е" или ѥ напр. „коэ" = коѥ", „не" (= ње); али у почетку речи тешко је знати како ваља читати јер у глагољици и за ѥ и *е* стоји подједнако *е* (напр. глас „єда" = „еда", а „єсмь" = ѥсмь и сл.); за ꙗ употребљава се у глагољици исти знак који и за ѣ (Ⱑ). Уопште и у ћирилици јотоване групе гласова (као и ю и остале јотоване групе у глагољици) употребљавају се у почетку неправилно, тако да се тек у току времена дошло до њихове правилне употребе. За „и" у ћирилици имају два знака (према грчком ι и η) без разлике у изговору, а у глагољици три; два глагољска знака за ћирилско „и" лака су модификација истога знака. Глагољски споменици не познају два знака за ћирилско $\widehat{\text{дз}}$ = ѕ = ђ; за „г" умекшано (глаг. Ⰼ) које се употребљавало само у грчким речима у глагољици, најстарији споменици ћирилски (старословенски) не знају (за њега знају тек српски ћирилски споменици).

Међу обема азбукама има и унутрашње сличности и, несумњиво, унутрашњег сродства. Имају исти знак за ш, исти начин како је састављено оу, щ (шт), ꙑ – да о спољашњој сличности самих шара и не говоримо. Према овоме се види веза између ових азбука, и једно је од главних питања славистике у XIX веку било да се утврди првенство, приоритет једне од ових двеју азбука, а према томе и зависност једне од друге. Већ чувени слависта Копитар (в. Glagolita Clozianus 1836 г.) и Шафарик (в. Ueber die Ursprung und die Heimath des

Гласовна вредност	Старословенски језик	Бројна вредност	Хрват. угласти устав	Хрватски брзопис	Примедба
а	Ⰰ Ⰰ	1	Ⰰ Ⰰ	Ⰰ Ⰰ Ⰰ	
б	Ⰱ Ⰱ	2	Ⰱ Ⰱ	Ⰱ Ⰱ	
в	Ⰲ Ⰲ	3	Ⰲ Ⰲ	Ⰲ Ⰲ	
г	Ⰳ Ⰳ	4	Ⰳ Ⰳ	Ⰳ Ⰳ	
д	Ⰴ Ⰴ	5	Ⰴ Ⰴ	Ⰴ Ⰴ	
е	Ⰵ Ⰵ	6	Ⰵ Ⰵ	Ⰵ	
ж	Ⰶ Ⰶ	7	Ⰶ Ⰶ	Ⰶ Ⰶ	
д͡з	Ⰷ Ⰷ	8	Ⰷ Ⰷ	Ⰷ	
з	Ⰸ Ⰸ	9	Ⰸ Ⰸ	Ⰸ	
м	Ⰹ Ⰹ Ⰹ	10	Ⰹ Ⰹ	Ⰹ	
і	Ⰻ Ⰻ	20	Ⰻ Ⰻ	Ⰻ Ⰻ	употребљава се у значењу *ђ* и *ј*.
ј (ђ)	Ⰼ Ⰼ	30	Ⰼ Ⰼ	Ⰼ	
к	Ⰽ Ⰽ	40	Ⰽ Ⰽ	Ⰽ Ⰽ	
л	Ⰾ Ⰾ	50	Ⰾ Ⰾ	Ⰾ	
м	Ⰿ Ⰿ	60	Ⰿ Ⰿ Ⰿ	Ⰿ Ⰿ	
н	Ⱀ Ⱀ	70	Ⱀ Ⱀ	Ⱀ Ⱀ	
о	Ⱁ Ⱁ	80	Ⱁ Ⱁ	Ⱁ Ⱁ	
п	Ⱂ Ⱂ	90	Ⱂ Ⱂ	Ⱂ Ⱂ	
р	Ⱃ Ⱃ	100	Ⱃ Ⱃ	Ⱃ Ⱃ	
с	Ⱄ Ⱄ	200	Ⱄ Ⱄ	Ⱄ Ⱄ Ⱄ	

Гласовна вредност	Старословенски језик	Бројна вредност	Хрват. угласти устав	Хрватски брзопис	Примедба
т	Ⱅ ⱅ	300	Ⱅ ⱅ	Ⱅ ⱅ	
у	Ⱆ ⱆ	400	Ⱆ ⱆ	Ⱆ ⱆ	грчко ϒ υ
ф	Ⱇ Ⱇ ⱇ	500	Ⱇ ⱇ	Ⱇ ⱇ	ћирилско θ не употребљава се у глагољици
т	Ⱚ	(500)			
х	Ⱈ ⱈ	600	Ⱈ ⱈ	Ⱈ ⱈ	ћирилско ω = грчком ω
о	Ⱉ ⱉ	700	Ⱉ ⱉ	Ⱉ ⱉ	
шт	Ⱋ ⱋ	800	Ⱋ ⱋ	Ⱋ ⱋ	
ц	Ⱌ ⱌ	900	Ⱌ ⱌ	Ⱌ ⱌ	
ч	Ⱍ ⱍ	1000	Ⱍ ⱍ	Ⱍ ⱍ	
ш	Ⱎ ⱎ	б	Ⱎ ⱎ	Ⱎ ⱎ	нема бројне вредности
ъ (дебело јер)	Ⱏ ⱏ	б	Ⱏ ⱏ	Ⱏ	употребљавају се оба знака подједнако у хрватској глагољици
ь (танко јер)	Ⱐ ⱐ	б	Ⱐ ⱐ	Ⱐ	
ју (ю)	Ⱓ ⱓ	б	Ⱓ ⱓ	Ⱓ ⱓ	
ѣ (јат)	Ⱑ ⱑ	б	Ⱑ ⱑ	Ⱑ ⱑ	
ен	Ⱔ ⱔ	б	б	б	не употревљавају се у хрватској глагољици
јен	Ⱗ ⱗ	б	б	б	
он	Ⱘ ⱘ	б	б	б	
јон	Ⱙ ⱙ	б	б	б	
јери	ⰟⰉ ⱏⰹ	б	б	б	
ижица	Ⱛ ⱛ	б	б	б	одговара грчкоме γ

Glagolitismus, 1858) сматрали су да је глагољица старија од ћирилице. Данас је то несумњиво са ових разлога: 1) најстарији старословенски споменици написани су глагољицом (Зографско јеванђеље, Маријино јеванђеље и др.); 2) Кијевски листићи и Прашки одломци, споменици старословенског језика, писани глагољицом, показују велик број чешких и моравских утицаја; то значи да су у Моравску Браћа Просветитељи донели глагољицу; 3) у руском тексту од 1049 год. писаном ћирилицом, у којем има знатних трагова од глагољице, стоји да је он преписан са Ћирилова текста; то значи да је писац тог текста сматрао глагољицу за Ћирилово писмо. Напослетку, природније је сложеније писмо и несавршеније признати за старије, а простије и савременије за позније. Најзад се узима, не без разлога, као један од доказа старине глагољице ширење њено у хрватским крајевима и велика старина те мале глагољске књижевности. Тако је проф. Милош Вајнгарт утврдио да се у Бечким одломцима, једном од најстаријих споменика хрватске глагољице налази део текста мисала који је и у Кијевским листићима, једном од најстаријих старословенских текстова.

3. Дуго време је било такође спорно питање о постанку глагољице. После различних нагађања енглески научник Taylor (в. његов чланак Ueber den Ursprung des glagolitischen Alphabets, Јагићев Archiv књ. V) изнео је 1880 год. да глагољска азбука великим бројем својих слова води порекло од грчкога брзописа времена Браће Просветитеља. Јагић је његова опажања још допунио. Многи су се научници са њима сложили, и остало је само да се нађе порекло оних слова глагољских којих нема у грчкој азбуци. Тако напр. објашњавали су порекло ш и ж позајмицом из коптске азбуке. С друге стране, сам тип глагољице, њена графичка стилизација могла нам је такође доћи из неке стране азбуке која је за основицу имала грчку брзописну азбуку. Проф. Фортунатов („О пореклу глагољице", 1913, на руском) је и претпоставио да је та посредничка средина и била коптска.

О историји овог питања и другим покушајима да се порекло глагољице нађе в. код В. Јагића „Нацрт глагољске палеографије" (Енциклоп. слов. филол., 3 књ. на руск.).

Б.

ЋИРИЛИЦА

1. Глагољица је била првобитно у употреби и код Срба и код Хрвата. Код Срба ју је рано потиснула ћирилица која је, вероватно, Србима дошла преко Македоније; али у прво време ћирилица је била у употреби и код Хрвата, и тек у току времена она је сведена на употребу код Срба. Тако се зна да је она употребљавана у источној и средњој Далмацији (као напр. чувени Пољички статут, чији је старији део написан 1440 год., писан је ћирилицом); неки знатнији родови у Хрватској употребљавали су је још у XVI веку; најзад, у Босни и Херцеговини она је била до XVII в. у подједнакој употреби код свих, када католици почињу употребљавати латиницу; муслимани су се њоме служили до најновијег доба.

На стр. 40 и 41 дат је преглед њених слова како смо је ми добили од *старословенске писмености.*

Сва се ова писмена не употребљавају у старим српским споменицима. Пре свега – место ъ и ь употребљава се само један знак, и то ь; даље, већ у најстаријем великом споменику нашем, Мирослављеву јеванђељу, из друге полов. XII века, ѫ и ѧ се употребљавају неправилно, у значењу оу, ю и ѥ, ѩ, тако да је у њему у овом правцу велика збрка. Види се да су различни преписивачи његових ранијих оригинала давали знацима ѫ и ѧ различну ортографску вредност: неко оу, ю и ѥ, ѩ. Зато се ови знаци узајамно мешају не имајући праве гласовне вредности (тако се пише ѥмю и ѥмоу преко ѥмѫ, у којем је ѫ предато са ю; дакле је ѫ значило једном лицу оу а другом ю). Доцније се ѫ губи; дуже се употребљава ѧ △(△), али и оно у нарочитој употреби (исп. напр. употребу његову у Хиландарском типику, споменику поч. XIII в.). Доцније се и ѧ губи из српских споменика. На тај начин се дефинитивно ствара српска редакција старословенских ћирилских споменика: без ѫ и ѧ, са једним полугласним ь и ы (а не ъı).

Иако је у ћирилици било јотованих вокала, њихова је употреба у српској ћирилици веома неправилна. За сваки споменик понаособ треба утврђивати правила њихове употребе и њихову вредност.

У неким споменицима има и употребе двојног полугласника, нарочито у ген. множ. као женьь, робьь, затим у заменица као тьь (тај) и сл. Али она није постала шира.

Ово све вреди за црквене споменике; у приватно правним (световним) споменицима ѫ и ѧ се не употребљавају ни у XII веку; међутим у њима се за српске звуке ћ и ђ почиње употребљавати и к и г̄ или ш̄ и g или ћ,ћ̣(ћ) нарочито у босанским споменицима. Овај последњи знак употребљава се делимице и у црквеним споменицима.

2. У палеографском погледу стари српски ћирилски споменици пишу се „уставом", усправним, крупним писмом све до половине XIV века, када се напоредо са уставом почиње употребљавати полуустав, писмо ситније, стилизовано друкчије, косо и збијено, а од XIV в. јавља се већ и брзопис, још слободније у развијању слова и међусобно повезано писмо. Једна врста тога брзописа која је, мало стилизована, ушла после XV века и у босанске штампане књиге, назива се босанчицом. Али она има све особине брзописа који се и другде употребљавао, само је у Босни дуго сачувао своје старе особине и ушао у штампане књиге. Тај брзопис употребљава се у Рашкој нарочито у повељама, па је прешао и у босанске повеље, а одатле, мало стилизован, добио је ширу употребу. Тако је напр. □ = в, ᛃ = д или Ⲇ, ϑ = б, Ỿ = ч, ⲗ = ћ итд. Исп. чланак Ћ. Трухелке Босанчица, прилог (Гласник Земаљског музеја за 1889, 65–83; од истога Мали принос значењу босанчице, на ист. м. 1909, 211–214); Влад. Ћоровић, Неколико фојничких писама (Гласн. Зем. муз. 1909, 479–494).

Сем овога треба напоменути да и у ћирилици има лигатурних знакова, као напр. ф (рѣ), Ѣ (тв) итд.; али њих није тешко познати. Сем тога има различних украсних слова и украса (орнамената) који одају и нарочити стил који су гајили наши стари књижевници. Али све ово улази у палеографију о којој ми овде даље нећемо говорити.

3. Да споменем неке од најстаријих наших рукописа.

а) *Мирославово јеванђеље.* Издао Љ. Стојановић, у Бечу 1897. Њега је написао Григорије ђак за Мирослава, брата Немањина, жупана хумског (од 1169–1197 год.).

Гласовна вредност	Ћирилски знак	Бројна вредност	Примедба
а, ја	а, ꙗ	1 = а	ꙗ = а јотована нема бројне вредности
б	б		
в	в	2	
г	г	3	
д	д	4	
е, је	є, ѥ	є = 5	ѥ = нема бројне вредности
ж	ж		у срп. ћирил. спом. само као број
дз	ѕ, ѕ, ꙃ	6	
з	з	7	
и	и	8	
ђ	ꙉ, ꙉ, ћ, ꙉ		само у српским ћириличим споменицима
	і	10	
к	к	20	
л	л	30	
м	м	40	
н	н	50	
о	о	70	
п	п	80	
р	р	100	
с	с	200	
т	т	300	

Гласовна вредност	Ћирилски знак	Бројна вредност	Примедба
у	ОУ	400	према грчком ου; има и облик ꙋ
ф	Ф	500	У речима позајмљеним из грчког језика
тх	Ѳ	9	У речима позајмљеним из грчког језика
х	Х	600	
о	Ѡ	800	
шт	Щ		Има само ортографску вредност
ц	Ц	900	
ч	Ч, Ч	90	
	Ъ		Полугласник типа *о*
	Ь		Полугласник типа *е*
(јат)	Ѣ		Гласовна вредност затворено е (ä)
(јери)	ЪІ, ЪИ		Гласовна вредност данашњег руск. *ы* или пољског *y*
	ЬІ, ЬИ		
ју	Ю		
ен	Ѧ, Ѧ, Ѧ		У српс. спом. сви знаци имају вредност или *е* или *је*
он	Ѫ		Само у нароч. срп. спом. као *у* или *ју*
јен	Ѩ		
јон	Ѭ		
кс	Ѯ	60	У речима узетим из грчког језика
пс	Ѱ	700	У речима узетим из грчког језика
	Ѵ	400	грч. υ, употребљава се у грч. реч.

Писан је лепим крупним уставом. Има необично лепих орнамената. По богатству израде један од најлепших словенских споменика. За језик врло важан, јер је писац много грешио уносећи народни елеменат место црквеног.

О језику Мирослављева јеванђеља в. расправу Љ. Стојановића уз фототипско издање Миросл. јев. од 1897. О неким странама његова јез. в. А. Белић, Прилошци историји словенских језика I–IV (Глас САН LXII 199–242).

О палеографској и ортографској страни споменика в. П. А. Лаврова Палеографическое обозрѣние Кирилловскаго письма, Петроград, 1915. В. такође и дра Л. Мирковића Мирослављево јеванђеље (Посебна издања САН CLVI, Београд, 1950). О старослов. јез. Мирослављева јев. в. Ст. М. Куљбакина, О Мирослављеву јев. (Посебна издања САН LII).

б) *Вуканово јеванђеље* (око 1202). Писано за Вукана, сина Немањина, великог жупана у Зети. Находи се данас у Публичној библиотеци у Лењинграду.

в) *Паремејник Београдске народне библиотеке* (Бр. 22, 100). Припада почетку XIII века. Писан је необично лепим уставом (пропао са осталим рукописима 1941. г.).

г) *Минеј Београдске народне библиотеке (133, 212).* Написао га је презвитер Братко за тепчију Обрада у време краља Владислава (1233–1242) (пропао са осталим рукописима 1941. г.).

д) *Иловичка крмчија* од 1262. Находи се у библиотеци Југославенске академије знан. и умјетности. Исп. о њој В. Јагића Starine III и А. Белића, Светосав. зб. I.

ђ) *Шестоднев Јована Егзарха бугарског* из 1269 године. Написан у ман. Хиландару. Претставља препис са бугарског споменика од којег у њему и трагова има. Находи се данас у Московској синодал. библиотеци.

е) *Апостол од 1277* који је написао ђакон Теодор. Чува се у Румјанцев. музеју у Москви (данас део Лењинове библ.).

ж) *Сврљишки одломци* од 1279 год. Чувају се у библиотеци Академије наука у Београду. Издао их је М. Милићевић у XX Гласнику и наново Иљински под називом Сверлижскіе отрывки, Петроград, 1906 год. итд.

У XIV веку писано је још више споменика. Поменућу овде само неке од оних који су испитивани да бисте се могли користити готовим расправама: *Јеванђељски листови Радинови* (Јагић, Старине IX), *Типик архиепископа Никодима* (Даничић, Гласник XI), *Псалтир Бранка Младеновића од 1346* (види о њему код Јагића, Psalterium Bononiense, 1907 г.) и др.

У XV веку јављају се рукописи ресавске школе. Она је нарочито интересантна у ортографском правцу јер се у словенски текст уносе надредни знаци. Типичан је у томе рукопис 1418 год. под називом *Књига царства* (находи се у Универзитетској библиотеци Одеског универзитета). Њу је обрадио П. Г. Попруженко у расправи истог назива.

Остављајући остале рукописе, морам нарочито поменути целу групу рукописа босанског типа или босанске школе. Има палеографских детаља којима се ти рукописи одликују од осталих српских текстова, али је најзнатније што се у њима подједнако употребљава и, ы и ѣ. Даље, у њима се чешће него у другим споменицима употребљава ꙉ место *ђ* или *ћ*. Иначе је интересантно да се ч у њима употребљава у бројном значењу 1000 и грчка копа (ϛ) у значењу 90.

XIII веку припадају листићи из збирке А. Т. Гиљфердинга (Публична библ. у Лењинграду) о којима в. Јагић, Старине IX; 1393-ћој г. припадају два листа

јеванђеља о којима в Љуб. Стојановић, Старине XVIII (богумилски текст); *Мостарско јеванђеље* Манојла Грка издао је проф. Сперански у Руск. Фил. вѣстнику за 1906 год. Почетку XV века припада и *Никољско јеванђеље* (издао Даничић 1864 и написао студију о Хвалову рук. Старине III–IV) исп. још и Босански апокалипсис код Јагића, Arch. für slav. Philol. XXV.

4. Од 38 писмена ћирилске азбуке 24 писмена су узета из грчке азбуке и претстављају унцијално (мајускулно, уставно) писмо грчко око половине IX века. Она писмена (14) којих нема у грчкој азбуци, створили су словенски првоучитељи, узимајући неке знаке из глагољице (за ш, за Ү можда и за ж) или се поводећи за начином како су они у глагољици склопљени (за полугласнике, за јери итд.). Иначе има доста претпоставака (Гајтлера, Јагића, Лаврова, Собољевског и др.) како је које од осталих слова постало.

Као што се види из горњег прегледа, бројну вредност у ћирилици имају само она слова која су узета из грчке азбуке; сем њих имају је још ђ (ѕ), *ч* и *ц*.

Не зна се поуздано ко је творац ћирилице. П. А. Лавров, један од истакнутих њених испитивача, сматра да ју је могао изумети и Методије. Међутим могуће је да ју је створио и неко од ученика Ћирила и Методија. Грчко житије св. Климента и приписује је њему, Клименту. У сваком случају, вероватно је да је она млађа од глагољице и да је тек у Бугарској, за време цара Симеуна, добила широку употребу. Изгледа да се у Македонији задржала дуже глагољица, док и она није била потиснута ћирилицом. Претпоставка оних (Собољевског, Карског и др.) који виде у ћирилици већу старину него у глагољици оснива се на једностраном тумачењу Црнорисца Храбра (његова трактата о писменима).

Најстарији датирани ћирилски споменик јесте *Самуилов натпис* (натпис цара Самуила) од 993 г., нађен у Македонији. Такође је врло стар *Темнићки натпис* (в. Јужнословенски филолог, 1913, I књ.), нађен у Србији.

Од већих старословенских ћирилских споменика нарочито су важни *Супрасалски зборник* (последњи пут у издању руског филолога С. Северјанова, Петроград, 1904) и *Савина књига* (у последњем издању В. Н. Шчепкина, Петроград, 1903. год.).

О питањима ћирилице може се наћи добрих података у књизи П. А. Лаврова „Палеографическое обозрѣніе Кирилловскаго письма“ у Енциклопедији слов. фил., св. 4,1 (1915. год.).

В.

ЛАТИНИЦА

1. Већ у XIV веку (в. Старине 33, стр. 572) има споменика на народном језику писаних латиницом, а од тога их времена има до данас у великој количини. Нема сумње да су наши текстови латинским писменима писани зависили од палеографског начина у истовременим латинским или талијанским текстовима. Колико смо ми у том правцу били самостални, тешко је рећи, пошто у том правцу нема потребних испитивања. Али у једном су правцу наши писци морали ићи својим путовима: они су морали стварати самосталио за оне звуке свога језика које није познавао ни латински ни талијански нарочиту употребу оних знакова које им је давала латинска азбука уопште. На тај начин је пони-

кла разноврсна употреба латинских слова за исте гласове нашега језика код различитих писаца. То ставља пред сваког испитивача ма кога нашег текста, писаног латинским словима, нарочити задатак: да одреди, пре свега, која је била система знакова данога писца за обележавање гласова нашега језика. Не могући улазити овде ни у какве детаље, ја ћу дати само сумаран преглед употребе неких знакова или група знакова за извесне звуке нашег језика.

2. Само мали број слова, свега 7, и то: a, b, d, l, o, p, z, имао је један знак у старим текстовима писаним латиницом; сва остала слова имала су више знакова.

ц – c: c cz ç çz z

ч – č: c ch chi ci cj cs csj csy cf cfi cz ç çi tch z zh zi

ћ – ć: cch cchi ch chi chj chy ck cki cs csi cf cfi k ki ky tck tchi tchj tchy tj tky ty

ђ – đ: ch chi dg dgi dgj di dj dy g gh ghi ghj gi gj gy

е – e: e ae

ф – f: f ph

г – g: g gh

џ – ǵ dž: cx c dgy di dj dy g gh gi gj gy ǵ ǵi x

х – h: ch hv i j k v

и – i: ij j ji y

иј – ij: i ca j y

еји – iji: i ij y yi (поред служења обичним знацима за сваки глас засебно).

ј – j: или се никако не пише, те га треба читати према положају гласова или се пише овако: g gi gy h i ij iy j y yi

ји – ji: или пишу оним знацима којим се служе за обележавање посебице ових гласова или gi gj ii ij jy

к – k: c ch h

кш – kš или тако или: x

кв – kv или тако или: qu qv

љ – ļ (lj): chl gl gli glj gly li lj ly l̃

љи – ļi: li lij lj ly

м – m или тако или: знаком ~ над вокалом за којим оно долази

н – n или тако или: знаком ~ над вокалом иза којега се изоставља

њ – ń: chn gn gni gnj gny ngn ni nj ny

њи – ńi: ni nij nj ny

п – p тако, а ретко ph

р – r у консонантској употреби пишу тако: када је r вокално а пред самогласником, пишу обично просто r (напр. umro), а само неки писци стављају ra, arh а на крају речи rh (otrh). Иначе се вокално r пише различно: aer, ar ęr, ri rri

с – s: sz ſ ſſ z β z zſ

св – се бележи или тако или код неких усамљених писаца sf ſf

ш – š: hsh s sc sci scj sh ss sſ sz ſ ſc ſch ſci ſcj ſç ſs ſſ ſſc ſz β z x

т – t или тако или th

у – u или тако или v

в – v: v f h u uf uu uv vu vv w

з – z тако или: ç s ſ ſz β zſ x

ж – ž: ç g s sc sci sh ſ ſc ſci ſcj ſg ſgi ſgj ſh ſs z x xi

Најзад заменици старога ѣ. Чакавци и Словенци бележе тај глас са *i*; тако га пишу обично и Бошњаци и Далматинци, али их има да га пишу по јужном начину по којем га редовно пишу Бокељи и Дубровчани, јужним начином оно се пише: ie ije iye je ye; код неких писаца (напр. Рањине, Ненадића и др.) разликује се кратко ѣ од дугог. Прво бележе *je*, а друго *ie*.

Из овога се прегледа види да је главна тешкоћа око одређивања начина писања: ч, ћ, ђ, џ, љ, њ, вок. р, ш и ж, дакле оних гласова за које латиница није имала знакова. Зато се пре сваке анализе ма каквог споменика ове врсте мора одредити вредност латинских ортографских знакова који се у њима употребљавају. Без тога ти се текстови не могу употребити за одређивање језичких особина које су у њима.

Детаљан преглед употребе различних латинских слова и њихових комбиновања дао је проф. Т. Маретић на основу великог броја штампаних споменика ове врсте у својој књизи Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima.

II

ИЗГОВОР ГЛАСОВА САВРЕМЕНОГ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

Да бисмо разумели гласове нашег језика, морамо се задржати на општим моментима који их одређују по начину образовања и по музичком (акустичкоме) утиску који они на нас чине; али и за једно и друго потребно нам је да знамо органе који учествују при њихову образовању.

А.

ОРГАНИ ПОМОЋУ КОЈИХ СЕ ОБРАЗУЈУ ГЛАСОВИ

Ове органе чине: *йлућа*, *душник* са *īркљаном*, *усйа* и *нос*. Управо за образовање гласова важни су гркљан са својим апаратом за образовање гласа, уста и нос, а плућа и душник – утолико уколико из плућа, а кроз душник, долази ваздушна струја (као из мехова у оргуљама или хармонију), ваздух, уопште, помоћу којега се гласови образују. Зато ћемо одмах прећи на гркљан са ждрелом.

Основицу гркљана представља *йрсйенасйа хрскавица* (cartilago cricoidea, на сл. C) која има облик прстена са печатом (h), који је (печат h) на задњој страни гркљана.

На слици II види се хрскавица као и на сл. I; само је на сл. II гледана са потиљка, због чега се и не види на њој прстен. Предњи део прстенасте хрскавице обухвата штитаста хрскавица (cartilago thyreoidea). На обема сликама штитаста хрскавица подигнута је навише; али ако се спусти по искиданој линији, она ће заузети свој прави положај.

Штитаста хрскавица (T) састављена је од две хрскавичаве половине (P) које су под углом састављене. Ивица тога угла може се прстом осетити и назива

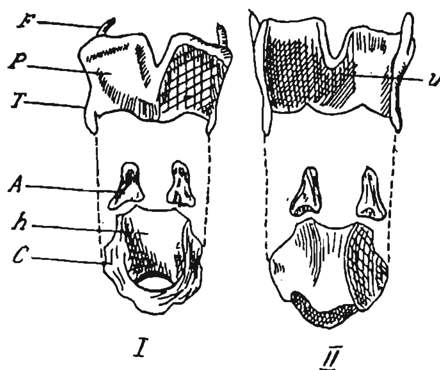

се код нас јабучицом. Те хрскавичаве плоче у своме продужењу обухватају својим крацима „печат" и на тај начин образују с њим хрскавичаву цев. Плоче штитасте хрскавице (P) завршују се са два израштаја (F) везана мускулима за потковичасту језичну кост која и носи цео гркљан.

На задњој, широкој страни прстенасте хрскавице (C), а међу истуреним крајевима штитасте хрскавице, находи се са сваке стране мала хрскавичава израстао са троугаоном основицом. То су пирамидне или левкасте хрскавице (A) (cartilagines arytaenoideae). Радњом мишића левкасте хрскавице могу се узајамно приближавати и удаљавати, могу се покретати према унутрашњости прстена и изван њега; оне се могу, до извесне мере, кретати око своје основице.

Од слободног угла основе пирамидалних хрскавица према предњем делу (унутрашњем) штитасте хрскавице протегнуте су гласнице (гласне жице, chordae vocales), које претстављају мишиће везане њиховим крајевима, напред за унутрашњи угао штитасте хрскавице. То стварно нису „жице", већ кожни мишићни набори.

Пролаз међу гласницама назива се гласним прорезом или „гласником" (glottis). Више тога прореза находе се још мањи набори мишића („лажне гласнице") који не учествују у образовању гласа.

У гркљану се образује „звук" и каткада „шум" извесне врсте (мада се иначе „шум" образује у устима). При образовању „звука" („звучности") гласнице се приближују до додира и ваздушна струја, која долази из плућа, ставља их у покрет, у треперење (стално одвајање и приближавање). Ритмички покрети гласница производе ваздушне таласе који дају звук који се, пролазећи даље кроз ждрело и уста, на различне начине мења. По себи се разуме да ова „звучност" може чинити саставни део оних гласова који се изговарају звучно: то су звучни сугласници и сви самогласници.

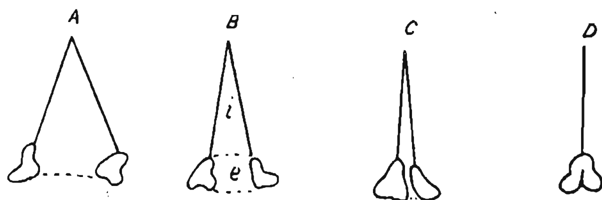

Највећи отвор (A); *i* у сл. B гласнички отвор; *e* хрскавички отвор.

Над гласницима утврђен је с предње стране гркљанов поклопац (epiglottis). Он је увек у нешто наклоњеном, косом положају над гркљаном. При пролазу хране тај се поклопац спушта, тако да преко њега храна клизи у једњак.

При образовању ниских звукова (исто тако као и при повлачењу језика уназад у устима) – гркљан се спушта, а при образовању високих звукова (и при померању језика унапред) – гркљан се диже.

Простор над гркљаном назива се ждрело (pharinx). Он је у вези с носном дупљом. Усна дупља се находи међу горњом и доњом вилицом; у њој разликујемо: језик, доње зубе са њиховим деснима и доњу усну; затим горње зубе, са горњим деснима или алвеолима, горњу усну, непце (тврдо непце, palatum) и меко непце (velum palati) које се завршује ресицом (uvula). Код језика треба разликовати *врх, ӣредњи, средњи* и *задњи део*; задња усправна страна језика назива се кореном језичним.

Усна дупља – јесте резонатор за звуке који се образују у гркљану или онај део нашег говорног апарата где се образују извесни гласови (без учешћа звучности). Услед различног положаја језика и доње вилице – она може добивати различне облике – сваки такав облик јавља се као извор нарочите врсте шума. Напр. може се у устима образовати пролаз или теснац кроз који струји ваздух, о чије се зидове он таре (као с, ж, ш, ф, итд.); може се образовати преграда (код т, п, б, д итд.); може се и једно и друго комбиновати итд.

Кад се има на уму да су сви самогласници звучни, онда је јасно да се разлика између њих добива на тај начин што усна дупља даје различне резонаторе, различне карактеристичне нијансе (шумове) звучности коју добива из гркљана. По себи се разуме да различним звуцима одговарају и различни резонатори, и да звук заједно са карактеристичним шумом даје типичност самогласнику.

Усне могу бити без нарочите радње (као код *а*) при изговору гласова, али оне могу образовати, припијајући се уз горње и доње зубе, нарочити хоризонтални пролаз (као код *е*) или бити унапред избачене образујући кружни отвор (као код *о* или *у*).

Носна дупља се находи над тврдим и меким непцем и у вези је са усном дупљом – отвором који може бити отворен, када је ресица спуштена (тада се гласови изговарају носно), или затворен, када је ресица издигнута (тада се они не изговарају носно). Иначе сама носна дупља не мења свога облика.

Б.

ГЛАСОВИ ПО МЕСТУ И НАЧИНУ ОБРАЗОВАЊА (ФИЗИОЛОШКА СТРАНА ОБРАЗОВАЊА ГЛАСОВА)

Вокали. – С овог гледишта вокали су звуци који, иако добивају различан карактерни изговор у зависности од различног облика усног резонатора, претстављају гласове без сугласничког оштрог шума, пошто се у устима при њихову изговору не отварају ни потпуне ни делимичне преграде. Природа њихова одређује се према томе где се у устима врши онај смештај говорних органа који је потребан за њихов резонатор (за онај облик усне дупље који је за дотичан звук потребан). Према покрету који чини језик према непцу када се вокали изговарају можемо разликовати, у хоризоталном правцу: *тврдонепчане, средњенепчане* и *меконепчане* самогласнике или самогласнике *предњег, средњег* и *задњег* реда. У вертикалном правцу језик тада заузима *ниски, средњи* или *високи* положај.

Према учешћу усана у образовању гласова – називају се вокали *лабијализованим* и *нелабијализованим*, а процес ове врсте назива се *лабијализацијом*. Сем тога, језик, при изговору вокала, може бити са напрегнутим мишићима или ненапрегнутим. У првом случају имамо мали нагиб језика на дотичном месту и затворенији карактер дотичног звука. Има језика где је напрегнутост артикулације језика од великог значаја; код нас она не игра готово никакве улоге.

Самогласници предњега реда. – Ако се при широко отвореним устима језик унапред покрене из индиферентног положаја и пусти да ваздушна струја проструји – добићемо глас „ä“; ако приближимо предњи и средњи део језика према предњем делу тврдога непца, али тако да међу језиком и предњим непцем

остане довољно широк пролаз за струјање ваздуха без шума, добивамо високи предњејезични положај који даје самогласник „*i*" – високи, тврдонепчани или „непчани", „палатални" вокал. Ако средњи и предњи део језика издигнемо унапред до средњег положаја између поменута два (а средњи део површине језика покренемо према задњем делу тврдога непца) – добићемо предњејезично, непчано „*e*". Од гласа *ä* до *i* преко *e* има много прелазних ступњева. У нашем језику имамо ненапрегнуто *i*, ненапрегнуто *e*, у дијалектима имамо и a^e затворено, „*ä*" (а слично звуку *e* које се бележи и са e^a – отворено *e*); а тако исто и напрегнуто e^i! (при негодовању); у говорима има и напрегнутог *i*; у говорима нашим има и лабилизовано *e* – *ö* (у врањском говору) и *ü* (као у франц. lune) у неким специјалним случајевима у пиротском говору.

Сагмогласници средњег реда. Ови се вокали добивају када се при пуштању звучне струје кроз уста средњи део језика из индиферентног положаја покрене према задњем делу тврдог непца или ка граници међу меким и тврдим непцем (предњи део површине језика тада је опуштен). Такви су полугласници реда *ä*, *e* ($ь_е$, или $ь_ä$ полугласник реда *e*, *ä*); сматра се обично да руско ы претставља високи положај средњег реда; али у томе се научници не слажу потпуно. У нашем су језику овакви „полугласници" реда *e* тимочког говора и уопште „полугласници" зетских дијалеката.

Самогласници задњег реда. Ако из мирнога положаја средњи део језика покренемо уназад и мало опустимо, и при широко отвореним устима оставимо да звучна струја прође кроз уста – добићемо вокал *a*, задњенепчани (веларни или меконепчани). Уколико се задњи део језика из тога положаја диже према мекоме непцу (са смањивањем угла међу вилицама) добивамо гласове средњег задњенепчаног (задњејезичног) реда *o* и високог задњенепчаног реда *y*. Средње и високе вокале задњег реда прати обично лабијализација, тако да обично уколико се више диже задњи део језика, утолико се више отвор међу уснама смањује и заокругљава. Тако је српско *y* и српско *o*; при ниском положају језика са лабијализацијом добивамо лабијализовано *a* (a^o). Каткада се у језицима налазе и средњи и високи задњенепчани звуци без лабијализације, тада су они налик на звук *a* са муклим призвуком *o* или *y*. У нашим се дијалектима находи такав „полугласник" реда *o* или *y* ($ь_о$ или $ь_у$). И међу свима овим гласовима има прелазних ступњева (они се находе у нашим дијалектима, напр. $о^а$, $о^у$, $у^о$, $а^о$ и сл.).

По себи се разуме да сви ови самогласници могу бити назалисани када се звучна струја (ваздушна струја), потребна за изговор ових гласова, пусти да једновремено струји кроз уста и кроз нос. У нашој се науци ови гласови бележе знаком ι (ą или ǫ итд.). У старословенском језику било је такво ę и ǫ (ѧ и ѫ); у пољском језику имамо и данас носне вокале. У чакавским дијалектима јављају се на крају речи носни вокали пред носним сугласницима (напр. место *poŕóm-poŕǫ́* итд.).

Самогласници са акустичке или тонске стране. – Ако изговоримо шапатом *a o e u*, добићемо њихове карактерне шумове којима музичка висина остаје увек иста а чија природа зависи од облика резонатора који сваки од тих гласова има. Тада ћемо видети да је у тону разлика између *a* и *i* готово октава итд. Сваки „карактерни шум" има своју *снагу* (енергију), *висину* и *боју* (тембр). Ма какве висине била звучност, ови карактерни шумови дају нарочити карактер тој звучности, у правцу самогласника *a, e, i* итд. Већ се из овога види како је, са стране звучности, компликован сваки вокал.

Висина карактерног шума самогласничког зависи од облика резонатора: уколико је резонатор дужи, утолико је његов тон нижи, скраћивање његово на половину повишава његов тон за октаву; у вези са тим је и отвор уста, уколико је он ужи, утолико је тон нижи, јер је тиме сам резонатор већи (исп. изговор карактерног шума код звука *у* и звука *а*).

Када се код гласова покрет језика врши према непцу, добивамо управо два резонатора, предњи и задњи, тако да неки испитивачи одређују карактерне шумове и једног и другог при одређивању природе гласова.

Из овога се види да је најнижи по тону звук *у* (*u*), затим *о*, па *а, е*, и да је, у нашем језику, највише *i* (и). Кад бисмо хтели да мерењем треперења обележимо наше звуке, тада бисмо имали (по моме изговору) *а* 926 v. d. (пуних треперења, у оба правца), *о* – 640 v. d., *у* – 360, *и* преко 1700 v. d. Када би се на клавиру одредила висина карактерних тонова вокала добили бисмо: *у*-ais^{2}h^2, *о*-dis^2, *а*-fis^2-a^3, *е*-cis^3 и (*i*)-a^4-ais^4.

Све ово показује да уколико је глас ближи звуку *у* по артикулацији – да је утолико и по висини нижи, а уколико је ближи звуку *u* (*i*) – да је утолико по тону виши.

То значи да се неки глас може одредити или по својој гласовној боји (а^е, о^у, у, и^е и сл.) или по висини звука (високо, тј. „затворено“ е- е^і).

Ја нисам довде говорио нарочито о називима *отворен, затворен, широк, уски*, зато што ти називи не могу послужити као општи. Али они се употребљавају; зато ћу о њима рећи неколико речи.

Отворен је звук онај (или широки) чија се нијанса креће према нижем реду, дакле е^а, и^е, о^а, а затворен (уски) је онај звук чија се нијанса креће према вишој артикулацији, дакле а^о, о^у, е^и, и^2 (и^2 значи са напрегнутом артикулацијом). Одавде се види да се отвореност и затвореност не поклапају напр. са висином тона (о^у је ниже од *о* – па је „затворено о“, а е^и је више по тону од *е*, па је опет „затворено е“ итд.).

С у г л а с н и ц и. Од самогласника које смо испитивали и од сугласника које ћемо сада узети у претрес треба разликовати т.зв. *сонанте*. То су гласови који према служби у речима могу бити и самогласници и сугласници (у нашем језику *р*, а такви су по природи својој и *л*, и *н*, и *м*). Зато ћемо ми о сонантима засебно говорити (исп. ниже, стр. 55).

Оно што сам рекао о властитом, карактерном звуку (шуму) вокала, који зависи од облика резонатора, то исто вреди и за сугласнике јер се и при њихову образовању јавља увек нарочитог облика резонатор.

Главну одлику сугласника од вокала и сонаната чини јак оштар шум који се чује при њихову изговору. Тај шум долази од *трења* ваздуха кроз пролазе који се у устима образују или од нарочитог *праска* који се добива од преградом задржаног ваздуха у устима и одједном пуштеног.

И сугласнике ћемо поделити, као и самогласнике, према њихову месту образовања у устима, управо, према оном делу говорних оруђа који узима највеће и непосредно учешће при њихову образовању, на ових пет група:

уснене (лабијалне);
зубне (денталне);
тврдонепчане (палаталне);
меконепчане (веларне);
грлене (гутуралне).

Али пре него што пређемо на њихово изношење по месту образовања, морамо се задржати и на свима другим моментима којима се одређује природа сугласника.

Према врсти преграда које језик ствара ваздушној струји у устима, имамо двојаких сугласника: са потпуним затвором, затворних или праскавих (експлозивних) и са трењем кроз извесни пролаз (проструjних или фрикативних); каткада се те обе стране комбинују у једном звуку – тада имамо сложене или сливене звуке (африкате).

При образовању праскавих сугласника образује се у одређеном делу усне дупље потпун прекид слободног струјања ваздуха (напр. код *п*), потпун *затвор*; при отварању, дизању те бране нагомилани ваздух у устима излази са шумом као *прасак*. У тим случајевима ваља разликовати: *затварање пролаза, време трајања затвора и прасак* (експлозију). Када се прасак чује у моменту затварања пролаза, тада се он назива унутрашњим праском или имплозијом. По себи се разуме да тај прасак не може бити јак и да у том случају правога праска (експлозије) и нема. У нашем су језику праскави сугласници: *п, б, к, г, т, д*. У другим језицима има нарочите врсте праскавих сугласника, после којих се чује и слаби звук „х“ који долази од ваздуха ослобођеног праском. Ти се сугласници називају *аспирате*, али њих у нашем језику нема.

Проструjни сугласници (fricare – трти се, фрикативни) образују се трењем о зидове теснаца који се у устима образује. Према природи тога пролаза и звуку који он даје имамо *пискавих* (сибиланата) *с* и *з* и *шуштавих ж* и *ш*; остали проструjни сугласници јесу: *ф* и *х*.

Проструjни сугласници имају заједничку црту са сонантним сугласницима (*н, м, л* и *р* и ост.), што се могу продужавати као и они; зато их можемо назвати за разлику од праскавих, који су тренутни, по времену трајања – *продужним*.

Сви сугласници се деле даље на две велике групе према томе да ли се образују са гласом или без гласа, са треперењем гласница или без тога, само шумом који ваздух у устима чини. У нашем језику сваком звучном сугласнику одговара безвучни (сем звука *х*), тако да је међу редовима звучних и безвучних сугласника, који се иначе у свему подједнако изговарају и образују, готово једина разлика у звучности. Зато ако хоћемо без гласа да изговоримо *д* добићемо *т, г* без гласа је *к* итд.

Звучни су сугласници: *б, д, г, з, ж, в, ђ* и *џ*. Безвучни су сугласници: *п, т, к, с, ш, ф, ћ, ч* и *х*.

Али поред разлике у звучности међу овим сугласницима има још једна по којој су се они и називали: јаким и слабим, и то *звучни* сугласници су називани слабим, а *безвучни* јаким. То долази отуда што је прекидање ваздушне струје код безвучних сугласника енергичније, јаче неголи код звучних сугласника, пошто њихова природа зависи од праска, па се зато и сам прасак врши са већом енергијом, са већом количином ваздуха; код звучних сугласника све је то знатно слабије, пошто је код њих сама звучност један од најважнијих елемената сугласника. Зато се и при шапату донекле разликују *т* и *д* и остали редови; јер је у првом случају артикулација енергичнија, а у другом – слабија, а такође је и количина употребљеног ваздуха у ваздушној струји у првом случају већа, а у другом мања.

Сложени или сливени сугласници (африкате) претстављају спој двају различних елемената у једном звуку. Ваздух од праска, који је први елеменат

њихов, струји одмах кроз пролаз који се гради на истом месту на којем се и прасак извршио. На тај начин немамо у њима праскави сугласник обичне врсте, већ имамо прострујни сугласник који је зависан од природе образовања првога дела (компонента) тога гласа. Овамо долазе у нашем језику сугласници: ч, ћ, ц, ђ, ѕ (д͡з).

Нарочиту пажњу треба обратити на то да ли су сугласници изговорени са умекшаношћу или без ње, са уснeним изговором или без њега; да ли су, дакле, *палатализовани* или *лабијализовани*. Звук свакога сугласника зависи од вокала који за њима долазе; ако је *е* и *и*, гласови су виши и даље се (према предњем делу) у устима изговарају, ако је *о* и *у* или *а*, они су нижи. Најпростији оглед са изговореним *ти, те* и *то, та*, даће о томе јасну претставу. Према томе, сваки је сугласник до извесне мере палатализован или лабијализован; али *палатализованим* (умекшаним) или *лабијализованим*, у пуном смислу те речи, називамо оне сугласнике код којих је један од поменута два начина изговора ушао у саставни део њихове природе. Тако код *љ* или *њ* имамо изговор звука *л* и *н* са артикулацијом звука *е – i*, а код умекшаног *т* или *ћ*, имамо да последњи део њихова образовања, струјање ваздуха, ослобођеног праском,., пролази кроз специфичну артикулацију палаталних вокала (е и i).

Умекшани су сугласници у нашем језику: *љ, њ, ћ, ђ* и *ƒ*; сви други који се називају по традиционалној граматици умекшаним – тврди су. У дијалектима нашим има и умекшано č́, ć (ś), ʒ́ и ж́ и др.; лабијализованих сугласника у обичном језику нашем нема.

Уснени сугласници. Код њих се преграда образује или додиром усана (двоуснени, билабијални сугласници) или додиром краја горњих зуба о доњу усну (зубноуснени, дентолабијални сугласници). Уснени праскави мукли сугласник *п* и звучни *б* – двоуснени су; фрикативни уснени сугласници, мукло *ф* и звучно *в* код нас су обично зубноуснени. Код *ф* ваздушна се струја таре између доње усне и доњег краја горњих зуба, па затим иде према унутрашњој страни горње усне; код *в* је пролаз ваздуха бочни (на једној или другој страни). Гласа *в* има разних врста; у нашем језику његова дентолабијална артикулација тако је каткада слаба да чини утисак билабијалног *в*. Кад звук *у* (u), добије консонантски карактер, онда је в које од њега постаје обично билабијално и пише се знаком u̯ (у) *

Зубни сугласници. У нашем језику имамо неколико врста зубних сугласника који се образују, у широком смислу речи, када предњи део језика, и његов врх врше артикулацију према зубима, алвеолима и предњем делу непца полежући по њима. Они могу бити:

зубни праскави *т* и *g*;
зубни фрикативни;
зубни пискави *с* и *з*;
зубни шуштави *ш* и *ж*;
сложени:
тврди шуштави *ч* и *џ*;
тврди пискави *ц* и ѕ (д͡з);
умекшани *ћ* и *ђ*.

* Знак ͡ испод звука означује обично да је неки вокал добио конс. природу.

Звуци *т̄* и *д̄* образују се или када врх језика обухвати ивицу горњих зуба и на тај начин образује преграду ваздушној безвучној (код *т̄*) или звучној (код *д̄*) струји. Тако је наше *т̄* и *д̄* испред *е* или *и*. Када се међутим находи испред *а, о* или *у*, врх језика полегне по унутрашњој страни предњих зуба, а остали део предњега језика по тврдоме делу предњег непца. Код пискавих *с* и *з* пролаз се образује према предњим зубима делом језика који образује, прибијајући се уз предње непце и алвеоле, жлеб кроз који ваздух струји и разбија се о предње зубе, чинећи специфични шум и крећући се према горњем крају доњих зуба и горњој усни. При образовању шуштавих *ш* и *ж* предњи крај језика примакнут је бочним крајевима својим деснима, тако да се међу предњим делом језика и предњим и бочним зубима образује цеваст лук. Кроз тај широки лук пролази ваздух ударајући о унутрашњу страну горњих зуба и врхове предњих доњих зуба. Струја је доста јака и артикулација енергична, тако да звук није умекшан. Нарочито је карактеристичан за те звуке резонатор који се образује између доње површине језика и доњих зуба и тако даје особити шум ваздушној струји која кроза њ пролази. Када је *ш* или *ж* умекшано (као у неким дијалектима), онда се тај резонатор знатно смањује, да би језик могао да заузме положај палаталности (звука *е* или *i*), те тада ти гласови личе на неку врсту гласа *с* или *з*.

У звука *ч* и *ц* – *т̄ш* и *д̄ж*, *т̄* се образује врхом језика према корену горњих зуба и предњој страни алвеола: оно је надзубно или супрадентално (ово је такозвано коронално или церебрално *т̄*, које се бележи обично као *t̥* или *d̥*), а код *ц* и ѕ оно се образује на унутрашњој површини горњих зуба (зазубно, постдентално). По себи се разуме да је код ових сложених гласова други део скраћени сугласник *с, з, ш* и *ж*, наравно и са скраћеном артикулацијом њиховом.

У гласова *ћ* и *ђ* (= $t^{\hat{s}}$, $d^{\hat{z}'}$), како их ми изговарамо, *т̄* и *д̄* су зазубни; други део артикулације јесте доста слабо, умекшано *ś* и *ź*. Како се, због умекшаности, карактеристични жлеб за *ś* и *ź* са мањом енергијом образује и мало је проширен (због артикулације потребне за палаталност), овако *ś* или *ź* налик је и на слабо образовано и палатално ṡ̥ или ż̥. У нашем народу има различних нијанса звука *ћ* и *ђ* – код чакаваца имамо само *t'* (*т̄* умекшано), другде оно добива звук сличан ќ (умекшано *к*) као каткада у јужноморавском дијалекту итд.

Тврдонеӣчани суīласници. Код тврдонепчаних (непчаних) сугласника прекид ваздушне струје или узани пролаз за њу образује се средњим делом језика према тврдом непцу; ослобођена ваздушна струја удара, углавноме, у горње десни. Они могу бити *предњи тврдонеӣчаӣи и задњи тврдонеӣчани* према месту тврдога непца где се образују. Овамо долази наше к, г и х, када се находи испред *е* или *и* (*к*итити се, дру*ī*и, *х*итно итд.). Они су задњенепчани сугласници, али се они могу образовати и на предњем делу непца (руќе, ноѓе и слично у тимочком дијалекту).

Звучно *ј* у нашем је језику предњенепчано (артикулација као код *i* само са нарочитим каналастим пролазом о чије се зидове таре ваздушна струја); бележи се зато и знаком į, а *ј* са јаким трењем (које је блиско γ, тј. *ī* фрикативном) обично је задњенепчано.

Меконеӣчани суīласници. Прекид ваздушне струје или потребан пролаз образује се задњим делом језика према меком непцу (они се зато зову и задњејезични). Ваздушна струја удара даље о тврдо непце и предње десни (ал-

веоле) и ту се разбија. Њих називају и *веларним* или просто *задњенепчаним*; назив „гутурали" (gutturales) или *грлени* сасвим је погрешан.

И ти се звуци могу образовати у предњем делу мекога непца, готово на граници тврдога и мекога непца, као што је случај са нашим праскавим безвучним *к* (у *к*ућа, *к*а*к*ав, *к*оло и сл.) и *г* (у *г*уша, *г*арав, *г*о и сл.). Фрикативно *х* (*х*улити, *х*од, *х*аљине и сл.) и фрикативно γ (одговара звучноме *г*) у чакавском дијалекту образује се у задњем делу мекога непца.

Грлени сугласници јесу они који се заиста у „грлу", у гркљану образују. Када ваздух струјећи кроз узани отвор гласница образује шум, добивамо шум *h* који може бити и звучан. Често се (сем тамо где ови шумови претстављају засебне гласове) ови звуци (или безвучан или звучан) јављају пред почетак изговора вокала (њиховим „приступом").

Сонанти. Тим називом зовемо ликвидне сугласнике *р* и *л* и носне *н* и *м*, а затим *љ, њ, в* и *ј*. Њихова је особина да могу бити и самогласници и сугласници; у нашем је језику то случај са *р* (r, r̥), некада је то подједнако вредело и за *л*; а у нашим дијалектима имамо каткада и *н* вокално (напр. dign̥ti у босанским и личким говорима); други језици знају и за *м* вокално (напр. данашњи немачки језик).

Разлика између сонаната и осталих сугласника у томе је што се њихов карактерни шум добива не трењем ваздуха већ звучном струјом из плућа и карактерним тоном њихових резонатора. При извесном продужавању њихове артикулације и примању функције носиоца слога – они постају самогласници.

Ликвиде. Код звука *р* врх језика образује узани пролаз према средњој страни горњих алвеола, али се он може образовати и свугде другде где се образују зубни сугласници. Звучна струја даље пролази између горњих и доњих зуба, дотичући стране алвеола према зубима. Али *р* прати често и „добошање": средњи и задњи део језика шире се и причвршћују за бочне зубе, а слободни врх језика, утањивши се мало и укрутивши, бива одбациван од ваздушне струје према зубима и деснима, тако да за тренутак затвори пролаз њен, затим се опет врати у првобитни положај и тако често. Таквих прекида има неколико обично *р*, оно може бити и безвучно, али је то врло ретко у нашем језику (на крају слога или речи). Ово зубно *р* може бити и без поменутог треперења (или „добошања"), али је код нас увек са треперењем. Слично *р* може се добити и издизањем задњег дела језика и образовањем у њему жлебића по којему се клати ресица и ствара треперење ваздуха (тако је „ресично" *р* у француском језику); при јаком сужавању пролаза и енергичној експирацији добивамо и место њега звучно фрикативно γ. И ово *р* може бити без треперења.

И звук *л* је такође денталан (предњенепчано, алвеоларно, супрадентално, пост- и интердентално, он се може, сем свега овога, образовати и на доњим зубима). Карактеристика његове артикулације у томе је што се при додиру врха језика са различним местима денталне артикулације, бочне стране језика одвајају од бочних зуба и остављају пролазе (или само један пролаз) за струјање ваздуха. Из овога се види да може бити различних нијанса у изговору звука *л*. Али ја ћу споменути још само веларно *л* (*ł* пољског или *л* тврдо руског језика); њега има и у нашим дијалектима у извесној мери. Код њега је задњи део језика веома издубљен, због чега је задњи део његов необично уздигнут према меком непцу; код бочних зуба имамо тада широке резонаторе. Тако се образује велики резонатор од усница – до меког непца; низину звука тога резонатора повећава и смањивање усненога отвора.

Таблица наших суīласника

				Двоуснени Bilabiales	Зубно-уснени Dentolab.	Међу-зубни Interdent.	Зазубни Postdentales меки	Зазубни Postdentales тврди	Предње-непчани Coronales	Тврдонепчани Palatales	Меконепчани Velares	Надзубни Supradent	Грлени Gutturales
Тренутни	Шумни	Праскави Occlusivae	Безвучни Atonae	*п* пара	—	*т* тебе	—	*т* то		*к* руке	*к* кап	*т* у *ч*	
Тренутни	Шумни	Праскави Occlusivae	Звучни Tonales	*б* баба	—	*д* деда	—	*д* дуд		*г* ноге	*г* го	*д* у *џ*	
Тренутни	Шумни	Сложени Affricatae	Безвучни		—		*ћ* кћи	*ц* цео	*t'* чак. kut'a			*ч* чун	
Тренутни	Шумни	Сложени Affricatae	Звучни		—		*ђ* пређа	*͡дз* ͡дзвоно (у дијал.)	*d'* pred'i (u dijal.)			*џ* џбун	
Продужни	Шумни	Прострујни Fricativae	Безвучни		*ф* фес			*с* сив *ш* шибље			*х* хлеб	*с*: сув *ш*: шум	(haben)
Продужни	Шумни	Прострујни Fricativae	Звучни		*в* нов			*з* зид *ж* жив		*j* јело	*γ* у чак. bogȃt	*з* зуб *ж* жуд	(nahe)
Продужни		Носни Nasales	Звучни	*м* мати	—	б	*њ* њен	*н* нит			*ŋ* данга	*м* ма	
Продужни		Ликвидни Liquidae	Звучни				*л̣* (у дијал.) popeḷ	*л* лов	*љ* људи		*r* (*р*) франц.		

При образовању *љ* предњи и средњи део језика приближава се тврдом непцу. Када се артикулација врши предњим делом (онако лабаво као код *и* или *j*), а остави да ваздух струји бочним отвором, добива се наше потпуно меко *љ* (као талијанско).

Носни сугласници. Када се ма на ком месту у устима створи прекид звучне струје врхом језика и пусти да проструји кроз ждрело и нос, добива се *n*. Када се прекид те струје врши средњим делом језика према тврдом непцу или задњим делом према меком непцу, добива се тврдонепчано и задњенепчано *н* (које се бележи знаком ŋ) и које је толико скраћено да цела артикулација чини утисак назалираног вокала који таквомŋ претходи. Исп. код нас напр.: *ранка, данга* и сл.

Ако прекид звучне ваздушне струје извршимо усницама, наравно са њеним пуштањем кроз ждрело и нос, добићемо наше *м*.

Ако средњи и предњи део језика пријубимо лабаво уз тврдо непце и предњим његовим делом извршимо удаљавање од непца ка артикулацији звука *и*, пропуштајући један део ваздуха кроз отвор за тај глас, а остатак кроз нос, добићемо наше *њ* (в. на стр. 55 таблицу).

О изговору гласова српскохрватског језика исп. и Бранка Милетића, Изговор српскохрватских гласова, Београд, 1933; Основи фонетике српског језика, Београд, 1952.

В.

СЛОГ

1. У језицима граница слога може бити пред сугласником a-ta, у сугласнику иза вокала at-ta или иза сугласника a-ta. За сваки језик ваља засебно утврдити где се у њему осећа граница слога.

2. Она може зависити од психолошког момента, где се осећа део речи као целина (напр. у нашем језику у *нај-о-да-бра-ни-ји – нај* се осећа као психолошка целина или *га-вран – вран* се осећа опет тако) или физиолошко фонетског момента, где се међу сугласницима осећа већа пауза (извесно сабијање гласовних елемената у веће комплексе) или где се завршује „талас сонорности" у речи, да се после њега опет нови отпочне.

3. Из овога следује: да се у оба случаја граница може одредити само посматрањем. У нашем језику било је практичких правила по којима се на основу природе почетка речи судило и о растављању сугласника у средини речи. То је погрешно. Јер почетак речи претставља друге гласовне услове него средина где се сугласници могу поделити на више слогова (испор. *птица* које обично даје *тица* и *лопта* које никада не даје у нашем језику *лота*, већ увек *лоп-та*). Али наш језик има и тешкоћа. Различне врсте акцената (напр. у *бу̑дно* и *мѐдна, пе́тла* и *мѐтла* и сл.) утичу да се неједнако осећа граница слога напр. бу-дно, у мѐдна: мед-на, у пе́тла: пе-тла, у мѐтла: мет-ла) те то чини сложенијим питање о давању општих правила. Па ипак ми се чини да се можемо у подели слогова у средини речи руководити природом гласова, а у почетку речи и свим другим моментима (семазиолошко-психолошким). Зато ћемо узети прво средину речи, а затим почетак речи.

4. Овде дата посматрања оснивају се пре свега на мојем личном посматрању, а затим на дељењу слогова код оних писаца наших који су се у том правцу руководили природом нашег језика (својим осећањем), а не каквим традиционалним правилом које никакве везе нема са нашим језиком.

5. Ово би била основна правила:

а) Сугласник иде са вокалом који је за њим; иза вокала а пред сугласником потоњег слога граница је слога у нашем језику: то значи да гласови мање звучности (сугласници) иду за гласовима веће звучности:

ло-па-та
ле-по-та
А-ва-ла итд.

б) Сугласници *ј, в, л, љ, м, р* и *н* пред другим сугласником увек иду са вокалом испред њих, дакле опет сви сугласници сродни вокалима образују са њима целине, а не са сугласницима за њима:

сјај-но
прав-да
дан-гу-ба
ваљ-ка
кол-ски
зем-ља итд.

в) Сугласници: *ј, в, л, љ, р* иду са сугласницима иза којих стоје, сем ако није случај под б); тј. ако није пред њима један од сонаната; тада се од њих одвајају:

ме-тла	мем-љив
цр-ква	бор-је
сми-сли-ти	слав-ље
о-ру-жје	ум-ље
на-ру-чје	про-мен-љив
до-бро	трам-вај
по-тре-бно	хал-ва
по-сма-тра итд.	ор-ла

г) – Сви остали сугласници одвајају се од сугласника пред њима, ако ти сугласници нису фрикативни (пискави и шуштави):

свад-ба	леп-ши
воћ-ка	ре-флек-си-ја
кут-њак	и сл.

д) А ако су ти сугласници фрикативни (с, з, ш, ж), они иду заједно са сугласницима који су за њима:

ла-ста, зви-жда-ти, го-спо-ђа,
ве-што, ма-зга, тр-ска, ги-зда-ва и сл.

И овде сугласници мање пуноће звука или шума иду за сугласницима веће пуноће звука или шума (с, ж, ш итд. са т, д, б итд.).

6. Не би било тешко показати да се ово одвајање слогова оснива заиста на природи гласова и да има пуно оправдања у њој (испореди напр. факат да гласови р, ј, в, н, њ, м, л, и љ стоје по природи својој блиско вокалима, и зато са њима образују целину; с друге стране сугласници фрикативни претстављају

струјање ваздуха и његово трење без прекида, тако да је природно да се оно прекине каквим сугласником са експлозијом, па да заједно са њим образује границу према вокалу који им претходи итд.), и тако је исто несумњиво да све ове групе нису подједнако обичне, тако да може изгледати коме да нису подједнако оправдане. Али и у оваквом случају увек долази до утицаја и какав споредни моменат.

7. У почетку речи сваки део који се осећа као засебна целина по значењу образује могућност за дељење слога:

нај-о-да-ни-ји
га-вран
раз-о-бру-чен
из-ла-га-ти
о-без-бе-ди-ти
рас-те-ра-ти итд.

Чим се почетак речи тако не осећа, и на њега се примењују принципи поделе на слогове који вреде за средину речи (в. горе):

о-те-ти
ра-зум
о-ти-ћи
ра-зу-ман итд.

(овде се *от* не осећа као префикс, а *ети* се не осећа као засебан глагол итд.).

Исп. о овоме А. Белића Границе слога у српскохрватском језику, Зборник у част Богдана Поповића, Београд, 1929; Граница слога и састав речи у српскохрвтском језику, Глас САН CLVI, Београд, 1933.

На основу ових правила, заснованих на природи с. х. језика, као што се може видети из наведене литературе, израђена су и правописна правила о дељењу речи на слогове (исп. А. Белића Правопис српскохрватског књижевног језика, 1950, 19–23). У новије време покренуто је питање да се за обичну употребу ово дељење на слогове упрости. Пали су многобројни предлози. Исп. и последњи предлог А. Белића, О упрошћавању поделе на слогове у српскохрватском језику, Наш језик н. с. V св. 5–6 (1954) 151–164.

III

ИСТОРИЈА ГЛАСОВА

О ГЛАСОВНИМ ЗАКОНИМА УОПШТЕ

Да бисмо могли разумети развитак гласова у нашем језику, ми се морамо задржати на општим особинама гласовних измена. Ми ћемо то учинити, по себи се разуме, у најопштијим цртама.

1) Пошто сам изнео и самогласнички и сугласнички састав нашега језика, задржаћу се на општим странама развитка гласова уопште.

Гласови се мењају или по природи својој или под утицајем нарочитих прилика. ѣ прелази у источном говору у *е*, старо *ж* прелази у свима говорима у *у*, и у оним говорима у којима се врши промена – она је доследна, она се у њима врши у свима случајевима где се тај глас находио. Отуда је правило савремене лингвистике: да гласовни закони не знају за изузетке.

Ова „безизузетачност" гласовних закона оснива се на језичком осећању: сваки глас има свој језички осећај и докле год се тај осећај не помери, не може се ни глас померити. Као што за сваки музички тон, за сваку ноту музичар мора имати нарочити физиолошки осећај, чврсто везан са њом, тако и сваки вокал или консонант има свој физиолошко-фонетски осећај. Кад год је потребно да се надражи тај осећај, он покреће говорна оруђа да даду знак који му одговара. Зато је сваки звук везан за један осећај и зато осећај за дотични звук даје увек исти звук. У томе је сва теорија гласовних закона и сва тајна правилног јављања у једном говору (или још најбоље у говору једног човека) за исто време на исти начин изговорених гласова. Када се језик предаје млађим поколењима, она не копирају апсолутно тачно гласове које добивају, већ их у извесном правцу мало померају. Када се та померања скупе у довољној количини, она дају извршену замену дотичних гласова. У основици помереног гласа увек је и померен језички осећај (исп. ниже т. 6).

2. Али гласови могу бити и условљени нарочитим погодбама: *л* прелази у *о* само на крају слога или речи, *вь* прелази у *у* у штокавском дијалекту само у почетку речи у отвореном слогу, безвучни сугласници се претварају у звучне само пред звучним сугласницима итд. Код ових, условљених, гласовних закона морају се увек тачно одредити погодбе које увек вреде за једно време и за одређени говорни круг.

3. Из целокупног досадашњег излагања видело се јасно да гласовни закони који су вредели за прасловенски језик не морају вредети више за српски језик. Српски језик чува трагове извршеног гласовног закона у прасловенском језику, али у њему гласови исте природе и под истим условима не морају се више

мењати. Прасл. *к* прелази испред *е* у *ч* (у српском језику *јунак: јуначе* и претставља остатак традиционално сачуван из прасловенског језика); међутим у акуз. *јунаке к* се чува испред *е* због тога што је то облик српскохрватског (не прасловенског) језика, а у с.х. језику *к* не прелази у *ч* испред *е*. То вреди, наравно, и за српскохрватски језик у току његова развитка. Крајем XIV века *л* на крају слога и на крају речи прелазило је у новоштокавским дијалектима нашег језика у *о* (*део, деоба* – дѣл, дѣлба), и из тога времена се сачувало врло много облика са тим гласовним правилом. Али чим се у поменутом времену гласовни закон о претварању *л* на крају речи и на крају слогова извршио, могло је *л* наново доћи у тај положај (тј. бити на крају речи и на крају слога) и не мењати се. Тако имамо данас *селски, колски, бакал, ђенерал* итд. Данас тај гласовни закон више не вреди; али његови резултати из прошлости постали су саставни део нашег језика. Из овога истиче основно правило: да гласовни закони вреде само за оно време када се врше, доцније, под истим или сличним условима, исти гласови могу остати неизмењени. Тако и бива. И ови нови појави обично се називају изузецима од гласовних закона; међутим, уствари, то нису изузеци већ појави другог времена.

4. Гласовни појави обухватају врло различне обиме: често целу територију нашег језика, често већи његов део, а често опет врло мали крај. Напр. прелаз ѣ у *а* захвата велики део наших дијалеката, док напр. прелаз *љ* у *ј* захвата само мали део њихов итд. Ширење језичких појава зависи од узајамних веза претставника различних говора; од тога колико су претходним развитком својим дотични говори спремљени да се у њима изврши дана промена и сл. Јер сваки језички процес врши се у малом броју претставника, па се одатле шири и на друге претставнике. Само често, зато што се одмах у почетку не појави у довољном броју претставника, тај процес може бити угушен утицајима са стране и не само не добити већи обим већ се може вратити и на старе гласовне односе под утицајем нивелационе снаге околних говора.

Одавде се види да се гласовни појави јављају као резултат доста разноврсних прилика: они су потпуно без изузетка само *код оних претставника нашег језика код којих су се јавили, у време када је њихова вредност у снази и под тачно одређеним гласовним погодбама*.

5. Гласовни су закони обично природе фонетско-физиолошке (као измена гласова по природи њиховој или под нарочитим погодбама), али може бити и појава ове врсте више психичке, духовне или, како се обично вели, психолошке природе. Овамо долазе појави као *метатеза*, до извесне мере *дисимилација* и сл. где се место једног звука од два који у свести постоје узима други и сл. Али овамо долази и т.зв. *аналогија* и појави који се на њу своде. А на њу се своди већи део отступања од гласовних закона.

Када од *село* м. *сеоски* имамо *селски*, онда се вели да је то добивено по аналогији оних придева на – ски у којима се чува основа речи од које су изведени неизмењена, напр. *поље, пољ-ски*. Готово цео развитак облички и своди се на овај утицај једних редова облика који се находе у психолошкој вези (по сличности, чак каткада и по супротности) са другим редовима и сл. Напр. када предлог *от-* добивен испред звучних сугласника (от града > од града), под утицајем предлога *пред, над, под* и сл. и пред вокалима – гласи *од* (од олова), тада велимо да је то веза, с једне стране, по звуку, а с друге – по општој употреби као предлога; када међутим у дубровачком дијалекту место *дин* имамо

дим под утицајем *дима*: *диму* и факта што је код других именица сугласник у свима тим облицима једнак (*дан: дана, плот: плота* итд.), тада велимо да је то аналогија по вези облика итд. Дакле, те различне везе, стварајући нове облике, ремете и гласовне законе који су се већ извршили и тако дају отступања која се погрешно називају изузецима. То, уствари, нису ништа друго него нови језички појави, основани на вези по сличности који су толико исто законити и умесни колико и гласовни закони. Само их треба добро квалификовати и утврдити.

6. Поменуо сам напред да се гласови обично мењају при преношењу са једног поколења на друго. Али се опажа да се те измене врше и код одраслих. Питање је како би се то објаснило. Наравно, познато је да индивидуални језици појединаца нису исти и да често по начину изговора појединаца можемо утврдити из које је породице, а још више рода или племена. Али у свакој заједници постоји тежња да се језик што више уједначи. Тако се и невољно врше једначења изговора. Међутим по испитивањима која се врше помоћу апарата утврђује се све више да су сами гласови, нарочито вокали, састављени од саставних тонова који чине гласовну целину. Међу тим тоновима има код истог човека колебљивости, тако да сваки глас има своје гласовно поље: границе међу којима се неки глас схвата као исти; при прелазу њихову он се мења поводећи се за једном или другом својом компонентом. Зашто то бива и како то бива, савремена се наука труди да утврди различним средствима; али ми у то овде не можемо даље улазити.

IV

ВОКАЛИ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

На овом месту говорићемо само о два гласа књежевног језика: о *а* и *и*. То чинимо зато што се особине тих гласова у књижевном језику могу разумети искључиво из њихова историског развитка. Зато само у овом случају полазимо од савременог стања у језику и идемо ка прошлости, док код осталих гласова полазимо од прошлости и крећемо се ка данашњем језику.

1. У савременом нашем језику разликујемо „непостојано а" (за које знамо да је постало од полугласника) и „покретно а" које је постало различним морфолошким процесима.

Нейосшојано а налази се у речима, а на крају речи само код предлога; *йокрешно а* налази се на крају прилога и других речи.

Овде ћемо говорити само о „непостојаном а" остављајући да о покретном *а* говоримо онда кад будемо говорили о покретним вокалима у нашем језику уопште.

а) У нашем је језику тенденција да непостојано *а* у једносложним речима не губи своју непостојаност: *лав-лава, йањ-йања, дажд-дажда, мач-мача, дан-дана* место *лва* (старо *льва*), *йња* (= *йьња*), *джда* (= *дьжда*), *мча* (= *мьча*), *дна* (*дьна*) јер се по законима нашег језика полугласник у отвореном (в. ниже о полугласницима) слогу губи, а у затвореном задржава, дакле *сьн = сан, сьна = сна* (али се још држи *дне, дневи* поред *дана*), *сан* има *сана* и *сна, шав-шава* и *шва, шавови* и сл. Према томе је јасно да ускоро нећемо сасвим имати облика са оваквим непостојаним самогласником. Тенденција је та основана на осећању, добивеном код других сличних облика са *а* и другим вокалима (*сад-сада, йад-йада, храсш-а, хлад-а* итд.), у којима имамо старо *а*, а не полугласник, – да корен или основа остају неизмењени.

У двосложним и вишесложним речима, напротив, редак је случај да се непостојаност вокала не задржи јер примери као *хрбаш-хрбаша* поред *хрйша, ѓрабар-ѓрабара* поред *ѓрабра* (и даље *ѓраба*) – толико су малобројни да према стотинама и хиљадама примера са задржавањем непостојаности а не значе ништа. Чак се може констатовати и обрнуто да се непостојано *а* развија у речима као *иѓуман-иѓумна* поред *иѓумана*.

То је дошло отуда што међу двосложним и вишесложним речима има тако много са живим наставком (*-ац, -ак, -ан* итд.) који имају непостојано *а* да су они увек освежавали осећање о непостојаности *а* и код оних именица где суфикси нису били у тако живој употреби.

Исп. *ја́р(а)м, је̏ч(а)м, о̀в(а)с, о̀р(а)о, йа̏к(а)о, сви̏д(а)о, у̏ѓ(а)о, у̏з(а)о, ври̏ш(а)о, и̏знйк(а)о, Би̏хаћ–Би̏шћа, но̀к(а)ш, ла̂к(а)ш, све̏к(а)р, о̀ѓ(а)њ* итд.

Овамо долази наст. *-ац (сш̏арац-сш̑арца)* и сложени од њега: *-ун(а)ц, -уш(а)ц, -ин(а)ц, -ар(а)ц, -ав(а)ц, -н(а)ц, -л(а)ц*. Јасно је да код последњег наст. (*чувалац, давалац, жешелац, владалац* и сл.) *л* остаје у свима облицима где се *а* не губи, а даје *о* само тамо где се *а* губи: *владалац, *владалца: владаоца, владаоцу, владаочева* итд.

Наст. *-(а)к* (мачак, патак) и сложени: *-ад(а)к, -ер(а)к, -ич(а)к, -еш(а)к, -ењ(а)к, -ањ(а)к, -ур(а)к, -уш(а)к, -ин(а)к*. Затим наст.: *-(а)њ, -ш(а)о (шла), -(а)љ*.

Као што ћемо на другом месту говорити, ово непостојано *а* тројакога је порекла: а) или одговара старом полугласнику (*лакаш-лакша*); б) или је новога порекла код: р, л, м, и в на крају речи (*вешар-вешра*); в) или је образовано по угледању на друге случајеве: *восак-воска* (исп. ст. слов. воскъ) као *ḡласак – ḡласка (ḡласьк: ḡласька – ḡласка)*.

Засебно морам споменути ген. множ., јер у том падежу *а* добива дужину (*ā*) и находи се у отвореном слогу. Али то *а* раставља два сугласника код именица мушкога и средњега рода у свима случајевима, сем када те групе претстављају; *сш, шш (шћ), зд, жд (жђ):* мȇста, гнезда, огњишта, гвожђа, прста, грозда. Према томе имамо не само: ловáца кȍнаца, вȅтрōва и сл., него и срдáца, (ср̏це, срдьце), рȅбара (рѐбро), стȃбала (стáбло), клубáка (клу̏пко), вѐсло-весáла, бр̏вана (брвно), дȃна (днȍ, дъно, с. х. дьно), копáља (кóпље), пру̏гала (пру́гло), зáла (зло), пу̏таца (пу̏це-пу̏ца) и сл.; сведȍчанстава, пр́орoштaва, цȃрстава и сл. Архаични се облици држе у кридце-крилáца (крильце), гр̏оце-гр̏лаца.

Ове облике треба схватити овако: старији облик генитива множине који се у архаичним говорима задржао до данас јесте *ловѣц-ловāц*, исп. код писаца дубровачких и далматинских ген. множ. *јунац, младенац* итд. још и у XVIII веку (понегде и доцније), а од друге половине XIV додавало се *-ā* на готов облик: *ловáцā* (*ловāц + ā* и сл.).

Нераstављање *сш, зд* итд. потиче отуда што те групе нису имале полугласнике између својих сугласника ни онда када су постајале у најстаријим епохама развитка који је претходио историји нашег језика на Балканском Полуострву.

Код именица женског рода имамо поред обичнога а (*крушака, оваца* и сл.) и нераставлјана последња два сугласника када они претстављају поменуте групе – нераставлјање и других сугласника онда када је у ген. множ. на крају наст. *ū* а не наставак *ā*.

Напр. *мȃјка: мȃјкū, неūравди, војски, радњи, смешњи, смушњи, борби, шужби* итд. Када се деси да код ових именица дође и *-ā*, може остати и нераставлјена група сугласника (*смéшњā* итд.). Код именица женског рода, противно ономе што смо нашли код именица средњег рода, имамо: деȍба – деóба (а не: делаба), сеȍба – сеóба, зȃова – зȃōва итд. Откуда ова разлика? 1-во, у *неūравди* немамо уметања *а*, а *у крушака* имамо, иако обе имају у ном. једн. *неūрав(ь)да, круш(ь)ка* због тога што је стари облик ген. мн. био и *нѐūрāвдū* према *и-* основама где се полугласник губио. Али врло рано има у нашем језику у ген. множ. и *неūравьд, крушьк*, као што и данас још гласи у старијим говорима; доцније је за ген. мн. (од друге полов. XIV) почело бити додавано *-ā*, – те смо правилно добили *крушака*, али и *неūравди*; тек у новије време *смéшњи* је почело да изазива и *смéшњā*. Облици на *ū* могли су допринети и

брзом уопштавању *-ā зāбвā*. Међутим како су сами облици на *и* били стари, тј. са старим *ū*, јасно је да је са њиме био везан осећај отворености слога који му је претходио па према томе није било разлога развитку *а* у претходном слогу: исп. *охолости, напасти, погибли* код старих дубровачких писаца, исто онако као што се са наставком *-ā* на крају везао сталан осећај с *ā* које му мора претходити. Дакле *-ā-* у множ. у слогу који претходи завршноме *ā* постало је морфолошки елеменат.

У везји са „непостојаним а“ код именица находи се и писање страних речи са групом сугласника на крају. Вук Караџић је писао: *ађутант, агент, Коринт, акт, рецепт, смарагд, Аристарх, Сард, март* или *Кипар, псалам, Патам* итд. Међутим Даничић је свугде уметао а: *дијаманат, Дамасак, нарад* (грч. νάρδος), *псалам, патријарах, скиптар, таланат* итд. Истина је да наш језик нерадо трпи нагомилавање сугласника на крају речи, али су ипак неке од ових речи добиле широку употребу баш са групом сугласника, напр.: *март, Коринт, патријарх* итд. Руководећи се принципом да наш језик трпи прострујне сугласнике са праскавим (*ст, зд, шт* и *жд*) на крају речи, могла би се дати ова општа правила *за писање непостојаног а* код тих речи:

а) Сви прострујни сугласници и сонанти (*с, з, ш, ж, р, л, н, в, ф* и *х*) не одвајају се у ном. једн. од потоњег сугласника,

дакле: *ађутант, рецензент, Аристарх, Тарс, псалм, Карл, Епидавр, патријарх, Дамаск, нард* итд.

б) Сви остали сугласници (праскави: *п, б, д, к, т* и сложени *ћ, ч, ц, џ,* и *ђ*) одвајају се: *акат, Петар, Кипар, Патам, скиптар, факат* итд.

У ген. множ. *а* се свугде умеће, сем речи са *ст, зд, шт, жд* где се не умеће на крају основе: *ађутанāтā, псȁлāмā, нȁрāдā, ȁкāтā, фȁкāтā*, итд.

Код придева се непостојано *а* подједнако доследно употребљава и код једносложних и вишесложних облика: *зао, зла, зло, добар, добра, јасан, мртав, нагао, шупаљ* и сл., а такође и у наставцима: *-еш(а)н, -ет(а)н, -ев(а)н, -иш(а)к, -ач(а)к, -ак(а)н, -(а)л, -(а)љ* итд.

Код глагола имамо ретко јављање непостојаног а, у самоме глаголском корену (напр.: спȁти: спӣм = съпати, съпим, а тако исто у брȁти, ткȁти, мрēм, пȍпнем се, нȁдмем се итд.), у којем се он и чува када је под акцентом: тр̏ти, тȁрем, трēм, тȁри, тȁрући, слȁти: шȁљем (*ш* у шаљем под утицајем пошљем), *жети, жњети*: жȁњем, жњēм, жњȁх, цвȁсти: цвȁтем, цвȁтити (исп. и именицу цвāт поред цвēт), мȁкнем-мȁћи, исп. замћи, замкнем, замкох поред замаћи, замакнем итд.; затим непостојано *а* се јавља у префиксима *иза-, оба-, уза-, са-* првобитно само у затвореном слогу (*изъ-, объ-, узъ-, сь-*), а затим и испред свака два сугласника, па чак и у отвореним слоговима; узмимамо случајеве са једним префиксом као образац свих сличних образовања:

1) изȁбрати (избрати), изȁврети (изавру), изȁгнати (изгнати), изȁжети (изажмем), изȁзвати, изȁсути (изаспем), изȁткати (ѝзачем), изáћи (ѝзађем).

2) изȁжденути, изȁжимати, изазѝвати, изȁсипати

3) изȁдети изȁдирати

У 1-ој групи непостојано се *а* чува или као у затвореном слогу или добивено из затвореног слога у истој промени; у 2-ој и 3-ој оно је пренесено са различних разлога из 1-ве групе.

Напослетку да споменем само још помично *а* и код предлога; оно је исте природе као код префикса јер предлози чине гласовну целину са речју на коју се односе. Овамо долазе ови предлози савременог језика: *ка-к, кроза-кроз, нада-над, низа-низ, од-ода, преда-пред, пода-под, иза-из, са-с, уза-уз, беза-без.* Добро је познато како су постали ови двојаки облици: *пода мном, подь мьновь = пода мнов; подь собовь = под собов* итд. Тако смо добили напоредне облике чију је употребу савремени језик наш друкчије распоредио него што би то одговарало условима њихова постанка.

Данашња су правила за употребу њихову: 1) дужи се облици употребљавају са енклитичним облицима заменице 1 и 2 л. и заменицом *њ* за 3 (три) л.: *кр̏зā њ, нада ме, преда те, уза се* итд. Јасно је из самих ових облика да је заменица *њ* потстакла и овакву везу са заменицом *ме, те, се* као што показује и дужина *а* (у другим случајевима имамо кратко *а*: *нада мном* и сл.): *прѣдь нь̑ = пр̏едањ* > *пр̏едāњ.*

2. Дужи се облици обично употребљавају пред речима чији је почетни сугласник идентичан или врло сличан завршном сугласнику краћег предлошког облика: *ка граду, ка кући, са женом, са сестром, уза стрмен* итд. Јасно је да је ово нов појав, да би се боље осетио облик значења предлога који се иначе у оваквој вези губе. Али ово није обавезно за наш језик.

3. Дужи се облици употребљавају или увек пред групом сугласника којом се отпочињу извесни облици (*преда мном, са мном*) или чешће или ређе (*иза сна, са многима* и сл.). У томе је остатак, бар у овде наведеним примерима, старе употребе дужих облика.

4. Иначе су у обичају краћи облици који се у случајевима под 1) и неким под 3) могу употребити и тамо где се употребљавају дужи облици. В. А. Белић, О писању с и са у нашем језику, ЈФ. VIII, 142–145.

2.

ВОКАЛ „И“ САМ И У ВЕЗИ СА Ј

а) Да бисмо могли разумети појаве нашега језика у овоме правцу, морамо констатовати да је стари полугласник испред *ј* за којим је долазио какав вокал испадао.

Напр.: *уздарје, класје, речју, лажју* итд. претстављају старо вьздарьѥ и сл.

б) Према томе облици *сјати, зјати, пјан, избјен, пјаница* итд. претстављају продужење старих облика. Питање је откуда су се јавили облици *бијем, пијем, бијен, пијаница, зијати, сијати* и сл; који су данас обичнији од горњих. Несумњиво је да су они добивени под утицајем других облика. Од глагола *бӣти* имали смо у неодр. глаголском облику и облицима од његове основе изведеним *би-*, од којих се, као од његове основе, могао градити презент *бијем* и сл. м. *бјем.* Код других је глагола могло бити добивено на друге начине, било из паралелних облика дотичних глагола било под утицајем сличних односа код других сличних образовања.

2) Као засебне категорије узећемо облике придевске и заменичке који данас у нашем језику имају два начина писања и изговора: *божји (божиј), божја, божје, божији, божије* исп. *човечји, човечији, врапчји, врапчији, мишји, лисичји, вучји, пасји, козји* итд.

Већ из овога краткога прегледа види се да су обичнији облици на *-ји* и најраспрострањенији у нашем језику. Али у овом правцу наш је језик ишао својим путем; *пасји, козји* и сл. показују јасно да смо на нашем земљишту имали наст. *-ьји* у широј употреби. Морамо претпоставити за стари језик наш два наставка: *јь, ја, је* и *ьјь, ьја, ьје*, што се данас огледа у наставку *љев – Мирослављев-Мирославль +ев* и *ьјь: божьји – *божи.*

Овај други наставак дао је у нашем језику два облика: *божи* у вези са *божја, божје* дало је *божији*, те имамо данас *божији* и *божи*; а према њима смо добили *божија* и *божиј*. Сада имамо поред *божја* и сл. *божији* и *божиј*. Употребљавају се у књиж. јез. оба облика.

Све ово вреди и за *чији*. Као присвојни придеви и овде смо имали првобитно наставака *чьи- чи, чьја, чија, чији, чије (пише се чиј* а изговара се *чӣ*).

в) У вези са овим находи се и начин писања императива *биј, бијмо, пиј.* Ово је непотребно етимологисање јер за такво писање нема никаквих разлога. У свима овим случајевима говори се само *ӣ* а никада два *и* или *ӣ* са ј, а и у старијим споменицима тако се пише (*пьји > пи; пӣ* – показује да се ту додавало још једно *и* које је са првим *и* дало дуго *и*). Уосталом овде и нема паралелних случајева који би то изазвали; зато и мислим да је писање са *ј* непотребно.

г) Тако исто је двојако писање у савременом књижевном језику придева на *ијски* или *иски* већином у туђим речима: *авлија, авлијски* или *авлиски, аустриски, шумадиски* итд. И овде имамо сасвим непотребно етимологисање: у прид. *авлиски* исп. *авлија* имамо *ӣ* које показује да се већ у њему находи *и* које би морало постати од *и + јь* или од – *и + ј.* Зато ако *ј* не постоји у говору – нема никаква разлога писати га и тако уносити пометњу у изговор.

д) Ово вреди и за све друге примере који се такође двојако пишу у нашем књижевном правопису: Шумадијнац, убијство, Илијћ, судијна и сл. Случајеви као Шумадинац, Шумадинка итд. претстављају потпуну паралелу. *Шумадӣскӣ: убӣство* – показује дужином свога *и* оно што *и* у *шумадиски;* у *Илијћ, судијн* и *тестијца* и свима другим јасно је да овакав начин писања не ваља јер су они постали од *Илијић, судијин, тестијица.* Према томе, могућна су само два облика: или такав, несажет, или сажет: *Илић, тестица;* код *судија* обичнији је несажет облик; *судијин*, иначе би могло бити још једино *су̏дӣн*. Према томе, у оваквим облицима треба или задржавати *ији* када се оно изговара, или га сасвим не писати када се не чују два слога (Попадић и сл.).

ђ) Да је испадање и неписање овога *ј* у вези са природом његовом, тј. у томе што се он изговара не као фрикативно *ј*, већ као *i̯* (тј. сугласничко *i*), показује најбоље правило нашег језика да се *ј* губи иза меких сугласника: *ноћу, чађу, обитељу, помоћу* итд. према *речју, кокошју, лажју, стварју* итд.; исп. *покуће* према *обличје, оружје, подушје* итд. Колико то за њ мора више вредети када се он находи иза „и" а испред сугласника.

Са овом слабом природом гласа *ј* находи се у вези и писање у нашем књижевном језику: *иоле, прионути, носио, водио, диоба, био, дио* и сл. – од почетка његова новог развитка.

Писало се то *ј*, углавноме, пред наставком *а* за именице женског рода (или мушког сличне промене): *Србија, авлија, философија* итд.

Полазећи од тога обичаја, могло би се примити као опште правило да се *ј* овакве врсте (иза *и* а испред вокала) пише у страним речима само онда када је наст. *ја* за образовање именица и у облицима од њега посталим; дакле: *нација, рецензија, Азија, дивизија, гимназија* и сл. али *националан, библиотека, диоскури, рационалан* итд. Наравно, да би оно остајало у облицима као *гимназијалац* и сл. В. А. Белић, О савременом правопису српскохрв. књ. језика, Просветни гласник XL (1923).

На крају још неколико засебних напомена о овом вокалу. У ген. множ. находимо ӣ: *кòстӣ, ствáрӣ* итд. Овде је то *ӣ* добивено од праслов. основе на ьј + ъ, што је морало дати ы и даље ī. Ово *и* код ових основа имало је велики значај за развитак ген. множ. уопште у нашем језику. О томе ћемо исцрпније говорити у предавањима о промени речи нашег језика. У нашем језику „и" које се находило иза voc. + j, у старијим епохама, давало је само *j: крòјӣм*: у зап. начину *крôј = кроји, знâј, чŷј;* затим: у dat. и loc. *тоји = тој, оној, самој;* овамо долазе и случајеви као: *дȍгађāј, пȅривōј-перивоја* са том разликом што је овде било на крају *јь* које је још у прасловенском давало *и*, а затим је voc. + и дало voc. + j и дужину. Али за савремени језик прелаз *ји* у *и* не вреди увек, јер имамо напр. од *стȁја: стȁји, тáји: тáјимо, гáји: гáјимо* итд. Нема сумње да су ово нова образовања под утицајем система. У јужном наречју имамо *утјецати: истјецати* и сл., у источном *утицати, утицај* где и само *ц* показује да је овде основно *и*, а *је* у јужноме говору – новије. – Поред облика као: *људима, зубима* и сл. имамо и *људма, зубма*, а код неких именица то је и обичније (*коњма*). Овде имамо мешавину различних основа: -*ми* (основа на i): *путми, зетми* поред: *путма, људма* итд.; -*има* (основа на *о*): *коњима*, али су се доцније облици измешали. Код личне заменице имамо често у дат. једнине место *мèни, тèби, сèби – мèне, тèбе, сèбе* и сл. и у јужном говору и у источном. То је дошло морфолошко-синтаксичким путем. Књиж. облици су *мèни* итд. Глаг. *крйти: крйвен, рйти, рйвен, шйти, шйвен (швȅн, сашйвен)* – долази од *ы = и* у корену које је унесено у облик *крьв-: крив-ен* и сл. (у *ливен* по аналогији облика као *кривен*); али из през. продире *иј* од глагола *бити: бијем* и у глаг. *добити* (добыти) који има у през. *добијем* (место и поред *добудем*), али још увек *добивен* и сл. Исп. и глаг. *штйти: штйјēм* (чьти-ти), *штивен* по аналогији јер је њему у основи *и* а не *ы* и сл.

V
ПРОМЕНА ГЛАСОВА СТАРОГ ЈЕЗИКА

Од вокала узећемо оне који су претрпели измене по природи својој. Јер неки самогласници, као а, е, о, и, у – сами, по унутарњим знацима, по гласовноме карактеру свом, нису претрпели општих или заједничких измена у нашем језику за време његова историјског развитка. Што се пак тиче измена које су им заједничке, као дуљење, скраћивање, сажимање (контракција), уједначавање (асимилација), разједначавање (дисимилација), то ћемо све те појаве засебно разматрати, и тада ћемо говорити о гласовима у којима се они обично огледају.

А.

СТАРИ НОСНИ САМОГЛАСНИЦИ (ѫ и ѧ)

Из заједнице су понели Срби, Хрвати и Словенци носне вокале ę и ǫ (ѧ и ѫ). Ти су се гласови употребљавали и у засебном животу наша основна три дијалекта. У сваком случају и на Балканском Полуострву Срби и Хрвати још су дуго време знали за те гласове. Крајем X века, а негде и доцније, тих је гласова нестало: ѧ (ę) је замењено, углавноме, са *е*, а ѫ (ǫ), углавноме, са *у* (в. ниже).

У коренима речи у старом језику нашем находили су се ови гласови (а тако исто и у свима другим речима у којим се находи исти корен). Све се остало бележи по данашњем изговору.

I. ѫ (ǫ) = у: блѫдити, бѫбањ, бѫдем, дѫб, дѫга (на небу), надѫ-ти се, голѫб, грѫб, грѫди, гѫба, гѫдети, гѫсеница, гѫска, гѫжва, желѫд-ац, зѫб, клѫбе, крѫг, крѫт, кѫћа, кѫда (прилог), кѫдеља, кѫдрав, кѫкољ, кѫпати, кѫпина, кѫс, кѫт, лабѫд, лѫчити, лѫг, лѫк, лѫка, лѫтка, мѫдар, мѫка (мука), мѫка (брашно), мѫтити, мѫж, орѫжје, паѫк, прѫд, прѫг, прѫгло (петља), сѫпрѫга, прѫт, пѫдити, пѫчина, пѫћи, пѫпак, пѫт, пѫто, рѫб, рѫда (врста вуне), рѫдина, рѫг, рѫка, обрѫч, порѫчити, скѫдла (даска за покривање куће), скѫп, смѫдити, стрѫк, сѫсед (или сѫпарник), сѫд (= сьсѫд), сѫд (judicium), тисѫћа, трѫба, трѫд, трѫт (на дрвету), потрѫсити, тѫча, тѫга, тѫп, тѫшити, тѫтањ, ѫборак (врста мере), ѫдица, унѫтра, ѫтва, ѫгао, ѫгаљ, ѫзак, ѫзао, ѫзица, ѫже, сѫжањ, желѫдац, холѫга.

б) У наст. -нѫ у глагола: дахнѫти; у парт. -ѫћи: плетѫћи; у адверба -ѫд: овѫда; акуз. јед. им. ж. р. ѫ:женѫ; инстр. фем. синг. -јѫ: стварјѫ; сад. време: хоћѫ; имперф. -хѫ: плетијахѫ; плетахѫ.

в) У страним речима; *Фрушка Гора* (фржк-); полуга (= грч. φαλάγγη), субота = сѫбота (исп. у ст. нем. sambaztag), су од sant: *Су-Петар, Сут-Иван* итд.

II. ѧ (ę) = *е* (све се друго у речима обележава по данашњем изговору);

а) блѧнути, брѧчати, за-брѧкнути (на-), вѧћи, вѧнути, вѧсти (вѧзати), руко-вѧт, вѧз (дрво), витѧз, гавѧз (биљка), галѧб, глѧдати, голѧт, говѧдо, грѧда, грѧсти (грѧдом итд.), грѧзнути, десѧт, дѧсни, дѧтелина (у нас *дјетелина* наслањањем на друге речи), девѧт, дрѧзга (назив дрѧзга – шума), жѧђа (жѧдан итд.), жѧти (са- итд.), жѧти (жѧтва и сл.), жѧжељ (штап којим се притврђују пси за колац), зѧнути (клијати), зѧпсти, зѧт, звѧкнути (звѧк, звѧчати), јагнѧд (врста тополе), јарѧб, јастрѧб, јѧкнути, јѧчати, јѧчам, јѧгуља, јѧдар, јѧтра, јѧтрва, јѧза, јѧзик, клѧкнути (клѧћи, клѧцати, клѧчати), клѧти, кнѧз, кнѧгиња, колѧда (од lat. calendae), крѧнути (крѧтати), лѧћа, лѧдина, лѧђа, лѧгнем, улѧкнути се, мѧк, по-мѧнути, мѧсо, помѧсти, памѧт, мѧтва (лат. mentha), пѧд, пѣнѧзи (од нем. pfenning), пѧт, пѧта, о-пѧт, пѧст (песница), запрѧгнути (у- итд.), прѧнути се (прѧдати), прѧсти, прѧтати (запрѧт), рѧд, рѧгнути (рѧжати), рѧса, сѧдра, сѧгнути (сѧзати); усѧкнути (свећу), сѧкнути (о води), свѧт, потѧгнути, тѧжак, тѧжити (обрађивати поље), тѧтива, трѧсем, чѧдо, чѧст (део), почѧти, шѧтати, штѧдети, узѧти.

б) не у коренима: тела-та, имѧ – имена; месѧц, зѧц, зајѧц; ген. синг. фем. душѧ; ном. ак. плур. душѧ; ак. плур. орачѧ; ак. синг. зам. мѧ, тѧ, сѧ; 3. (три). плур. аор. шѧ; плетошѧ.

За употребу ѧ и ж у старом језику, још на Балканском Полуострву, докази су ово:

1) Код грчких писаца, и у латинским споменицима X и XI века пише се још *ен, он, ин* у нaзивима места и особним именима: Μουντμηρος (Мутимир, код Константина Порфирогенита, грчког писца X в.). Ζεντινας (назив реци, Цетина код Порф.), Centena у пов. (1078), Narentanorum, ’Αρεντανῶν (Неретљана, у грчким и латинским текстовима тога времена) итд.

2) Када су Срби и Хрвати насељавали Далмацију, где су у речима затицали -an + cons. романско, они су га, преко свога ж преобраћали у *у*; то значи да су на тој територији морали још употребљавати једно време ж које су после изменили у *у*. Напр. Sansagus – Сушак, Су-Жулијан – Sant Julianus, Сутвид, Сутстипан, Сутвара – Sancta Barbara, Суторина – Santorini итд.

Много доцније, када се поново узима Sant-, ово је сада већ гласило sat- јер није било више у језику ж преко којега би могло бити добивено. Напр. Ашамарак (код Котора) = a San Marco итд.

3) У старим чакавским споменицима ѧ које се находило иза *ч, ж, ј, ш* и сл. гласова (старих умекшаних) даје *а; јати* (ıѧти, узети), *prijati, jazik* (ıѧзыкъ), *počat* (почѧти), *žatva* (жѧтва) итд. Тога има и у дубровачким споменицима (дакле чакавизми), а делимице и другим говорима (исп. наше жалац = жѧльць). Од народних говора ту особину познају углавноме источни чакавски говори или икавски чакавски дијалекти. Колико има тога данас у другим говорима, нарочито у штокавском икавском говору (напр. у Босни или Далмацији: зајати = заıѧти, јачмик, јачмен = ıѧчьмен, ıѧчьмыкъ), то је у њих ушло из чакавског икавског или је од њега у њима остало (овде се, наравно, мора узети да су на оном месту где је данас тај дијалекат били некад други говори, у најмању руку врло сродни данашњем чакавском икавском говору). Како се *е* обично иза поменутих сугласника не мења, то значи да је ово *е* било друкчије него обично

е, тј. оно је било назално. Значи да је ѧ прелазило овде у отвореније *е* (ä) које је даље прелазило у *а*.

Већ у истим грчким и латинским изворима у којима се налази ѫ и ѧ написано са *-on-* и *-en-* находимо и *у* или *е*, што значи да се у неким речима у писању традиционално задржавало старије *on* и *en*, али да су стварно *ǫ* и *ę* већ у најстарије време развитка нашег језика на Балканском Полуострву, свакако бар у извесним говорима, прелазили у *у* или *е*. У првим ћирилским споменицима (као Миросл. јеванђеље) находимо место тих гласова већ *у* и *е* иако су се знаци ѫ и ѧ још употребљавали (в. одељак о азбукама).

Б.

Ъı = ы (*и*) У СРП. ХРВ. ЈЕЗИКУ

1) Звук ъı = ы у срп. спом. употребљавао се у овим речима:

А. у корену:

бык, быстар, быти, быље, быво, брызнути (брызгати), вы (енкл., дат., акуз. мн.) выдра, выкати, свыкнути, (обыкнути итд.), выме, выс (высина, высок), выти, выжле (пас ловачки, препеличар), гыбати, гынути (погыбао и т.д.), гызда, гмызати, могыла, грысти, дыхати (-сати), дым, надымати, дыња, зыбати (љуљати), на-зывати, кыдати, кыхнути, кыјак (исп. кыј, мотка), кыка, кыла, кыпети, кыснути, кыша, кысело, кыта, закывати, крыти, лыко, лыса (ћела), мы(ми), помыцати, мысао, мыш, мыто, ны (енкл. дат. акуз. мн.), понырати (под земљу), пыр (врста жита), пырити пытати, плыти, (плывати), плыма, плытак, потыљак, прышт, рыба, рыдати, рыђ, рыгати, рыкнути, рыло, рыс, рыти, сын, сыпати, сыр, сыров, сысати, сыт, скытати се, слышати, стыд, стынути, стрыц, сылати, ты, натыцати, тыква, тын (ограда), тысућа, тыти (претио), хытати, хыжина (кућа, соба), четыри.

Б. изван корена:

а) наст.: кнегыња, Српкыња; гладыш; дописывати се: језык, владыка, мотыка, ремык, камычак, кремычак, пламычак, кобыла, метыљ, корыст, корыто, мехыр, пастыр, лептыр, пелын.

б) У наст. у инстр. дат. ген. множ. одређених придева: -ыми; -ым; -ых; прилозима на -ьскы; српскы и сл.; затим у промени именица у инстр. множ.: робы, робовы и другим облицима који су се сачували у дијалектима.

в) У старим позајмљеним речима: Рым, Солын, Трогыр и сл.; у старослов. имамо и манастыр, псалтыр, исп. код нас *пуйир*, где у грчком имамо – ηριον (μοναστήριον и сл.).

У најстаријим споменицима има трагова употребе тога звука; у доцнијим споменицима нарочито XII в. и прве половине XIII може се констатовати да се ы изменило у *и* само после *к*, *г̄* и *х* (задњенеп.). Доцније се свугде изменило у нашем језику у *и*. Колико је поменути појав XII и XIII века био распрострањен у нашим тадашњим дијалектима, тешко је рећи, али да га је било – то је поуздано, бар у споменицима.

Ево за све ово доказа.

1) Nomuslo (852), Muisclavo (839–40), Crezamustlo (892), Liudumuhslus (823) и сл. У свима овим речима један део претставља несумњиво *мысль*.

2) У Мирослављеву јеванђељу горње је правило о прелазу ы у *и* иза *к*, *г* и *х* доследно; у Гршковићевим одломцима од 7 примера замене 6 су у оваквим погодбама (въсхитим, роуки); то у потпуној мери вреди и за Хиландарски типик (напр.: кими, црскими, непогибаıемоү; лоудьскихъ, демоньскимь итд.) и тако исто за велики број повеља XIII века.

Иначе се у ћирилским и глагољским споменицима одржава по традицији; али од правилне њихове употребе увек има отступања у правцу народног изговора (као *и*).

О овоме појаву исп. Глас САН 62, 1901, 220–240. У новије време, када се открило да је већ у XII в., а нарочито за време рада св. Саве, руска ортографија утицала на нашу, није немогућ и руски утицај у овоме правцу (јер се у руском језику ы мењало у *и* искључиво под показаним условима; исп. Светосавски зборник I, 1936, 211–276).

В.

САМОГЛАСНО Л и Р (*л̥* и *р̥*)

Већ у најстаријим споменицима имамо вокално л и р. Да узмемо прво самогласно р. Налазимо већ у латинским и грчким бележењима IX, X и XI века: Tirpimirus, Tripimir, Cerneca, Chernecha, Chirnecha, Privanego, Pruona, Smurdaçani, Virbiça и сл.

То показује да латинска азбука није имала знака за р̥ (*р* вокално), па га је предавала знацима ir, er, ri, ur и сл.

У споменицима ћирилским имамо: грьчкога, крьстиѣнскы, срьбьсковь (1198–9), трьгоу (1222–28), оутврьгение (1234), крьчьму (1222–28) и сл. У њима (напр. у Хиландарском типику и др.) налазимо каткада и само *р*: срдце, скрбъ, скрвностию итд. Било *р* само или само са ь оно је увек значило *р* вокално: то показују сви дијалекти, то показује факат да ь не прелази у пун вокал (*а*) у таквом положају, већ, напротив, губи се. Када смо позајмљивали из других језика речи у којима је поред *р* био и какав вокал, у нашем се језику добивало само вокално *р*: προικιόν у грчком (исп. прикиıа у XIV веку; Сп. III, 14) даје *ӣрћија* и др.

И у ћирилским споменицима налазимо каткада начин писања који је обичан у латинским споменицима: керсть (Monumenta serbica, 32), тверьди (ib. 28), Серблин (ib. 29), сердьцем (ib. 33) итд. У другим случајевима као *брение* (Вуканово јев.) имамо утицај старословенских или руских споменика.

Српско *р̥* вокално постало је од прасловенске гласовне групе *ръ*, *рь*, или *ьр*, *ър*. Да су место српског *р* вокалног биле те гласовне групе, – види се најбоље по материјалу руског језика и оних словенских језика који су сачували стари ред гласова у овим групама.

I р = *ръ, рь (у руском ръ* даје *ро, рь = ре*): брьвно – рус. бревно, грьм-греметь, дръхтати – дрогнуть, дръво – дрова, кръхати – кроха, кръпити – р. кропать, вьскрьснути, – р. воскреснуть, кртица – р. крот, кръвь – р. кровь, стрьм – р. стремить, острѫво – р. остров, трьбух – р. требуха, тръска – р. тросгь, хрьбьт – хребет, ген. хребта.

И ван корена: сребрьн, ветрьн.

У поч. речи: ръђа (ст. слов. ръжда), рът – р. рот, ръвати се (ръвати, ст. слов.), ръзати, рьж (рж и раж) – р. рожь.

За ьр, ър има много примера, напр. бърз- – р. борзо, върх- – р. верх, гърло – р. горло, кърма – р. корма, мьркнути – меркнуть, смьрт – р. смерть, сърце – р. сердце, търг – р. торг итд.

Поред ьр, ър = р̥ и других група које је наш језик добио преко праслов. и који одговарају различним гласовним групама других језика (цьрква – ст. горње нем. Kircha, крьст – горње нем. krist (= χριστός), Грьк (Graecus) има и вокално *р* у нашем језику које одговара различним страним гласовним групама са *р*; трпеза = τράπεζα, Гргур = Γρηγόριος, срђеља – sardella, мрнар – marinaro, мр̏гињ – исп. лат. margo, Крф – Korfu, фртуна – тал. Fortuna, Трст – Tergeste итд.

У свима овим случајевима од *р* сугласничког са краћим или дужим вокалом – добили смо *р* вокално; дакле продужење онога процеса који се извршио при вокализацији сугласничког *р* у вези са полугласницима.

Слично вреди и за вокално *л* (л̥).

Оно се находи у овим случајевима: Бл̥гарин – р. Болгарин, бл̥н (буника), чл̥н – р. чолн, вл̥ћи – р. волоку́, воло́ч, вл̥га (р. Волга), вл̥к – р. волк, дл̥псти (долбить), дл̥г – р. долгии, дл̥г – р. долг, жл̥ч – р. жолч, жл̥дети, жл̥ња – исп. р. желна́, жл̥т (жолтый), кл̥к (кук), мл̥чати (молчать), мл̥сти (лит. milžti), пл̥ж (пълж), плк (полк), пл̥н (полный), пл̥ст (полсть), пл̥зати (полсти), стл̥ба (столб), стл̥п (столп), сл̥нце (солнце), тл̥ћи (р. толо́чь), тл̥м (толма́ч), тл̥ст (толстый), хл̥м (холм), бл̥ха (р. блоха), гл̥нути, (р. глоча), јабл̥ка (яблоко), кл̥чине (клок, прамен), кл̥н (р. клен), клнем, пл̥т (р. плоть), сл̥за (слеза) – Земл̥н (м. Земльн) – Земун.

1) Ζαχλούμων, Χλούμου (Порфир.), Vilcan, Vilcota, Velcan, tilsto, Stilbiza, Vlcina и сл.

2) У нашим повељама: Захльмие (1234–1240), неиспльнена (ib.); кльнѹ, хльмьске (1234) итд.

3) Под утицајима писања у латинским споменицима: кельнемо, ѹпельщение, Волькас, Волькевикь итд. што се каткада код дубровачких писара находи још и у XIV веку: делгь (Пуцић II, 22, 23) и др.

4) Вокално *л* у правом свом облику сачувало се данас на крајњем истоку и крајњем западу наше дијалекатске територије: у тимочком дијалекту старо-штокавске групе и у чакавским дијалектима кварнерског острвља. У тимочком: бл̥а, вл̥к, вл̥на, вл̥че, дл̥г, жл̥т, кл̥к, л̥м (хл̥м) итд. Јужни део ових говора развија то *л* даље у љ: вљна, вљци итд. (у Лужници).

У чакавском на острву Крку: jȁbl̥ko, bl̥hȁ, sl̥zi, ml̥zȅn итд. (у месту Рисици). Поред л̥ находимо овде још: belhȁ, jȁbelko у Врбнику или у Омишљу; опет на Крку у Добрињу: sȍzi (из solzi), pomozȉ (из pomolzi), а на острву Лошињу: valna, palž, malčȉ итд.

Али вокално *л*, које се некада находило на нашој целокупној дијалекатској територији, почело се већ врло рано у појединим крајевима мењати, и то овако:

1) Прво се јавља *лу* м. л̥ у меким ћирилским споменицима: у Мирослављевом јеванђељу има три пута *слюнце*, у Вуканову такође, у Зборнику попа Драгоља: слоунце, сли̑ѹчаны и сл. много пута.

Од данашњих говора *лу* нам је познато једино у великој прузи призренског и јужноморавског говора, али и ту се у једним речима находи *лу*, а у другим *у*: длуг, слуба, слуза, слунце и сл. али увек: вук, вуна, вуче, жут, јабука, музе, пун, туче итд.

Како су Мирослављево јеванђеље и Вуканово писани у Зети и Хуму, мора се претпоставити да се овај изговор пружао некада више на запад него данас. По себи се разуме да је напр. „лу“ Вуканова јеванђеља могло доћи из оригинала; а за Зету имамо потврда и у Зборнику попа Драгоља.

Како се у овом споменику находи и Боугаринь, а тако исто у повељама находимо већ у год. 1254. бугарьском (Monumenta serbica, 44), може се претпоставити да се у овим раним примерима замене л̥ огледа однос *лу* – *у* призренско-јужноморавског дијалекта.

2) У повељама Рашке имамо тек у II пол. XIV века Бугаре (1349), дȣгȣ (1380), пȣно (1457) итд. Оно што смо нашли пре овога времена треба тумачити као под 1. У босанским повељама находимо *ӯ: ў, уо: о:* дȣжан (1398), жȣтили Псп. 43 и сл. и хȣмьска (1391), хȣмьсци (1398) итд.; пȣотью (1454) и сл. и Хомьске (1391), хомьсци (1444) итд. Да је ово изговор народни види се по томе што се он находи и код писаца босанских као Дивковић (поч. XVII в.): вȣок, обуоки и сл. и томачити, конући итд. У Босни се у Варешу и околини до данашњег дана сачувало, жуоч и сл. На овој су разлици многи основали своја тумачења овога појава, али се све ове нијансе могу објаснити само на један начин: да је *л̥̄* прелазило у једним говорима у *ӯ*, а у другим у *ӯ°*, што је давало *уо* (дифтонг); а. *л̥̆* прелазило је такође у *ў* или у *у°*, што је давало *о*. Отуда имамо гласовни однос: ӯ – у, уо – о.

У дубровачким повељама, а доцније делимице и код дубровачких писаца, све се ово троје преплеће: уо – о, ӯ – у, па чак по који пут *лȣ*; а сем тога находимо и *ō – о*, црту коју ћемо наћи и данас на острву Ластову. Данас се у Дубровнику находи у – у, тако да је тешко рећи уколико је сваки пут у споменицима који од примера баш дубровачки, али је несумњиво да су се у целокупности ових црта огледале особине народних дијалеката. У повељама Никше Звијездића (1430–54) имамо већ све: и *ль*, и *л, ȣо; ль* и *лȣ* узето је из повеља рашких; *ȣо, о* и *ӯ – у* домаће је. У Рањинину Лекционару: obuoče, puok, tomačiti, puk – puno; dugo, код Менчетића и Држића: сончана, созно (у слику); код Н. Рањине: сончан, код М. Ветранића: vuok. Али је иначе у старом дубровачком језику као и у данашњем владао однос *ӯ – у*. На острву Ластову имамо данас увек, у кратким и дугим слоговима, *о*: dog, dožan, obočen, žoto, konen итд. У осталим говорима и штокавским и чакавским, и данашњим и ранијим, находимо подједнако *у* у кратким и дугим слоговима.

На основу свега овога може се рећи ово:

а) Свугде у нашем језику имали смо некад л̥̄ и л̥̆; л̥ је данас остало на крајњем истоку и крајњем западу;

б) *л* вокално дало је ове нијансе:

α) л̥̄ > лу
   л̥̆ > у

β) л̥̄ > у
   л̥̆ > у

γ) л̥̄ > у° > уо > у
   л̥̆ > у° > о

δ) л̥̄ > ō^{у} > ō
   л̥̆ > ŏ^{у} > ŏ

Све се нијансе наших дијалеката и старих споменика могу извести из наведених основних односа. О овим звуцима много се говорило и давана су многа тумачења; али ја мислим да је ово једини начин да се протумачи развитак овога гласа. В. о њему В. Јагића Zur Frage über den Uebergang des silbenbildenden *l* in *u* (Arch. IV); Облака, Zum silbenbildenden l im Serb. (Arch. XVI); због историске вредности наводим А. А. Кочубинскій, Основная вокализиція, пловныхъ сочетаній: конс. л, р + ъ – ь + конс. Одеса 1877.

Г.

ПРЕЛАЗ СУГЛАСНИЧКОГ Л НА КРАЈУ СЛОГА И НА КРАЈУ РЕЧИ У О И СРОДНИ ПОЈАВИ

Иако се не налази у органској вези са *л* у корену, разгледаћемо одмах мењање *л* на крају слога у нашем језику. Оно је у вези са губљењем старих полугласника, а находи се у оваквим случајевима: далъ, хвалилъ, плелъ итд., старог језика – дало је у нашим споменицима даль, хвалиль, плель итд. Тако исто и у средини речи: пратильць имало је у ген. јед. пратильца; ь је сада био у отвореном слогу и морао се губити у нашем језику као и на крају речи, па смо свугде овде добили; дал, хвалил, плел, пратилца; тако исто: дѣльба – дѣлба, – грло – грльце – грлце, дольца – долца итд. Исп. и глаг. прильнути (у рус. прильнуть, прилепити се) – прилнути. У свима овим случајевима овакво *л* почело је пред крај XIV века у новоштокавским говорима нашег језика прелазити у *о*, дакле: дао, хвалио, плео, пратиоца, гроце, деоба, дооца = доца, прионути.

Крајем XIV века находимо у споменицима: конаваоски (Босна 1391) властеѡ ген. пл. (1397) итд. У Зети је тај појав забележен тек пред крај XV в., а у Рашкој у II полов. XV в. (1457): деѡ, дѣѡ и сл. У Дубровнику се то јавља почетком XV в.: весеѡ, заповедеѡ, изпиѡ, нарѹчиѡ, даѡ, диѡ, могаѡ, имаѡ итд.

Питање је, на које се не може тако лако одговорити, да ли ово различито јављање у споменицима ове црте – претставља заиста разлику у времену њеног јављања или случајну разлику у времену када су оне забележене у споменицима. Тек је несумњиво да се од краја XIV в. до половине XV прелаз *л* на крају слога извршио у нашем језику.

Он се извршио у штокавском говору, и то у његовим дијалектима новије епохе, у новоштокавском: у староштокавском тај се појав није вршио. Али и у оним говорима у којима се тај појав извршио, *л* је после његова извршења могло бити поново унесено на крај слога и не мењати се више, јер то *л* било је сада, као што ћемо видети, сасвим друкчије. Ми већ у XV веку находимо: *заселци, власт̄ел* у ген. плур. и сл. Према *заселак: заселка; заселци*; према *власт̄еле, власт̄елом* и сл. направљено је *власт̄ел* м. старијега *власт̄ео*. Тако је у данашњем језику; *ап̄ост̄ол* према *ап̄ост̄ола, ап̄ост̄олу* итд.; *малко* према *мало, белца* према *белац* итд.

У овом се огледа утицај аналогије, и само у оним случајевима када је ова гласовна измена узела на себе какву функцију, било синтаксичку било обличку, она је остала са пуном вредношћу и није нарушена. Тако напр. у парт. прет.

II наставак *о* је постао средство за образовање овог партиципа и увек је тако употребљаван (писао, радио, плео, путовао и сл).

Питање је, како је овај појав постао. На то ћемо питање моћи одговорити ако узмемо цео ред сличних појава у нашем језику. Пре свега иза свакога *л* находио се некад полугласник, и видећемо када се полугласник губио и иза *р, љ, м, н, њ* и *в* – да смо испред тих сугласника добивали дужину слога. Напр.:

ја̏рац: jâрца
ста̏рац: стâрца
jѐлен: jѐленче
Лàтинин: Лàтинче
зàломак: зàло̄мка
вилòвит: вѝло̄вна итд.

Ја објашњавам све те случајеве тиме што претпостављам да се сугласник после губљења полугласника продуљио, дакле: stȁrac = старьць: starca, jelenče, zalomka, vilovna и предао своју дужину вокалу који му је претходио, дакле: stārca, jelēnče итд. Тако ја објашњавам и развитак *l*: kūpilь > kūpil̄ > купил̥ > kupio. Питање би могло бити само у томе, зашто је ово l̥ дало *о*, када је старо дало *у* у већини говора. Одговор је прост – овде је било друго l̥. Оно је постало од сугласничког дугог *l* (l̄) и зато је било отвореније.

Засебан случај имамо када је *ль* у почетку речи; ѡжиц (Пуц. II 48. Спом. XI, 56, 57), лажице (M. S. 408), ложице (П. II 102), жлице (M. S. 498), лужице (П. II 108). Ту имамо 1) лажице = льжице са чувањем *ь* = л̥жица, па одатле пренесено у *лажица*; 2) lьžica > l̄žica >žlica, исп. паралелу у вьсаки > vsaki > v̥saki > svaki; 3)као на крају слога *ожица*; 4) као у корену *ужица*.

У старим споменицима находи се у парт. прет. акт. II каткада наставак *а*, а такав се наставак находи и у неким штокавским говорима и чакавским. У штокавским говорима то је *а* једнога порекла, у чакавским – другога. На основу *дошьл > дошао > дошā: дошла, дошло* добили смо наст. за мушки род *ā*, за женски р. *ла*, за средњи *ло*, па смо према томе добили и од *била, било, носила, носило = бија, носија, пија*; тако исто према *гола, голо – гоја* итд. С друге стране, у чакавским говорима *l* на крају речи добивено од *l* често отпада: vìdī, bî kupî, ȕmr̥̄, pȕknū, vìdē, prȍdā итд. тако и овде: digal, pošal, pekal и сл. дали су digā, pošā, pekā који су према digla, diglo, pošla, pošlo, pekla, peklo – створили наст. ā, la, lo, па према томе; bia, služia, užia, želia, utišia, složia, skusia и сл. у Бернадинову лекционару (крај XV в.), код Марулића (поч. XVI в.) и другде.

У вези са овом појавом је и прелаз *вь* (од старога *вь, въ*) у отвореном слогу у *у*. Само се тај појав извршио раније, око половине XII века, и то у свим штокавским говорима новога и старога типа; у чакавском такво је *вь* дало обично *в*. Од vьnukъ, vьdova и сл. добили смо у штокавском v̥nuk, v̥dova, v̥zeti итд., што је даље дало *унук, удова, узети* итд. у једним говорима (штокавским), а у осталим (чакавским) добили смо *vnuk, vzeti, vdova* итд. У нашим старим споменицима, почевши од Мирославова јеванђеља, тај се појав извршио. Само код заменица *вьсь, вьса, вьсе, вьсаки* и сл. имамо *вас, сва, све, сваки* итд. Ти су последњи облици постали од *v̄sa* или v̥sa (у споменицима има написано *усега* и сл. што треба читати *всега*) у којем се извршила замена ȣ гласом *в* из облика *вьсь*.

Треба обратити овде нарочиту пажњу на погодбе које су неопходне за овај гласовни појав: да се *вь* находи у отвореном слогу. Јер када се такво *вь* находило у затвореном слогу, оно је давало *-ва*, напр. *вьш, вьши* ген. јед. у првом случају имамо *ваш*, у другом – *уши*, па је доцније *у* продрло у ном. те имамо и *ваш* и *уш*; или *вьн* = ван, *вьс* = вас, *вьсьдьн* = *вьсдьн* = вазда н итд. Такав је и предлог вь (въ ст. слов.). Када се находио у отвореном слогу у реченици (напр. вь кући), он је давао *у* које је доцније истиснуло из употребе у штокавским говорима *ва* добивено у затвореном слогу (вь дьне = ва дне).

У нашем језику има и појав обрнутог значаја, тј. да је *у* дало *в*, само се то извршило у другом положају, иза вокала. У инструм. јед. именица, придева и заменица жен. рода имамо: сиовь (1199), земловь (ів), неволовь (1234 – 1240), сь мновь (1234 – 1240), божиовь (ів) и сл. Ти су облици постали од **мноу* = *мноју (мъноѩ)* > *мнōв*. Доцније, у другој половини XIII в., то је *в* замењено са *м* (према мушком роду; *робом* и сл.), али је дужина вокала остала: жѐнōм. С друге стране, да је вокал могао у таквом случају прећи у сугласник, остављајући дужину вокалу испред себе, показују случајеви као *ӣоиӣи* > *ӣојӣи* > *ӣоћи* (доцније), *ӣој-дем* > *ӣōђем,* знȁти: знâм, знâј, бȍј: бȍја, у дубровачком се говору, употребљава бјȕши – бивши (bivъši), у дубровачким повељама имамо *Маӣевь* – Матео, Павко и Паоко, Гаоже и Гавже, продаωши, Баожеликıа и сл. Није тешко закључити да смо у овим случајевима имали *ṽ* које је дало *y̥*, а које је опет прешло у *о*. Али као што је јасно из данашњих наших говора, овај појав није узео шире размере, док је *l̄* > *о* добило у извесним говорима општу употребу.

Д.

ПОЛУГЛАСНИЦИ И ЊИХОВА УПОТРЕБА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У прасловенском језику била су позната два полугласника: ъ и ь који су у њему претстављали, у грубим цртама, скраћена два индоевропска вокала ŭ и ĭ. Та два полугласника однео је из словенске заједнице и јужнословенски прајезик и предао их је ономе језику који је био у основици словеначког и српскохрватског језика, с једне, и македонског и бугарског језика, с друге стране. Како је македонски језик најбоље сачувао разлику тих полугласника, то ћемо и почети наше излагање од македонског језика.

1. У западном дијалекту македонског језика свако ъ које се у језику чувало прелазило је у *о*, свако *ь* у *е*. На тај начин у тим гласовима, где они стоје на местима старог ъ и ь, имамо продужење разлике између њих, која се нигде другде више ни у српскохрватским ни у словеначким дијалектима није сачувала. Свугде другде у нашем језику оба полугласника изједначила су се и место два полугласника добили смо један. Од осталих словенских и балканских дијалеката – само још старословенски језик и дијалекти који претсављају његово продужење сачували су или оба полугласника (ъ и ь) или њихову замену (вокале *о* и *е*).

У западномакедонском находимо дакле: логовен, логовна (= *лъгьвьн = варљив), пес (= пьс, пас), вошка (*въшка, вашка), лен (льнъ, лан), шепот (шьпът = шапат), лесен (льстьнъ, ласан), лакот (лакъть, лакат), студенец (сту-

деньць, студенац), сон (сънъ, сан), везден (вьсьдьнь,ваздан), овес (овьсъ, овас) итд.

2) У свима дијалектима нашега језика имамо од најстаријих времена један полугласник тако да, како се изговара *ь*, тако се изговара и *ъ*. Само има разлике у изговору тога једног полугласника у различним крајевима нашим.

Пре свега да напоменем да у нашем језику имају и данас две велике групе говора које су сачувале полугласник до данашњег дана, али у којима се он још непрестано двојако изговара. То је, прво, група староштокавских дијалеката у којој се оба полугласника изговарају као кратко мукло *a*. У њој има дакле подједнако вь$_{a}$шка, дь$_{a}$(х), дь$_{a}$ска, зь$_{a}$л, ль$_{a}$жем, ль$_{a}$ко, ль$_{a}$н, мь$_{a}$гла, мь$_{a}$кнем, мь$_{a}$ње, опь$_{a}$нь$_{a}$к, итд. (= въшка, дьн, дъх, дъска, зъл, лъжем, љько, льн, мьгла, мъкнем, мьње, опьнък, пьс, итд.). У овим говорима (призренско-тимочкога типа) добива полугласник различне нијансе, али у основици свих гласова ове врсте находи се полугласник реда *a*. У другим говорима нашим зетскога типа, у којима се такође сачувао полугласник, његов је начин изговора сличан муклом звуку *e*, отвореније (е^{a}, а^{e}) или затвореније нијансе. Према томе види се да је у овим крајевима полугласник, ма кога био порекла, реда *e*. Напр. проф. Решетар бележи у Мрковићима (јужно од Бара): mà^{e}ńe, bȁ^{e}čve, slâda^{e}k, noćȅs, d^{e}nȅs, žen^{e}k (gen. plur.) д^{e}нак (Der štokavische Dialect, 93).

Нема сумње, да се ове две нијансе морају сводити на некадашњу једну заједничку; али о томе ћемо говорити када изнесемо цео материјал.

3. У најстаријим латинским споменицима бележе се оба полугласника истим звуцима *e* или *i*: Obrovizo (Обровьц, 1024) или Obrovezo; Malic (1036 Malък), Budic или Budec = Будьц (1002), Desnek (944–952, Деснък); setenic, sitnic, setnic, setinic (1070) (често) = сътьник итд. Из овога се види да је полугласник у овим крајевима (а ово су речи позајмљене из споменика који се тичу наших приморских крајева) морао бити зетскога типа.

У првим ћирилским споменицима, који су поникли у старој Зети и Рашкој, а после њих и у свима потоњим ћирилским споменицима, оба полугласника бележи се истим знаком *ь*, а не *ъ*, тако да је *ь*, које се, у старим ћирилским споменицима српским, употребљавало место једног и другог полугласника, постало карактеристични знак српске редакције старословенских споменика. За ово није потребно никакве примере наводити. Али овај факат, исто онако као и горњи, јасно показује да је у крајевима где је поникла српска редакција старословенских споменика изговор полугласника морао бити сличан зетскоме изговору. Истина, у споменицима нашим имамо поред почьсть, отьць, дьньсь, зьль (1234) лакьть, кьга (1234–40), тьньකь итд. и који пут *доходекь, честьни, сетьнѣ* и сл. нарочито у дубровачким повељама, али је јасно да такво писање претставља само приближан изговор дотичног краја у то време; теже би било претпоставити да је то донесено из других дијалеката.

4. У осталим штокавским говорима и у већини чакавских говора полуглас је већ врло радо замењен звуком *a*. Крај XIII века и почетак XIV време је када се у нашем језику почиње замењивати полугласник звуком *a* у поменутим говорима. Тако у Мисалу Кукуљевића (из чакавских крајева) из почетка XIV века имамо: кадѣ, мани, шадь, ка, даждь, даждить, сань, стагнахь итд; у глаг. повељи од 1309 г. (из Новога) имамо: ва (врѣме), та, долаць, сатникомь, пришаль, почанши итд. (Acta Croatica, Кукуљевића 3), у ћирилским повељама

находимо то исто нешто доцније: ва име, дань, дꙋжань, добитакь, Станаць (1332 Mon. serbica) и др.

После тога времена, иако се држи још традиционално *ь* у писању старих рукописа, све новоштокавске дијалекте, сем поменутог зетског, захвата ова промена. Она подједнако захвата и све чакавске дијалекте сем једног малог дела кварнерског острвља.

На острву Крку и на северној половини острва Цреса, има оваква особина: да ъ̄ (полугласник у дугим слоговима) даје увек *ā*, да полугласник у кратким слоговима (дакле *ĭ*) даје у крчком врбничком и омишаљском говору и у сев. делу острва Цреса *е*, а у крчком добрињском говору такав полугласник даје *о*. Да наведемо неки пример: у првој групи: denȅs – dân, vinȅc – gen. pl. vināc; kȅsno, sȅn, kebȅl – gen. plur. kebál, dȅž, težȅk и сл.; у другој групи: donȍs, nočȍs, dȍž, legȍk, moglȁ, vȍs (omnis), kȍsno, von, pȍs – gen. plur. pás, otȍc i otác gen. pl., čo (čь), tâst, crikáv, итд.

Многи су научници на овим интересантним фактима (напр. Облак) и зидали своју теорију о српскохрватском полугласнику (то није, као што ћемо видети, тачно; али је несумњиво да су ово важни појави). Иако нема довољно, потврда у старим споменицима (исп. напр. Орлоцу чак. пов. од 1468 год. и в Орлецу пов. од 1465 год.) да су ти појави стари, несумњиво је, судећи по природи њиховој, да они морају бити такви.

5. На основу данашње употребе заменика полугласника, може се ово рећи. Несумњиво се полугласник реда *е* своди на стари полугласник *ь*; супротно томе полугасник реда *а* у севернијим нашим говорима своди се на старо *ъ*. Из тога можемо закључити да је српскохрватски језик знао за оба полугласника *ь* и *ъ*, па су се ти полугласници свели у једним говорима на један полугласник, и то *ь* у говорима са *е*- нијансом, и на *ъ* у говорима са *а*-нијансом.

Што се тиче чакавских говора у којима дуги полугласник прелази увек у *ā*, а кратки у *е* или *о*, можемо претпоставити да је и у њему био у употреби један полугласник, и то *ъ*. Тај закључак изводимо из тога што кратки полугласник у кварнерским говорима има две нијансе *е* и *о*, што нас гони да претпостављамо да се његов развитак (тј. кратког полугласника), извршио доцније, пошто је *ъ* прешло свугде у *ā*. Нијанса гласовна *о* и *е* за краћи полугласник добивена је у локалним говорима, па се протегла затим на све кварнерско острвље. Дуго *ā* м. *ъ* показује да морамо претпоставити за све њих основну нијансу $ъ_{а}$. Слично нашем језику може се и за словеначки језик претпоставити двојаки полугласник (*ь* и *ъ*) који је у словеначком језику давао замену вокалом *е* (после њихова изједначавања у *ь* или *ъ*) или *а*.

6. До сада смо говорили о природи полугласника и његову развитку у нашем језику, сада ћемо говорити о условима под којим се полугнасник чувао у нашем језику.

Пре свега полугласник се губи у нашем језику (а тако исто и у свима новим словенским језицима) на крају речи и у свима отвореним слоговима, сем првих слогова двосложних речи. Сви примери које сам навео у горњим тачкама и који се завршавају сугласником имали су на крају полугласник (дьнь, сьнь, котль итд.), а полугласником у отвореном слогу назива се полугласник за којим иде сугласник иза којега стоји опет један вокал. Напр. *опьнька, дьньс, тьмьница, сьна, пьшеница, пьтица* итд. У свима тим примерима полугласник испада: опьнка, тьмна, дньс (исп. црквено днесь), тьмница, сна, пшеница, птица итд.

С друге стране полугласник се чува онда када се находи у затвореном слогу; затворен је слог онај који се завршује сугласником иза којега је нестало полугласника, напр. *сьнь = сан, сьна = сна, т̄ьмьна = т̄амна, ой̄ьнька = ой̄анка* итд.

Ово би биле идеалне прилике, али оне се нарушавају врло често аналогијом. Према горњем правилу напр. морали бисмо имати од *т̄ьмьнь – т̄мьн* или *т̄ман*, међутим под утицајем ген. тъмна од *т̄ьмьна, т̄амна* имамо и у ном. јед. *т̄аман*. Место *дьньс*, тј, *днас*, имамо под утицајем *дан, данас*; утицаја аналогије има толико да је често врло тешко одвојити појаве који претстављају гласовни закон од оних који претстављају утицај аналогије.

Када су речи једносложне као: *т̄а (т̄ъ), мъ(х)* – маховина итд. наравно, оне тада не губе полугласник; тако исто у двосножних речи као *даска, т̄ама; с̄т̄акло* итд. (*дъска, т̄ьма, ст̄ькло* итд.) полугласник се у првом слогу не губи. Он остаје у том положају под утицајем акцената (напр. у acc. или сличним облицима) јер има и паралелних облика без полугласника напр. *шт̄ица (дьшт̄ица), скло (ст̄ькло), т̄ма (т̄ьма)* и сл. То би били случајеви у којима акценат није био на полугласнику, било да је акценат на коме другом слогу у дотичној речи, било да се у реченици акценат преместио на коју другу реч.

Код предлога имамо пуну примену ових принципа јер предлози претстављају гласовну целину са оним речима на које се непосредно односе: *ода всеѓа, иза всих, ӣреда всѣми, ӣреда мном, ода дна, ка многим* итд. (одь вьсега, изь вьсих, прѣдь вьсѣми, прѣдь мьном, одь дьна, кь мьногим итд.). Пред самогласницима и у отвореним слоговима, наравно, полугласници се губе: с (сь) ученицима, к(ь) Исусу, к(ь) Римљанима итд. Отуда су постала два облика предлога; *ӣред-ӣреда, са* и *с, од* и *ода* итд. који се данас употребљавају друкчије него што би то одређивале прилике под којима су постали (исп. *са сест̄ром, са женом, ка кући* итд.).

7. У нашем језику треба разликовати две групе примера са новим полугласником: прву групу у којој је полугласник добивен гласовним путем и другу групу случајева у којима је он добивен угледањем (аналогијом). Прву групу претстављају случајеви где је на крају речи други сугласник био *в, р, л, м, н*, напр.: смь, огнь, добрь, мысль, нагль, мрьтвь, седмь, вѣтрь итд. Као што смо видели у случајевима када се *л* находи на крају слога или на крају речи, и овде су после испадања крајњег полугласника поменути сугласници морали бити промењени: било да су само продужени, било вокализовани. Дакле ѥсм-, или ѥсм̥, *оѓн̄* или *оѓн̥-* итд. Ти сугласници или сонанти развили су се већ врло рано у нашем језику, пре XII века, у ьм, ьр, ьњ, ьв, ьл, ьн итд. Тако смо добили већ у првим споменицима нашим: јесьм, вѣтърь итд. и доцније *јесам*, вѣтар итд. У облицима где је иза *р* био самогласник – таквога развитка није могло бити, нпр. у множ. *смо*, у ген. *вѣт̄ра, кот̄ла* итд. Развитак овог полугласника нарочито је од значаја у ном. јед. и у ген. мн., јер су то падежи са старим полугласником; уосталом и свугде другде где су биле сличне прилике – имамо развитак тога полугласника (исп. код придева добьр = добар, у ген. множ. *добрь – добър – добāр* старији ген. множ. од „добро“ итд.).

Другу групу образовања претстављају примери као *воскь, мозѓь* и сл. Како смо у ген. јед. и другим падежима имали *воска, воску, воском* и како се он слагао са *ѓласка, ѓласку, ѓласкомь* (од *ѓласька* итд., са ь у отвореном слогу), то смо добили и *восак* м. *воск* према *ѓласак* од *ѓласьк* и сл. Да је то тако види

се по именици *мозак* и *дрозак*, које би требало да имају у ном. *мозг̄, дрозг̄* (у ген. *мозг̄а, дрозг̄а*), а које су према именицама на *-ак* добиле *к* м. *г̄: мозак, дрозак*.

Као што се из свега овога види, испадање и замена полугласника у нашем језику произвели су велике поремећаје – нарочито њихово испадање у отвореним слоговима. Као последица тога јавило се напоредо спајање најразличитијих сугласника који су се, у доцнијем животу нашег језика, различно једначили и различно мењали. О томе свему ћемо говорити у одељку о сугласницима. Измене звука *в* у почетку речи и *л* на крају слога и речи због губљења полугласника, видели смо у прошлим тачкама. Сем тога губљење полугласника на крају речи утицало је на мењање квалитета самогласника кији су се находили у слогу пред њим: Бȏг – Богъ, Бога: Бȍга; рȏд – родъ, рода: рȍда итд., али о томе ћемо говорити у одељку о акценту и квантитету.

8. У старим споменицима нашим полугласник се по традицији, и после испадања у отвореном слогу и на крају, – још увек у њима пише. С друге стране, када се од XIV века у живоме језику и у споменицима полугласник почео замењивати вокалом *а*, често је пута он у споменицима механички стављан место полугласника. Тако смо добили напр. *тьмьница* замењено са *таманица, тьмьнь* са *тамана* итд. У њима се тада, и обрнуто, вокал *а* где је на своме старом месту писао каткада са ь, напр. место *дано, дати* и сл. дьно, дьти итд.

Све су то ортографски манири који за историју језика ништа не значе, али о њима треба водити рачуна да би се из целокупног материјала једног споменика могло издвојити – оно што је заиста гласовна црта од свега другога.

9. Литература о полугласнику доста је велика, али у њој се бране махом стара гледишта. Наћи ћете је у књигама и расправама које су у уводу наведене, а осим тога још *Подмлађена вокализација у хрват. језику* В. Јагића (Рад IX).

Ђ.

Ѣ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Питање о овоме звуку најсложеније је у историји нашега језика, прво, зато што не знамо његову основну гласовну вредност, друго, што су се његове измене у различним крајевима извршиле у различно време, па се у писаним споменицима вршила њихова мешавина и, најзад, зато што се тај звук и данас тако различно изговара у нашем језику да и у самом утврђивању његова данашњег изговора постоје знатна разилажења међу научницима. Међутим, докле се у све те моменте не унесе потпуна јасност, тешко је дати одређено потпуно прецизан одговор на питање о судбини нашег језика у овом правцу. Али ипак ја ћу дати овде оно што је најпоузданије и што нам, ма и у приближној слици, даје решење овог тешког питања.

2. Ми ћемо се пре свега зауставити на старој вредности „јата", на оној која се тиче првобитнога изговора тога гласа у нашем језику. Звук ѣ по пореклу свом претставља или дуго *ē* или је постао од дифтонга оі (аі) у извесном положају, дакле са ове стране не може се добити претстава о његовој природи. У данашњим словенским језицима његова је замена толико различна да је и ту тешко наћи заједнички звук из којега је сва та маса гласова изашла (исп. у

великоруском ie = 'e, у малор. i, у буг. e͡a = 'a, пољ. '(i) a, (i) e у чеш. ie, у словен. e, ej итд.), али баш због велике множине различности може се с поузданошћу рећи да је у природи старога јата морало бити особина које су изазивале оволику многостручност замене. Не желећи дубље и даље улазити у ово питање, рећи ћу само да је то био дуг вокал у чијој је природи било и затворенијих елемената. Проф. Фортунатов је претпоставио дифтоншку групу као основну вредност тога звука. Тако ја видим у овој претпоставци знаменитога научника тежњу да се нађе обележје за горњу неодређеност природе овога звука. Ипак ја се не могу са њим у овоме сложити, јер ја не налазим могућним извести из овако одређене природе (тј. ie) звука јата све нијансе не само у свим словенским језицима него и у српском језику. Да је заједнички језик српскохрватски и словеначки добио i͡e за ѣ ја не знам како бисмо из њега добили и само три нијансе штокавског дијалекта.

Према томе, ја сам мишљења да је основна вредност јата био неправ и непотпун дифтонг који је, дакако, имао два дела, отворенији и затворенији: ᵉ*ä*, ⁱ*ė* или сл. Из сваког таквог звука, у којем би *i* пред *ė* могло лако ишчезнути или у којем би се оно, исто тако као и *ē̇*, могло развити у потпуно i или *e* у зависности од развитка дотичних језика или дијалеката, можемо са лакоћом извести и гласове нашег језика као и звуке-заменике јата у другим словенским језицима.

За наш језик се може претпоставити као основна вредност звука јата ⁱ*ē̇* које се развило у нашем језику на различним крајевима територије нашег језика, различно, али код којега су уствари остале две нијансе: у једним говорима *ē̇*, а у другим се i͡e чува до I-ве половине XIV в. када се развија у потпун дифтонг ie; међутим још пре тога времена, вероватно у XII в. у једним говорима прелази у *ē* (отвореније *e*), а у другим, добивајући још затворенији карактер, то *ė* прелази у *и* (*i*). Као што ћемо ниже видети, све ове три нијансе налазе се у оба наша основна дијалекта: штокавском и чакавском; то је и сасвим природно, јер су се све три нијансе могле развити из заједничког *ē̇*. Али, по себи се разуме, то још не искључује могућност и утицај једног од дијалеката ових група на друге.

Према томе бележење ѣ као *e* у старим споменицима ја и објашњавам као ⁱ*ė* или *ė* у њима: Potecano (852), Bellica, (850–96), Bedasclav (850–96), Belgradum, Belgradensis, Belata (1018) Techna (1070–73), Negovan (1080), Bela (1076) ded dedu (1062), Utecha (1080), Najezda (1090), Beloliza (1080) итд. Да ли у Lilici (1070) имамо већ обележен прелаз *ė* у *i* у неком дијалекту или сам *ė* или ⁱ*ė* најзад, да ли је то таква грешка, због усамљености примера тешко је рећи.

3. Овде ћемо разгледати данашњу замену ѣ-та у дијалектима нашим, а затим ћемо показати, како се од првобитног ⁱ*ē̇* развила данашња вредност и данашњи размештај његове замене судећи по особинама споменика наших.

а) У староштокавским говорима оно претставља увек звук *e* без изузетка, напр. у тимочком говору: ме́сто, дете́, река́ итд.

в. У новоштокавским говорима, имамо: α) у косовско-ресавском потпуно доследну замену ѣ звуком *e* и тамо где шумадиско-сремски говор зна за отступање: нȅје, не́сам, секѝра, милȅји, старȅји, гдȅ, тȇ(х), тȇм, добрȇм итд. И затим свугде другде где је старо ѣ: мȅсто, вȇк, дȇд, девȏјка итд.

β) У шумадиско-сремском имамо такође изговор као *е*, сем примера у којима има икавски изговор, који је дошао шумадиско-сремском говору, вероватно, са стране, дакле; нѝје сѝкира, милѝји, стàрији, плѐтијах итд.

Према новијим испитивањима може се рећи да је шумадијски говор дуго чувао разлику, нарочито у источним својим деловима, између *е* (=е) и *ė* (ѣ). Тако се, по неким испитивањима, та разлика сачувала у савременом језику ваљевског краја. Исто тако је она утврђена у језику Галипољских Срба који су се иселили у XVI в. из источне Шумадије у Турску. Те разлике има и у неким источнобанатским говорима, а тако исто код Крашована у Румунији. Сви су се ти говори некада находили у североисточној Србији (Шумадији) одакле су и понели ту разлику.

Све ово довде био би источни изговор, али, као што је познато, ми смо узели источни изговор као мерило за поделу дијалеката, у границама новоштокавских дијалеката, с једне стране, и у границама чакавског дијалекта, с друге.

γ) у јужном говору имамо *ије* и *је*;

δ) у западном штокавском говору имамо *i*;

β) у чакавским говорима, као што је познато, имамо такође три нијансе:

а) *је* увек у ластовском говору;

б) *i* у источночакавском;

в) *е* у западночакавском.

На основу свега овога могли бисмо дати овакву схему:

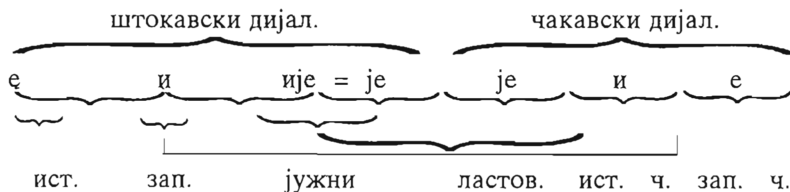

Ако покушамо да доведемо то у везу са старом вредношћу јата добићемо овакву слику:

ˈė	ē	штокав.	1. *ė* / *е*, источ. дијал.
			2. *је* / ије, јужни дијал.
			3. *i* икав. штокав. дијал. (зап.)
	ē	чакав.	1. *i* чак. ист. дијал.
			2. *е* чак. зап. дијалекат
			3. је чак. јекав. (ластовски)

На крајњем истоку и на крајњем западу извршио се исти процес – затворено *ė* м. ѣ дало је *е* ; у средини наше територије извршила се друкчија замена овог вокала. У ист. чак. који је некад заузимао, као што смо то у уводу видели, и западни део Босне и Далмације и у западном шток. који се делимице находи у његову суседству, а делимице на његовим местима имамо *i*; сасвим је оправдана мисао тражити порекло томе *i* у утицају једног од тих двају дијалеката на други. Врло је вероватно да се та црта јавила прво у архаичним говорима средње Босне па се одатле пренела и на чакавске дијалекте у зап. Далмацији

и Хрватској од Купе; јекавизам ластовског дијалекта, који показује у другим правцима на себи утицаје штокавског дијалекта, добио је ту црту несумњиво од њега. Напослетку *ė* и *е* у источним дијалектима претставља (*ė*) архаизам или (е) новије, отвореније *е* које се изједначило са обичним *е* (= староме *е*).

У овом схематичном прегледу дати су само најопштији типови замене јата: али има крајева где има и различних отступања. На целом терену чак. икавског говора има известан број речи и са екавизмом; то исто вреди и за штокавске икавске говоре (напр. *ббе̄, ббедвй, цѐрити се, озле́дити, обећати, зѐница* и још неке); даље на границама говора екавских и икавских има такође мешавина, напр. у винодолском чак дијалекту има извесних речи у којима стоји стално *i*, а у другим стално *е* итд. Али у свима овим случајевима ови се појави своде на измене у чакавском дијалекту старог *'ė* гласовним путем (испред дентала) у једним случајевима у просто *е*, а у другим чување старог *'ė* (= и) или на узајамне утицаје.

То је мишљење руског филолога Јакубинског (Zeitschrift für slav. Philologie) па је вероватно да имамо нешто слично и у чакавском дијалекту. Сличних појава има и у другим словенским језицима (пољском, руском).

4. Питање је сада, како су се и у које су се време сви ови преливи старога јата развили.

У споменицима старе Рашке одржава се разлика између *е* и ѣ, напр. у Миросл. јев., Вукановом итд. Само напр. у глаг. отвещати, завещати, и сл. црквенога порекла имамо *е* м. ѣ; доцније имамо већ чешће такву замену звука ѣ-та звуком *е*, напр. ѡтбежати (M. S. 1234), Стѣфань – Стефань, по дел (1389), за белу (ib.), трьговехъ (1405) итд., али се иначе задржава традиционални начин писања иако се несумњиво ѣ већ тада изговарало као *е* у знатном делу територије.

У зетским, которским и албанским повељама – углавноме се чува разлика између *е* и ѣ, тек врло касно (1485) у једној се повељи находи ѣ употребљено у вредности звука *је*, възлюблѣна, *глаголѣми*. Познато је да су ови крајеви ијекавски и да би за њих било сасвим природно да се *је* и раније јавило.

У босанским повељама XII и XIII в. – одржава се разлика између *е* и ѣ а у XIV, XV већ се јављају други изговори. У том времену у повељама босанских банова и краљева имамо готово искључиво икавизме. Иако је у Босни (нарочито западној) икавизам и у народној употреби, ипак оваква искључива употреба показује манир, стил канцеларије. У осталим повељама босанско-херцеговачким имамо у једним опет само *и*, у другим *и* и *је* (већ и из 1334. Пуц. II) и у трећим само јекавизме (напр. писмо Гргура Вукосалића 1417, Војводе Сандаља 1423 г., Херцега Стјепана 1461 и др.). У ово време и у босанским црквеним споменицима находимо икавизме као искључиву замену ѣ-та.

И код писаца Босанских и доцнијег времена имамо ово двојство. Писци из западнијих крајева пишу икавски, а остали јекавски. Тако свешт. Анчић, који је писао думанским дијалектом, има: *било, циди, цвитњак, дица* и сл. То исто вреди за Бандулавића из Скопља, Фра Маргитића (поч. XVIII в.) из Јајца, и за друге. Међутим Матија Дивковић (из Кладња) има углавноме, као претставник источне Босне, јекавске облике.

Питање је какав је био однос међу тим дијалектом у ранијим временима. Данас, у главним потезима, границу образује долина реке Неретве и реке Босне састављене једном討 пругом. Сви они, и православни, католици, и муслимани који се находе источно од те пруге говоре јекавским говором, а западно од те

пруге католици и муслимани говоре икавским (или западним) говором, а православни говоре – јужним. То је зато што су православни ту дошљаци из источнијих крајева у којима се говори јужним говором.

Ова слика продужава се и у околним српскохрватским земљама, само што у њима нема муслимана: тј. да су католици и у западној Далмацији (зап. од Неретве), у Славонији, у јужној Хрватској углавноме икавци, а православни јекавци. То је отуда што су они у тим крајевима дошљаци из околних крајева Босне и Херцеговине, као католици у Барањи и Бачкој што су се доселили из западне Херцеговине.

Али икаваца има у Подрињу у Србији (азбуковачком срезу и др.) и око Саве. Они могу бити претставници старог босанског дијалекта чији се икавски изговор задржао до данашњег дана.

Према томе, имајући у виду цео материјал из ових крајева, може се рећи: 1) да се икавски изговор јављао раније и постајао традиционалан у неким споменицима на основу чега се и уопштава; 2) да се двојство између источне и западне Босне (Херцеговине) у изговору ѣ-та јавља од XIV в. и одржава до данас.

У Дубровнику, који је имао врло често односе са свима околним српскохрватским земљама, писане су ћирилске и друге повеље, у којима се језик удешавао, до извесне мере, према оној покрајини, којој је повеља упућивана. Зато се право стање његова изговора јата у то време не може апсолутно утврдити, али ипак други споредни моменти дају нам могућности да то учинимо.

У XIII в. находимо: векьници, напредь, света, имете, имѣ, техь, прибегне (= прѣ-), приступимо (прѣ-), присѹдѣ (прѣ-) и сл.

У XIV в. находимо или *и* и *е* (Циве Пармезан), ѣ = е, а после *р* пише се ѣ м. *и* (Ник. Белић): трѣста, прѣıатела итд.

На граници XIV и XV в. ѣ = *е* или и ѥ, иѥ (Руско, 1392–1430): ѹвидевь, волели, разѹмесмо и сл. и иниѥм, закониѥх, разѹмиѥсмо, хѡтиѥли.

при- (м. прѣ-), смију, надиѥмо се и сл.

У XV в. (Никша Звездић, 1430–1450) находимо: *ѥ, иѥ, е, и*: прѥписа, диѡ, хотиѡ, видѣте (вѣдѣти = знати), сидели (сѣдѣли) и сл. Иако писар Цветковић (1455–56) пише обично ѣ, ипак се из случајева где га он пише (ниѥдань = нѣдань) види да га је изговарао као *ие*.

XV в. крај и XVI в. Рањинин лекционар: целов, обећати, злед, тело, дио, жудио, сио,

гриıати, сиıати, стариıа, хотии (хотјејте), при = прѣ-, прѥђе, исповидѥти (или ѥ) овди, онди, бриме, трибуѥ, увек још: крѥпос, грѥшник, мрѥжа и сл.

Иначе је споменик јекавски. Овде већ јасно излазе на видик не само особине јужног говора уопште, већ и црте дубровачког данашњег. Споменућу још само да су и поред тога што је, као што се из горњега види, дубровачки дијилекат био јекавски од најстаријих времена, његови најстарији песници (Ш. Менчетић и Ђ. Држић) употребљавали – као што се види из сликова – чешће икавске облике него јекавске. То је књижевни манир који се развио под утицајем Марулића и других далматинских писаца. Тога доцније све више нестаје и чист јекавизам преовлађује код Гундулића и осталих. Али Градић, прозни писац, који је писао око половине XVI в., већ тачно употребљава све особине говорнога језика; јекавски су облици најмногобројнији, *и* испред *о* м. ѣ; *и* испред

ј у компаративу, *и* у корену глаг. вѣдѣ-, префиксу *ӣри-* (=прѣ-), прилозима: *ӷди, ӷоди, онди, овди* и сл.; *злед, обећаӣи* и сл.

У осталим говорима находимо или икавске облике у чакавским крајевима источне половине (на острвљу, у Далмацији, западно од Неретве, у Босни и Херцеговини западно од Босне и Неретве, у Хрватској, јужно од Купе), или екавске (на кварнерском острвљу, у Хрватском Приморју, на Истри). Подела екавских и икавских говора није била од почетка оваква каква је данас, и икавски говор продире све више у екавске крајеве, потискујући га; али остатака – мешавине црта једног и другог говора – остало је у различним споменицима као и у данашњим говорима. Напр. Задарски или Бернардинов лекционар (крај XV в.): ѣ = i, – али: *цесар, целов, злед, обећаӣи, сесӣи, ӣеӣех, заӣе, љубез-* итд. Још: *вера, ӣело, ӣоӷибел, суседе, невесӣиц*; док Бернардинов лекционар (Сплићанин) меша ту *и* и *е* ; обрнуто Задарски лекционар има *и* и *е* у: *дело, колено, леӣо, сӣена* и још неким, а Бернардинов има у њима само *и* итд.

То исто вреди и за писце тога и доцнијег времена северозападне Далмације: углавном су икавски, а у понеким само речима екавски. Тако Марулић (Сплићанин) је више икавски него Зоранић (Задранин) XVI в. итд.

Из овога се види да се већ тада учврстило такво стање у овом правцу које је углавноме и данас. Само је још питање како се извршио процес о којем говоримо.

5. Видели смо да је основна вредност ѣ-та *ⁱē*. Из те се вредности развило у једним говорима *ė*, које је даље давало *i* или *е*, а у другим је дало *ије* или *је* са свима даљим преливима.

Развитак *е* у *ije* или *je* у кратким и дугим слоговима ишао је преко дифтонга *i͡e*. Да смо свугде у јужном говору имали некада дифтонг *i͡e* једнога слога, докази су ово:

1) У ластовском дијалекту, чакавско-штокавском, имамо увек *je*, што би се могло развити само из дифтонга: l'epo, l'ena, l'et, l'eva, bjelo, cjeli и сл.

2) Код дубровачких песника *ije* има вредност једног или два слога:

„Donie dragi, ko je vesō
kralj i š njime vas puk ini...
или turske sprave strašne odviše
s'mnogiem silam mnogo sile

Али, наравно, дубровачка поезија није нам за то, сама по себи, сигурно мерило, јер у њој читамо, напр. опет код Гундулића:

„da je Vladislav slavni oteo
или: „Tries lukova s trkačima
nakićenih pribogato" и сл.

где се и „da je", и „tries" чита као један слог; а с друге стране, *i je* се каткада чита и као два слога, напр. код Доминка Златарића:

„Duša svijeh naga dobrijeh prem dila"
или „Na brijestje toj ńih milo"
или „Vrhu svijeh inijeh ḷudi" итд.

У првом случају имамо дванаестерац, а у другом – два примера осмерца.

3) Трећи аргумент, поузданији од дубровачких песника, јесте личко крило јужнога (херцеговачког говора). У Лици се *ије* и *је* изговара онако као на Ластову: *вје̂к, шње̂е, рје́ка* итд. а не ви̏јек, сни̏јег, ријѐка и сл. Како су досељеници из друге половине XV века и доцнијих времена из Херцеговине населили Лику (наравно, православни) – јасно је да су они имали још дифтонг, дакле *ви͡ек, сни͡еѓ* итд.

4) Проф. Решетар констатује за данашњи дубровачки дијалекат (Arch. f. sl. Philologie, XIII) да се у њему изговор ѣ-та не слаже са општепримењеним Вуковим начином, већ да је ѣ двосложно под ⌒ или ⸌⸌ : вȉјек и вероватно иза акцента: ȕmijem, kȍlijevka и сл.; али под ˊ (или испред акцента), он находи још *ie* једнога слога (или чак ijé: ríeka, или rijéka, али не rijèka). Све се ово може разумети ако се пође од основног дифтонга (ie). Али Решетар греши што овај свој суд, заснован на дубровачком дијалекту, преноси и на цео јужни говор, не признајући нигде изговора *ријѐка, одријѐшити* итд.

Да се у дубровачком говору морао дуго време употребљавати дифтонг показује факат што се *ј* од ѣ-та не спаја са сугласником који је пред њим: *тјерати, дјевојка* итд., међутим *цвијеће, браћа* и сл. из скорашњега *цвијетје, братја* и сл. Када се од краја XVII в. *братја* мења у *браћа*, а *тјерати* остаје тако, онда значи да је у другом случају *ј* припадало једном слогу са *е*, дакле t͡ièrati и brat͡ia.

5) У данашњем јужном (Вукову) дијалекту правила су о замени јата ово;

а) дуго ѣ даје *ије*: цви̏јет, цвијѐтак, цвјѐтић, би̏јел, бијѐлац.

Али има отступања: у ген. множ. *је* када се дуљи остаје *је* (а не *ије*):

вје̂ра, дје̂ла, бе̏сједа, к љена итд. под утицајем аналогије: дјѐло – дје̂ла као сѐло: се̂ла, итд.

Затим често и у другим случајевима: ра́змјерак: ра́змјерка, вје́штац, дје́ва, сје̂нка итд. увек опет под утицајем аналогије.

Редовно у прилогу прошл. врем.: ви̏дјевши, разу̏мјевши и сл., глаг. *и̏јем: је̂м*; именици *и̏јед: је̂д, ијѐдак: је̂дак* и сл. (јести).

б) Кратко ѣ иза *р* даје *е*: *мре̏жа,* сре̏сти, вре̏ти, бре̏гови, вре̏мена и сл., али ипак *грјехо̀та, грје̏шан, стрјѐлица, го̀рјети,* ста̏рјети и сл. Увек утицај сродне речи са дугим ѣ: ије, које по односу *ије: је* у другим речима, и овде васпоставља тај однос. Код *горјети* и сл. утицајем других глагола - рѣ; - дало је ŕе (умекш. р), затим, врло рано, ре.

в) ѣ прелази у *и* испред *о* и *ј*: хтио, видио, бијаше и сл. Ово ћемо разумети ако претпоставимо да је ѣ гласило ⁱē: ht͡ieo = htȉeo > htiio > htio (= htijo) итд. Исп. dieo = dȉjo = dȉo (овде се мора претпоставити овакав процес: дѣл < дѣл = dȅo, ди̏о и сл. дакле d͡ieo = dȉo).

Да је тачна ова претпоставка, показују и случајеви где се ѣ находило испред *ђ* и *љ*. Оно ту, као испред *ј*, прелази у *и*: *пршђе, припдвиђети, заидвиђети, сѝђети, би̏љеѓ* итд.; дакле опет s͡iedēti > s͡iidēti > sidéti итд.

Развитак *је* < ѣ у јужноме говору дао је у различним локалним говорима могућност за образовање нових гласовних појава. Већ сам помињао у херцеговачком: *тје̏рати, ће̏рати, дје̏во̄јка, ђе̏во̄јка; ви̏ђети, три̏љети,* поред *три̏јети, грмјети-грмљети, ћедило, ће̏вња̄к,* и *цје̏дило, цје̏вња̄к* и сл. Али како има и старијих говора херцеговачког типа (напр. дубровачки, по варошима) где се ова претварања не врше, то се у данашњем књиж. језику пише по старијем начину: *тјерати, видјети, грмјети, цједило, сједети* и сл. Према то-

ме *и* се пише испред *љ, ј* и *о*, а не и пред *ђ*, јер већина речи са *ђ* припада овој категорији.

б) У јужном говору находимо у извесним речима у већини случајева *е*, а не *је*: цѐста – (у зап. гов. цѐста), мѐзгра (и у зап. гов.), обѐћати (и у зап. гов.), слезѝна (и у зап. гов.), пѐнези (у зап. гов. пѝ-), нѐкад, нѐки, нѐколико, нѐшто и сл. (у зап, гов. ни-): вѐдро (у зап. гов. вѝдро).

Неки су облици добивени из екавских говора, а други, вероватно, као *нѐкад* – развијени су на земљишту јужног говора под утицајем речце *не*.

Из свега се овога види колика је сложеност гласовних односа у јужноме говору. Али је такође јасно и то да се све ове нијансе могу извести из дифтонга *ie*.

6. Из свега се овога могу извести ови закључци.

а) Из основнога ˈė развило се већ пре XII века *е* у источним штокавским говорима и западним чакавским. Тај развитак је засебан у сваком од њих. Икавизми су у њима дошли са стране.

б) У XIII веку ˈ*е* се развило у источним чакавским говорима и западним штокавским у *i*. Питање је спорно, да ли се у тим пограничним говорима оно тако развило самостално или је било утицаја једних говора на друге. По моме мишљењу, имајући на уму да се оно јавља раније у чакавским говорима него у штокавским и да се штокавски западни говори у већини случајева находе на земљишту ранијих чакавских говора, вероватно је да је потстицај за овај развитак потекао од архаичних босанских говора.

в) Најзад, у централном делу нашег народа, у јужном штокавском говору најдуже се сачувала најстарија вредност јата као ˈе, јер се даље развило у дифтонг *ie* једног и два слога. Под утицајем старијих епоха тих говора добили смо и у ластовском говору *је*. Све остало припада локалним говорима.

г) У шумадиско-сремском говору има у неким случајевима готово редовне замене – ѣј – са иј- (старѣји: *старији*, делимице *сијати* и сл.). Може се претпоставити да се то извршило у оним говорима у којима се чувала разлика између *е* и *ė*, па се из њих распрострло, доста неједнако, по осталим говорима. Што се тиче других икавизама (као *тих, тим* и сл. или у појединачним речима), они се могу објаснити различним морфолошким утицајима (напр. утицајем меких основа на тврде: *наших: тѣх – тих* итд.), а донекле и утицајем икавских говора.

Е.

МЕТАТЕЗА СУГЛАСНИЧКИХ ГРУПА OR, ER, OL, EL

1) Метатеза ликвида једно је од најтежих и највише обрађиваних језичких особина словенских језика. Она је у овоме: када су се у прасловенском језику групе er, or, ol, el + cons. било у почетку било у средини находиле у речима, оне нису остајале неизмењене ни у једном словенском језику, већ су готово увек давале нове групе гласовне у којима је на првом месту стајало r или l, а вокали су се находили иза њих; само у руској језичкој групи и донекле полапској имамо стари поредак гласова у средини речи са развијањем у руској групи иза r или l вокалног елемента.

Напр. у лит. јез. paršas лат. *porcus* у праслов. **porsę* код нас прасе, у ст. слов. прасѧ, у руск. *порося* итд. лит. јез. *béržas*, ст. г. н. *birka* код нас *брѐза* и сл.

I. На основу поређења словенских језика са другим индоевропским језицима утврђује се у којим се речима находило у прасловенском језику or, ol er, el у средини и у почетку речи. Ја ћу још само напоменути да је судбина те групе у средини речи нешто друкчија у различним словенским језицима (не свима) него у почетку речи. То ћемо видети из ове табеле примера. I. у средини речи.

1) Јужнословенски језици и чешкословачка језичка група има
-or > ra -ol > la er > rě (рѣ), el – lě (lѣ)

2) руски језик има: -or > oro; - ol > olo; - er > ere, - el > olo

3) пољска група има: пољски -or > ro- ol > lo - er > ŕe, rze, - el > le
полапско – or; – lo; – re; – le –

праслов.:	*vorna	*golva	*berza	*pelva
старослов.:	vrana	glava	brѣza	plѣva
срп.:	vrȃna	gláva	brȇza	plȇva
слов.:	vrána	gláva	bréza	pléva
чеш.:	vrána	hláva	bříza	pléva
пољ.:	wrona	glowa	brzoza	plewa
рус.:	voróna	golová	berëza	polóva

Ја се нећу задржавати на детаљима лингвистичких објашњења, већ ћу вам само напоменути да полапско *vorna*, руско *voróna* и срп. vrȃna јасно показују да се првобитно **vorna* морало развити у vor̯na које је, с једне стране, могло дати руско *vorona* развијајући *r* у *ro*, а, с друге стране, дало је vōrna које је у једним говорима тако остало (полапски *vorno*), а у другим је дало *vrōna* које се даље развило или у *vrŏna* или *vrana*. То исто вреди и за друге облике.

II. У почетку речи or + cons. и ol + cons. даје под једним дугим акцентом (~), углавноме, *ra*, *la* у јужнослов. јез. а *ro* и *lo* у руском јез. и западнословенским језицима, а под другим дугим акцентом (/) даје *ra* и *la* у свима слов. јез. Дакле, у јужнослов. јез. у оба случаја даје *ra* и *la*.

Напр.	а) руски	росҍ, роста	срп,	ра́ст-а
	„	ровный	„	ра́вни
	„	лодья	„	ла̑ђа
	б) „	ра́ка	„	ра̏ка
	„	ра́ло	„	ра̏ло
	„	ратъ	„	ра̏т и сл.

Код ових група има и нејасних појава, као *члан* поред *чла̏н* у нашем језику.

2) Из разматрања горњих примера јасно је и то да је овај појав заједнички за све јужнословенске језике и ја мислим да нећемо погрешити ако речемо да су ове промене, једнаке у свима јужнословенским језицима, и један од главних знакова те заједнице.

Изгледало би, према томе, да се ови појави извршили у јужнословенском прајезику и у њему и завршили, као што је обично случај са гласовним појавима заједничког јужнословенског језика. Али то није тачно. Када су Срби и Хрвати дошли на Балканско Полуострво они су продужавали да врше и даље ове промене. Исп. називе Мљет (Млѣть из лат. Melita, Срѣмь – из грч. Σίρμιον

или лат. Sirmium; У Крајини *пладне* (од полдьне), клак – нем. Kalk, Мрата – Martinus, Сплѣть – Spalaton, Раб – Arba, Скрадин – Scardona, Лабин – Albona итд.

Доцније находимо и отступања од тога; *русаг* мађ. ország и сл.

Али већ врло рано, свакако већ пре XII в., у многим крајевима, група *-ар* и сл. нису сметале језичкоме осећању претставника нашег језика, те имамо: Мартин, Марко, хартија, и многобројне друге речи са овом и њима сличним гласовним групама.

Ж.

О ПРОМЕНИ ОСТАЛИХ ВОКАЛА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

а) Некада је био закон прасловенског језика да *о* иза умекшаног сугласника прелази у *е*: напр. *село – поље*. У нашем се језику чува такво *е* по традицији и тамо где су сугласници постали сасвим тврди: *вратарев, воденичарев, краљице* (voc.), *наше, душеван, кнежев* итд., али, уствари, у нашем језику *о* може стајати и иза наших (а не само некадашњих!) умекшаних сугласника без икакве промене.

Прим. кућ*о*, врућ*ој*, божић*о*вати и сл.
свађ*о*м, смеђ*ој*, риђ*о*м и сл.
жељ*о*м, учитељ*о*вати, шупљ*о*ј и сл.
коњ*о*мора, вишњ*о*в, трешњ*о*в и сл.
Гај*о*, Гај*о*в, Ј*о*ван, ј*о*ште и сл.

Зато је и сасвим природно што се поред старог традиционалног *е* иза ч, ж, ш, ц, з, који су очврснули, находи данас *о*:

наш*о*ј, наш*о*м, душ*о*м, киш*о*вито, душ*о*губац
Бож*о*в, Блаж*о*, кнез*о*ви, витез*о*в итд.

Према томе и употреба *о* у промени *Бечом и Бечем, зецом, јежом* итд.; *лупежом-ем, месецом-ем* итд. оснива се на традиционалној употреби *е* и новом уношењу *о* према тврдим старим основама (*човеком, робом* и сл.). Код неких категорија речи ово ново *о* уопштено је, тако да се *е* никад више и не јавља, напр. у инст. им. жен. рода од XII века имамо *душовь, нашовь, својовь (душом, нашом, својом), банов, божијов, повеловь, неволовь* итд. и доцније са заменом *в* гласом *м*. Тако исто већ од XIII в. имамо *нашон, вашом, нωи* = (њој), *ωи* (јој) и сл. и такође од придева: *болнои,* и *божиωи* итд.

З.

ПОКРЕТНИ ВОКАЛИ

Код неких прилога и свеза развили су се на крају покретни вокали:

кад – када	кад – е
тад – тада	тад – е
сад – сада	још (т) – е
нек – нека	
док – дока	јер – е
пак – пака	тек – е

У старијем језику нашем оваква се покретљивост развијала и код вокала *ѣ* и код *у*; као што ћемо видети, у једно време развитка нашег језика, развило се у њему и покретно *и*. Сем у поменутим речцама покретност вокала развила-се и код придевних и заменичких облика у нашем језику:

жутом	-е	жутог	-а
	-у	ког	-а
мном	-е	итд.	
њим	-е		
ком	-у		

Али за све ове случајеве вреди исти разлог : да се ни један од њих није развио гласовним путем, већ да се увек на основу паралелизма употребе двојаких по пореклу облика, краћег и дужег, јавила и покретност ових вокала. Наравно да за сваку од ових категорија вреде и особити разлози.

Пре свега од најстаријих времена било је партикула које су имале двојаки облик: *къ (к): -ка, нъ: -на* и које су се додавале прилозима: кадек, садек, овдѣк, пачек, годѣк, бржек итд. менека, данаска, долѣка, овдѣка итд. Однос овдѣк – овдѣка био је довољан, па да утиче да се створи осећање о покретности *а* у прилога. Према томе облици *кад – када* и сл. били би већ на основу тога потпуно могућни.

Али се у старом језику поред *када* (кьда, къгда) употребљавало кьда, *кьдѣ* (къгде), вероватно у случајевима где *кьда* има односно значење (исп. у темпоралном значењу употребљено *г̄дѣ*), тако да смо могли добити ту и покретно *е* – Ѣ: кьд́е: кьдѢ: кьда: кьд.

Ово се види још боље код прилога *куд* и *куду* (стсл. кждѢ кждж) који је већ од XV в. добио и одкоуда (у вези *од коуда* и сл.). Сасвим је природно да се према *куда* развије *куд* (Пуцић I 64, 1405 г.) на основу онога што је горе речено и да се створи претстава и о покретности осталих вокала.

Код речце *е* имамо опет нешто друго: некада се придевима и заменицама и прилозима додавала речца *ре – р* (-же – -жь): никакоре, никторе, ıере, никогаре, тере и сл. Све у XIII в.; а у XIV в. находимо: терь (1349), нигдѣрь, (1375), а у доцније време је то све чешће. Ја и мислим да се као речца *р – ре* почело схватати и *е* као самостална речца и додавати заменицама: у ωноме (1432), у ωвоме и сл. Отуда је и од *јошт̄е* образовано *јошт̄, веће – већ, т̄еке – т̄ек као јере – јер.*

У нашем старом језику заменице *т̄ь, овь, онь* добиле су двојаке облике; ть – тьи, овь – овьи, онь – оньи, сь – сьи. То *и* имали су и други словенски језици, који у већој, који у мањој мери. Може бити спора, каквог је порекла то *i*: да ли је то показна речца, као што неки претпостављају, или је код ових заменица добивено од придева (пошто заменице примају често и придевске наставке); али је јасно да то *i*, ма каквог порекла било, – није код заменица могло имати оно значење које је имало напр. у ном. јед. мушк. рода код придева, јер заменице не могу показивати одређеност и неодређеност у придевском смислу. Зато се *и* то и осетило у нашем језику као речца (исп. и засебну употребу *он* и *онај*) која се почела додавати најразличнијим облицима заменица, прилога, па катшто и придева.

Имамо например: ωнеми (1387), тога‿и (1391), семѝи (1399), томе‿и (1435), тако‿и (1441), ωвихи (1442) итд. То се додавало и облицима *ов, он, т̄и–*ов̄и, *он̄и, *т̄и̂)*, итд. у дужини заменица: то̀га, то̀ме и сл. ја видим остатак

утицаја поменутог *и – ј*, које је доцније могло и отпасти под утицајем придевског – *-ōгӑ, -ōмў* и сл. Али код прилога се још држи: та̏дај, о̏ндај и сл.

Код заменица и придева покретност вокала опет је друкчије добивена. Под утицајем извршене једнакости код именица мушког и женског рода у дат. и лок. јед. – *граду* (на основу мешања са основама на *й* које су имале *у* у лок.) за дат. и лок. почео је, од XIV века, дат, *кому, тому* и сл. да се употребљава и у лок., тако да смо добили *ком-у* у оба та падежа. Дакле, поред дуже форме *кому* добили смо и краћу *ком*. Под утицајем те двојности добивена је двојност и у ген.: *ког – кога*, а у инстр. већ смо је имали *ким -е* (јер се *е* додавало падежима који су се завршавали сугласником под утицајем додавања *ре – р* заменичким облицима). То се извршило код придева.

У доцнијем развитку нашег језика понека је партикула и проширила своју првобитну употребу (*е* код дубров. писаца у 1 л. једнине *вѣме* и сл. *е* у *јест-е* имамо сличну особину као и вѣме и сл.).

в) Да се задржимо још укратко на редукцији вокала које има у малом степену у нашем језику:

једа̀наест	:	два́десет
два́наест	:	три́десет
три́наест	:	четрдѐсет
четр̏наест	:	педѐсет итд.

Стари су облици били: *два̂ на̏ десете* (лок. јед.), *пет десе̄т* – педесет (ген. множ.). Ови су облици у свима словенским језицима потстакли редукцију, само је у различним словенским језицима различно изведена, исп. напр. у руском језику: исп. *двѣнадцат : пятьдесять* (педѐсет) где је редуциран први вокал у *десете*; код нас је, уствари, редуциран претпоследњи јер су, вероватно, најстарији облици: *два на десте* (M. S. 273, 275, 272 и др.), *шест на десте* и сл. одакле, доцније даљим губљењем крајњег *е* као код прилога *дванадест* (већ од XIV в.).

Од два зубна сугласника – један се губи дисимилацијом, те смо тако добили *дванаест* и сл. (о дисимилацији сугласника в. у одељку о сугласницима). Исп. детаљније о овоме у глави о бројевима.

И.

ОСТАЦИ ОД СТАРОГА СНАЖЕЊА И СЛАБЉЕЊА ВОКАЛА

У данашњем језику сачувало се знатних остатака од појава које можемо разумети ако се послужимо материјалом и објашњењима упоредне граматнке. То је мењање вокала у сродним коренима, т.зв. снажење или слабљење вокала (превој, нем. Ablaut). Извесни односи те врсте искоришћени су нашим језиком за извесну службу у њему, било у духу таквих промена у прасловенском језику било мање или више самостално. Исп. овакве примере:

помо̀ћи	:	пома́гати
пробо̀сти	:	проба́дати
ско̀чити	:	ска́кати

	рȍдити	:	ра́ђати
или	довѐсти	:	довȍдити, дова́ђати
	увести	:	увозити, уважати
	донесем	:	доносити, донашати
или	пећи	:	препицати
	тећи	:	точити, истицати, претакати.

Однос вокала е: о: ō; i: ei, oi (i, ѣ): *а* назива се снажењем, а обрнуто однос: о: е: ь: – (∅) назива се слабљењем.

Остатака од најразличнијих односа ове ȑрсте који су се доцније у нашем језику испреплетали на најразличније начине, има толико да је врло редак какав корен или основа која се не би налазила у вези са сличним речима у којима је вокал какве друге врсте. Ми ћемо код засебних категорија (нарочито глагола), где су извесни односи ове врсте постали творачки у нашем језику или су се задржали цели редови старог језика – о њима тамо говорити; а овде ћемо се задржати само на најосновнијим стварима.

Ја вам нећу давати систему односа индоевропских језика јер би нас то далеко одвело; али ћу вам ипак напоменути да то снажење и слабљење може бити углавноме двојако:

квалитетско:	ĕ: ŏ; а: ō
	е: ō итд.
или квантитетско:	ĕ: е, е: *ə*, *ə*: –
	ŏ: ō, е: *ə*, *ə*: –

ə претставља индоевропски неодређени полугласник; знак „–" претставља потпуно губљење вокално. Када се ови прости вокали налазе у вези са сугласницима i, u, r, l, n, m са којима они образују различне дифтонге – скала различних облика још је већа. Ове се промене могу вршити у свима деловима речи.

лат. ген. *pedis* (исп. инд. padáh) upa-bdáh (угажено место): грч. πόδα (accus α нога).

грч. дор. φάμᾱ, φωνή (глас) φάσχω (говорим) лат. *for, fārī* (говорити) лат. fābula – слов. бајати.

ст. инд. *márate* (умире), лат. *morior*, слов. мрѣти (= *merti) с.х. *umor*, съмрьть (лит. mirtìs < индоевр. mr̥t-) сх. замарати < *замōрати.

Ови се појави своде на утицај старога акцента у речима и реченицама; али поуздано он није још протумачен. По себи се разуме да редукцију вокала није тешко разумети као резултат положаја без акцента; али је много теже тако разумети разлике у квалитету вокала. Развитак индоевропских језика које ми можемо пратити не даје нам за то позитивних ослонаца. Неколико примера.

Исп. вртети, *врѣтено, вратити
прасл. *вьртети, *вертено, *вортити
грѣјати, жеравица, горети, жа̑р
прасл. *grē- – *gerō- – *gorē- – *gēr
вѐчер: jу̏че – večer: ст. сл. *vьčera
поштен: част; читати

почьтен, (чьсть):	*čeit-a-ti и сл.
бра̏ти – бе̏рем	ишао – ходити:
бьрати: бе̏рем	шьлъ *шьдль (као ведлъ): *ход-
и̏збор: бирати	пле̏тем: пло̑т
мре̑м (мьр-): уми-	насло̀нити: на̀слањати
рати (ei), мре̏ти	тре́сти: тру̑с
*(мерти) мо̀рити:	(тржс: тржс)исл.
замарати; лете̏ти:	
преле̏тати	

J.

СУГЛАСНИЦИ И СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ

(у старом и савременом језику)

А. ГЛАСОВИ Ћ и Ђ

1. Ти су гласови необично карактеристични за наш језик и по начину изговора и по писању. Они су у најстаријем облику свом добивени од гласовних група прасловенског језика tį, dį (tj, dj). Како на тим местима сви словенски језици имају друге гласове, мора се претпоставити да је већ у самом прасловенском језику добивена извесна измена. Ми можемо претпоставити за последње време заједнице t′ и d′ (умекшано *т̄* и *g*). Ти гласови су у западнословенским језицима и у руској групи развили фрикативни елеменат s’ или š из умекшаности, што је дало у зап. слов. језицима (од t′) ц′ и ς′ (c′ и dz′), а у руској групи *ч′* и *џ′* (ж).

У јужнословенској групи види се и у овоме правцу двојство: у западној половини њеној, из које ће се доцније развити словеначки и српскохрватски језик – остаје t′ и d′, а у источној половини, из које ће се доцније развити бугарски и старословенски развија се врло рано глас *ч′* и *џ′* који одмах развијају фрикативни елеменат испред себе, тј. *ш′* и *ж′* дакле ш́ч́, ж́џ́ и у том облику (ш́ч́ и ж́џ́) остају карактеристични за целину доцнијих бугарских и старословенских дијалеката, развијајући се даље у ш́т́ и ж́д́ (као у бугарском и старословенском Ћирила и Методија) или остају у облику ш́ч́ и ж́џ́ до данас. Исп. у неким јужномакедонским говорима: *свешча, межџа* и у ст. слов. *свѣшт̄а* и *межда*.

2. Остављајући остале језике задржаћемо се на западној половини јужнословенског језика. Њихово *т̄′* и *g′* развило је у основици штокавског дијалекта слаби фрикативни елеменат налик на s′ -z′ или š′ -ž′ тако да смо у њему већ врло рано добили *ћ* и *ђ* (ć и đ) докле је у кајкавском и чакавском t′ и d′ остајало и даље и развијало све јачу палаталну нијансу, тако да се d′ свело на *j*. Из овога се види да ја допуштам развитак у кајкавском *j* у време пре нашег досељења на Балканско Полуострво. Али ако се то и не могадне јасно и апсолутно утврдити, несумњиво је да се d′ у чакавском дијалекту развило у правцу *j* у време његова ближег односа према кајкавском дијалекту.

Када су се поменути дијалекти почели развијати на Балканском Полуострву – кајкавски је дијал., добивши t′ и *j* почео развијати у t′ фрикативан елеменат дајући у резултату, и у словеначком језику и у хрватском кајкавском дијалекту *č*, чакавски је остао са својим *t′* и *j*, а штокавски је или остао са *ђ* и *ћ* у различним нијансама (ђ и ћ са јачим фрикативним елементом или са сла-

бијим и са елементом *к* и *ī* у првом делу у јужноморавском дијалекту); напослетку, у тимочком дијалекту *ћ* и *ђ* се развија редовно у *ч* и *ц* као што се у том правцу развија и у неким другим нашим говорима.

Исп. у чак. kuća = kut'a, sveća = svet'a, hći = ht'i итд.

mlȃjī, slȃje, rjȁ, mojȁ, grajȁnin и сл.

шток. кȕћа, свéћа, кћȋ итд,

млȁђи, слȁђе, ȑђа, мȅђа итд.

3) У старим споменицима ти се гласови обележавају различним начинима. У грчким и лат. као lusiz (лужић 1072 г.), Vekemir (1070 Већемир) и сл.

Прелаз *ђ* у *ј* находимо у Nadeja (1070 – Nadě̆dja, исп. руско надѣжда). Због усамљености примера, иако је, по моме мишљењу, *ђ* замењивано већ тада у чакавском дијалекту гласом *ј*, не можемо рећи да ово може бити поуздан доказ ранога јављања овога процеса.

У ћирилским црквеним споменицима јавља се пре свега знак ı'ı који доцније добива и облик ћ, и то у речима грчког порекла где је требало обележити *к* умекшано. Тај знак улази и у световне споменике, нарочито у Босни и Херцеговини, али он тамо добива различну вредност, а нарочито вредност звука`` нашег *ћ* пошто *ђ* у босанским повељама даје често *ј*.

У нашим повељама *ћ* се употребљава ретко, и то у значењу *ђ* као и у црквеним споменицима; а у општој је упореби *к* = *ћ*, *ī* = *ђ* са јотованим вокалом или без обележавања јотовања. Ови знаци, и нарочито *к*, комбинују се са *ћ* (у значењу *ђ*) у хумским (херцеговачким) повељама, и употребљавају се и у дубровачким и зетским споменицима. Каткада се место њих (али ретко) јавља *т̄* (=ћ) и *g* (=ђ).

Примери: помокию (1198–1199), ђурьгево (ib), аке (ib), вракаю; властеликемь (1222 – 1228). Гюргева (1234), хокете (ib) итд. – у рашким повељама: обькинѣ (1240), у босанским прѣе – (прѣю) (1240); Типик Хилендарски (поч. XIII в.): о наслѣгению; Вук. јев. хожаше и сл.

Хум пов. (1249): Растимирикь, Радовчик и сл.; Мећю, Мрьћикь (ib.) евангелие. Поповска општина (1100–1200): опькине, дурьдевь, Сплит. пов. (1404): мею, такое (такође), моћию, Радимићѣ (Радимићꙗ); бос. пов. (1420): Юриевићемь, еванђелию, Драгићевићемь, Воисалићем, рашке пов. (1405): Градикю, Растикꙗ, госпогю, прѣгю, плакꙗ, тугюмь итд.

У чак. споменицима находимо одмах од почетка за *ђ* – *ј*, а за *ћ* – обично *щ* (ретко *к*). Оно им је дошло из црквених споменика у којима је на место чак. *ћ* стајало црквено *щ* (свѣща и сл.).

Примери:

Юрѣ = Јурја (1230), прѣе (1250), госпоѣ (1250) такое (ib.) итд. кущомь (1230), Вращикь (1250), Дедищи (1250), Сплѣщань (1250), Растимирищь (1250) итд.

Све су ово различни начини којима су се ови звуци обележавали: они не показују унутрашњих разлика међу њима. Али, као што се видело, у босанским повељама има *ј* чешће него што бисмо очекивали према данашњим босанским дијалектима. То је отуда што су некада босански дијалекти били у већој мери и на већем простору чакавски него данас и што се данас у штокавском икавском дијалекту западно од реке Босне и Неретве находе само остаци од старих чакавских дијалеката, тако исто и у западноштокавском говору у

Славонији, Хрватској, Далмацији и на Истри. Од чакавских примера далеко је продрло „госпоја“ које се и код нас употребљава, нарочито у варошком становништву.

4. У историском развитку нашега језика јавља се ново *ћ* и *ђ* у XIV веку у новоштокавским дијалектима источнога и јужнога типа у речима где је *и* прелазило у *ј* а находило се испред *т* и *д*: поге (M. S. 1334), нагѥ (M. S. 153), доге (M. S. 441), зађе Н. Рањ. итд. дођи (M. S. 211), наки (M. S. 363) изнаки (П. 6), прићи, прећи итд.

Процес који се овде извршио у овом је: *поити, појти* (= poi̯ti), *наидем, најдем – на͡идем; пои̯ти* изговорено као *поти*, тј. изговор i̯ протегнут је на потоњи слог. Према томе овде нема никаве стварне метатезе, већ само разлика у граници слога poi̯ti прешло је у po-i̯ti = po-t'i. Да је ово тачно показују неки чакавски дијалекти: на острву Цресу, у Врбнику на Крку, у Новом у Хрв. Приморју и још понегде имамо овакав појав: nájde, pójden, obājdite итд. али увек náć, póć, obáć itd. Дакле у првом случају смо имали nái-de, а у другом nai̯t, и то је дало различне резултате.

У осталим говорима нашим, у средњешток., понегде у зап. дијал. новоштокавског, а тако исто и у чакавском дијалекту (са горњим ограничењем) имамо овај процес неизвршен до данас. Тимочки говор: дóјдем, дојдóмо, пóјдем, појдóше и сл. (исп. већ у нишком говору: дођем, зађе, дођоше и сл. али и дојђеш, најђете итд.); дȏјде (Травник), нȃјде (Јајце), прóјде и сл.

Па и у старијим деловима јужнога говора налазимо каткада ово: ōјдȍх = ōјдȅ (Завала), дōјдȍше (Пипери), ȏјдем (Братоножићи) итд.

5. Ново се *ћ* и *ђ* јавило у нашем језику и почетком XVIII а гдегде и у XVII в. у случајевима где је у старом језику било *тьј- – дьј-* пред вокалима.

Тај појав чини саставни део новог јотовања и да се доцније не бисмо на њ враћали, ми ћемо се овде задржати на његову основном принципу.

Када се између сугласника *т, д, с, з, п, б, м, в, л,* и *ј* находио у старом српском језику полугласник: цвѣтьѥ, забрдьѥ, класьѥ, пасьꙗ, козьѥ, снопьѥ, гробьѥ, Полимьѥ, лавьꙗ, весельꙗ граньѥ почетком XVIII века и у току друге половине XVII добивени су сугласници *ћ, ђ, сј* и *зј* је остало неизмењено сем у неким локалним говорима; затим: *пљ, бљ, мљ, вљ, љ* и *њ*: цвеће, забрђе, класје, пасја, козја, снопље, Полимље, лавља, весеље, грање.

Али у говорима нашим неједнако је распрострањење ових претварања. У потпуности се находи, углавном, у новоштокавском, и то у источном и јужном млађем (херцеговачком); *ћ, ђ, љ* и *њ* находи се у староштокавском, у осталим говорима (западном новоштокавском и чакавском), сем у извесном броју случајева, овога претварања нема.

У старим споменицима налазимо овакво обележавање: мудростию (1198 – 1199), повелѣнѥ (1253), видѣнье, прѣдьградьѣ (1391), лѹдие (1391) итд. Морало се већ тада читати: мудростју, повељење, виђѣње прѣд– градја итд.; глас *ј* је припадао крајњем слогу: прѣдград-је, прѣград-ај и сл.

То се лепо види код писаца и доцнијег времена, са савршенијом азбуком. Тако напр. Матија Дивковић, писац почетка XVII века, старо *љ* пише са *ћл*: земћла, дѹбћлие = дȕбље, ћлиѹблиено; али овде пише још *ј*: робие (робље), гробие (гробје), дарвие (дрвје), угћлевије и сл.; пороћение, иединороћенога; али: диак, диавао, братиа, третие, питие, итд. Дубровачки су писци такође разликовали старо *љ* и *лј* све до XVII века. Тада, и то не увек, находимо знаке

овога процеса: lađa, иако још: diavla, grozdie и сл. (Павић); Јосип Бановац пише већ потпуно једнако: gniemu и blagovagnie, bragnegnie – *gn* = *њ* у оба слога итд.

Рекао сам да је овај дијалекат у непотпуности обухватио и староштокавске говоре, напр. у тимочком: бра́ћа, ти́ће, лу́ђи, гра́ђе, има́ње, ка́мење, е́ље итд.; али иза лабијала немамо никакве измене; гро́бје, ди́вји, здра́вје, ду́бје, др̏вје итд. Иза с, з, ж, ч, р, наравно, нема никаквих измена.

6) Још је млађе од овога *ћ* и *ђ* и других сличних гласова оно које налазимо у случајевима јужнога говора где се иза *т̄* и *ḓ* находи *је* од јата. Како има говора овога типа у којима се претварање изнесено у т. 5 извршило, а ово се није извршило, јасно је да је ово претварање млађе од онога у т. 5. И заиста, као што смо напоменули говорећи о ѣ-ту, има дијалеката јужног типа (нарочито у Дубровнику, и по варошима југозападних крајева наших народа) где се ово претварање не врши, и из њих је Вук Караџић унео у књижевни језик јужнога типа: *т̄јерат̄и, ḓјевојка, ḓјеḓ, ḓјет̄ет̄а, г̄ђје* итд. м. *ћерат̄и, ђевојка, ђеḓ, ђет̄ет̄а, г̄ђе* итд. како је и Вук писао до 1839 год.

7) Напослетку, најужи је круг гласова *ћ* и *ђ* који се добивају у два положаја: у једном делу староштокавских дијалеката: у њиховом тимочком делу: *к* и *г̄* испред *е* и *и* а тако исто иза умекшаних сугласника *љ, њ,* и *ј* дају *ћ* и *ђ* или̏ веома умекшане гласове *ќ, ѓ*: бањће, сећи́ра, за́пређе, дру́ђи, ма́јћа, Мило́јћа, же́љћа, руко́љћа, седе́њћа (– седенћа) итд.

Нашем језику познато је тако *ћ* у грчким речима у којима смо већ добивали умекшано *к* и *г̄*, напр. Маћедонија, ћерамида итд. (Μαχεδονια, εραμις), али у горњем дијалекту то је проведено до краја (нога – но́ђе, рука – ру́ће итд.).

К.

СУГЛАСНИК Х

1. На простору савременог нашег језика тај се глас врло неједнако употребљава. У чакавском дијалекту он се изговара увек на свом месту, старом, у штокавском дијалекту у већини дијалеката он је непознат. Вук Караџић, који га и сам није писао у првим радовима својим, почео га је употребљавати од времена када га је нашао у југозападним крајевима, а нарочито у Дубровнику. Дакле, најисточнији део Далмације, од Дубровника на запад, затим најстарији део Црне Горе – њена источна половина – угвлавноме знају за тај звук. Иначе и средњештокавски дијалекти и готово сви новоштокавски не знају тога звука данас.

2. Питање је, када је почео да се губи тај глас. На то питање тешко је дати одговор који би једним датумом обухватио све крајеве нашег народа. Ја бих рекао да се процес губљења тога гласа вршио од краја XVI века до средине XVIII века, када је, несумњиво, већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара.

Исп. код Дивковића (поч. XVII) већ писање *х* где му није место: у сох (= со), не ћех (ће), маћнех (мање), дарху (дару), хоронула (ор-), харвати се (м. рвати се) итд.; или изостављање на месту где би ваљало да стоји: ꙋ дꙋовномꙋ изоди, аћљин, ꙋитише, оћие ли итд. Може се рећи уопште да босански, далматински и славонски писци (сем малог броја изузетака) XVII и XVIII в. нису знали за овај глас.

2) У неким дијалектима нашим находимо *г* место *х*: ораг, мијег, дођог, овијег – у Црној Гори; а у прчањском дијалекту у Боци Которској находимо то редовно: догодит, грегота итд.

Ја објашњавам оно *г* из h (врсте немачког гласа), дакле редуцираног *х* по трењу, фрикативности, а добивањем звучности, јер је, баш због тога што је њена фрикативност редуцирана – звук почео бивати више налик на – звучне сугласнике. Ја тако објашњавам и *г* или *к* у неким херцеговачким говорима; *х*, губећи се на крају почело је бивати налик на *г* (које се изговара у нашем језику на крају речи звучно-мукло), па је прешло је, доцније, сасвим у *к*. Према томе, има гласовне везе између таквих појава у бокељским говорима и овом.

3) Вук Караџић у почетку свога рада, полазећи од свога локалног говора, није писао *х*: ерцеговачки, ора, оће и сл. Али доцније од 1836 год., нашавши тај глас у западним крајевима нашег народа увео га је у књижевни језик, и од тога времена тај је глас постао саставни део књижевне азбуке наше ортографије књижевног језика.

Али по себи се разуме да он мора стварати велике тешкоће нашем народу и да се његова употреба готово једначи са етимолошким правописом, јер тај глас већина нашега народа у своме домаћем говору не употребљава и мора да научи у школи или према књижевним делима где га ваља употребљавати.

Његова употреба ствара тешкоће и за оне који су вољни и да усвоје њена правила. Јер има речи у нашем језику које су се, због раног губљења тога сугласника (рекли смо да је то друга половина XVI века), тако измениле, да би им требало дати готово други облик. Напр. компар. од *сув* (сух) = *сувљи* требало би да гласи *суши*, што велики део народа не би разумео, итд. Зато се у таквим случајевима тј. када је *х* замењено гласом *ј* или *в* допушта напоредна употреба: *сух* и *сув*, *духати* и *дувати;* и уопште где је нов облик са *в* или *ј* тако истиснуо стари да је немогуће вратити га на стару употпебу – мора се задржати нови облик, напр. *проја* (м. проха), *твор* (из старога дхор, тхор) и сл.

Л.

СУГЛАСНИК В

1. Из заједничког словенског добивен је зубно-уснени изговор овога гласа; али већ од најстаријих времена почео се код њега развијати пасивни карактер изговора који му даје природу билабијалног, тј. двојноусненог звука који се изговара само при учешћу усана. Отуда долази и његово губљење у различним положајима. Али како је редак случај да је такав изговор обухватио све говоре наше, ретко је који од примера потпуно уопштен. Тако код глагола *дигнути* од *двигнути* имамо губљење *в* од најстаријих времена, пре XVI века (М. S. 177); тако исто у *сасма* = *съвьсьма* и *свасма* = *сасма*. Код чакавских писаца *в* се у *двићи* задржава делимично до данас, у старије време има га још више, али се и *дићи* већ употребљава. Иначе у спом. имамо *владычесьтиѣ, лукавстиѣ* итд.

2) Испред *љ* сугл. *в* се врло рано губи у извесним дијалектима нашим: у бос. пов.: састалєна (М. S. 230), изьпралае (ib.), ѡсталено (М. S. 507); у зет пов. испралю, (М. S. 203), посталѣны (М. S. 532) итд.; у рашким повељама: Прибисалъ (М. S. 143), ѡпралꙗмо (П. П. 30); у дубр. пов.: пралꙗше итд. Исп. у да-

нашњим дијалектима нашим, нарочито јужнога типа и др.: *забаљати, растаљати* итд. Исп. такође *благосиљати* (поред *благосивљати*).

Али у говорима нашим *в* се губи и у другим положајима: седок (све-), цр̀љен (црв-), сетовати (све-), међед (<медвјед), ћетати, Ћетко (<Цвјетко) затим у општој употреби: Будљанин, Неретљанин (Будвљ-, Неретвљ-).

У другим говорима и између вокала и у почетку речи толико је губљење *в* обично, да све ово претставља почетак великог процеса који ће се можда у народном језику и завршити у току времена губљењем овог звука: исп. *амо* = *овамо* и сл.

3) Слаба артикулација овога звука и непотпуна билабијалност допушта нам да разумемо још троје: а) прелаз *у* у *в*, о којем смо говорили, на крају речи и после вокала: рукоу, руковь у инстр. једн. и сл.; б) прелаз *в* у почетку речи иза којега нестаје полугласник у *у: вьнук* – унук; в) и развитак *в* је у нашем језику врло распрострањен као прелаз од *у* ка потоњем вокалу: уво, суво, дуван, дувати и сл. Да у овим случајевима немамо прелаз *х* у *в*, како неки мисле, већ прелазни звук, показују примери типа: снаја < снаха, проја < проха итд. Овај прелазни звук може се у говорима развити и у почетку речи испред *о*; у споменицима има такво *в* често: у Вораховици = у Ораховици.

4) Али је несумњиво да се и прелаз *х* у *в* непосредно врши у нашем језику – *дхор* > *тхор* > *твор;* у дијалектима, нарочито црногорским: *врвови, мавач, кијевнут, грав* (граф) – *грава* итд. = врхови, кијехнут, грах и сл.

5) У далмат. писаца XV и XVI века налазимо врло често *сф* место *св*. Неки су научници (Будмани) сматрали то као ортографску црту; други пак као гласовну (Маретић, Решетар). Ја видим у томе такође гласовну црту, само локалну, која је у књижевности постала „модна“ и тако добила у њој оно распострањење које није имала у животу. Исп. у пов. дубров., sfete (Берн. л.), sfojoj (Марулић). Иначе *в* прелази у *ф* на крају речи и пред муклим африкатама: ljubaf (Марулић), naraf (Градић) итд. У томе бисмо имали: 1) преношење фрикативне артикулације на потоњи сугласник, као што смо имали од *хвала* – *хфала, хватати* – *хфатати* и сл. и доцније *фала* после губљења *х, фатати* и сл. Тако исто *уфати* даје прво *упфати* (једначење по звучности), а тек после *уфати* преко *уффати* (исп. уфано Пуцић 7, 53, 55), уфатȣ (ib. 69) итд. Ја мислим да је изговор Φάρος = *Хвар* (од XV в.) и изазван изговором групе *хв* у почетку речи као *хф* и *ф*, те се овде извршио (по аналогији) супротни процес. Пред сугласницима исп. прелаз *в* у *ф* у говорима: *офца* (врло често), *офче, Жифко* и сл. 2) На крају речи, због тога што сви звучни гласови прелазе у звучно-мукле, – исп. *љубаф, акоф, саф, лаф* у савременом језику.

6) Да је ово схватање тачно, види се по томе што у другим приликама *ф* даје *в*: напр. *Вилип, Вилотије, воринта, вес* итд. А када се деси да *в* пређе у *ф*, оно може у нашем језику прећи даље у *п* (в. ниже о *ф*), напр. цаптјети (цавтјети), Цаптат (Цавтат), *педепсати* (исп. грчко ἐπαίδευσα аор.)

7) Који пут се сугласник *в* премешта из потоњега слога у претходни. То бива нарочито онда кад је *в* на крају речи: *чврст* исп. са руск. *чёрствый, жрвањ* исп. руско *жернов*.

8) Говорили смо о претварању *вь* (= вь, = въ) у почетку речи у отвореном слогу у *у*: наравно, када је тако вь у затвореном слогу оно остаје: *вас* = *вьсь, изван, ван* (вьнь); у речима: *васкрс, ваздух, вавек* имамо позајмице из црквеног језика, исп. *Ускрс, увек* и сл.

9) Напослетку, неки научници виде у *буков, смоков, црковни, љубовни* појаве исте природе, доводећи прве од ових примера у везу са *буква, смоква*; али поред *буква* имали смо и облик *бук – буков, буковина* и сл.; напоредност употребе *буква – буков* изазвало је и *смоква – смоков*; дакле нема никаквог испадања сугласника. У *црковни* и *љубовни* имамо утицај црквеног језика; и поред тога што се употребљава код наших писаца југозападних крајева, морало је доћи из поменутог извора; само би се, можда, могло претпоставити да је непосредно из цркве дошло *црковни*, а да се према односу *цркав* (у тим крајевима): *црковни* – образовало и *љубав–љубовни*. Овакво тумачење и није апсолутно потребно, али је могућно.

10) Иако имамо дублете у нашем језику; *т̄акав, т̄аква, овакав, оваква*, и сл. и *т̄аки, т̄акав* и сл. а сем тога и *т̄аков, т̄акова* и сл. све те три групе стоје свака за себе по образовању од *т̄ак-, овак-* итд. и зато у њима не треба гледати ишчезавање *в*.

11) Природа нашега *в* види се и по томе како се страни слични гласови замењују у нашем језику. Страно *у* даје обично наше *в: Врбас* – Urbas, *Врбањ* – Urbanus и сл. Међутим страно *в* даје и наше *б: бермет̄* – Wermuth, *бӣрт̄, бӣрт̄аш, бӣрцаус* – Wirtshaus, *бо̄хт̄ер* – Wächter, *шӣљбо̄к* – Schildwahe, *бо̄лт̄а* – тал. volta и сл.

Засебно ћу напоменути реч *Млеци* која је тако мало налик на Venezia, – па ипак је постала од те речи. Venezia је дало Бьнетъци, Бьнетьчки, Бнетькь, напр. M. S. 274, 465, 153 II, I 10, 38, 64 итд. Ово *Бнеци* прешло је у *Мнет̄ци*, које се такође употребљавало доста времена у нашим споменицима: код Дивковића, Посиловића, Канижлића и др.: у Мнецијех, у Мнетке и сл. Најзад од *мн* (као у много, млого) добивен је *мл* – и у XVII веку имамо *Млеци* (Мљеци, Млетке) које се употребљава до данас. Наравно, и употреба *-т̄ци*, а затим *-т̄ке* изведена је по аналогији, исп. *п̄реци: п̄рет̄ке*, те је према томе и од *Млеци* добивено *Млет̄ке*.

Љ.

СУГЛАСНИК Ф

1) Видели смо када се овај сугласник добива од *в* у нашем језику; оно се иначе изговара у страним речима и значи да је у таквом положају добивено из страних језика: *фрајла, фин* (нем.), *фела, форинт̄а, фишек* (тур.), *јефт̄ин* (грчк. εὐϑυνος), *Јефт̄а* (εὐϑύμιος) и сл.

2) Овај се сугласник находи у речима у којима се подражава (ономатопоетским) каквоме звуку: *фр̏кат̄и, фу̏ћкат̄и, фу̏к*, и сл.

3) У нашим дијалектима он се ретко развија. Има га ипак у почетку речи место *в* у Црној Гори: *фуг̄а, фријес, фет̄ак* (ветах), *фрба* у Источној Србији и сл. Али као појаве са ширим обимом њега нема.

4) Зато је на целом простору развитка нашег језика обрнут појав врло обичан: да *ф* страних речи прелази у *п̄* у српском језику, исто као што *в* прелази у *б*. Како звука *ф*, уствари, није било у нашем језику, сасвим је природно да се он замењује најближим му звуком нашим (тј. са *п̄*).

Већ у Гршковићевим одломцима находимо Стѣпанъ – Στέφανος, Пилпъ – Φίλιππος, Арвпира – Σαπφειρα, у Хвалову апостолу: Јосипъ, Параонь, у дубровачким преписима босанских повеља: Пеличевика (M. S. 102), логопета (П. II

25, 125), пина (ib.); у босанским повељама: Рапаиѡ (M. S. 229), Праньческом (M. S. 325), у рук. архиеп. Никодима (XI Гласник Друштва срп. словесности): Пилип, Покиј, Потија, Непталин и сл.; код доцнијих писаца: напр. чипутин, Јосип, Јептиније и сл.

И у данашњим говорима има тога; исп. напр. у Босни (око Вареша и Високог): *пилџан, рап, поринта* и сл., у југозападној Србији *степање крушке, Трипуњдан*. Као што се одавде види, старијег су порекла облици: Степан, Јосип и сл.; затим су још старији: бискуп (biskof старонем.), пост (ст. г. н. fasta), пасуљ (Phaseolus) и сл.

5) Напослетку да поменем и ређе примере постанка *ф* у нашем језику од *х*: Фоча < Хоча; а у страним речима замену *ф* звучним *б*: бакља < Fackel. И једно и друго није тешко разумети на основу онога што је речено о *х* и *в* у нашем језику. Облик *Фоча* је у нашем језику од XVII века.

М.

СУГЛАСНИК Џ

Као самосталан звук употребљава се у позајмљеним речима, нарочито из турског језика: џамија, хаџија, хоџа и сл. У нашем језику се добива од сугласника *ч* испред звучних консонаната, као: *отач-бина – отаџбина, наруч-бина* и сл. Иначе се може добити још редукцијом сугласничке групе *дж* кад се ти самостални гласови сведу на саставне делове сугласника *џ* (дж); в. о томе одељак *П* и *Ђ* (скраћивање и сажимање гласова).

Сви остали сугласници нашега језика: *н* и *м, б* и *п, т* и *д, г* и *х, с* и *з, ш* и *ж, ц* и *ч* као што смо напоменули, задржали су углавном оно место и онај карактер који су имали у прасловенском, са изузетком умекшаности код *ж, ш, ц* и *ч* и у извесним приликама код *с* и *з*. Што се пак тиче и природе и употребе сугласника под различним гласовним погодбама у прасловенском и нашем језику, – ту има знатних разлика. На њима као и на свима другим специјалним особинама развитка гласова на нашем земљишту, ја ћу се у даљим тачкама и задржати.

Н.

ЗАДЊЕНЕПЧАНИ СУГЛАСНИЦИ И ЊИХОВЕ ИЗМЕНЕ

1) задњенепчани сугласници *к, г* и *х* знали су за тројаку промену у прасловенском језику, за три претварања:

I *к, г, х,* испред *е, ь, и* (= *i* старо) *ę* (ѧ), ѣ (= ě) и у вези са *ј* прелазили су, без изузетка:

к у *ч*
г у *ж* (преко *џ* = дж)
х у *ш*

То се вршило у свима положајима: а) к > ч: пророче (voc. од пророкъ, пророчица, боже (voc. од богъ) шьдъ (ход: хьд –), пѣсчанъ (пѣсъкѣнъ) (ѣ у оваквом случају прелази у *а* после измене задњенепчаних сугласника), почьнѧ

(кон-ьць и сл.), душе (voc. од дух), живъ (gývas– литавски), жълтъ – жльтъ (лит. geltas) итд.

II *к, г̄, х* испред ѣ или і = оі претварали су се, опет без изузетка:

к у *ц*
г у ς (=д͡з) или з (д͡з се упрошћавало у *з*)
х у *с*

Напр. цѣль – готски hails, ςѣло – лит. gailùs (јак): влькъ- – вльцѣ, вльци, вльцѣхъ; богъ: боςѣ, боςи, боςѣхъ; духь, дусѣ, дуси, дусѣхъ итд.

Ово је претварање млађе по времену од првога, зато што се тек доцније, пошто се извршило прво претварање, извршио прелаз дифтонга оі у ѣ или и (і) у прасловенском језику.

III претварање извршило се под нарочитим условима: кад се испред *к, г̄, х* налазило і, *ь* или ѧ а иза њих није било ни константа ни ы ни ъ прелазило је:

к у врло меко *ц* (ц);
г̄ у врло меко *з* ς (з́, ς́);
х у врло меко *с* (с́).

Како је овај процес могао бити задржан звуцима ъ и ы јасно је да од њега има не само привидних изузетака него и различних проширења и умножавања броја отступања.

Напр.: кънѧгыни: кънѧςь; мѣсѧць; отьць, овьца, двигнѫти: двиςати; текѫ: тицати и сл. льгък: льςа и сл.

2. Ова правила прасловенског језика српски језик јасно потврђује својим примерима, штавише, може се рећи да их је српски језик сачувао у великој чистоћи, боље него и један други словенски језик. Али пре свега и за српски језик треба имати на уму две ствари.

а) Да су те промене *наслеђене*, да се оне у њему механички понављају, прво, зато што су се у извесним речима извршиле потпуно и никакве могућности нема да се нови звук замени старим у коренима, напр. (цѣл-, пѽ-чѧти, жена, исп. гр. γύνη итд.), а друго, зато што су се те промене везале за облик, па су на тај начин постале саставни део промене облика (напр. *руци, јунаци, јуначе, боже* итд.) или саставни део основе (напр. пред многобројним наставцима: *-ац, -ура* и сл. врше се поменуте промене: *лучац, крушац, рожац, дашчара, девојчура* итд.).

б) Како се у овим променама огледа закон прасловенског језика, из којега је, истина, постао наш језик, али који као такав не вреди за српски језик сем у случајевима где се сачувао традиционално, јасно је да се:

α) те промене јављају под условима који су важили за прасловенски језик, али који се више не осећају;

β) да се оне могу констатовати у садашњем језику само тамо где су се јављали задњенепчани сугласници под реченим условима и под другим где се речене измене нису смеле јављати, напр. *вук: вуче* – то јасно показује, али *кнез: кнеже* непосредно то не показује; облик *вас, свега* то сасвим не показује.

γ) Одавде је јасно да свако *е* или *и* српскога порекла, којега није било ту у прасловенском језику, а које се нађе између поменутих задњенепчаних сугласника – не изазива промене које су биле обавезне за прасловенски језик: *јаки, велики, дојкиња, кнегиња, хитати, кидати, руке, јабуке, вуке* (акуз. множ.), *звекет, кокица, Јокица, бакин, задругин* итд.

3) Задржаћемо се на остацима I-ог претварања у нашем језику. Пре свега готово све речи словенског порекла које се отпочињу сугласницима *ч, ж* и *ш* добиле су ове своје сугласнике на поменути прасловенски начин; што се пак тиче облика, код њих се може констатовати да је у неким категоријама ово претварање обавезно:

а) У вок. имен. м. рода: јунак-аче, друг-уже, дух-душе, вук-вуче и сл.

Облици као *мēсȅче – мēсȅц* показују само да смо некад у прасловенском имали у првој епоси:

**мѣс къ: мѣс че,* а да је тек доцније добивено *ц,* из осталих облика (напр. ген. *мѣс ца* и сл.

б) Код глагола чија се основа завршује сугласницима *к, г, х* (исп. напр. 3 л. множ.: неку, жегу, вуку, и сл.) – где год ти сугласници дођу испред *е*, њихова се измена врши: печем, печеш, пече (аор.), печен, жежемо, жежен, жеже, вршем, вршен, врше итд.

в) Овај се процес врши у великом броју изведених речи:

α) наставцима *-е* (за младо, старо ѣ): ђаче, момче и сл. – према ђак, момак (*момке).

-ац (ьць): лу̏чац, кру̑шац, рȍжац, али: бȍгац, ку́кац, глу̏хац; исп. лу̑к, кру̑х, рȏг итд.

-анство (=ьньство): божанство, човечанство и сл.; исп. бог, човѣк.

-ан (ьнь, -ьна): дужан, облачан, убожан и сл.; исп. дуг, облак, убог и сл.

-ић: божић, мачићи, јасичић, и сл.; исп. са: Богић, Лукић, Лекић, Страхић, а тако исто: Вучић, Новачић и сл.

-ица: мајчица, девојчица, ручица, вучица, ножица, мушица, али. кокица, поред кучица (кука), Шокица, Дукица, Јокица, Анкица (поред Анчица) и сл.

-ило: рачило и сл.

-ико, - ик: јошика (јола), млечика и сл.

-ина: *инац,* инак: ножина, трбушина, човечина, множина, Лучинац и сл.; исп. снахин, слугин, секин и сл.

-иште: рочиште, уточиште и сл.

в) са наставцима: *-ак, -ка, -ко (-ьк, -ька, -ько)*: точак, грашак, мрачак и сл.; грешка, грашка; плачко и сл.

-ура, -урда, -урлија: божура, али: главура, -урда, девојчура, ножурда, дечурлија и др.

-уљак: брежуљак, човечуљак, момчуљак и сл.

-ара: дашчара, поточара, уштипчара и сл.; под њиховим утицајем и: књижар, тамничар, опанчар и сл.; иначе: вратар, гробар и сл. Исп. старо: овьчарь: лѣкарь.

-анин: Банаћанин, Римљанин, пучанин, Крагујевчанин итд.

-ав: живичав, грозничав и сл. длакав, кукав, млакав и сл.;

Могло би се навести још доста сличних облика, али и ово је довољно да покаже сву сложеност употреберечених сугласника и сву несигурност узимања њих као мерила умекшаних или неумекшаних наставака. Овамо долазе наставци као *-ство, -ски, -етина, -ьје, -ити* (глаг. наст.) итд.: врашки, мноштво, књижетина, подножје, служити итд. Старо ѣ од *е* прелазило је у оваквом

положају у *а*, тако: клечати – клечим има стари облик *клчеѣти који је још у прасловенском дао *клечати* и које смо ми сачували до данашњег дана.

Измене гласова (нарочито ы > и) српскога језика учиниле су свођење наших облика на старословенске врло сложеним; ако је код јунакиња, Туркиња и сл. јасно, код других то није тако на први поглед: *мехир*, плахир, секира, богиша, слаткиша итд.; а опет од таквих у којима је било старо *ы* треба одвојити оне где је веза вокала са задњенепчаним сугласником извршена на нашем земљишту: поред: *Даничин*, мајчин и сл. има: слугин, снахин, теткин итд.

У извесним категоријама већ се почиње избегавати замена задњенепчаних сугласника; тако имамо поред: једнак, једначији, височији, љупчији, већ и: виткији, кроткији и нема сумње да ће таква образовања у нашем језику победити, као што су у читавој групи заменица и придева уопштени облици без умекшаности (исп. ниже).

Тако исто и у категоријама у којима се промена, као што сам изнео, готово увек одржава, има отступања и од ње када би језичкоме осећању облик са измењеним задњенепчаним сугласником био ма по чему незгодан: мачак: мачку м. мače (исп. још понегде тече), патку, оплећку, гласку и сл. под утицајем мӯжу, гла̏зара и сл. облицима.

Као што сам рекао у почетку ове тачке, све што вреди за *е, і* (= і староме), ѣ (= е), ѧ и ь вреди и за *ј*. Али то вреди само за старо *ј* (прасловенско *ј*) које се и губило у *ч, ж* и *ш* те се не може данас (без упоредне граматике) ни познати да је било присутно (исп. плакати: плачеш – *плакјеш); али данас српско *ј* може стајати иза *ч, ж, ш* јер *ч, ж* и *ш* у српском језику, као што смо то видели, нису умекшани звуци: подручје, подножје, речју итд. Према томе, кад хоће да се утврди постанак *ч, ж ш*, треба имати увек на уму да су они могли постати пред палат. вокалима или од везе задњенепчаних сугласника са сугласником *ј*: пѐчеш = *пек*ешь, пла̏чеш = *плакјеш; у другим случајевима имамо образовања по аналогији, по угледању на друге случајеве.

4. Када су се место *к* и *г̄* пред палаталним вокалима и испред *ј* находиле групе *ск* и *зг̄* у прасловенском језику, тада смо у књижевном језику редовно добивали од *ск* – преко *сч, шч – шт̄*, а од *зг̄* преко *зџ, жџ – жд̄*: горштак, љуштити, војштити, штица (дъскица), воштан, мрштити се, пиштати, пљуштати, смождити, мождан итд., тј. *горьск- іак > горсчак > горшчак > горштак; *љуск-ити > љуск-ити > љусчити > љушчити > љуштити; *војск-ити > војсчити > војшчити > војштити; *дъск-ица > дьсчица > дшчица > штица; *воск-ѣнъ > восчань > вошчан > воштан; *мърз-ьск-ити сѧ > мрсч-ити сѧ > мршчити сѧ > мрштити се; *писк-ѣти > писчати > пишчати > пиштати; пљуск-ѣти > пљусчати > пљушчати > пљуштати; *съмозг-ити > сьмозџити > сьможџити > смождити; *мозг-ѣнъ > мозџань > можџань > мождан.

Међутим када се *шч* образовало, ма на какав начин, на српском земљишту у новије време, оно је тако остајало: гушчар, гушчица, гушчићи, гушчији, дашчан, дашчара, љушчица, кошчица, пушчани, пушчица, дотешчати, болешчина, машчурина, пешчара и сл.

Од именице гѫсь имамо гѫська; оно је тек на нашем земљишту изгубило *ь*, тако да су се тек ту сугласници *ск* нашли заједно (гуска), и од тога је на српском земљишту добивено гушчица и тако остало, слично и гушчићи, гушчији; тако је од даска тек на нашем земљишту добивено дасчи а > дашчица, слично и дашчара, а тако и љушчица, кошчица, пушчани, пушчица, дотешчати

од *дотѧжькѣти; болѣсть + чина > болесчина > болешчина; пешчара од пѣсък + ȷ̨ара > песчара > пешчара итд.

Ово исто вреди и за *ш* и *ч* када се у речима нађу једно до другога а припадају разним деловима (као машчина, болешчина) – ишчистити, ишчаурити се, ишчупати итд.

Али, као што сам рекао, ово је особина књижевног језика и неких других дијалеката; међутим на осталом простору нашега језика имамо старину у оба случаја: у чак. дијал. имамо увек у оваквим случајевима када је sk zg старо: dvorȉšće, gnojȉšće, ȉšćēn, pȉšće, ošćenila, šćit, šćap, plišć .... , и у случајевима где је веза новија имамо šć: prašći, prȁšćići и сл.; mȍžjāni (*mozgijani).

Овај процес находи се и у већине говора новоштокавских икавског типа. Према томе добили смо:

А. У средњештокав.
Новоштокав. ист. } *шт, жд*
Новоштокав. јуж.
Б. Новоштокав. зап. } *шћ жђ*.

Како у словеначком и кајкавском имамо такође *шч*, то се о развитку ових гласова код нас може рећи ово:

1) У заједничкојужнословенском било је свугде *ш́ч́* и *ж́џ́*.

2) Те групе су примиле и три основна говора: кајкавски, чакавски и штокавски.

3) Остављајући на страну сада кајкавску групу, продужићемо да пратимо чакавску и штокавску. У чакавском дијалекту *ч* (исто као и *џ – ж*) старо меко – очврсло је као и у штокавском, а у групи *шч* оно се сачувало у чакавском дијалекту као меко; зато је *šč* будући блиским ка *šć* и прешло у ту гласовну групу. То исто вреди и за прелаз *ж́џ́* у *жђ* у старијем штокавском (напр. звижђи < звижџи < звизџи). У штокавском имали смо такође *шч* (меко) и *ч* меко, и то се стање сачувало у старијем икавском новоштокавском, са преласком *шч* у *шћ*. Ови говори са тим цртама (zvižđi и ogńišće и меким *ч*) сачували су се у посавском говору и по Босни и чак Далмацији. Напослетку, у средњешток. и новошток. ист. јужнога типа *ш́ч́* и *ж́џ́*, су врло рано прешли у *шт* и *жд*. Ново *шч* и *жџ* у тим је говорима могло остати неизмењено.

4) Потпуну паралелу овоме претставља и јотовано *st* и *zd* у нашем језику. У старим примерима у књижевном језику имамо *шт* и *жд* и у свима говорима који су се са њима слагали; међутим у штокавском старијем икавском имамо и ту старо *шћ* и *жђ*; исп. крсти-ти, покрштава-ти (покршћавати, *покрьстјати), крштен, пустити, пуштати, пуштен, наместити, намештати, намештен итд., и са *шћ* у поменутим штокавским икавским говорима. Међутим у свима случајевима где се од *ст* и *зд* градила група сугласника *шћ* и *жђ* на нашем земљишту, па било да је добивена новим јотовањем или како друкчије, те су групе остајале неизмењене и у књижевном говору и у свима са њим сродним говорима: маст – машћу = *мастью, лист – лишће = *листьје, грозд – грожђе = гроздьје, звезда – сазвежђе = сазвѣздьје, дршћем, густ – гушћи, по аналогији; гвозден – гвожђе = гвоздьје, част – чашћу = частью; шћи = кћи > хћи итд. Према томе када се од глагола образује облик са *шћ* – то показује да тај облик не претставља продужење старог облика него ново образовање вршено на нашем земљишту: чашћен, пошћах, чашћах, кршћах, итд., прошћавати и сл. (исп. опроштен; све ово према вратити: враћен и гостити: гошћен и сл.).

У чакавском дијалекту и старијем икав. штокавском имамо у свима старим случајевима; шћ (жђ – жј), односно ш́ч-: kršćenje, pūšćāt итд.

5) Иако су ово два сродна појава, ипак их не треба никад мешати. Вели се напр. (Rj. J. Akademije) да од *леска (лѣска)* имамо збирну именицу *лешће*. То је тачно, али није тачно претпоставити да је *ск* овде са *је* дало *шћ*, већ овај појав треба овако разумети: лѣскьје = лѣштьје (исп. Лѣшть је место, у старом нашем језику), а *лѣшт̄ьје* даје, исто као и *лист̄ьје*, у новом језику лѣшће. Тако исто во̀шћење, во́јшћење и сл. облици имају основицу во̀штити, во́јштити, а не *воск- вошч-* и према томе дају оно исто што и частити: чашћен.

Из овога излази да је прасловенско skį (*ske, ski, skѧ, skъ*) давало

у шток. {
- у средње шток. *шт̄*
- у новошток. ист. јужном *шт̄*
- у новошток. стар. икав. *шћ*
- у чак. > stį -st´ > -šć
- (са ć чакавским).

Горе је већ поменуто да се у штокавском старом икавским и у чакавском ςkį -šć и даље чува.

В. о томе детаљније А. Белић, Prace lingwisticzne посвећене Ј. Б. Куртене (Краков, 194, стр. 140–146).

7) У неким случајевима *ж* (од старог г̄) прелази у српском језику у *р: можеш – мореш, море, јере, неборе, јур, ондар, свеђер, доренем* и сл.

То је појав врло стар: морешь M. S. 43, моремо 330, Пуцић I 15 Јиречек 71, море M. S 357, изьрене. Пуц. I 32, изрене 64, нере M. S. 430, Нер Пуц. I 8 ре, тере, тер од ж. теже, тежь у XIII и XIV в., кире, какоре, кыиже, какоре-какоже (1169), ѥре (ѥ ма) 1198/9, никомоуре ib., никоере, поневаре и сл. дери до, исп. даже до (1235) итд.

Овог појава има и у буг. јез. и у словеначком у извесним границама и зато се може поставити питање, да ли он није старији од доласка Словена на Балканско Полуострво, тј. да се у време њихове заједнице није већ био развио у неким локалним говорима и неједнако у њима распростро.

Да су звуци *ж* и *р* блиски – то нам је познато (исп. факат да р́ (р умекшано) у чешком прелази у ř а у пољ. у rz = ж); питање је у којим се приликама то вршило. Имајући на уму 1) да прелаз *ж* у *р* претставља извесну редукцију фрикативности и 2) да се он налази, углавноме, у речима које су енклитичне или проклитичне, можда се тај процес и вршио при ненаглашеном и мање прецизном изговору поменутог гласа (код *изренеш* – могли бисмо имати и појав друге природе, дисимилацију, а *можеш* је често енклитично, исп. *не мреш, неборе* и факат да се и у *немој з* изменило).

8) Напослетку, *ч* испред *р* изменило се у целом штокавском говору (у свима дијалектима) у *цр*: чрьн – црн, црево, цреп, црешње (трешња) и сл. Тај се процес извршио врло рано: Црьномоуж (1222–28), црьнога (1349), црьнилом (1571); црьлена, Црѣвикъ итд. у доцнијим споменицима.

У чак. дијалектима на овим је местима остало č.

Промена *чр* у *цр* (čr > cr, tš͡r > ts͡r) претставља померање унапред звука *ч*, те би према томе значило да се само *р* – у штокавском дијалекту изговара

постдентално (зазубно), па се према њему изједначило и *ч*, које је код нас звук алвеоларан (образује се на деснима).

Интересантно је да је овај незнатан појав обухватио цео штокавски дијалекат и, будући да је према споменицима нашим врло стар, можда имамо у њему праштокавски појав. У сваком случају он је данас општештокавски.

9) Прелаз *к, ī, х* у *ц, з* и *с*: задржао се у овим категоријама:

а) Код глагола се *к, ī, х,* у основи, где се ти сугласници у промени глаголској нађу испред *и* – увек претварају у *ц, з* и *с*: пеку: пецијах, пецијаше итд.; пеци, пеците, пецимо и слично.

Жегу: жезијах, жезијаше итд., жези, жезите и сл.

Врху: врсијах, врсијаше и сл., врси, врсите и сл.

Тако обично.

Од ових облика, који се употребљавају нарочито у неким новоштокавским дијалектима, нису сви стари; облик имперфекта *жезијах, врсијах, ūецијах* и сл., иако су неки научници хтели у њима да виде дубоку старину, претстављају наставак - ија од - ѣја (п етѣјах), који се преноси и на глаголе са *к, ī* и *х* у основи, и како се са тим сугласницима и вокалом *и* везала промена у *ц, з* и *с* у императиву где је давнашња (жези: жезѣте код нас дало *жези, жезиūе* опет не гласовним путем) пренела се и на имперфекат где је та веза нова.

Промена код именица ово ће само потврдити.

б) Код именица мушкога рода у множ. у књижевном језику и говорима са њим сродним имамо ову промену докраја изведену:

јунак – јунаци, друг – друзи, Влах – Власи, унук – унуци, јунацима, друзима, Власима, унуцима итд.

Уствари *ц, з* и *с* оправдано је само у ном.: јунаци; у лок. смо имали јунацѣх, што је баш због *ц* које се везује обично са *и* дало јунацих и доцније јунаци; отуда је у инстр. множ. место јунаки (јунак) добивено јунаци. Као што се види, овде имамо утицај система и везивање гласовних промена за сугласнике у даној парадигми.

У чакавском дијалекту језик је пошао у супротном правцу – да се претварање сугласника сасвим уклони. У њему имамо данас у том правцу прелазну систему, у којој има још остатака од старих особина, али тако исто и знатних знакова праваца и развитка о којим говорим.

Исп. у чак. дијалекту (место Нови у Хрв. Прим.): na rogi, na grihi, na mahi, lisńaki, korakih и сл.

в) Код именица женског рода у дат. и лок. јед.: ру́ка – ру̏ци, нѝга – нѝзи, снѝха – снѝси, рѝка – рѝци, пѝслуга – пѝслузи, мѝћеха – мѝћеси итд.

Али иако је ово опште правило књижевног језика, од њега у говорном језику има много отступања и много колебања тако да има целих категорија у којима се већ и у књижевном језику не врши ова промена.

У речи која се завршује глас. групом: цка, зга, сха, зато што би се после извршене промене губила веза те речи у том облику са осталим облицима:

коцка – (коци – нема) – коцки, пасха (паси – нема) – пасхи, мазга (мази – нема) мазги и сл.

Ова се промена не врши код личних имена: Анка – Анки, Мага – Маги, Мика – Мики, Стојанка – Стојанки, Сека – Секи и сл. Одавде се то шири и на називе личне као: ага – аги, тетка – тетки и сл.

Као што се види, употреба измењених задњенепчаних сугласника овде је поколебана у знатној мери; у разговорном језику то је још више случај. Књижевни језик својим правилом о овим претварањима задржава донекле ширење претварања горњих сугласника, али је несумњиво да се оно и поред тога шири и да ће једног дана бити наметнуто и књижевном језику.

Код придева и заменица правило о немењању задњенепчаних сугласника већ је генералисано. Сем у каквом архаичном изразу: *мнози*, у дијалектима *свиколици, једнаци* – оно се нигде више не јавља; али у старијим споменицима имамо такве облике од придева у великом броју: велици, високи, глуси, горсци, градьци, дрази, друзи, дубровачци, дузи, краци, рајсци итд., све то у споменицима до краја XVII в.; али већ од XIII в. налазимо и супротну струју, тј. већ се почињу ови сугласници не мењати под утицајем облика одређеног вида (исп. ст. слов. nom. велицин: gen. великыихъ): ѡиькински XIII в., дубровьчки, царски и сл.

Колебања у употреби старих облика са измењеним сугласником и новим неизмењеним има, уопште, у знатном броју. Тако:

1) У овим се речима осећа колебање и у књижевном говорном, али не и у писменом језику: челенки – челенци, приповетки – приповеци, девојки – девојци, колевки – ци, мајки – мајци, тетки – теци, војсци – војски, зверки – зверци итд.

Овај се процес врши знатно брже код придева због тога што код одређених придева промене сугласника у свима падежима множине сем ном. није било (тихъ: тиси: тисии, али тихъıхъ, тихъıмъ итд.), а облици одређених придева потисли су облике неодређених; напр. м. *тисѣхъ* gen. loc. дошло је *тихъıхь* итд. Ово се доцније распрострло и на заменице, тако да кад оне имају и своје наставке на -ѣ- промене сугласника нема (какијех, каких, овакијех и оваких). Тако поред старијих XIV в. и ранијих: всациемь – имамо већ од XV в. всакемь, свакијем или напр. код дубровачких писаца: тацијем, толицијем, свацијем и сл. и у исто време: коликијем, или са прид. наставком коликим итд.

2) Из свега реченог види се практично правило: да се промена *к, г, х* у *ц, з* и *с* врши испред *и* у извесним облицима (тј. у промени облика), а у образовању основа они прелазе у *ч, ж* и *ш*. Од тога правила било би врло мало изузетака као: пѐциво, тѐциво, неколицѝна, толицѝна, тȍциљ и сл.; у свима тим речима *ц* је унесено са стране, а није у њима било првобитно. Исп.: мнозина и множина, неколицина и величина у којима је, у овом случају (мнозина, неколицина) *з* и *ц* из мнози, неколици, од којих се последње још у говорима чува.

12. У нашем су се језику такође сачували остаци од III палатализације: лѝце, ср̏це, ȍвца, птѝца, стрȋц итд., кн̑ез, вȁс, свȅ, свȁки (вьсь, вьсаки итд.). Речено је у почетку да се III-ћа палатализација одликовала од II-ге тиме што су сугласници II-ге палатализације били полумеки, а сугласници III-ће потпуно меки. Зато је ѣ иза сугласника треће палатализације прелазило у *и* (овьца, овьци) а иза *ц* II-ге палатализације оно је остајало неизмењено (ржка – ржцѣ). Код нас су данас оба реда сугласника, и II-ге и III-ће палатализације, једнака; али појави нашега језика показују да није тако било увек. 1) у вокативу од именица на *ш, ж, ч* имамо увек *о*, напр.: душо, кожо, причо и сл. без изузетка; међутим баш код именица на *-ица* сачувало се у вокативу *е*, напр.: Милице, учитељице, богородице итд. То је зато што се *ц* морало осећати дуже умекшано неголи *ш, ж* и *ч*, па према томе значи да је знатно више умекшано не-

голи и *ж, ш* и *ч*. 2) Том великом умекшаношћу ових основа ја објшњавам и овај појав чакавских дијалеката: у најархаичнијим чакавским говорима у којима је у ген. јед. уопштен наставак тврдих основа (ъı): ženi, duši, kűći напр. на острву Цресу имамо само код именица на *-ица* у ген. јед. *е*: bogatice, z Mihojaščice и сл. Ја мислим да су баш ове основе, које су имале у дат. лок. јед. *и: овци* и сл. учиниле да се и код именица типа *рука* у дат. место *руцѣ* развије *руци*; исп. са овим факт да у другим шток. говорима имамо и враћено *е*: девојке, мајке итд. у косовско-ресавском говору у дативу јд. од женѣ; > *жене*.

13. Нарочито много остатака има код глагола: утицати, дизати, нарицати, затезати, напрезати се, сецати, јецати, клицати, ницати према прасл. *упикати и сл. Одавде видите како је, уствари, беспредметан спор оних који су се препирали око тога да ли је правилније утицати, утицај или утјецај. Јасно је да је прво изворно, а друго доцније, дијалекатско, под утицајем аналогије. Али није тако просто утврдити порекло свакога оваквог *ц*, *с* или *з*. Напр. у глаг. *дисати* м. *дихати* имамо *с* неорганско: јер смо испред *х* имали ъı, а *с* је ново, напр. према сишем: сисати (съıшѫ: съıсати) и дъıшѫ: дъıсати = дишем, дисати; или према такнути = тъкнѫти има *тицати* место тъıкати (исп. и спотицати се, али у нашим дијалектима и старије спотикати и сл.), место микати има према макнути – *мицати* и сл. То је дошло од једнакости основе садашњег времена: према ничеш – ницати образовано је према мичеш: мицати, према тичеш – тицати итд.

Према томе, за сваки засебни случај мора се утврдити: да ли је било у њему услова да се гласовни појав ове природе у њему изврши; ако тога није било, – он је производ аналогије.

14. Ови сугласници III-ег претварања, *з, ц* и *с*, када се нађу било у промени именичној, било у промени глаголској било у односу према изведеним речима – стоје у вези са сугласницима *ж, ч* и *ш*, тако да је практична граматика и дала правила да горњи ред сугласника. (тј. *з, ц* и *с*) прелази у други (тј. *ж, ч* и *ш*) под извесним условима. То је погрешно, и ако факта језика изгледају тако као да говоре у корист таквог схватања.

Напр. вок: стри̑че, стри́чев, пти̑чица, о̀вчица, ли́сичји, пра̏вичан, слѐпачки, гра̀ничар, кне̑же, ви̏теже, ја̏рчеви, ша̏нчеви, о̏чеви, мѐсече итд. према стри̑ц, пти̑ца итд.

И ово ће нам једино објаснити стање ових појава у прасловенском језику. Рекао сам да три палатализације: I, II и III нису једновремене, прво се извршила по времену I, затим II и најпосле III. Према томе могло се десити да иста реч у различним облицима својим дође под различне гласовне услове, тако да се у различним облицима њеним огледају резултати свих трију процеса. Например:

За време I палатализације имали смо *отькъ, али отьче (од *отьке), од *кънѧѕь: кънѧже, стрыјькъ: стрыјьче итд. Ти су се облици сачували и доцније кад је добивено отьць, према III палатализацији, прво у *отьца = отька*, а затим и у *отьць, кънѧѕь* итд. тако да су те именице и тада имале у вокат. *отьче, кънѧже*, а то је у нашем језику дало: отац – оче, кнез – кнеже, витез – витеже итд. Тако исто од **правика, *лисика, *граника* и сл. добили смо: *правичьнъ* од **правикьнъ, лисичьји* или лисичји од *лисикьји* итд. тако да се тек доцније створио однос: *лисица*, када се III палатализација извршила тј. кад је добивено *лисица, правица* итд. и *лисичји, правичан* итд. Према томе, може се дати правило кад год се у нашем језику има *с, з* и *ц* према *ш, ж* и *ч* у истим основама, а у различним облицима, да су то увек паралелна образовања по

пореклу. Али то никако још не значи да се због везе тих паралелних облика по заједничкој основи није могло у нашем језику образовати механичко правило тако да тамо где стоји *ц* и *з* кад иза њега дође *е* добивамо *ч* и *ж*. Овамо долазе: ја̏рчеви, ша̏нчеви, вра̏пчеви, кнѐжеви, зѐчеви итд. Ма како ови облици чинили утисак гласовних закона, они то нису. Јер, прво, они су нови, образовали су се на српском терену, а, друго, на српском терену *ц* испред *е* никад, гласовним путем, не прелази у *ч*. Према томе, када је основа *јарца* са меким *ц* привукла наставак – еви, по оној механичкој гласовној вези да звуку *ц* у другим облицима испред *е* одговара *ч* (исп. у вокативу *јарче*), добили смо и овде *ч*. Према томе, облици *кнезови*, *зецови* и сл. из времена су када је и у њима могло стајати *-ови* као у *мразови* и другим облицима. Напослетку, познати су облици типа *дцеви, па̑лцеви зѐцеви* и сл. који могу претстављати компромисне облике од *зѐчеви* и *зѐцови* или облике са старим *ц* (меким) и наставком -еви, а без уношења у тај облик механичкогласовне везе *ц* > *ч* испред *е*. Ако будемо имали на уму да се облик *кнезови* (управо *кнезове*) находи у XIV веку, онда је јасно да се облик *кнежеви* морао раније појавити, без обзира на то на коликом се простору данашњих дијалеката јавља и када је први пут забележен у старим споменицима.

Исто овако треба разумети и глаголске облике: ничем: ницати, утичем: утицати итд. Сви ови глаголи долазе у велику групу образовања која имају у садашњем времену наставак за основу слог *је-* или *јо-* као: писа-ти: пишеш, – писјеш, плака-ти: плакјем – плачем итд. Тако и овде имамо: *nikati – *nikješ, nikati – ničeš, у зап. н. чак. *nikji = niči итд.

15. Морам поменути да су се све ове промене тицале оних *ц, з* и *с* који су у извесним положајима постали од *к, г̄* и *х*. Јер поред оваквог *з* и *с* има и *з* и *с* другог порекла, имамо их таквог порекла које нема никакве везе на словенском земљишту са *г̄* и *х*, напр. у речима: глас, спас, слава итд. или у речима: мраз, коза, образ итд. За *с* и *з* прасловенско, старо *с* и *з* наравно, не вреде ове промене о којима смо овде говорили: мраз – мразе, коза – козица, образиште – образина итд. (Опширније о III палатализацији наћи ћете у мојој расправи у Ј. Ф. II, 18–39).

Њ.

СТАРО И НОВО ЈОТОВАЊЕ СУГЛАСНИКА

Ја сам већ у неколико махова додирнуо питање о јотовању сугласника, нарочито онда када сам говорио о *ћ* и *ђ* (који су у великој већини случајева и добивени јотовањем) и о промени *к, г̄* и *х*. Овде ћу тај појав у целини обухватити.

У нашем се језику у великом броју случајева огледа прасловенско јотовање, тј. веза различних сугласника са *ј* и њихове измене које потичу из прасловенског језика, и веза различних сугласника са *ј* добивена на земљишту нашег језика. Разлике су између ових двају јотовања, прво, географска, јер се прво јотовање огледа подједнако на целом простору нашега језика; друго се огледа неједнако у различним говорима нашим. По себи се разуме да се то односи и на квалитетску страну ових јотовања: док је прво дало готово у свима говорима подједнаке резултате, код другога су резултати према говорима мање или више различни.

Узећемо прво ред прасловенских промена у нашем језику. У већини случајева старо јотовање се сачувало у трпном гл. придеву од глагола који имају у основи садашњег времена *и*, а у основи радног глаголског придева имали су глас *и* или *је*:

-сј > ш	– носим	– ношен
-зј > ж	– газим	– гажен
-тј > ћ	– вратим	– враћен
-дј > ђ	– радим	– рађен
-лј > љ	– волим	– вољен
-нј > њ	– браним	– брањен
-пј > пљ	– купити	– купљен
-бј > бљ	– љубим	– љубљен
-вј > вљ	– славим	– слављен
-мј > мљ	– мамити	– мамљен

Када се *с* и *з* находе пред ма којим од горњих сугласника сем *т̄* и *д̄*, тада прелазе у *ж* и *ш*: празни-ти: пражњен, мислити: мишљен и сл.; када је *с* и *ӟ* испред *т̄* и *д̄*, тада према старим приликама (о томе сам већ говорио) добивамо *шћ, жђ*, који прелазе у штокавским говорима у *шт̄* и *жд̄*, а у стар. икав. штокавским и чакавским у *шћ* и *жј*: крстим – кршт̄ен, пустим – пуштен, наместим – намештен и сл. Међутим када и у штокавском уопште има *ћ*: чашћен, гошћен итд. то је ново и образовано је на штокавском терену по аналогији; према *врат̄ит̄и*: *враћен* образовано је и *част̄ит̄и*: часћен > *чашћен*, као што је о томе напред говорено.

Одавде се види да је у нашем језику потребно да имамо у садашњем времену *и*, па да добијемо у трпном придеву јотован сугласник. Зато је и јасно зашто је од *т̄ресем*, *довезем*, *сп̄асем*, *доведем*, *црп̄ем*, *г̄ризем*, итд. једино правилно: *довезен*, *донесен, сп̄асен*, *црп̄ен*, *г̄ризен* итд. Ово такође јасно показује да су правилни облици глаголских именица: *рођење, суђење, мољење, брањење, ношење, г̄ажење, дељење, одељење* итд. и тако исто да су и једино правилни облици *п̄лет̄ење, везење, вожење* итд.

Има наших говора, овамо иду нарочито наши староштокавски говори, који су у овом правцу извршили знатне измене и имају увек: *бранење, молење, седење*; и тако увек. И из тих говора ови облици улазе и у друге; али новоштокавски дијалекти и чакавски чувају старе облике, који су обавезни и за књижевни језик наш.

Овако треба разумети и умекшане гласове у учестаних глагола на -ивати:

забра́нити:	забрањивати, исп. са овим глаголе:	пока́зати: показѝвати
це́дити:	исцеђѝвати	допѝсати : дописѝвати
му́тити:	размућѝвати	до̀чекати: дочекѝвати
ма́мити:	примамљѝвати	запѝтати; запиткѝвати
итд.		
строва́лити:	строваљѝвати	
испра́знити:	испражњѝвати итд.	

Из овога се може извући и практично правило: да је правилно – *наглашавати, оглашавати, надвишивати* итд., дакле увек умекшани сугласник када је у простом глаголу у основици *и*.

Код ових је глагола, по себи се разуме, био посредни ступањ: кӱпити: окýпљати, нòсити: донáшати, гòнити: гáњати, рòдити, рáђати, хòдити: похáђати, прòстити опрáштати, пӱстити, пýштати и сл. Према томе горњи глаголи претстављају само контаминацију ових са наставком *-ивати* (разлика је у њиховим акцентима). Одавде се види да старо -st- са наставком -ја- даје у штокавском дијалекту, као што смо видели, у старим облицима – *шт.*

Овакво јотовање налазимо и у компаративу:

бр̑з – бр̏жи, грӯб – грӯбљи, блâг – блȁжи, бéсан – бȅшњи,
јâк – јȁчи, љӯт – љӯћи, тӣх – тȉши, мр̑зак – мр̏жи,
блêд – блȅђи, лêњ – лȅњи.

Али када имамо групу *ст* код простих придева нова гласовна форма је преовладала: *чест: чȅшћи* (не чешти), *чвр̑ст – чвр̏шћи* итд. Да су за углед послужила образовања на *т* као *љут – љӯћи* и сл., у то се не може сумњати.

Напослетку, велику категорију оваквих образовања која су се данас добро очувала претстављају облици глагола на *-а* код којих се садашње време образује наставком за основу *је-* (i̯е):

а) веза-ти:	вежеш,	вежи	– *везјеш,	*везји
вика-ти:	вичеш,	вичи	– *викјеш,	*викји
крета-ти:	крећеш,	крећи	– *кретјеш,	*кретји
њиха-ти:	њишеш,	њиши	– *њихјеш,	*њихји
струга-ти:	стружем,	стружи	– *стругјем,	*стругји
дозива-ти:	дозивљем,	дозивљи	– *дозивјеш,	*дозивји
капа-ти:	капљем,	капљи	– *капјем,	*капји
сиса-ти:	сишем,	сиши	– *сишјеш,	*сисје итд.

Ако се упореди старо јотовање са новим у књижевном језику и у говорима у којима се јотовање извршило, моћи ће се констатовати разлика у неколико тачака: 1) У старом јотовању *сј = ш, зј = ж*, у новом *сј* и *зј* остају неизмењени; 2) у старом јотовању *р* је постајало меко, па је у току времена очврсло, напр.: *створити; ствара́-ти = стварати,отворити: отвара́ти – отварати* итд., дакле исто онако као што је старо *р* меко у речима цар́, мор́е, бур́а и сл. дало: цар, море, бура итд., и то већ одавно; међутим у новом јотовању ново *ј* стоји иза *р*: борје, Загорје итд.; 3) према старом јотовању *ск* и *ст* давали су у једним говорима *шч* и *шћ* или само *шћ*, а у другим, међу које долази и наш књижевни језик, *шт*, тако исто и *зг* и *зд*, *жд* и *жђ* или само *жј*; међутим по новом јотовању: *скј* даје *шч* у штокавским говорима, *стј – шћ* и *здј* даје *жђ*; 4) по старом јотовању *ј* не може стајати иза *ж, ш, ч* и других сугласника у којима се оно садржавало; по новом јотовању *ј* може стајати иза ж, ш, ч, као и иза с, з, не мењајући их ниуколико. По тим се знацима може познати: а) да ли је неки појав нашег језика производ старог јотовања или новог и б) да ли се у ред старих јотовања и њихових резултата увукло које образовање по аналогији које даје изглед старог јотовања некоме облику а који ни по своме образовању ни по свему другом не улази у прасловенску епоху развитка нашег језика.

Велики је број примера са сугласницима старог јотовања. За сугласнике *ш* и *ж* напр. када нису постали једначењем сугласника, може се рећи да су готово увек оваквог порекла. Овамо долазе неки наставци за основу (старо -ј-, -јан- и сл.): *сиђан, блеђан, тешшан, пепељасш, Ивањ-дан, Михољ-дан* и сл. (ту је оно исто *ј* и у првом делу сложеног придевског наставка *-љев*) и сл. За наставак *ји* у придева као: *божји, козји, пасји* и сл. ја сам већ рекао да имају нову везу сугласника *ж, з, с*, са *ј*, а не стару, јер се овде своде на *божьји, пасьји* итд. Зато и немамо прелаз *сј* у *ш, зј* у *ж* итд. (о томе види у одељку о придевима и мало ниже). Код именица: кључ, миш, муж, нож, пањ, пришт (пришћ у чак.), дажд (у чак. дажј = *дажђ), цр̑њ (пришт), мла̂ђ (виноград) итд.; затим у душа, грађа, киша, међа, пређа, свећа, тѐжа, су̏ша, госпођа итд. У *гошћа – шћ* је ново, по аналогији, у књиж. говору од *госш* за жен. род. *госшьја.* затим овакви су меки сугласници у основама: чељад, вињага, сметењак, сељак, горштак, никољштак, весељак, моштаница, мождaник (клин), брђанин, грађанин, грмљава, ломљава, поље, море, кошевина, каљуга, пепељуга итд.

Засебно од свих ових образовања стоји *ћ* у овим случајевима: рѐћи: лѐћи; ди̏ћи, сти̏ћи, клѐћи, ма̏ћи, вр̏ћи, ни̏ћи, пу̏ћи итд., затим у имен. *но̂ћ, ло̀ћика* итд. У овим образовањима имали смо у прасловенском језику -kti̯, -gti, -hti, или -ktь (исп. ноћ са nox – noctis у лат. језику), и те су групе преко ḱti (= *kti* и *gti*) или jti (= xti) већ у прасловенском дале *t´i* које се једначило са *t´* добивеним од старога (*ti̯*). Овде се види још једна црта прасловенског језика: да је *t* пред *i* било до извесне мере меко, али да је *к* било знатно мекше од *t*; како *к* није могло у овом положају прећи у *ч*, оно је вероватно прелазило у *ј*, тј. остављало је место себе i̯ (исп. plek-te – plete, али leḱ-ti – le-jti, што је дало le-t´i као што је *vьrh-ti дало – vьr-jti > vrьt´i. Потпуну паралелу овоме даје српско *pōjti > pō-jti > pot´i > по̄ћи.

За прелаз *к* у *ј* испореди наше *ноћца*: noćca > nojca, пољско ojca = oćca = otьca.

Као што је речено, *р* место *ŕ* находимо у свима категоријама где се у другим случајевима јавља умекшан сугласник старога јотовања: ство̀рити: ства́рати, ство̏рен; го̀рим, го̀рих, саго̀рен; орати: о̏рем, ши̏ри, го̏ри итд. Зато кад год се гдегод јави *ј* иза *р*: оно је у оваквим положајима или из других говора (словеначких) или је у категоријама новог јотовања (пѐрје, перја̀ник, перјаница итд.).

2. *Ново јошовање* јавља се свугде где је *нейосредно* веза сугласника *ј* и сугласника који му претходи створена на земљишту српскога језика. Та веза остајала је, као што смо већ о томе говорили, у чакавским говорима, углавноме, без измене и у новоштокавском икавском говору каткада такође без измена, – у свима осталим штокавским говорима било је сталних измена, само што су староштокавски дијалекти знали само за

ћ и *ђ* од *шј* и *gј*; *шћ* – и *жђ* од *сшј* – и *згј*
љ и *њ* од *лј* и *нј*; *шљ* – и *жљ* од *слј* – *злј*
шњ – и *жњ* од *снј* – *знј*,

а новоштокавски источни и јужни још и за:

мљ од *мј*
вљ од *вј*
бљ од *бј*
йљ од *йј*,

мада у неким старијим говорима јужнога типа (у источној Ц. Г.) ово претварање није извршено у потпуности (о овоме в. у глави о *ћ* и *ђ*). Иначе *сј, зј* и *рј* (исто тако као и *жј* и *чј, шј*) остају у већини наших дијалеката неизмењени. Од тога чине изузетак неки говори јужнога типа који имају у неким приликама и умекшано *ć, ź*, као што су морали имати и умекшано *ŕ* које је одмах дало *р* обично (исп. брѣза – бр́еза, вр́емена = вре- итд.).

Веза између сугласника *ј* и онога који му је претходио и њихово претварање у даље гласове вршило се обично у случајевима када је између сугласн. и *ј* у старом језику било ь: код изведених именица на *је* и (*ьѥ*), у инстр. јед. на *ју* (*ы-ж* = ьју), код присвојних придева на *ји* (*ьји*) у другим категоријама где примери нису тако многобројни: *братьја, нетьјак, просьјак, родьјак, људьје* и сл.

а) клас, пас, раскош, миш, лемез, лаж, бор – класје, пасји, раскошје, мишји, лемезје, лажју, борје и сл.;

б) облик, рак, гуска, врабац, обруч, луг, бог, орах – обличје, рачји, врапчји, лужје, божји, Орашје;

в) брдо, глад, чађ, чокот, крило, со – соли, зрно, зелен – забрђе, глађу, чађу, чокоћу, окриље, сољу, зрње, зелењу; мисао, маст, грозд, смрзао, плесан, бојазан – мишљу, машћу, грожђе, смржљу, плешњу, бојажњу;

г) сноп, гроб, лав – сноплье, гробље, лављи.

Исп. у чак.: nȇtjāk, divják, dȓvjē, veséljē, gránjē, prútjē, zdrávje и сл. Слични се облици находе у старошток. икавским говорима.

Речено је напред да се ово ново јотовање извршило крајем XVII и почетком XVIII века. Оно се могло у различним говорима (у различном обиму) извршити и раније, али је несумњиво да главни део појава долази баш у ово време.

Сем овога јотовања, као што је познато, има у говорима јужнога типа и јотовање најмлађе врсте: оно се јавља када *ј* од *је* = ѣ долази у непосредан додир са сугласницима. Речено је да има говора, и таква је њихова већина, који знаду и за *трпљети, грмљети* итд., *ћерати, ђевојка, Ћетко;* затим у мањини имамо и *ćести, źеница* и сл. али, као што смо говорили, има их (као напр. у Дубровнику) у којим се ово није вршило. Изговор говора где тога нема узет је за књижевни језик, као што смо то већ видели. О осталим појавама ове врсте говорено је раније.

3) Као што се из свега досадашњег види, у нашем језику имају данас свега четири умекшана сугласника: *ћ, ђ, љ, њ*. Само иза њих не може у нашем језику стајати *ј*: напр. од *чађ*: чађьју – чађју – чађу; ноћ: ноћу итд. Иза свих других сугласника, ма они, према старом јотовању, и били добивени на основу везе сугласника *ј* са другим сугласницима, данас може стајати *ј*, што значи да они данас нису више умекшани: божји, речју, кокошју, лажју, птичју итд.

4) Има случајева где се *ј* находи, и то поодавно, иза сугласника, али не даје са њим сливене звуке: *надјачати, објавити, подјармити* итд. То је отуда што је граница слога између сугласника и *ј, над-јачати, под-јармити* итд.

5) У малом броју случајева губи се *ј* испред сугласника: стрѣшина – *старѣјши-на. Како је ово врло стар појав (у повељи од 1348 имамо два пута старѣишина), може се објаснити традиционалним писањем. Овамо долази и новије *млађешина*. Напослетку, у глагола *немати* (= нѣмати), који гласи и

нејмати, које је новообразовано, немамо губљење *ј*, већ старо ѣ још из прасловенског језика (исп. у рус. јез. нѣма итд.). Отуда је разумљиво и *нимати* код икавских писаца, а нејмати начињено је од *не* и *имати*.

6) Усамљен је случај у нашем језику добивање *ј* од меког *з*: нѐмојте од *нѐмози-нѐмозите*. Тако се јавља од XIV в. а у доцнијим споменицима, као и у говорима и: *нѐмо̄, нѐмо̄те* и сл. и сматра се као нејасно. Ја мислим да се може овако протумачити: *не мози* дало је са редукцијом и *немоз́* које је, нарочито у *нѐмозмо, *нѐмозте, дало нѐмој зато што *з́* није било познато језику уопште, а најмање у оваквом положају, а најближи му је глас ј. Према томе у оном тренутку када је редукција вршена добивано је и *ј*. Треба имати на уму да се ово *нѐмо̄ј* одвојило од глагола *моћи* и по употреби својој (у знач. заповедног начина и по значењу).

7) Много је ширег значаја прелаз сугласника *љ* у *ј*. У том се правцу могу констатовати две групе случајева и две групе дијалеката: 1) у једним говорима свако *љ* (јуди, јубити, кјуч итд.) прелази у *ј*. Ово се находи у говору чакаваца острвљана и великог дела примораца, затим у Дубровнику, и најзад код икаваца штокаваца (муслимана и католика) у неким крајевима Херцеговине и Босне. Тога има и код старијих писаца (од XVII в.). Само морам напоменути да има чакавских дијалеката (напр. у Хрватском Приморју, у Истри) који и данас употребаљавају ļ (љ), међутим острвски говори имају готово увек *ј* (иначе овакав појав може се констатовати у романским дијалектима). 2) У источном делу дијалеката Ц. Г. *љ* прелази у *ј* само иза уснених сугласника: *Жупјанин, ђубји, ђебји, уловјен, сломјен* и сл. Према томе сасвим је природно што у овим говорима имамо *робје, копје* и сл., јер да смо и добили *робље, копље* итд. оно би овде морало дати *робје, копје*.

8) Многе од промена о којима смо говорили зависе од природе нашега *ј*. Оно је, уствари, *и* које не образује слога (i̯). Оно је врло слабо, нарочито између палаталних вокала у нашем језику: грѐi̯е, сѐi̯е итд.; у случајевима испред *и* готово се *ј* сасвим не чује: Радоица итд. Много је експресивније иза *и*, а испред других вокала: пи̏је итд. То је све објашњиво из природе *ј*.

Одавде се може разумети и његово испадање у различним положајима у нашем језику. У неким говорима то бива особито у почетку речи: *је – е, још – ош* итд. Такво слабо изговарање у почетку речи зависило је наравно и од положаја речи са *ј* у реченици (напр. иза затворених вокала) па су се доцније речи са слабим *ј* уопштиле.

Та несигурност употребе *ј*, нарочито у почетку речи, учинила је, те се тај глас додаје и тамо где му није место, или се пропушта тамо где му је место. Напр. аспра и јаспра (ἄσπρον), јастог (ἀσταχος), јевтин (εὔθῦνος) итд. Или у нашим речима *јучер* (= вьчера) м. **уче*, према *утро-јутро* исп. *су̏тра* и *сју̏тра* итд.

Исто онако као што се у повељама нашим може констатовати прелазно *в* (-*u̯*-) тако се може констатовати и прелазно *ј* (-i̯-) напр., и ıако м. и ако и сл. Али ово улази у појаве међу речима у реченици.

О.

ЈЕДНАЧЕЊЕ СУГЛАСНИКА

1) Појави ове врсте припадају не тако удаљеној прошлости нашег језика. Они се јављају или тамо где је нестало полугласника између сугласника или тамо где је веза сугласника нова, образована на нашем терену.

У вези са једначењем сугласника находи се и испадање њихово: када се два сугласника потпуно изједначе, онда се јавља обично у нашем језику упрошћавање. Овде ћемо говорити само о таквој врсти испадања сугласника. Иначе ћемо о упрошћавању и испадању сугласника говорити у потоњој глави.

2) Једначење сугласника може бити: по *звучности*, по *месту образовања* и по *начину образовања*. То значи да се безвучни једначи према звучноме који је за њим и обрнуто; сугласници различнога места образовања – могу се такође изједначити; *ћи* > *кћи* и сл.; неумекшан сугласник може постати умекшан према таквим сугласницима: *лишће* и сл. Ова три начина могу се јављати засебно у извесним појавима, али они се могу комбиновати: *дрѓће – дркће – *дрхће – дршће* и сл.

Правило је нашег језика да се једначење врши према потоњем сугласнику, али није ни то правило искључиво. У неким се случајевима једначење врши и према сугласнику који претходи. Напр. срећни > срећњи и сл.

3) *Једначење по звучности*. У групама сугласника први се сугласник једначи по звучности са оним који је за њим. Као сугласници који се овако мењају (по звучности) јесу они који имају редове *безвучних* и *звучних* сугласника који једни другима потпуно одговарају, а само се у звучности разликују. Такви су:

1) т – д; 2) к – г; 3) п – б; 4) с – з; 5) ш – ж; 6) ћ – ђ; 7) ч – џ.

Сугласник *ц* нема свога звучног парњака, тако исто и *х*. Они и не долазе испред звучних сугласника. Сугласници *в* (звучни) и *ф* не претстављају само разлику по звучности, него и по томе што је *ф* сугласник, а *в* сонант, дакле нису парњаци. Уосталом испред сонаната *в, ј, н, м, р* и *л*, иако су то звучни гласови, безвучни се не мењају онако исто као што се безвучни сугласници не мењају пред вокалима (тај, ти, село, ко, поп и сл.). Сонанти и немају због тога безвучних сугласника који би им одговарали.

1) сват – свадба, сладак – слатка
2) свак – свагда, бег – бекство
3) топ – тобџија, Србин – српски
4) створити – здружити
изићи: истерати
5) душа – задужбина, ножак – ношка
6) омеђак – омећка, жеђ – жећца
7) учити – уџбеник итд.

Од Вука Караџића ушло је у обичај да се ово претварање не врши испред *с* и *ш* када је пред њима *д*: *председник, одсећи, градски, одшетати* итд. Иако је ово општа црта нашега правописа, за њу нема довољно разлога. У свима тим случајевима уколико се чује дентал, он је увек пре *т* него *д*; иначе он може да се изгуби и може дати са сибилантом *ц* или *ч*. Баш због свега тога

најправилније би било писати *ш.* Ово отступање у правопису нашем наводи и на друга отступања, напр. *бегсшво, воһсшво*, а одатле не би било далеко и до *робски* итд. А све то заједно претставља рушење наше целокупне фонетске системе. Зато свугде овде треба ставити оно што одговара нашем изговору као и у свима другим случајевима: *бексшво, воһсшво, ройски* и сл. као *йрешседник, грашски* итд.

Иако би било овако најправилније, наш правопис од 1924–57 године задржао је испред наставака *-ски* и *-сшво ш* и *g*, не мењајући их (градски, братски, господство, братство), а у почетку речи у префиксима прописивао је правилно *йрешседник, ошиешаши* и сл. отступајући ту од Вука Караџића. У новије време опет се јавља покрет да се и ту задржи *g*, односно *ш*, онако како је писао Караџић.

Чим се полугласник у нашем језику изгубио, јавила се могућност да се ово једначење врши како у засебним речима тако и у реченици од првих почетака наших писаних споменика до данас. Исп. неколико примера: згоди, згоде, M. S. 22, зде 28, 29, 33, тадьбе (од тат лопов) ib. 188 ꙋдадбꙋ (удат-) Сп. XI 81, увѣждбати (исп. вѣшть) П. I 48, свиедожбꙋ (сѣедочити) XI Сп. 80, исхранилъ (*изхра-) П. II 40, усьхокю (*узхоће) П. I 132, ковчесцꙋ (исп. ковчежьць) M. S. 387, натрашка (исп. натражькь) M. S. 285, мушке (од мужске) M. S. 106, потписах (подпи-) M. S. 357 итд. Или у реченици: г богу M. S. 444, прѣт кога M. S. 368, от кнеза M. S. 400, нис поток M. S. 143, прѣс то M. S. 23, ись тꙋракь П. I 48, з богомь, пот печатью итд. Само је у једном случају ово претварање међу речима постало опште природе. Код предлога *og* од старога *ош* (исп. отети, отићи). Налазећи се пред звучним сугласницима *og града*, а под утицајем предлога *йред, наg* и *йоg*, ово је *g* пренесено и у положај пред вокалом: *og овога*, од устьꙗ и сл. На тај начин овај се предлог потпуно изједначио са горњим, и већ га находимо у првим споменицима нашим: у Типику Хилендарском: ѿ вас, ѿ онѣхьѡ него, ѿ инѣхь, ѿ немати итд. До извесне мере нешто слично имамо још у једном случају. Код предлога *конь* који се употребљава тако до XIV, а после тога времена преовлађује облик *коg* (исп. На дольни путь конь ниве M. S. 93 (1330), низ Врьмошꙋ конь Бабина Лꙋга ib. (95, 1330 итд.). И овоме се случају мора тражити објашњење у реченици. Ја мислим да смо у случајевима као *кон нас, кон њиве, кон њега* итд. имали: *ко – нас, ко – њиве, ко – њега* и сл. исто као и *йре(g)gомом, йо(g)gрумом* и сл. и како је предлог *кон* имао слично значење као и *йреg, йоg, наg* – добивен је облик који му одговара пред вокалом (са *g*): *коg онога* и сл. као *йреg онога* итд. Што и предлог *међу* има облик *меg* то су разлози другог типа. Оно се у облику *меg* находи углавном у чакавским и кајкавским говорима, и то доста рано; мора се узети да је *меј* (од меју) давало *ме* и по истоме односу по којем је *ко – коg*, имамо и према *меје – меg*. Зна се да *ј* лако ишчезава у чакавском дијалекту. Исп. *меg* код чакаваца које је особито обично у XVI и XVII веку.

4) У случајевима као *веџбаши* мора се претпоставити и метатеза: *вешш-баши се, веждбаши се* и, с једне стране, *вежбаши се*, а, с друге, *веgжбаши се = веџбаши се*.

5) Када се једначење изврши потпуно, тада се добивају врло често два сугласника од којих се један губи: *мека, лака* и сл. *мекка, лакка* од старога мѧгька, льгька и сл.; *раз-сийаши – расс – расийаши, йешgесеш – йеggесеш – йеgесеш,*

шестдесет – шезддесет – шездесет итд. Овамо долази и упрошћавање у оним случајевима када је други саставни део африката:

ткати, тку: *чем, чеш, чу* – *t* и *t͡š* дало је само *t͡š* (*ч*).

симит: симиџија ⎫ симит-џија > симид-џија – симиџија јер је
бурмут: бурмуџија ⎭ џ = d͡ž па зато *g* пред њим испада.

отац: *оца, оче* = *tt͡s, tt͡š*

светац: *свеци, свече* = *tt͡š*

чувати: *чуваћу, говорићу* = *tt͡š*, итд.

Из овога се види да ваља писати речи: *додаци, почеци, суци* и сл. без *т*; овамо иду и сви облици типа: *гвоздац – гвосца* итд.

6) *Једначење по начину (и месту) образовања.* а) Када *носни зубни сугласници* стоје пред уснeним сугласницима, они прелазе у *носне уснене сугласнике.*

црвен-перка > црвемперка; хинба > химба;

једанпут > једампут; странпутица > стрампутица

зеленбаћ > зелембаћ; итд.

У књижевном се језику понегде и даље задржава старији гласовни ред, а другде се ово једначење у језику врши: *зелембаћ: једанпут.*

И обрнуто се дешава: да *уснени носни* сугласник находећи се пред зубним сугласником пређе у зубни носни сугласник: *памтивек – пантивек; памтити – пантити* и сл. у дијалектима, али круг тога појава још је мали, тако да он не улази у књижевни језик. Има још и других једначења носних сугласника, али је њихов значај по броју случајева још ужи, и каткада су искључиво ограничени на дијалекте. Напр. *потоњи* претставља несумњиво: *потомњи = потонњи = потоњи* и сл.; *околни = окомни; накоњче* и *наконче* итд.

б) Сугласници *с* и *з* једначе се према *ч* у којем је саставни део *ш* прелазећи у *ш: ишчезнути, рашчистити, бешчаст, косац – кошче, возац – вошче* итд.

Овамо долазе и случајеви када се *с* и *з* находе испред *ш* и *ж* или једно испред другога и када се једначећи се редуцирају: *раз-сипати; расипати, безжични: бежични, раз-ширити: раширити* итд. У многих од ових случајева имамо комбиновано једначење по звучности и једначење по начину образовања: *из-шетати: исшетати: ишшетати: ишетати* и сл. тј. звучни у безвучни, а затим пискави пред шуштавим прелази у шуштав и губи се.

в) Пред меким сугласницима *љ, њ, ћ* и *ђ* сугласници *с* и *з* прелазе у *ш* и *ж*, тако да испред *љ* и *њ* стоји место *с – ш*, место *з – ж* а испред *ћ – ш*, испред *ђ – ж*. Али у погледу јављања ових промена има разлике. Испред *ћ и ђ* оне се јављају свугде; испред *љ* и *њ* оне су обавезне само онда када су промене старе, тј. када је веза сугласника стара и када је постала старијим јотовањем.

Увек имамо, као што смо видели, *лист – лишће, грозд – грожђе*, затим у случајевима као *рашћеретати се* и сл.; тако исто имамо увек: *тешњи, стешњен, ношња, прошња, пошљем, измишљен, мишљу, мишљах* и сл. Али поред *данашњи, болешљив, бојажљив, ражљутити* и сл., а тако исто и облика јужнога говора: шљез, пошљедњи, шљеме, шљепачки и сл. находимо такође: *сњежан, сњежаница, сусњежица, сњегово, сљез, посљедњи, насљедник* или: *попузљив, бојазљив, разљутити, изљубити и сл.*

Питање је, пре свега, како то треба разумети, а затим: шта би морало бити обавезно за књижевни језик.

Имајући на уму да у последњем јотовању *сј, зј* остају неизмењени (*класје, рогозје*), јасно је да и у *мишљу* немамо јотовање, већ једначење по умекшаности са *љ, њ, ћ или ђ*. Из факта што *мисљу* и *лисће* дају исте резултате, јасно је да и свако *љ* и *њ* које се находи у вези са *с* и *з* мора дати *ш* и *ж*, напр. *ражљутити се, пошљем* и сл. Према томе за XVII – XVIII век ово једначење је несумњиво обавезно, у пуном смислу те речи, за наш језик; али да ли и данас оно вреди за наш језик?

Пре свега факти јужнога наречја *сњежан* и *шњежан, посљедњи* и *пошљедњи* показују да то једначење није обавезно за цео јужни говор, и у духу Вукових принципа да у таквим случајевима узима старије, а према томе и више заједничке облике, ваљало би оставити за књижевно јужно наречје *сњежан, посљедњи*, а не *шњежан, пошљедњи* и сл. Код *бојазљив, разљутити* се и сл. случајева, сасвим је појав супротне природе. Ту је општије, доследније и у вези са свима сличним случајевима у нашем језику *бојажљив, ражљутити се* и сл., а *бојазљив, разљутити* се и сл. нови су појави, сасвим нови, који, са своје стране, потврђују да група – зљ, и сл. данас у нашем језику могу стајати, не мењајући се даље; али то су данас још толико усамљени случајеви да се може остати при старијем општем и данас, можда, у извесним случајевима` само традиционалном једначењу.

Са гласовне стране прелаз *сћ, сљ* итд. у *-шћ-, -шљ-* претставља несумљиво прелаз *сћ* у *ćћ, сљ* у *ćљ* и даље у *шљ*. Да је тако, показују особине самих ових група. *Ш* у *шћ* (то вреди и за *ж* у *жђ*) претставља и данас *ć* или *ш́* (*ź* или *ж́*), док је у *мишљу* прешло у право *ш́* (у *ражљутити* у право *ж*). Према томе у *бојазљив, разљутити* и сл. имамо успостављено наново *-зљ-* који не дају више *-źљ-*, па не дају ни *-жљ-*; међутим *ć* и *ź*, не прешавши испред *ћ* и *ђ* у *ш* и *ж*, остали су до данас као гласови те врсте.

Као што сам и раније говорио, овамо долазе и појави типа *дршћем – дрхтати, дашћем – дахтати, бахтати – башћем; Бихаћ – Бишћа* и сл., који су добивени када је *х* у нашем језику било фрикативно. Група *хћ* давала је *х́ћ* и даље *ćћ* као и у *лишће*. Познато је да су од горњих глагола у употреби и облици *бактати, бакћем* и сл. са изговором *х* као *к*.

7) У ову групу једначења долазе и примери једначења потоњег сугласника *н* према *ћ* претходног слога: *синоћни – синотњи.*

броћно – бротњо;
кућни – кутњи;
срећни – сретњи итд.

Овде имамо сливена два процеса: прво, једначење потоњега *н* према *ћ* које му претходи:

броћњак, воћњак и сл. од *броћни, воћни*; а затим прелаз дисимилизацијом *ћ* у *т* у оваквом положају.

8) Једначење по месту образовања находимо у речи *кћи*. Стари је облик *тћи = дъћи*. Пред *ћ*, које се находи у устима дубље него обично *т, т* добија нијансу звука *к*, па у тај звук и прелази (од XII века); али се напоредо употребљава и *tći*, што је морало дати *ћи̂*. У *кћи к* прелази у *х* једначећи се донекле са фрикативним карактером *ћ*, али подвргавајући се и редукцији о којој ће се још говорити; оно прелази даље у *ш* (*шћи, шћер*).

Ја мислим да у *мдгбудем* имамо место *моћбудем* образовање по аналогији према *дадбудем* и сл. од *дат будем*.

У *Дмитар – Гмитар, длијето – глијето, подретло – порекло* имамо, по мом мишљењу, замену једним експлозивним другога на основу акустичког момента. Тога у нашим дијалектима има доста.

Најзад и у књижевном језику, а нарочито много у дијалектима, може се констатовати тенденција да се сугласници *н* и *л* иза и испред *к* и *г* развијају у правцу палаталности: *гњио, гњила, гњусан, гњусоба, Игњат, гњида, гњев* и *гњездо* (врло често), *књига, књегиња* и сл. или: *рањка, црњка, црњкаст, цењкати се, дебељко, затиљак – затиљка* итд.

Ако се узме да је по месту артикулације *к* или *г* удаљено од обичне артикулације *л* и *н* и да се при прелазу од једне артикулације другој ставља у покрет много већи део језичне површине него што је потребно за *л* и *н*, јасно је да тиме *л* и *н* могу постати затворенији и дати у резултату извесне врсте звук *њ* и *љ*.

П.

СКРАЋИВАЊЕ И ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА

1. Говорили смо већ о губљењу изједначених сугласника у потпуности пред истим сугласницима и пред африкатама са истим првим компонентом: *бежични, оца = бежжични, отца* и сл. Сада ћемо узети случајеве где се губљење извршило у прасловенској епоси у нашем језику, а где се по савременим законима нашега језика оно не врши. То је један од врло лепих примера да у различним епохама истога језика могу бити гласовни закони сасвим друкчији.

а) У прасловенском језику испред *н* испадају сугласници *т* и *д*, *п* и *б*:

спати – сан (= сѫпати: *сѫпнѫ);
топити – тонути (= топити: *топнѫти);
светлост – свануги (= свѣт-: *свьтнѫти);
шиба – шинути (= шиб-: шибнѫти);
скидати – скинути (*съкыд: съкыднѫти*);
гртати – грнути
кретати – кренути итд.

По себи се разуме да је овоме губљењу претходило једначење, *-pn-, -bn-* итд. прелазили су у *-pn-, – ḇn-* итд. (назално *p, b, t* и *d*), што је давало даље *-mn-* или *-nn-* (прво од *pn* и *bn*, а друго од *tn* и *dn*).

У савременим епохама нашега језика ове се групе сугласника задржавају: *обносити, обновити се, сапнем, окопним, шапнем* (исп. *шанути* старо), *седнем, дно, гладна, однети, ситно, блатна, паднути, седнути*.

б) То исто вреди и за старо

-ски- *-згн-*	који дају	*-сн-* *-зн-*:

звизг- – звизнути; прск- – прснути; бризг- – бризнути, тѣск – тесна, стиснути итд. Међутим у нашем језику имамо: *мѣскноу* M. S. 114, *плоскни* ib. 127, *раскнежити*. Питање о самом *к* и *г* испред назала у прасловенском није још довољно разјашњено (исп. *бринути се – брига*) и сл. У новијим епохама нашега језика (а можда већ и у прасловенском) они се чувају; *бегнути, викнути, стигнути* и сл.

в) 1. Једна од основних особина нашег језика јесте да *прасловенске* групе *-dl-* и *-tl-* упрошћава. Он се у том правцу слаже не само са свима јужнословенским језицима него и са целом руском групом; док западнословенски језици чувају групе *-tl-* и *-dl-*:

молитъ, молити: пољ. *modlić*, чеш. *modliti*; р. *плёл, плео, плелъ* ст. слов.: ч. *pletl*, п. *plótł* итд. Међутим у новијим епохама нашег језика те групе могу стајати: поред продужења старих облика *плео, пала, рало, мео, мела, крала, прела* итд. имамо нове, на нашем земљишту образоване облике: *седло, сврдло, котлар, петлић, метла, одлучити, подложити* итд.

По себи се разуме да је овоме упрошћавању и у прасловенскоме претходило једначење *-tl-* или *-dl-* у *-ll-*; исп. напр: у лат. *sella –*sedla* итд. и у другим језицима сличне процесе.

2. У прасловенском не може стајати ни *-kt-* ни *-pt-*, *-bt-*, *-vt-* (напр. *насъпѫ: насоути, насием – насути, длѣто – *delp-to*, *плетѫ – plekto* итд. У нашем језику све те групе (уколико се не противе правилу о једначењу по звучности) могу стајати у нашем језику: *опток, хрпта* (исп. *хртењача*), *сокта, бактати се* итд.

д) Видели смо шта бива са два једнака сугласника у нашем језику, напр. од *-т – т-д – т* – и сл., они се упрошћавају, изједначивши се. Међутим у облицима који воде порекло из прасловенског језика није тако. Ту два једнака дентала развијају између себе *с* или *з*, тако да пред њим прво *ш* или *д* отпада: *грести: гредем, вести: ведем, цвасти: цватем* и увек тако. У већини случајева где има у нашем језику *-ст-*, оно је овога порекла: *сласт: слад-ть, напаст* итд. Уосталом овај појав залази и у епохе пре развитка и прасловенског језика. Већ у праиндоевропском се овакво *-с- или з* развијало у оваквом положају (тј. већ тамо је *t t* давало t^st, а *dd* – d^zd који су се даље различно развијали у различним индоевропским језицима).

ђ) Сем ових појава, наш је језик знао и за многе друге у епоси заједнице словенске. Што находимо данас у нашем језику *ос, особина,* а у лат. *axis, тесати*, а у инд. **tekš-*, код нас *десни, десница*, а у грчком δεξιός, лат. dexter – то су све појави прасловенског језика и већ смо тада у поменутим речима нашим добили просто *с* које се, према томе, находи у свима словенским језицима.

Тако исто и у другим случајевима. У словенскоме прајезику *д* или *т, к* или *т, п,* или *б* нису могли стајати испред *с* (напр. гусле; *гуд-сле, јасле: јаg-сле, оса – vapsà* у лит. итд.), међутим, као што је познато, ти сугласници у новијим епохама нашега језика могу стајати пред тим сугласником.

Тако је исто у прасловенској епоси *д* испадало испред *м* или *в*, исп. напр. у садашњем времену у множ. *дамъ, давѣ* и *дадѧтъ* (у срп. *дамо, даду*). Испадање *к* у нашем *ријех* јесте прасловенско: *рѣхъ* у свима словенским језицима у којима се оно сачувало.

Већина ових примера улази у прасловенску граматику; али ви видите како су у нашем језику испреплетани појави прасловенске епохе његова развитка и савремених епоха, тако да се о тим епохама стално мора водити рачуна ако хоћемо да разумемо појаве нашег језика. Иначе ће се јавити таква мешавина црта, правилних и неправилних, да се ништа не може разумети, и, што је најглавније, нећемо имати никаквих критерија за разумевање природе самих појава. Напр. у нашем језику од *гребем, зебем* и сл. глагола имамо у начину неодређеном *грепсти, зепсти* итд. Какве је природе тај појав? Од **гребти* у праслов.

је морало бити добивено *ḡрети* (исп. *ḡрети* у ст. слов. или у нашем језику *насӣем, насути*); у нашем језику према садашњем времену *ḡребем* – добивено је *ḡрейти*, а према глаголима типа *ведем – вести* уметнуто је још и *с* – *ḡрепсти*. У другим словенским језицима остало се само на овом последњем моменту, исп. руско *ḡрестъ* веслати, пољско grześć. Тако се за сваки посебни случај мора утврдити, како је постао.

2. Сада прелазимо на правила која вреде за савременије епохе српскохрватскога језика, па према томе и за савремени књижевни језик:

а) када се сугласници *т* и *д* находе између два сугласника од којих је први један од ових: *с, ш, ж* и *з*, а други *н (њ)* или *м* или *љ* – онда се *т* и *д* увек губе:

радостан – радосна, уста – усмено,

болестан – болесна, ḡодиште – ḡодишњи, ḡодишњак,

лист – лиснат, кост – кошљив – костљив итд.

Да је то појав стар, показују нам примери у повељама нашим: *пречесникь* (1349, M. S. 145), *часномь* (1392, M. S. 222), *ѡбласни* (ib. 234), *ꙗкосни* (П. I, 8, *радосни* (П. I, 17), *милосник, навлашно* M. S. 240, гвозницу. M. S. 439, *увѣжьбано* (П, I, 166), *увежбахь* (П. II, 117) итд.

Фонетско је објашњење: t губи експлозију у -stn-, задржавајући првобитно имплозију; она се доцније и сасвим редуцира.

Под утицајем облика у којима је губљење дентала оправдано често се дентал губи и тамо где нема за то разлога: *празан – празна* – м. *праздан, нужан – нужна* – м. *нуждан, ласан – ласна* – м. *ластан* итд. Али ово су само појединачни примери.

б) Под истим приликама, само када је други сугласник ма који експлозивни сугласник – *п, б, к* и *ḡ* губе се *т* и *д* у нашем језику:

*ḡост – ḡозба – *ḡоздба; ḡроздак – ḡроска – *ḡростка;*

*част – чазбина – *чаздбина; лист – листа – *листка* итд.

У новим речима може се и овакво *т* и задржавати и губити. Исп. *модискиња* (од модисткиња), али *комунисткиња* и *комунискиња, азбестни, протестни* и сл. Може се претпоставити да се овакво *т* задржава по аналогији, *комунисткиња* према *комуниста*, према чему је *комунискиња* гласовне природе, *азбестни* према *азбест, протестни* према *протест* и сл.

Исп. грађу о овоме у чланку Р. Бошковића, Протестни, азбестни итд. Наш језик н. с. I (1949–50) 285–294.

в) *т* и *д* у српском језику губе се испред *с, з* или образују са њима сливене звуке *ц* и *дз* или се са њима једначе по звучности.

У засебним речима они се губе као у *оздо, озḡо* итд. (= *одздол, одзḡор* итд.); али *братски* (-цки), *луцки* или *лутски, хрвацки* или *хрватски, браство – брацтво – братство* итд. За све ове случајеве најбоље би било узети компромисан начин писања са *т*, јер данашњи начин са *д* у неким случајевима ствара велику забуну.

Исп. у стар. јез.: господцтни M. S. 300, Поцтиње (Подьстѣнье) ib. 439, прицтоном (прид Стоном) ib. 281, или: госпоства M. S.217, 435 итд. Под утицајем напоредне употребе испред *к* оваквога *ц* и *с*, добивено је у таквом положају *ц* према етимолошком *с*: *Атанацко – ско, ласкати – лацкати, сквара – цквара, трускати* се – *труцкати* се итд.

Да ли је у *коцка* поред *коска* (= костка) *ц* добивено на овај начин или метатезом *ст* у *тс* – тешко је рећи.

2) Када се *с* налази иза сугласника сличне врсте, а наиме: *ж, ш, ч* и *ц* оно се губи:

јуначски – јуначки; лупежски – лупешки;

бечски – бечки; сиромаштво – друштво;

вражски – врашки итд.

Када се *ч* које се овако очувало нађе испред *т*, оно се скраћује у *ш: јуначтво – јунаштво, девојачтво – девојаштво* итд; међутим када је такво *ч* испред *к* оно остаје неизмењено: *градачки, дубровачки, Митровачки* итд. Овде се само о томе напомиње, о томе ће се доцније говорити исцрпније.

У свима овим случајевима очекивали бисмо једначење према *с*, чега нема (као што бива у другим словенским језицима), већ има једначење *с* према *ш* или *ж* који му претходе.

3) Нарочите врсте случај имамо када се сливени сугласници ћ и *ђ* находе испред *с*; тада се то *с* може изгубити, а може и остајати. Када је за њим сугласник *к* чешће се губи, а када је за њим сугласник *т* – обично остаје.

Белопавлићски, ћумићки, пећки и *пећски, боговаћки, вармећки* и *вармећски* итд.; међутим: *могућство, покућство* итд.

И овде имамо случај нарочите врсте: *с* се једначи са претходним *ш* у *ћ* и испада; међутим да је извршено једначење *ћ* према *с*, имали бисмо *ц* (као што бива у другим словенским језицима од *-чс- -цс- ц* и сл.).

ђ) Сугласник *к* губи своју експлозивност у многим положајима (нарочито у говорима нашим), а нарочито испред експлозивних и сливених сугласника (африката):

хћи – шћер (као што смо видели), *h tebi* (Задарски лекционар), *mehčinati, lahčini, lahka, техчају* (Дивковић), *пракци – прахци* (у гов.); чак каткада и м. *већши – вехши* и сл. (вероватно преко *векши* и сл.).

е) Ја сам већ помињао редуцирање *воћка у војка, ноћца у нојца* и сл.; у првом случају имамо појав уско дијалекатски, а у другом појав шире природе.

ж) Сливени сугласник *ч* губи први саставни део увек испред *т: почтен – поштен, что – што, чтити – штити* итд. Ово се упрошћавање извршило од најранијих времена и находи се у случајевима као *јунаштво, девојаштво* итд. Да наведем овде неколико занимљивих случајева у којима је овај процес сложенији: од *тьштета* имамо прво *чтета (исп. отшли – очли* и сл.) П. I 7, 131; П. II (81), ѡчтетитѣ M. S. 210 (бос.) и сл. у којима је *тш* дало *ч*, па затим је *чт* прешло у *шт: щету* M. S. 218 и данас *штета* (да ли је у језику постојало и чькета M. S. 54 – тешко је тачно утврдити); овамо долази дьштица – чьтице M. S. 98 – *штица* у дан. јез.; *кадшто – качто – кашто; *слободштине – слобочтине* M. S. 382 – *слобоштине*, исп. са овим десѣщине M. S. 28, *натьште – начте – наште* (*наште срца*). По себи се разуме да се и овде није морао увек извршити цео овај процес, већ је *т* могло ишчезнути и испред *ш*. Овамо иду и случајеви као *лишце, сунашце, јагњешце, бремешце* итд., јер се овде *ч* находило испред *ц* чији је први компоненат *t* (т). Колико облици *ријечца, облучца* заиста постоје у нашем изговору тешко је рећи; али је несумњиво да су то нова образовања са *-чц-* која се, по свој прилици, изговарају са једним *ц*

(ријеца, облуца), иако се, под утицајем *ријеч, облучац* и пишу са *ч* и каткада и према написаном изговарају.

Ако се са овим испореди *мачка, играчка, кучка* и сл., затим *јуначки, трговачки* итд., онда је јасно да је при редукцији *т* у *-чт-* тј. t͡št играо улогу факат што се на тако блиском растојању понавља исти сугласник (дакле, имали смо и извесну врсту дисимилације). У дијалектима нашим имамо (нарочито у чакавском делу) каткада и редукцију у овом случају: *taška, deško* итд.; тада имамо појав исте врсте као у *хрватски – хрвацки* и *хрваски.*

У *учтив* имамо *-чт-* у позајмљеној (туђој) речи. Напоменућу и чьбан које даје правилно *џбан*, а које се скраћује у *жбан* (*džb* > *žb*).

3. Засебно место у овом правцу заузима почетак и крај речи.

Овамо долазе случајеви: *бзова – зова; пшеница – шеница; Дмитар – Митар; птица – тица; ктитор – титор; тко – ко* (тко добивено метатезом од *кто* још се употребљава, али *ко* већ П. I. 79, никѡ П. II. 118); *пчела – чела; где – де, ди, ђе* (од XVI в.; овај облик зна и за метатезу дге у споменицима XIV и XV в.; са изгубљеним *д* имамо облик *ге* у југозап. крајевима нашег народа; *тканица – каница; гњирити – њирити; гмилети – милети* и сл. итд.

Разлог губљењу сугласника (које се посматра нарочито у групи експлозивних сугласника) првобитно је у губљењу експлозивности, што повлачи за собом и губљење артикулације (исп. *ко, тица, ди* и сл).

Код сугласника на крају речи имамо неколико засебних појава.

а) Сам сугласник на крају речи, гласовним путем, не губи се у нашем језику, када у нашем језику, од најстаријих времена, има *да* M. S. 2, 16, 19 итд.; пода M. S. 52, греде M. S. 101 и сл.; бꙋдꙋ M. S. 2, ходе M. S. 2, проходе *M. S.* 6, враћаю M. S. 6 итд. – то значи да је српски језик добио те облике из прасловенског без сугласника на крају. Ви знате да у старосл. има напр. *бѫдетъ, бѫдѫтъ* у 3. л. једн. и у 3 л. множ., али већ се по кашто и у старословенскоме находи *бѫде*; то значи да је у прасловенском било* *bǫdetъ* и **bǫdet* што је морало дати *bǫdetъ* и *bode* у ст. слов. У нашем језику уопштено је и 3. л. једнине и множине без крајњег *t*. Код *дастъ, ѥстъ* имамо *да, је*; то је дошло по аналогији глагола као *знаш = даш* и *зна* повукло је и *да*; а *да* м. *даст* повукло је за собом *је* м. *јест* и поред *јест* (доцније су се ти облици употребљавали у различном значењу).

Што код прилога имамо *ју̏че̄* поред *ју̏че̄р, ве̏че̄ – ве̏че̄р* (увече), *о̀зго̄* поред *о̀зго̄р* и сл. (без крајњега *р*), то и ту немамо појав гласовне природе (јер у другим случајевима на крају речи *р* не отпада), већ губљење *р* под утицајем прилога типа *ондар* и *онда, тадар* и *тада* којима се може додавати партикула *р* и не додавати.

б) Праву редукцију сугласника посматрамо на крају речи у данашњем нашем језику. У речима које се завршују звучним сугласником на крају, данас у већини дијалеката наших имамо скраћену звучност; само у маломе броју наших данашњих дијалеката изговара се *ду̑г* (са *г*), *гра̑д, бо̏б, ду̏д, во̏з, но̑ж, че̏ља̄д, мла̀деж, во̏ђ, сму̏ђ* итд., већ имамо увек *звучно-безвучне* сугласнике. То значи да је изгубљена звучност, али да је задржан слаб притисак ваздуха који је карактеристичан за звучне експлозивне сугласнике. Међутим та звучност не мора бити скраћена у потпуности, већ се може нешто од ње и задржати у изговору ових *звучно-безвучних* сугласника у нашем језику. У сваком случају

она не претстављa потпуну безвучност сугласника са свима њиховим карактерним цртама.

Однос звучно-безвучних сугласника на крају речи, напр. у ном. и акуз., према звучном сугласнику у другим падежима учинио је те смо у неким речима према безвучном сугласнику по пореклу добили звучни сугласник у косим падежима (пред вокалима). Тако смо од *кòмāт* добили *кòмāда* (исп. *град*^{т}: *града*), а доцније и *кòмад*^{т}: *комада*; то исто вреди и за *рӱковēт*: *рӱковēди*, а после и *рӱковēд*^{т}). По себи се разуме да се чува и стари ген. *комата, рӱковēти*. Тако се може објаснити и развитак *мозак* (мозга), *дрозак* (дрозга), *бризак* (бризга) и сл.; пошто је добивено *мозаг*^{к} – под утицајем многобројних образовања на *к* добивено је *мозак*, а пошто је већ у парадигми однос *дӯг*^{к}: *дӯга*, то и однос *мозак: мозга* није чинио тешкоће.

в) Најзад, трећи случај редукције крајњих сугласника имамо када се на крају нађе једна од ових група:

ст, зд, шт и *жд*.

Ту се губи крајње *т* и *д* у нашем језику врло рано, вероватно још у XIV. веку. Данас имамо у књиж. јез. *још (јошт), навлаш (навлашт),* затим у говорима *милос, слабос, плаш, гроз, даж, дваш, триж, јес* итд. Не треба да нас буни употреба *мӥлост* и сл. облика у данашњем књижевном језику и у старијим споменицима нашим: ту је поново унесено *т* из косих падежа, али то не значи да се процес губљења *т* није вршио. Исп. напр. „Кад би ме тва радос у милос вазела“ Ш. Менчетић, поч. XVI в., „А кад бих најмању милос ње имао“ Н. Нањешковић, XVI в., код Кавањина напр. у делу писаном поч. XVIII века находимо: „даровати милост“ и сл.

Код речи као *јошт* – *т* је наново унесено из облика *јоште-р* итд.

И овде се редукција своди на редукцију експлозије, као што је код звучних сугласника редукција звучности. Та редукција повлачи за собом – губљење сугласника (град^{т}).

Према овоме свему у овом правцу се може констатовати двојака редукција: 1) редукција полугласника на крају речи (милост), 2) редукција експлозије завршног сугласника групе сугласничке (град^{т}).

4). Несумњиво у ову групу промена (редукције) долази замена код свих чакаваца и код већине приморaца штокаваца (можда и свих) сугласника *м* сугласником *н*. Пред таквим *n* јавља се често назалиран самогласник, а каткада имамо место *-от* – *ǫ, -ет* – *ę* – само назални *вокал*. Наприм. ја сам забележио у дијалектима Хрватског Приморја; *držin* (= držim), šćāpǫ́n (= šćāpóm) итд.; а тако исто и *nōžę̑* (= nožem), poį̑ (= pojim) итд. Овога појава има и код некојих муслимана (напр. у Подгорици или погдегде у Босни). Интересантно је да се у неким дијалектима, напр. у Дубровнику, уснени назал поново уноси у речи према паралелној употреби у облицима где уснени носни сугласник није на крају слога или на крају речи: *дим* – м. *дин*, према *дима, -му* и сл.; *Рим, плам, сам, лаком, питом* итд. према *Рима, Риму, плама, сама, самога, лакома, питома* и толиким другим облицима у којима се находи неизмењени сугласник.

Овај се појав находи у споменицима, нарочито чакавским, од XVI века.

Р.

УМЕТАЊЕ СУГЛАСНИКА

1. У школској граматици се под овим називом разумеју појави врло различне врсте, и оно што претставља гласовну особину језика, и морфолошку, и оно што смо добили из најстаријих епоха нашега језика и што се данас јавља у њему. Као обично досада, ми ћемо ставити сваки појав ове врсте на његово право место.

а) Код неких глагола „умеће се" *н* које каткада постаје стални саставни део њихов, а који је само случајни елеменат: *уни́ћи* напр. и *уи́ћи* или *сни́маши* (исп. узимати); код именице *ȕгао* имамо и *нȕгао* и сл. Ово *н* је врло старо и находи се још у једној групи облика који на први поглед изгледају као да никакве везе са њим немају. То је *н* (које гласи, везано са ј, – њ) у *њеїа, њему, њих, њим* итд., јер је првобитно та заменица гласила *јега, *јему, *јих, *јим као што показује и данас заменица за женски род *јој, ју је* (од старог генитива) и паралелна пуна форма *њој, њу, ње*.

То су појави морфолошке природе (добивени на тај начин што су предлози *въ* у *съ* имали некад на крају *н*, дакле **вън* и **сън,* па су у вези са глаголима давали *вън-иши – вънити* у ст. сл., а у нашем језику *униши; сън-имаши – сънимаши* и сл. (исп. у старом језику сѫ- *сѣдь* где је *сън* пред сугл. дало сѫ). Код анафорске заменице имали смо *сън – јимь > сън̑им, вьн-јеїо > вънеїо.* Када су са овим предлозима употребљавани облици са *н̑-*, они су се почели употребљавати и уз друге предлоге који нису имали *-н* (напр. *ошъ неїо* и сл.). Руски је језик сачувао старе односе, напр. *еїо дом* („јево", његова кућа), али *у неїо дом* („у њега је кућа", тј. он има кућу).

б) Али ти појави могу бити и гласовне природе. Када гласови типа *о* или *у* стоје испред или иза других вокала (*а, е* и др.), може се између *о* и *у* и тих вокала развити прелазни глас какав који даје обично *u̯* = в. Ми смо већ говорили о *уво, сув, дуваши* итд. Овамо долази например *бла̏вор* (рум. baláur – *блаор*), *увјесши* м. ујести, *увијеdаши, озловијеdиши* од *озлоијеdиши* у говорима итд. Или иза *и* развија се *i̯* = *j*, напр.: *Михо – Мио – Мијо, Михаш – Мијаш* итд.

То исто вреди и за предлоге који се находе пред именицама: у Вораховици = у Орах- Сп. III, 1, у Ворашахь = у Ора- ib. 12 итд; или: иıако (= и ако) M. S. 33 (bis), иѣко ib. 44, 45 итд.

У засебним речима (као што смо видели код сугл. *в*) ти сугласници остају, исп. напр. *руковеш* м. *рукојеш*, а после ишчезава *ј – рукоеш* и даље *руковеш* (rukou̯et) (исп. ст. слов. рѫкоѩть).

в) Између сугласника *с* и *р* или *з и р, ж и р*, па каткада и *ж* и *л*, умеће се *ш* или *d*: у *сшруја*, исп. ст. инд. *srávati* „*шече*"; *сесшра*, исп. лит. *sesers*, нем. *Schwester*; у *мезdра, ноздри* и сл. речима имамо уметање прасловенско, међутим у *ждрѣбе, ждрѣло, ӣрождрѣши ӣрождрем, ӣрождерем, ждерем, разрѣшиши – раздрѣшиши* и од овога прост глагол *дрѣшиши* (исп. *обискаши: бискаши*) и сл. У дијалектима има тих појава још више: напр. у Боци: *зdрака, заздреши, зdрео, ждрак, ждрака* у Ц. Г. *ждли̑јеб* и сл.

У свима овим случајевима има пресек струјења ваздуха почетком изговора потоњег гласа – што даје утисак звука *ш* или *d*, пошто су сви поменути гласови дентални (*с, з, ш, ж*).

С.

МЕТАТЕЗА

1. Почива на психолошким основима: да се неки глас будући присутан у свести, раније изговори него што би требало према основној гласовној слици дотичне речи. То особито често бива када је код некога мало нарочито психичко стање (кад смо у афекту, недовољно пажљиви и сл.). Отуда обичне грешке у овом смислу и када смо заморени, слаби или расејани.

Она се може извршити код гласова који су у непосредном додиру (метатеза једног слога) или код гласова различних слогова.

2. Узећемо примера непосредног додира гласова: *сшакло, цкло, цакло; Сшака – Цака, Сшана – Цана, цволика – сшволика;*

вешх > вегг – вегд; обвешшаши > обвешшаши; лишше > лишше, мжириши, жмириши, мжул (modiolus) > *жмул, жмуо, лжица > жлица; пукиа* (Bükse) > *пушка*;

пладноваши > пландоваши, где – дге – ге; кшо – шко;

всега > свега (затим: *сав*); у диј. *наћве > навће, седло > селдо, авлашан* и *алвашан*;

бајрак и *барјак; бајрам* и *барјам; ладјица* у Хрв. Крај. – *лајдица* и сл.;

овђе – вође; онђе – нође.

3. Метатезе у различним слоговима има такође, нарочито у дијалектима нашим. Ја ћу навести тек понешто (исп. у глави о *в жрвањ* и сл. прим.): *левши: вљеши, могила – гомила, куцаши – цукаши, печиши се – чепиши се, цршало – шрцало, налијеш* (тал. nappello), *каїрал – каїлар* (corporal), *караула – калаура* (karavul), *кочања – чокањ, њушка – шуњка, њушиши – шуњаши се, манасшир – намасшир, бунар – буран, коїрива – їокрива* итд.

Т.

ДИСИМИЛАЦИЈА

1. Разједначавање се може вршити и у истим и у различним слоговима у различном правцу. Најобичнији је случај дисимилације када се два сугласника истога начина образовања једнога слога или непосреднога додира разједначе тако да само један од њих остане са старим начином изговора, а други прелази у сродни глас без специфичнога начина изговора који остаје код првога гласа. Видели смо како *Мнеци* (од *Внеци*) даје *Млеци, многи – млоги, мниши, млиши, најамник – најамлик, димњак – димљак, помња – помља, сумња – сумља*, – *мњах – мљах* итд. у народним говорима *Л* (љ) се образује на истом месту у устима где и *н* (њ), само није носно. То исто вреди и за *м* у речима *гумно – гувно, Думно – Дувно, обрамница – обравница, шамна – шавна, ломна – ловна, шамница – шавница* итд. *В* се образује на истом месту где и *м*, само нема носне артикулације. Према томе ово је појав супротан прелазу *в* у *м* у дијалекатском: *дамно* м. *давно, ждрмњи* м. *жрвњи, димно* м. *дивно* итд.

2. Много је чешћи појав ове врсте у нашем језику у различним слоговима, на извесном растојању. Нарочито се то находи у страним речима: *фланер* – м.

фланел, Глиīорије – м. *Гриīорије, йоклисар* – м. *йокрисар* (ἀποχρισιάριον), *саландар* исп. σαραντάριος, *бенберин* поред *берберин*; затим: *зламење* од *знамење, йодлимача* м. *йоднимача, жуванце* м. *жуманце*.

Овамо долазе и појави као: *неимар* исп. турско *mimar*, *наком* исп. *након* (ако овде немамо морфолошки појав, исп. *истом, нетом* и сл.).

Нарочите врсте случај имамо у *слобода* м. *свобода*, где се врши дисимилација двају уснених сугласника.

3. Али најчешћи је и најобичнији случај дисимилације када се од два једнака или слична сугласника у два оближња или два удаљенија слога један избаци.

Напр. *обеушити* м. *обезушити* (*з* и *ш*), *оавијестити* м. *обавијестити* (*б* и *в*); *цређшња* (или *чрѣшња) даје *трешња* на тај начин што се *с* из *ц* (т͡с) подвргава дисимилацији према потоњем *ш; двадест, дванадест* старог језика и сл. дају *дваест, дванаест* (у споменицима се сачувало, као што смо напред видели, и *два на десете* и *два на десте* и сл.).

Овамо долази и велика група имена типа *Берисав, Боīосав, Милосав, Радисав, Вукосав, Љубисав* – са променом *-слав* у *-сав*. Проф. Маретић (Gram. 108–109) позива се овде на језик Даничићев у којем обично находи *Радислав, Владислав, Светослав* итд., а у придева *Радосављева, Владисављева, Нинасављева, Миросављева* итд. Из тога Маретић изводи закључак да је у ових имена *л* дисимилаторним процесом изгубљено првобитно у присвојних придева где се оно јављало на кратком растојању од *љ*. Одатле би се губљење *л* распрострло на проста имена. Да је то тачно, показује нам и наш стари језик. У споменицима од XI – XV века (в. Даничићев Рјечник из књижевних старина), напр. поред имена *Радослав* находи и име *Радосав* у истом односу, док је код придева обично *Радо-саль* (ч. Радосаљ) и код презимена *Радосаљић*.

Међу појаве ове врсте долази и губљење *л* у *блаīослов – блаīосов, блаīослињати* > *блаīосивљати* које је, после испадања *в*, дало *блаīосињати*; да ли можда и овај глагол сам није утицао на губљење *л* у *блаīослов* – тешко је рећи; али је несумњиво да се поред *блаīосињати* употребљава и *блаīослов*, што и показује да у њему испадање *л* не мора бити изворно. Овамо иде и *човек*. Ова реч је до XV в. гласила *чловек*; од тога времена и у штокавском и у чакавским говорима имамо *човек* (човјек, човик), док се код кајкаваца и даље употребљава *človek*. Овде би била дисимилација по акустичком утиску: *л* и *в* имају у себи нешто од тембра звука *у*, и то је, изгледа, било довољно, па да се дисимилација изврши. Али ипак тешкоћа објашњења овог појава остаје и даље. Док се овде врши дисимилација *л* и *в*, дотле се у другим случајевима не врши: *слава, слово* итд. зато и поред објашњења које дајемо, мислим да су нова испитивања у овом правцу потребна.

Овамо долази и *како = као* и под његовим утицајем у Ц. Г. *йрео* м. *йреко*.

4. У појаве ове врсте долази и избацивање целога слога када је он потпуно једнак са слогом до њега. Напр. *бременоша* м. *бременоноша, законоша* м. *закононоша, иконосац – икононосац, Танкокоса – Танкоса, часословац – часловац*; у реченици: *он је видео = он је је видео*. Под утицајем тога изоставља се *је* и испред *се – он је се вратио: он се вратио,* али је могућно и гласовно објашњење: *он се је... = он се...

Пропуштање сугласника има и друге природе: напр. *īлеам* м. *īледам, īлај – īледај, īрем* м. *īредем* и сл.; то долази од пасивне артикулације која се јавља

у народним говорима. Под утицајем глагола *даши* који има правилно у 3-ем плур. *даду* направљено је *дадем* поред *дам, имадем* поред *имам* и сл. Ово је повукло и *īрем – īредем.*

Ђ.

САЖИМАЊЕ

1) Може бити двојако; сугласничко, када се од два засебна звука створи сливен, сложен звук: *ч* од *-шш-, ц* од *-шс-*, ʒ од *-уз-*, џ – од *дж.* О тим смо појавима говорили, исп. *чшеша – шшеша, коцка – кошска, увеџбаши – увежбаши* и сл.

2) То је обичније код вокала.

Обично се сажимање врши према другом вокалу. Дакле мора се претпоставити и извесне врсте једначења које је претходило сажимању: *ӣ̏јас: пâс, зȁјēц – зêц, пòсао – пòсō, вȅсео – вȅсō, мȍīао – мȍīō, кȁо – кô* и сл. Има случајева где има и само сажимање: *сòкō, сô, вô* итд. од сокоо < < сокол итд.

Према томе разумљиво је и *пȇшнēсш = -аесш, шȅснēсш – -аесш, âмо – ȍвамо, свȁкāко – свȁкојāко* и сл. Одавде излази да би *мêīа, швêīа* и сл. у дубров. дијалекту било фонетско, а *мôīа, швôīа* и сл., исто онако као и *дȍбрōīа, дȍбрōму* итд., било добивено према *шоīа, шому* и сл. Исп. и *двојеīа – двоīа* под утицајем *двоје* и сл.

Исп. још сажимање *ии – кỳшица < кушијица* итд.; у чак. дијал. *bát = bojȁt, stát = sojȁt, gospá = gospoja, vôko = va oko* и сл. С друге стране: *vátok, sêt, sêl, vêt, prolét* итд., наше *нêћу, нêћеш (= не оћу < не хоћу)* итд. у којима је боју контрахованоме вокалу дао етимолошки најважнији *слоī* који се и изван дане везе употребљава: *va otok: va, sȅjat, sȅjal, vȅjat, prolejȁt.* У не хоћу и сл. *х* је врло рано изгубљено под утицајем *не јесам = нѣсам.*

О *нећу* в. моју расправу: А. Белић, О постанку српскохрватских глаголских облика *нећу, ћу* и сличних, Глас САН CXII 1–18.

3) Сем сажимања које је извршено на терену нашега језика има и старијега, прасловенског. Овамо долазе случајеви као *нѣсам = *не есмь, нѣма* – (не има) и сл., затим, веровати, *ā* у *чŷваше – чуваꞌеше* и сл. О том ћемо опширније говорити у одељку о глаголима.

У.

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ГЛАСОВИМА

1. Сугласник ʒ (д͡з) сматра се да је у нашем језику ишчезао прешавши у *з*, али то није тачно. У староштокавском дијалекту он живи у пуној употреби и прелази преко граница старе употребе. Имамо га не само у *ʒвезда* (исп. цвет) и сл. него и ʒид, ʒвоно итд. Од других дијалеката оно је најчешће у дубровачком: ʒора, јеʒеро, ʒет, ʒова, ʒијехат, пронʒор, миʒерија, спенʒа; у црногорском: ʒипа, ʒора, ʒид итд. Како се оно находи већином у страним речима, могло би се претпоставити да је овде страног порекла и да је дошло преко туђица (напр.

из стародалматинског у којем се употребљавало); међутим у старoштокавском ја мислим да оно претставља продужење старих односа старога ς које се добивало у прасловенском од г̄ испред ѣ и и = ς (dz); то је вредело за г̄ и када се и иза њега находило в – ςвѣзда (исп. пољско gwiazda).

2. У знатноме броју речи *с* пред сугласником нарочито *к* и *т̄* изговара се као *ш*: *сврака – шврака, скроб – шкроб, стрoка – штрока, стан – штан, шкриња – скриња, штрцаљка – стрцаљка, шмукнути – смукнути, шкрб – скрб*, исп. још: *шклоцати, шкрок, шкропити* (такође: *клоцати, крочити, кропити); оштрити, оштар* (исп. у југозападним дијалектима *остар*, старошток. **острити* итд.

Вероватно су различни узроци овога појава: 1) у страним речима, 2) усвајање страног изговора ових сугласника, исп. и *жглоб, ждрака* у Ц. Г.; 3) напоредна употреба *с* и *ш* (наравно у различним функцијама) уз *т*: *пустити, пуштати, пуштен, крстити, крштавати* и сл. Тако ја објашњавам у *острити – оштрен, наоштравати* и сл., а после и у *оштар*.

3. Што се код неких прилога јавља покретно *к, н* и *м*, напр.: *даклем – дакле, докле-н*, -м, *дотле* -м, -н, *покле-м, после-м, тере-м, веће-м, послије-н, отоле-н, овде-к, -ка, ондек* и сл. – није га тешко објаснити, бар у већини прилика, речцама -н, -на, -к, -ка, које су некад нешто значиле као појачајне речце али су у току времена изгубиле право значење. Сугл. *м* може бити и морфолошког порекла: *истом* од *исто, нетом* исп. *нето* (под утицајем прилога *гредом, крадом* и сл.).

4. Гласови у страним речима.

Познато је да се језици у изговору истих гласова не слажу: отуда долази да један глас (вокал или сугласник) у једном језику има гласове који му друкчије одговарају у другом. Остављајући ово питање детаљним истраживањима, ја ћу дати овде само неке напомене.

а) *а* кратко различних страних језика даје *о* у нашем језику. То је стара традиција. Свако *ă* у прасловенскоме језику постајало је *о*. Свако ă туђега порекла звучало је уху нашег народа као *å* (о): босиљак – basilicum, јастог – ἀσταχός, *коледа* – лат. calendae, *конао* – тал. canale, *конопље* – *χάννaβις*, коситер – *χασσίτερος*, коризма – лат. quaresima, молер – Mahler итд.

б) *е* у завршном слогу испред *р* и *л* изговара се као *о*: мајстор – Meister, логор – Lager, обор – ober, фратор – frater, шафољ – *Schaffel*.

в) *i* или ü (v) дају у нашем језику отвореније гласове: *калеж* – calix, *чемпрес* – cypressus, *комесар* – Kommissär, *Полексија* – Πολυξένη, *Алемпије* – 'Αλυπιος и сл.

г) Туђе *о* у речима даје затворенији звук, звук *у*, што би показивало да је наше *о* глас отворенији.

Напр. Антун – Antonius, друм – δρόμος, Францyз – Francose, подрум – ὑρόδρομος, бандунати диј. – abbandonare, дуња – *χυδώνιον*, каруце – carrozze, кухати – kochen, нурија – ἐνορία, путир – ποτήριον, рузмарин – rosmarinus итд.

д) *у* имамо такође који пут и од *ü* (υ), од гласа који наш језик не зна: *ћирилица* – Κύριλλος, *панађур* – πανήγυρις, *Јеђупка* – Jeđupat (Египат) и сл.

ђ) Од *е* имамо каткада и *а*: касарна – Kaserne.

е) Видели смо да од *е* народном етимологијом (везивање са другим коренима) бива ѣ: Стје̏пан – Στέφανος, *лијер* – λείριον, *налијеӣ* – nappello, *лијевча* – l cs,. Овамо долазе и речи као *колијер, ӣуӣијер* и сл. у дубровачком говору и сл.

ж) Код сугласника: *чавао*, chiavo, *очали*, occhiali, *рачун* – razione, *ӣуч* – pozzo и сл.; затим *ћелија* – *κελλίον*, *ћесар* – *χασταρ* (у мак. ј.), ђакон – διάχονος, ђа̏во̄ – διάβολος и сл.; Ма̀џар према турском Madžar и Мађар према маџарском – Magyar и сл. Поучни су примери *џебраӣи, џебрак* од словачког žebrati, žebrak, *џак* од мађ. szák, нем. Sack и сл. Употреба самосталнога *џ* (хоџа, џамија и сл.) и оснива се на позајмицама, исто онако као и *ф* (фес, фрајла, фишек итд.), о којима смо говорили. Такво је у извесним случајевима и ς (исп. и чкола м. школа и сл.).

а) У страним речима пред денталним и лабијалним сугласницима умеће се врло често *н* или *м* у нашем језику: чемпрес – cypressus, Алемпије – Ἀλυπιος, амбис – ἄβυσσος, тамбор – табор, арантос (у Рисну) ἀρᾶτός, комендија – комедија, Мелентије – Μελέτιος, Доментијан – Δομετιανός итд.

У њима имамо утицаје најразличније врс̣те: народну етимологију, наслањање на друге сличне речи итд.

АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ

1) Значај српскога језика необично је велики за испитивање не само свих словенских језика него и за испитивање свих индоевропских језика уопште. Јер је српскохрватски језик верније него иједан други индоевропски језик сачувао акценат дубоке старине. Када се ти остаци старе акценатске системе попуне оним што се сачувало или у словенским или несловенским језицима (нарочито балтиским) индоевропске групе језика, тада добијамо готово потпуну претставу о акценатским односима у прасловенском језику.

Систем прасловенске акцентуације једини нам може протумачити велики број појава наше савремене акценатске системе, појава које на сваком кораку наилазимо. Јер као и у осталим деловима склопа нашега језика тако и у акцентуацији највећи део појава наслеђе је прошлости; само релативно мали део пада на савремени развитак нашег језика.

Сем тога, разматрање унутрашње стране наших акцената даће нам могућности да разумемо и акценат савременог књижевног језика – и да његову чистоту негујемо. Јер тек онда када свако од нас, појединце, пореди однос свога акцента, акцента којим он говори, према књижевном акценту, моћи ће добро савладати акценат књижевног језика.

Тако напр. акценат београдских књижевних кругова или београдске интелигенције претставља стална отступања од нашег књижевног акцента. 1) У београдској акцентуацији скраћују се обично дужине за наглашеним слогом напр.: *вйдйш* и *вйдӣш, ру́ка* : *ру̑ку* : за̏руку м. за̑ руку и сл.; 2) Акценат ` у двосложним речима са крајњим кратким слогом прелази у ̏ напр. *же̏на* м. *жѐна, ду̏кат* м. *ду̀кат, се̏ло* м. *сѐло* и сл. Иначе се (сем мањих отступања, напр. сем употребе кановачког *Бо́жић* и *Бо̀жић* и сл.) употребљавају четири књижевна акцента. Тако се за сваки наш крај може с тачношћу одредити: шта претставља нова акцентуација и када се она сведе, према њеним принципима, на сталан акценатски однос према нашој књижевној акцентуацији, – онда се у свему осталом акцентуација нашег књижевног језика мора слагати са остатком те акцентуације.

2) Код акцента треба разликовати: а) *акценат засебних речи* и б) *реченични акценат.* Акцентован слог (носилац акцента) у нашем је језику онај на којем је ритмички највећа снага; акценат реченичних делова је ритмички однос фонетски повезаних делова реченице у групе речи или слогова и, напослетку, реченични је акценат онај који се у односу према свима деловима реченице највише истиче и којим се одређује акценатска узајамност свих делова

реченице. Ми ћемо овде говорити само о првом, остављајући све друго за друге одељке ових предавања (ред речи у реченици и сл.)

У засебним речима интонацијом називамо цело акценатско кретање у њиховим границама: однос различних страна у самом акценту (експираторне и музичке стране), однос различних слогова итд. Сем интонације разликујемо још акценат и квантитет. Квантитетом називамо дужине краткоће слогова изван акцентованог слога.

У акцентованом слогу разликујемо три стране: његову јачину, која може расти, расти и опадати, опадати итд. у границама истог слога, његову висину, тј. растење или опадање акцента по висини тона и његову дужину или краткоћу (однос по трајању међу акцентима). Јачина или снага акцента назива се и експираторном страном акцента, висина се назива његовом музичком страном.

Музичка и експираторна страна акцената се данас одређује и различитим апаратима на које се преноси вибрирање ваздушних таласа при изговору дотичних акцената. Али засада се још увек најтачније карактеристике њихове могу дати на основу њиховог утиска на наше ухо. Јер поред тона (његове висине и низине) има још једна страна која је у овом случају врло важна: то је физиолошко осећање веће или мање снаге употребљене у различним деловима акцентованог слога које знатно исправља све грешке које се могу јавити код апарата (било да се они стављају у уста, било да се на ваљку обележава величина и смена ваздушних таласања).

3) Наш акценат садржи у себи особине које је добио у прасловенској епоси свога развитка, затим има особина које су се развиле у јужнословенској епоси његова развитка и које су заједничке и словеначком и српскохрватском језику; али за нас су особито важни они појави који су се развили на његову земљишту.

У своме излагању ја ћу ићи овим путем: даћу главне системе српскохрватске акцентуације и гласовну анализу свих њихових акцената. Када то учинимо, свести ћемо све наше акценатске системе на најстарију и полазећи даље од најстарије кретаћемо се ка старијим епохама њеним. Тако идући утврдићемо главне акценатске појаве прасловенског језика. Када одредимо промене које је претрпела прасловенска система у самом прасловенском језику, задржаћемо се и на главним променама које су је довеле до стања у данашњем нашем језику.

4) Али претходно морам дати неколико напомена из литературе предмета. Вук Караџић је у своме речнику од 1818 године имао свега три акцента: два кратка акцента ̏ и ̀ бележио је само у речима које су у свему једнаке сем у акценту (на пр. *бȁцати* (бости) и *бàцати* (jeter), јȁрица (јарац) и јàрица (пшеница) итд.; тако је имао ̀ ̑ и ́. У његовом речнику је провео (1852) потпуну систему од четири акцента. Ђура Даничић, који је у више својих студија најбоље досада показао промене акцената у нашем језику (последњи пут прештампано у издањима Српске академије под називом Српски акценти, 1925). Наша савремена акцентуација ту је добила своје најбоље фиксирање.

За старију штокавску акцентуацију од значаја је дело проф. Решетара: Die serbocroatische Betonung südwestlicher Mundarten (1900) где су углавноме обухваћени говори Црне Горе, Боке и Дубровника; о осталим системама види код

Белића, Диалектологическая карта сербского языка (1905) и Акценатске студије, 1914.

За најстарију штокавску акцентуацију види Дијалекте источне и јужне Србије, А. Белић (Београд, 1905–6).

За чакавски дијалекат дао је први пут тачно бележење акцената А. Мажуранић у Slovnici Hrvatskoj (1859, Загреб); али је његов материјал недовољан. Добар се материјал може наћи у овом правцу тек у студијама новога времена: за Хрватско Приморје у Замѣтки по чакавскимъ говорамь, (Петроград, 1910) и за славонске говоре код Ившића (Rad 187).

За фонетско-физиолошку страну акцената од значаја су M. Šuńica (Шуњића) „De ratione desingendi vite quaslibet voces articulatas seu de vera orthographia cum necessariis elementis alphabeti universalis. Viennae 1853. Овде је дата, у главноме добро, општа слика наших акцената, која је у фонетско физиолошком правцу допуњена и усавршена тек у новије време. Тај опис потпуно модерно је израдио тек L. Masing у делу које је изазвало, у своје време, велику дискусију: Die Hauptformen des serb-chroat. Akzente (Петроград, 1876) исп. критику Љуб. Ковачевића у (Archiv für slav. Philologie III 685 и д.). Са друге тачке гледишта (експерименталне) дао је схему наших акцената R. Gauthiot у Etude sur les intonations serbes (у Mémoire de la Société de Linguistique XI 336), која је врло интресантна, али која такође не претставља још најбоље што се у овом правцу може дати.

Напослетку да поменем студије о историској страни нашег акцента: проф. А. Лескин, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den Slavischen Sprachen (I 1885; II 1893, III 1899), академика А. Шахматова: Къ исторіи сербско-хрватских ударенӣй (1888), Јурій Крижаничъ „О сербскохорв. ударении у Извеъстія Петроградске Акад. Наука III, св. I.

1) На терену српскохрватскога језика (у смислу лингвистичком) имамо, по акценатском квантитету четири акценатске системе:

а) Новију акцентуацију новоштокавских говора од четири акцента, ̏ ̀ ̑ ́, кратког низлазног ̏ и дугог низлазног ̑ и кратког узлазног ̀ и дугог узлазног ́. Ако се то по који пут понеки од ових акцената и недовољно типично изговара, ипак они су овој акцентуацији познати увек у четири облика своја. Ова се акцентуација находи у шумадиско-сремском говору, херцеговачком и новијем западном.

б) Старију акцентуацију новоштокавских говора од два акцента ̏ и ̑, оба низлазна. Дешава се у овој акцентуацији да се у ограниченом броју случајева и под нарочитим погодбама јави и ́; али то није особито карактеристична црта ̀ се никада овде не јавља. Ова се акцентуација находи у косовско-ресавском говору, у зетском, и у старијем западном. Каткада се оваква акцентуација јавља и у чакавским говорима (који не чувају добро своју стару акцентуацију).

в) У чакавску стару акцентуацију од три акцента ̏ ̑ и чак. §. Чакавски узлазни акценат § разликује се знатно по изговору, а тако исто и по пореклу, од штокавског ́; зато овај чакавски акут ми и бележимо засебним знаком, и ако се он обично у научним делима бележи знацима ́ или каткада и ~. У некима се чакавским дијалектима чакавски акут (§) замењује низлазним акцентом ̑; тада се чакавска акцентуација ничим не разликује од старије но-

воштокавске. Таква се акцентуацаја находи најчешће у југоисточним чак. говорима (у Далмацији).

1) Акцентуацију староштокавских и средњештокавских говора од једног акцента који је најбоље бележити усправном цртицом ˈ. Тај акценат, стојећи каткада на местима старије новоштокавске акцентуације а каткада добијајући нарочито место према одређеним ритмичким правилима, има извесне нијансе, али увек принципски претставља један акценат у дотичном говору.

2) Када се испореде акценти свих система, лако се долази до уверења да су ̏ и ̑, углавноме, свугде исти; према томе имаћемо да дамо физиономију – фонетску карактеристику свега шест акцената:

̏ ̑ ̀ ́ § и ˈ

Сви остали акценти наши (у споредним слоговима, у различним дијалектима) претстављају мање или веће модификације ових акцената.

3) Према одређивању природе наших акцената ја ћу се задржати на претстављању њену *Мазинга* и Gauthiot. То ћу учинити ради тога да бих показао и начин како се та испитивања врше. Мазинг је најистакнутији претставник музичкога претстављања наших акцената. Gauthiot је дао резултате „објективног“ бележења“, помоћу апарата. Најзад у моме претстављању имаћемо поређења дојакошњих резултата тих испитивања и исправљање њихово на основу мојих посматрања.

Б.

ОПИС АКЦЕНАТА

1) Пре свега нам се ваља задржати на опису наших акцената у Мазинга. Његово су мишљење многи оспоравали, али ипак оно остаје као врло карактеристично и садржи у себи схватање целе групе испитивача нашега језика.

Мазинг је имао објекте из Жаркова (околина Београда) и Мркопоља, места у јужној Хрватској. Његова се посматрања на њима само узајамно попуњавају.

На основу жарковачког изговора он је дао овакву схему:

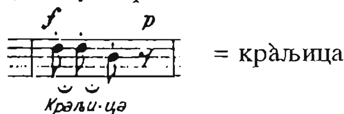

= кра̀љица

На основу мркопољског изговора он бележи:

= гово̀рити = жѐна или že < ěnǎ a

Из овога излази да је по његову мишљењу акценат „кратки узлазни“ двосложан; да у првоме слогу он музички расте (до квинте), а у другом да се спушта са те висине. Оба слога имају подједнаку снагу у тренутку свога највишег тонског момента; када су речи двосложне (жѐна), тада други део овог двосложног акцента има на себи јак удар (иктус), значи да је он претежнији од првог слога.

Исту такву двосложност он находи и код дугог узлазног акцента:

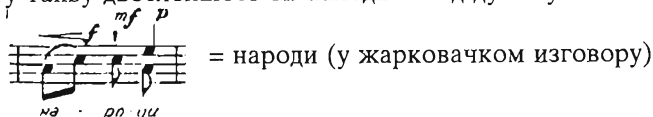
= народи (у жарковачком изговору)

(у мркопољском изговору)

Обележавајући • (тачком) удар, ❜ (луком од лева на десно) глас који се музички пење, ❛ (луком од десна на лево) звук који се спушта, ◡ (доњим полукругом једнога кружића) кратак слог, а — (хоризонталном цртом) дужину он графички овако претставља поменута два акцента:

\` = ◡̇ ◡̇ или 2 S или 2 S (жена)

´ = ◡̇ ◡̇ или 2 S или 2 S (рука)

Код кратког низлазног и код дугог низлазног има по Мазингу врло просте и лако разумљиве типове.

а) ˵ : *dĭm, klĭn, drăm*

˵ он се осећа као моментан, врло кратак удар (иктус), после којега глас толико пада, да се последњи сугласник находи у дубоком слабом тону.

б) ⌒ : drȗg тј. drȗ$_{ūg}$, дакле, прво врло висок тон који се одједном спушта. То исто вреди у за вишесложне речи.

По Мазингу, дакле, имамо две врсте акцената у савременом језику:

1) двосложне акценте (кратки и дуги), којих по томе и не може бити у једносложним речима, то је \` и ´. Код њих је удар или подједнак у оба слога или је у почетним моментима другога слога јачи него у првом.

2) Једносложне акценте, који могу стајати и у једносложним речима, кратки (˵) и дуги (⌒). Ти низлазни акценти једнаки су, по Мазингу, са другим компонентом узлазних акцената.

Остављајући на страну све оно што је споредно у Мазинговој теорији, задржаћемо се пре свега на његовој двосложности \` и ´ Већ одмах после појаве своје изазвала је књига Мазингова критику Љуб. Ковачевића (Archiv Јагићев III књ.). Он је на основу свога изговора, а уз припомоћ музичара Мокрањца и д-р В. Бакића, доказивао: да нема двосложности у нашим агцентима \` и ´, већ да је наглашени слог и највиши и најјачи у нашем језику, сви остали да су слабији. Другим речима, да у нашем језику нема двосложних акцената.

Овакав суд Ковачевићев несумњиво је тачан за његов лични акценат, јер такви су заиста акценти \` и ´ онога краја одакле је Ковачевић; али међу нашим различним крајевима има и разлике у акцентима. Мазинг је за наш језик туђин и он је дао врло танану слику спољашње стране наших акцената. Али има нешто што се не може дати никаквим справама и никаквим описима туђега изговора, што се мора осетити у нашим акцентима. То је оно што Мазинг назива ударом, а што ми називамо снагом или експираторном снагом акцента. Та снага је у самом акценту тако малена и тако танана, да се она може само осетити. У *жѐна, крàљица, нáрод, дòмови* и слично та је снага увек на наглашеном слогу у нашим дијалектима са потпуним развитком наше савремене акцентуације. Мазинг је имао објекте из таквих крајева, и према томе у *томе*

његова опажања нису тачна. Истина је да има крајева где се део удара још задржао на последњем слогу, али то су крајеви у којима се тек сада врши превлачење акцента. Колико год сам имао могућности да посматрам наш акценат, то сам могао констатовати. Али Мазинг у нечем има ипак право. У музичком или тонском правцу он је тачно опазио да је врло често слог са акцентом по висини тона исти или каткада и виши од наглашеног слога. Иначе кретање акцента у унутрашњости слога – углавном је тачно претстављено.

2) Код Gauthiot (M.S.L* XI, 336 и др., Etudes sur les intonations serbes) имамо потпуно разликовање у току целог трајања акценатског, експираторне и музичке стране акцената, тј. њихове јачине и њихове висине.

Он даје ове схеме кретања једног и другог момента:

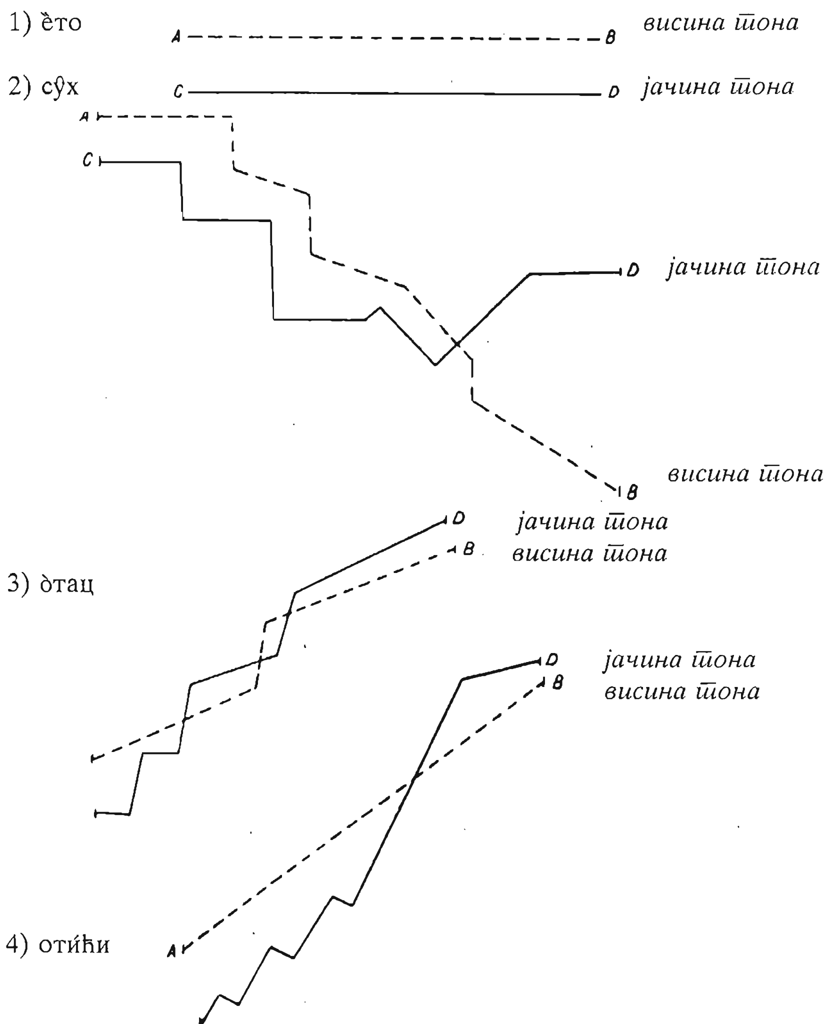

* Mémoire de la Société de Linguistique

За већи део ових схема не може се рећи да је нетачан, већ да је само сумаран и груб. 1) Акценат ̏ силно опада и чини потпуну паралелу акценту ̑ (то се одавде не види); 2) акценат ̑ је, по мом мишљењу, дан врло тачно; 3) експираторна страна није тачна, као што се види у *4*, где она такође није у потпуности тачна, јер она опада од половине акцента, а не само на његову крају. Али ̏ се кашто нетипично изговара, тако да у овом правцу бележење Gauthiot-а не мора бити сасвим нетачно.

3) Већ се из онога што сам досада рекао може видети права фонетско-физиолошка природа четири акцента књижевног језика.

а) ̀ и ́ имају тонску (музичку) страну која стално расте: *сѐло, др̀жава, жѐна, планѝна, вoдѐница* и слично претстављају акценат кратки који стално тонски расте дакле $_{а}\nearrow^{б}$, међутим његова снага, јачина опада пре завршетка наглашеног слога, дакле $_{в}\wedge^{г}$ или $_{в}\wedge_{г}$. То исто вреди и за ́, само са том разликом што је ́ дуг, па зато и растење тона и растење и опадање снаге бива у већим размерама. Напр. у *ру́ка, написати, поврáти, препору́чити* итд., увек имамо:

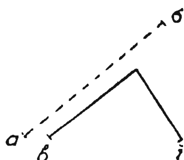

Ово опадање експирације ових двају наших акцената тако је типично да чини карактерну страну (недовољно запажену) ових наших акцената. Оно и чини да се ја никако не могу сложити са мишљењем о његовој двосложности. Главна страна акцента јесте његов експираторни удар; он је у нашем језику сав на слогу под ̀ и ́.

Приметио сам већ да висина тона до које се долази у наглашеном слогу може остати и у првом делу потоњег слога; али одмах затим она (музичка страна) у том слогу опада. Тај други слог може бити каткада у почетку и виши од првог; али снага акцентска увек је усретсређена на првом слогу. ̀ и ́ у двосложним су речима дужи него у вишесложним; напр. у *сѐло* је дужи него у *сѐлити се* у *ру́ка* је ́ дужи него у *ру́чати*. Отуда је дошло да ̀ у неким крајевима у двосложним речима прелази у ́, напр. у шумадиском говору *сéло = сѐло, ду́кат = ду̏кат, óтац = ѝтац*. То исто запажамо и у дубровачком говору (*жéна, сéстра* итд.) и у околним говорима. Ови се акценти довољно типично изговарају у нашем народу. Истина је да код ̀ може растење тона бити скраћено (од квинте на терцу или на два тона), али га увек има.

б) ̏ и ̑ (кратки низлазни и дуги низлазни акценат) претстављају такође паралелу.

Код ̏ тонска страна нагло опада, експираторна такође:

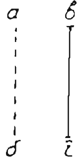

, на пр. *сла̑ва, сла̑вити, си̑нови, лу̑пити* итд.

Остали су слогови толико у ниском, дубоком тону, да се наглашени слог истиче пред осталим.

Овај акценат изгледа често (у крајевима где се типично изговара, напр. у Дубровнику, у северозападној Србији, у Босни итд.) као редуциран ̑. Али има

крајева где он губи своје карактеристично тонско опадање и где се једначи обичним експираторним акцентима са јаким експираторним ударом (такав је тај акценат код чакаваца, у Београду и у многим другим дијалектима нашим, напр. у косовско-ресавском итд).

Код ⌒ имамо обично карактеристично спуштање гласа у два дела, првом необично јаком и брзом и другом слабом у оба правца, у правцу тона и његове снаге. Напр. *Бȏг, пра̑вда, пра̑вдати се, за̑града, сла̑мка* итд. Могли бисмо га претставити са:

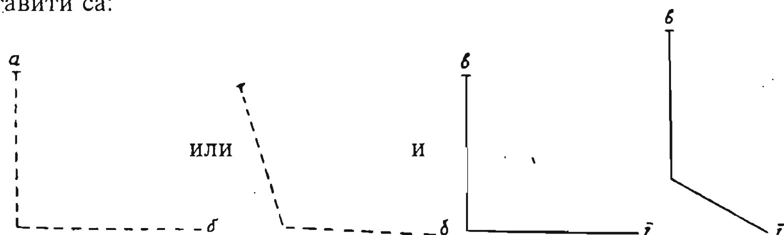

Због скретања у другом темпу овог акцента у извесном моменту његова трајања – он чини утисак прекинутог акцента.

Експираторна страна овога акцента може при крају трајања и бити појачана:

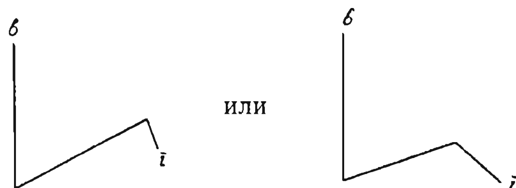

Све дужине иза акцента имају овај карактер, напр. *водѐнӣцā, вра̑бāцā, гле̏дāм, чѝнōвнӣк, дȅвōјка* итд. Зато их је Караџић и обележавао све тим акцентом, дакле: *вòдêнȋца, врâбâцâ* итд. Према томе у свима овим случајевима само први знак (идући од лева на десно) претставља акценат, а сви су остали знаци за дужине које добијају у нашем језику карактер споредних акцената који опадају и у тону и експирацији.

И овај акценат може бити у нашим домаћим говорима знатно редуциран.

4) Два главна акцента који се находе и у другим системима сем у савременом новоштокавском јесу ˵ и ⌒; али сем њих, као што смо видели, има у чакавском дијалекту акценат који обележавамо ﹌, а који се у науци обележава знаком ˊ или код неких ∼. То је тзв. чакавски акут. Напр. у речима: *mlȁtiš, grȁja, kopȁč, klobȕk, zidȁr, kȍń* и слично.

Његова је природа сасвим друкчија него код акцента ˊ. Ја сам (1910), описујућу тај акценат, дао овакву схему за тон и експирацију (снагу):

„У почетку је звук уједначен или каткада и низлазан, затим постаје силно узлазан и у тренутку највишега и најјачега тона он се прекида“.

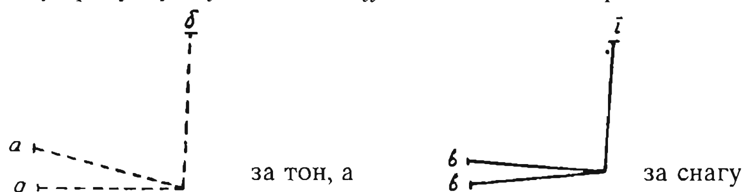

Проф. Ившић, описујући сличан акценат у Славонији, дао је овакву схему:

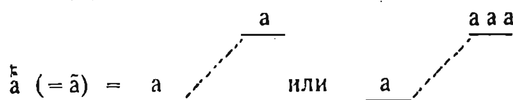

У почетку је тон раван, једнак, затим скочи на извесну висину на којој остаје до краја.

Поменуо сам такође да у средњештокавском и староштокавском дијалекту имамо само један акценат и место ̏ и ̑, који је ниже обележен неутралним знаком ˈ, напр. *слȁва*, *Бȍг*, *ӣрȁвда*, *удовȉца*, *учӣтељ*, *ӣланинȁ*, *држȉ* итд. Тај би се акценат могао назвати кратким експираторним акцентом, код којега је главно експираторни удар и који се највише приближава нетипичном ̏. И овај експираторни акценат може бити према крајевима различан (мање енергичан и више енергичан), али по суштини то је увек исти акценат, који претставља скраћивање ̑ у правцу ̏ и губљење и код ̏ његових музичких особина. Овакав је акценат већине словенских језика. Распоред употребе (место) овога акцента различно је у нашим говорима, али о томе ћемо засебно говорити.

В.

УЗАЈАМНИ ОДНОС РАЗЛИЧНИХ СРПСКОХРВАТСКИХ АКЦЕНАТСКИХ СИСТЕМА

Речено је већ да у најопштијим потезима имамо *четири* акцентуације у нашем језику.

а) Чакавска акцентуација са три акцента ̃ ̏ и ̑, напр. а) *bȉč, brȁt, gȁd, kmȅt, stȁrac, krȁva kȕća, žȉca, (kost), kȍsti, dȕg, slȁb, gȉnūt, maknȕt, pītȁt, potȍk, pālȉt, divȉca, kralȉca, nevȅstica.*

б) *vlâs, mêd, plôt, môst, kôst, nôć, mîsal, blâg, krîv, sêd, sîv, slân, plân, kopâš, kopâmo, omotâ.*

в) *stãrca (od stãrъca, brẽst, trũd, prãvda, slãmka, klẽtva, strãža, sũša, drãgi, bẽli, blãgi, umrĩt, počẽt, pĩtāš, želĩn, želĩš, divõjka.*

г) Старија новоштокавска акцентуација не разликује се од првих двеју група чакавских акцената, само у трећој групи има увек место чакавског ̃ свој ̑, дакле:

ста̑рца, бре̑ст, тру̑д, пра̑вда, сла̑мка, кле̑тва, стра̑жа, су̑ша, дра̑ги, бе̑ли, бла̑ги, умре̑т, поче̑т, пи̑таш, жели̑м, дево̑јка, итд.

Истина је да у осталим тачкама има локалних отступања у говорима старије новоштокавске акцентуације (напр. *ӣи̏тат* место *ӣи̏та̄т, ӣȍток: ӣо̄ȍка* место потȍк: потȍка), али се на томе ја овде нећу задржавати, остајући само на најкрупнијим линијама.

д) Новија новоштокавска акцентуација има два акцента ̏ и ̑, по којима се слаже потпуно у извесним положајима са старијом новоштокавском акцентуацијом: у свима случајевима када она има те акценте на првом слогу: не само би̏ч; бра̏т, гѝнути, вла̑с, ме̑д, ко̑ст и слично, него и *ста̑рца, бре̑ст, тру̑д, пра̑вда, сла̑мка, пи̑та̄ш* итд. Према томе ова акцентуација у том правцу прет-

стављa сва она отступања од чакавске акцентуације која претставља и старија новоштокавска акцентуација.

За остала два акцента имамо овај однос:

	новија новошт. акцентуација	старија новошт. акцентуација	чакавска акцентуација
\`	мàкнути, пòток крàљица, нèвестица пòчети, жèлиш дèвōјка	макну̏ти, пото̏к краљи̏ца, неве̏стица почêти, жели̏ш девôјка	maknȕt, potȍk kralȉca, nevȅstica počẽt, želȉš divõjka
´	пи́тати, па́лити ру́чак, свé́тац	пита̏ти, пали̏ти руча̏к, света̏ц	pītȁt, palȉt rūčȁk, svetȁc

Из овога се види: да \` претставља превучен акценат ̏ или ̑ на *претходни кратки* слог; да ´ претставља превучен акценат ̏ (то вреди и за ̑) на *претходни дуги* слог.

Ово показује да се новија новоштокавска акцентуација своди на старију новоштокавску акцентуацију, имајући на првом слогу ̏ и ̑ тамо где и старија новоштокавска акцентуација, а \` и ´ тамо где је старија новоштокавска акцентуација, за кратким и дугим слогом акцентован слог једним од његових двају акцената (акцентом ̏ или ̑).

Примери чакавског дијалекта то такође потврђују: да је место ̏ унапред за један слог према крају речи било старије него данашњи превучен акценат најновије новоштокавске акцентуације.

Сада нам остаје још однос чакавског § и штокавског ̑: strãža: стрâжа, prãvda: прâвда, mlãtiš: млâтиш итд. Да ли је старији чакавски акут или штокавски циркумфлекс (низлазни дуги)?

Ту нам не помаже више поређење штокавског и чакавског дијалекта, већ се ту морамо осврнути на словеначки језик, руски и друге словенске језике. Гдегод руски језик може да нам дâ поуздан материјал, он показује да је ту старина на страни чакавског дијалекта: сторóжа, молотиш и сл.; а тако исто и словеначки: stráza, mlátis и сл. има такође акут, а не циркумфлекс; међутим словеначки језик по типу правилно разликује та два акцента.

Према овоме излази да је чакавски акут старији од овога штокавског циркумфлекса и да се према томе последњи у овом положају развио из првога, а не обрнуто.

Зато се може рећи да је најстарија штокавско-чакавска акцентуација, до које се може доћи поређењем, била од три акцента:

1. ̏ (кратког низлазног) који је могао стајати на свима слоговима. Види примере горе.

2. ̑ (дугог низлазног) који је могао стајати у то време само на првом слогу.

3. § (дуги узлазни, чакавски акут), који је могао такође стајати на свим слоговима. Види чакавске примере.

Ова се акцентуација до данас у потпуности сачувала у чакавским говорима; од штокавских говора за њу зна само један: штокавски икавски посавски или славонски говор. Али и код њега је питање, да ли се у овоме код њега не

огледа више остатак од раније његове чакавске природе него ли штокавска старина.

На нашем земљишту ова је акцентуација у току времена претрпела још двојаке измене:

а. У времену до XV века чакавски ˜ прешао је у већини штокавских говора у нови ⌒ који је тако, пошто је ˜ могао стајати на свима слоговима, добио такође ту особину. На тај се начин стари штокавски ⌒ изједначио са овим новим ⌒, те је сада у овој епоси штокавских дијалеката ⌒ (ма каквог порекла било) могло стајати на свима слоговима. То је старија акценатска система новоштокавских говора. Овамо спада, значи, косовско-ресавска акцентуација, зетска и акцентуација старијих босанских говора. То је штокавска акцентуација од два акцента.

б. У току XV века, у једном делу наших говора, по свој прилици у Херцеговини, извршило се померање ова два стара акцента (̏ и ⌒) за један слог на почетку речи, које је дало, када је тај слог био кратак ̀, а кад је он био дуг ́. То је новија, савремена акцентуација новоштокавских дијалеката.

Питање је, како је дошло до тог померања? Зашто је *удовѝца, село̏, пи̇са̏ти, дево̂јка, непра̑вда, рӯко̂м, планина̏* и сл. дало: *удо̀вица, сѐло, пи̏сати, дѐвојка, нѐпра̄вда, рỳко̄м, планѝна*. Одговор је врло прост. Како су ̏ и ⌒ низлазни акценти мора се претпоставити да је у pīsȁti и devȏjka тон на наглашеном слогу опадао и у тонском и у експираторном правцу: *pīsȁti* и *devȍjka*.

Пошто су ти акценти опадали са извесне висине, мора се претпоставити да се у тонском правцу слог који им је претходио развијао у пењању до њихове висине, дакле PĪSȀTI, DĖVȎJKA.

У старијој акцентуацији нашој и данас се могу чути такви примери. Кад се за тонским растењем повело и експираторно, добили смо прелаз акцента са једног слога на други. Распра око тога, да ли је било једно или друго – безпредметна је, јер је акценат био пренесен тек онда када се и експираторна снага пренела. Код *devojka* у потоњем слогу (иза *e*) остала је дужина, јер је експираторна снага полако премештена на узлазну краткост претходног слога.

Из свега се види да су ̀ и ́ у своме развитку били једном несумњиво двосложни акценти и по тону и по снази, али да то по експираторној снази више нису. Одавде је такође јасно, зашто је Мазинг на другом слогу чуо музичку и мислио да чује и осећа и експираторну снагу. Са оним што је могао чути он је помешао хипотезе о пореклу данашњих акцената ̀ и ́.

Дакле, према овоме у новијој акцентуацији и могу бити ̏ и ⌒ само на првом слогу (јер се са осталих слогова преносе); али када се пред речима са ̏ и ⌒ на првом слогу нађу проклитичне речце (свезе, предлози и сл.), онда ти акценти (у говорима који добро чувају особине нашега новог акцента) преносе на њих: напр. *ѝ брат̄ и сѐстра; са̏зва̄ла је го̄сте ѝ званице ѝ кумове ѝ све пр̏ија̄тел̄е; нѝ брат̄ нѝ ма̄јка, нѝ о̄тац; да̀ идё̂м да̀ видим; о̏де нà језеро да̏ се о̀кӯпа̄*. Међутим само се у извесном делу наших говора књижевнога типа ово одржава, иначе се говори *о̏де на јѐзеро, ни о̏тац ни ма̂јка* и слично, тако да се може рећи да за извесни део говора наших најновијег типа процес о преношењу ̏ и ⌒ вреди као завршен.

Рекао сам да се овај појав извршио у херцеговачком говору вероватно у XV веку. То закључујемо на основу тога што се у то време знатан део претставника херцеговачког говора одвојио и отишао далеко на запад (у Лику,

Крбаву део Славоније); и сви претставници херцеговачког говора, ма где се они находили у западним крајевима, знају за пренос акцента. Зато се као несумњиво време када је стара штокавска акцентуација померена може узети XV век; међутим стварно то се у њој могло десити и знатно раније.

На послетку морам приметити да су баш претставници херцеговачког говора и били и носиоци најновије акцентуације и они који су потстакли да се она распростре и у другим крајевима. Што се она употребљава данас и у западном и источном говору, то је опет заслуга њихова; јер претставници херцеговачког говора продирући далеко на север (у Војну Границу) и губећи се у масама других дијалеката, предавали су своје особине.

Г.

СРПСКОХРВАТСКА АКЦЕНТУАЦИЈА И АКЦЕНТИ ДРУГИХ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА

При утврђивању штокавско-чакавске акцентуације од три акцента ми смо се осврнули на руски језик и словеначки, сада нам је дужност да испитамо нашу акцентуацију од три акцента у вези са целокупном акценатском системом осталих словенских језика. Тада ћемо видети да је и у њој много штошта знатно упрошћено и нејасно.

1. Штокав.-чакав. ̑ одговара у почетку речи такав акценат других словенских језика:

гла̑с	–	руски	го́лосъ;	ква̑с	–	слов.	kvas;
зла̑то	–	„	зо́лото;	сне̑г	–	„	snêg;
бре̑г	–	„	бе́регъ;	ли̑ст	–	„	lîst;

Према томе несумњиво је да нашем ̑ одговара ̑ других словенских језика.

2. Штокавско-чакавски ̏ одговара двојак акценат других словенских језика.

а) дуги ´:

кра̏ва	:	руски	коро́ва,	слов.	kráva
бла̏то	:	„	bolóto,	„	bláto
бре̏за	:	„	berё́za,	„	bréza
пле̏ва	:	„	поло́ва,	„	pléva

Из овога би изашло да свугде где је био у другим словенским језицима ´ имамо и у чакавском и штокавском кратак слог, тј. извршило се скраћивање ´ и ̏. С друге стране, ми знамо да су у прасловенском језику вокали ъı, ѫ, ѧ, *а, у, и, ѣ* и групе *ьр, ър, ьл, ъл, рь, ръ, ль, лъ*, затим, *ор, ол, ер, ел* били увек дуги, а у нашем језику све те вокале често находимо под ̏. То значи да су сви ти вокали стајали некада под ´ који је скраћен у штокавско-чакавској акцентуацији у ̏: напр. имамо *ра̏на* (исп. чешко rána), *жа̏ба* (чешки žába), *ве̏ра, пе̏на, гри̏ва, ли̏па, гру̏да, чу̏до, ри̏ба, си̏р, зе̏т* итд.; чешко víra, hříva, lípa итд.

У овом односу словеначки језик не може нам помоћи, јер се, по мом мишљењу, и у њему извршило ово скраћивање: brȁt, zȅt итд. Што у словеначком језику у отвореном слогу имамо ´, то ништа не доказује, јер је закон словеначког језика да се ̏, ма каквог порекла било, у отвореном слогу дуљи у ´;

отуда jȕg: júga, sȉr: síra и сл. у њему; па према томе и žȁba, lȉpa, čúdo, sȉto и сл. од *zȁba, *lȉpa, *čȕdo, *sȉto и слично.

б) Када је слог кратак, то се и ту под нашим ̏ крију два стара акцента, један низлазни и један узлазни.

Да су ту била два различна акцента показују нам процеси у словеначком језику. У нашем језику на пр. имамо *кȍжа, бȍга, рȁда, мȍћи, лȅда, рȅбра* и сл. увек исто; међутим у словеначком имамо у једним случајевима: *bogâ, rodâ moći* и сл. који се своди на *вȍда = вȍда* једног типа; а у другим случајевима *kóža, rébra* и сл. без преношења: јасно је да смо ту имали друкчије природе кратак вокал. Да смо и у нашем језику имали нешто слично, види се по овој особини његовој. Код речи са старим ̏ на првом слогу, тај се акценат преноси на предлог или префикс: *ȍд кости, ȍд бога, мȉмо гору* и слично; међутим када је тај кратки акценат био узлазни он се у овом облику не преноси: *зȁ кожу, ȕ ребра* и сл., тј. *за кȍжу, у рȅбра* и сл. а не *зȁ кожу, ȕ ребра.*

Према томе види се јасно одавде да се у нашем данашњем ̏ скривају три акцента. а) На старим дугим слоговима стари дуги узлазни акценат; б) стари кратки низлазни и в) стари кратки узлазни. Сем словеначког језика и руски нам језик (отвореношћу и затвореношћу вокала у неким дијалектима) даје могућност да разликујемо поменута два кратка акцента.

3. За штокавско-чакавски акут видели смо већ да одговара у поменутом положају руском и словеначком акуту, а свакако и сличном акценту других словеначких језика.

Д.

ПРАСЛОВЕНСКА СИСТЕМА АКЦЕНАТА И ПРОМЕНЕ КОЈЕ СУ СЕ У ПРАСЛОВЕНСКОМ ИЗВРШИЛЕ

Овај аналитички пут довео нас је до приличног броја старих акцената, које ћемо сада моћи свести на потпуну систему.

Поредећи различне словенске језике између њих, с једне стране, а, с друге стране, са различним другим индоевропским језицима, долазимо до овога закључка.

Прасловенски језик је имао двојаких слогова: једних који су били увек дуги, и других који су били увек кратки. Кратки су били слогови са вокалима *о, е, ъ и ь*; а дуги су били сви остали вокали и групе дифтоншке: а, ы, и, ѣ, ѫ, ѧ, ор, ол, ър, чл, у, (оу), *ръ, рь, ль, лъ*. У току времена у сталним положајима сви су се дуги слогови скраћивали.

Од заједничко-индоевропског језика прасловенски је језик наследио свега три акцента: ´ ~ и један кратки акценат (лит. var̃nas = *врâн*, лит. *várna = врȁна, нȁва – νέϝᾱ* у грчком и сл.).

Ти су акценти могли бити добивени у различним слоговима и ти акценти претстављају основне словенске акценте: ⌒, ´ и ̏.

На словенскоме земљишту та три акцента индоевропска добила су ове особине: ⌒ је могло стајати само на првом слогу речи; ̏ када се налазило на првом слогу речи преносило се на предлог или префикс; само је ´ могао стајати у свима положајима. На пр. *ȕ гра̄д, ȉз гра̄да, нȁ воду* (= водȁ : вȍду), *нȁ*

стрāну, пȍд рӯку, нȁ гōру итд. Ово је особина свих словенских језика, зато је и можемо приписати прасловенскоме језику.

Из овога би изашло да је прасловенски језик већ врло рано троакцентну систему прасловенског језика развио у четвороакцентну, на тај начин што је ˵ добио двојаке особине: у почетку речи низлазног акцента (као ⌒), јер се преносио на префикс, а у осталим слоговима имао је вероватно друге особине.

Али и четвороакцентна система прасловенског језика није довољна да се њоме објасне сви појави акцентуације ма кога словенског језика. Ми смо видели за старије епохе нашега језика; два акута, један § који се чува у штокавско-чакавском и кајкавском (словеначком) и други ˊ који се увек скраћује; видели смо да су у ˵ најмање два стара кратка акцента; видели смо да имамо ⌒ итд., то је већ пет различних акцената.

Покушавало се да се изађе на различне начине из те забуне и међу осталим покушајима ја ћу вам изнети своју теорију, за коју се може рећи да је у своме основном делу у науци примљена. Приличан број европских научника покушао је да је примени на новим фактима. Наћи ћете је у целини изнету у I књизи Акценатских студија издање Акад. Наука, 1914, а укратко у Јужнословенском Филологу I књига под насловом „Промене акцената у прасловенском" језику". Укратко је изнесена та теорија у франц. лингвистичком часопису (Mém. de la Société linguistique de Paris, XXI) под називом „Un système d'accentuation du slave commun".

Посматрајући узајамну везу различних акцената ја сам дошао до закључка: да се стара прасловенска акцентуација у прасловенском језику под одређеним приликама мењала дајући нове акценте опет прасловенског језика.

Тако сам нашао да је стари

⌒ давао под новим приликама нови прасловенски § (акут),

ˊ давао под новим приликама нови прасловенски ∼ (циркумфлекс)

˵ давао под новим приликама нови прасловенски ˋ (нови кратки акценат).

Ја сам узео пре свега облике придева, кратке и сложене, и нашао сам да се акценат последња два слога (ако је дуг) или последња три слога (ако је кратак) неодређене придевске форме мења увек у одређеној придевској форми.

На пример:

žîvo : ži̍voi̯e;	тако је увек у чак. mlâd : mlȁ̍dī = шток. млāд : млāди	
bêlo : be̍loi̯e	тако је увек у чак. bēlȍ : bȅ̍li = шток. бе́ло, : бēли;	
ȍkrǭglo : okrȍ̍gloi̯e	тако је увек у чак. ȍkrūglo : okrȕ̍glī	
stáro : stãroi̯e	тако је увек у чак. stàro (*stáro) : stârō = шток ста̏ро : стāрō	
bogáto : bogãtôi̯e	тако је увек у чак. bogâto : bogâtō	
golȍ : gòloi̯e,	чак. dobrȍ : dȍbrō,	шток. дȍбро : дȍбро
zelenȍ : zelènoi̯e	чак. *zelenȍ : zelȅnō*	шток. *зелѐно : зѐленō*
bȍso : bosòi̯e	чак. *bȍso : bosô*	шток. *мȍкро : мòкрō*
vȅselo : vesèloi̯e	чак. *vȅselo : vesȅlō*	дубр. *вȅсело : вѐселō*

gotȍvo : gotovòi̯e у руском језику суро́во : сурово́и (шелково́и, почтово́и, ретиво́и и сл. у дијалектима).

Из овога излази да се основна прасловенска акцентуација, када су речи добијале нов облик (било дужи било краћи), мењала као последица мењања

интонације у речима. Исп. са овим на пр. у грчком: ʼάνϑρωπος у gen. plur. ʼανϑρώπων и слично.

Ова промена акценатске системе која у потпуности вреди за придеве, вреди и за све остале облике нашег језика. Само другде није тако лако показати све услове јављања акцената. Зато сам ја синтетички, показао у своме делу да резултата оних процеса које смо могли констатовати у придева има у других речи, али у саме те процесе нисам улазио. На пр. у чакавском krȁva: krâv (у gen. plur.) *livȁda : livâd, kosȁc: kȍscī (h) rôg : rogi(h), dobītȁk : dobitāk, vlâs : vlás* итд. *jâje : jajá (jájā), pȍle : polȁ, čelȍ : *čȅlā, čȅla gȁnūt : gâneš, mlātit : mlátīš, nosȉt : nȍsīš* и слично. Није тешко на основу овога свега показати особине ових *шест* акцената у нашем језику. Сваки од њих, иако се фонетски понеки изједначио се другим акцентом, има својих особина које јасно показују да је то други акценат по пореклу.

1. ⌒ и ∼ изједначили су се у нашем језику у један ⌒, али када ⌒, претставља стари ⌒ – он може стајати само на почетку речи и преноси се увек на први слог предлога или префикса (*нȁ рӯку: рӯку*), а када је ⌒ = ∼ – тада тај акценат може стајати на свима слоговима и никада се овако не преноси на предлоге или префиксе (испор. у чакавском *livâd, pogîneš* и сл.).

2. ˊ и ˜ разликују се по тонској страни до данашњег дана. Док је ˊ скраћено и док је и у штокавском и чакавском дало ˵ (испор. *brȁt slȁva, krȁva* и сл.), дотле се ˜ чува у чакавском као чакавски акут увек, дајући у штокавском ⌒ (исп. *strãža, mlãtiš, dobĩtak* и слично., у штокавском *стра̂жа, мла̄тӣш, до̂бӣта̄к*, у новијим штокавским говорима *до̀бӣта̄ка̄* и слично.

3. ˵ и ˊ по тону су се изједначили, али се између њих задржала разлика на првом слогу речи: ˵ се преноси као ˵ а ˋ (= ˵) се преноси (или се само у најновијој акцентуацији преноси као обично, тј. као ˋ или ˊ). На пр. *вȍду : нȁ воду, го̏ру : нȁ гору* и слично; међутим *nòsīš* = нȍсиш : донȍсиш = дòносиш, а не дȍносиш и слично.

Према томе јасно је сада откуда су добивена у прасловенском језику два кратка акцента, са различним особинама, која су се у изговору нашем изједначила. Тако је исто тако јасно и то да су се кратки акценти ˋ и ˵ изван првог слога у свему у нашем језику изједначили.

Ђ.

НЕКЕ ИЗМЕНЕ ПРАСЛОВЕНСКЕ АКЦЕНТУАЦИЈЕ

Изнећу овде само оно што је потпуно поуздано и што се може односити на наш језик.

1. Од мојих правила која су се износила за прасловенски језик мало се одржало у пуној вредности. Једно од тих правила јесте преношење акцента у балтиско-словенским дијалектима које је утврдио и формулисао први Фердинанд де Сосир, француски научник, и које је такође, независно од њега, дао руски научник проф. Фортунатов. По томе закону ⌒ или ˵, стари, индоевропски преносили су се у епоси балтискославенској на крај речи са првога слога када је крај речи имао дуги слог који није постао контракцијом. Испор. у прасловенском: *bȍgu = bogȁ = *bogá, rӯky = rǭkǭ : rǭkȁ = *rǫká*. Тај је појав необично распрострт код придева*: мла̂g : мла́gа : мла̂gо*, тј. *môld : moldȁ : môldo*. У већини

штокавских говора средњи род се у акценту угледао на женски, те имамо *млаgо,* али као прилози су се задржали стари облици, придева: *лей, лейа, лейо* – adv. *лейо, gрâг, gрáга, gрàго* = adv. *gрâго* итд. У литавском имамо појаве сличне врсте (испор. nomin. *ranka*).

2. Много важније правило прасловенског језика јесте: да се разлика међу дугим слоговима чувала једино у два последња слога, а у слоговима изван два последња, сви су се дуги акценти и све су се дужине скраћивале. На место њих су се појавили кратки, наглашени или ненаглашени, слогови. Од овог општег правила има, нарочито у српском језику, доста одступања. Али увек та су одступања или резултати сасвим младих нових процеса или резултати утицаја система (исп. сажето изнесене главне тачке, Ст. Куљбакин, Акценатска питања, Јужносл. фил. II).

На основу овог општег правила није тешко разумети да се ненаглашене дужине *чувају* само непосредно пред последњим наглашеним слогом.

На пр.: брадȁ : бродá : брàда, зимȁ:; зи́ма, гредȁ : гредȁ итд.

Али на основу овога излази да је само врло мали део старих дужина и старих акцената остао у пређашњем облику. Дужине изнад акцената (после акцента) чувају се добро у прасловенском, па према томе и у нашем језику.

Исп. *ӣрȁсāgò* (прасе), *ӣу̏ӣања* (пут), *врȁӣāр* (врáта), *ӣрâсе : ӣрȁсеӣа, сûн : сȉнови, gâр : gȁрови, кнȅгиња : кнêз, крȉлаӣ : крúло, бȅлило : бéло, кљу̏наӣ : кљу̂н, ḡȍлубасӣ : ḡȍлӯб, цр̏ница : цр̂н, цȅлица : цéла, млȁдић : млâg, ḡрâg : ḡрàgӣћ, gружùна* итд.

Исп. такође: *ḡлавòбоља, злаӣòкос, ру̏ковēӣ; ḡласòноша* и сл.; *лȉсӣоӣāg, сȁмоӣōк* и сл.; *ӣȁмēӣ* и сл.; *ӣрȅḡӣбао, ȉзнӣкао, ȉзрāсӣао* итд.; *ӣрȉӣека, рȁсӣрава* и слично.

За речи овога типа поставио је извесна правила проф. Лескин; али он их је дао не према системи прасловенских *шесӣ* акцената, него према несвршеној системи од три акцента. Зато мислим да цео овај материјал, ако хоћемо да разумемо унутрашње односе његове, треба наново прегледати и испитати.

Е.

ИЗМЕНЕ АКЦЕНАТА НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ЗЕМЉИШТУ

1. Измене у акцентима, и у нашем и у свим јужнословенским језицима, чинили су полугласници својим испадањем, дуљећи их на различне начине.

а) Пре свега морам поменути две групе случајева: када је код именица мушког рода на првом слогу стари кратки низлазни акценат (бȍга), тада се у nom. sing. добија губљењем ⌒ у свима јужнословенским језицима. На пр. штокав. бȍга = чак = слов. *bôg : bogâ, bôk : bȍka* (шток. = чак.) , бôр : бȍра (= слов. bôr : bôra, brôd : brȍda (чак. = слов. brôd), *gôм : gȍма* (= слов. dom), дрôб : дрȍба (drôb слов.), *мôсӣ : мȍсӣа* (= чак. = слов. môst), гôст : гȍста (слов. gôst), хôд : хȍда, плôт : плȍта (= чак. plôt = слов.), рôг : рȍга (= чак. = слов. rôg) итд.

Када се у овом случају деси на крају слога *v* или *j* слог остаје на овај исти начин продужен: *бôј : бȍја, брôј : брȍја, лôј : лȍја, знôј : знȍја, кôв : кȍва, лôв : лȍва, крôв : крȍва, рôв : рȍва* и сл.

Када у првој групи случајева у gen. sing. имамо акценат на крају, дуљење акцента у nom. sing. не врши се: *бо̏б : бо̀ба* (= боба̏), *г̄ло̏г̄ : г̄ло̀г̄а, г̄ро̏б : г̄ро̀ба, г̄ро̏ш : г̄ро̀ша, п̄о̏п̄ : п̄о̀п̄а, ко̏ш : ко̀ша, ро̏б : ро̀ба, сно̏п̄ : сно̀п̄а* итд. Овако имамо у чакавском дијалекту.

Али када се ове речи завршују сугласницима *ј, р, м, н* – тада се акценат nom. једнине дуљи, и то тако да кратки акценат постаје у чакавском ˜ што би дало у штокавском ⌒ (новога порекла) Исп. у чак. *дво̃р: двора̏, ко̃n: koña̋, mõ̱l : mola̋, stõ̱l: stola̋, vȍl: vola̋* и сл. У штокавском је у већини говора и овде проведена она акцентуација која је у већини именица овог типа: *ко̏њ : ко̀ња, сло̏м : сло̀ма, со̏м : со̀ма, зво̏н : зво̀на, кле̏н : клѐна* и слично. У *с̄то̂, во̂* и сл., због контракције, тешко је констатовати шта је у основици.

Ово дуљење слога после губљења полугласника може се констатовати и онда кад је тај (крајњи) слог ненаглашен: *бу̏се̄н : бу̏сена, ко̏ре̄н : ко̏рена, че̏ме̄р : че̏мера*, (испор. *кле̏п̄е̄т̄ : кле̏п̄е̄т̄а* и сл.), *жало̄ст̄ : жа̏лост̄и, ко̏кош : ко̏коши* итд.

2. Основно правило нашег језика јесте: да се дуљи сваки вокал који се налази испред сугласника *н, м, р, л, в, ј*, а иза којих се налази још један сугласник. Другим речима, када се иза поменутих сугласника налази полугласник који се изгубио добијемо дуљење слога. Ако је тај слог био под кратким акцентом – тај се кратки акценат дуљи у ˜ у чак. дијалекту, а у нови ⌒ у штокавском; ако је слог ненаглашен – он добија само дужину. По себи се разуме да и овај ⌒ у новијој акцентуацију новоштокавских говора има обично превлачење (као и код других акцената).

ла̏комац : ла̏ко̄мца	*ра̀збојац : ра̀збо̄јца*
о̀гломак : о̀гло̄мка	*за̀војак : за̀во̄јка*
мо̀мак : мо̂мчит̄и се и сл.	*бо̂јни : бо̂јница*
Црно̀г̄орац : Црно̀г̄о̄рца	*п̄ра̏п̄орац : п̄ра̏п̄о̄рца* и сл.
ма̏т̄ор : ма̏т̄о̄рка	*бог̄о̀мољац : бог̄о̀мо̄љца*
п̄а̏ст̄орак : п̄а̏ст̄о̄рка	*драг̄о̀вољан : драг̄о̀во̄љна*
Ко̏сово : Ко̏со̄вка	*г̄лаво̀бољан : г̄лаво̀бо̄љна*
п̄со̀ват̄и : п̄со̂вка	*о̄бојак : обо̄јка* итд.
Јасѐновац : Јасѐно̄вца и сл.	

По себи се разуме да се оваква дужина, једном добивена, може преносити и у друге случајеве: *до̏во̄љан, бу̏но̄ван, о̏ло̄ван, г̄о̄јан, т̄о̂ван* и слично.

Узети су примери са вокалом *о*; али бисмо могли узети примере и за све остале вокале и за полувокале (исп. *са̏нак : са̂нка, о̏п̄анак : о̀п̄а̄нка* итд.).

Када се овако продуљен слог налази пред старим акцентом, он, наравно, у новијој акцентуацији новоштокавских говора има ˊ (док у старијим говорима и у чакавском дијалекту има дужину пред наглашеним слогом).

На пр. *ко̀нац : ко́нца = кона̏ц : ко̄нца̏*

п̄окро̀вац : п̄окро́вца = п̄окрова̏ц : п̄окро̄вца̏

тво́рац = **т̄вора̀ц : **тво̄рца̏ = *т̄во́рца*

о́вца = о̄вца̏

јеле́нак = *јелена̏к; *јеленка̏ = јеле́нка итд.

Нема сумње да су се овим новим правилом јужнословенских језика реметили стари акценатски односи о трпљењу дужина само у два последња слога. Међутим када су се стара акценатска правила сукобила са овим новим правилом, често је ово ново дуљење (са ритмичких разлога који су овако добијени) изостављано.

На пр.: према *гӯњ : гӯњски* и сл. имамо и *ја̏бланскӣ, ја̏бла̄н;* према *Срê̄м, Срȅмскӣ, – Зȅмӯн, Зȅмунскӣ;* исп. *ра̏тар-а̄ра, ра̏тарскӣ* и сл.; али ипак рѐсавски и сл.

У осталом у овом се правцу стварају и локална правила и различни ритмички односи са мањим круговима употребе.

У чакавском дијалекту ово је правило у потпуности заступљено, само, наравно, са том разликом што у чакавском дијалекту акценат овако продубљеног слога може бити само ⁓: *stȃrac, stȃrca, klȋnac, klȋnca tȃnac : tȃnca, pȃstorak, pȃstōrka, rȃzgovōr : rȃzgovora, magȃrac : magȃrca, opȃnak, opȃnka, konȃc : kōncȃ, lonȃc : lōncȃ, dvorȃc : dvōrcȃ, vretēncȅ, stakālcȅ, brȃjda,* gen. plur. *brȃjād, jȅlva:* gen. plur. *jȅlāv, tȍrba; tȍrāb,* итд.

3. Већ смо у првој тач. видели да се при губљењу полугласника иза *r, m, n,* *ń, j, l, ḷ, u, v* на крају речи добија дужина претходнога слога; то исто вреди и за случајеве наведене у тач. 2, тј. када се полугласници губе између ових сугласника и сугласника који се за њима налазе. Такво се дуљење находи и пред свима сугласницима, када се иза њих находио наставак ьн: *пѐро : пѐрје, ȍра̄х : ȍра̄шје, снȍп : снȏпље, пр̀имо̄рје, за̀го̄рје, ра̀здо̄ље, пȍдно̄жје, прȍче̄ље, створе́ње, весе́ље* итд.

4. Ми смо у своје време видели разлоге за дуљење самогласника испред *р, м, н* итд. она је у развијању дужине код њих после ишчезавања полугласника, тј. *онъ* се на пр. развило прво у *о̅n*, а доцније у *ōn*. Ово по моме мишљењу вреди и за друге сугласнике: они су морали имати после изговореног сугласника још дуго времена неки неодређен глас (који је заменио полугласнике), на пр. snopje *snop^{ə}-je* или *snopə-je* у гласовном правцу. Слог рә чинио је утисак дугог сугласника и зато је претходни вокал и добио дужину, када се *p^{ə}* или *pə*, скратило у р, јер је *pə* или *p^{ə}* припадало једном слогу са *snō-* дакле *ŝnop^{ə}*-je snopə-je.

У чакавском дијалекту и у свим овим случајевима (при дуљењу вокала) имамо ⁓: *žȅljī, vesȅljī, karȅnjī, zelȅnjī* итд.

5. Исто онако као и у свим дојакошњим случајевима, у чак. дијалекту, у речима са покретним акцентом када је акценат био на полугласнику, па се на нашем земљишту преноси на претходни дуги слог, он даје ⁓ којему одговара ⌒ старијих штокавских говора. Према томе у овим случајевима био би чакавски ⁓ новога порекла, чија је даља судбина била у штокавском као и старога прасловенског ⁓. У овом правцу сви чакавски и штокавски дијалекти не дају апсолутно исти материјал, зато су у овом правцу потребна нова испитивања, да би се са поузданошћу утврдила хронологија ових појава (тј. да ли је и овде ⁓ штокавско-чакавски или су се на терену сваког од два дијалекта ова дуљења *сасвим* самостално вршила.

6. О нашим акцентима врло се много писало и код нас и на страни. Тако су о њима писали Н. ван Бејк (van Wijk N.), Р. Јакопсон, Исаченко, Trager, Hodge, Трубецкој, Лер-Сплавињски, Ивковић, Егблом и многи други; али се

њихова излагања тичу појединости, а нама је стало само до најглавнијих појава. Зато се ја на тим радовима на овом месту нећу задржавати.

7. Досадашња испитивања наших акцената претстављала су прасловенску акцентуацију која се развила из прабалтиско-словенске као продужење два дуга индоевропска акцента и једног кратког (тј. два различна акцента дугих слогова и једног кратких). У том правцу развио је у свом најновијем делу теорију о прасловенском акценту и проф. А Вајан (Grammaire comparée des langues slaves. Tome I Phonétique, Lyon–Paris 1950, IX одељак, 221–283). Али већ од 1931 год. (Le problème des intonations balto-slaves Rocznik Slawisti czn) J. Курилович, истакнути пољски лингвиста, заступа гледиште да су се основи словенске акцентуације образовали у епоси балтичко-словенској без непосредне везе са акцентуацијом праиндоевропском. У оба правца се развијају студије словенских научника, али ствари још нису могле бити решене у једном правцу. Развитак наших акцената и теорије о њима од тога се не налазе у непосредној зависности. Навешћу само још монументално дело Куриловичево под називом L'accentuation des langues européennes, Пољска акад. наука, Краков 1952.

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

РЕЧИ СА ДЕКЛИНАЦИЈОМ

КЊИГА II СВЕСКА 1

Предавања др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

УВОД

1. Промењљивост речи јесте њихова особина да, добивајући различне наставке у реченици, показују различна стварна значења међу собом и различне односе према осталим речима у реченици.

„Стварна значења" стављају се овде насупрот „односима према другим речима" у реченици због тога што нпр. значење једнине, множине и двојине, дакле, броја уопште, показује разлику у стварном значењу речи, – у односу једне речи према себи; или 1. лице, 2. и 3. код глагола – показује такође разлику у стварном значењу речи, дакле – однос једне речи према себи; међутим падежни наставци (сем вокатива) показују и разлику у односу *исте именице* према различним именицама или глаголима, или наставци за време или за глаголски начин показују однос исте глаголске радње према различним значењима предикативности (показивања односа предикатива према субјекту).

Када речи немају те способности, већ увек остају у истом облику, оне су непромењљиве. По себи се разуме да и те речи показују својим основним значењем извесно стварно значење, управо – извесну разлику у стварном значењу речи.

Познато је да су непромењљиве речи: прилози, предлози, везници и узвици. Али, као што ћемо видети, између ових речи, или бар између великог броја ових речи, и промењљивих речи има извесне везе: велики број прилога, везника и предлога представљају скамењени облик промењљивих речи, тј. будући да су нпр. један падеж по пореклу или какав глаголски облик (исп. *зими, лети, певајући* и сл.) немају способности да имају и друге облике исте врсте и да добивају и нарочиту службу и нарочито значење. Неке непромењљиве речи и даље се задржавају у систему промењљивих речи: инфинитив, глаголски прилози, зато што показују глаголске особине, време, вид, дијатезу; затим, читава група некада промењљивих речи данас је сасвим непромењљива: такви су бројеви. Прости су бројеви били некад промењљиве речи („десет" је нпр. било некад именица), а данас су непромењљиве у већем свом делу. Иако би, према томе, о њима требало говорити у одељку о непромењљивим речима, ми их задржавамо у одељку промењљивих речи, јер их је немогућно одвојити од оних њихових врста које су промењљиве (од редних бројева и сл.).

2. Промењљиве се речи деле на две групе које се јасно између себе разликују: на речи са деклинацијом и речи са конјугацијом. Прве, тј. речи са деклинацијом, поред основног значења предмета или његове особине, имају у наставцима промене два знака стварног значења: за разлику у роду и разлику у броју; речи са конјугацијом, поред основног значења радње или стања, имају такође у наставцима промене два знака стварног значења: за разлику у лицу

и разлику у броју. Али главна је разлика међу њима у томе што се код речи са деклинацијом показује један од односа исте речи према различним речима у реченици, а код речи са конјугацијом показује се стално исти однос предикативности даног глагола, тј. разлике у ономе што се глаголом исказује о истим или различним субјектима. Према томе, *време, начин* и *стање* јесу знаци предикативности, пошто се они обележавају нарочитим наставцима код истих глагола и пошто они значе поменути однос истих глагола према истом или различном субјекту. О томе даље у 2. свесци – Речи са конјугацијом.

Али већ овде морам напоменути да значења глаголског вида немају никакве везе са предикативношћу. Глаголским се видом показује реално, стварно значење глагола, тј. оно које је у самој глаголској основи, али у односу према значењу различних корена, нпр. *упутити* и *упућивати* представљају две засебне речи; исто тако *водити* и *водати* и сл. Истина је да се ти глаголи налазе и између себе у извесном односу; али знаци за тај однос постали су стваралачки у сасвим другом реду појава него знаци за *време, начин* и *стање* у нашем језику.

3. Из свега се овога види да код промењљивих речи ваља увек разликовати: знаке за стварно значење којим се разликују различни предмети мишљења (род, број, лице, глаголски вид) и знаке за известан однос у реченици (падеж, време, начин и стање).

Ја ово нарочито подвлачим због тога што се из односа стварног значења које се обележава знацима флексије и стварног значења речи – могу створити таква укрштања која се могу разумети само ако се јасно виде ови елементи (нпр. да збирне именице немају множине, јер оне својим јединственим обликом, који може бити и облик једнине, значе множину и сл.). С друге стране, као што ћемо доцније видети, има засебних речи којима се показује значење односа (предлози) у реченици исто онако као што има и засебних речи којима се показује разлика у стварном значењу речи (прилози).

4. Све речи са деклинацијом деле се, већ од врло старих времена, на четири групе: а) именице, б) придеве, в) заменице и г) бројеве.

Разлика међу овим групама промењљивих речи пре свега је у њихову стварном значењу које је у њима самим: именице значе предмете мишљења и говора најразличитије врсте, придеви значе особину предмета мишљења, заменице значе или различне предмете мишљења (*ја, ти, ко, шта*) или нарочите врсте одредбено значење, а бројеви значе количину по броју јединки предмета.

Из овога истичу граматичке особине ових врста речи: 1) именице су потпуно самосталне речи које имају свој род, број и падеж; 2) придеви зависе од именица и имају њихов род, број и падеж. Зато су придеви развили и нарочиту особину: моцију у роду, тј. способност да иста придевска основа има сва три рода (пошто се додаје именицама сва три рода); 3) заменице показују двојаке односе: или показују разлику у субјекту реченице по лицима, и тада су оне самосталне речи (*ја, ти, ко, шта,* тј. личне заменице или именичке заменице) или на нарочит начин ближе одређују именицу (*човек који, овај, онај, тај човек* и сл.). У последњем случају заменице су везане за именице и морају, као и придеви, у језицима где постоје нарочити знаци за род, падеж и број, будући да су несамосталне, имати моцију у роду, слагање у падежу и броју. Оне су по томе, а и по своме једностраном значењу, блиске придевима (оне се и називају придевским заменицама); 4) када се количина предмета мишљења обележава

по броју јединки – употребљавају се бројне именице, које, означујући тачно број јединки, прелазе често у непроменљиве речи за количину: бројне прилоге (нпр. *десет* и сл.).

Све ове врсте речи спаја променљивост по падежима; иначе њихово унутрашње значење учинило је да се код неких од њих, као што ћемо доцније видети, развију и нарочити наставци за облик (код заменица према именицама).

После ових уводних речи прећи ћемо на излагање основних особина промене горњих врста речи са деклинацијом.

ИМЕНИЦЕ

ПОСТАНАК И ИСТОРИЈА ИМЕНИЧКИХ ПРОМЕНА И ПАДЕЖНИХ НАСТАВАКА

5. Савремени књижевни језик има свега четири промене, које се лепо разликују између себе; али наш језик је из ранијих заједница наследио много већи број тих промена. У њему се извршило, и то у врло рано време, свакако далеко пре писаних споменика, упрошћавање старих промена на поменуте четири промене, тако да се у том правцу књижевни језик јавља типичним представником целокупности свих наших говора и у прошлости и садашњости, јер и штокавски и чакавски дијалекти и данас, исто онако као и у старим споменицима, знају само за четири промене именица, наравно, са неким одступањима у појединим падежима од онога што вреди за књижевни језик.

Упрошћавање старих промена на минималан број нових извршило се на тај начин што су гласовне измене које су се *у нашем језику* извршиле створиле многе додирне тачке између некада различних промена које су, у току времена, довеле до потпуног уједначавања њихових промена. Тако је *пет* промена именица мушког рода сведено на једну, *четири* промене именица женског рода такође је сведено на једну итд. Али када су тако на основу једнакости извесних облика почели да се изједначују остали, то није извршено простом заменом једних облика другим облицима, већ су се за једно време могла употребљавати напоредо по два или више наставака. У току времена наступали су ови случајеви: или је *један наставак*, за који је било највише унутрашњих разлога, победио и остао сам у употреби, – у том случају наши стари споменици и савремени дијалекти често чувају у своме језичком материјалу остатке од старог стања; или је за известан падеж остало *више наставака*, овако добивених, који су само на нов начин распоређивани; или су, најзад, неколики наставци, утичући узајамно једни на друге, дали *нове особине наставака.*

6. Када су се створиле додирне тачке међу различним променама, оно што се некада осећало као основа и наставак – тако се преиначило да је сада настало сасвим друкчије одвајање основа од наставка. Делови старих основа ушли су у наставке, тако да смо сада добили и нове основе и нове наставке.

Имајући све то у виду и не желећи да цепам оно што је срасло историјским развитком језика, мислим да ћемо најбоље учинити ако у ових шест тачака прегледамо цео материјал:

1) Именице мушког и средњег рода на консонант, и без наставка у ном. једн. или са наставком *о* или *е* код именица средњег рода.

2) Именице средњег рода на вокал, са проширењем наставака сугласницима *т* и *н*.

3) Именице женског рода са основом на консонант и са вокалом *a* у ном. једн.

4) Именице женског рода са основом на консонант и без наставка у ном. једн.

5) Генитив множине код свих именица.

6) Датив, инструментал и локатив множине код свих именица.

7) Именичке конструкције уз бројеве од 2–5.

1.

7. Ако узмемо као полазну тачку *промену именице мушкоī рода* општесловенског језика, добићемо ових пет група промена:

Једнина

	основе на *o*	основе на *jo*	основе на *ĭ*	основе на й	основе на конс.
ном.	gordъ	mǫžь	pǫtь	synъ	kamы
ген.	gorda	mǫža	pǫti	synu	kamene
дат.	gordu	mǫžu	pǫti	synovi	kameni
ак.	gordъ	mǫžь	pǫtь	synъ	kamenь
вок.	gorde	mǫžu	pǫti	synu	
инстр.	gordomь	mǫžemь	pǫtьmь	synъmь	kamenьmь
лок.	gordѣ	mǫži	pǫti	synu	kamene

Множина

	основе на *o*	основе на *jo*	основе на *ĭ*	основе на *й*	основе на конс.
ном.	gordi	mǫži	pǫtьje	synove	kamene
ген.	gordъ	mǫžь	pǫtьi	synovъ	kamenъ
дат.	gordomъ	mǫžemъ	pǫtьmъ	synъmъ	kamenьmъ
ак.	gordy	mǫžę	pǫti	syny	kameni
вок.	gordi	mǫži	pǫtьje	synove	
инстр.	gordy	mǫži	pǫtьmъ	synъmi	kamenьmi
лок.	gordѣhъ	mǫžihъ	pǫtьhъ	synъhъ	kamenьhъ

Двојина

ном. ак. вок.	gorda	mǫža	pǫti	syny	kameni
ген. лок.	gordu	mǫžu	pǫtьju	synovu	kamenu
дат. инстр.	gordoma	mǫžema	pǫtьma	synъma	kamenьma

Ове промене, после извршених гласовних промена у српскохрватском језику до XII в., морале су дати овакве облике. Узмимо XII в. због тога што се тада те промене јављају на нашем терену готово у завршеном облику:

Једнина

ном.	град	муж	пут	син	ками
ген.	града	мужа	*пути	*сину	камене
дат.	граду	мужу	*пути	*синови	*камени
ак.	град	муж	пут	син	камен
вок.	граде	мужу	*пути	сину	
инстр.	градом	мужем	*путьм	*синьм	*каменьм
лок.	градѣ	мужи	пути	сину	камене

Множина

ном.	гради	мужи	путје	синове	камене
ген.	град	муж	пути	синов	камен
дат.	градом	мужем	*путьм	*синьм	*каменьм
ак.	гради	муже	пути	сини	камени
инстр.	гради	мужи	путми	синми	каменми
лок.	градѣх	мужих	путьх	синьх	камењх

Двојина

ном. ак.	града	мужа	*пути	*сини	*камени
ген. лок.	граду	мужу	путју	синову	камену
дат. инстр.	градома	мужема	путма	синма	каменма

Као што се види из овог прегледа, неки се облици у нашем језику уопште нису сачували: ген. једн. *пути, сину,* дат. једн. *пути, синови,* вок. *пути*, инстр. *путьм, синьм, каменьм*; дат. мн. *путьм, синьм, каменьм;* ном. ак. двојине *пути, сини, камени.* То значи да су неке именице још пре писаних споменика, у промени својој, пришле другим именицама и да је губљење извесних падежних наставака последица извесних језичких процеса.

Из горњега се види да је ном. и ак. *град = муж = пут = син*; отуда је дошло да су именице *син и пут* добиле у ген. дат. и инстр. једнине наставке најобичнијих и најмногобројнијих: *града = пута = сина; граду = путу = сину; градом = путом = сином* (о *путем* в. ниже). Све се то извршило у нашем језику врло рано, тако да су облици *пути, сину, синови, синьм, путьм* потпуно удаљени из нашега језика, потпуно заборављени.

Именица *ками* која се слагала у ак. једн. и инстр. једн. *камен : каменьм* са *син: синьм* или *пут: путьм* пошла је за њима, добивши и у ном. једн. једнак облик са ак. једн. како је то код именице *пут* и *син*; на тај смо начин и у ном. једн. поред *ками* добили *камен* и даље: *камена, камену, каменом*; у ген. једн. се поред *камена* употребљавало једно време још *камене.* Облик *ками* употребљава се у нашим старим споменицима, и штокавским и чакавским (Мо-

numenta serbica, 26, 61, 74, 94, 1330, Monumenta croatica 1302–1321); данас се још употребљава, наравно поред *камен*, у Црној Гори, Боки и јужној Херцеговини.

Остављајући дат. мн., морам још напоменути да се у ак. и ном. мн., свакако пре писаних споменика, развила особина да и именице *йуй, син, камен* могу имати (поводећи се за *ћради : ћради* у ном.: ак. мн.) у ном. мн. исти облик као и у ак. мн., дакле: *йуйи* поред *йуйје, сини* поред *синове, камени* поред *камене*. Ово је имало врло велике последице за даљи распоред наставака; а створило је могућност да се *ове* или измењено у *ови* осети као паралелни наставак са *и*, дакле: *син-и и син-ови* као облици напоредни. Овим је створена могућност за доцније ширење наставка *ов* у извесним нашим говорима.

8. Сад прелазимо на промене које су се извршиле у историјско време нашега језика или које је историјско време развитка нашега језика сачувало.

Акузайив једнине. Код именица које значе живе створове поред облика *муж* употребљава се облик генитива *мужа* од првих времена; али се ипак све до XV и XVI в. употребљава и стари облик акузатива и код тих именица: *уз коњ* (Ст. пис. I, 13); *бијућ ской* (Ст. пис. I, 148) и сл. – Објашњење овој особини дао је, бар са принципске стране, проф. Меје. Налазећи да се још у општесловенском језику код личних заменица *ја, йи* употребљава генитив = акузатив, тј. *мене, йебе,* (поред енклитичнога *ме, йе*), затим да се код заменице за лице *къйо* употребљава облик *коћа (= коћо)* опет и за генитив и за акузатив једнине, он је дошао до закључка да је употреба генитива за акузатив код именица које значе жива бића производ утицаја заменице за лице *къйо*. Ја не улазим овде у објашњавање зашто се једнакост генитива и акузатива појавила код заменица, већ мислим да је овим несумњиво тачно објашњено: 1) зашто се поменута једнакост акузатива и генитива јавља код имена која значе живо биће (*къйо* се односи само на живо биће), 2) зашто је то само код именица мушког рода (*коћа* је облик само мушког рода) и 3) зашто се то врши, бар у нашем језику, само у једнини (заменица *къйо* нема множине).

Вокайив једнине. Како се код старих основа са умекшаним сугласником (в. промену *муж*) употребљавало у вокативу *у (мужу и* сл., исп. такве примере и у савременом језику), било је сасвим природно да се вокатив од основа типа *син* такође сачува (*сину*). И, заиста, облик *сину* находимо у споменицима нашим до краја XVII в.; али већ од првих времена находи се у њима и вокатив *сине*, како би било према *ћраде* и сличним облицима. – Именица *йуй*, међутим, изгубила је свој вокатив (*йуйи*) (од најстаријих времена, свакако због тога што у осталих именица мушког рода није било облика који би могао бар колико – толико подупрети тај облик; већ, напротив, облици на *и* у вокативу били су баш карактеристични у нашем језику код именица женског рода (на консонант, а без икаквог вокала у ном. једн.).

Инсйруменйал једнине. У овом падежу пре историјског времена изгубио се наставак *ьм* (тј. *ъмь* и *ьмь*) и замењен је општим наставком именица мушког рода *ом*. – Само именице типа *йуй* (у малом броју именица) сачувале су из велике старине наставак *ем: ћосйодемь* (MS49), *зейемь* (MS 62, 97), *йуйемь* (MS 87, 1327), 123 (1336–1347), 410 (1442) и сл. Такви су се облици употребљавали и доцније, а неки се (*йуйем*) употребљавају до данашњега дана; али од XVI в. готово у свих тих именица, наравно сем *йуйем*, находимо *ом*. – Именица *дан* у свом старом облику, са губљењем непостојаног *а*, такође је имала у овом

падежу облик *днем*, само се тај облик употребљава тек од почетка XV в., Пуц. I, 111 (1412), те мислим да је, противно облику *п̄ут̄ем*, скорашњег порекла.

За *п̄ут̄ем* ја мислим (тако исто и за све друге облике ове врсте) да је постао, далеко пре историјског времена развитка нашег језика, на овај начин: у лок. једн. стари је облик *п̄ут̄и* који се на нашем земљишту потпуно подударао са обликом *мужи*; именица *муж* имала је у инстр. једн. облик *мужем*, па је тај облик, место свога *п̄ут̄ьм*, добила именица *п̄ут̄*. Дакле, од врло давних времена имамо од ове именице облик *п̄ут̄ем,* поред којега се тек доцније почео развијати и облик *п̄ут̄ом* и почео га потискивати (на основу једнакости и у другим облицима са именицом *г̄рад*). Међутим именица *дан* имала је стари скамењен облик *дне* у ген. и лок., па је он ушао од XV в. и у инстр. једн. *днем*.

Локат̄ив једнине. Локатив једнине добио је три наставка: *г̄радѣ, мужи = п̄ут̄и, сину,* да о усамљеном облику локатива *дне*, који је добио прилошки карактер и не говоримо. У великој половини штокавских говора *до краја XV в.* употребљавају се сва три наставка *ѣ, и*, и *у*, и од тога времена почиње у њима преовлађивати наставак *у*; иако и у XVI в., па кадшто и доцније, имамо покоји пример старога наставка, то се може објаснити више архаичном књишком употребом него ли употребом у народном језику. То су нпр. именице *свијет̄ и сан* које код дубровачко-далматинских писаца имају до у XVII в. старе облике (Даничић, Историја облика, 50 стр.); али и Матија Дивковић, босански писац почетка XVII в., има још покоји обилик локатива на *и* (исп. Ђ. С. Ђорђевић Матија Дивковић, стр. 93–4), опет ограничен на једну или две речи. По свему изгледа да је процес уклањања наставака *ѣ* и *и* у корист наставка *у* ишао са истока на југозапад и запад. У XVIII в. ни код далматинских, ни код славонских штокавских писаца старог облика на *ѣ* и *и* нема; код рашких и осталих штокавских писаца њега нема још раније.

Код чакавских писаца и у чакавским говорима стоји ствар нешто друкчије. У најархаичнијим чакавским говорима острва Цреса, Крка и Хрватског приморја имамо сва три наставка *e, i* и *u* нпр. на Цресу: *grâde* и *gradȕ*, *Pulȅ*, *Crêse* и сл., *na Końȕ, na Mikujȕ* и сл. опет на Цресу (M. Tentor, Arch, XXX, 169); *Sušci* (Лошињ), *końȉ* (Башка), *Omišju* (Добрињ), *človȉku, vȑtu* и сл. (Дубашница, све код Милчетића, Rad J. A. 121, 118) и сл. У појединим крајевима уопштен је један наставак, а у другим други. Тако у новљанском говору (Novȋ у Хрватском приморју) употребљава се у локативу само *i* (наравно, у њему је и старо *i* и *i* < *ѣ*), исп. *čȁsi, nȁ mosti, na rogi* и сл. (Белић, Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, 28–29), а у жмињском говору (у централној Истри) имамо наставак *e*, док се у јужночакавским говорима употребљава искључиво *у*, као у штокавским говорима и сл. У жмињском говору нпр.: *va grâde, na stolȅ, na rogȅ, na kȁmike* и сл., док у оближњем говору Св. Ивана и Павла находимо искључиво *у*: *gradȕ* и сл. (исп. Зграблић, Čakavski dijalekti u Sv. Ivanu i Pavlu te Žminju, III, 5–5).

Јасно је из свега овога да су основе типа *син* донеле свој локатив на *у* који се заједно са *и* и ѣ једно време напоредо употребљавао, док није до краја XVII в. у штокавским говорима преовладало и искључиво *у*, а у чакавским остало је тројство, које се свело управо на двојство, на *у* и ѣ са његовим заменицима *e* или *и*, дакле: *у* и *и* и *у* и *e* или у једним говорима само *e*, у другим само *и*, у трећим само *у*.

9. *Номинат̄ив множине.* Различне старе основе донеле су различне наставке у овај падеж: *г̄рад-и, син-ове, син-ови, син-и, п̄ут̄-и, п̄ут̄-је, камен-е.* Ја сам

већ раније напоменуо да су се два процеса морала извршити врло рано, пре писаних споменика наших:

1) именице типа *ḡрад*, на основу своје једнакости у ном. мн. са именицама типа *мужи: муже* (= ак. мн.), добиле су према своме номинативу *ḡради* акузатив множине *ḡраде* и поред облика *ḡради* (од градъı);

2) именице типа *син*, које су имале номинатив *синове*, а акузатив *синови* (= синъı – проширено наставком – *ов*) добиле су свакако и у номинативу *синови*; да ли су тада већ и именице типа *ӣуӣ* добиле у номинативу *ӣуӣи* или нешто доцније, тешко је рећи; али се несумњиво и код њих поред *ӣуӣи* у акузативу почело развијати *ӣуӣе*.

Ови различни наставци за ном. мн. дуго су остали у употреби, тако да постепено, тек од XVII в. дефинитивно, преовлађује у већини наших говора у свим категоријама *и – ови*; међутим од осталих наставака находе се остаци у различним архаичним говорима:

а) именице типа *ḡрад* добивају шири наставак *-ови: ӣоӣови* MS 122 (Душанова пов. 1331–1346) као и *синови MS* 240 (Дубров. преп. 1399) већ у XIV в., а вероватно понегде и раније.

б) именице типа *синове* чувају и тај облик још у првој половини XIV в. у различним говорима нашим: *сынове* MS 59 (Милутин, 1293–1302), *синове* MS 106 (босанска пов., дубров. преп. 1333), 215 (дубров. пов. преп. 1390) итд.; у XIV в. већ имамо и облике *синови* у споменицима, само је несумњиво да су се ти облици морали и раније употребљавати. Напоредна употреба облика *синове: синови* могла је учинити да се и према основном *дари* употребљава и *даре*. И заиста, находимо каткада у ном. мн. *даре, длане, јаде, лаве* и сл. чак и у XVI в. (нпр. код Мавра Ветранића Чавчића, Даничић, Историја облика, 60). До данашњега дана тај се наставак сачувао у великом броју примера у старијим штокавским говорима (в. Дијалекти источне и јужне Србије, 320–21), иначе се и у штокавским и чакавским говорима изгубио, уступивши своје место или наставку *ови* или наставку *и*.

Када је именица *син* (и именице сличне промене) добила *синови: сӣн*, то су и именице типа *ḡрâд* почеле да добивају у множини *ови*: отуда се и појавило правило да тај наставак добивају, у главноме, једносложне именице. Даље в. горе.

У чакавским говорима код ових завршетака развитак је ишао у супротном правцу: када се именица *сӣн* изједначила са именицом *ḡрâд*, то је она почела и да добива у множини наставке тих именица, тј. *сӣни* према *ḡрâди*, а облици *синови* и сл. изгубили су се. Исп. у савременим говорима у новљанском: *čȁsi, hl̥ȉbi, vlâsi* и сл. (Белић, о.с. 28–29), у говорима средње Истре: *grādȉ, vōlȉ, nōzȉ* итд. (Зграблић, о.с. III, 5). Али у чакавским говорима који су у близини са штокавским (нпр. у јужночакавским) и неким другим чакавским говорима у близини штокавских (нпр. у неким чакавским говорима у Хрватском приморју) има и *ов* (бар у неким падежима, као нпр. у генитиву). Међутим у старијим чакавским споменицима има доста таквих облика, тако да се јасно види да су се они поступно губили.

в) наставак *је* првобитно се употребљавао код именица типа *ӣуӣ: ӣуӣје (= ӣуӣьје), људје* (= старо людьѥ), дакле старих основа на *ь* мушког рода.

У старим споменицима нашим тај се наставак употребљава врло често код именица које значе људе извесне врсте, извесног занимања и сл. Одатле се

види да је именица *људје* била од значаја за распростирање тога наставка. Сем тога тај се наставак употребљава у нашем старом језику код именица на умекшан сугласник, на стари наставак *-арь, -тељ* и сл., који су се находили у извесној вези са основама на *ь* (ĭ), исп. њихову промену у старословенском: *дѣлател'ь*: ном. мн. *дѣлател'е*, ген. мн. *дѣлателъ* – у ном. и ген. мн. по консонантским основама.

Имамо *прѣıателе* (= *пријатељье*) MS 239 (1339), кметикıє (кметиће) Пуц, I, 8; *поклисарıє* Пуц. II, 24 (1369), сѹсѣдьıє Пуц. I, 132 и сл.; има и *ковачıє* Зборник 162 (писан у Дубровнику 1520. год.). У споменицима нашим има врло често и наставак *иıє* у оваквим примерима (*властелиıє, мучителие, прародителиıє, родителиıє* и сл.), али то је наставак црквеног језика.

Данас се наставак *је* у оваквој употреби сачувао у арханичним говорима источне и јужне Србије: *луђе, го̑сје, му̑жје, ва̏рошање, капета̏ње, арга̏тје* и сл. (Белић, о.с. 323), и у источним деловима црногорских говора (зетских) у именици *луђи* или *луђе*.

Али већ од врло давних времена напоредо са *је* у већини говора имамо и *и* (исп. горе) које га у већини говора и истискује: *пръѣтели MS* 22 (преп. Дубр. XIII в.), *кметићи, поклисари, цари, цесари* и сл.

г) и четврти наставак за ном. мн. *е* у именица типа *камене* сачувао се у нашем језику; али се није сачувао у имениде *камен*, већ у именица на *-ин* (или *-анин*) у једнини, а без крајњег *ин* у множини. Исп. од најстаријих времена: *болıаре* (= бољаре) MS 23, *Бошнıане* (= бошњане), MS 283, *грађане, Дѹбровчане, жупљане, сељане* итд. (в. Даничића Ист. облика, 61–62) све до краја XVI в. Али већ од XIV в. у писаним споменицима, а у народној употреби свакако и раније, употребљавају се и облици на *и* (*властели* MS 117, *Дѹбровчани* MS 157, *грађани* и сл.) који полако истискују облике са *е* у ном. мн. Па ипак у врло архаичним говорима источне Србије имамо, баш потпуно у оваквој употреби, овај наставак: *другаре́, коцкаре́, копаче́* и сл. (Дијалекти ист. и јуж. Србије 325). У оваквој употреби тога наставка у другим говорима у савременом језику нема; али готово на целом простору пружања нашега језика сачувало се то *е* у називима места које није ништа друго до горњи наставак сачуван у њима у скамењеном облику (он се преноси на називе места који га првобитно нису могли имати), нпр.: *Грижане* у Хрв. приморју, *Брежане, Жабаре* у Србији, па затим и *Божевце, Црниће, Рановце* итд. Наравно да се и у овим називима *е* често и у народном језику, а још више у књижевном, замењује гласом *и*: *Корићани* код Крагујевца, *Накучани* код Г. Милановца.

Акузатив множине. Данас се малим изузетком (исп. скамењене изразе *ѝ гости*) имамо у томе падежу свугде *е*, али је наш језик наследио два наставка: наставак *и* који је постао на различне начине, исп. у стсл. *рабъı, сынъı, пѫти* и *камени*, и *е* који је постао само на један начин: код именица на мек сугласник старих основа на *-јо-*, нпр.: *конѩ, краѩ, мѫжѧ* и сл. Дакле, имали смо у акузативу *е* и *и*; међутим како смо имали у ном. мн. такође *и* и *е* (исп. горе), почело се *и* све више задржавати као једини наставак за ном. мн., а *е* све више као једини наставак ак. мн. Тај се процес отпочео врло давно. У источнијим говорима штокавског дијалекта то се извршило у потпуности, бар код извесних речи, до XII в. (већ у Мирослављеву јеванђељу има много примера за то), после тога и код осталих именица мушког рода; међутим у западнијим крајевима штокавског говора, затим у дугачкој прузи његових говора у Дал-

мацији, где се он додирује са чакавским дијалектом – имамо поред *е* и *и* још дуго, до XVIII в.; тако да у чакавским дијалектима имамо још и данас или *и* или *е* – у оним који се находе у ближим везама са штокавским говорима. Један од оба могућна наставка побеђује. У штокавским говорима код именица код којих се шири слог *ов* или *ев* у ном. мн. шири се и у овом падежу (као и у другим падежима) поглавито од XIV в.

Грьке MS 4, *Оугре* MS 4 (Рашка, 1199), *боляре* MS 21 (Рашка, 1238), *виеке* MS 261 (Дубровник, 1405) итд. У Босни, нпр. код Дивковића (почетак XVII в.), поред редовног *е* находимо још *оклопи, труди* и још покоју именицу; *гласове*, Пуц. I, 25 (Дубровник, 1399; у истој повељи и *гласе*). У XVIII в. код штокавских писаца нестаје већ наставка *и* у акузативу. Међутим код чакавских писаца оно се, бар код неких од њих, у току времена још шири (исп. примере код Даничића, о.с. 105). У данашњим чакавским говорима *i* је обичан наставак у свима северночакавским крајевима (исп. у Истри: *grâdi, krȁji*, на Крку: *stolȉ* и сл., у Хрв. приморју: *čȁsi, vlâsi* и сл.); у јужночакавским говорима обично је у овом падежу *е*.

Све што вреди за именице мушког рода – вреди и за именице средњег рода.

10. Стари облик ном. једн. *ками* = стсл. *камы* живи у нашем језику до данашњег дана у Ц. Гори, у Боки, у јужној Херцеговини; према њему је начињен генитив *кама*, а према таквом генитиву и номинатив једнине *кам*, нпр. већ код Н. Нањешковића; у осталим падежима *камом, каму* и сл., ретко се употребљава; могуће је да се негде *ка̏ми* схватило као множина па према њему образовало *кам*. То вреди и за *кре̑ми и пла̏ми*, само што се ти облици данас више не употребљавају (исп. *креми, плами* у споменицима, нарочито чакавским XVI и XVII в.), а *крем, плам, прам* – употребљавају се већ од XVI в. у далмат. дубр. споменицима.

11. У старим споменицима нашим, нарочито чакавским, али и у штокавским сачувала се стара промена старих консонантских основа: од *грађане*, дат. мн. *грађамь*, лок. мн. *грађахь*, инстр. мн. *грађами* и сл. Нпр. *грађамь* MS 1 (1189), *Дꙋбровчамь* MS 2, Дѣтьчамь MS 92 и сл. У чакавским споменицима и доцније, а у називима места још живи: *Grȉžam, va Grȉžah* и сл.

Ово су облици који су се употребљавали и код других словенских народа и потичу из заједничкословенског језика: исп. у руском *Древлями, Поляхъ*; словеначко *Goričam*, старочешко *Vraňách* итд.

АКЦЕНАТ ИМЕНИЦА МУШКОГ РОДА

А. *У савременом књижевном језику*

12. Најбољи су извор за познавање савременог књижевног акцента код именица студије Даничићеве о томе, издане поново у делцу Akcenti u imenica i pridjeva (II izd. Zagreb, 1913., Djela Jug. Akad. znan. i umet. XXIV). Њих је допунио у извесном правцу Павић својим „Studije o hrvatskom akcentu“, Rad 59 (1881). Поред тих радова, као што је то у Фонетици навођено, има и других дела која се специјално баве питањима ове врсте. Њих ћемо се дотаћи тамо где буде требало.

Даничић је полазио од номинатива једнине и дао је у својој студији велики број категорија. У ствари, све ове многобројне категорије, ако се пође од

њихових правих унутрашњих особина, своде се на врло мали број који представљају стално понављање истих црта.

13. Све именице мушког рода поделићемо према акценатским особинама на две групе:

а) на именице које у зависним падежима једнине имају на првом слогу старе акценте ̏ и ̑,

б) на именице које у зависним падежима једнине имају на различним слоговима остале акценте.

Одавде се види да ми делимо све именице мушког рода на две групе према томе, да ли на првом слогу имају *стари* акценат или *немају*.

У ове две групе долазе, такозване, једносложне и многосложне именице, и једини је критеријум за ту поделу горња особина њихова. Али најтипичније именице, управо оне чије се особине доцније стално понављају код именица, јесу *двосложне именице* у зависним падежима једнине. Оне ће нам послужити као прототип свих ових именица.

14. Сви наставци, како за једнину тако и за множину, данас су кратки, сем ген. мн. У ген. мн. имамо не само крајње *а* или *и* дуго него је такође увек дуг и слог пред њим; дакле: *зу́ба̄, брего́ва̄, жу́ље̄ва̄, са́тӣ, љу́дӣ* итд. увек без изузетка. Иначе имамо: *бре̑г-а, -у, бре̑же, бре̑гом, бре́гу, зу̑би, зу́бима, зу̑бе* итд., дакле увек *-ă, -ў, -ӣма* и сл.

15. I-ва група именица типа *вра̑г-вра̑га, бо̑г-бо̏га, ра̏к-ра̏ка.* Пошто прегледамо двосложне именице, показаћемо како према њима стоје остале.

Именица *вра̑г* (овакве су многобројне именице: *бре̑г, бру̑с, ве̑к, вра̑т, гла̑с, гра̑д, да̑р, ду̑г, зи̑д, зу̑б, ја̑з, ка̑о, кљу̑н, ли̑к, ли̑ст, лу̑г* итд.) и све сличне, тј. са дугим вокалом првог слога –

а) задржавају ̑ у свима падежима једнине сем у лок., дакле: *вра̑г, вра̑га, вра̑гу, вра̑же, вра̑гом.* У лок. једн. именице које *не значе нешто живо* имају место ̑ – ́, нпр.: *бре́гу, бру́су, ве́ку, гла́су, гра́ду* итд. Код живих бића остаје и ту ̑: *ву̑ку, дру̑гу, вра̑гу* и сл. То значи да се овај акценат код неких именица у лок. једн. померио на крај: **бре̄гу̏, *гра̄ду̏, *ве̄ку̏* и сл.

б) Таква се иста промена врши у ген. мн.: *бр́ка̄, зу́ба̄, да́на̄, дру́га̄, мра́вӣ, цр́вӣ, љу́дӣ* и сл. Оваква се промена распростире каткада и на дат., инстр. и лок. мн., као: *зу́бима, цр́вима*; али то проширење није узело већег маха.

в) У множини добивају ове именице наставак *ови* или *еви.* С тим наставком имамо два случаја:

α) *бре̏гови, гра̏дови, вра̏гови* итд. када се ̑ скраћује у ̏ и остаје на првом слогу у номинативу; у ген. мн. он прелази, као и у горњем случају, на крајњи слог: *брего́ва̄, градо́ва̄, враго́ва̄* и сл. (= **брего̄ва̑* и сл. као *зӯба̑* и сл.). Како год у горњем случају, и овде често тај наставак прелази и на наставак *има*, те имамо: *градо̀вима (= *градови̏ма), сино̀вима, кумо̀вима* и сл; али се поред ових и других употребљавају и облици са ̏ на првом слогу: *бре̏говима, си̏новима, ку̏мовима* и сл., и ја бих рекао да су последњи облици у савременом књижевном језику ипак обичнији.

β) Само у неколико речи (*ва̑л, гро̑зд, де̑о, жу̑љ, пру̑т, пу̑ж*) имамо сталну измену ̑ у ́, тј. пренос акцента у свима падежима множине: *жу́љеви (= *жӯље̏ви), жу́ље̄ва̄ (= * жӯље̄ва̑), жу́љевима (= *жӯље̏вима)* итд.

Из наведених се особина види да је главна промена код ових именица у томе што у лок. једн. и ген. мн. преносе са првог слога акценат на последњи слог. Све остало од споредног је значаја.

16. Ове особине показују и многосложне именице, уколико оне уопште покрећу свој акценат. Тако *Јасак* има у лок. једн. *Јаску, лâкаш̄;* ген. мн. *лакаша̄, бубањ*: ном. мн. *бубњеви* (ген. мн. бубњева) и сл.

Овамо треба прибројати и именице типа *ȁмбāр, Бу̏дӣм, вӣтēз, дӣнāр* и сл., јер да је на првом слогу стајао ⌒, он би морао бити скраћен. Зато и ове именице имају у лок. једн. *амбару, Будиму* и сл.; у множини *витезови : витезова̄, дӣнâри: динара̄* и сл.

17. Именице са кратким вокалом првог слога типа *бо̏га: бо̑г и ра̏ка: ра̏к.*

а) У ном. једн. имају дуљење ̏ у ⌒. То бива првобитно само код именица које су имале стари кратак вокал *о, е* или *а* које је постало од старих полугласника (ъ или ь). Као *бо̑г* имају: *бо̑ј, бо̑к, бо̑р, бро̑д, бро̑ј, ва̑ј, гно̑ј, го̑д, да̑жд*(дъждь), *до̑м, дро̑б, збо̑р, зма̑ј* (= змьј) и сл.

У свему се осталом слажу са првом групом: лок. једн.: *боју, дому* и сл. облици именица које не значе живо биће; исп. такође и многосложне ове врсте: *бокору* (= бокору̏), *говору* (= говору̏), *воску, нокту, догађају* и сл.: ген. мн. поред *гре̏бе̄на̄* (и гребе́на) и *кестéна̄, нокáта̄* (исп. и *ђаво́ла̄* и сл.).

Номинатив множине са проширењем: ро̏гови: рогóва̄, рогóвима или, што је много обичније: *до̀мови, бо̀јеви, бо̀рови, ве̏трови* и сл., и тада акценат остаје свугде исти: *до̀мо̄ва̄, до̀мовима* и сл., дакле као и у горњем случају.

б) У ном. једн. без дуљења ̏. То су именице које су на првом слогу имале стари ´, па су га, као увек у нашем језику, скратиле у ̏. Овамо долазе: *ра̏к, бра̏т, Вла̏х, вр̏т, гра̏д, гра̏х, де̏д, дла̏н, зе̏т, ју̏г, кли̏н, лу̏к, ми̏ш, мра̏з, пла̏ч, пра̏г, пр̏ст, ра̏т* итд.

Локатив једнине. И код њих се находи *каткада* пренос акцента на крај речи: *ра̀ку* (= раку̏), *пра̀гу, Вла̀ху, пр̀сту, ра̀ту, ску̀пу, сплѐту, ча̀су.*

Генитив множине најважнија је њихова особина. Када немају умотања слога *ов* или *ев*, имају у том падежу ⌒: *Вла̑ха̄, Гр̑ка̄, дра̑ма̄, ја̑да̄* итд. Иначе у свим другим облицима остаје ̏ на првом слогу: *ве̏трови, ра̏тови, ра̏то̄ва̄, ра̏товима* и сл.

Кад многосложних именица овога типа обично нема промене. Када се деси какво одступање у овом правцу, оно је увек у правцу горњих измена: *ра̏зго̄во̄р –разгово̀ру, при̏јатељ-пријатéља̄, пи̏лићи-пилића̄.* Иначе акценат остаје непроменљив.

Шта код ових именица имамо: *ста̏рац-ста̑рца, па̏сторак-па̏сто̄рка, за̏раванак-за̏рава̄нка* и сл.; то су познате гласовне особине дуљења пред извесним сугласницима за којима је нестало полугласника. Исп. ниже историјски преглед.

18. II-га група именица типа *стри̑ц-стрица, ро̑б-ро̀ба, вр̏х-вр̀ха*, тј. именице код којих је у промени акценат био на крају.

Ова је промена простија: код ње се покрет акцената врши у супротном правцу, тј. акценат се повлачи са краја на почетак речи.

а) Тип *стри̑ц-стрица* (= стрица̏). У вокативу *стрица* (= стрица̏): *стри̑че, врапца* (= врапца̏): *вра̑пче, војника* (= војника̏): *во̏јни̑че* и сл.; чак и код мно-

госложних: *го̄сподáра: го̏сподāру, Далмати́нца: Да̏лматӣнче, за̏поведнӣче, Је̏русалӣмче* и сл.

Иначе остаје акценат где је. Само се код неких именица, нарочито код оних што имају непостојано *а* може констатовати повлачење акцента и у ген. мн.: *вра́пца-вра̑бāцā. ве́нца = ве̑нāцā* и сл. Овамо долазе и четворосложне именице: *доби́тка*: *добйтака=*до̀бӣтāкā* (⌒ новога порекла), *сиромáшка = *сиромâшкā = сиро̀мāшāкā* и сл.

Овако добивени ⌒ преноси се и у друге падеже, исп.: *ве̑нци, ла̑нци, ве̑нцима, ла̑нцима* и сл. Али таквих именица нема много.

б) Тип *ро̏б=ро̀ба (= *ро̀ба̏)*. Показује такође повлачење акцента у вокативу: *ро̏бе* (:ро̀ба), *о̏че* (:о̀ца = *оца̏), *мо̑мче* (= *мо̏мче : мо̀мка), *си̏нōвче* (: сино́вца = *синōвца̏) итд.

У ген. мн. поред *момáкā, отáцā, ловáцā* и сл. има и са повлачењем акцента што одговара типу: *вра̑бāцā, ко̏нāцā, о̏внōвā, о̏рлōвā* и сл. Али овде има и колебања: говори се и *ло̏вāцā* и *о́внōвā, о́рлōвā* и сл. У сваком случају преовлађује непревлачење. Исп. и *сино̀вац* (: сино́вца), *си̏нōвāцā* (= *сино̑ваца) в. горе.

Када ген. мн. има проширење са *ов*, имамо два случаја: без повлачења у ген. мн. као код *ро̀бови: ро̀бōвā* и сл.и са повлачењем као код *то̀пови : то̏пōвā, во̀лови-во̏лōвā, по̏слōвā, ко̏тлōвā* и сл.

И у ном. мн. имамо каткада овакво повлачење: *ко̑нци* (= *ко̏нци), *ло̑нци* (= *ло̏нци).

Многосложне именице као *жи̏вот : живо̀та* (= *живота̏), *чо̀век : чове̏ка* не пружају ништа ново: вок. *чо̏вече, со̏коле*. У множини имамо у ном. *со̏коли* за који ваља претпоставити да се развио под утицајем **со̏кōлā*; међутим у ген. мн. имамо *соко́лā* а – облик којему је као основица послужило *со̏коли* (исп. такође и *чадо́рā* и сл.).

Када се акценат находио на једном од унутрашњих слогова (првобитно свакако не на првом слогу), онда излази још јасније на видик повлачење акцента у ген. мн. Тако, типови: *ду̏кат-а, А̀рапин, По̀савац, а̀лāј*, затим *водо̀пōј* имају: *ду̏кāтā, А̏рāпā, По̏савāцā, а̏лāјā, во̏допōјā* и сл. Иначе акценат остаје на свом месту: *ва̀рошāнā, зáкōнā, рáзбōјā* и сл. (*ва̀рошанин, зáкон, рáзбōј* и сл.). Ретка су одступања као од *ви̏ногрāд* ген. мн. *виногрáдā* дат. мн. *виногрáдима*.

19. Из овога се види да се измене свих акцената наших код именица мушког рода крећу у два правца: код оних што имају акценат на првом слогу, у лок. једн. и у ген. мн. акценат тежи крају, а код оних што имају акценат на крају, у вок. једн. и у ген. мн. акценат тежи ка почетку. То је њихова општа тенденција. Питање је како се понашају једносложне именице *па̏с-пса̏, са̏н-сна̏* и сл., јер оне стоје на средини. Оне се тако и понашају: једне с првом групом, друге с другом: *пáсā* (као *дáнā*) и *сно̑вā* (као *то̏пōвā*).

Б. *Старина двају типова савременог књижевног језика*

20. У коликој су мери ове акценатске системе продужење старих односа и шта оне значе? То би се могло утврдити на основу свих дијалеката штокавских и чакавских. То још није урађено. Зато ћу се ја ограничити на неколике напомене.

а) Облици као *зу́ба̄* потврђују се и именицама са кратким вокалом: *ро́га̄, ро̀зима, бро́да̄, бро̀дима* и сл. (у говорима са старом акцентуацијом *ро̄га̂, ро̄зи̏ма* и сл.).

б) У неким су говорима (нарочито југозападним) облици: *жу́љеви-жу́ље̄ва̄* итд. непознати; међутим у косовско-ресавском их има знатан број. У првим се употребљавају облици: *жу̏љови-жу́ље̄ва̄* и *жу̏љеви, жуље́ва̄, жуљовима* и сл. Према природи ових образовања може се заиста претпоставити да су облици: *жу̏љеви, жуље̄ва̂* (као *гра̏дови, *градо̄ва̂*) старији, а да су *жу̏ље̏ви* нови и образовани према сличним облицима других врста, нпр. према *кра̂љ-кра̂ља̄* (= кра́ља), *кра́љеви* (краљѐви) и сл. За дат. мн. није поуздано да је **градови̏ма* (= градо̀вима) основније од *гра̏довима*. Исп. ниже.

в) Према дијалекатском материјалу, нарочито југозападних говора, нешто се мења и однос *ро̀гови и до̀мови*, Вероватно је да смо, с једне стране, имали: *бро̀дови-бродо́ва̄ (= * бродо̄ва̂)*, а, с друге, **домо̀ви (= до̀мови) – до̀мо̄ва̄*, исп. нпр. у Дубровнику дијалекатско: *бро̀дови-бродо́ва̄, бродо̀вима, ро̀гови = рого́ва̄, рого̀вима* и сл. и у озринићком: *ве̏пар, вепро̀ви-ве̏прова̄, купло̀ви-ку̏плова̄* и сл. Ја мислим да су та оба типа стара, тј. да се у *до̀мови* огледа акценат старих основа на *ӣ*(ъ) а у *ро̀гови* акценат основа на *о*(ъ), иако сам мишљења да су облици *жу̏ље̏ви* и сл. новији (исп. горе).

г) Код именица типа *ӣрсте̄н* у ген. мн. имамо у дијалектима каткада (у дубровачком говору) *ӣрсте́на̄ (ӣрсте̏нима)*, у чему ће се, вероватно, огледати старина.

Као што се из свега овога види, у дијалектима се још више истиче супротност у положају акцента у ген. мн. и ном. мн. или зависним падежима множине.

21. Код именица са акцентом на крају имамо да учинимо, према дијалекатском материјалу, још много мање напомена. У дијалектима имамо још чешће превлачење акцента у именица са непостојаним *а: Мле̏та̄ка̄* (Дубр.), *ло̀ва̄ца̄* (Озринић), *о̏та̄ца̄* (Дубр.) и сл. Тако исто код именица типа *ӣо̀ӣови* и сл. обично је превлачење акцента, дакле: *ӣо̏ӣо̄ва̄* и сл. Код именице *кра̂љ*, где би однос *кра̄ље̏ви-кра̄ље̄ва̄* могао бити стар, имамо у неким црногорским дијалектима *кра̄љеви* итд., док у другим *кра̄ље̏ви* (= кра́љеви) образују целу множину.

У овоме правцу има и других примера, тј. да се врши повлачење акцента код именица овог типа: *ко̀но̄ӣа̄, све̏до̄ка̄* и сл. (Прчањ, Озринићи), чак и код именица типа *ло̂нчӣћ, на̄чӣн, лу̂ӣе̄ж* у старијим говорима: *ло̂нчӣћа̄* (Прчањ, Озринићи), *на̂чӣна̄, лу̂ӣе̄жа̄* итд.

22. Чакавски нам дијалекат, смао наравно нешто у другом облику, пружа исту слику: ген. мн. има акценат супротан акценту зависних падежа једнине. Ако је акценат на првом слогу, онда староме ˊ = ˵ одговара ⌢ у ген. мн.: *ča̋s-čâs*, ген мн. староме ⌢ одговара нови ˊ (~): *vlâs : vlás* (i), *ûzāl : úzlī* (h) и сл. Ако је први слог кратак, онда акценат прелази на први потоњи дуги слог: *kȍrēn : korenı́* (h), *gȍlūb : golúbī* (h) итд. Када је акценат на крају, он се у ген. мн. повлачи на претпоследњи слог: ген. једн. *krovȁ* ген. мн. *krȍvīh, brēst-ȁ, brésti* (h), *koscȁ : kȍsāc (kȍscih), svēcȁ : svétac* (= шт. *све̂та̄ц* и сл.), *lōncȁ : lȍnāc, desētkȁ : desétak* (= шток. стар. *десе̂так*-а), *konopȁ : konȍpī* (h). Како је у штокавском чакавски акут (~) дао циркумфлекс (⌢), то су многи падежи добили нарочито обележје: али штокавски је ген. мн. добио нови наставак *ā*, и зато је и његово тумачење друкчије него чакавског облика (исп. историјске напомене о ген. мн.).

Одавде се види да је и у чакавском дијалекту у главноме исти начин промене акцента у ген мн. према зависним падежима једнине.

В. *Порекло акценатских особина именица мушког рода*

23. Међу особинама које смо изнели има их доста које до данашњег дана нису довољно расветљене, нпр. краткоћа различних падежних наставака и сл.; али их има за које се ипак може понешто и позитивно утврдити. Пре свега два акценатска типа, са акцентом на првом слогу, и са акцентом на наставку, потичу из индоевропског језика, исп. индијско *vāras* „избор", *varás* „просилац", грчко *vómos* „закон", *vomós* „онај који чува". Према томе, наша два акценатска типа продужење су овог односа.

У вок једн. налазимо повлачење акцента у индоевропском прајезику. У индијском језику вокатив је без акцента, у грчком пак он има акценат на првом слогу. ἀδελψός „брат": ἄδελφς, δεσπότησ : δέσποτα и сл. Код повлачења акцента у вокативу у нашем језику имамо продужење овог процеса.

У лок. једн. пренос акцента са првог слога на последњи особина је балтијско-словенског језика, нпр. у *вéку = вēкỳ : вêка* и сл. та се особина сачувала и у другим словенским језицима, нпр. у руском: *бéрегъ = брêг : на берегý = на брéгу.* Она се објашњава законом де-Сосира: да се у балтијско-словенском стари низлазни акценат (дакле ⌒ и ⸌) преноси на потоњи слог акутског карактера. У лок. једн. имали смо *ōu (sūnōu)* на које се акценат и преносио. Према овоме, пренос акцента у овом падежу дошао је именицама мушког рода од основа на *й* (ъ).

24. Друге су особине потекле или из општесловенског језика или из старијих епоха нашег језика.

а) Из општесловенског потекло је дуљење кратких коренских слогова под акцентом као *бôг, бôк, гôд, грôб, плôд, нôс, пôт* и сл. Из генитива се види да је акценат на првом слогу *бȍга, бȍка* итд., међутим када је акценат на другом слогу: *бòба : бȍб, ròба : рȍб*, итд., тада нема дуљења (*бȍб, рȍб* и сл.). Према томе, тачно је претпостављено да је разлика у номинативу *бȍгъ* и *робъ̏* и дала, поступним скраћивањем полугласника, дуљење до извесног степена *старог наглашеног вокала*, што је могло дати у различним словенским језицима дуг вокал. Исп. у словеначком *brod, god, most* итд.; чешко *bůh-boha, vůz-vozu* итд.

б) У ген. мн., као што смо видели, има старих општесловенских алтернација, о којима смо говорили у Фонетици. Тада смо видели да се стари акценти ⌒, ˊ и ⸌ при измени састава, склопа речи мењају, и то први у ˊ̃ (нови општесловенски акут), други у ~ (нови општесловенски циркумфлекс) и да ̄ мења место (ако је био на првом слогу – иде на крајњи слог, а ако је био на крајњем – иде на први). Овде се у старијим говорима, као што је чакавски, то правило у потпуности примењује, нпр.:

*vlâs: vlásī (=vlási̅) , brȁt (= *brát): brât (= brȃt), konopȁ : konȍpi̅, vôz, vȍza : vozí* сл.

У осталим штокавским говорима прилике су се измениле, али се и ту виде, као што је већ и напомињато, остаци старих односа (исп. *Влâха̄ : Влȁх, лȍнāц-ā : лȍнцȁ* и сл.). Кад будемо говорили о постанку ген. мн. свратићемо на њих још једном пажњу.

Питање о томе, како треба објашњавати главни узрок ове промене, да ли се може ген. мн. сматрати као промењен састав речи – о томе ћемо говорити

ниже код именица женског рода. За именице мушког рода довољно је рећи да промене акцената у ген. мн. у показаном правцу према осталим падежима заиста постоје.

в) Сем ових падежа, могло је бити промена акцената и у неким другим облицима, нпр. у инстр. мн. или лок. мн., али од њих нема трагова у савременом књижевном језику, јер су се у књижевном језику извршила знатна једначења у тим падежима. Међутим у народним говорима, нарочито у чакавском њиховом делу, и од тога има остатака; али питање о њима није још изведено у потпуности на чистину.

Пренос акцента на предлоге

25. Познато је да предлози чине готово сложену реч са речју на коју се односе. Зато се у нашем језику врше акценатске промене у предлога и речи које од њих зависе као и у засебним речима. У тим појавама огледају се појави опште природе словенског (српскохрватског) акцента.

α) Кад реч има ⌒ или ῝ на првом слогу, који представљају старе акценте (тј. старо ⌒ или ῝), онда се ти акценти, по оном општем правилу да се морају находити на почетном слогу речи, преносе на почетни слог предлога:

у̏ гра̄д, ѝз гра̄да, за̏ но̄ж, у̏ ме̄д, до̏ ла̄кта, на̏ бӯбањ, ѝза гра̄да итд.

за̏ бога, пре̏д бога, о̏д меда, за̏ госте и сл.

Овај се појав све више губи у савременом књижевном језику и све више преовлађује наново акценат засебних речи: *у гра̑д, из гра̑да* и сл.; али се и у њему чува у засебним скамењеним изразима као: *за̏ бога, у̏ госте* и сл.

В. о овоме у Фонетици. То је појав прасловенски, и он вреди за све словенске језике и све наше дијалекте. Он вреди и за именице женскога рода.

β) Сличан појав находимо и код именица са основним ῝ на првом слогу: *о̏д воска, на̏ нокат, на̏ трошак, на̏ дохва̄т, у̏ обла̄ке, за̏ поја̄с, на̏ покло̄н* и сл.

Има група именица ове врсте код којих је тешко одредити каквог је порекла ῝ на првом слогу (да ли је од скраћеног ⌒ у почетку тросложних именица или од скраћеног ´), па ипак зна за овај пренос: *на̏ Дунав, о̏д Дунава, у̏ ветар, бе̏з ветра, у̏ Будим, на̏ канта̄р, на̏ месе̄ц, о̏ каме̄н, по̏д прстеном, до̏ ђавола* и сл.

Према томе, у њих би делимично акценат био пренесен гласовним путем, а делимично аналогијом.

γ) Тамо где је акценат или нови ⌒ (тј. ~ или продуљени нови ῝) или где је нови ῝ (скраћени ´ и пренесени ῝, нпр. с краја речи), ту се он преноси на слог предлога који му претходи у облику ̀:

за̀ ста̄рца, на̀ Тӯрке, у̀ Ка̄рло̄вце и сл.

о̀д брата, у̀ плач, у̀ клинац, иза̀ сна, испрѐд брата и сл.

у ген. мн. *о̀д вра̄ба̄ца̄, о̀д Рӯса̄, ко̀д сеља̄на̄, у̀ Буга̄ра̄, о̀д гра̄ђа̄на̄* итд.

Јасно је да у овом случају имамо просто померање акцента најновије епохе нашега језика, и да овога нема у свим архаичнијим говорима нашега језика који за то померање не знају, нпр. у чакавском дијалекту. Али ваља приметити да се то преношење у овим случајевима у савременом књижевном језику све више губи, сем у скамењеним изразима као *иза̀ сна* и сл., и да преовлађује наново индивидуални акценат речи: *за ста̑рца, на Ту̑рке, од вра̑ба̄ца̄, од гра̑ђа̄на̄* итд.

2.

26. Некада смо имали код именица 2-ге групе тројаку промену:

Једнина

ном.	а) имѧ	б) телѧ	в) небо
ген.	имене	телѧте	небесе
дат.	имени	телѧти	небеси
ак.	имѧ	телѧ	небо
вок.	имѧ	телѧ	небо
инстр.	именьмь	телѧтьмь	небесьмь
лок.	имене	телѧте	небесе

Множина

ном.	имена	телѧта	небеса
ген.	именъ	телѧтъ	небесъ
дат.	именьмъ	телѧтьмъ	небесьмъ
ак.	имена	телѧта	небеса
вок.	имена	телѧта	небеса
инстр.	имены	телѧты	небесы
лок.	именьхъ	телѧтьхъ	небесьхъ

Двојина

ном. ак. вок.	именѣ	телѧтѣ	небесѣ
ген. лок.	имену	телѧту	небесу
дат. инстр.	именьма	телѧтьма	небесьма

То је дало у српскохрватском језику:

Једнина

ном.=вок.	име	теле	небо
ген.	имене	телете	небесе
дат.	имени	телети	небеси
ак.	име	теле	небо
инстр.	именьм	телетьм	небесьм
лок.	имене	телете	небесе

Множина

ном.	имена	телета	небеса
ген.	имен	телет	небес
дат.	именьм	телетьм	небесьм
ак.	имена	телета	небеса
вок.	имена	телета	небеса
инстр.	имени	телети	небеси
лок.	именьх	телетьх	небесьх

Двојина

ном. ак. вок.	именѣ	телетѣ	небесѣ
ген. лок.	имену	телету	небесу
дат. инстр.	именьма	телтьма	небесьма

Из овога се види двоје: 1) да је у српскохрватском језику после прелаза *ѧ* у *е* било још природније неголи у старијим епохама да се *-не, -ше, -ни, -ши* и сл. осете као падежни наставци; 2) да се целокупна стара промена изгубила исто онако као што се изгубила промена сличне врсте код именица мушког рода. Другим речима, мора се претпоставити и код ових именица, нарочито у множини, да су додирне тачке са именицама типа *село:*

ном. ак. вок. мн.	села	:	имена
ген. мн.	сел	:	имен
инстр. мн.	сели	:	имени

учиниле да врло рано нестане старих облика и да се појаве облици типа *селѣх, селом* и сл. Али с друге стране, и код ових именица у падежима са наставцима *ъм, ьх* находимо исто што и код основа мушког рода типа *пут*. Да ли је овде утицао паралелизам *путьм : путем* и сл. на развитак наставака *ем, ех* код ових именица, што је лако могуће, или су они добивени на други начин – то је врло тешко рећи. Тек према споменицима нашим можемо, готово с поузданошћу, рећи да су се сви ови процеси извршили до историјске епохе наших писаних споменика.

Иако имамо у ген. једн. *имене, Живете, ѩкете* и сл. до XV века у споменицима, вероватно је да су ти облици узети из црквеног језика, исто онако као и *имени, словеси* и сл. у дат једн. Иначе находимо већ од XIV в. *племена* MS 101, 183 *Басета* MC 158 итд., али су се ти облици свакако и раније употребљавали.

У дативу једн. од XIV в. *сименꙋ* MS 106 (1333), *Стипету*, Пуц. II 18 (1348–9) и сл.; облици *врѣмени, брѣменеви* и сл. – из црквеног језика су.

Инструментал једн. врѣменомь и сл. од XIV в.; али *именем, ѩгнѥтемь* MS 98 (1330), *Андретемь* MS 287 (1419) и сл. У косовско-ресавском говору находи се у инструменталу такав наставак до данас.

У лок. једн. и ове су именице прошле кроз све фазе кроз које и именице мушког рода: *небеси, Жорети, врѣмену* и сл.; *ѣкетѣ* = *ѣкетие* још и у XV в.; али на крају и овде побеђује у штокавском говору *у*, а у чакавском остају они наставци који и код осталих именица мушког и средњег рода.

О множини немам потребе ни за какве нарочите напомене.

Још само једну напомену о именицама са падежним проширењем сугласником *с*: према номинативу *небо* направљени су остали падежи једнине већ врло рано, вероватно пре писаних споменика наших, јер нпр. *тѣлу, слову, небу* находимо од првих споменика наших. Мора се још претпоставити да је према некадашњем *небеси* у дативу једн. и другим падежима направљено и *неби*, које се у неким нашим говорима осећало као облик именица женског рода: *к неби, против неби* и сл. (у Гундулића и других). Иако се и данас находи *небеса* у мн., ипак су облици без *с* доста стари: већ код Стевана Првовенчаног *дѫла*, затим у XVI в. *кола, слова*, MS 114 (1349), *тѣла* MS 44, 45 (1254) и сл. Као да су се не само паралелно са њима употребљавали и даље падежи са *с (небеса, чудеса* итд.) него изгледа да се у зависним падежима множине (сем ак.) ређе и доцније јављала основа без *с*.

У дијалектима има и друкчијих облика: *чудесо* код славонског писца Е. Павића. Огледало (1759), 304, 506 (Маретић, Језик славонских писаца, 18) или

колесо код А. Хорвата (1824), Недиљна говорења, 27 и сл. код других славонских писаца (В. Маретића, о.с. иб.); исп. и у Подгорици *чудесо* (Решетар, Der štokavische Dialekt 172).

Одавде се види да однос *чудо* : *чудеса* не одговара нашем језичком осећању, и оно излази из тога односа тако што ствара промену *чудо : чуда* (мн.) или *чудесо* (једн.): *чудеса*. Наравно, последње само у говорима на малом простору; али и то, принципски, има исту вредност као и знатно распрострањен облик *чудо : чуда* (мн.).

АКЦЕНАТ ИМЕНИЦА СРЕДЊЕГ РОДА

А.

27. И код именица средњег рода ваља разликовати две групе случајева: са акцентом на првом слогу ̏ или ̑ и са старим акцентом на другим слоговима.

Међу прве случајеве долазе примери као *зла̑то, мȇсо, сȇно* и сл.; *мѐсто, ју̏тро* и сл.; *бр̏до, др̏во, жи̏то, зво̏но, ма̏сло, клу̏пко* итд.

У једнини акценат остаје неизмењен; што се у неким говорима, као нпр. у дубровачком, находи у лок. једн. *ме́су, те́лу, зла́ту* – то су појединачни случаји који су се развили према именицама мушког рода.

У множини се јавља тенденција да акценат остане исти; али се у књижевном језику налази још доста остатака старог стања, у извесној мери модификованог. Наиме, од именица типа *зла̑то* находимо каткада акценат пренесен: *се́на, (= се̄на̏), ме́са, др̏вца (дрва́ца̄)* и сл. У ствари, тај се пренос акцента извршио по аналогији именица као *по̏ље : по̏ља*, са кратким вокалом, јер акценатске промене које одговарају типу *зла̑то* биле би са старим ̑ у множини, који даје у штокавском опет ̑. Према томе, природно је да се као промена акцента осети у штокавском дијалекту пренос на крај (исп. ниже). У другој групи примера типа *мѐсто, ју̏тро* и сл. нема никакве промене сем у ген. мн.: *мȇста̄, ју̏та̄ра̄* која је опште природе: слог испред *а̄* у ген. мн. у нашем језику увек је дуг. Напослетку, у трећој групи примера типа *по̏ље, зво̏но, бр̏до, ма̏сло, клу̏пко* акценат се у множини преноси: *по̏ља, по́ља̄, по̏љима (= поља̏, по́ља̑, поља̏ма)* итд. У овоме се сачувала старина: исп. руско *по́ле : поля* која се, уосталом не чува у овима нашим говорима. Па и овде у овој групи случајева стари су примери са старим кратким вокалом (*по̏ље, зво̏но*); а у осталим – он је нов, јер су остали примери припадали другој групи, имајући на првом слогу старо ́ (које се у нашем језику скраћује у ̏).

Из овога се види да се стари однос једнине и множине сачувао у последњем типу за којим се и остали поводе. Поменућу, потпуности ради, да од именице *је̏зеро* имамо у дијалектима *језѐра (= *језера̏)*, нпр. у Дубровнику; такав акценат има и географско име *Језѐра*. Наравно, и у овоме треба видети проширење основног типа (*по̏ље : *поља̏*), о којем сам говорио.

28. Другу групу примера представљају облици са акцентом на крају или на којем унутрашњем слогу у речима. Овамо долазе примери: *ви́но (= вино̏), дру́штво, пи́смо, бр́вно* и сл.; *плѐће, пѐро, вѐсло, дòбро, кòпље, стàкло* и сл.; *сѐло, бѐдро, рѐбро, сѐдло, стѐгно* и сл. И овде се опажа јасна тенденција ка уједначавању свих акцената у падежима. Тако имамо: *ви́но, мн. ви́на, ви́на̄* итд. Остатака од старе промене акцената у множини имамо код именица типа *пи́смо, дру́штво*: ген. мн. *пи̏са̄ма̄, дру̏шта̄ва̄* и сл., али у ном. мн. имамо и ту

већ *пи́сма, дру́штва* (исп. ниже). Именице са кратким слогом само у малом броју примера знају за промену акцената: *сѐло*: ном. мн. *се̏ла*, ген. мн. *се̑ла̄, бе̑дро : бе̏дра – бе̏да̄ра̄, рѐбро : ре̏бра – ре̏ба̄ра̄* (Даничнић бележи још: *пе̏ро, сѐдло, сте̏̄гно):* у дијалектима њихов је број још мањи. Иначе имамо свугде акценат неизмењен: плѐће : плѐћа – пле́ћа (пѐро, кр̀ста, вѐсло, дѐбро, кѐпље, ста̀кло), са дужином у ген. мн.

И код именица са старим акцентом не на првом слогу врши се, дакле, исти процес као и код именица са акцентом на првом слогу: задржава се све више акценат једнине и у множини.

Код вишесложних именица са акцентом на унутрашим слоговима имамо или непромењен акценат свугде, као у *за́чело : за́че̄ла̄* и сл., или имамо само у ген. мн. повучен акценат: *го̄̏ведо – го̄̏ве̄да̄, кѐлено – ко̏ле̄на̄, сведоча̀нство – сведо̏чанства̄ (= *сведоча̏нста̄ва̄)*. Овде имамо исти појав као и код именица мушког рода ове врсте.

Именице као *гре̄бе̑нӣште – гре̄бени́шта*, ако их је Даничић тачно забележио, имају исти тип као: *ме̂со – ме́са,* јер *гре̄бе̑нӣште* представља *гре̄бени̑ште*, а *гре̄бени́шта – гре̄бенӣшта̏.*

29. Код једносложних именица имамо или као код именица са акцентом на крају новијег типа: *зло̏ : за́ла̄*, или као код тих именица старијег типа: *дно̏ – да̂на̄*. Оправдано је са извесне стране, и једно и друго.

30. Као што се одавде види, разлика се чува код двосложних речи средњег рода између једнине и множине код именица са кратким вокалом првог слога: *сѐло-се̏ла* и *по̏ље-по̏ља*, и то када су ти кратки вокали, у главноме, по пореклу кратки; код нових кратких, скраћених вокала, тога односа нема: имамо: *ме̏сто-ме̏ста*. Код именица са дугим првим слогом или немамо никакве разлике између једнине и множине: *ви́но : ви́на* или је она створена по угледању на именице са кратким вокалом: *ме̂со-ме́са (= *ме̄са̏)*.

Чакавски је дијалекат далеко боље сачувао старе односе. Ако се упознамо са његовим материјалом, разумећемо и оно што је од тих односа остало и у књижевном језику и у другим нашим дијалектима.

Чакавски дијалекат има:

1. *jâje : jája*	2. *pȍle : polȁ*	3. *čelȍ : čȅla*	4. *krīlȍ : kríla*
sûnce : súnca	*jȅlīto : jelíta*	*selȍ : sȅla*	*propēlȍ : propéla*
		vretenȍ : vretȅna	

Из овога се види да чакавски дијалекат има, готово у потпуности, стари однос: *старих и нових* општесловенских акцената:

1) ⌒ : ˊ (= ~́); 2) ˵ ◡ : ◡ ˵;

3) ◡ ˵ : ˵ ◡ (= ˎ ◡); 4) – ˵ : ˊ ◡ (= ~́ ◡).

Само нема једног односа ˊ (= ˵) : ~, јер ту имамо и у чакавском као и у штокавском: *rȁlo : rȁla; držȁlo : držȁla* итд. Али у словеначком језику и тај се однос сачувао: *délo : dêla, kopíto : kopîta* итд. Из ових чакавских односа видимо такође и то да су у штокавском негде морала наступити изједначења: *jâje : jája* дало би у штокавском *jâje : jâja* (јер стари чакавски ˊ даје у штокавском ⌒), а *krīlȍ : kríla* дало би *крӣло̏ : кри̂ла*, шои би до извесне мере одговарало акцентима у кратким слоговима (промена места акцента). Није чудо што се за тим повео и однос ⌒ : ˊ (*ме̂со : ме̄са̏, ме́са*) у штокавском. Према томе, сасвим је

природно што се у штокавском сачувала у овим облицима разлика у месту акценатском.

31. Питање је: зашто су се вршиле ове „метатоније". На то се питање данас у науци различно одговара. Ми ћемо засада рећи само толико: да је то појав *општесловенски*, и да се од најстаријих времена вршио онако како се данас врши у чакавском дијалекту. За њега ће вредети, вероватно, општи услови који вреде и за мењање општесловенских акцената (⌒ , ˊ и ̏) у нове општесловенске акценте који им одговарају у другим положајима.

Напоменућу само да се често научници позивају на облике посавских дијалеката (који су се делимично сачували и у чакавском) са дужином *a* у ном. мн.: *jájā* и сл., *polá* и сл., *sȅlā* и сл., сматрајући да је та дужина стара, бар у неким од ових образовања, и да је она изазвала измену акценатских односа једнине. Али то питање није још довољно јасно.

Пренос акцената код ових именица на предлоге

32. И код именица средњег рода имамо она иста два основна случаја као и код именица мушког рода:

а) када је на првом слогу старо ⌒ или ̏, преносе се на први слог предлога као ̏:

ȍд зла̄та, ȕ ме̄со, ȕ се̄но, пȍ те̄лу и сл.

ȕ коло, ȕ море, ȕ поље, дȍ слова, прȅко мора и сл.

За овим именицама повео се известан број именица средњег рода са ̏ на првом слогу другога порекла: *зȁ срце, зȁ грло, нȁ зрно, нȁ лето, ȉз јутра, ȕз брдо, нȁ дрво* и сл.

У књижевном језику има доста остатака од овога појава; али и овде као и код мушког рода изрази са таквим акцентом постали су или скамењени или прилошки: *ȕзбрдо, ȉзјутра* и сл. Иначе се задржава акценат засебних речи.

б) Када је на првом слогу ⌒ или ̏ новога порекла (⌒ = ∼ или продуљено ново ̏, а ̏ или скраћено ˊ или ̀):

ȕ сӯнце, ȉз ца̄рства, бȅз лӣшћа и сл.

нȁ место, ȕ блато, зȁ јагње и сл.

пȍ селима, ȕ ребра и сл. *сȁ се̄ла̄, ȉз ко̄ла̄, ȉз пи̏са̄ма̄* и сл.

И овде је велики број ових појава уклоњен из савременог књижевног језика и замењен индивидуалним акцентом именице (предлог иде као проклитика: *од–зла̄та* и сл.). Али се у понеким скамењеним изразима и ово још чува: *нȁ место, ȕ блато* и сл.

Б.

33. Све се именице ове врсте могу поделити на две групе:

а) именице код којих акценат у свима падежима остаје на истом месту: овамо долазе све именице на *е–ета*;

б) именице код којих акценат у једнини остаје непормењен, а у множини иде на крају речи, тј. на наставак ном. мн. и на слогове који му по броју одговарају у осталим падежима множнине. Овамо долазе све именице на *е–ена* (и на *е–еса* у мн.).

Сем тога, треба водити рачуна и о још једном правилу словенског акцента: да се речи у зависним падежима по броју слогова увећавају и да због тога,

када од двосложне именице са првим дугим слогом у зависним падежима постане тросложна именица, дуги акценат првог слога тросложних и вишесложних речи мора бити скраћен: отуда *де́те-дѐтета*, дакле *де̄те̏-де̄те̏та* или *ждре̂бе-ждре̏бета, вре̄ме̏-вре̏мена* и сл.

У прву групу долазе:

α) *ви̏жле-та, Сри̏че-та, па̏че-та, ја̏гње-та* и сл.

β) *ко̀ње-та*, тј. **коњче̏-е̏та, мо̀мче-та, ште̏не-та, па̏шче-та* и сл. Ове именице, када имају ген. мн. имају акценат повучен: *кр̏ме̄та̄, те̏сте̄та̄* и сл.

γ) *бли̏зне-бли̏знета* (в. горе), *ждре̂бе-ждре̏бета, пра̂се-пра̏сета* и сл. Ређи су случајеви када акценат ном. једн. остаје у свима падежима: *бе̂пче-бе̂пчета, др̂вце-др̂вцета, ми̂лче, пло̂вче, ча̂вче, ши̂ше*. Ово се извршило, наравно, по аналогији номинатива и у овом правцу су баш одступања у дијалектима могућна.

δ) *де́те-дѐтета* (исп. горе) и овако: *зве́ре, ја́је, ју́не, кљу́се, па́рче, сви́њче, ћо́ше* и сл. Код неких од ових именица остаје, по аналогији ном. једн. са акцентом ´, тај акценат и у осталим падежима: *та́не-та, у́же-та, зво́нце-та* и сл.

ε) Овамо долазе и све остале многосложне именице као: *живи́нче-живи̇̀нчета, ждребе́нце, ћема́не, жума́нце, прња́во̄рче* и сл.

У другу групу долазе:

α) именице на *е-ена* и

β) именице које у множини имају проширење са *с*. Дакле: *пле̏ме-пле̏мена : племѐна-племе́на (= племе̄на̂)* и сл. (овако: *бре̏ме, ви̏ме, и̏ме, сле̏ме, се̏ме, те̏ме* и сл.). Именице: *не̏бо, чу̏до, у̏хо, ко̏ло* имале би: *небе̏са, небе́са̄, небе̏сима; чуде̏са, ушѐса, коле̏са* и сл.

34. *Преношење акцента на предлог* бива овде једино у облику ˋ, тј. без старог, општесловенског преношења: *ја̏гње : за̀ јагње, о̀д јагњета; ја̏ре: о̀д јарета; ђу̏бре : у̀ ђубрету; ће̏бе : по̀д ћебетом ; не̏вре̄ме : у̀ невре̄ме; пра̏сета : о̀д прасета; вре̏мена: за̀ времена* и сл.

Као што се из горњега види, све именице средњег рода које имају у множини акценат на крају – имају у једнини акценат на првом слогу: *пле̏ме : племѐна*, дакле, **племена̏*; према томе у њих је исти однос акцената као у *по̀ље: по̀ља*. Да је то врло стар акценатски однос, показује руски језик у коме имамо то исто: *пле́мя : племена́, вре́мя : времена́* и сл.

Именица *вре́ме (= *вре̄ме̏)* има акценат у ном. једн. који не бисмо очекивали према ген. једн. *вре̏мена*; и заиста именица *не̏вре̄ме* потврђује да смо имали као и **вре̂ме*; то потврђује и чакавски дијалекат својим *vrîme* (исп. такође и у руском *вре́мя*). Поуздано је да је поменута промена акцента у ном. једн. новијег датума, али разлози за њу нису довољно јасни.

Чакавски дијалекат пружа исте односе као и штокавски:

а) *dītȅ : ditȅta, telȅ : telȅta* итд.

б) *nȅbo* : мн. *nebesá*, ген. мн. *nebés*, лок. мн. *nebesíh* и сл. *brȉdme : brimená, sȉme : simená* итд.

Када је *а* у множини наглашено – оно има дужину (в. напред о ̄ у ном. мн. код именица средњег рода).

3.

35. *Именице женскоī роgа са консонанīīском основом и са вокалом а у номинаīиву јеgн.*

Наш језик је у овој области примио, у целој парадигми, две промене: а) тврдих основа и б) старих меких основа. У ствари, ово је била само једна промена, чији су се наставци, по гласовним законима општесловенског језика, мењали у зависности од онога шта им претходи: *īврg* или *мек* сугласник.

	Једнина		Множина	
ном.	жен-а	душ-а	жен-ы	душ-ѧ
ген.	жен-ы	душ-ѧ	жен-ъ	душ-ь
дат.	жен-ѣ	душ-и	жен-амъ	душ-амъ
ак.	жен-ѫ	душ-ѫ	жен-ы	душ-ѧ
вок.	жен-о	душ-е	жен-ы	душ-ѧ
инстр.	жен-оѭ	душ-еѭ	жен-ами	душ-ами
	жен-ѫ	душ-ѫ		
лок.	жен-ѣ	душ-и	жен-ахъ	душ-ахъ

Двојина

ном. ак. вок.	жен-ѣ	душ-и
ген. лок.	жен-у	душ-у
дат. инстр.	жен-ама	душ-ама

На српскохрватском земљишту после извршених гласовних промена у већини говора добили смо овакве односе:

	Једнина		Множина	
ном.	жен-а	душ-а	жен-и	душ-е
ген.	жен-и	душ-е	жен	душ
дат.	жен-ѣ	душ-и	жен-ам	душ-ам
ак.	жен-у	душ-у	жен-и	душ-е
вок.	жен-о	душ-е	жен-и	душ-е
инстр.	жен-о(j)у	*душ-е(j)у	жен-ами	душ-ами
	жен-у	душ-у		
лок.	жен-ѣ	душ-и	жен-ах	душ-ах

Двојина

ном. ак. вок.	жен-ѣ	душ-и
ген. лок.	жен-у	душ-у
дат. инстр.	жен-ама	душ-ама

Може се с поузданошћу рећи да су се ови наставци ових именица, сем наставка *-еју*, не само сачували до писаних споменика него да се готово и данас находе у нашим дијалектима; али је једно важно: да се нигде, ни у једном го-

вору нашем, нису сачувале две промене, већ свугде само једна. Само су на неједнак начин у њима распоређени наставци које горе исписах.

Из материјала који ћу ниже навести видећемо ове две тенденције: у штокавским говорима, у главноме, преовлађују и код меких и тврдих основа *наставци меких основа*, а у чакавским дијалектима преовлађују у обе данашње групе *наставци некадашњих тврдих основа.*

Разлог за упрошћавање ових двеју промена у једну находи се пре свега у томе што је велики број падежа одувек имао исте наставке:

жен-а : душ-а
жен-ѫ : душ-ѫ
жен-амъ : душ-амъ итд.

па је могао и друге за собом повући; с друге стране, старе меке основе у нашем су језику у највећем броју случајева очврсле, пошто је највећи број сугласника очврснуо; и, напослетку, за наш језик не вреди закон о мењању извесних тврдих самогласника у меке иза меких сугласника (в. Фонетику). Он вреди само утолико уколико се традиционално или механички задржао покоји меки вокал иза меког сугласника.

Генитив једнине. Према овоме наставку сви наши говори деле се на две групе: штокавски дијалекат има наставак *е* од најстаријих времена до данас, а један део чакавских дијалеката чува *и* (поред *е*), а други део чакавских дијалеката има *е* као и штокавски говори: *силе* MS 2 (1189), *главе* MS 2 (1189) и сл. као и *земле* (=земље) MS 4 (1198–1199), *богородице* MS 5 и сл.

У чакавским савременим говорима находимо *i* у средњој Истри: *ženȉ, rȉbi, zmȉji* и сл. – увек тако нпр. у жмињском говору; на острву Цресу находимо такође: *ženȉ, kȕći, dušȉ* итд.; само код именица са настав. *-ica* находимо још *-ice : bogâtice, Pedošćice* и сл. Тако и на острву Крку, али у њему већ у извесним местима преовлађује *е*, нпр. у Дубашници и још понегде. Међутим у Хрватском приморју (тако исто и на острву Лошињу) имамо нпр. у месту Новом, увек *е*, као у штокавским говорима. То исто вреди и за јужночакавске дијалекте који су у блиским односима са штокавским говорима. У старијим северночакавским говорима види се у ранијим временима колебање у употреби *i* и *е*, док се њихова употреба није, приближно, на показан начин усталила.

Датив једнине. У штокавским говорима имамо од најстаријих времена двојство: у говорима који су чинили основицу доцније источног говора преовлађује *е=ѣ*, дакле утицаји тврдих основа у обе категорије; исп. ѡпкинѣ MS 4 (1198–9, Ст. Немања), *брате* (= братје) MS 516 (1473, Царица Мара), *тайбе* MS 205 (1387, Кнез Лазар), 208 (1387, Вук Бранковић) итд. Исп. данас на целом простирању косовско-ресавског говора: *Лу̏кê, во̄јскê, ре̄кê, росê, со̏бе* итд. (ова дужина добивена је из ген. једн.); само у шумадијско-сремском делу источног говора, који је и у другим правцима развио неке црте слично јужном и западном говору, имамо свугде *и*. Свакако да то и пада у време развитка тога говора, вероватно од XV века.

У области јужнога и западнога говора находимо *и* у обе категорије од XIV в., исп. нпр. *Босни, Усори* MS 105 (1333, Твртко); питање је, шта је било раније: да ли се у *и* огледа прелаз ѣ > и у западном говору који се могао проширити

и на јужни говор или утицај меких основа. У западном је говору могло бити и једно и друго, али је у јужном могло бити само друго.

У чакавским говорима тамо где у ген. једн. имамо *i* у дат. једн. имамо *e*, а тамо где у ген. једн. имамо *e*, имамо у дат. једн. *i*: нпр. у жмињском говору: *zemlȅ, sestrȅ, mȕhe, nogȅ, strȅhe* и сл. или у цреском говору: *žene͡, ruke͡, dūšȅ, rakȉje* и сл.; према томе, требало би и у крчком говору очекивати нешто слично, али у крчком говору имамо: *ženȉ, Kâti, dȉci, sestrȉ, brâdi* и сл. (в. Милчетић, Rad 121, стр. 120, 122). Међутим у новљанском говору, у којем као у штокавском имамо *e* у ген. једн., имамо у дативу *krȁvi*, као у штокавском. То значи да је штокавско-чакавски облик датива једнине меких основа продро даље на југозапад неголи на исток (и у истарском говору Св. Ивана и Павла имамо исто што и у говорима Хрв. приморја.

Вокатив једнине. Имао је некада два наставка: *o* и *e*. Поучно је да наведем нпр. из Историје облика Даничића све именице од којих је он у својим изворима од XIII в. до краја XVII в. нашао облике вокатива са *e*: *братје* (братије) 2 пута, *господе* (-је) 14 пута, *несриће* 2 пута, *душе* 5 пута, (неки су од ових примера сумњиви) – *Марије* 3 пута, *робиње* 1 пут, *богородице, божице* и сл. од именица на *-ица* 28 пута. Није се тешко уверити о томе: да се *e* чувало у историјско време развитка нашег језика готово искључиво (има само неколико примера *душе*) иза непчаних сугласника који су и данас меки у нашем језику (*j, њ, ћ, ђ*) и сугласника *ц*, које је данас очврсло. Можда се из тога може извући закључак о томе да је у то време *ц* иза *u* (у *ица*) било такође меко. Истина, код Даничића има на истом месту забележених облика са истим сугласницима и на *o*, али то не смањује значај горњих примера да се *e* губило најдоцније у поменутих основа.

Ови су облици од значаја, прво, да се њима објасни наставак *ице* савременог књижевног језика који је последњи остатак од целе групе облика поменутог карактера; друго, овим се именицама и проширењем њихова наставка објашњавају вокативи у староштокавским говорима: поред *Мáрице, Марúје* и сл. и *Мúцке, Мáрке, Вáске, мáјке, снáшке, лúске* итд.; и, треће, овако се морају објаснити и облици *Мáра*: вок. *Мâре, Стáна : Стâне* и сл. у Боки Которској и у Ц. Гори (полазна је тачка у горњим образовањима или у хипокористичним облицима сличне врсте, тј. *Анђа : Анђе* и сл.). Овакав је вокатив, који је у језичкоме осећању нашем, дао повод да се образује и номинатив једн. на *e*: *Мáре, Стáне* и сл. (и вок. *Мâре, Стâне* и сл.) код католика у сев. Далмацији, у Дубровнику, понегде у Боки Которској и у великом делу (источном) старе Црне Горе.

36. *Инструментал једнине.* У овом падежу једнине од најстаријих времена нашег језика можемо констатовати два наставка: наст. *-оѭ* или *о(ј)ǫ* са врло лабилним *ј* или, можда, без *ј* уопште: *-оѫ* (= оǫ), и наст. *ѫ* (или ǫ) као један једини наставак. Ови су наставци били подељени према старим говорима овако: у целом штокавском и источном (јужном, икавском) чакавском имали смо наставак *оѫ*, који је давао већ у X в. *оу* и даље *ов* (писало се овь); а у западночакавском и целом кајкавском (словеначком и хрватском кајкавском) имали смо *ѫ*, које је у чакавском давало *у* (u), а у словеначком *o*.

Питање, да ли је *оѫ*, дало контракцијом *ѫ* врло је тешко решити, а уколико се оно тиче нашега језика, на њ се, мислим, мора одговарати негативно. Јер, прво *оѫ*, сажето, по своме акценту, морало би имати ⌒ (*женоѫ* морало би дати

женѫ̑), а ми у чакавском имамо увек *ženú*, а друго, не бисмо очекивали овакву разлику према дијалектима. Она показује да смо од старијих епоха, ја мислим од општесловенског језика, имали два наставка *ѫ* и *o(j)ѫ*, па је у различним говорима бивао уопштаван један или други. За наше основне говоре може се рећи да је код њих распоред у показаном смислу био извршен, вероватно, још пре доласка на Балканско полуострво (исп. ниже о сличном падежу именица женског рода IV промене).

37. У штокавским споменицима од првих времена до 2-ге половине XIII в. находимо наставак *овь*. Исп. код Даничића: *вѣровь, лоубовь, лозовь, правиновь, главовъ,* итд. (Историја Облика, 37); у данашњим говорима находимо тај наставак још једино понегде код источних чакаваца: *daskôv, rukôv* и сл. (острво Силба, Милетић, Rad 121, стр. 122.). Да ли се и код њих није, бар у извесном делу употребљавао и наставак *у*, тешко је рећи.

Већ се од првих времена поред наст. *ов* употребљва наст. *ом: сь водомь* MS 17 (Првовенчани, 1222–1228), *сь всакомь свободомь* MS 50 (Урош, 1240–1272) итд. После половине XIII в. овај наставак код штокаваца преовлађује, ширећи се поступно и код чакаваца и остављајући *ов* само још у усамљеним местима код њих.

Ширење наст. *м* код ових именица ја не доводим у везу просто са мушким или средњим родом, јер се у другим падежима чува разлика између женског рода и мушког или средњег; већ ја мислим да су у ширењу наставка *м* посредовале личне заменице: оне од општесловенског наставка *ојѫ* исп. стсл. *мънонѫ, тобонѫ, собонѫ* у нашем старом језику имају, *мновь, тобовь, собовь*. Како се те личне заменице односе и на мушка и женска лица, то се код мушких лица могао добити облик *мномь* (према наст. *м* за именице мушког рода) поред облика *мновь, тобомь : тобовь, собомь : собовь*. Такви су облици могли створити могућност даљег ширења наст. *м* и код именица женског рода; јер једном створен паралелизам наст. *ов-ом* крчи и сам себи пута. Тако *мновь* и *мномь* и сл. находимо врло рано; нпр.: *сь мновь* МС 27 (Владислав, 1234–1240), *да се при прѣдь мномь* MS 30 (Матија Нинослав, 1240) итд.

У северним чакавским говорима (или западним, екавским) находимо већ од првих времена па до данашњег дана *у* (u), које у многим говорима добива и *n* на крају од *m* позајмљеног од именица мушког и средњег рода (управо, додатог готовом облику инструментала). За то ће најтачнију слику дати дијалекти у којима се и данас та црта сачувала. Исп. на Цресу: *decú, ženú* и сл., на Крку: *rȉbu, dȉcu, ženú (ženū̑)* и сл., у централној Истри: *nogu͡on, sestru͡on* и сл., = nogǫ̑ + m; у Хрватском приморју: *krȁvū-n, ženú-n* и сл. Ово се находи и у старим споменицима ових крајева, почевши од најдавнијих времена.

За *локатив једнине* вреди оно исто што и за датив једнине.

38. *Номинатив множине.* Од првих времена у штокавском дијалекту од два наставка има један, и то наст. *е: жоупе* MS 13 (1222–1228), *паше MS* 11 (1222–1228) и тако увек. У чакавском дијалекту имамо као у генитиву једн.: у најархаичнијим говорима, – на острву Цресу, у централној Истри и понегде на Крку, имамо обично i, а *е* само понегде: нпр. у наст. *(i)са* на острву Цресу, на другим местима и иза других старих меких сугласника (нпр. у Добрињу на острву Крку *maše*, али *nogi* и сл.). У осталим говорима чакавским имамо у овом падежу *е*, као и у штокавским говорима.

Али и поред тога што се у штокавским говорима није сачувало *i* у номинативу мн., ипак има разлога тврђењу да се он некад употребљавао у ширим размерима (исп. ниже IV промену).

Ово вреди, у главноме, и за акузатив множине.

АКЦЕНАТ ИМЕНИЦА ЖЕНСКОГА РОДА

39. Све именице женског рода поделићемо на три групе:

А) оне које су имале акценат на крају у ном. једн. (од два и више слогова);

Б) тросложне које су имале акценат на средњем слогу; и

В) двосложне и вишесложне које су имале акценат на почетном слогу речи, или трећем или почетном још удаљенијем слогу од краја речи.

40. А) Именице са старим акцентом на крају, а са дугим слогом који му претходи: тип *ду́ша* и сл.

а) Све именице ове врсте имају у вок. једн. и вок. мн. повучен акценат: *дӯшо-дӯше, гла̑во-гла̑ве, гра̑но, бра̑до, клӯпо, стра̑но* и сл.

б) У ак. једн. једне од ових именица имају увек повучен акценат, друге имају акузатив са акцентом номинатива, а неке опет имају колебљив акценат – као прве од ових и као друге.

Међу прве долазе: *ду́ша-дӯшу; во́јска-во̑јску; гла́ва-гла̑ву; гла́вња-гла̑вњу; гра́на-гра̑ну; гре́да-гре̑ду; зи́ма-зи̑му; стра́на-стра̑ну.*

Међу друге долазе: *ви́ла-ви́лу; гу́ја-гу́ју; је́ла-је́лу; ку́ла-ку́лу; му́ња-му́њу; о́вца-о́вцу; сви́ња-сви́њу; сла́на-сла́ну; слу́га-слу́гу; с́рна-с́рну; стре́ла-стре́лу; то́рба-то́рбу; тра́ва-тра́ву* и др.

Међу колебљиве долази само неколико: *бра́да-бра̑ду и бра́ду; в́рба-в̑рбу и в́рбу; клу́па-клӯпу и клу́пу; сте́на-сте̑ну и сте́ну.*

Сви су ови примери дати по Вуку-Даничићу; али од њих у различитим крајевима (в. ниже) има различних одступања.

в) Још ређе имају ове именице повучен акценат у дат. једн.: *гла́ва-гла̑ви; ду́ша-дӯши; рука-рӯци.*

г) Оне именице које у ак. једн. мењају ´ у ̑ имају ̑ и у ном. мн. и ак. мн.; од оних пак које не мењају ´ у ̑ у ак. једн. м. само оне које су горе наведене имају у ном. мн. и ак. мн. ̑ ; *дӯше, во̑јске, гла̑ве, рӯке* итд.; *ви̑ле, гӯје, је̑ле, кӯле* и сл.

д) у ген. мн. остаје увек ´ када је његов наставак *ā: гла́вā, ду́шā, ру́кā, глава́њā, тора́бā, ова́цā* и сл. Када је у овом падежу на крају *у*, онда се ´ скраћује у: *ру̏кӯ, слу̏гӯ.*

ђ) у дат. инстр. лок. мн. на *ама* каткада се скраћује ´ у ̀: *бра̀дама, гла̀вњама, гра̀нама, лу̀кама, о̀вцама, ру̀кама, свѝњама, слу̀гама, стѐнама, стра̀нама, стрѐлама.*

е) Када се овакав акценатски однос нађе у тросложној речи, онда се акценат преноси, каткада, у вок. једн.: *оди́вā-о̏диво, тети́ва-те̏тиво.*

41. АА) Именице са старим акцентом на крају и са кратким слогом који му претходи: тип *во̀да* и сл.

а) У ак. једн. имају каткада повучен акценат: *ва̏јду, во̏ду, гло̏бу, да̏ску, де̏цу, же̏љу, зе̏мљу, зо̏ру, и̏глу, и̏гру, ја̏гму, ко̏су, ло̏зу, ма̏згу, ме̏ђу, ме̏ру, ме̏тлу, р̏ђу, ро̏су, смо̏лу, со̏ху, чо̏ху.*

Или га не превлаче као у овим случајевима: *бу̏ху, зми̏ју, па̏вту, сна̏ху, му̏ху, че̏лу, су̏зу* и сл.

б) У дат. једн. повлаче акценат у ретким случајевима: *во̏ди, зе̏мљи, де̏ци.*

в) У ном. мн. и ак. мн. превлаче акценат именице са превученим акцентом у ак. једн., а од осталих оне које су наведене као именице са непревученим акцентом: *бу̏хе, зми̏је* и сл.

г) У ген. мн. акценат остаје на своме месту, као и горе: *во́дā, же́нā, зми́јā, ко́зā, даса́кā, мета́лā, сеста́рā, наћāва* и сл.

д) Када је овај акценатски однос у тросложним речима, као у *аждаха, буда̏ла, госпо̏да* и сл., тада имамо такође његово преношење у вокативу, као: а̏ждахо, бу̏дало, го̏сподо и сл.; у ак. једн. *чи̏стину, сра̏моту, бр̏зину, ви̏сину, вру̏ћину, да̏љину, ду̏бину, ду̏жину, ши̏рину, сти̏дноћу, жи̏вину, ле̏дину, ле̏поту, пла̏нину, ра̏внину, ру̏дину*; има их са колебањем у ак. једн., као: *кри̏вину-криви̏ну, та̏збину-тазби̏ну*; именице са оваквим акцентом у ак. једн. имају пренесен акценат у ном. мн. и ак. мн.: *вру̏ћине, кри̏вине* и сл.; такође и: *пр̏вине, то̏поле* и сл.

42. В) Именице са старим средњим наглашеним слогом типа *ба̏штина, де̏вōјка* и сл.

Ретко у вокативу имају превучен акценат: *де̏вōјко : де̏вōјка.*

У ген. мн. имају увек превучен акценат на првом слогу у облику ˵: *ба̏штӣнā : ба̏штина, бу̏ндēвā : бу̏ндева, ве̏рӣгā : ве̏риге, гра̏бу̏љā, ко̏прӣвā* и сл.

Када се ген. мн. проширује на четири слога, овај са трећега слога преноси се правилно на четврти од краја у облику ̀: *мо̀литва : мо̀литāвā; *моли̏тāвā; де̏вōјка : *дево̏јāкā-де̏војāкā* и сл.

У свима другим случајевима акценат се не мења, нпр.: *ва́рница, ва́рницē; ва́рнӣцā* итд.

То исто вреди за именице које имају више од три слога, као: *га̏талица, заго̏нēтка (заго̏нēтāкā)* и сл., *дра̏живашка. Ја́дрāнка, Арна̏утка, Херцего̏вка* и сл. Све те именице имају стари акценат на једном од средњих слогова (*гата̏лица, *загонѐтка, *дражи̏вашка и сл.), и он се у промени не мења.

43. В) Именице са старим наглашеним првим слогом типа *сла̏ва, кле̂тва* и сл.

Акценат првог слога, ако је први слог са кратким акцентом, остаје у свима падежима сем ген. мн. у којем се обично јавља ⌒: *гљи̏ва, гљи̏вē, гљи̏ви, гљи̏во, гљи̏вōм, гљи̏ви; гљи̏ве, гљи̂вā, гљи̏вама* итд. Када се иза акцентованог првог слога находи група сугласника, онда реч и у ген. мн. чува кратки акценат: *ба̏чва-ба̏чāвā, ва̏тра-ва̏тāрā, ви̏шња-ви̏шāњā* итд.

Ако је у првом слогу акценат ⌒, он се обично задржава у свима падежима: *ла̂ђа, ла̂ђē, ла̂ђи, ла̂ђу; ла̂ђе, ла̂ђā, ла̂ђама* итд. Али ако се иза вокала првог слога находи група сугласника, онда наступају две могућности:

1) ако је ⌒ првог слога добивен дуљењем од ˵ (в. Фонетику), онда се тај ˵ појављује у ген. мн., јер ту нема услова за дуљење: *гри̂вна : гри̏вāнā, ћу̂рка : ћу̏рāкā, ка̂рта : ка̏рāтā* итд.

2) ако је ⌒ првог слога старога порекла, оно остаје и у ген. мн.: *кле̂тва-кле̂тāвā, пры̂тка-при̂тāкā, цр̂ква-цр̂кāвā* итд.

Све остале именице које имају стари акценат на почетку вишесложних речи – не мењају га у промени, нпр.: *бр̂ђанка, о̂брвица, је̂трвица, сла̂мчица* и сл.

44. И код именица женског рода ове групе имамо *преношење акцента на предлог* у истом смислу као и код досадашњих:

1) Као ̏ уз ак. једн. или мн. у којима су акценти повучени: *нӥз воду, крӧза земљу, ӱ висину, мӥмо планину, нӓ брзину, зӓ дӯшу, нӓ рӯке, нӥза стрāну, нӓ вōјску* и сл. Ту имамо, наравно, старе низлазне акценте који се преносе на први слог.

2) Затим као ̀ у свима случајевима где је акценат на првом слогу новога порекла *јȁбука – зà јабуку, нà продају, бȅз батӣнā, од̏ гљӣвā, више̏ кућē, òд карāтā, бȅз прāвдē, прѐд цр̀квōм* итд.

45. Дијалекти и штокавског и чакавског говора не мењају у многом слику показаних односа. Они показују само да је понешто било раније, можда, у већој мери развијено. Тако у дубровачком говору, сем у именица које сам ја навео, имамо повлачење акцента у: *лȍзи, кȍзи, нȍзи, ȍвци*; то показује, као што прàвилно примећује проф. Решетар, да је то некад била општа особина ових речи које имају повлачење акцента у акуз. једн. Даље, у истом, дубровачком дијалекту, тако повлачење акцента имају и тросложне именице са старим акцентом на крају: *власте̏ла : вла̏стелу, вла̏стели, госпȍђа : гȍспођи, гȍспођу* и сл. (на основу ових облика *гȍспођи, гȍспођу* и сл. добивен је и у нас акценат ном једн. *гȍспођа*).

Иначе су одступања мала. Забележићу још само два-три који имају принципски значај. 1) У падежима множине имамо често дужину из једнине, тј. *грáнама, стрáнама* и сл. (У старијим говорима *грāнȁма, стрāнȁма* и сл.); 2) У ген. мн. имамо каткада и код двосложних именица са групом сугласника у средини повлачење акцента: *ȍвāцā* (у Црној Гори), *гла̏вāњā* и сл. као код тросложних именица, што је правилно; 3) код именица са кратким првим слогом *кỳћа, слȁва* и сл. имамо у падежима множине дужину првог слога у завршетку *-ама: пȍ кућāма, нà славāма* и сл. (исп. *са тим рỳкама* и сл.).

46. Питање је како треба протумачити ове особине именица женског рода. Пре свега морам обратити пажњу да је од наставака *е* у ген. једн. увек дуго: *жѐнē, дӯшē* итд. – *женê, душê* у старијим говорима, *žené, dušé* у чакавском дијалекту. Дужину тог наставка наш је језик добио из општесловенског. У инстр. једн. *-ōм* је такође увек дуго: то долази отуда што је стари наставак *-оу*, који је дао (в. горе у историјском одељку) *ōв (у* прелазећи у *в* предало је своју дужину претходноме слогу као увек у таквим случајевима.) Тек готов наставак *ōв* добио је *м* из инструмента̏ла заменица и именица. У множини наставак *-āма* (в. претходну тачку) дуг је зато што се по правилу *а* иза акцента не скраћује, дакле *кỳћāма* је правилан облик; а што се у другим говорима находи *кỳћама* са *-ама* кратким – то је *ама* пренесено од именице типа *жѐнама* где је *ама* (*женȁма) имајући стари ́ и **женáма* морало бити скраћено. Одатле је *-ама* после преношено и у друге облике где је оно требало да је дуго. И *рỳкама* и сви слични облици потичу из општесловенског: у њима се први слог скратио као први дуги слог вишесложних речи. Можда се тај процес извршио у двојини због тога што је крајњи слог двојине дуг: *рӯкáмā* = **рӯкáмă* и после *рукȁма*; дужина је из старих двосложних падежа.

Остаје још *повлачење акцента у дат. ак. једн. и ном. ак. мн.*, јер повлачење акцента у вокативу исте је природе као и код именица мушког рода; а сем њега, још и природа ген. мн. којом се стварно ове именице не разликују од именица мушког рода.

Повлачење акцента у дат. ак. једн. и ном. ак. мн. може се посматрати само код ових именица. Оно је било несумњиво заједничко свима словенским језицима; исп. у руском језику: *водá : вóду, вóды, гора́ ; го́ру, го́ры* и сл. Потврда за то находи се у сродноме словенском језику – литавском. У литавском језику нпр. именица *žẽmà* (зима) има у

	дат. једн.	žẽmai
	ак. једн.	žẽmą
	ном. мн.	žẽmōs
као што има **рӯкȁ* (ру́ка):	дат. једн.	ру̑ци
	ак. једн.	ру̑ку
	ном. мн.	ру̑ке

Из овога се види да је ово повлачење врло старог датума и, у ствари, оно и није повлачење. У њему се виде рефлекси балтијско-словенског акценатског правила (које носи име француског лингвисте де Сосира) по којем се ⌒ првог слога преноси у словенском и балтијском на потоњи акутован слог, дакле: **рӯ̑кā – *рӯка́ = рӯкȁ* итд. Према томе, тамо где је данас превучен акценат ̑ (како га ми данас називамо) – у ствари имамо акценат на старом месту (наравно, са потоњим слогом циркумфлекатског карактера), а где је акценат на другом слогу, ту имамо акценат пренесен. У детаље о њиховим односима ја се нећу упуштати. Они су врло сложени и често још недовољно протумачени.

У ген. мн. имамо три типа:

а) *жѐна : же́нā (жēнâ);*

б) *гљи̑ва : гљи̂вā;*

в) *ло̀пата : ло̀пāтā.*

У другом случају имамо однос * ˊ : ~ у трећем случају имамо у чакавском *lopȁta : lopât* без повлачења акцента; зато сматрамо да је то повлачење ново и да се развило под утицајем повлачења акцента код кратких вокала (нпр. типа *срамота* и сл.), где би било у ген. мн. ⌣ ̏ : ̀ – . У ген. мн. *жēнâ = же́нā* имамо задржавање акцента на крају под утицајем других падежа у којима је акценат на крају. Уосталом, о том падежу в. у историјском одељку.

4.

47. *Именице женскког рода са консонантском основном, а без наставка у номинативу једн.*

	Једнина	Множина	Двојина
ном.	кость	кости	кости
ген.	кости	костьи	костью
дат.	кости	костьмъ	костьма
ак.	кость	кости	
вок.	кости	кости	
инстр.	костьѭ	костьми	
лок.	кости	костьхъ	

То је дало у српскохрватском:

	Једнина	Множина	Двојина
ном.	кост	кости	кости
ген.	кости	којсти	*костју
дат.	кости	*костьм	костма
ак.	кост	кости	
вок.	кости	кости	
инстр.	костју	костми	
лок.	кости	*костъх	

Ако оставимо за сада дуал и ген., дат., инстр., и лок. множине, онда нам остали падежи не дају прилике за напомене, пошто су се сви остали падежи сачували код нас у потпуности.

Ипак морамо дати неке напомене о инструменталу једнине. Он има, поред *ју*, и просто *и* у нашим споменицима: *ӣомоки* MS 47 (1254–56) *ѡбласӣи* MS 64 (1293–1302), *милосӣи* MS 202 (1385) и сл., а после тога времена такви су облици врло обични, нарочито у друбровачко-далматинских писаца. Тај се наставак употребљава и у чакавским говорима (исп. код Милчетића *lubȁvi* у инстр. једн. забележено у Добрињу), али неће бити у њима од широке употребе.

Тај се наставак не находи у другим словенским језицима (исп. о њему код О. Хујера, Slovanská deklinace jmená, v Praze 1910, стр. 157 и даље), зато се морамо на његову пореклу мало задржати. Код *i* основа имали смо у праиндоевропском језику такве облике (нпр. у стинд. ūtí лит. aki и сл.); ја мислим да је то *i* у заједничкословенском језику било назалисано, тј. да смо имали првобитно *im*, а затим *į̄*, као што смо код основа на *ā* имали *ā* (што даје ѫ) (као што словенско *ām* одговара праиндоевр. *ā*, тако и *īm* одговара *ī*, исп. K. Brugmann, Grundriss II², 1909, стр. 190). Када је поред *а* = ѫ добивено *онѫ* (према заменичкој деклинацији, наравно, у општесловенском језику), добивено је и према *į̄*, *ĭjǫ* = ьѭ. Доцније, *į̄* = *i* изгубило се у већини словенских језика, а у српскохрватском се сачувало до данас (многи мисле да је оно ново, нпр. Решетар, Rad 136, стр. 128).

Како је *и* (поред *ју*) у нашем језику било једнако са сличним наставцима у другим падежима, то се покоји пут и *ју* употребљавало за друге падеже (исп. нпр. *од које му драго сӣварју* Гучетића Rozario, Рим 1597, стр. 38, 74, в. код Даничића, *op. cit.* 42) и сл., али то је ретко; обично је језичко осећање излазило из тога на који други начин. Један је од тих начина (као што смо раније видели) да се краћа форма употребљава уз коју другу реч (придев, заменицу) којом се довољно показује инструментал; други је да се том облику додаје на крају *м* (према инструменталу свих осталих именица). Такви се облици употребљавају од XV в.: *ӣечаӣим* MS 481, 495, доцније врло често *ричим, звирим, смрӣим, јакосӣим, часӣим* итд. код Динка Рањине, Градића, доцније Гундулића (поч. XVII в.), Андријашевића (средина XVII в.) итд. Такви су облици и данас у употреби у дубровачком дијалекту, у Босни у околини Вареша (код католика), у Грачацу (код католика) и другде.

Наставак *ју* у облицима *косӣју, масӣју, сӣварју* и сл., који од краја XVII в. даје у великом броју наших говора: *кошћу, машћу, сӣварју* и сл., опет под

утицајем осталих именица женског рода, вероватно преко наставака *јум*, замењује се делимично *јом*, који се напоредо са њим (тј. са *ју*) употребљава: исп. већ у XIV в. *чьстиномь* MS 161 (цар Урош, 1357), 164 (исти), *милостиωмь* MS 164 (исти), *радостиωмь* MS 178 (Александар, господар Канине и Авлоне, 1368) итд. Доцније ови облици постају врло обични у различним крајевима. Исп. код протестантских писаца XVI в. *smrtiom, krvjom* итд. (Francev, Jezik prot. pis. XVI, 77), код славонских писаца XVIII в. (нпр. *skrbjom, zobjom* и сл., в. Маретић Jezik slav. pis. 22) и др. И данас се, у различној мери, тај наставак находи нарочито у штокавским говорима, нпр. у Боки (*мӣшљо̄м, ко̏шћо̄м* и сл. у Прчању), у Босни (Костајница), затим, нарочито, у Славонији (исп. код Решетара, Der štok. Dialekt, 171). Таквих облика има и у другим говорима нашим.

Локатив једнине, ном., ак. и вок. множине не дају повода за напомене.

48. За ове именице вреди нам истаћи две ствари; 1) да многе именице женског рода на *а* прилазе овим именицама и 2) да се у чакавском дијалекту, у великим размерама, ова промена, уопште, губи.

1) Именице *вила и стрѣла* почеле су да гласе код дубровачко-далматинских књижевника *вил* и *стрѣл (стрил и стриел)* и да се у падежима не мењају: *добре вил, с драгом вил, својом стрил* и сл. (последња именица и у мушком роду: *стрил ки ме израни*). Нема сумње да је номинатив могао бити начињен према локативу и дативу који исто гласе код именица женског рода: са *а* у ном. једн. и без вокала у ном. једн. (исп. *жен-и и кост-и* у дат. лок. једн.); али факат што су те именице остале непроменљиве – показује да нису одговарале језичком осећању књижевника који су их, добивши их у ном. једн. у облику *вил, стрил* и сл., оставили тако и у свима осталим падежима. Овамо долази именица *стран* која је, пришавши овим именицама, добила њихову промену: *страни* итд. – код Хекторовића и др. писаца.

2) Много је обичнији случај да основе ове врсте прилазе именицама са основом на *а*. Како оне добивају у инструменталу једн. исти наставак са именицама на *а* (исп. горе), то, заједно са дативом и локативом добивамо велики број сличних облика са *а* основама који утичу да се њихово пуно изједначење до краја изврши. У чакавским говорима има за то и нарочитих разлога. У њима код ових именица падежи множине гласе као и код именица на *а: kostán (=am), kostȁmi, kostȁh, pećȁh* и сл.; код њих имамо увек у инстр. једн. исти наставак као и код именица на *а: kostún* и сл. у северночакавским говорима. Ако будемо имали на уму да лок. једн. гласи *kostȉ* (исп. *kȍsti* ген. једн.), јасно је да је инструментал саграђен према њему. Према њима се развија и у ген. једн. *moćé, nemoćé, rećé* и сл. Исп. у приморским лекционарима XV в.: *пѣсан и писне*(ном. мн.), *прича и причех* (лок.), *свирали : свирале, гусли : гусле, ћерем : ћерам*; исп. још *стваре* (ак. мн.), *голине* (ак. мн.), *јасле* (ак. мн.) итд. (Решетар, Prim. lekc. 112). Од овог колебања, створеног додиром различних падежа ових двеју категорија, има и двојство облика: *јасле и јасли, гусле и гусли* и сл. Да би то двојство могли објаснити, ми морамо претпоставити да смо од старих облика *јасльм, јасльх* добили у говорима нашим *јаслам, јаслах, гуслам, гуслах* и сл. Тако ће се моћи објаснити: 1) откуда баш код тих именица, које имају само множину, *јасле, гусле;* и 2) зашто су у чакавском дијалекту познати само овакви облици.

АКЦЕНАТ ОВИХ ИМЕНИЦА

49. За нас представљају интерес само именице са старим акцентом на првом слогу; све остале не мењају у промени свога акцента.

А) Именице типа *гла̑д-гла̑ди (ве̑ст, бр̑в, бу̑ђ* и сл.).

а) имају већином у локативу акценат на крају: *вла́сти, це́ви, ду́жи, ма́сти, ре́чи, свее́сти, ства́ри, ћу́ди;*

б) имају *увек* у ген. мн. стари акценат на крају: *вла́стӣ, ду́жӣ, пе́дӣ, ре́чӣ, са́пӣ, ства́рӣ, тва́рӣ, це́вӣ* (Даничић је констатовао само за ове које изнесох);

в) овакво преношење акцента може се констатовати, бар за неке речи са пуном поузданошћу, и у дат. инстр. лок. множине: *вла́стима, ре́чима, ства́рима, це́вима.*

Код двосложних именица овога типа (*пле̑сан, ра̑ван, мӣсао, смр̑зао*) имамо сличне особине: *ра́вни, ми́сли* и сл.; *ми́слӣ, ми́слима.*

Б) Код именица које имају у ном. ак. једн. ̑, а у осталим падежима ̏ имамо сличне особине. Овамо долазе именице: *но̑ћ – но̏ћи, ва̑ш, до̑б – до̏би, жу̑ч, зо̑б, мо̑ћ, ла̑ж, ко̑ст, кр̑в, пе̑ћ, ра̑ж (р̑ж), сва̑ст, со̑, ча̑ст, о̏сти, зглȍби.* Овамо иде по акценту и *кћӣ.*

И оне имају у лок. једн. пренесен акценат: *ла̀жи = *лажи̏, ко̀сти, кр̀ви, но̀ћи, пѐћи, ра̀жи, ча̀сти*; у ген. мн. имају то исто: *ва̀шӣ (ва̀шијӯ), мо̀штӣ, ко̀стӣ, сва̀стӣ, у̀шӣ (ко̀стијӯ, у̀шијӯ)*, а тако исто и у дат. инстр. лок. множине *ко̀стима, ча̀стима.* Исп. и у множини *кће̏ри, кће̏рӣ, кће̏рима.*

Дакле, у овоме се ове именице потпуно слажу са именицама првога типа; додаћу још да у инстр. једн. оне имају ̑ као и у ном. једн.: *зо̑бљу, ко̑шћу, кр̑вљу* и сл. (исп. и *кће̑рју*); само *но̑ћ* има *но̏ћу* (можда под утицајем *но̏ћи*).

Ове особине задржавају, само, наравно, у различној мери, и многосложне именице ове врсте са акцентом на првом слогу:

а) *бо̏лест-бо̏лести, ве̏че̄р-ве̏чери, ко̏ко̄ш-ко̏коши*, имају у лок. једн. *болѐсти, жало̀сти, лудо̀сти, мило̀сти, младо̀сти, радо̀сти, старо̀сти*; ген. мн. *болѐстӣ, коко̀шӣ-коко̀шијӯ*;

б) *го̏ле̄н-го̏ле̄ни, вр̏ле̄т-вр̏ле̄ти, бли̏зна̄д-бли̏зна̄ди, бу̏ра̄д-бу̏ра̄ди* и сл.; у лок. једн. *врле́ти, голе́ни, запа́ди, мочва́ри, паме́ти, незна́ни, стрме́ни, студе́ни, црве́ни*; ген. мн. *голе́ни*; дат. инстр. лок. мн. *тела́дма* и сл.

Иначе, када именице имају, будући једносложне, и у ном. једн. ̏, или када тај акценат имају на почетку – када имају више од три слога – њихов акценат остаје у свима падежима неизмењен. Овамо долазе именице типа: *смр̏т, пе̏сп, ме̏д, стр̏ж*; затим: *и̏знӣкао, и̏зра̄стао, пра̏ведно̄ст* итд.

Тако исто, као што је већ помињато, акценатских промена нема када се стари акценат није находио на почетку речи: нпр.: *са̀мрт (= самр̏т), за́пад, љу́бав (= љу̑ба̏в), бла́го̄ст-бла́гости (= *благо̏ст-*благо̏сти), ва̀рошча̄д, благо̀дет, гото́во̄ст-гото́вости, злòћудно̄ст-злòћудности, про̀битачно̄ст-про̀битачности* и сл.

Пренос акцената на предлоге

50. У овом правцу ове именице не представљају ништа ново. И код њих имамо исте две групе као и код осталих именица:

1) пренос низлазних акцената (̑ и ̏) на први слог предлога у облику ̏: *на̏ ма̄ст, за̏ ре̄ч, о̏д гла̄ди, на̏ мӣсао; по̏д но̄ћ, о̏д кости, бе̏з соли, на̏ зеле̄н, по̏д јесе̄н, на̏ паме̄т, о̏д жалости, о̏д радости* и сл. и

2) пренос нових акцената (ˋˋ од скраћеног ˊ и сл.) на последњи слог предлога у облику ˋ: *прѐд смрт, пд смрти, нȁ благовест* и сл.

Нарочитих објашњења за ово није потребно.

Материјал из дијалеката нећу наводити, пошто он само квантитативно појачава извесне категорије код Даничића. То што се од извесних именица само мали број употребљава са извесном променом, показује у највећем броју случајева само толико да све речи у свим падежима нису подједнако употребљиве и да се зато губи код њих свест за извесне промене.

Што се тиче промена акценатског места, то смо све ове промене имали код именица мушког и средњег рода; и за ове именице вреди све оно што је тамо речено. Једино за облике типа *кôст-кȍсти, кôшћу* вреди у инстр. једн. исто што и у ном. једн.: да је *кôшћу* добивено од *кôстьју* и да је губљење *ь* утицало на дуљење ˋˋ, као што је *кȍсть* дало *кôст*, исп. *кȍсти*. Зашто је *нȍћу*, видели смо.

ДВОЈИНА И МНОЖИНА

Иако су сва основна три српскохрватска дијалекта, штокавски, чакавски и кајкавски, пошли од заједничке основице у развитку дуала, ипак су га они, у току времена, различно развили, тако да се може говорити о *штокавскоме типу, чакавском и кајкавском.*

У основици сва три развитка налази се овако стање: облици дуала именица добили су значење плурала. На тај начин, стари облици дуала и плурала код именице имају исто плуралско значење. То нарочито добро показује предикат; зато се дуалски облици глагола прво губе. Глаголски су облици својом множином и показивали како треба разумети, према језичком осећању, значење дуалских именичких облика. Може се рећи да се од XVI в. глаголски облици за двојину престају и сасвим употребљавати; али ако се и деси да се и после тога времена употребе, а тако исто и у случајевима када се и раније употребљавају – није сигурно да нису књишког порекла; јер је несумњиво да се уз дуал именица већ до краја XIII в. могао употребљавати плурал у предикату, у глаголу. А то је донело и потпуно губљење глаголских дуалских облика. Дуал именица значио је већ тада плурал.

Иако дијалекте српскохрватског језика сједињава то губљење дуала код глагола и одваја их од словеначког језика где је чување глаголског дуала баш главна црта целокупне дуалске системе, ипак сам развитак именичких дуалских облика који су добили множинско значење раздваја их у три типа.

Штокавски се тип одликује победом наставака двојине над облицима множине како самим обликом тако и унутрашњим особинама њиховим – једначењем извесних падежа. Цела се множина у развитку свом до краја XIV в. налази у штокавском дијалекту под непосредним утицајем старих облика двојине.

У чакавском и кајкавском дијалекту наставци множине снажно потискују наставке двојине; чакавски их дијалекат још задржава у понеком облику и понекој функцији, нарочито уз број *два*, а кајкавски их потискује сасвим, замењујући их свугде множинским наставцима.

На тај начин добивамо три горња типа на нашем терену:

а) штокавски тип са великим утицајем двојинских наставака на множинске;

б) чакавски тип са потискивањем двојинских наставака из множине и њиховим чувањем уз број *двâ*;

в) кајкавски тип са потискивањем двојинских наставака из свих категорија.

Како се ови односи врло лепо огледају и у особинама бројне конструкције уз бројеве *двâ* и *трû*, то однос тих конструкција, тј. конструкција уз број *двâ* и конструкције уз број *трû*, може послужити као њихова илустрација:

а) штокавски тип: dva brata: tri brata

б) чакавски тип: dva brata: tri brati

в) кајкавски тип: dva brati: tri brati

Како сваки од ових типова, сем штокавског, показује велику сличност са развитком двојине у различним словенским језицима, то ћу их ја разгледати увек засебно. Нарочито се пак пажња мора поклонити штокавскоме типу, зато што он представља међу словенским језицима, ако не јединствен, у сваком случају врло оригиналан развитак двојинских наставака. Као што сам већ напоменуо, једини је случај међу словенским језицима у штокавском дијалекту да двојина, која је изгубила своје двојинско значење и добила множинско, постане у промени именица толико творачка да својим особинама у самој множини изведе толико важне промене да оне даду штокавској деклинацији нарочит тип. Нешто сличности са њом има само у чешким и словачким дијалектима.

Иако се у нашем језику говори о двојини и она ставља стално у ред граматичких категорија, у ствари двојине у савременом језику нема. Јер облик нпр. *човека*, који се употребљава уз *два* или *оба*, употребљава се и уз бројеве *три, четири*; према томе, данас је то конструкција уз бројеве од 2–4 у којој се *огледају*, и то у малој мери, *остаци од старе двојине*.

У данашњем књижевном језику уз поменуте бројеве имамо: код именица мушког и средњег рода облик са наст. на *а: два брата, оба села* и сл. (облици као *двá дни, трú дни* и сл. остаци су од старе промене *и (ĭ)*, а код именица женског рода облик једнак са обликом ном. мн.: *две жѐне, две дȕше, три глâве, три ствâри* и сл. Већ из овога видимо колико је ова црта нашега језика постала чисто бројна конструкција: код именица мушког и средњег рода облик *брата* и сл., некада основан само код именица мушког рода (исп. ниже) уз број *два*, пренесен је и на број *три, четири* и на именице средњег рода; међутим код именица женског рода облик множине код броја *три, четири* (тј. првобитно *трû жѐне, чѐтири жѐне* и сл.) пренесен је и на број *два (двê жѐне* и сл.). Према томе, то је чисто бројна конструкција пренесена код једних именица од броја *два (оба)* на *три, четири*; а код других именица пренесена с броја *три, четири* и на број *два*.

Али ипак ствар не стоји тако просто са двојином у нашем језику. И за штокавски и за чакавски дијалекат може се са позитивношћу рећи да се у њима стара двојина, готово у свима својим старим облицима, чувала до XV в. Па не само то. Стари облици двојине, само данас више не у значењу двојине, у толикој су се мери сачували у нашим данашњим дијалектима, да се и на основу њих може реконструисати готово потпуна слика старе двојине. Према томе, у нашем се језику могу у овом правцу констатовати две епохе: I[ва] од XII–XV в. (можда, кадшто и нешто доцније) када се двојина и у чакавском и штокавском дијалекту употребљава синтактички као двојина и II[га] од тога времена

па до данас – када *облици* двојине добивају значење множине, улазе међу облике множине, ту или *врше различне утицаје* или се међу *облицима множине губе.*

Ми ћемо се прво задржати на I[вој] епоси, утврђујући старе облике двојине, а затим ћемо тек прећи на II[гу] епоху, показујући шта је она дала развитку нашег језика. По себи се разуме да су се и у облицима двојине извршиле различна једначења основа као и у једнини и множини.

I_1. Код именица мушког рода у ном. имамо већ од првих времена само један наставак: *а*. Нпр. *сына* већ у Савиној биографији Немање (стр. 4) и доцније увек тако; никад *сини (сынъı)*. Можда тај облик имамо сачуван у прилогу *на поли (на полъı* управо „на две половине“) нпр. MS 462 (1453) и др. Облици као *по -в- воли* нису сасвим поуздани (MS 14, 15 (1222–28) и др.), јер у њима можемо имати: 1) утицај црквеног језика и 2) од броја „три”, волъı је ак. мн. Иначе увек *а*: *два камена* MS 126 (1347), *два танка прамена* Ст. пис. 2, 419 (XVI в.) и сл. (*и* консонантских основа овде није било у употреби); *дьва винограда* MS 6 (1199) и сл.

ген. двој. *апостолоу*, Првовенчани 9, *властелинѹ* MS 158 (1557) и сл., лок., двој. *по двею човекѹ* Пуц. II, 113 (1447), ѡ. ві *петкѹ* Дубр. збор. 158, (1520) и сл.

дат. двој. до краја XIV в. и доцније: *братома* MS 226 (1396), *властелинома* MS 156 (1357), *Комома* MS 96 (1330), *родителема* MS 26 (1234–1240), *братѣнцема* MS 510 (1470), *манастирома* MS 556 (1544) и сл.

инстр. двој. · ві · *апостолома* MS 225 (1395), 250 (1400), 379 (1434) и сл. Поред оваквих облика имамо и од старих основа на *ĭ*: · ы · *апѹстольма* MS 450 (1451) и сл.

Све ово вреди подједнако и за старије споменике чакавског говора: *мужа ина* (два друга човека) Иванчићев Зборник, Стар. XXIII, 56; *сиюдвию господину*, стр 56 (до поч. XV в.).

дат. *филожофома* Стар. III, 225, *чловикома* Стар. III, 306, и сл., инстр. *пѹкома* Стар. III, 261, *витезома* Стар. III, 250, и сл.

I_2. Код именица средњег рода имали смо у ном. двој. *селѣ* и *поли*. Оба ова наставка чувају се до XV в. у приличном броју споменика, доцније су све ређи док се у XVII в. и доцније задржавају у појединачним скамењеним бројним изразима: *колѣнѣ*, Стефан 13, *обѣ селѣ* Гласник 15, стр. 304 (1348); *две сте* MS 477 (1457). Исп. у савременим говорима: нпр. у призренско-тимочком: *двесте, две месте, две стаде* и сл. (Дијал. ист. и јужне Срб. 333). У облицима *двие сти* MS 373 (1433) као и у савременом *двијести* у јужном говору (исп. такође *две сти* MS 206 (1387), 394 (1438) или у призренско-тимочком говору *две сти, две рали, две мести* и сл.) ваља видети утицај меких основа (исп. *четири тисуће и двиѥ стѣе* = стие MS 389 (1437): у *рами* Ст. пис. I, 30 (XV в.), *кољени* Ст. пис. III, 24 (XVI) итд. можемо имати икавске облике.

Да се код меких основа поменуто *и* употребљава, сведоче, поред горе наведених примера, у којима се њихов утицај мора видети, и нпр. *годишти* Пуц. II, 9 (1328), MS 369 (1432), 397 (1439); у *лици* Ст. пис. I, 42, 92, Зор, 45 б. 46 (1569) и сл. можемо имати икавске облике. Исп. о томе ниже.

Али већ од XIII в. находимо у овом падежу ових именица и *а*, које је могло бити добивено 1) од именица мушког рода или 2) од конструкције са „три“, „четири“, јер се уз те бројеве употребљавала множина (исп. исту особину код

именица женског рода). Овамо долазе примери: *две ста* MS 31 (1247), *два личца весела* Ст. пис. II, 490 (XVI в.), *колина оба два* Мрн. (1631) 172.

ген. двој. *крилоу твоюю* MS 521 (1479), врху плећу Гуч. (1597) 205 и сл.

лок. на *колину* Ст. пис. I; 10 (XV в.), на *рамꙋ* Ст. пис. III, 283 (XVI в.) и сл. У дат. инстр. имају као и именице м. рода основа на *и*: *чельма* Пуц. I, 18 (1399); исп. *плећма* Ст. пис. III, 173 (XVI в.) и сл.

II. Ове именице имају као и I_2, тј. *имена, имену* и сл.

III. Именице са тврдом основом имале су наставак *ѣ*, а са меком – наставак *и*. До краја XV в. има остатака од оба та наставка. Исп. *нозѣ* Сав. 4, *две нози* MS 408 (1441) – утицај меких основа: *рꙋци* MS 236 (1399) икавски; 252 (1404) ик.; 318 (1421) ик.; 428 (1444) ик.; 488 (1461) ик.; *по ѡби страни* MS 236 (1399) ик.; *ѡбие странѣ* MS 328 (1423); *двие крꙋгли* MS 380 (1435), 502 (1467), *в. здѣлѣе* MS 502 (1467); *дви воисци* (ик. чак.), Стар. III. 294 (Жив. Ал.) и сл; *двѣ тисоуки* MS 232 (1398), ик. пов.; 397 (1439), *двѣ кꙋки* MS 176 (1367), *в. чаши* MS 502 (1467), *двие мꙋшици* Збор. (1520) 36[б] и сл. – по старим меким основама. Исп. и данас у Цреском говору *dvê ofcȉ* (стари дуал по облику), а у мн. *ôfce*.

Могло је бити преношења и са тврдих основа на меке: *Лепеницѣѡбѣ* MS 13 (1222–28) и сл.

Али већ врло рано, и код једних и код других основа, свакако већ од XIV в., и доцније у различним говорима хронолошки различно, јављају се облици множине пренесени, вероватно, с броја „три“, „четири“ на број два: *ꙋруке* MS 326 (1423), 433 (1450), 461 (1453); *двие здиеле, сръбрьне* MS 372 (1433) *двие купе злата* MS 380 (1435), *за две године* MS 556 (1554) и сл., *двие повеле* MS 107 (1333), двѣ *тисукє* MS 251 (1403), 321 (1423).

Доцније су ти облици постали тако обични да су сасвим из употребе истиснули – у свима говорима нашим – старе облике ном. двој.

ген. двој. *моюю сустноу* Сав. 9, *ѡбѣю странꙋ* MS 367 (1432), *ѡбею странꙋ* MS 390 (1438) и сл.; у лок. двој. *на ногоу своею* Стеф. 12 (црквени утицај), *ꙋ рꙋкꙋ* MS 306 (1420), Пуц. I 49 (1404) *по рꙋкꙋ* MS 349 (1427), 350 (1427) Пуц. I 94 (1409) и доцније.

дат. и инстр. двој. *странама* MS 375 (1433) и сл. у дат. и *мѣдѣницамȁ* MS 65 (1302) *сустьнама* Стеф. 4 и сл.; каткада је тешко разликовати од доцније употребе сличних облика за множину.

IV. За те именице најбоље је узети именице *очи*, уши: *ѡчи мои* MS 9, *моји очи* Ст. I, 116 (XV-XVI в.), *свети очи* Ст. пис. I, 188 итд.; још од краја XIV в. (као и код именица) придев долази у мн. женскога рода: *зле ѡчи* Шафарик Lesekörner, 129; *очи ваше* Ст. пис. I, 4; *плачне очи* Ст. пис. IV, 451 и др.

ген. двој. *очию* Сав. 10, Ст. пис. I, 174, Н. Рањина 73[б] (1503), *ꙋшию* Збор. (1520), 10[б] и сл.

лок. *у очију* Н. Рањина, 56 (1503), *по ꙋшију* Ст. пис. I, 263, *на ушију* Гундулић, Сузе I, XXXI и сл.

дат. инстр. *прозорливама ѡчима* MS 72 (крај XIII в.), *ꙋшима* Збор. (1520) 99[б], Старине IV, 115 и сл.

Као што се види, *и* је прошло кроз све падеже пред падежним наставком.

Остатака од именица мушког рода ове врсте има врло мало: *оба поути* MS 93 (1330) – можда је црквено; *два дни* Н. Рањина, 77 (1520) и до данас (наравно,

поред *два пута, оба два пута* који су такође врло стари). Често се какав овакав остатак не осећа више као облик м. рода: *обје длани* Д. Рањина, IX[б] и сл.

Поред старога *в. кћери* Пуц. I, 171 (1423) и сл. находимо каткад и по III промени *двие кћерће* MS 544 (XV в.), *ћере дви* Зоран. 9[б] (1569).

Друга епоха у развитку облика двојине отпочиње, како у ком месту или крају, али, у главноме, *од половине или од краја XIV в.* Она је у томе да стари *облици двојине* добивају *значење множине.* То се најбоље види по придевима који стоје уз именице у двојини: они или именице, иако друге именице или бројеви чувају по традицији облике двојине, стоје у множини. Нпр: *нашѥми ѡчима* Пуц. I, 10 (1397), *ѡдь обѣю страна* Пуц. I, 147 (1419), *изь нашихь рѹкѹ* MS 338 (1427), *очију мојијех* Рањинин лекцион. 73[б] (1503), *вашѣхь рѹкѹ* Пуц. I, (1404), *ѹ твоиехь рѹкѹ* Дубров. збор. 64 (1520), *с тисућу очију* Д. Рањина, 38 (1563), *тѣмь двѣма трьговцемь* Пуц. I, 138 (1417), *онизиеми двиема ученици* Дубр. збор. 115[б] (1520) итд.

То значи да се већ тада, око половине XIV в., а можда понегде и раније, губило осећање за двојину. Зато су се, већ од тога времена, у споменицима нашим почели јављати примери који су место двојине имали облике множине, нпр.: *сь прѣвьзлюблѥнними синови кралѥвства ми Маркомь и Андрѣюшемь* MS 180 (1370), *синовомь* (говори се о двојици) MS 380 (1435), *нѥговихь синова* MS 380 (1435), *родитела* (ген. мн. место двој.) MS 390 (1438), *ѡдь слѹгави, ѡдь Стѣвета и ѡдь Михѡча* Пуц. I, 85 (1407), *ѹ нашихь рѹкахь*MS 389 (1437), *ѹ руках ових* Марулић, Ст. пис. I, 37 итд. Ово се преноси и на бројеве, и што је неки споменик познији и што је западнији, ближе по територији ка чакавским говорима или баш на чакавској територји, утолико овога свега има више: *међу двиеми звирми* Дубр. збор. 69 (1520), *понесе га своиеми рѹками* Дубр. збор. 118, *разбојником обим* Марулић, Ст. пис. I, 189, *двих поражених* Зоранић, 32 (1569), *од двих вил* Зоранић 33, *с обих стран* Зоранић, 71, *ногам мојијем* Рањ. лекц. (1503) итд.

Напослетку, од XV в. находе се већ у нашим споменицима и примери непромењивости бројева од 2–4. То значи да се на те бројеве простиру особине осталих бројева, почевши од 5, који су у нашем језику постали бројни прилози и на које су пренесене особине прилога (в. о томе ниже у одељку о прилозима); а међу свим тим бројевима врши се, као што је у почетку речено, уједначавање: особине са броја 2 преносе се код именица мушког рода и на 3 и 4; а обрнуто, код именица женског и средњег рода особине са 3 и 4 преносе се и на *два и оба.*

ѡдь моѥ два дѣла MS 532 (1485), *с оби страни* MS 386 (1436), *ѹ два сакулю* MS 407 (1441), *ѹ тази ѡбоѥ листа* Пуц. II., 55 (1407), *ѹ двѣ ѡрьманице* Пуц. I, 135 (1416), *са два каменка* MS 380 (1435), 384, *без четири ѹнче* MS 479 (1457), *Мароѥове три брата* Пуц. I, 152 (1421), *када би по три дни* Рањ. лекц. 29[б] (1503) итд.

Из овога се види јасно да се већ у XIV в. извршила измена у значењу облика двојине. Они су, мање или више, у пуном саставу свом ушли међу облике множине, и ту су, комбинујући се у различним правцима са старим наставцима, дали нове облике у нашем језику. Али пре него што објаснимо резултате тога процеса, морамо се задржати на њему самом. Откуда то да облици старе двојине почну у нашем језику значити множину.

Одговор на то питање даје употреба старе двојине. Она се употребљава, у главноме, у три случаја:

1) Уз број два, оба (везани дуал).

2) Када се именица употребљава анафорски, тј. када је уз именицу био употребљен већ број два, па се после тога она понавља. Тада се употребљава двојина без броја два (дакле у значењу *оба*) (Два старца... Они...).

3) Код именица које значе парне предмете: руке, очи, плећа итд. (слободни дуал).

У нашем се језику, на великом простору његовом, изгубила прво 2[га] категорија; а трећа је нешто проширена, нарочито на територији чакавских говора. Добили смо, према томе, ова два случаја:

1) Двојину уз број два, оба увек;

2) Двојину уз предмете који су, истина, састављени од два дела, али који се ипак схватају као целина: *очи* (орган вида), *руке, ноге, уши* и сл. Тј. када се те именице не схватају као органи, као целине, већ хоће да се истакне двојство њихових делова, тада се уз њих ставља број два: тако да *два ока* значи једно, а *очи* друго: *две руке* једно, а *руке* друго. Из тога излази потпуно јасно да је облик *очи* престао на тај начин да значи двојину, која је прешла на *два ока*, а остао је са својим *облицима* старе двојине који, одликујући се од једнине, а не значећи више двојину, морали су значити множину, јер је то био још једини број који су могле значити именице нарочите врсте (pluralia tantum).

Тако се десило да су облици **руцѣ, *нозѣ, очи, уши, плећи, прси* и други почели значити множину, утичући својим наставцима на наставке множине. У чак. дијалекту добила су извесну распрострањеност и образовања мушког рода оваквог типа: *Грaброва кала* (значи „Два позната Граброва кала“) као назив, Хрв. споменици (изд. Шурминово), 75, 1309, или *мею кнежинама*, Хрв. сп. 77, (1323) „међу двема познатим кнежинама“; зато се у том дијалекту у ном. мн. мушког рода почео употребљавати и наставак *а* (исп. ниже).

Утицај облика именица типа *очи, уши* итд. био је необично јак у штокавским говорима: у дат. инстр. лок. и ген. мн. Цео новији равитак штокавског дијалекта у деклинацији находи се у блиској зависности од тих облика који су се помешали међу облике множине; у чак. дијалекту многобројни облици множине потчинили су себи именице са старим облицима двојине, тако да су у њему утицаји старе двојине минимални. Напротив, именице које су некад имале самосталну двојину, почевши да значе множину, добиле су и облике множине. Исп. горње примере који показују ту борбу у оба дијалекта наша, која је у једном дала једне, у другом друге резултате.

А.

Узећемо прво штокавски дијалекат, и то у његовом новоштокавском делу. Једна од главних особина двојине је да је дат. = инстр. и ген. = лок. Том својом особином утицале су именице са двојином 1) на изједначење тих падежа у множини и 2) на то да множина прими те наставке од двојине.

Али та два резултата нису подједнако добивена у свима нашим говорима, нити у језику свих споменика; већ се, прво, њима ишло поступно, тако да су у различитим споменицима и у различитим говорима обележени различити сте-

пени тога развитка, а, друго, у различитим говорима нашим има остатака од различитих ступњева.

Ако узмемо именице мушког рода, њихови су стари наставци били: *ом: ем* или *овом* у дативу а *-и* или *-ови* у инструменталу. На основу једнакости *ома* (дат. инстр.): *ема (= овома)*, почело је *ом = и* или *ома : има* или *ом = им*; одавде је дошло да се у дат. мн. могло употребљавати: *ом, ома, и, им, има*; а и у инстр. тако исто сви ти наставци. Или код именица женског рода: *ам* (дат.): *ами* (инстр.) и *ама* (дат. инстр.) дало је у дат. *ам, ами, ама* и у инстр. те исте наставке.

Од тих наставака, доцније, једни су се наставци могли уопштити у једним говорима, други у другим, а у трећим је могло остати, као што ћемо видети, у напоредној употреби и по неколико од горњих наставака. Прво ћемо узети по неколико примера из споменика (исп. велику збирку у Даничићевој Историји облика), а затим ћемо видети какав је распоред њихов извршен у дијалектима.

У *дат. мн.* имамо тако: *кь своимь пријатели* Пуц. I, 1399 и доцније чешће: *к твојима стари* Д. Златарић (крај XVI в.) 31[б], *к врати* Ст. пис. IV, 325, 369; и у XVIII в. *elementi* Бановац (1747), *udarci* Бановац (1759) и др.; или код именица средњег рода, опет код далмат. пис. XVIII в: *добрачинсти* (Бадрић, 1746), *oћућени, пригнутји* (Филиповић), *дили* (Кнежевић 1766) и др.; или слично у именицама женског рода у XV-XVIII в. и доцније: *жељами* Ст. пис. 2, 121, *ногами* Н. Рањ. 189, *к десетима дјевицами* Н. Рањ. и сл., *црквами* Раднић (1683) и сл. Наравно, облици *женам, висинам* и сл. употребљавају се редовно у споменицима нашим од најстаријих времена до данас, у неким архаичнијим говорима нашим; код именица мушког и средњег рода имамо у дат. мн. место наставка *-ом* или *ем* – наставак *им* добивен, вероватно, контаминацијом наставка *-и* или *-ом* (тј. инстр. и дат.): *старцим* Н. Рањ. 69, *гријесим* Ст. пис. 5, 33 (XVI в.) *коњим* Д. Рањ. 114 и мн. др. Да ли су именице мушког и женског рода на старо *ь* или (ĭ): *костим* Д. Рањ. 63 *милостим* Д. Рањ. 79[б] *заповједим* Андр. Пут 56 (тако исто находимо и овде *и* из инструментала: *мисли* у далм. пис. XVIII в., нпр. Филиповића, 1750), *људим* Н. Рањ. 202[б] (1503) и др. – добиле те облике, како је вероватно, према именицама мушког рода са заменом *ем* са *им* (исп. у дат. мн. *костем, људем* и сл., в. горе) или под утицајем облика *очи : очима*, то је без већег значаја (могли су утицаји долазити са обеју страна); тек се и код њих наставак *им* утврдио; исп. такође и ниже.

Наст. *ма* находи се прво у изразима као *до виеки виекома* MS 106 (1333), *ȣ вѣкь вѣкома* MS 217 (1391), исп. *виекомань* Дубр. збор. 226 (1520), али то *ма* није у том изразу несумњиво дуалског порекла (могло је доћи и од прилога на *-ма*: до *вѣком-а*). Пред крај XV в. находимо га поуздано: *црквама* MS 534 (1485, Иван Црнојевић), *тугама* Ст. пис. 4, 398, *млацима* Д. Рањ. 30, 105, *устима* ib. *75*, *пјеснима* ib. 133, *ричима* Д. Злат. 91, *људима* Д. Рањ. 114, *црвима* Гунд. Сузе I, XXVIII, а такође и у старијем облику *људма* Раднић (1683), а према њима и *пријатељма, поштењма, хотењма* и сл. све код истога писца.

Инструментал множине. Код именица мушког и средњег рода чува се стари облик: *дари, учитељи, краљи, змаи, коњи, перји* и сл. од најстаријих времена до данас у неким говорима (исп. ниже). Међу ове именице иду, као што је показано раније, именице мушког и средњег рода старих консонантских основа: исп. *бољаpы* MS 22 (1234-1240), *дȣбровчани* MS 205 (1387), *камени, брѣмени, небеси* и сл. Измене (или новине у развитку) јављају се врло рано код ових именица: 1) Додавање слога *-ов: градовы* MS 4 (1199), *дарови* MS 168 (1360),

листови MS 329 (1423) и сл. Као што се види, додаје се оно од првих времена; али, првотибно, вероватно више у источнијим деловима наше језичке територије, па се одатле све више ширило на запад. 2) Када се основа завршава сугласницима *к, г, х* који се у ном. и лок. мн. мењају у *ц, з и с* испред *и* и *ѣ* ($II^{га}$ палатализација општесловенска), ти се измењени сугласници уносе и у инстр. мн. испред *и* које је постало од некадашњег ы (промена *ъı* > *и* извршена је на земљишту нашега језика): *заселци* (од *засельк, заселъкъı : засельки*) MS 113 (1321-1336), 141 (1348), *засеωци* MS 234 (1399), *Тѹрци* MS 223 (1392), *ωтроци* Пуц. I, 147 (1419), *праведници* Пуц. II, 40 (1393) и доцније *врази, друзи, ученици* и сл.

Сасвим је природно што су и старе именице мушког рода на *ĭ* (*ь*) добиле овај облик губећи постепено своје *ми*: од XV в. *гвозди, гости, нокти, пути, црви* итд.; мало је необичније, али је опет потпуно разумљиво, што су се за овим *путми: пути* у инстр. мн. повеле, делимично, и именице женског рода на старо *ĭ* (*ь*), те има поред *заповѣдми, костми* и сл. и: *заповиди, кости, милости, напасти* и сл. почевши од XV в.

Именице женског рода на *а* имају у овом падежу *ми: женами* које, делимично, чувају у шток. дијалекту до данашњег дана; именице ж. р. на *ĭ* такође имају тај наставак од најстаријих времена до данас у потпуности или у нешто измењеном облику: *ωбрьшьми* MS 11 (1222-1228), *звиерми* Дубр. збор. 10 (1520), *ричми* Д. Рањ. 90 итд. И старе именице м. рода на *ĭ* (*ь*) имале су у овом падежу *-ми*, исп. *људми* MS 46 (1254), а такође и консонантске, као нпр. *властельми* MS 143 (1349), 189 (1378) и сл. = *властеωми* MS 444 (1451) и сл.; али како су оне врло рано пришле именицама мушког рода наше $I^{ве}$ групе, то су и те именице, у приличном броју, почеле добивати *-ми* у инстр.: *краљьми* MS 4 (1199), *царьми* MS 4 (1199), *градми* MS 288 (1419), *законьми* Пуц. I, 161 (1422), *трьзми* MS 229 (1396), *лѹзьм* MS 449 (1451); *градовми* и сл. MS 348 (1427); а одавде је то прешло и на именице средњег рода обеју наших група: *дрьв* MS 234 (1399), *сельми* MS 116 (1342), *вратми* Ст. пис. 5, 15 (XVI в.), *телесми* Дубр. збор. 55[6] (1520) итд.

Сасвим је природно што и код именица мушког рода и код именица женског рода имамо контаминацију ових двају наставака, тј. наставак *-ими*, који је, као што смо видели, припомогао да се *-и-* уопшти и у падежима множине. Исп. *моими боларими MS* 28 (1240) и сл.; *устими, бичими, винцими, пламеними* у познијим споменицима; код именица женског рода: *частими* MS 317 (1421), *користими MS* 494 (1465) и доцније знатно чешће.

Од почетка XVI в. већ видимо код свих именица утицаје једнакости дат. и инстр. двој., тј. добивамо и у инструменталу дативно *м* (исп. покадшто још и у XVIII в.: *грађаном* Качић 1760, Кадчић 1729 и др.): *бесједам* Ст. пис. 5, *божицам* Д. Златарић, 5 (1597), *дјевојкам* Д. Рањ. 11 (1563) и др.; *анђелим* Ст. пис 5, 11 *гласим* Градић, Либарце духовно, 12, *гријесим* на истом месту 15, (1567) и често доцније; исп. такође у споменицима XVI в. *људим, црвим, жалостим, крепостим, стварим* итд. Али најзнатнији утицај двојине огледа се већ раније или се бар раније јављају његови знаци у споменицима: то је *ма*. Тако имамо: *гωлиіама* Пуц. I, 96 (1409), *землама* MS 551 (1517), *синовцима* MS 531 (1485); а доцније, у XVI в. XVII и даље има таквих облика све више: *мачима, вијенцима, именима, каменима, људима, костима, мислима, кћерима* итд. По себи се разуме да се паралелно са њима, иако у знатно мањем броју, нарочито од XVII в., упо-

требљавају и облици без *и* испред *ма*: *пастирма, устма, болестма, ријечма, стварма, кћерма* и сл. Овде, несумњиво, немамо продужење старог облика дуала (*костма*), већ накалемљен облик наставком *а* на облик множине *костми* о којем је говорено.

И код босанских и код далматинских пуисаца XVIII в. шири се у инстр. мн. наставак *мам* (са поново додатим *м* из датива): *ричмам, ствармам, ћермам, крипостимам* и сл.; или *крилмим* и сл.

Напослетку да поменем да се код неких писаца XVII в. који су писали јужним говором, а доцније чешће, па и данас понегде на земљишту јужног говора, находи у инстр. *ије* (нпр. код Раднића, Андријашевића и др.): *зуковије, дилије, мастилије, вратијем, богатствијем* и сл. Јасно је откуд је ово *ије*: када смо имали у инстр. *врати*, а лок. *вратих и вратијех*, и када је на крају испало *х* у лок. мн. онда се лок. *врати* изједначио са инстр. *врати*, и то је учинило те се и други облик лок. *вратије* могао употребљавати као други облик инструментала.

Ово находимо по који пут и у именица женског рода нарочито у писаца XVIII в.: *смутњах, погрдах* (Бановац, 1747) и сл. тако да ови локативни облици нису погрешни, како су неки научници предпостављали, већ су само знак почетка изједначавања ових двају падежа, о чему ћемо ми још говорити.

У народном савременом језику, тј. у говорима нашим, находимо све ове наставке.

Скамењени облик двојине имамо у називима као: *Свёта̄ Вра̑ча* (сада се мења као им. ж. р.) Прчањ, Доброта, Муо; *Ро̑вца* (сада Ро̏ваца у ген. итд.) у Црној Гори *Близа̀нца* (Близана́ца) извор код Пјешиваца и сл.

Наставак *ом* у дат. мн. находимо у многим местима западне Босне: нпр. код католика у Кључу, православних у Старом Мајдану, Санском Мосту, Врточима, Врнограчу, код муслимана у Вел. Кладуши, код православних у Отоци, Крупи, Маховљанима, Блашком, Пискавицама, Пећима и др.

У Великом Радићу (Крупа) код православних находимо *-ом* и у инстр. мн.: *с Турком* и сл.

Наставак *-ом* или *ем* находимо и у славонским говорима: *коњем* (Павловци), *Шокце̏м* (Пишкоревци), *кр̑мко̏м* (Јакачићева Мала), *Слпице̏м* (Грабарје) и сл.; *гове̏до̄м, вра̄то̏м* (Магића Мала), *ко̏лом* (Дубочац) и сл.

У инстр. мн. (а тако исто и у лок.) наставак *и (ȋ)* сачувао се у многим говорима штокавским до данашњег дана. Опет у западној Босни код православних (Стари Мајдан, Крупа, Травник), католика (Кључ, Отока, Жупањац) и муслимана (Кулен-Вакуф, Доњи Вакуф); врло често у архаичним говорима Славоније (нпр. *ко̏њӣ, свједоци, свиња̏рӣ, колцӣ* и сл.); тако исто у војвођанским говорима када се именице употребљавају уз предлоге: *за̀ вра̄тӣ̆, с ко̏лӣ̆* и сл.

Највећи је број оних говора у којима имамо у дат. = инстр. мн. *има* или *ама*; *такав је косовско-ресавски говор, шумадијски* (наравно шумадијско-сремски јужно од Саве), затим они делови јужног говора који се находе у Боки, Црној Гори и у југоисточном делу Босне и Херцеговине.

У осталим говорима, дакле западније и северније од ових овде обележених находимо у оба падежа или облике са *а* на крају или без њега, а у неким од њих налазимо остатака и од једног и од другог. Тако нпр. у дубровачком говору код именица женског рода са наст. *а* у ном. имамо у дат. инстр. и лок.

мн. *ама, ам и ами*, дакле све и старе и нове облике дат. и инстр. мн. (*женама, женам, женами*). То исто находимо и у неким другим усамљеним местима западне Босне.

У овоме правцу материјал није још покупљен из свих места; па и оно што је познато није увек поуздано. Али би се ипак могла дати за крајеве који нису обухваћени оном горњом карактеристиком оваква схема. У говорима са старијом деклинацијом имамо:

Код именица	м. и ср. рода			ж. рода на *а*			ж. рода на конс.		
дат. мн.	*има,*	*им,*	*ом*	*ама,*	*ам,*	*ами*	*има,*	*им,*	*-ма*
инстр. мн.	*има,*	*им,*	*и*	*ама,*	*ам,*	*ами*	*има,*	*им,*	*-ма*
лок. мн.	*има,*	*им,*	*и*	*ама,*	*ам,*	*а(х)*	*има,*	*им;*	*-ма*

У њима се могу јавити облици неких од ових категорија, а могу се јавити и измешани из најразличнијих група ових наставака (исп. горе о употреби наст. *ом* и *и* код именица мушког рода).

Да се види како су они распоређени, навешћу неке од познатих података. Католици у средњој и северној Далмацији и у Лици имају редовно *им, ам*; то се исто налази у овим крајевима Босне и Херцеговине, и то, углавноме, код католика и муслимана; Бишћу, Санском Мосту, Великој Кладуши, Врнограчу, Отоци, Жупањцу, Ливну, Доњем Вакуфу, Грачацу (Рама), Зарајузи (Гламоч), Бугојну, Витезу, Тучој Гори (Травник), Радуницама (Маглај), Крешеву, Варешу, Високом; негде се (С. Мосту, Врнограчу) *ам* ограничава само на дат. мн. Наст. *ами* за дат. инстр. и лок. мн. находи се у крајевима где преовлађује већ *ама*: у Кључу, Ст. Мајдану (Сански Мост), Врточима, Б. Градишки, Б. Броду, Пећима (Ливно) и сл. Из неких места има података да се у њима *ами*, поред *ама*, употребљава само у инстр. мн.: Бишћу, Санском Мосту, Маловљанима, Блашком (Бања Лука), Лалинцима (Б. Л.), Котор-Вароши, Калиновику (Фоча) и др. За друга места опет има података да се код муслимана употребљава искључиво *ама* (Дубица, Скендер-Вакуф), а код православних у истим местима *ама и има* и сл. У славонским говорима находимо све горње наставке. Поред поменутих примера имамо: *синови̑м* (дат.), *сино̀вима, синови̑ма* и сл.; *по̄ со̏ка̄цима, с млади̑ћима* и сл.; *ру̏кама, гре̏дама* и сл.

У дијалектима нашим такође има наст. *ма* много више него у књижевном језику: *људма̑, ријечма̑* (Прчањ), *пе̑рма̑, ја̄јма̑* (Прчањ, Муо), *коњма* (Муо), *ће̑рма̑* (Тиват, Бока); *ко̏њма, љу̑дма* (Озриничи), *вра̀тма* (Вареш), *брего̀вма* (Миринковци Горњи, Бјеловар), људми (Витез, око Травника), *људми, зубми* (Врнограч, око Цазина); тако и у славонским говорима: *љу̑дма, ко̏њма, сино̀вма, зу̑бми, тањурми, ва̀шма, кокошма* и сл.

Остаје ми још да поменем усамљене или необичније облике народнога језика који находе пуно оправдање у старом језику нашем. Нпр. *за-вра́то̄* (поред *за-вра́ти̅м, за-вра́тима*) јесте стари лок. мн. *вратох* који се развио под утицајем дат. мн. *вратомъ : вратѣхъ = вратох* (дужина *-о̄* испред *м* такође је из дат. мн.), исп. сличне облике у славонским говорима у лок. и ген. мн.: *на вра́то̄* (Врбања, Комлетинци), *до вра́то̄* (Жупања), *код врато* (Ново Село, Комл.), па, сасвим природно, и *с вра̄то̑* (Подгајци) као и у овом црногорском говору (исп. такође и *јајо, леђо, крило* у ген. лок. у славонским говорима).

Дакле, у овом случају имамо само облик лок. и инстр. Такве облике, тј. лок. и инстр. мн. имамо и у примерима као *с пријатељије, синовије, са гвожђије, с колије* и сл. (нпр. у Пећима) које находимо и у старим споменицима. Остатак од овога находимо и у дубровачком: *Млецијем* (поред *Млецима*). Према *Млецијех* у лок. и, вероватно, *Млецих* – добили смо и у дат. мн. поред *Млецим и Млецијем,* које се после могло употребљвати и у инстр. и лок., мада се паралелно са њим могло даље употребљавати и *Млецима (Млецим* се изгубило – управо замењено је обликом *Млецијем*; испор. горе архаичне наставке специјално код именица женског рода).

Напослетку да поменем и облике *костиман, кокошиман, ножиман, зубиман* и сл. у данашњем Дубровнику, који нису тако скорашњи, као што смо видели, како се обично мисли; они се находе и на другим местима: исп. у Мркопљу *орачиман, женамин* и сл., а биће и по другим крајевима. У старијим споменицима њих има знатно више.

Локатив множине. Савремене именице мушког и средњег рода $I^{ве}$ групе имале су два наставка *-ѣхъ* и *-ихъ*, први у старих тврдих основа, а други у старих меких основа. Како су многе старе меке основе очврсле, то смо рано добили само два наставка у лок. мн. *ѣх* и *их*, од којих је један уопштен у једним говорима, други у другим. Када се извршила у многим говорима замена *ѣ* са *и*, није се више могло у многим говорима разликовати каквог је постанка *и* у лок.

У XIII в. и доцније имамо: *бѣлѣзѣхь MS* 217, *виноградихь* Пуц. I, 24, *дльзѣхь* Пуц. I, 118; *законехь* MS 38, *вратехь* MS 37; са проширењем *ов: гласовѣхь* Пуц. I, 25, *градовѣхь* MS 119, *градовехь* MS 208, 271, 410 и сл; *врѣменѣхь* MS 20; са *и: конихь* MS 191, *трьговцихь* MS 174 и сл.; доцније када се *ѣ* почело замењивати са *ије* или *и: апостолијех* Градић, Од дјевства 69 (1567), *биљезијех* Д. Рањ. 59[б], *путијех* Н. Рањ. 40, *људијех* Микаља, 424, *гријесијех* Гунд., *именијех* Гунд. Сузе, *чудијех* Орбин, Зрцало 140 (1621), и сл. или још доцније када се *х* почело губити: *небесије* Раднић, Погрђење 77 (1683); *чудесије* исти 38; *гриесие* Посиловић, (1682): *Млетцие* Дивковић, Наук XI[б] (1611), *диелие* исти 8[б]. Исто онако као што имамо у ранијим споменицима *монастирехь* MS 533, *трьговцехь* MS 363 и сл., тако и доцније имамо *коњијех* Дубр. збор. 76 (1520), *пољијех* Дубр. збор. 43[б] и сл.; и обрнуто имамо *виноградих* Пуц. I, 24, *на врати* Мик. 790 (наравно, са горњим ограничењем) и сл. Код далм. писаца XVIII в. наст. *и (х)* је сасвим обичан, а код осталих *ије(х)*. Па и у данашњим говорима употребљавају се у северном и западном делу екавских и јекавско-икавских говора оба ова наставка. Исп. *и* у Великој Кладуши (мусл.), Толиси (кат.), Калиновику (прав. код Фоче), а *и* у инстр. и лок. у многим местима која су горе наведена. Тако исто може се *ије* чути у многим местима у западној Босни и у Лици: *сѐлије, кѝњије, бр̏дије, нȁ вра̏тије* и сл. или код икаваца: *ỳ колū, пȍ пољū* и сл. Такви се облици находе и у славонским и војвођанским говорима; у првим: *нȁ волū, у рука̏вū, на сту̏пдвū* и сл.; или у војвођанским: *нȁ вра̄тӣ, ỳ Ка̄рловцӣ, нȁ колӣ* итд. У војвођанским говорима облици на *и* нису морали доћи ни од меких основа, ни са стране; већ је према *вратима, врати* (дат. инстр.) *и* унесено и у лок. *врати (х)*. Његова је дужина од старога *ѣ*.

У лок. мн. ових именица развија се према дат. мн. *-ом-ох: трьгохь* MS 52, *инокохь* MS 332, 568, *селохь* Душ. законик 50, *вратох* Ст. пис. 1, 28 и др.; *устох*

Дивковић, Наук 13; *шлох* Јерковић, Богољубна размишљања 63 (1634) и сл. Да се то сачувало до данашњег дана у штокавским говорима – видели смо више.

Код именица женског рода на *а* имамо наст. *ах* од најстаријих до најновијих времена; само што је данас тај наставак на малом простору говора наших. У XVII в., после губљења *х*, имамо облике *вода* Раднић, 61, *књига* Посиловић, 4, *кућа* Раднић, 65 итд., а тако се находи и доцније. У данашњим говорима можемо *а (х)* забележити: у западној Босни *пȍ њива* (Отока), *по кафана* (В. Дубица) и, поред осталих наставака (в. ниже) у Саници, Томини, В. Кладуши, Пећима (Ливно) и другим местима. У славонским говорима: *ȍ поклада, у лађа, ȕ новина* и сл. У говорима има оваквих локатива и са последњим дугим вокалом. Нпр. у Бањој Луци: *пȍ многӣ ли̏вада̄, у пољ̏ана̄, планӣна̄* и сл. Таквих облика има и у војвођанским говорима: *ȕ новина̄,по ли̏вада̄, нȁ кућа* и сл. Они се јављају у војвођанским говорима и у XVIII в., нпр. код Гаврила Стефановића: *по црквaа, о нашии душаа, у полатаа* и сл. Дужина *а* може бити: 1) од дугога *а* које се сачувало у овим говорима иза акцента као *кȕћа̄ма* и сл. или 2) од дугог *ӣ* код именица мушког рода.

Код старих консонантских основа и основа на *ĭ* развијају се у свима падежима наставци са вокалом *е* који им претходи: *дьнех* Пуц. I, 32 (1400), 45 (1403), *людех, путех, ноктех* и сл. Они се находе још и у XVII в.: *бранех, јаслех, жалостех, немоћех, слабостех*, али се доцније губе. Ја мислим да те облике ваља објашњавати као и облике типа *вратох*, тј. да су именице типа *коњ* добиле: *коњех* према *коњем* у дат. мн. и да се после тај наставак *ех* нарочито распростро као основа на *ĭ* које се неким својим облицима, преко старих именица мушког рода на *ĭ*, приближавају старим основама на *jo/je*. Да је то тако, види се по томе што већ рано заиста находимо те наставке и код старих основа на *jo* и код тврдих основа: *конех* MS 63, *мѫжех* Пуц. II, 93, *народех* Н. Рањ. 13б, *срцех* Н. Рањ. 23, *пољех* Н. Рањ. 192 и сл. Који пут се тај наставак находи и у именица женског рода на *а: землехь* MS 37, 253, *тмех* Н. Рањ. 22б, 209, *пјесанцех* Ст. пис. 2, 65 и сл. Исп. и *при јасле* Мик. 86.

Иначе основе женског рода на консонант развијају од краја XV в. у лок. мн. *их* (као *им* у дат. мн.): *болестих* Градић, Од дјевства, 42, *заповидих* Брнард (XVI в.), *печатих* Зоранић 20 и сл; после губљења *х – жалости* Посиловић 11 и др. Природно је да се и овде напоредо са *и (х)* јавља *ије (х)*, пошто су оба та наставка постала обична у овом падежу: *мислијех* Ст. пис. 4, 347, *псијех* Ст. пис. 4, 407, *болестијех* Орбини и др.

Када је *х*, у XVII в., почело отпадати, то су се изједначили код именица мушкога рода инстр. и локат., и када је инстр. добио наставке *-м, -ми, -ма*, почео их је преко њих добивати и локатив.

Зато имамо: у XVII в. *градовим* Ђаманић, Наук, 2б (1639), *гријесим* Андријашевић 88 (1664), *дарим* исти 13, *мирисим, вратим* итд.; тако се находи, разуме се у XVIII в., нпр. *воловим* (Качић и др.); овамо иду и облици *раменијем* и сл. Андријашевић 142, *путим* исти 179, *болестим, на милостим, водам, потребам* Андр. Дев. 75 итд.

Овакви су облици и са *ми* у локат.: у *стварми* Ђаманић, Наук, 53, *на твојијем руками* Андр. пут 154, *по разлицијем странами* Андр. пут 546 и др. до данашњега дана (в. горе).

Од XVII в. находимо у локат. и облике са наст. *ма* или *има, ама: вјетрима* Андр. пут 165, *разговорима* Андр. пут, *поштењима* Раднић 6, *женама, водама, рукама* и сл., *путима* Андр. пут 157, *болестима*, 98, 151, *ријечима* Ђаманић, Наук 8[б], 9 и сл.; затим: *људма* Раднић 7, *крипосима* Раднић 77, *стварма* 60, *чарма, лажма, ричма* и сл. у далм. и других писаца XVIII в.

Једнакост ген. двој. са лок. двој. учинила је, прво, да се место ген. мн. јави локатив и, друго, да се место лок. мн. јавља ген. мн.

Већ од најстаријих времена находимо оно прво: *ѡдь вьсехь людехь* MS 31, *ѡдь старихь врѣменехь* MS 38, *ѡдь онѣхь голитахь* Пуц. I, 44 (1402), *ѡдь тѣхь работахь* Пуц. I, 85 (1407) и сл.; исп. *од узах* Ст. пис. 1, 21, *од јацих руках* Ст. пис. *од људех* Зор. 41, *окол заповидех божјих* Будунић, Исправник (1582), 51, *на срид вратих* Зор. 9, *од устах твојих* Брнард, 44[б].

Тако исто находимо и облик ген. мн. у локативу: *по обитилију* Н. Рањ. 107[б] или у XVII в. *на прсију* Бранч. Жив. 68 (1606); *по ових начини* Будинић, Исправник 158 (1582), *у својих дворих* Вранч. Жив. 7, *у светих дили* Брнард 158 (XVI в.), *у књиг* Ст. пис. 5, 9, *по разликих државив* Зоранић 57[б] *у ових валов* Јерковић, Бог размишљања 82 (1634), *јасприх* Кнежевић (XVIII в.) и сл.

Ова особина није оставила великих трагова у народном језику, али их ипак има. У зетском говору из локатива старе деклинације као *синьх – ьх* је ушло у ген. мн. (види код генитива); а у целом косовско-ресавском говору облик ген. мн. служи за лок. мн.: *био сам у Лȍћика* (= Лȍћика), *у Вр̏њаца* и сл. Што се тиче других говора, то ту особину находимо у славонским говорима: нпр. у Орашју *на небе́са̄, на-раме́на̄, на пле̏ћа̄* (поред *пле̏ћима*), а такође и у још западнијим говорима славонског типа.

Генитив множине. 1) У ген. мн. код већине основа имали смо општесловенски наставак ъ или ь, који је на крају речи, по законима нашег језика, морао ишчезнути. Губећи се на крају речи тај наставак је оставио, првобитно вероватно не код свих основа (в. Фонетику), дужину сугласника пред собом, а затим дужину вокала који му претходи, а краткоћу сугласника. Отуда је добивена дужина *свих* слогова у овом падежу када се он завршава консонантом; када се он завршава групом консонаната – та се група раставља опет дугим полугласником или вокалом (*а* или којим другим замеником, в. Фонетику), сем када се речи завршавају сугласничким групама *ст, шт, зд, жд* (тада се јавља дужина вокала пред њима, а они се не растављају вокалом зато што међу њима и није било никада вокала, полугласника ь или ъ).

У нашим споменицима у првим временима пише се ь, али се, наравно, не изговара. Исп. XIII-XV в.: *апѹстоль* MS 371 (1432), *влахь* MS 13, (1222-1228), *дѹкаать* MS 339 (1427), *комать* Пуц. II, 55 (1407) и сл; *боларь* MS 20 (1222-8), *властель* MS 15, 160 (1357) и сл., позније *властео* и сл. MS 230 (1397) и сл. (са правилним прелазом *л̑* у *о*); *сынь* MS 28, *вол* у доцнијим споменицима *брѣмень* MS 532, *врѣмень* Пуц. II, 84 и сл; *лиеть* MS 101, *мѣсть* MS 350 и сл.; или *ѡтаацъ* MS 371 (од *отьц(ь)*) и доцније: *јагањац, зденац, светац, врабац* итд.; интересантни су облици *колај* Старине 3,244, *зелај*, Зоранић 65[б], *биљај* Зоранић, 65 и сл. у којима имамо према *копје* новоначињени облик ген. мн. *копѐј* = *копај* и сл., јер да смо имали овде стари облик **копьјь*, тај би облик дао у нашем језику **копи* (исп. ниже т. 2); *дань* (иако је ово некадашња основа на *ĭ*) Пуц. I, 117, *лакат* Н. Рањина, 115, *нохат* Ст. пис. 1, 51 итд. То исто вреди и

у случају када су именице мушког рода проширене слогом *ов/ев: синовь* MS 373, *синов* Н. Рањина, *волов* и сл.; *честниковь* MS 2, *сьпоудовь* MS 6, *дльговь* Пуц. I, 118, *полуговь* MS 98, *богов* Златарић, 29[б]; *поклисаревь* MS 232, *крајев* Пуц. I, 58, 66, 71, *краљев* MS 285, 288, 298, 300 и сл.; *покривачевь* Пуц. II, 49, 56, *огњев, бичев* и сл. (исп. такође и наст. *ов* код умекшаних основа: *непријатељов, родитељов, царов* и сл.).

У старијим споменицима находи се кадшто слог *ов* и код именица средњег рода; али ту не добива ширу примену и губи се. Исп. *дилов* Брнард 5[б], *колов* Старине, 1, 122, *кољенов* Н. Рањ. 201[б] и сл.

Наст. овај (тј. ъ или ь, према основама) наслеђен је и код именица женског рода на *а: коућь MS* 481, *слѹгь* MS 382 и сл.; затим са уметнутим или новоразвијеним вокалом: *земаль* MS 104, 258 и сл.

Такви се облици, поред других о којима ћемо још говорити, продужавају у споменицима нашим до данашњег дана, а и данас се находе у нашим архаичнијим говорима. Тако у штокавских далматинских писаца XVIII в. находимо: *час, младић, непријатељ* и сл. (код Качића и др.); *гришников, кумов* и сл.; *отац, витар и др.; годишт, уст, тилес, срдац* и сл.; код именица женског рода: *молитав, слуг, ран, неволь, земаљ, риб* и сл. У савременим штокавским говорима находимо ове примере у архаичнијим деловима јужног и западног говора: *го̏дӣн*, Прчањ, Градишка (кат.), Бос. Брод (прав.), *сто̏тӣн, о̂к, дје̏вōја̄к, во̏лōв* Толиса, *о̏пана̄к* Жепче (кат.), *сму̏ђēв* Пиљенице (Беловар), *ку̂ћ, гр̂л, ра̂к, о̏бу̂ћ, во̏ћа̄к, пра̏са̄д* и сл. У Лици (у православних) у славонским говорима: *ко̏ла̄ц, во̏лōв, ко̏њēв, да̑н, зида̑р* и сл.; *вра̑т, бр̑д, ре̏ба̄р, ју̑та̄р* и сл; *ку̑ћ, же̑н, ло̏па̄т, ова̑ц, гла̑в, го̏дӣн* и сл.

2) Некадашње именице м. и ж. рода на *ĭ* (*ь*) имале су у ген. мн. *ьи: пѫтьи и костьи* што је према законима нашег језика давало *ӣ*, дакле *пу̏тӣ и ко̏стӣ*. Из овога се види да код ових образовања квантитет слога који претходи *и* остаје исти (дуги или кратки), према томе какав је у другим двосложним облицима падежа. Именице м. рода на *ĭ*, помешавши се са осталим именицама мушког рода, а нарочито са некадашњим основама на умекшан сугласник, предале су им своје *ӣ*, исто онако као што су именице ж. рода, прво у малом броју, предавале *ӣ* именицама женског рода на *а*, са старом умекшаном основом, које су имале додирних тачака (у појединим падежима) са *и* основама. У доцније време (као што се види из примера савременог књижевног језика) облици са *ӣ* (како је било са њима доста именица које значе меру) нарочито се везују уз бројеве и речи што значе меру. Наравно, облици са *ӣ* распростиру се такође врло много у нашим старим споменицима и код именица са некадашњом консонантском основом, које су такође имале (код именица оба рода) додирних тачака са старим основама на *ĭ*.

Исп. код старих основа на *ĭ: кьмети* MS 29, 30 и сл.; *люуди* (= људи) MS 367, *пѹти* MS 264, *дьни* MS 165, Пуц. I, 62 и др.; затим: *Млѣкани* MS 93 (1330), *Папракıани* MS 92, *властели* (XV в.), *дѹбровчани* Пуц. II, 127 (1466), *Гниврıани* MS 265 (1389-1405) *родители* MS 26, (1234-40), *цари* MS 35, *динари* MS 222, а после *кондиери, перьпери, краљи, ликари, пријатељи* и сл. Овамо долазе и облици типа *попови* Ст. пис. I, 58, *дарови* Бандуловић (1626), 153, *воли* Ст. пис. I, 14, *биволи* и сл. који се шире као што ћемо видети ниже, у главноме, у чакавском дијалекту. Затим ћу споменути и: *камени* MS 386, *грѹмени* Банд. 111, *времени* Будинић, 54 (1582), *пристолји* Н. Рањ. 186, *деанји* Будинић 121

(1582) и сл. Ови нам облици дају могућности да разумемо и ген. мн. *љеши, уди, усши, коли, шијели* и сл. код дубровачких и далматинских писаца од XVI в.

3) код именица женског рода имамо од најстаријих времена до данас: *рѣчи, сшвари, голѣни, гусли, јасли, плећи, очи* и сл. Према таквим облицима имамо, разуме се, и: *кјери* MS 256, 360, *хћери* Н. Рањ. 82 и др., а затим и: *шисући* Ст. пис. I, 12, *плаћи* Дивковић, XIV, *аспри* MS 407, 527, *злоби* Ст. пис. 5, 39, *воиски* Посиловић 41[6], *палми* Банд. 77 (1626) и сл.

У савременом књижевном језику таквих је облика, изван именица женског рода са консонантском основом, све мање, као што је то горе показано. То вреди и за дијалекте наше, који у још већој мери уклањају облике на *и*: у црногорским говорима имамо нпр. и код именица *зуб, месец, брав, госш, динар, комад, црв* у ген. мн. редовно *а*. Тако исто се у понеким говорима (нпр. југоисточним) употребљава искључиво генитивно *ӣ* тамо где књижевни језик има и дуалско *ију: кȍсшӣ, ȍчӣ, ȕшӣ, пр̏сӣ, плȅћӣ* у Дубровнику (исп. *косшӣ̑, очӣ̑, ушӣ̑, прсӣ̑, плећӣ̑* у озриничком говору.) Али се ипак по гдегде у говорима нашим сачувао и понеки облик којега нема више у књижевном језику, а који су забележили наши споменици: *ја̄јӣ̑г, крсшӣ̑г* (у Прчању, са додатком *х* = *г*, од придева или из локатива, исп. горе), *ја̄јӣ̑* Муо (Бока), *вра̄шӣ̑* Подгорица, *вра̄шӣк* Мрковићи, *ȕблӣ* Озриници, *кȉлӣ* Репавица (долина Неретве), *шлӣ* Дубровник и сл.

4) У значењу ген. мн. употребљава се ген. двој., истина не у онако великом обиму као *ма* у дат. и инстр., али ипак готово у свим групама речи.

а) *рогу* (двапут) Качић (Маретић, Јез. далм. пис. XVIII в., 38), *вра̏шӯ* (Вареш, Високо), *усшу* (Павишић, 1760, Сплит), *вра̏шу* (врату̑) у Славонији.

б) поред обичних *нȍгӯ* и *рȕкӯ*, још по негде и *пе̏шӯ* (у Славонији). Исп. Молиски дијалекат у којем има у дат. инстр. мн. *ati, at* и нема *ā* у ген. мн.

в) *црвију* (Лучић, 1785, 1798), *људију* Рашка Гора (кат. Мостар), *увȉјӯк* Мрковићи (Бар).

г) *очију, ушију* (за ген. и лок.) и *кокошију, ноћију, косшију, прсију* и сл. у XVIII в. и, као што је познато, и у савременом књижевном језику са малим одликама.

5) Сви ови наставци не чине никаквих тешкоћа представљајући оно што находимо и у другим случајевима – преношење наст. једних група на друге. Али од XIV в. јавља се у штокавском дијалекту у ген. мн. наст. *ā* које добива у њему све већу распрострањеност. Око тога наставка било је много препирања и изнесено више од десет различних мишљења. Он представља један од најинтересантнијих проблема историјске граматике нашег језика. Зато ћу ја, пре него што дам мишљење о досадашњим покушајима и изнесем начин, како га сам разумем, изнети главне историјске податке и главне моменте његове карактеристике.

Прво је питање каквог је етимолошког порекла *ā*: да ли је стари *ъ* или старо *а*.

Дуго се времена мислило да је *ā* постало од *ъ*, и има научника који и данас тако мисле (Решетар). Они се позивају на два факта. Прво, на писање ген. мн. са два полугласника у нашим старим споменицима: *ошьцьъ* MS 82 (1302–21), *земьльъ* MS 82, *соуродникьъ* MS 81, *чловѣкьъ* MS 75 (1302–21), *рабошьъ* (Шафарик, *Památky* 1873), 100, 103 (1348), *сельъ* ib. Овај се облик находи са два

полугласника и у старим српско-црквеним споменицима у којима иначе нема црта народнога језика, и, по свој прилици, из тих споменика ушао је у ове повеље, од којих су неке и писане у манастирима. Било је сасвим природно да се та особина доведе у везу са старима *ā*, нпр. *ошьдьъ* и *ошáцā* (тако је већ чинио Шафарик у својим Lasekörner); али то није тачно. Несумњиво је то чисто ортографска црта употребљена да се разликује ген. мн. од ном. једн., јер се иначе ти текстови не поводе за нашим народним језиком, и не бележе удвојеношћу својих вокала дуге самогласнике, сем у изузетним случајевима.

Али они који доводе *ā* у везу са полугласником позивају се на црногорске народне говоре у којима има у ген. мн. заиста *ь*: јунакьх, женьх, пушькьх, опьњькьх и сл. (Вук Караџић, Пословице, XXVI, 1836). Није до данас још тачно испитано колико се шире ови облици у зетским говорима; али је једно поуздано: 1) да је *ь*х – овде дуго и 2) да поред *ъ̄* имамо и *х* у овом падежу. Међутим, зетски говор спада, као и косовскоресавски у ону говорну групу која је стајала под необичном утицајем ген. лок. двој., и, као што смо видели, у косовскоресавском је говору ген. мн. заменио лок.; овде пак, по моме мишљењу, првобитно код именица типа *син, йуш, време, маши* и свих сличних извршило се спајање, накалемљивање лок. мн. на ген. мн.: од *син* смо имали старе облике: *синōв, и *синовѣх* (у лок. мн.), *йуш* (путп): **йушьх, времēн; *временьх, машēр: *машерьх* и сл.; *ьх* је свугде пренесено на ген. мн., те смо добили: *синōвъ̄х, йушъ̄х, машēръ̄х, времēнъ̄х* и сл.; како је међутим *х* пренесено и на облике *йуши, коси* и сл., то смо добили: *љýдӣх, йýшӣх, косшӣх* и сл. Под утицајем овог дугог наставка, који је био, као што смо видели, необично распрострањен и код именица мушког и код именица женског рода, добили смо *ьх* у свима облицима. Из овога се види да ово тумачење приписује наставку *ьх* локални значај и, друго, да претпоставља да се до краја XIII в. у неким говорима нашим чувао наставак *ьх* у лок. Ја мислим да ово можемо претпоставити и на основу чакавских говора (мада овај факат треба још дубље испитати): то што именице типа *кост* имају у чак. дијалекту обично *косшам, косшах, косшами* и сл. ја и објашњавам старим облицима *kostьm, kostьh* који су (преласком ь > а) и дали *kostam, kostah*, а према њима је после образовано и *kostami* (оно би морало дати без тога *kostmi*, као што обично и имамо).

Проф. Решетар, који сматра да је *ā* на целокупној територији нашој једнако са *ъ̄*, мисли да се према *ошъ̄ц* образовало *коњъ̄*, а опет према *коњъ̄* и *ошъ̄цъ̄*; међутим та хипотеза, и по унутрашњој вредности својој, и према територији распростирања *ь*х у ген. мн., не може се примити, јер је сасвим произвољна.

Други, који одбијају *ь = а*, као што је Швеђанин Карлгрен (Sur là formation du gén. plur. en serbe, Upsala, 1911) сматрају да ген. мн. у нашем језику треба довести у везу са словеначким језиком у којем код именица типа *vodá, gorá* и сл. западни словеначки говори имају *sestrá, ovcá, zgadbá* и сл., а млетачки словеначки говори имају *sestré, vodé, goré* и сл. (а у тим говорима ъ или ь дају *а*). Већ по облицима *sestrá* и сл. јасно је да су ово облици нарочите врсте. Не улазећи у појединости ја напомињем да је напоредност: *nitá* ном. мн.; *nití* ген. мн. могла утицати да *vodé* у ном. мн. има у млетачком говору и у ген. мн. *vodé* да ли је то *é* било у другим говорима замењено вокалом *а* из осталих падежа (vodam) или смо имали какав други однос као повод ширењу *ā* у ген. мн., – то

је споредно питање. Главно је да је оно у словеначком несумњиво морфолошког порекла.

Питање је, да ли се тако може објаснити наше *ā*. Карлгрен, иако не доводи у узрочну везу појаве нашег језика и словеначког, ипак мисли да се нешто слично десило и у српскохрватском. Он узима основе жен. рода на консонант, па вели: према односу *кости : костима : костӣ* створено је и према *воде : водама – вода̄.* Иако паралелизам није потпун, има једна ствар, на коју Решетар у својој критици Карлгренове теорије није обратио пажњу, а то је: да *вода̄* није могло бити отворено према *водама*, јер би дало *вода̄*, а не *вода̄*; за *вода̄*, као и за све генитиве множине на *ā*, поуздано је да су морали имати прво краћи облик, дакле *вӧд, сеста̄р, синов* и сл., па тек после тога добити *ā*. Али сем тога могле би се учинити и друге замерке Карлгренову тумачењу, у које се ја овде нећу упуштати.

Па ипак ја мислим да у његову размишљању има једно здраво зрно: *ā* не мора бити стари *ъ̄*. Мада Карлгрен није говорио о зетским облицима типа *пушькъх*, за мене је јасно да се *ъ̄х* мора одвајати од *ā* у ген. мн. и тумачити на изнесен начин.

Сада ми остаје да изнесем свој поглед на порекло *ā* у нашем језику.

Када се јављају први примери са *ā* у ген. мн.? Има их забележених у нашим споменицима и у првој половини XIV в. (нпр. MS 107, 102 и сл.), али су сви ти примери непоуздани, јер повеље нису оригинали. Тек пред крај XIV в. (нпр. *жѹпа* 1391, MS 218 и сл.) наилазимо на примере у поузданим споменицима. У XV в. има их доста: *глава* MS 258, *гωлија* Пуц. I, 96, 148, *аспра* Пуц. II, 49, 56, *жлица* MS 502, *здиела* Пуц. II, 102, *синова* MS 380, 463 и др., *волова* MS 443, *виека* MS 285, 338, *виећника* MS 370, *динара* MS 295, 364, Пуц. II, 60, 76, Пуц. I, 48 и сл.; *дана* MS 380; *граѓана* Пуц. II, 128, *Дѹбровчана*, Пуц. II, 128, *кѹћана* MS 473, *Срьбалга* Пуц. I, 138, 175; *годишта* Пуц. II, 120, *зрьна* MS 387, 406, 498 и сл., *пѹтаца* Пуц. II, 103 итд. Код доцнијих писаца, XVI и осталих векова, ти се облици све више шире, захватајући велику територију.

Како да објаснимо ген. мн. на *ā*? Ја сам већ говорио да треба нарочито истаћи да се ген. мн. на *ā* находи више на истоку него на западу; више у екавским говорима, и јекавским, неголи икавским; и у икавским каткада, али у чакавским дијалектима – никада.

Ја га доводим у везу са наставцима за двојину који су добили множинско значење: када смо у дат. мн. добили *женама и женам* у инстр. *женам, женама, женами*, тада се, по моме мишљењу, у језичком осећању створила представа да је у дат. инстр. мн. основни облик *женам* којему се може додати још једно *а* или *и*, дакле *женам*, -а или *женам*, -и. Како се код извесних именица већ додавало у ген. дуго *ӣ* из основа на старо *ь*, то се, по моме мишљењу, ово *а* почело додавати већ готовом облику *жӗн*, дакле *жӗнӑ*; како је у ген. мн. *ӣ* било увек дуго, оно је и овде продужено, те смо добили *жӗна̄*, а акценат је добивен према осталим падежима множине: *жене̏ (жѐне), жена̏ма* (жѐнама) и сл. дали су *жӗна̏ = жӗна̂.* Такав облик дао је доцније *жѐна̄.*

Ово објашњење, овако извесно тумачи нам многе моменте који без тога не би били никако јасни:

1) Зашто у чак. дијал. немамо *жӗна́* или сл.; зато што у чак. дијал. нема ни *женама* и сл. облика са *-ма*. Да је тачна претпоставка, коју износе врло многи, о развитку *ā* према дативном *женам*, не бисмо разумели, зашто тога нема у

чак. дијал. када се у њему до данашњег дана чува *женам, женами, женах* и сл. У словеначком језику биле су сасвим друге прилике.

2) Овим се објашњава да је *ā* – старо етимолошко *а*, а не *ь*. Према томе, црногорске облике, као што смо и учинили, треба сасвим одвојити од ових.

3) Овим се објашњава, зашто у ген. мн. са *ā* имамо увек потпуно образован стари ген. мн. код свих именица.

4) Не треба се чудити, зашто је ген. мн. на *ā* остао тако дефинитивно облик множине. Код именица ж. рода или м. рода – врло често је ген. мн. једини једносложни облик у множини:

*же̏не	Ср̏би
жê̑н	Ср̏б
жена̏м	Ср̏бом
же̏не итд.	Ср̏бе итд.

Природно је било да се тај наставак, чим је једном добивен у поменутом облику, причврсти за ген. множине.

5) Вероватно је да се овај облик образовао прво код именица женског рода на *а*, али није неопходно. Јер исто онако као што смо код именица женског рода добили: *женам, женама* и сл., тако смо и код именица мушког рода добили *зубом -а*, а према томе и *зӯб+ā* је тако исто могућ као и *жēн-ā*.

6) Апстраховање од наст. *ма (: м) -а* и додавање ген. мн. – особина је која има паралела у нашем језику доста. Да поменем само да је *мном-е* добивено од речца *ре* и *р* које су се напоредно могле додавати различним облицима заменица.

7) Факат што се у западнијим крајевима находи поред *жēнâ (же́нā)* и стари облик *жêн* – показује да је дефинитивни облик *же́нā* примљен и уопштен у источним деловима, па полако крчи себи пута и на западу. Што се и код јекаваца на западу чују покадшто и старији облици *жêн*, иако су они дошли у те крајеве од II^ге половине XV в., када су, свакако у њих већ били у употреби и облици *же́нā*, то се може протумачити и тиме што се тада процес уопштавања *же́нā* код њих још није био извршио, а тако исто и могућношћу утицаја на њих икавске средине, у којој су старији облици могли бити још сасвим обични.

Б.

Како се огледа овај утицај облика двојине на облике множине у чакавском дијалекту? Ми смо видели да се двојина употребљавала некад и у чакавском дијалекту и да се и са њом, почевши од XIII в. у различним локалним дијалектима са различним изменама, извршило оно што и у штокавском говору: да је почела значити множину. Али одавде настаје разилажење обају говора: у штокавском је двојина заиста утицала на множину намећући јој своје облике, а у чакавском је множина потиснула те облике сем незнатних одступања. Иначе се двојина уз бројеве развила као у штокавском: *двâ села̏, двê рукӥ* или *двê же̏не* – према томе како гласи множина у ком дијалекту. У осталом остаци су двојине минимални. Исп. нпр. на Цресу у лок. мн.: *rûkuh* или *dvê ofcȉ* према *ôfce* у мн. Дакле, у *ofcȉ* имамо остатак старе двојине код умекшаних основа.

Ако узмемо материјал чакавских говора са различних тачака његова простирања – ово ће нам бити потпуно јасно; а тако исто ће нам бити јасно да чакавски дијалекат чува старину и у другим правцима у множини.

Код именица мушког рода имамо, нпр. у Новом:

n.	pl.	čȁsi
gen.	pl.	čâs
dat.	pl.	čȁsōn
ak.	pl.	čȁsi
instr.	pl.	čȁsī
lok.	pl.	čȁsīh

Уз ову промену можемо учинити ове примедбе:

а) Поред наст. *i* у новљанском говору имамо и *e*: *novce*; то је дошло отуда што се код те именице сачувало *e* у акузативу као код умекшане основе, па после прешло и у ном. мн. због једнакости акузатива и номинатива множине у другим случајевима. Иначе *i* у ак. мн. јесте уопштавање наст. тврдих основа *ъı* и преношење – на све основе (*stârci* у ак. мн. итд.).

Поред наст. *i* имамо у ном. мн. и наст. *a: kȍsca* и *koscȉ, svétca* и *svētcȉ, rúfca, vínca* и сл. Ја мислим да овде имамо остатак двојне: исп. примере још у споменицима XVI в.: *или приступиста к њему слипца* (односи се на двојицу), *пошадши тада ученика учиниста, да ста два бога* и сл. (Fancev, Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI v., Zagreb 1916, 93). Иако су неки вољни да објасне то утицајем словеначког или црквеног језика, ја мислим да је у језику већ било употребе тих облика у смислу множине.

б) Поред старих облике ген. мн.: *čâs, stȁrāc, kȍsac* и др., обично имамо, под утицајем старих основа на *i* (ь), у овом падежу: *vlásīh, lúdīh, grajȁnih* у Новоме, vôli (: *volȉ* instr. pl.), pôpi (: *popȉ* nom. pl.), чак *mestî (: mestâ nom. pl.)* на Цресу, поред *otrȍk, lešńak* и сл. *grâdj, brȁti* и сл. на Истри: *dēblȉ i dêbal* на Истри и сл.

У ген. мн., по моме мишљењу, под утицајем некадашње једнакости ген. и лок. двој., добивено је *h* у ген. мн. у многим говорима (не у овима, нпр. у Новоме, исп. на Крку и Цресу, а тако исто и у Истри, увек без *h*).

Интересантно је да у неким говорима Истре (нпр. у Св. Ивану и Павлу) имамо, обрнуто овоме, у лок. мн. исти облик као и у ген. мн.: *grâdi* и сл. лок. мн. и ген. мн. Овде бисмо имали и други резултат исте једнакости ген. и лок. двој. – генитив у употреби локатива, као што смо имали у многим штокавским говорима.

в) У дат. мн. поред *-om* имамо и *-em (en) : krâlem, końên*, у Дубашници на Крку и сл.

г) У ак. мн. место наст. *i* имамо у неким говорима Истре, као и у шток. дијал. уопштено *e* меких основа за све основе: *grâde* и сл. у говорима Св. Ивана и Павла итд.; у другим пак говорима Истре, нпр. у жмињском, имамо, као и у Новом, *i: końȉ, volȉ* итд.

д) Да је у лок. мн. *ih* у новљанском говору од *ѣh* показују екавски чакавски говори: на Цресу: *rozêh, stôleh*, у Жмињу *grâdeh, vôzeh* и сл.

ђ) Код именица средњег рода у најудаљенијим чакавским говорима почело је продирати *a* из ном. мн. у дат. инстр. лок. мн. (као у руском језику), те смо почели, поред старих наставака који се још чувају, добивати овакве облике: у

жмињском говору: sêlah, mêstah на Цресу сличне облике, тако да су облици са *-eh, -om* постали ретки. Према напоредној употреби, по свој прилици, *-eh* и *-ah, om i am* и сл. облика код именица средњег рода почели су се и облици са *a* употребљавати и у мушком роду: *svedokân, svedokâh, stolâmi, selâh* на Цресу и сл. Таквих облика има и у старом језику нашем, и поглавито у споменицима писаним у Далмацији, у чакавским споменицима и у оним где се могао огледати чакавски утицај. У црквеним споменцима нашим има те особине нарочито код именица на *ьѥ* (*иѥ* у црквеном језику). Исп. примере: *селам* MS 111, *владанıамь* MS 282, *местам* MS 550, *заселиıами* MS –11–12, 59, *воћами* Старине 3, 266, *крилами* Ст. пис. 2, 408, 439, *богатствами* Раднић 83, 93 (1683), *достојанствами* Раднић II, *доброчинствам* Микаља 85,; *телах* MS 37, *създаниıахь MS* 79, записаниıахь MS 169 или *срцах* Старине 1, 225, *водокрштахь* Гучетић 62 (1597), *брдах* Микаља 114, *ледиах* Дивковић 25[6] 36 и др.

Као и у горњим чакавским дијалектима,имамо и овде, нарочито у Марулића, већ покоји пример оваквих облика и у именица мушког рода: *врхами* Ст. пис. 1, 10, *лугами* Ст. пис. 1, 57, *другами* Ст. пис. 1, 275 и сл.

е) Иначе се промена именица средњег рода, сем у ном. и ак. мн., не разликује од промене именица мушког рода. Исп. у Новом:

rȃla
râl
râlōn
rȃla
rȃlī
rȃlīh

Само код именица са проширењем основа имамо у ном. и ак. мн. *ā*: *brȉme: brimenȁ* (в. о томе напред); иначе и овде именице типа *nebȍ* имају проширење само још покадшто у множини: *nebo : nebesá*.

Код именица женског рода на *a* имамо овакву промену у множини. Опет, као полазну тачку, промену у Новоме:

krȃve
krâv /crȋkv, crȋkāv/
krȃvān
krȃve
krȃvami
krȃvah

Није тешко видети у тој промени оно што смо имали у најстаријим епохама штокавског говора; и таква је промена у множини у већини чакавских говора (нпр. у Истри, у говору Св. Ивана и Павла). Тек у најархаичнијим говорима имамо у ном. и ак. мн. наст. *i: ženȉ, dušȉ* и сл. на Цресу, *bȁčvi, sestrȉ* у жмињском говору и сл. Овде је облик тврдих основа пренесен и на меке, као што је у новљанском и другим чакавским говорима (а тако исто и у целом штокавском говору) било обрнуто. Али у новљанском говору сачувао се наставак тврдих основа у ном. ак. *rȗki, nȍgi* и *srêdi* (од *srēdȁ*) „део млата“; а у цреском говору остали су и ништавни остаци од меког наставка као у *ȏfce* и сл.

Код именица женског рода са консонантском основом промена је у чакавским говорима, свугде, знатно поремећена, тако да се многи падежи већ пот-

пуно подударају са облицима именица женског рода на *a* (в. горе). Ако узмемо промену у Новоме:

kȍsti
kostíh
kostán
kȍsti
kostȁmi
kostȁh

јасно је да је у дат. инстр. и лок. мн. – имамо већ искључиво *am, ah* и *ami*, које сам ја изводио из старога *ьм, ьh* и према њима и *ami*. Али, што сам већ тада поменуо, у извесним говорима чакавским могућно је и друго објашњење: пошто се ном. ак. мн. *kȍsti* слагао са *ženȉ*, облици *ženam* итд. заменили су *kostьm* које би овде дало *kostem* (јер овде *ь* > е). Можда такво *ь* имамо у облицима *juden* (у дат. мн. и сл.)

Пошто су се горњи падежи развили као у именица ж. рода на *a*, није чудо што су се од именица женског рода почели преносити на ове именице у чак. говорима у мн. и други падежи. Имамо нпр. у новљанском говору: *kȍkoše* поред *kȍkoši, hćȅre*, поред hćȅri, у ген. *nóć, péć, hćér* и сл. место облика са *ī (h)*. То вреди и за истарски говор (Св. Ивана и Павла): *kȍkoše*, мада се у жмињском говору поред *stvarȁn, stvarȁmi, stvarȁh* чува и *stvȁrin, stvarȉh* и сл. али, изгледа, знатно ређе.

Код *ȗši, ȍči* имамо у ген. лок. у новљанском говору *úšīh, ȍčīh, očíh* – праву множину; у цреском говору пошло се још даље: *ȏce, ȗše, ocȋj, ušȋj, ocȋjami, ušȉjami, ušȉjah* и сл., дакле и ном. је пошао за именицама на *a* (*ofce*).

Помињати облици на *ам, ами, ах* од именица са консон. основом сачували су се у великом броју код чакавских и далматинских писаца. Нема сумње да им је свима извор у овој чакавској особини. Исп. у дат.: *ричамь* Будинић 6, 39 (1582), Старине 1, 221, *сшварам* Матијевић, 53 (1630), *звирама* Вранчић Живот, 5, (1606), *ричама* Мрнавић, 138 (1631) и сл.; *ӣрсами* Марулић, Ст. пис. 1, 14, *ӣесшами*, Микаља 17, *ӣричах* Н. Рањ. 36 (непоуздано), *ӣечалах* Зоранић (предговор), *скрбах* Зор. 20, *криӣосшах* Главинић 5 (1685) и сл.

ДОДАТАК ОБЛИЦИМА ДЕКЛИНАЦИЈЕ

Деклинација у сшаријим шшокавским ӣоворима

Има једна заједничка црта за ове дијалекте: сви се њихови падежи, сем вокатива, своде на два падежа: независни падеж (ном. једн. и мн.) и општи зависни падеж, уз који се за различне функције употребљавају предлози (исп. ниже).

Иако је велики део бугарских филолога употребио све старање да докаже да су то бугарске особине, по којима и поменуте старије штокавске говоре и македонски језик ваља назвати дијалектима бугарскога језика, за нас је потпуно јасно да је таква тачка гледишта скроз некритична. Јер се та особина налази и у албанском језику, и румунском, и грчком. Када се буде имало на уму да се у дат. једн. у свима тим дијалектима употребљава предлог *на* са општим зависним падежом: *на браша ми* и сл. и да је то опште романско *ad* (исп. франц. *à* и слично), онда је поуздано да се и то јавило под романским

утицајем. Што се тиче нашег старијег штокавског дијалекта, то је несумњиво и са друге, гласовне тачке гледишта: замена обликом акузатива свих падежа могла се извршити само иностраним утицајем, пошто зато разлога у гласовним процесима нашега језика на крају речи нема (не врши се редукција гласова).

Питање је само: да ли је то наш језик добио непосредно од романских изумрлих дијалеката или преко бугарског језика, који се томе утицају могао раније подвргнути, пошто он представља већу мешавину са романским дијалектом. Могућно је и једно и друго. Ја мислим да смо могли те утицаје добивати и од бугарског, и непосредно од романских дијалеката, и од албанског у македонском језику, који је (алб. језик) и сам прожет силним романским утицајима.

Изнећу неколико примера за ове падеже:

1) ак. без предлога (*објекта): душу* (Књажевац), *бабу* (Књаж.), *пчелу* (Ниш), *коња́, овна, човека* и слично.

2) зависни општи падеж са предлозима: *на на́шу комшијку* (Књаж.), *ја́ве на пашу* (Ниш), *съ*ᵃ *секиру* (Власина), *частила га съ*ᵃ *с ракију* (Пирот), *у племњу* (Врање), *у Миту је Петровог* (Ниш), *каза́ла на момка онога* (Топли Дол), *ку́ћа на мојега брата* (Лесковац), *у коња́* (Бучје), *сьс вино* (Књаж.), *съ*ᵃ *стап* (Бујковци) итд.

3) вокатив: *бра́те, Живане* и сл.; *же́но, де́цо, говеда́рко* (Бабушница) и сл.; затим горе помињати облици: *Мари́је* (Васиљ), *Савке* (Књаж.), *Анке* (Ниш), *ма́јке* (Темска) и сл.

Сви наставци који су се сачували у овим уским границама представљају заиста старе наставке.

Сем акузатива једн. који смо навели имамо у множини:

а) код именица ж. рода *е* код свих именица, дакле оно што и у осталим шток. говорима: *ку́ће, све́зде, слу́зе* (Леск.), *же́не, ру́ке* и сл.;

б) код именица мушког рода *ови (еви)* опет као и остали шток. говори: *си́нови, гро́бови, ме́ови, путо́ви, пуже́ви, кључе́ви* и сл.; наст. *ове: вро́ве* (М. Изв.), *то́пове* (књаж.), *гра́дове* (Мучибаба), *попо́ве* (Васиљ), *кључе́ве* (Пирот) и сл. – у њему се сачувало старо *ове* које се у току времена изгубило у другим шток. дијалектима; наст. *и: јагъ*ᵃ*нци, сеља́ни, љу́ди, анђели, пци* и сл.; *(ь) је: љуђе, госје, мужје, Ци́гање* и сл. од старих основа на ь (исп. зетско *љуђи* и сл.); наст. *е: другаре, коцкаре́, рибаре́* (темска) и сл.;

в) код именица средњег рода *а: уну́чета, пи́пета, се́ла* и сл.

Интересантни су облици уз бројеве: *две́ пању́ге, две душе, три го́дине* и сл.; али поред тога и: *две и́љади, три и́љади, 15 ду́ши, 10 го́дини*; затим: *две го́дин, седъ*ᵃ*м ду́ш* и сл.

Ја мислим да у *и́љади, ду́ши* и сл. имамо стари облик ном. мн. уз број *три, четири* и сл. који се овде и сачувао, јер би тешко било ишта друго ту претпоставити (можда је утицало и *и* у *три, четири* да се оно сачува). У *го́дин, ду́ш* и сл. ја видим стари облик ген. мн. уз бројеве више од 4.

Именице мушког рода: *два котла́, три вола, некол́ико дъ*ᵃ*на* и сл.; *два пу́ти, две пра́сци, три дни́* и сл. У првом случају имамо остатак старе двојине; у другом случају утицај множине уз бројеве *три, четири* и сл.

Именице средњег рода: *две ме́сте, стаде, три ју́тре, три́сте* и сл. *две ра́ли, четири́ ме́сти; две се́ла, три се́ла* и сл. *две дете́ти, бре́мети* и сл.

Као што је познато, у многим локалним говорима има ових црта у различној мери.

РОД У ИМЕНИЦА

На овом месту биће за нас од значаја *род у засебних речи,* уколико он нешто значи за облик или промену именица; иначе *род у вези* (са придевом или именицом и сл. речима) прегледаћемо онда када будемо говорили о слагању речи у говору, у реченици.

Раније смо видели како су постала три рода у нашем језику. Тада је било изнесено да род представља једну формалну категорију, када се одређује променом или наставцима (исп. *лӣк, лӣко, лӣка* у нашем језику, са истим значењем, а са три рода), а да у ствари имају само два природна рода: женски и мушки. Према томе средњи род представља само формалну категорију. То значи да може бити језика (исп. савремени француски, енглески и сл.) у којем тога рода не мора бити.

Видели смо даље, како је распоређен род према променама и наставцима. Овде ћемо прегледати одступање од тога и дати само принципске напомене.

1) Има доста имена мушког рода на *а: Лука, Андреја, Илија* итд. Сва та имена имају промену именица женског рода, али им је, наравно, род граматички мушки: *мој Лука, наш Андреја* и сл.

2) Има такође велики број именица на *а* које значе занимање и које су у данашњем књижевном језику у једнини *граматичког* рода мушког, а у множини женског: *калфа, слуга, војвода, владика, харамбаша, књигоноша, поглавица, старешина, вођа* и сл.

Некада су оне биле и у једнини женског рода: *О, Мурате, српска харамбашо* Нар. пј. IV, (1862), 519: *Голубане, моја вјерна слуго* (исп. у Дубровнику „слуга ваша") и сл. Од давних се времена у једнини осећају такве именице као именице м. рода: *Примисмо лист по нашем књигоноши*, Спом. I, 51 (1403): *Доиде књигоноша наш*, ib 166 (1422); *велики воєвода* MS 102 (1332), *нашега вирьнога слꙋгꙋ* MS 230 (1397), *верномоу слоузи* MS 481 (1458) и др.

Ово привидно двојство у роду могло је доћи отуда што је једнина ових именица стајала под утицајем мушких имена типа *Лука, Сима, Андреја, Алекса* и сл. која, иако имају *а*, слажу се са придевом и заменицом у мушком роду. Како ова имена немају множине, остала је множина код *слуга, владика* и сл. са својим женским граматичким родом.

Али поред тога и код наших старих писаца, а нарочито у чакавском дијалекту, има и код ових и код осталих именица ове врсте слагање по природноме роду и у једнини и множини, а тако исто и слагање у граматичком роду у једнини:

Слуге највернији и мени *милији,* знајте (Марулић). Да сте *слуге божи прави* (М. Држић); Гди су *слуге моји верни!?* (Палмотић). Или: Далеко се, *зла сотоно*, у паклене јаме одијели (Палмотић).

У новијем чакавском дијалекту има покадшто и слагања у граматичком роду, али логички (природни) преовлађује.

Уопште, именице на *а* употребљавају се уз именице мушког рода када се њима обележава извесна особина, исто онако као што се раније њима обележавала извесна радња (*слуга* и сл.). Доцније је облик са *а* остао, а такве су именице почеле означавати носиоца какве особине или носиоца какве радње. Тада су именице ове врсте почеле према именима на *а*, добивати у једнини мушки род; али се тај процес није још завршио, и међу именицама које значе носиоца какве особине има нарочито много које су још женског рода, исп.: *пијаница* (велика, велики), *убојица (страшни), пијандура, коњина* (права) итд.

У већини словенских језика род се у овим случајевима управља према природном роду: стсл. обично је женски род и у једнини: *слоузѣ сотонинѣ* Супр. *слоуга деснаю* и сл.

3) Има велики број именица које могу имати два рода и две промене. Код њих се то обично тумачи или старим приликама (још општесловенског језика) или приликама промене у нашем језику које су изазвале прелаз из једне категорије у другу. Тако имамо: *глâд, -а : глâд, -и (fem.), звêр, -а : звêр*, -и (fem.), *хрûд*, -а, : *хрûд*, -и (fem.); за прве две јасно је да су имале у старом језику и облике мушког рода по *ĭ* основама: **голдь, -и (исп. стсл. гладь и гладь), звѣрь, -и (исп. руско звѣре);* како су се неки падежи њихови дотицали са именицама мушког рода типа град, а други са именицама женског рода на *ь*, то је та промена дала двојаких именица (наравно, пошто је нестало именица мушког рода на *i*); за њима је пошло и *хрид*, које је до XVII в. само мушког рода. Именице *рâт*, -а, : *рâт*, -и, *бôл*, -а : *бôл; бôли, нûт*, -а : *нûти* pl. fem. *снêт*, -а : *снêт*, -и имале су у старом језику основе ж. рода на *ĭ*, па са истог разлога су дале и неке облике мушког рода (исп. ном. једн. ак. једн.), особито док је било колебања и у распореду горњих именица (исп. *рать, -и, боль, боли, нить*, -и и сл. као именице женског рода). Именице *смûсао*, -сла, *прдмûсао*, -сла: *мûсао, мûсли, пòмисао, пòмûсли одговара сьмысль : мысль*, -и стсл. и других словенских језика. Напослетку, *Цвêти* има женски род тек од XVII в. Њега ваља протумачити друкчије неголи у горњим случајевима. Када је именица *цвêт* добила у plur. облик *цвѐтови* или колект. им. *цвѐће*, стари облик *Цвêти*, који се задржао као име празнику, био је сличнији облицима *цвâсти* и сл. који су ж. рода.

Именице *Дȕнав – Дȕнāво, лȕк – лȕко, мûт – мûто* имају увек као полазну тачку мушки или средњи род. Код *Дȕнав* мушки, а код *лȕко* (лыко и сл.) и *мûто* (мыто) средњи; остали су образовани по томе што је код мушког и средњег рода велики део падежа једнак.

Код именице *кр̑ст – кр̑ста* је стари облик двојине који је добио значење множине. Код многих је именица облик дуала био врло важан за даљу судбину именице. Како је дуал средњег и женског рода (на *ѣ* или на *и*) био у старом језику једнак, то се према њему могао образовати plur. или женског или средњег рода или чак и sing., нпр. *бѐдра* стари fem. – dual бедрѣ – дало је и *бѐдро*, или је могло бити и обрнуто: *клѣшти* дуал дали су *клѣшта* и *клѣште* у plur.; *плѐћи, пр̏си* и сл. дуали, који су се могли разумети у смислу дуала неких основа на *и*, дали су *плећа – плеће, прса.*

Сем тога, нема сумње да у основици оваквих дублета у нашем језику могу бити дублети општесловенског језика: нпр.: *бљȕдо – бљȕда (исп. блюдо, блюдь стсл. *блюдва,* пољ. *blieda* и сл.), *тѐтиво – тетѝва* (руск. *тетивá, tětiva* чешк. *cięciwa* пољ., *огниво, плутиво* у руском и сл.).

Али највише има именица које имају мушки и женски род: *бе̏здан : бе̏здана, бе̏лег : бе̏лега, њи̏сак : њи̏ска, о̑с : о̏са, по̏рез : по̏реза, по̏тпор : по̏тпора, во̏њ : во̏ња, ври̏сак : ври̏ска, за̏дах : за̏даха, зра̑к : зра̏ка, по̑ст : по̏сте* (pl.), *зве̑к : зве̏ка, ху̑к : ху̏ка, о̏снов : о̏снова, , ра́змер : размера* итд.

За све ове случајеве не би се могло наћи једно објашњење, јер су они постали на различне начине. Пре свега, све ове именице нису „дублети“ у правом смислу речи („дублети“ су само оне речи у којима се са разликом у облику не везује разлика у значењу). Тако *ври̏сак : ври̏ска, зве̑к : зве̏ка, ху̑к : ху̏ка* и сл. значе именице које означују различну радњу (ограничену или трајну): *бе̏здан* и *бе̏здана*: прво је постало од придевске основе *бездьнь*, друго је готов израз *бездна* са уметнутим *а* из *бездан*; код неких пак врло је важан однос према глаголу: *хвалити : хвала, размерити : размера*; али како је према *возити : во̑з*, тако може бити и према *размерити : размер* или слично; тако су се могли образовати напоредни облици *размер* : *размера* и, наравно, са своје стране утицати да поред *за̏дах* буде и *за̏даха* или слично. Много таквих веза може бити и ја, не тврдећи да је баш и за горње случајеве показана веза меродавна, сматрам да се у границама сличних односа мора тражити њихово објашњење.

БРОЈ У ИМЕНИЦА

И у облику речи огледа се читава историја развитка погледа на многе предмете. Може се морска вода посматрати као безброј таласа, и тада би именица која ју означава била у плуралу, а може се посматрати и као целина, и тада би имала облик сингулара. Али, што је најважније, у току времена могла би именица која је значила таласе почети значити воду, а њен се облик и даље задржати. У именица које данас имају множину (исп. ниже), а значе једноставан предмет, обично је овакав процес извршен, а стари је облик остао још увек као знак старог стања.

Обрнуто, може облик једнине неке именице значити множину ако је сам предмет такве природе да се, са извесне стране, може схватити и као множина (исп. нпр. *народ* – „скуп јединица извесне етничке врсте“, „јединице које чине етничку целину“) или може предмет у једнини значити своју врсту, свој тип, означавати појам, представу своје врсте и сл.

Уопште, употреба једнине и множине и у реченици зависи од самог погледа на ствари, тако да се у истим приликама може употребити и једнина и множина са малом нијансом у значењу. Нпр. исп. ове две реченице: „Други би се људи врло стидели слепачке гусле у *својој кући* обесити“ – овде би било подједнако правилно и „*у својим кућама*“; или: „Момци и девојке с *венцима* на глави од различнога цвећа“ – могло би имати исто и „*с венцем*“. Али се у оба случаја имају мале разлике у погледу на ствари.

1. Обликом једнине, значећи целу своју врсту, значе, у ствари, множину:

а) *именице што значе животиње, поврће, цвеће: риба* је ове године рђава, *голуб* је поља прекрилио, нестаће и *овце*, и *свиње: виноград* (лоза) се почео садити; све је процветало: сама *ружа* и *босиљак; грах* је зелен, *купус* је промрзао, *лук* је крупан итд. Каткада је ту обична и множина: *кукурузи* су добри, *кромпири* су одскора познати (поред *кромпир* је ове године сладак) и сл.

б) *именице што значе народ, групу, сталеж* или уопште какву нарочиту *врсту људи* такође обликом једнине значе ту целу групу, па према томе дају

појам о множини предмета: *Француз, сељак, ӣежак, мајка, оклоӣник, неӣријаӣељ, Арнауӣин* и сл.: „Тамо је био љути Арнаутин", „сам оклопник притиснуо поље" и сл.

2. Именице које значе *веш̄ӣасӣвене ӣредмеӣе,* као: *вино, киша, снеī, суша* и сл., наравно, немају множине; али када се оне употребе у облику множине, онда се њима обележавају различне количине засебно, што даље даје различне врсте и сл.: велики *мразови,* лепи *мириси*, смедеревска *вина* (различне врсте) и сл.

Збирне именице обликом једнине значе цео збир предмета, управо значе апстракцију збира оличену у јединици: *мо̏мча̄д = „све шӣо је момче", „сви момци заједно", ѝве̄рје* „сви ивери заједно" и сл. Према овоме јасно је да се овде гледа на целокупност предмета оличену у њиховој групи која има име јединке. Кад не би збирне именице имале засебан наставак којим се разликују од простих од којих су постале, оне би се једначиле са именицама употребљеним апстрактно (јунак, војник и сл.) у смислу своје врсте.

Али и код збирних именица може се поглед на ствар изменити и обратити сада пажња на множину јединки; тада се и збирна именица, не мењајући свога значења (исп. војник : војници) може употребити и у множини. Код нас то бива често у чакавском дијалекту; али има примера и у штокавском: *Наранче надију мирисними зељи* (Марулић); *да сӣанем дубја клеӣ, нека сва ӣовену; Дијелили меу собом – и ӣерја злаћена* (Ветранић) и сл. *Преӣирка зачне се међу момчадма* (Вук); *Дошла међедица с незиним шӣенадима* (Врчевић) и сл.

Апстрактне именице као *време, дубина, врућина, небо* и сл. када се замисле конкретно, као мера чега, или као именице различне врсте и сл., могу имати плурал као и вештаствене именице: нпр.: од *оних времена*, летње *врућине,* морске *дубине*, отворише се *небеса*, дај ми, боже, од *рајева* кључе итд.

3. Множина имена народа, или његов колективум, значи земљу у којој он станује: *Уīри* = Угарска, *Срби* = Србија, *Хрваӣи* = Хрватска; *ꙋ чесѣхь* (у Чешкој) – у старим споменицима (умрѣ ꙋ Чесехь, Летоп. Шаф. Раш. 79). Али у нашем се језику тај начин није одомаћио онако како у неким другим словенским језицима (малоруском, пољском и чешком).

4. Множина се јавља обично *као једини број* код оних појава, предмета и сл. *који се јављају увек у више јединака,* у *више махова или више месӣа:*

а) *Болесӣи* код којих је множина са различних страна оправдана: *бо̏īиње, о̏сӣице, ӣро̏бади, ӣро̏ӣисли, ӣру̏ӣови* и (чиреви), *у́лози* (реумат. у зглобовима) и сл.

б) *ӣразници* који трају више дана или су посвећени већем броју лица: *Мла̏де̄нци, Ду̏хови, Ме̏сојеђе* и сл.

в) *ӣредмеӣи* названи у целини, а састављени из множине засебних предмета: *но̏вине, ӣо̏нуде* и сл.

г) *маса*, ма које врсте, у којој се ипак распознају засебни делићи, комади и сл.: *ку̏чине, ме̏киње, о̏ӣиљци, ӣо̏мије, реза́нци, о̏цедине, о̏īризине, д̏рхӣалице* (питије), *ӣо̏īре̄вци* и сл.

д) Код неких се данас разлог множине (исп. ниже) не види јасно, али је несумњиво да су и оне постале на основу логичне употребе плурала у прво време. Нпр.: *ӣо̏ходе, ӣр̏вине, у̏роци, за̏ра̄нци* и сл. Јасно је да су *ӣо̏ходе* првобитно значиле „посете" („званичне") које су вршили сви укућани – сав род одведеној девојци, дакле у множини, *ӣр̏вине* су све прве ствари (les primeurs у франц. у поврћу, воћу), уроци су од врло различне руке, *заранци* представљају

доста велики размак времена који може бити замишљен и у појединим деловима итд.

5. Овамо долазе и данас оне именице које су, будући састављене од два дела, могле имати стару двојину, која је, у нашем језику, добила значење множине. О двојини смо у нашем језику говорили раније.

а) Именице које значе *делове тела: у́ста* (ово је, вероватно, стари дуал; али већ, можда, у општесловенском језику ова је именица, као и именица *вра́та*, добила значење множине), *ле́ђа* (стара дв.), *пле̏ћи* (ст. дв.), *гру̑ди* (ст. дв.) и сл.

б) Именице које значе различне предмете који су састављени *од два или више делова.* Прве су имале некад двојину: *на̏очāри, но̀сила, ве̏шала, ко̏ла, ди̏пле, га̏ће, га̑дље, гу̏сле, ја̏сле, на̏ћве, ви̏ле, ле̏стве* и сл.

Облик множине за све ове именице није обавезан, јер се цео предмет може посматрати и у целини, а не по деловима из којих је састављен; зато друге именице које слично значе могу имати и једнину, нпр.: *виљушка* (исп. виле), *дре́хе* (у дијал. = хаљине) и *оде́ло* и сл.

6. У многим *страним речима* има у нашем језику плур., због гласовне форме у којој су позајмљене или због наслањања на неку нашу народну реч у множини сличног значења, иако у дотичном страном језику немају множине.

Мле̏ци (Venetiae, *Бнеци = Бнетци, Мнеци, Млеци), хинтови* (мађ. hintó) према *ко̏ла, ма̀казе* (од арап. турск. maqas) према *но́жице* или каквој сличној речи, *ка̀руце* (исп. тал. carrozza) и слично.

7. Из досадашњега је јасно да се *према погледу на предмет* могу употребљавати називи за њ у једнини или у множини; али, као што сам нагласио у почетку, може се од исте именице употребити каткада једнина или множина, опет према том гледању на ствари: *бла̏говēст* и *бла̏говēсти, но̀вац : но̑вци, по̏врāт : по̏врāти* (исп. по̏ходе) исп. још и *дро̀мбуља : дро̀мбуље, мо̏зак : мо̏ждāни* и слично.

ЗАМЕНИЦЕ

1. Деле се на две велике групе: на *личне заменице* којима се придружују и остале именичке заменице (*ко, шта, неко, свако* и сл.) и *придевске заменице* (показне, односне, неодређене итд.). Личним заменицама упућује се на лица према учешћу у говору (разговору): првим лицем обележава се говорно лице као радник (субјекат), а друго лице обележава говорно лице као оно којему је говор упућен, треће лице обележава се као оно које не учествује у говору; придевским заменицама или се на именице упућује или се, када се атрибутски употребљавају, именице одређују према неком мерилу које је изван њих (*какав* = које врсте, *колики* = које величине), *неки* човек, *некакав* човек и слично, тј. одеђује се човек према извесности или неизвесности, вредности итд. Оне се у нас називају придевским; али тај назив је само донекле исправан када се оне находе у правој функцији; али оне могу бити, као што је речено, и у самосталној функцији или стално (*ко, неко, свако* итд.) или привремено (у анафорској употреби: *он ми је то рекао*).

2. Личне заменице су 1-ог и 2-ог лица, јер се њима упућује на раднике који учествују у говору; међутим личном заменицом назива се и заменица за 3-ће лице. У ствари, то није више лична заменица у смислу 1-ог и 2-ог лица, јер се њоме упућује на познато лице изван учешћа у говору; она је по пореклу анафорска заменица и односи се увек на именицу; али је она у систему облика нашег језика (исп. 3-ће лице глагола), нарочито уз глаголе, добила значење 3-ћег лица које не учествује у говору и примила неке особине правих личних заменица. Зато ће она овде бити прегледана.

3. Присвојне заменице припадају утолико овој групи уколико су образоване од личних заменица; али по функцији својој оне, показујући однос извесног предмета у смислу припадања према првом, другом или трећем лицу, – припадају неличним заменицама; зато ћу само о њихову пореклу говорити уз личне заменице; о промени и функцији говорићемо уз остале неличне заменице.

4. У групу личних заменица долази и такозвана *повратна* или *безлична* заменица. Када се у реченици нешто приписује субјекту, онда се зависни падеж заменице која на тај субјекат упућује обележава повратном заменицом (исп. Ја сам му дао своје перо, Свако има своју кућу, То је моја ливада, Он је узео од твојих новаца и сл.). Находећи се у блиској вези са личним заменицама и вршећи њихове функције, уз функције и опште повратне заменице, ова је заменица примила многе особине личних заменица; зато ће бити прегледана са личним заменицама. Присвојним заменицама ове врсте биће на овом месту објашњено само порекло.

I.

ЛИЧНЕ ЗАМЕНИЦЕ

5. Личне заменице за 1-во и 2-го лице и повратна заменица за сва лица:

ја̑	ми̏	ти̏	ви̏
мѐне	на̏с	тѐбе	ва̏с
мѐни, ми	на̑ма, нам	тѐби, ти	ва̑ма, вам
мѐне, ме	на̏с, нас	тѐбе, те	ва̏с, вас
мно̑м	на̑ма	то̏бо̄м	ва̑ма
мѐни	на̑ма	тѐби	ва̑ма
	——	сѐбе, се	
	сѐбе	со̏бо̄м	
	сѐби (си)	сѐби	

6. У дат. једн. има у народу облик *мене, ӣебе, себе* м. *мени, ӣеби, себи* (исп.., ниже), али тај облик не иде у књижевни језик; облик *си* који се такође у дијалектима употребљава, представља у књижевном језику архаизам. Реченице као: „*нијесу вуци сӣекли ӣо ӣоруци, него шӣо си сами ӣриӣраве*" (Нар. пословице) – имале би већ „сами себи"; у инстр. поред *мно̑м* има и *мно́ме* (о овоме ниже); у плур. у дат., инструменталу и локативу употребљава се и *нами*, али то не иде у књижевни језик (исп. ниже); тако исто не иде у књижевни језик и у дативу плурала *ни, ви,* ни у акузативу плурала *не, ве.*

7. У општесловенском језику имали смо овакву промену

ꙗ, ꙗзъ	мы
мене	насъ,
мънѣ (мьнѣ), ми	намъ, ны
мене, мѧ	насъ, ны
мъноѭ	нами
мънѣ (мьнѣ)	насъ

ты	вы
тебе	васъ,
тебѣ, ти	вамъ, въ
тебе, тѧ	васъ, въ
тобоѭ	вами
тебѣ	васъ

вѣ	ва	себе
наю	ваю	себѣ, си
нама	вама	себе, сѧ
на	ва	собоѭ
		себѣ,

Ваља обратити нарочиту пажњу на то да лична заменица првог лица има нарочите корене за номинативе, а друге за све зависне падеже: *ја : мен-, мън-; ми : нас* и сл. То значи да се прво лице друкчије називало када само о себи говори, а друкчије када је служило као објекат другим лицима; напослетку, повратна заменица показује да се опет називало трећим кореном када је служило себи (тј. субјекту) за објект. Код другог лица то није био случај, јер оно се назива $2^{им}$ лицем према првом.

Као што се одавде види, у нашем језику бисмо очекивали:

ја, јаз	ми	ти
мене	нас	тебе
*мнѢ, ми	нам, ни	тебѢ, ти
мене, ме	нас, ни	тебе, те
мнoју, мноу=мнов	нами	тобоју, тобоу=-тобов
*мнѢ	нас	тебѢ

ви	——
вас	себе
вам, ви	себѢ, си
вас, ви	себе, се
вами	собов
вас	себѢ

вѢ	ва
нају	вају
нама	вама
на	ва

Jâ, jâз. Овај други облик, који се иначе изгубио на нашем терену, констатован је у чакавском дијалекту на острву Силби (Милчетић) у жмињском дијалекту на Истри. У дат. у стар. спом. имамо *мнѣ (ми)* до XVI в.: *мнѣ* MS 184, (1374), *мние* MS 312 (1421) и др.; у чак. говорима *m̃ani* под утицајем *мънojo* (исп. *т̄ǒбо̄м, сǒбо̄м*): у другим говорима, а и у чак. делимице: *мени* под утицајем *мене*. Облик *мани* може бити врло стар; налази се од XV в. у чак. и дубровачко-далмат. споменицима, нпр. у Марулића и др. Облици типа *менѣ, мени* употребљавају се у споменицима од XIV в.: *мене* MS 233 (1399), *менѣ* MS 302 (1420), 337 (1427), ѣ у дат. синг. (пише се менѣе, менѥ, мение, менѥ и сл.) употребљава се до краја XVI в. (нпр. још у Н. Рањине, Д. Рањине и др.), али већ од XIV–XV в. има на крају и *и* које се у говорима где се ѣ и *и* разликују употребљава једно време напоредо (нарочито са *je* = ѣ до краја XVI в., а после се употребљава само *и*). Развило се под утицајем енклит. замен. *ми* и именица ж. рода (исп. инстр. једн.). У дијалектима, нарочито јужног типа (у црногорским говорима и др.), има у дат. и лок. *мене, т̄ебе, себе*. Вероватно је поникло

прво у говорима где је ак. = лок. у извесној употреби. – У инстр. једн. облик *мнов* > *мном* (испореди развитак наставка *ов* код именица женског рода) добивен је првобитно уз предлоге: сь мнов = са̑ мно̄м, а за њим је пошло и *мъном* > мном; иначе mа̑nū, mа̑nūm, у чак. продужење је старог облика: mе̑nū у чак. (нпр. на Цресу) и *меном* у шток. дијалектима (косовско-ресавском) представљају наслањање на ген. ак. једн. Облици *мно́ме, шобо́ме и собо́ме* у шток. дијалекту долазе од XVI в. (*е* је покретни вокал који се развио од речце *ре : р* која се заменицама додавала.)

Примедба. – Оно што вреди за падежне наставке у најстаријим епохама заменице првог лица, то вреди и за друго лице и за рефлексивну заменицу. Зато ћу овде скренути пажњу, да би се само разумела општа структура ових заменица, на старе наставке код заменица за друго и треће лице где је то јасније него у првом лицу: зам. *ши* основа је (или корен): *teu̯e, *tu̯o, *te; у дат. смо имали нарочит наставак *-бѣ : ше -бѣ* (исп. инд. túbhyam, tibi у лат.); у ген. једн. имали смо te-ve (исп. *ме-не*), па је *б* из дат. продрло овамо: – ev – је остало због потоњег *е*; а у инструменталу tevojǫ > tovojǫ и *б* из осталих падежа – *шобоѫ*. За *себѣ, себе* и сл.може се рећи да је новијег порекла, јер се за заједнички индоевропски језик може утврдити да је имао облик seu̯os, su̯os, „властит" (инд. svás, лат. suus и сл.).

Облик *мене, шебе, себе* – облик је старог ген. а облици: *мѧ, шѧ, (сѧ)* – јесу облици старог ак. (исп. инд. *mа̄m, vа̄m*); дакле, њихова напоредност је доцнијег датума. Некада се за енклит. облик као дат. ген. лок. употребљавало *moi, *toi, *mei, *tei, инд. mē, грч. μοι и сл.; то је дало у слов. *ми, ши.*

Множина. Стари су се облици у потпуности сачували у чак. дијалекту, нпр. у говору новљанском:

mȋ	–	vȋ
nȁs	–	vȁs
nám	–	vám
nȁmi	–	vȁmi
nȁs	–	vȁs

У шток. су се такође дуго чували ти облици; од XVI в. почиње се *нами, вами* употребљавати у дат., а у XVII в. и у лок. мн. према сличним облицима код именица и др. заменица (када је *х* у лок. мн. код њих почело јаче ишчезавати). Даничић наводи у инстр. *нам* већ у XIII в.: али тај пример није поуздан; међутим у XV в. има га већ. Од XIV в. у великом броју долази у инстр. мн. дуалско *нама, вама* које се, свакако у исто време у говорима, али по споменицима нешто позније, употребљава и у дат. мн. Од XVII в. када у лок. мн. долази из инстр. *-ми* или *-м* из дат. мн. долази и *-ма.*

У великом броју споменика *ни и ви* у дат. и ак. употребљавају се од најстаријег времена. Данас су се задржали у старим говорима: средњоштокавским и старијим говорима новоштокавским нарочито у косовско-ресавском говору, затим у црногорским, херцеговачким и сл. Старо *ни-ны*, које се у старијим епохама употребљавало за дат. и ак. причвршћено је за дат. мн. због сличности са *ми, ши, си:* а *ни*, које је се такође употребљавало у ак. мн., изменило се онако како се *блъкы* изменило у *вуке*. Међутим у говорима у којима је *нам*

постало енклит. (у штокавским) у ак. је поред *вâс* постало енклит. *вас*, па се зато у њима *ни – не* постепено заборавило.

8. *Акценат*. Дијалекти наши, чакавски и штокавски, слажу се, у главноме, са изнесеном у парадигми акцентуацијом; одступање се може забележити само у два случаја: 1) у ген. – ак., дат. лок. једн. има у југозападним шток. говорима и у делу зап. чак. говора и *mȅne – mȅni, tȅbe – tȅbi, sȅbe – sȅbi*, међутим у осталим шток. и осталим чак. имамо *tenȋ* итд. Како у инстр. једн. имамо такође увек повучен акценат, а нпр. у руском *меня́, мнѣ*, вероватно је да је тај повучени акценат из инстр. (исп. у шток. увек *тȍбōм* – чакавском *tȍbūn* и сл.) распрострањен и на ген. дат.; 2) у ген. мн. у свим чакв. говорима имамо: *nȃs, vȃs*, у штокав. говорима обично *нâс, вâс*, само у југозападним говорима *нȁс, вȁс*. Ја мислим да је овде штокав. дијалекат старији, јер у дат. мн. имамо *nȃma* из дуала и сл., а према њему би у ген. мн. било правилно **nasъ* (nôs-sъ) са познатом метатонијом. То би дало *нâс*. Према томе у чакав. дијалекту и у једном делу штокавског имали бисмо пренос акцента са дат,. мн. на генитив.

Најзад да поменем да је у номинативу једн. у чакв. *jȁ*, у шток. *jâ* (у *тû, мû, вû* чакав. и шток. се дијалекат слажу).

9. Заменица за треће лице *ôн, ȍна, ȍно*:

	Једнина			Множина
м. р.	ôн	ср. р. ȍно	ж. р. ȍна	ȍни, ȍна, ȍне
	њȅга, га		њē, је	њи̏х, их
	њȅму, му		њôј, јој	њи̏ма, им
	њȅга, га		њу̏, ју, је	њи̏х, их
	њи̏м, њи́ме		њôм, њóме	њи̏ма
	њȅму		њôј	њи̏ма

10. У ак. и ген. једнине употребљава се једино дужи облик *њèга*. То је у природи савременог књижевног језика који уопште у *самосталној* употреби заменица има дуже облике: а *њèга* као и *њему* као падежни облици заменице за треће лице имају увек (сем у случајевима са предлозима) самосталну употребу; међутим *њèг, њем* су застарели облици. У ак. *њга* и *њ* употребљавају се само уз предлоге. У ак. ж. р. енкл. имамо два облика *ју* и *је*: први се облик данас употребљава испред глаголског *је* када се то *је* употребљава: *каже да ју је видео*. Али када је довољно разумљиво, може се место *ју* употребити *је*, и тада може глаголско *је* испасти. У дат. једн. ж. р. имамо и облик *њôјзи* у којем је речца *зи* срасла са дат. једн. *њој*. Облици *њими* место *њима* у мн. потпуно су застарели; *њèме* у лок. покрајинско је.

Уз предлоге употребљава се у м. р. у ак. једн. *њèга, њ* и *њга: за њèга, за њ, за њга*; последње је ретко у савременом књижевном језику и све се више губи.

11. Ова је заменица по пореклу суплетивна, тј. она је састављена из две заменице: демонстративне *онъ, она, оно, они, онъı, она* и од заменице анафорске заједничкословенског језика *и (же)*, ꙗ *(же)*, ѥ*(же)*. Та је заменица у заједничкословенском језику имала двојаке облике: уз предлоге – са почетним *њ* и без предлога са почетним *ј*. Наш је језик наследио обе те групе облика, али их је друкчије распоредио.

Дакле, ми смо добили:

онъ (иже),	оно (ѥже),	она (*ꙗже*)		*он, оно, она*	
јего (јега)		јеѫ	=	јега	јеје = јê
јему		јеји	=	јему	јеји
и (јь)		јѫ	=	и	ју
јимъ		јеѭ	=	јим	јеју
јемъ		јеји	=	јем	јеји

м. и ср. р.	ж. р.		м. и ср. р	ж. р.	
њего (а)	њеѭ	=	њега	њеје	њê
њему	њеји	=	њему	њеји	
њь	њѫ	=	њ	њу	
њимь	њеѭ	=	њим	њеју	
њемь	њеји	=	њем	њеји	

они	(иже)		она (ꙗже)	*онъı* (ѭже) –	–	–
	јихъ	=	јих	њихъ	=	њих
	јимъ	=	јим	њимъ	=	њим
	јѫ	=	је	њѫ	=	ње
	јими	=	јими	њими	=	њими
	јихъ	=	јих	њихъ	=	њих

Као што се одавде види, имамо две особине којима се одликује наш језик од заједничкословенског и старословенског: 1) што у ном. једн. и мн. има падеже од замен. *онъ* место *иже*; ту особину има заједнички са српским језиком и словеначки, док у бугарском језику имамо у тој употреби демонстративну заменицу *той*; 2) у зависним падежима имамо старе предлошке облике. То имамо и у словеначком језику и у бугарском.

Али, иако су обе ове особине у нашем језику врло старе, оне су се ипак, вероватно, развиле тек на земљишту засебних ових језика; само су раније за њих били потпуно спремљени услови: а) за треће се лице увек употребљавала показна или релативна заменица (исп. старо *is, лит. jìs „он" = *јь* = *и* – наше и yá-s инд. „који" – наше ѥго итд.), тако да је, када се *и* изгубило, дошла која слична демонстративна заменица (исп. и у руском *онъ, у чешком ten* и сл.); б) уз предлог се морала употребљавати пуна форма, нпр. *за мѐне* и сл., а не енклитична код оних заменица код којих је било старих пуних и енклитичних облика. Када је ова заменица *постала заменица лична за треће лице*, и она је почела развијати поред дужих облика и енклитичне. За то су јој њени разноврсни облици давали и сувише материјала. Пре свега, као што је речено, уз предлоге су стајали самостални или наглашени облици код правих личних заменица. То је и природно пошто су и сами предлози проклитични: они морају имати уза се реч на коју ће се наслањати; зато су облици *у њих, к њим, к њима* и сл. постали самостални и наглашени као што је *у нас, к нама, к нам* и

сл.; када је *њих* постало тако, тј. самостално (према *к менѣ* и *ми*), онда је *јих* = *их, јим* = *им*, у ак. мн. *је* – *ње*, у дат. једн. *јој : њој* – постало енклитично. Дакле, добили смо односе: *њих : их, њу : ју, њој : јој, ње : је* (у ген. једн.) и сл. Према облицима *њих : их, њим : им* и сл. направљено је и према *њēга : г̄а, њему : му* и сл. На тај смо начин добили нове енклитике; тако је у старом језику нашем према *нâс* – *нас* (наравно, без акцента), према *вâс* – *вас, вȁм* – *вам* и сл. Можда су те нове форме енклитичне заменице добивене још онда када је, нпр., **јој, ју* могло имати двојаку употребу: *јôј : јој, јŷ : ју*, према томе да ли је самостално или је ненаглашено; дакле, и *нâс : нас* и сл.; када је *јôј* према горњем замењено са *њôј* – *јој* је остало у енклит. употреби, исто као што је *нам* и *нас* остало у енклитичној употреби потискујући *ни* и *не*.

12. У даљем историјском развитку код ове заменице треба разликовати ове особине: а) особине којим се наш језик одликује од других словенских језика – *г̄а* у ген. једн. – особина која је нашем језику заједничка са словеначким и која се развила у њиховој заједници; б) особине које су развили наши дијалекти у заједничком животу.

Овде ћемо се задржати прво на хронологији појава.

а) *Он* се употребљава од првих времена и код нас и код чакаваца. Само се мора рећи да је у прво време *он* значило (и то врло дуго, до краја XVII в.) и показну заменицу и заменицу за треће лице: исп. *ѡнь крагѹнинь* MS 31, *ѡнь г̄радь* MS 217 и сл.; тако и код писаца штокавских XVII в.: *он дан, он час, он велики криж* и сл. У ствари, правилан је фонетски облик за мушки род **онъ* : **óн* > *ôн* (исп. у чак. по правилу и данас је *óн): онȁ, онȍ* = *ȍна, ȍно*; али под утицајем заменице *т̄ъ т̄а, т̄о* добивамо *онъ* = *онȁ*; како смо добили сада два облика *ôн* и *онȁ*, други се употребљава за демонстративно значење, а први за личну заменицу (исп. ѡ *на* MS 449 у том значењу). Али већ одавно се додају показној заменици *он : онъ* различне речце којима се подвлачи њено показно значење, нпр.: *ѡни* (о *и* доцније) MS 346 и др. (исп. у савременим говорима *ȍнӣ* и сл.): *ѡньи* – *ȍнāј* (обично у савременом језику) али већ MS 426 и др.; исп. даље: *оньзи* MS 31, 38 и сл.; *онић̄е* Н. Рањина и други; *онић̄ере* Н. Рањина и др.; *овајзи* (ж. р.) Н. Рањина и др. (исп. у старијим штокавским дијалектима *оньј* м. р.: *онȁј* ж. р. и сл.). На тај се начин све више одвајала демонстративна употреба у облицима са партикулама од употребе личне заменице без партикула у старом облику.

б) Облици *њēга, њему, њим, њих* итд. употребљавају се подједнако и у чакав. и шток. дијалекту, али је веорватно да су се тамо где облици са *ј* нису постали енклитични још неко време употребљавали облици типа *јēга* поред облика *њēга*, али већ крајем XIII в. и почетком XIV в. преовлађују облици са *њ* као акценатски (исп. нпр. још у XIII веку: Врьхоу вьсехь живуштихь вь землѣ *кєг̄овѣ* MS 35, а у XIV има већ *нкєг̄овь* MS 101 и др.; исп. у чакавском у XV в.: „Да бисмо му отили прекопијати ники *њēгови* стари лист" Mon. croat. 137 и др.).

Енклитичне заменице *г̄а, му, јој, ју* и сл., које се подједнако употребљавају и у чакав. и у штокав. дијалекту – находе се већ у првим нашим споменицима, нпр. MS 7, 13, 42 и др. (*г̄а, му*). Према томе њихово образовање иде у доисторијско време нашега језика. – Од облика који су се изгубили ваља споменути: *је* за средњи род, које се употребљава још у споменицима XV и XVI в.; у ак. мн. *ње*, које се данас чује понегде у Босни (у Толизи), употребљава се и за

мушки и женски род и према њему енклитично *је* (нпр. још у приморским лекционарима и другде), али већ рано се почиње, како је ово лична заменица, и код *он, она, оно* употребљавати *њих : их* у ген. мн. и у ак. множине.

У старијим споменицима се у ж. р. употребљава *њеје* у ген. једн., нарочито у делима приморских писаца, у XVI в. чак; али је обична сажета форма *њê* (код чак. *ńé*). Према њој почиње се у XVI в. употребљавати *је* као енклитични облик ген. ак. ж. р. и почиње у ак. потискивати *ју*, тако да данас има већ неких штокав. говора у којима се *ју* не употребљава. У чакавском се *је* употребљава у ген. једн. а *ју* у ак.

Данас је у употреби у дат. облик са партикулом *зи: њôјзи* (забележен већ у XV в.); некада је било у употреби и *њези* (исп. *њезин), њемузи* (нпр. MS 474) и др.; али се данас и даље употребљава у *њôјзи* (исп. са овим и присв. заменицу *њêзин*).

У множини за једначење дат. инстр. и лок. вреди оно што и за остале неличне заменице (исп. ниже); тако исто и за колебања у употреби старих и нових облика.

Развитак *њи̏ме* иде паралелно са *ти̏ме* и сл. облицима; *њој, њом* и сл. развило се у нашем језику пре писаних споменика (исп. ниже о неличним заменицама).

У ген. мн. има каткада додано *â: њи̏хā* (Дервента) и *њи̏ā (њи̏јā)*, које је обично у нашим дијалектима јужнога типа (исп. *на̏сā*, Толиза у Босни) и сл.

Акценат. У правцу акцента већина се чакав. говора потпуно слаже са штокавским:

ón	= н	òна	= onȁ	òни, òне	= onȉ, onȅ
ńegȁ	= њèга	њê	= ńé	њи̑х	= ńȉh
ńemȕ	= њèму	њôј	= ńój	њи̏ма	= ńín
ńín	= њи̑м	њу̑	= ńû	њи̏ма	= ńȉmi
ńén	= њêм	њôм	= ńún	њи̏ма	= ńȉh
		њôј	= ńój		

Чакав. ˗́ једнак је са штокав. ˆ ; у ген. мн. код *ńȉh* имамо оно што и код чакав. *nȁs* и шток. *нâс*. У југозападним говорима имамо *њȅга, њȅму*, што би ваљало протумачити као проширење *мȅне, тȅбе, сȅбе* и на замен. трећег лица, тј. проширење повученог акцента који се код *ја, ти и себе* може протумачити утицајем инструментала; ако се не прими то тумачење, могли бисмо ово повлачење акцента довести у везу са акцентом на првом слогу у множини (*њи̏ма* итд.).

Када су заменице у вези с предлозима, треба обратити нарочиту пажњу на ове случајеве: а) у шток. дијалектима у двосложним облицима предлога имамо повлачење акцента: *пȍдā се, мȅђӯ се, пȍдā ме* и сл.; ово се слаже са чакав. акцентом: *zâ me, pô me, zâ se* и сл.; *prȅdā me, pȍdā me* и сл.; б) када су предлози једносложни, акценат је у штокавском на заменици: *нá ме, зá те, ý се* и сл., дакле: *нā мȅ, нā тȅ* и сл.; у чакав. имамо нешто што није са тим идентично, али што је такође ново: *nȁ mene, pȍ ńega* и сл., а према томе и *predȁ mene*, – извршило се под утицајем инстр. *sȁ tobūn* и сл., па се то пренело са једносложних предлога на многосложне; зато – *predȁ mene* и сл.

Двојак начин преношења акцента са заменица претпоставља двојак акценат у заменица: **тę̂* и **тę́ = тę̏*.

Сигуран пример за ово последње имамо у заменице *њ: ӯ њѐ = у́ њ = у̂ њ.* Али овде су могућа и друга тумачења.

Значење и уйошреба. – Личне заменице употребљавају се онда када се нарочито (ма којим начином) у говору истичу. Тако је било и у старом језику, а тако је и данас: ꙗ кнезь велии хльмьскы Анъдрѣи (1234 = 1240) MS 24; то сам *ја* учинио, а не *он* – и сл.

Од заменице првог, другог и трећег лица енклитички датив употребљава се у посесивном значењу: Милость створи господство *ми* MS 16 (1195–1228), по претставлѥнию брата *ми* (1395 MS 226) и др. или у заклетви: *Боīа ми, Славе ши.*

Често овај дат. има, и то код *ши* и *ми*, општије значење: долажење у сферу интересовања (дат. етички): Шта *ми* радиш? Два *ми* ста сиромаха дуго време друговала (Хекторовић) и др.

Када је граматички субјекат лична заменица првог, другог и трећег лица, тада, а тако исто када је субјекат именица, ако се исто лице понавља у односу према себи, лична се заменица, и у старом и у савременом језику, која стоји према себи у извесном падежу, замењује повратном заменицом: *себе, себи – си, се – себе, собом*: ја ћу то учинити и *себе,* и *шебе* ради; *овај је човек за себе йамешан* и сл. У старијем језику, а нарочито у народним песмама, у којима су се сачували многи знаци старине, могла се у овом случају употребљавати каткада и лична заменица: *Мы сами за нас* MS 32 (1247), Ја ћу желит *мени* да би таки дни често доходили (Хекторовић) и др. Према томе, данас је употреба повратне заменице ужа и строжа него некада.

Али најчешће је колебање у случајевима када је исти психолошки подмет, а граматички није: и тада долази каткада рефлексивна заменица место личне првог, другог и трећег лица, како је у таквим случајевима оправданија и обичајније употреба личне заменице: Нпр. Маретић у својој Граматици (463 стр.) вели: „правилно стоји *себи* а не *њему* у примеру: „*Пешар сишавши к људима йосланим к себи од Корнилија рече* Д. апс. 10 – 21, јер је иста реченица". У ствари, ту није правилно „к себи", већ би требало да стоји „к њему" 1) зато што „људима посланим к себи" представља скраћену реченицу са подметом другим него што је у главној реченици: „људима који су послани к њему"; 2) што није особина наше синтаксе да се *себи* употребљава у истој реченици, већ у реченици у којој је исти подмет; 3) *себи* је Вук, у ствари, употребљавао *йо смислу* (психолошком), јер се односи на субјекат главне реченице. Таквих случајева има много нарочито у пасивним реченицама. И ту је данас у нашем језику велико колебање.

У вези са овим находи се употреба присвојних заменица, али овде замена присвојне заменице *мој, швој, њеīов* заменицом *свој* није тако искључива, већ се може као правило изнети да се могу напоредо употребљавати и присвојне заменице за прво, друго и треће лице (*мој, швој, њеīов, њихов, наш, ваш* исп. ниже) и рефлексивна *свој*, са том разликом да се присвојне заменице за прво, друго и треће лице употребљавају онда када је *сила* говора или је нарочито *исшицање* на тим заменицама: поред: „Слави Марко *своīа* Светитеља" имамо: „Кад потегнем *моју* бритку сабљу" у народним песмама. И код Вука, па и код Даничића, има таквих примера, а код савремених писаца још више.

Од ове употребе ваља одвојити „свој“ у значењу „прави, властити“ и сл. Нпр.: „Остави то на *своје* место“; или: Туј је мајка ш њим *своја*, Марија Дјевица (Ветранић). Такви су примери врло обични и код чакаваца и код штокаваца. Исп.: Да је у Марка *своја* мајка, за дан би му гласе чула (Крстић, народна песма).

Исп. такође употребу место *свој : мој, швој, његов* и сл. у старијем језику: Ми бисмо *наше* синове пуштали да живу на *њих* начин (Марин Држић).

Плеонасшички употребљена заменица *он, она, оно* често се находи код старих писаца: Мани се овди њега са частју и дарми сусристи га (Алексадрида, Стар. III). У народним песмама: „Под оном гором високом под њом игра дивно хоро“ (Вук, Нар. пјесме). Овим се, наравно, још јаче истиче именица којој се ова заменица поново додаје.

Присвојне заменице од личних заменица. У старом језику: *мои, моꙗ, моѥ, швои, свои, нашь, вашь.* Јасно је да је *наш* постало од ген. пос. *нас* -ъ (nas + jь) і придевног наставка за припадање *јь ;* тако и *вас – јь = вашь*; код *мои, швои, свои* има стари дат. **moi, *tvoi, *svoi* – (исп.: Сестра *ми* је болесна = *моја* је сестра ... ...; *кралѥвсшво ми* ... и сл. наших старих споменика, исп. горе) и наств. *јь, ја, је.* У новијем језику имамо додавање придевског наст. *-ьн, -на, -но* или присв. *-ов, -ова, -ово: ње+н, њихан, њихна, њихно, њеḡов, њихов: њеḡ(а)-ов, њих-ов*; исп. у говорима *њојьн, њојан, њојна.* О промени ових облика говорићемо у одељку о заменицама са родом.

II.

ПРАВЕ (НЕЛИЧНЕ) ЗАМЕНИЦЕ

1. Данашње сшање

Промена правих заменица у савременом књижевном језику донекле се разликује од старог језика. Како међу тим заменицама има приличан број које се и по употреби (стоје увек уз именице, исп. ниже) и по значењу (исп. *шакав, колики* и сл.) приближавају придевима, то их има које су добиле чисто придевску промену, друге су задржале заменичку, али могу имати и придевску и само известан број њихов, који најбоље чува заменичке особине, има чисту заменичку промену. Према томе, све заменице које улазе у ову групу поделићемо, према промени, на три групе:

а) са заменичком променом;

б) са заменичком и придевском променом;

в) с придевском променом.

У прву групу долазе: *шāј, òвāј, òнāј, са̏в, кшо, шшо*, и од њих изведене заменице, а у другу групу долазе: *мо̑ј, шво̑ј, на̏ш, ва̏ш, кòјӣ, чѝјӣ* и од њих изведене заменице; у трећу групу долазе: *шàкӣ, шàкав, онàкӣ, онолѝкӣ, њѝхов, њѐн, њѐзин* и сл.

а) *Са заменичком ӣроменом:*

	Једнина		*Множина*
ном.	та̑ј, то̑	та̑	тѝ, та̑, те̑
ген.	то̏га, то̏г	те̑	тѝх (тѝјех)

дат.	тȍме, тȍму, тȍм	тȏј	тим, тима (тӣјем)
ак.	=ном. или ген.	ту	тē = ном. = ном.
инстр.	тим (тӣјем) тиме	тȏм	= дат. мн.
лок.	тȍм, тȍме (тȍму)	тȏј	= дат. мн.

Овако се мења и *ȍвāј, ȍвā, ȍвō*: *ȍвогā* и сл. У говорима нашим имамо *ȍвӣ, ȍнӣ, тӣ* у м. р. и *ȍвā, тā, ȍнā* опет у м. р. у југозападним крајевима.

Понегде имамо и данас још *тȍгāј* у ген. једн. (исп. у нар. песмама и приповеткама).

У дубровачком дијалекту имамо *тӣ, ȍвӣ, ȍнӣ*, у ген. *тȅгā, ȍвегā, ȍнегā* и сл. (као у неким чакав. дијалектима); у дат. једн. *тȅмӯ, ȍвемӯ* сл. са *у* дугим. Међутим када падежи множине имају партикулу *зи* добивамо облике: *тӣзи, овӣзи, онӣзи*, нпр. у Боки Которској (Прчањ).

У косовско-ресавском *ова̑* (м. р.), *ова̑, ово̑, овȍга* итд.; *с тȇм* и сл.; у старијем штокавском: *тъј, тај, тој*; у шумадијско-сремском: *тӣм, тӣх*; и косовско-ресавском у множини: *тȅма, овȅма* и сл.

Чакавски дијалекат

tâ (м. р.)	tâ	(ж. р.) tȍ; tȋ	tē (ж. и с. р.)
tóga	té		tíh
tómu	tój	= м.р.	tín
tín	tún		tími
tón	tój		tíh

Поред *tâ* и *tȋ*: *pres togȁ; onȋ, onȁ onȍ*; ак. *ovȕ, onȕ*: мн.: *ovȉ, onȉ, ovȅ, onȅ*; ређе: *onotȕ, ovogȁ, onȉh, ovȉh.*

У чакав. находимо и облике: *ná ton, vá von, ná vih* и сл.; јасно је да овде имамо контракцију: *na ovih : nā vih* и ту се *vih* понаша као енклитика; то је пренесено и на *tâj*; исп. *ȍтāј* у косовско-ресавском говору под утицајем *ȍвāј, ȍвā, ȍвō.*

Овде су наведени само они облици помоћу којих можемо разумети акценат и квантитет облика нашег књижевног језика. Према овим и другим облицима које ћемо навести можемо разумети:

1) Да су облици *та̑ј, та̑, то̑* – нови и да би требало да гласе: **тȁ, *тȁ,*тȍ* = *тъ*, **та́, *тȍ* (исп. у чакав. овȁ, овȍ). Њихова дужина добивена је додавањем партикуле *и*, која се додавала и свима другим падежима (исп. ниже). Нпр.: *ѡнеи* ак. мн. (1387), *ѡногаи* (ib), за *тои (ib)*, *тогаи* (1391), *томѹи, (ib)*, *таи* (1398), *тѹи* (1419) итд. За ном. једн. исп.: *тъ* Ст. Прв. 3. *тьъ* Шаф. (Pam, 100), *тьи* MS 521, *тај* Н. Рањ., *ты* MS 15, *ти* MS 402 и др.; *тои* MS 15, *тоизи* MS 104, *таи* MS 101, *ѡва* Пуц. II 60, *ѡваи* MS 400, *ѡви* Пуц. II 26, *ѡвои* MS 105, *ѡнаи* MS 426 i sl. *ѡни* MS 346 итд.

Дакле, додавањем *и* које је прелазило у *ј* добили смо *тъј* = *тāј* м. р.; *тā-ј* ж. р. и *тōј* ср. р.; али у исто време *и* се додавало и самоме $t^{(ъ)}$-*tȋ* (можда под утицајем придева тај акц.), *tâ, tô*; ово је учинило те смо добили и у чакавском ⌒ : tâ(j), tâ(j), иначе бисмо очекивали у чакав. /; tȁj итд.; у шток. и једно и друго морало је дати ⌒: *та̑ј, та̑ј, то̑ј*. То се *и*, као што видимо, додавало и осталим падежима ове заменице: *тȍгāј, овȍгāј* и сл.; али се није морало увек додавати;

могли смо имати и напоредно **то̏га, *ово̏га* и сл. што је учинило да се изгуби *ј* и у *то̏га̄ј, ово̏га̄ј* и да добијемо *то̏га̄, о̏вога̄* (са дужином крајњег *а*). Тако се јавило колебање у употреби *ј*, те смо добили и у ном. *та̑ј* поред *та̑* у м. р., *та̑* у ж. р., *то̑* у ср. р.

2) Облици чакав. *ovȉ, onȉ* и сл. у штокав. *о̏визи, ти̏зи* показују да је на овај начин добивена дужина и у множини.

3) Дубровачки облици *о̏ветӣ* и сл. и облици *то̏ме̄* – постали су такође на исти начин: овему – *и* = *о̏вемӯј : о̏вему* дало је *о̏вемӯ* (о̏вему и о̏вемӯј); то̏м + *е* (партикула, исп. ниже) и *и* дало је такође *то̏ме̄ј* (исп. *ωномеи* 1432, *ωвомеи* (ib), *ωнѣмеи* ib. *томеи* 1443 и сл.).

Остале особине ове заменице биће прегледане заједнички са особинама свих осталих заменица, исп. ниже.

Што се пак тиче самога места акцента јасно је да је он био у нашем језику на основи: *то̏га̄, то̏му; ово̏га̄, ово̏му*; итд. Као што се види, он је супротан акценту у замен. трећег лица *о̑н: њѐга* итд. У чак. дијалекту *tóga* и сл. облици представљају дуљење под утицајем придева; исто тако облици *ти̏м, ти̏ма* и сл., уколико у првих облика имамо дужину, то они имају ту дужину од придева (исп. ном. *tȋ, tâ*).

Упитно:	ном.	ко̏ или тко̏	што̏, шта̏
	ген.	ко̀га (ко̏г)	чѐга (чѐса), шта̏
	дат.	ко̀ме, ко̀му (ко̏м)	чѐму
	ак.	ко̀га	што̏, шта̏
	инстр.	ки̏м, ки́ме (кијем)	чи̏м, чи́ме
	лок.	ко̏м, ко̀ме	чѐм, чѐму

Овако се мења: *нȅтко, нȉтко, ȉтко, свȁтко, што̏тко; нȅшто, нȉшта, ȉшта, свȁшто, што̏шта, што̏год* (и *што го̏д), којешта* и сл.

Понегде имамо и (нпр. у Црној Гори) *ко́га, ко́ме,* под утицајем *којѐга* = *ко́га*; у Боки Котор. *чеса̏*, што је, вероватно, старије од обичнијега *чѐса*.

Стара веза *ни + шта, и + шта* види се још када се употребљава уз њих предлог: *ни за шта, и за шта, ни за кога*; али данас већ и *за ништа* и сл. (исп. ниже). *Што̏ го̏д и што̏год (ништа)* – прво са дистрибутивним значењем а друго без њега.

У чакав. имамо само остатке од *kto – kogȁ, komȕ*, иначе се употребљава: *kȋ, kōga* и сл.; *čȁ, časȁ, četȕ, čín, čén.*

При томе јасно је да је акценат био на крају у обе ове заменице.

Замен. *са̏в (ва̏с), све̏, сва̏, сви̏, све̏, сва̏* има такође акценат на крају и облике по мекој деклинацији:

ген.	свѐга	сва̑		свѝх (свѝју)
дат.	свѐму,	сво̑ј	дат. инстр.	свѝм, свѝма
инстр.	свѝм, свѝме	сву	лок.	свѝм, свѝма
лок.	свѐму, свѐм	сво̑м		
		сво̑ј		

Овде има колебања: *свје̏ма* поред *сви́ма,* у југозап. говорима *сви̏јема* према *сви̑м*; затим у говорима има *сви̏х, сви̏ма* и сл.

Чак. дијал. се у једнини потпуно слаже са штокавским: *vȁs, sȅ, sȁ; segȁ, sé, sój, sȕ* итд, али у множини има:

	sì, sȅ
	sìh
	sín
sȅ,	sìh
	sìmi
	sìh

Овде вреди за множину исто што и код заменице *та̑ј, о̀ва̑ј* и сл. (в. горе).

б) *Присвојне заменице: мо̑ј, тво̑ј, на̏ш, ва̏ш* уптитна *чи̏jӣ* и односна *ко̀jӣ* имају сличну промену:

1) Заменичку:

мо̑ј, мо̀је	мо̀ја	мо̀ји, мо̀ја, мо̀је
мо̀јега, мо̀јег, мо̑г, мо̑га	мо̀је	мо̀јих (мојијех)
мо̀јему, мо̀јем, мо̑ме, мо̑м	мо̀јо̑ј	мо̀јима, мо̀јим (мојијем), мо̀јима
=ном. ген.	мо̀ју	мо̀је, мо̀ја, мо̀је,
мо̀јим (мо̀јим, мо̀јијем)	мо̀јо̄м	=дат.
=дат.	мо̀ју	=дат.

2) Придевску: *мо̀је̄га, мо̀је̄г, мо̀је̄му, -е̄м, мо̀јӣма, мо̀јӣм.* Иако ово није потпуна придевска промена, ипак је усвајање знатног броја падежа од ње.

Овамо иду: *тво̑ј, сво̑ј,* затим *на̏ш, на̏ша*; инстр. *на̏шӣм* (-ијем), *на̏ши* (мн.), *на̏шӣх* (-ијех у ген. мн.), иначе *на̏шим, на̏шима, на̏шијем.*

Ко̀јӣ, ко̀ја̄, ко̀је̄ – даље у промени има облике заменице *мо̑ј*, наравно, у множини у ном. *ко̏јӣ, ко̀ја̄, ко̀је̄.* У једнини су обичнији сажети облици: *ко̑га, ко̑му.*

Чи̏јӣ, чи̏ја̄, чи̏је̄ у једнини као *мо̑ј*; а у множини има обично облике са дужином; Вуково *чи̏ји, чи̏јим, чи̏јих, чи̏јим, чи̏јима* тумачи Решетар као: *чӣ, чӣм, чӣх* итд. које је Вук раставио.

У ову групу заменица долази и *са̑м, са́ма, са́мо* које има исте заменичке наставке као и *мо̑ј*, само тврдих основа: *са́мо̄г, са́мо̄га* и сл.; али у ген. и дат. једн. м. р. може имати и облике неодређеног придева: *са́ма, са́му.*

Горње особине вреде и за све сложене заменице: *не̏којӣ, сва̏којӣ, ѝкојӣ, што̀којӣ, г̄дѐкојӣ, ко̀јӣ го̄д; не̏чијӣ, чи̏јӣ го̄д, ни̏чијӣ, ѝчијӣ, сва̏чијӣ* и сл.

У чакав. дијалекту имамо: *toj, tojȁ, tojȅ, tojéga* итд. којима се место овог акцента (*моје̏га*) у штокав. говорима потврђује; према томе оно би се поклапало са местом акцента код демонстрат. заменица. Што имамо у црногорским говорима (Озринићи) *моје́га* = *мојегȁ и сл. у чак. дијалек. *kēgȁ* (на Ријеци), и поред слагања са тим руск. *моего́, моему́* и сл., овде имамо нову особину која се развила под утицајем заменица без рода *ко̏га, ко̀му* и сл. Уосталом, за тачно

одређивање првобитнога места акцента у тим случајевима потребна су још нова испитивања.

У чакав. имамо: *čijȋ, čijâ , čijê* – увек са акцентом на томе месту као и у штокав. дијалекту.

Штокавски облици са контракцијом: *мо̑га, тво̑га* итд. (види ниже) врло су стари: **мојѐга* = **mо́ga* = у доцније време *мо̑га* итд.

в) Овамо иду присвојне заменице *њѝхов, њѝн (њѝхан, њѝхна), њѐн, њѐзин, њѐгов* које имају данас подједнако у свим зависним падежима, и неодређену и одређену придевску промену; заменице за каквоћу: *та̀кӣ, ова̀кӣ, она̀кӣ, сва̀какӣ* итд. или: *та̀кав, та̀ква итд.; та̀кови* итд. Те заменице, и поред тога што су им ном. једнине различни и што би једни требало да имају одређену форму, други неодређену – имају обе форме; то исто вреди и за заменице за количину: *толѝкӣ, оволѝкӣ, онолѝкӣ, колѝкӣ* итд.; исп. и *кȍлик, колѝка, колѝко* итд.

Нѐкӣ, сва̀кӣ и сл. имају одређену придевску промену.

У дијалектима нашим ове придевске заменице имају готово искључиво одређену промену. Ако се буде имало на уму да се код ових заменица јасно показује одређеност или неодређеност самим *општим* делом, онда је немогуће *формално* разликовати одређени и неодређени облик. Зато оне и долазе међу заменице. Али како су се по другим својим особинама приближиле придевима, најправилније је да имају одређени придевски облик, пошто је њихово значење одређено општим деловима, сем заменица за припадање које су у ствари придеви и требало би да имају чисту придевску промену увек; међутим имају је само новије заменице за присвајање (*њѐгов* итд.).

По значењу са њима се слажу и заменице под б), зато и оне све више добивају облике заменица под в); чак се и код њих, не само код заменице *са̑м*, почињу образовати краћи облици *ва̀ша* = *ва̀шега* и сл., које наш књижевни језик не одобрава.

Из овога се види да се код заменице треће групе све више у неодређеном облику задржавају ном. једн. и мн. (*та̀кав, та̀кви* и сл., *њѝхов, њѝхова, њѝхово* и сл.; *њѐгов, њѐгова*), а да у свим осталим падежима преовлађују одређени облици. И поред старања нашег књижевног језика да се облицима типа *њѐгов, њѝхов* и сл. врати цела неодређена промена (*њѐгова, њѐгову* дат. лок. једн. и сл.), ти се облици, због употребе у народном језику готово искључиво одређене промене (*њѐговог̑а, њѐговōг* и сл.) – све више губе.

2. Из историје промене правих заменица

Њихове ћемо особине у прошлости прегледати овим редом: а) особине падежа које су заједничке свим речима са заменичком променом; б) особине, гласовне и морфолошке, појединих заменичких група и заменица; в) речце које се додају заменицама.

А. *Једнина* – Дат. и лок. једн. код именица изједначио се у извесним говорима већ од почетка XIV века, иако се формално и лок. на *i* и даље употребљавао (исп. горе). Та једнакост, макар и делимична, дат. и лок. једн. м. р. код именица (на *у*) изазвала је употребу облика лок. м. р. код заменица м. р. у дат., и употребу облика дат. у лок. То се находи већ од почетка XIV века

нпр.: у дат. једн. *вьсемь* Пуц. I 103, *нашемь* Пуц. I 104, *прѣма чемь* MS 216 и др. или у лок. у XIV в.: *ѡнашемоу спасенію* MS 126; у XV в.: *по томꙋ* MS 297, *ꙋ томꙋ зи* Пуц. 77, *у момꙋ* MS 518 итд.

У савременом језику имамо напоредну употребу тих наставака: *тôм, тôму* и сл.; али *ому* у лок. употребљава се ређе, мада има још целих крајева (нпр. у Босни) где се употребљава, зато се осећа као застарео. Међутим наставак *-ему* у лок. сасвим је обичан – *вашему*.

Када је почео да се употребљава облик *том* у дат. – почело му се од XV в. додавати *е*, које се у облику лок. и инстр. почело такође употребљавати од тога времена: *неме* MS 494, *томе* Марулић, *једноме* ib. *твоме* Мрнавић (1631) и др., у лок. *ѡвомеи* MS 369, 421, Пуц. II 107, *ѡномеи* MS 434, Пуц, II 78, Н. Рањина и др.

У ген. једн. находимо ретко губљење *а*, нпр. у XV в.: *нешегь* MS 405. Доцније се тај појав јавља чешће, док у новије време он није постао сасвим обичан (исп. код придева у XVII в. *придрагōг*, Андријашевић Дев. 49).

Како су инстр. и лок. изједначени у многим говорима нашим у множини, природно је што се једначење, у новије време, извршило и у једнини. Има у прекосавским говорима нпр.: *о тим човеку (Бјеловар), о својиме оцу* (ib), исп.: *у нашим сёлу, у Новим Саду* и сл.; исп. *пред њем* (у Бјелопавлићима); али није поуздано да се тако имају објаснити и примери старог нашег језика као у XIII в.: *при коимь селѣ MS* 52; *ни у чим криви* Пуц. II 18, 20; *на нимь* Пуц. II 45; *на ким месту* MS 518. Да ли су то народне особине или писарске грешке – тешко је рећи.

Код заменица ж. р. у ген. једн. имамо облике меких основа који су уопштени: *тē, онē, овē* и сл. према: *вашеѩ, нашеѩ – вашē* од првих времена, тако да нема у народном језику ни трага облицима *тоје, *оноје (исп. сличан процес и код именица).

У дат. једн. заменица ж. р. имамо утицај тврдих основа на меке, опет од почетка развитка наших споменика: исп. у XIII в.: *всои* MS 25, 171, затим *нашои* MS 270 итд. Истина, још дуго времена находе се у споменицима нашим и облици *всеи, нашеи*, али је несумњиво да су црквеног порекла.

Код заменица ж. р. имамо у инстр. једн. опет знаке утицаја тврдих основа: *всовь* MS 22, *нашовь, твоиовь* итд. Доцније ту *в* замењује *м*, те имамо од друге половине XIII в. – *всом, мном* итд. Делимично се ово *м*, и то врло рано, вероватно од средине XV, исп. *души мом* Ст. пис. V, 51 и др., употребљава и у дат. и лок. заменица и придева ж. р., као што и данас имамо у дубровачком дијалекту и око Неретве: *ôнōм жѐни, дôбрōм жѐни* и сл. Ово се развило нарочито у оним говорима где је у м. р. било утицаја меких основа (*тега* и сл., исп. ниже), тако да смо у дубровачком говору добили *тем* (-у) дат. лок., *тијем* инстр.; према *том* инстр. направљен је дат. – лок. *том*.

Да напоменем овде да се у једном делу југозападних шток. говора, у далматинским говорима, и у неким чакав. извршио утицај меких основа на тврде у једнини м. р. у ген. дат. лок.: лок. *овемь* MS 313 (1421 год.), 478 (1457 год.), *темь* MS 517 (1473), 537 (1451) Пуц. II 29; затим у дат. *темꙋ, онему, твему*, у ген. *тега, овега, онега, твега* и сл. находимо код Марулића. Д. Рањине, Бернарда, Хекторовића, Д. Златарића, Андријашевића, Јерковића, Гучетића и др. Према томе, обим је тога појава данас мањи него некад.

Б. *Множина*. – У множини су односи врло прости. У ном. и ак., као и код именица, меке основе утичу на тврде; даље, у свим облицима где су се основе на *задњонепчани* сугласник мењале пред заменичким наставком – оне у току времена, нарочито после XVI в., престају да се мењају под утицајем немењања њихова у придева. До тога времена има доста примера (исп. ниже) њихова мењања; у данашњим дијалектима то је мењање сведено на минимум, нпр. *неколици* и сл.

Што се тиче наставака меких и тврдих основа у осталим падежима, имамо овакав однос:

1) У источној групи дијалеката, тј. у косовско-ресавској и шумадијско-сремској, имамо двојак однос: у првој побеђују свугде наставци тврдих основа: *тех* (=тѣх), *мојех* (=мојих), у другој – наставци меких основа: *мојих, тих* и сл.;

2) У јужној говорној групи имамо у истој употреби и у истим говорима и једно и друго: *тијех и тих, ваших и вашијех;*

3) У западној групи имамо *и* у којем су се изједначила гласовним путем оба наставка;

4) У чакав. дијалекту најобичнији је наставак *и* (или под утицајем придевских, или меких основа, или и једног и другог), али има (нарочито у Истри, нпр. у жминьском говору) и остатака од тврдих основа (teh = tieh), итд.

У ном. до XVI в.: *всаци, колици, нѣколици, оваци, нѣци* и сл.; код заменице *ки, ка, ко : ки, кире* и сл. MS 2 и др.; иначе немењање задњонепчаних гласова (*к, г, х*): *неки* Пуц. I 61, Н. Рањина, *каки* Хекторовић, *таки* Андријашевић, *колики* Банд. итд.; у ср. р. *са* (место *си*) од првих времена (*саи* и сл.); у ж. р. *те (теј)* као *све* и сл. од првих времена: *ке, ме* (Ст. пис. IV и др.).

Ак. мн. *всаке, колике, те* и сл. од првих времена; *ме* Ст. пис. V, *ке* ак. ж. р. такође од првих времена (MS 54 и др.). Под утицајем чакав. говора: *заповиди моји* Мар., *сви зиди* Мрн., *они дни* Зор. (јер у чакав. дијалекту и у м. р. у ак. мн. могућно је *i*).

Ген. мн.; тврде основе: *свацијех, techинех, овѣхь* MS 392, *ѡвехь* MS 423, *тѣхь* MS 27, *тиех* MS 379, *толицих* и сл.; меке основе: *нашихь* и сл.; *вашѣхь* Пуц. I, 11, 118; *вашиех* и сл. У XVI веку врло ретко без *х* на крају; у XVII веку – то је обичан појав. Облик дуала *свију* употребљава се као мн.: Марулић, Хекторивић и др.

Дат. мн., тврде основе: *колицѣмь* MS 361, *тацијем* Ст. пис. IV; али и: *коликимь Марулић, коликијем* Бунић 14; меке: *нашимь* и сл., али *кијем* Ст. пис. 4, *моюмь* MS 280, *нашиемь* MS 106 и др.

Од почетка XIV в., као и код именица, почиње се употребљавати инстр. мн. место дат.: *тими* MS 401, *онѣми* MS 456 и сл.; а то се јавило као последица употребе *ма* у оба падежа под утицајем именичке промене, исп. за *ма* примере тек из XV века, али је несумњиво да се оно употребљавало и у XIV веку (*њима, свима, колицијема, својима* и др. све у дат. пред крај XV века).

Паралелно са дат. мн. иде и инстр. мн. тврде основе: *онѣми, теми* MS 402, *тацими, овими, нијединими* итд.; од XV века: *всакеми MS* 288 и сл.; меке: *нашими* и сл., *вашиеми* и сл.

У XIV веку облици дуала као *ш њима* Пуц. I 18, доцније Динко Рањина *инима* и сл.; затим, као последица тога, употреба дат. у инстр.: *онѣм*, Пуц. I 19, *всим* MS 104, *колицѣмь* Пуц. I 61, итд.

У лок. мн. тврде основе: *всацѣхь* MS 26, али: *всакѣхь* Пуц. I 173, *всакотакихь* MS 161; меке: *вашихь* MS 24 и др.: *нашиехь* MS 491 и сл.; *ких: кијех, некијех* и сл. XVI в. и даље.

У XVI в. врло ретко налазимо облике инстр. у лок.; то је разумљиво, пошто се *х* још у малој мери у XVI веку губило; али су у XVII веку већ такви примери обични: *овијем, мојијем* и сл. (исп. код именица).

3. Из историје појединачних заменица

а) Заменица *ть, та, то* гласи у српскохрв. језику: *тâј, тâ, тô.* Стари је њен облик *ть* и *т* када је та заменица без акцента; исп. *ва т дьнь* Стар. 3, 316; *тâј* је добивено додавањем партикуле *и*, исп. ниже; *тâ = тâј (таи) тô = тôј*, само је код њих отпало *ј* онако као што је отпало и у другим падежима, исп. ниже.

б) Заменица *онь, она, оно* – даје: *ôн, ȍна, ȍно* и *оньј, онај, оној* итд.; исп. горе.

в) Што вреди за *онь*, вреди и за *овь, овьј, ови* итд. (можда смо *ȍни, ȍви* добили према већ готовим облицима **овâ, *онâ, *овô, *онô* који су је доводили у везу са одређеним придевом; у сваком случају, од одређених придева могла је бити добивена и дужина у м. роду).

Иако је несумњиво да су заменице *онъ, овъ* – заједничкословенског порекла, у многим су се словенским језицима изгубиле (нпр. *овъ* у стсл.); међутим у српскохрв. и словеначком оне се добро чувају.

г) Заменица *сь, са, се* са различним облицима (*сьь, саи, сизи* итд.) употребљава се у старим нашим споменицима под утицајем црквеносл. језика; у савременом језику још се употребљава у Дубровнику доскора *сај, сегај* и сл.; данас још у чак. дијал.: *sȅga lȇta* (=ове године), *sȉ zȋmu* – „ове зиме“.

д) Заменица *вьсь, вьса, вьсе* има у шток. дијалекту *вас, сва, све* (о гласу *в* овде в. Фонетику); према *сва, све* – направљено је и *сав*; место *све*, према *сва* – направљено је *сво* које у разговорном језику и дијалек. преовлађује. У спомен. *ȣсе, ȣвсе* и сл. значе *use; у чак. дијал. *vas, vsa, vse = vȁs, sȁ, sȅ* (u̯ у оваквом се положају у чакав. губи).

ђ) Заменица *къто* гласи у старом језику *кто*, у ген. једн. *кога* итд. (без *т* јер је *то* заменичка партикула, а заменица је **къ, кога* итд. као **тъ, тога а* итд.).

Употребљава се често као сложена заменица: неодр.: *нѣкто*, одречна: *никто, ишко, којек(т)о* и сл.

Под утицајем зависних падежа: *кога, кому* итд. створено је *ко*, исп.: *тко* MS 30, 42, *нитко* MS 111, *никторь* MS 256, *иткор* Ст. пис. 5 итд. Такво *тко*, с једне стране, под утицајем гласовних разлога (*т* је било без експлозије, дакле *т*), с друге стране, под утицајем *кога, кому* итд. добило је доста рано *ко*, већ од XV в.: *ко* Пуц. I, 79, *њеко* Ст. пис. 4, 104, *нико, никоре, никор* итд.

У неким споменицима нашим находимо *гдо* место *кто* (у једном препису из XVI в.) MS 280, Стар. 227, 3, 226, Зоранић, Крнарутић, Главинић, *нигдор* Старине 3, 222 итд. Поглавито у чак. говорима и у штокав. који су се могли находити под њиховим утицајем. У словеначком језику је стално *gdo = kъdo*

(исп. стсл. *къжьдо* и сл.) место *kъto*. У чак. дијалекту *о* је знак његове старе везе са словеначким.

У промени **цѣкь* се не јавља у инстр. једн. никако; у ак. једн. увек *кога*.

е) Заменица *чьто*, у штокав. и *чь* у чакав. (*чь* = *ча*), по којем чакав. дијал. има и свој назив, представљају упитну заменицу *чь* заједничкословенског језика, поред којега се у њему употребљавало и *чьто*; једно генералисано у шток., друго у чакав. (исп. *къто* и *кога* без *то*). У положају без акцента *чь*, а када је акценат на њему *чъ̀* = ча; зато и *ничь* = nič, исп. и vač Старине 3, 288; *кроза ч* и сл. Исп. у другим словенским језицима; *чьто* стсл., *ничьже* стсл., пољ. *za* = *cz*, *pročež* чеш. У ген. једн. *чега и чеса* у чакав. и неким штокав. говорима (исп. стсл. *чьсо, чесо*); стоји у вези са ген. суф. индоевроп., исп. ст. инд. tásya, гот. pis. прус. stesse и сл. Поред *чега* и *чеса* у најстаријим споменицима нашим: *чеса* MS 53, 102, 211 и др., *нечеса* MS 18, *ничеса*, ib. 477 и др.

Облици *чесомоу* Стеф. 28, *ничесомѹ* MS 213 и др. слични свакако су узети из црквеног језика.

Гласовним путем что даје *што*, од најстаријих времена: *што* MS 2, 13 и сл.; *ништо* MS 147, Хект. 8, *ништоре* MS 37, *ништорь* Пуц. I, 6, 36 итд.

Од врло давних времена, управо од првих писаних шток. споменика, имамо у ген. једн. *чьта – шта, нньчьта – ништа: не отоузети ни мала чьта* MS 81, *шта* богь не даи MS 216, *ни од тога* ща *знамо* Пуц. II, 80 итд.: ща *богь ѹпаси* MS 211 итд.; *од шта* Ст. пис. 2, 99. Исп. такође: *да се не боѥ ништаре* MS 21, *ништар* Ст. пис. I, 28 (исп. *нишће* код Марулића – под утицајем мешавине – *шт* – и – *шћ* – у другим положајима, нпр. *иште: ишће* и сл.). Исп. такође у Дубровнику: *су̑штом; су-што-ћу-ја; штонгођ* од *штом.*

ж) Заменица *кâј*, која се налази у називу кајкавског дијалекта, представља, вероватно, врло стар, облик *кā+ i* (с. р. мн. од **къ : кā) = која* (исп. *кыи, кы, коѥ*) које се сачувало у употреби ном. једн. за ствар и истиснуло *чь* или *чьто*.

з) Заменица *чӣјӣ*, старо *чьјӣ* развило је облике као и придев *бо̏жијӣ*, само с том разликом што је краћих облика сасвим нестало: *чьја – *чја, *чје и сл. (у ном. и *чӣ*, пише се погрешно и *чӣј*).

и) Релативна заменица *кыи,* кꙗ *коѥ* дало је у старом језику *kî, kâ, kô*; али вероватно још онда када смо имали у ген. *коѥга, коѥму*, у м. и ср. р., а тако исто и на основу слагања *коѥ* са *твоѥ, моѥ, своѥ* и сл., направљено је већ врло рано: *која, који*; али се до данашњег дана у чакав. диј. сачувало: *кû, кâ, кô, кêга* итд. по сложеној промени (исп. стсл. *кыи, ка*ꙗ, *коѥ*), а у спом. нашим, нарочито приморским у Далмацији, има од њега много трагова; потпуно се сачувала промена и *нѐкӣ, нѐкā, нѐкō*. Исп. *ки MS* 7, 34 итд.; *ким* MS 297, *ким, киемь* Дубров. збор., *ку* Н. Рањина, *ка* MS 30, *ке* Ст. пис. 2, 4, 5, *ко (коѥ) MS* 290, 423 (1442 год.); *ко > ке* у говорима где је у промени имала утицаја мека деклинација на тврду: зло *ке ју* ће скончати Ст. пис. 4, 450; јаје *ке* буде ставити Д. Рањина и сл. За *кој* исп. у XIII в.: *кои* MS 14 и сл., *никоѥре* MS 13, 16, 20, коѥмь MS 297, *неко*ꙗ MS 39, *кое* MS 22 итд.

ј) Присвојне заменице: *мој, твој, свој* имају сажете облике: *мô̄га, твô̄га, свô̄га, мô̄му* итд. од врло раних времена (исп. напред о акценту): *твога* MS 30, 47, свога MS 36, 112 и др., *мога* MS 193, 193, 203 и др.; *момѹ* MS 108, 385, *свомѹ* MS 461, *твомѹ* MS 35. У сажимању облика на овоме се стало у већини шток. и чак. говора; али у појединим говорима нашим, нарочито у дубровачком, пошло се и даље: према односу *ко*ꙗ *: ка* направљено је *ме : моѥ, твојим : твим, твојега : твега* итд. – увек скраћивање према другом слогу: *твој : твојој* и сл.

Према томе, ја сматрам да је овај процес механички (исп. *ма* Ст. пис. 2, 151, 4, 163, 5, 42 и др.; *ме* ib. 2, 3, 4 и др.; *ш̄ве* 2, 102 и др. ген. ж.р. *ме* Златарић, *ш̄веи* = *ш̄војеј* и сл. Златарић, *ш̄вим* Ст. пис. 4, 463, *ш̄ву* Ст. пис. 4, *ш̄вој* Ст. пис. 5, 143 и др.).

Ретко имају ове заменице од тврдих основа *о: мојо* (Дивковић), исп. *нашо* у дијал. источне Србије.

Такође су ретки случајеви да ове заменице добију у м. р. *и: своји* Златарић, *ваши* XV в. Пуц., исп. у Прчању *нашӣ*.

к) Да поменем овде и остале заменице: *ш̄акь, ш̄аки* MS 24 Пуц. II 39, *какь* Стеф. 11, 18, *онакь, вьсахь* MS 32, 98 и сл., *вьсаки* MS 14 и др., *сваки* MS 220, направљено према *који, всакои* Пуц. I 30. Ст. пис. 3, 72 и др.; *ш̄олик* Ст. пис. 3, 137, *ш̄олики* 4, 200 и др.; *колики* MS 512 и сл; поред ове основе има и *ш̄олько* и сл., што даје *ш̄око: ш̄ока* Марулић, *кока*.

оваковь, каков, ш̄акове Пуц. I 135, *ш̄аковьи* MS 10, 14 и сл.

исш̄ь MS 25, и *исш̄и* MS 502; *ѥдинь* MS 58, од XV в. *ѥдини* MS 277 (чак. *једихни* Ст. пис. 4, 391 и др.); *инь* MS 18, 135 и др.; *ини* MS 10 и др.

У данашњем језику већина ових заменица има само одређени вид, али некад је, као што се види, имала и краћи облик. Да из зависних падежа наведем неколико примера за краћи облик (именички): ген. једн. *онака* Пуц. I 167, *сама* Радн., *свакојака* Радн., *селика, ш̄олика, каква, никаква* и сл; дат. једн. м. р.: *нѣкакоу* MS 81, *оваковꙋ* MS 215, *ш̄аковꙋ Пуц. I 36, самꙋ* Брнад. и др.

То се стање продужило до данашњег језика са незнатним изменама.

4. Додавање речца заменицама

Заменице које, по природи својој, ближе одређују именице, јаче их истичу, добивају још различне речце којима се то истицање појачава. У старом језику нашем било је доста таквих речца; данас их има мало и речце су везане са заменицама или прилозима, али се у самосталној употреби више не употребљавају. Зато те партикуле не значе више код заменица неко нарочито истицање, већ само дужу форму самих тих заменица.

1. Партикуле са елементом *г̄ (g)*: *г̄о, г̄е* (=же), *г̄и* (=зи). Одговарају речцама сличне врсте других индоевропских језика. У српском се језику задржало *зи* и *же* које је, гласовним путем прешло у *ре*.

а) Партикула *зи*. Употребљава се, у главноме, уз демонстративне заменице *сь, ш̄ь, овь, онь* – од најстаријих времена до данас у дијалектима и у ништавним остацима у књижевном језику (*њојзи* и *њезин* -а, -о): уз остале заменице врло ретко. У старим спом., нарочито југозападним, врло се много употребљавала. Исп. *сизи* MS 271, *сꙋзи* Пуц. II 34, *ш̄ог̄ази* MS 81, *ш̄ози* MS 104, *ш̄ијезијех* Н. Рањина, *ш̄изијех* Ст. пис. 3, *ш̄езијех* Ст. пис. 4, *ш̄ијезијема* Гучетић, *ш̄ѐзијех* у данашњем дубровачком, *ш̄изијех* ib. и сл. Одавде се види да је из ном. мн. *ш̄изи, ш̄ези* ушло и у друге падеже као основа: *ш̄езијех* и сл. То показује како се *зи* мало осећало као речца особите врсте. Даље, овамо иду: *овози* MS 69, *овоѥзи* MS 417, *овајзи* Н. Рањина, *ѡвьзи* MS 457, *ѡвизи* MS 522, *овизих* Данд., *овиземь* Дубровачки зборник, *ови̂зи* у Прчању данас и сл.; *ѡнози* MS 53, ѡнази MS 117, *ѡног̄ази* MS 117, *онезима* Кашић и сл. Код других заменица: *ш̄акьзи* MS 41, *кејзи, свакојзи* Ст. пис. 2 и сл.

б) Партикула *же-ре : р*. Најчешће се употребљава у одричних заменица, а код других, у главноме, онда када поред те речце има пред њом још која друга.

Исп. *ни начемьре* MS 184, *ни за коєре* MS 274, *ни ѡдь когарь* MS 258, *никторе* MS 30, Ст. пис. 1, *никторь* MS 491, *никторе* Н. Рањина и од *оноћер* Н. Рањина, *оногађер,* Банд., *тогађере* MS 98, *теиере* (ак. мн.) MS 449, (те + и + ре); *такаре* MS 13 и др.

У свим овим случајевима имамо речцу *же* или *жь*, која је прешла (као нпр.: *море = може* и сл.) у *ре* или *р* још у врло старим епохама нашег језика. Тако се добила покретност вокала *е* који се почео додавати и самостално заменичким облицима и постао нова речца или нови покретни део заменица који се додаје падежима са сугласником на крају: *сихеи* (сих + е + и, исп. ниже) MS 470, *овихе* Буд. 164, *техеи*, (е + и) MS 101, *тијехех* Н. Рањина (тијех + е + х), *овизиеме* Дубров. зборник, *онезиме* Каш., *тијезиме* Рањина, *вашиме,* Ст. пис. 4, *коиемиме* Дубров. зборник итд. То се покретно *е* задржало до данашњег времена: *тиме, њо́ме, њи́ме, то̏ме* и сл. Неки пут у говорима нашим то *е* има дужину (е); о њој исп. ниже.

2. Најчешће се додаје у старим спом. нашим *и* (показна партикула). Она се додаје, у главноме, уз демонстративне (показне) заменице. Тако имамо: *тьи* (=тај) м. р. MS 521, Н. Рањина и сл. (и данас у књижевном језику *та̑ј), ты = ти* MS 15, 402, 493 и др. ; ж. р. *таи* MS 101 (и данас у говорима нашим у м. р. *тьј*, у ж. р. *тај*, у књижевним говорима са изгубљеним *ј – та̑*) с. р. *тои* MS 15 и др., у говорима *тој* у књижевном језику *то̑* са изгуљеним *ј: овьи = оваи* (о̏вај) MS 400; *ови* Пуц. II 26 (у говорима *о̏ви, ти̑* и сл.); *ѡваи* ж. р. MS 275, *овајзи* Н. Рањина, *овои* MS 105; м. р. *оньи = ѡнаи* MS 275, *ѡни* MS 346, *онои* MS 106; *сьи* = сај MS 102, Хекторовић; Златарић (у Дубровнику и данас), *сеј* Ст. пис. 1 48, и др.; исп. такође *таковь : такови, овакь : оваки, такои* (такој), *толикои* = -ој итд. у нашим старим спом. и у савременим говорима. То се *и* могло додавати и свима зависним падежима: *сихеи* MS 470, *сиегаи MS* 105, *такогај* Град., *ѡвомѣи* MS 102, *томѣи* MS 107 *оним + и + е + м + и* (инстр. једн.), *тихи* (ген. мн.) MS 237, *овихи* +х Ст. пис. 2 382, *тej, теизи* Дубров. збор. итд.

У југозападним говорима ово *и* особито је често. За њ се може рећи да се оно могло додавати свима вокалским падежима. Остаци од њега находе се, поред многобројних дијалекатских облика као: *та̀да̄* = та̀дај, *о̏нда̄* = о̏ндај, књижевних: *та̑ј, о̀ва̄ј, о̀на̄ј*, и у дужини: *то̏га̄, о̀нога̄, о̀вога̄* и у неким другим падежима, исп. обично *ко̏га̄, ње̏га̄.* То значи да је *овога + и = овога̄ј* и после отпадања крајњег *ј – овога̄*. Крајње *ј* почело се колебати прво у ж. р.: *та̑ј* се изједначило са та̑ј (=*тьј*) м. р. и под утицајем м. р. заменица: *ко̀ја̄, на̀ша* и сл. и придева *до̀бра̄* и сл. саграђено је ново *та̑*; напоредна употреба *та̑* и *та̑ј* и *то̑* и *то̑ј* у средњем роду повукла је колебање *ј* и у другим падежима, тако да су ускоро победили и облици без *ј*, али су остали неки падежи са дужином као знаком некадашње употребе *ј*. Под утицајем других заменица којима није било додавано *ј* – поред дужине употребљавала се у поменутим зависним падежима и краткоћа самогласника.

2. Речца *ђе (=је* у дијалектима) додаје се често (исп. стсл. *жде*, које се каткада такође употребљава у нашим старим спом.) у придевско-заменичким облицима: *такигѥ* Пуц. I 88, *овакигѥ* MS 251, 359, 409, *таковигѥ* Пуц. I, 18, 25 и сл. (исп. *ѡвакое* = ђе = је Пуц. II 60 и сл.) затим: *таће* MS 232, *тође̄* Пуц. I 162, *овоѥ* MS 417 и сл.; у сложеним партикулама: *оноћер* Н. Рањина, *тога-*

ђере MS 98, *онићере-р* Н. Рањина, *всеѓаѓюрь* MS 482 итд. У савременом језику исп. *шакођер* и сл. којих нема много (овако треба читати и *шоликоде = ђе* MS 30, *шоде* MS 7 и сл.).

4. *а* ретко се додаје, нарочито од XIV века. Инстр. једн.: *шием -а, шим -а, са свием -а, са свим -а, до чима* (Марулић, Ст. пис. I 194). Ја мислим да се то *а* додавало под утицајем ширења *и -ма* у дат. инстр. мн. у то време, када се, дакле, *а* осећало као покретно. Овако бих ја објаснио и *а* у *овја* (*овга* MS 384, *ѡвыга* Пуц. II 106 (или као додато *а* у *овоѓај-а*, па пренос *-ја* и у ном. једн. место *и: овја = ови*).

5. Има још речца које се додају прилозима и заменицама и које су, као и горње, обично врло старог порекла, нпр.: *-но: чиено* MS 34, *коино*, исп. и прилоге: *овден, шален* и сл. (*нъ и но* – старе партикуле); *ка : к* (ка : кь): *менека, шебекана, шебекарена* итд. са нагомилавањем поменутих партикула.

Све ове речце имале су прво своје одређено демонстративно значење; али доцније су остале без свога специфичног значења, са способношћу да увећавају речи којима се додају. Све су оне, сем оних за које смо видели да су постале на нашем земљишту (нпр: *е, а*), заједничкословенског порекла, исп. о њима у Фонетици.

5. Уйошреба и значење ових заменица

1. Општа напомена о значењу заменица.

Наша школска граматика групише заменице на други начин него што их ми групишемо. Ми узимамо као полазну тачку *њихово значење*. Према њему све ничне заменице могу се, у најопштијим цртама, поделити у ове групе:

а) *Показне заменице:* *ѐвāј, шâј, ѐнâј;*
за количину: *оволѝкū, шолѝкū, онолѝкū;*
за каквоћу: *овàкав, шàкав, онàкав*

б) *Уйишно-односне заменице:*
за лица: *кȍ,* за ствари: *шшȁ, шшȍ;*
за лица и ствари: *кȍјū, кȍјā, кȍјē;*
за присвајање: *чѝјū, чѝјā, чѝјē;*
за каквоћу: *кàкав, кàква, кàкво;*
за количину: *кȍликū, кȍликā, кȍликō*

в) *Неодређене заменице:*
за лица: *нѐко, ѓдѐко, ѓдѐкојū, нѐкојū, йȍнекојū;*
за ствари: *нѐшшо, ѓдѐшшо; йȍнешшо; шшȍшша* и сл.;
за каквоћу: *нѐкакав, нѐкаква* и сл.;
за количину: *нѐколикū* и сл.;
за присвајање: *нѐчијū* и сл.

г) *Одричне заменице:*
за лица: *нѝко,* за ствари: *нѝшша;*
за каквоћу: *нѝкакав,* за количину: *нѝколикū;*
за присвајање: *нѝчијū.*

Има и других заменица које се по значењу приближавају одричним заменицама; али се са њима не слажу потпуно, пошто поред одричног значења имају и других прелива у значењима: *којешта, којекакав, којечији* и сл. (поред одричног значења „ништа" има и значење „нешто мало" – „мале вредности", „никакав и свакакав" и сл.).

д) *Одређене или опште заменице* којима се одређује или општа особина нечега, или на одређен начин ограничена:

сва̏ко, сва̏шта, сва̏чијӣ, сва̏којӣ, сва̏коликӣ, сва̏какав итд.;
ѝко, ѝшта, ѝчијӣ, ѝкојӣ, ѝколикӣ, ѝкакав итд.;
ко го̄д, који го̄д, чѝјӣ го̄д, колики го̄д итд.;
ма кȍ, ма шта̏, ма чѝјӣ итд.;
ко му дра̑го, шта му дра̑го итд.;
са̑м, са́ма, са́мо и сл.

2. Разлика у заменицама: *о̏ва̄ј, та̑ј, и о̏на̄ј* у томе је што се прва употребљава за најближи предмет, друга за даљи, а трећа за најдаљи. Кад год у језику има могућности да се ово распозна или одреди, онда се употребљава једна од ових заменица, без обзира да ли је значење *данас* чисто демонстративно или анафорско (када се говори о предмету који није пред нама).

Али првобитна значења нису била таква. У најстаријим епохама наше језичке групе (у индоевропском) – заменица *тај* имала је искључиво анафорско значење које има и данас у нашем језику и у највећем броју случајева; али је поред тога развила и показно значење; међутим *овај и онај* имају основно демонстративно значење према којему се развило и анафорско.

Заменица *тај* изгубила је у нашем језику самостално анафорско значење као трећег лица; ту је службу преузела заменица *он* (када се извршио однос показних значења између *овај, тај и онај*) за најдаље лице, тј. које није ту.

3. Када се нешто представља у најближој вези, што долази и сл., онда се употребљава *овај*: „Рећи ће ти *ово:* ти мораш одмах отпутовати."

4. Као што је речено, *тај* се употребљава готово искључиво као анафорска заменица: „*Те* су ми се речи највише допале, „*Тако* је увек говорио" и сл. Али се место заменице *тај* може употребити *овај*, то значи да је предмет пред нама, да се тако замишља или тако представља. „Они су *ово* говорили" – тј. ово што је пред вама. – „У Србији се место *овога* одговори" и сл. – Правога анафорског значења као *тај* у данашњем језику *овај* нема никада.

5. Често се, нарочито у поезији, у старом и савременом језику употребљава заменица *тај*, која има у тим случајевима велику сличност са чланом у другим језицима, али у ствари значи само истицање даног предмета: *Живот наш ни на свит нег тој море* (Рањина). – *Ткала је Јана то бело платно* итд.

6. Заменица *оп, опьј* старога језика имала је показно и анафорско значење. Доцније се за *оп* у шток. дијал. везало анафорско значење (заменица трећег лица), за *онај*, у главноме, показно, које данас може имати и анафорско значење, само не трећег лица. У чак. дијал. заменица *ón – onȋ* има оба значења, исп. нпр. код Марулића *Ti s' on kȋ da kripost svakomu dilu ńe.*

У савременом шток. дијал. у реченицама: „Ко зна боље, широко му поље" и „Кога Бог милује онога и кара" – имамо ипак нешто сасвим друго. У другом случају имамо инверзију која се још лако распознаје : „Бог милује *онога* кога

и кара"; а у првоме – реченица „Ко зна боље" добило је већ самостално значење са супстантивним значењем „ко" – „онај ко", „човек који" и сл.; дакле, „му" је треће лице: њему: „нека му је ..."

7. Када се наводи више предмета, једни се схватају као најближи и везују се са *овај*, други, даљи са *онај*: Тамо су били грчки и турски војници: *ови* су били мирни, а *они* (грчки) стално су се бунили. У истом роду појава употребљава се *онај* уз *ко* или *који*, јер се тиме обележава ма које неприсутно лице, дакле најдаље од сва три лица.

8. Исто као и *тај* употребљава се и сувишно *онај* да се њиме или истакне нешто, или да се стих продужи. Нпр. у бугарштицама: „Под *оном* гором високом под њом игра дивно хоро", в. Пјесме 1. 162.

9. Од заменице *сај* у чак. су се сачували остаци, такође и у дубровач. дијалекту. Иначе у старом језику њена је употреба обична. Нпр. код Хекторовића: „Липа т' је тој срића| бит на свиту *сему*| вридна и умића| и свршна у свему".

10. Место прилошких: *ево, ето, ено* у чак. дијал. употребљавају *ово, ото, оно* и од њих има остатака (у показном значењу) и у нашим другим споменицима.

11. Све заменице упитне или односне, по пореклу, које су данас у нашем језику односно – упитне, тј. могу имати и упитно значење и значење односно, могу имати и значење неодређено. Ја се нећу упуштати у појединости о њиховој еволуцији, али морам нагласити да је за индоевропски језик, са приличном вероватноћом, утврђено да су заменице *quo* и *qui* (које се находе у основици нашега *къто* и *чьто*) имале, када су биле наглашене, упитно значење, а када су ненаглашене – неодређено. Ја мислим да је у заједничкословенском језику адверб *то* стајао уз заменице *къ* и *чь* када су имале неодређено значење; али како је и само *къ* могло имати и упитно и неодређено значење, то се *то* почело стално употребљавати уз *къ* дајући *къто*, а код *чь* само смо у једним дијалектима добили уопштено *чьто*, а у другим се чувало *чь* и *чьто* (у одричном облику *ничьто*).

12. Заменица *ко*, сем у ном. једн. употребљава се као односна заменица у свима падежима, тако да у савременом језику могу увек стајати облици заменице *ко* место зам. *који*. Како се дешава да заменица *ко* замењује у том случају *који* и када означава *ствар*, дешава се, нарочито у савременом језику, да *кога* стоји у ак. место *који*; али књиж. језик то не допушта.

Исп.: *Пешаци оборе горњи камен у коме су била обадва топа* (Караџић) или „у којем" и сл.

Истина је да је *ко (тко)* било првобитно упитна заменица за лица када се није знало какав ће бити одговор, али је тако исто истина да се *који*, које је по пореклу *релативна* заменица, употребљавало од најстаријих времена и као *упитна* заменица када се знао одговор, *који од вас, која ће од девојака донети цвећа* итд. Отуда је дошло да је и *ко* добило поред упитног и релативно значење, наравно, м. р. или ср. р. (због тога што се наставци замен. *ко: ко-га, ко-му* и сл. слажу са заменицама м. и ср. р.).

13. Заменица присвојна и упитна *чији* употребљава се и у неодређеном и односном смислу: *Кад су чији путови мили господу, мири с њим и непријатеље његове*, или релативно: *Ствар туђа ваља да се врати оному чија је* (Бановац) итд. Али морам овде поменути правило за које нема довољно оправдања у нашем језику. Код Вука Караџића се *чији* употребљава, прво,

наравно у релативном значењу, уз *лица*, а затим само у м. р. у једнини; код Даничића има примера и за множину: *те поттисе нису писали само они чији су*.

То правило, међутим, не вреди за савремени језик; тако и правило наших граматичара: да, у случајевима када се присвојна упитна заменица *чӣјӣ* односи на ствар, њу треба заменити ген. једн. и мн. заменице релативне *кòјӣ* – није оправдано. Нпр. „Манастири у чијим су зидинама становали горски хајдуци који су светили рају“ – ваљало би по том правилу заменити са: „Манастири у зидинама којих су“ – то није немогућно, али је у савременом језику обичније прво.

Ја мислим да је стварно у мешању ових правила – мешање појмова, а не разликовање нечег уистину стварног. Заменица *чӣјӣ*, којом се исказује припадање, природно је да се употребљава уз *лица* као природне „притежаоце“ ствари; али када се нешто замишља да припада каквом *предмету*, он се и сам замишља тако као личност, као лице, као да њему нешто заиста припадати може. Због тога што је нека конструкција у извесној употреби ретка, не значи да ње уопште не може бити. Међутим, у овом случају и конструкција са *који*, подједнако се (у ген. једн. или ген. мн.) употребљава уз лица и уз ствари.

14. Све релативне заменице и прилози (дакле: *који, какав, где, куда* и сл.) или заменице и са релативним значењем (*ко, што, чији* и сл.) могу у нашем језику имати *неодређено* значење и замењивати тако заменице *нѐкоји, нѐкакви* и сл. или *ма који, ма какав* или *који год, какав год* или *који му драго* и сл.

Нпр.: *Сви су наши стари манастири имали од старине који мање, који више села и земље* (Вук); *узме батину, па ком ногу, ком главу, ком крило одбије; може ко рећи да је он рђав човек* итд.

То је особина многих словенских језика и особина нашег старог језика. Она се несумњиво развила код уптиних заменица које када стоје у зависно-упитној реченици имају јасно одређено *неодређено* значење које истиче из саме природе њихове: заменице *ко* и *шта* зато и јесу заменице без рода, што се њима пита када је *непознато* какав ће се одговор добити, само се зна да је у првом случају – *лице*, а у другом *ствар* или *предмет*. Исп. нпр.: *Ако ко каже да је добро, не веруј му*. У првом случају *ко* има неодређено значење: *неко, ма ко* и слично.

Када је тако неодређено значење у природи упитне заменице када се употреби у зависној реченици, (дакле, када *питање* није *наглашено*, исп. т. 13), онда је сасвим природно да је онда када је ова упитна заменица могла имати *релативно* значење и значење праве релативне заменице (*који, какав* и сл.) – могла развијати и ово значење. Може се и обрнуто рећи: када су релативне заменице могле значити и директно и зависно питање, оне су и преко њих могле добити *ово* значење.

Нпр.: *Или све или који дио* (MS 1419, 286) и сл.

15. Обично вреди у нашим дијалектима да место заменице *који, која, које* – може стајати *што, да, где,* и дијалекатско *те*. И наводе се овакви примери: „*лопата што се жито веје*“ (исп. *којом* се), *видите ли оне несрећнице где отрова својега ђевера; има народа у којима нема човека да не зна читати и писати; диже она заклон од злата те на цара ојеше* и сл. (у црногорским дијалектима).

Иако су сви ови примери сасвим исправни и конструкција са *шшо* сасвим исправна, ипак се *не може* рећи да је овде *шшо* заменило *који, која, које* итд., већ се све ове зависне реченице могу исказати на *два начина*: помоћу свезе *шшо, да, ђде и ше* и помоћу релативне реченице; али из тога не излази да овде свеза замењује релат. заменицу или обрнуто: то су два паралелна, засебна начина за исказивање истог синтаксичког односа; таквих начина може бити још много.

У реченици: *Види ђде шичица маше крилима* можемо мало изменити односе и рећи: *види шичицу ђде маше крилима* или *види да шичица маше крилима* итд. и тада неће значити да *ђде* замењује *да* или *која*, него да има неколико начина за исказивање истог синтаксичког значења. Према томе, и у реченици: *лоџаша шшо се жишо веје „шшо се жишо веје"* представља развијање смисла намене лопате, исп. *лоџаша да се жишо веје* итд.

Да је то тачно, види се по томе што се у оваквој додатној реченици може употребити *шшо, да* или *ђде* када се именица замишља *изван* те реченице: лопата *шшо се жишо веје*, јер ако хоће да се стави у падеж који тој реченици одговара, мора се он изрећи: „лопата што се њоме жито веје" или „столица што се на њој седи". Дакле, реченица са *шшо* ближе одређује *именицу*; зато се она може заменити и релативном реченицом.

То вреди и за остале сличне случајеве.

ПРИДЕВИ

I.
НЕПОРЕЂЕНИ ПРИДЕВИ

А.
ДАНАШЊА ПРОМЕНА

1. Код непоређених придева разликујемо још и данас: неодређени и одређени вид; али, стварно, као што се види из примера које наводим, та се два вида разликују у потпуности само онда када се разликују по акценту, тако да један вид има један акценат, други – други; међутим када се оба вида не разликују по акценту, само у извесним падежима имамо нарочитих наставака. Ја ћу зато пре свега и навести оне падеже којима се, по наставцима, неодређени вид одликује од одређеног:

ном. једн.	пу̏н		пу̏но	пу̏на
ген.		пу̏на		
лок. – дат.		пу̏ну		
ак. = ном. или ген.				пу̏ну
ном. мн.	пу̏ни		пу̏на	пу̏не
ак. мн.	пу̏не		пу̏на	пу̏не

Као што се одавде види, само у ном. и ак. једн. и мн. код свих родова и у ген. и дат. лок. једн. м. и ср. р. одликују се краћи облици од дужих и сви су њихови наставци кратки; у свима другим падежима – наставци су дуги и заједнички за обе промене. Остали падежи неодређене промене потпуно су једнаки са падежима одређене промене, која гласи:

ном.	пу̏ни,	– ō	пу̏н-а
ген.		– ōга, ōг	–е
дат.		– ōму, –ōм, –ōме	–ōј
ак.		– ном. или ген.	–у
инстр.		– им (ијем)	–ōм
лок.		– ōм, –ōме (-ōму)	–ōј
ном.	пу̏н-и,	– а	пâн-е
ген.		п̏уних (ијех)	
дат.		п̏уним, –има (ијем)	
ак.	п̏ун-е,	–а	–е̏
		инстр. – дат.	
		лок. – дат.	

2. Када се основа завршава старим или савременим непчаником у ср. р. у књижевном језику има увек наставак *ē: врўће, смѐђе, кр́ње, свѐже* итд. То *ē* задржава се у свима падежима у којим у тврдој промени у м. и ср. р. има *ō: врўћēга, смѐђēм, кр́њēм* и слично.

Остали наставци исти су као и код тврдих основа, само са том разликом што код меких основа никада нема у књиж. јез. – *ēме* (у дијал. има), већ једино *-ēм* и *-ēму*.

Наравно, код непчаних основа, а нарочито код очврснулих у савременом језику, има и наставка *о* у дијалектима, а такође и у књижевном језику; исп.: *ништо: ōга, ташто: -ōме, смѐђо* и сл. (исп. у дијалект. *кр́њо, врўћо* и сл.); али се у књижевном језику свугде задржава још увек *ē*.

3. У вокативу, нарочито у народним песмама, био је у употреби неодређени вид, који гласи као ном. једн.: *мла̑д* ју̑наче, *до̏бар* гла̑се и сл.; али су у овом падежу у књижевном језику у искључивој употреби одређени придеви: *мла̑дӣ, до̏брӣ* госпо̀дине и сл.

4. Додавање речце *зи* одређеним облицима: *лудизи* (посл.), *вељизи* (посл.), *другојзи, црковнојзи* и сл. губи се сасвим у савременом језику.

5. Употреба различних дужих и краћих наставака у одређеној промени није у књижевном језику још потпуно регулисана, али тенденција је да се *ōг* употребљава чешће и обичније него *ōга*, тако да *ōга* добива архаично значење; тако је и са суф. *ōм-ōме* према *ōму*; али ипак *ому* се још употребљава у дат. једн., док је у лок. сасвим ретко. Међутим у дат. једн. наставак *-ēму* код придева са меком основом обичнији је неголи наставак *-ōму* код тврдих основа: исп. *своме* оцу; *своме доброме* оцу; *своме добром* оцу и сл.

У множини наставак *-ӣма* употребљава се све више кад је придев без именице, нарочито у супстантивном значењу; по̀дај *сле̑пӣма, до̏брӣма* и сл. али: по̀дај *сле́пӣм* љу́дима, *до̀брӣм* љу́дима итд.

Тако исто нема потпуно утврђених правила о употреби облика краћих или дужих када напоредо у реченици стоји више придева. Маретић и други граматичари покушали су да даду нека правила, али та правила за савремени књижевни језик не вреде. На пример у реченицама које наводи Маретић: *кад ко са свога доброга и великога имена допадне какаве муке, огледало ондашњега грађанскога живота, из Старога и Новога завјета* и сл., може свугде стајати и краћи облик. Али је поуздано да најчешће стоје или само дужи или само краћи наставци; када се мешају, најобичније стоји на првом месту или првим местима дужи, а за њим или за њима даље краћи наставци. На пример: *секретар великога суда народног, у градовима првога и другог реда* итд. Иако не би било немогућно, необичније би било да на првом месту стоји краћи облик, па за њим дужи.

У књижевном јужном изговору – наставци: *ијех-их, ијем-им, ијема-има* стоји напоредо; у косовско-ресавском говору уопштен је наставак заменички: *е (х), ема, ем* и сл.; у чак. говорима има или придевски наставак *их, им, ими* или заменици јата, исп. ниже.

Б.

ИЗ ФОНЕТИКЕ ПРИДЕВСКЕ ПРОМЕНЕ

6. Непостојано *а*, које је постало или од старог полугласника или од полугласника на нашем земљишту, находимо у примерима типа: *дȍбар, -бра, хи̏тар, -тра, jа̏сан, -сна, мр̏тав, -тва, на̏гао, -гла, шу̏паљ, -пља, ви̏так, -тка, за̏о:зла* и сл.; једни се своде на: *јасьнъ, витъкъ, зълъ* и сл. и у њима полугласник стоји у затвореном слогу: *јасан*; када је у отвореном слогу, губи се: јасна и сл. Други представљају: *добръ, хъıтръ, *мьртвъ, наглъ, топлъ* и сл., са сонантима за којима је нестао полугласник: добили смо *dobr̄*, што је дало *dobьr* или *dobr̥* (у дијалектима), а у *добра, добро* имамо стари облик; тако: **hytr̄ : hytra, *mr̥tv̄ : mr̥tva* и сл. дало је горњи однос. – Глас *л* на крају речи и слога прешао је у дијалектима који су образовали основицу савременог књижевног језика (види Фонетику) у *о* крајем XIV в.; то се стање задржало у потпуности у примерима као: *ми̏о, бе̏о, чи̏о, за̏о, це̏о* итд.; дакле, тамо где је пред тим *л* вокал; међутим у примерима са сугласником испред *л* као *топъ, облъ, утлъ* итд. имамо поред: *топао, обао, утао* и сл. и *топал, обал, утал* и сл. образовано поново према *топла, топло* и сличним облицима. Када се *л* находи на крају слога у средини речи, тада се извршила још већа промена првобитних односа: место **калан, *каона (кальнъ, кальна), *мӣсалан : мӣсаона, *ȍбилан : *обиона* и сл. добили смо, с једне стране: *ȍбилан : обилна, за̏хвалан : за̏хвалн̄а, ста̂лан : ста̂лна* и сл., а, с друге: *ка̏он, мӣсаон, на́сеон* итд. У једним случајевима у овима облицима победио је један фонетски облик, који се находио под нарочитим гласовним приликама (са чувањем *л*), а у другим – други (са променом *л* у *о*), без обзира на првобитне услове.

У неким случајевима као *болан:болна*, имамо и старо *бо́на*. Задњонепчани сугласници: *к, г и х*, не мењају се у падежима испред *и* ни у неодређеној ни у одређеној промени; некада је те промене било и у неодређеним облицима и пред заменичким наставцима. Исп. код именица: *вуци, дуси, недрузи* итд. Несумњиво да је немењање задњонепчаних сугласника и у неодређеној промени дошло под утицајем одређене промене у којој се наставци са *и* своде на старо -ъı- (ист. ıакъıхъ, *драгъıхъ* и сл.) пред којим се задњонепчани сугласници не мењају.

В.

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПРИДЕВА

7. Неодређени придевски вид представља у потпуности стару именску промену која се у старим споменицма нашим и у дијалектима сачувала у већем обиму неголи у савременом књижевном језику. Одређени придевски вид – представља сложене облике од старог неодређеног вида и анафорске заменице *и, *ıа, *ѥ. Како су ти облици гласили у заједничкословенском и како су се у нашем језику развили. исп. ниже.

а) *Стари неодређени вид*

Стара је промена била именичка, али се она већ у најстаријим споменицима нашим није сачувала у потпуности, а није се сачувала ни у основним дијалектима нашим, штокавском и чакавском, тако да се мора претпоставити да су

се важне промене у овом правцу извршиле већ у доисторијско време нашега језика.

Навешћу у засебним напоменама све што се тиче падежа који показују одступање у овом правцу у нашем језику.

α) Мушки и средњи род

У *вокативу једнине* находимо старе облике: *бесьмрьтьне, прѣподобьне, свете, безначеоне* и сл., али није поуздано да су се ти облици говорили. У том падежу имамо до XVI века и употребу ном. у неодр. виду: *преблаг, премилостив* итд., али од тога времена све је чешћи ном. одређеног вида.

У *инструменталу једнине* имамо остатака од неодређеног вида: *бȣгарскомь* MS 44, *великомь* Стар. 4, 136, *маломь* Пуц. I, 129 и сл., али се већ од првих времена находи у том падежу облик одређених придева: *бȣгарскимь, великимь* итд. Ово ширење одређеног вида, управо његовог облика, у овом падежу и у ген. дат. инстр. и лок. мн. дошло је под утицајем заменица; код њих је у свим тим падежима био облик са *и* или *ѣ*:

инстр. једн.	тѣмь	– нашимъ
ген. мн.	тѣхъ	– нашихъ
дат. мн.	тѣмъ	– нашимъ
инстр. мн.	тѣми	– нашими
лок. мн.	тѣхъ	– нашихъ

Како се *тѣхь* подударало са *добрѣхъ* у лок. мн., то су заменички наставци, меки и тврди, почели да се употребљавају и у другим падежима. Тако смо те наставке добили у инстр. једн.; а да је тачно да смо под утицајем заменица и одређених придева који су се слагали са меким заменичким наставцима почели добивати те облике, види се по томе што се у поменутим падежима множине не разликују родови, онако како то имамо код заменица и одређених придева; сем тога, и у другим падежима и одређених придева и ових, неодређених, можемо констатовати утицај заменичке промене.

У *локативу једнине* облике типа сȣхȣ MS 44, бановȣ MS 102 и сл. можемо наћи од XIII в.

У *генитиву множине* само у црквенословенским споменицима имамо неодређених облика: *адовь, сирьь, ноевь* и сл.; иначе се од најранијих времена јављају у том падежу облици одређени и заменички, исп. ниже.

У *дативу множине* од најстаријих времена имамо у искључивој употреби одређене и заменичке облике за сва три рода.

У *инструменталу множине* находи се до краја XVI в. и облик неодређене промене (*велики, добри* и сл.), али тако да се тим обликом м. р. замењује и ж. р. (облици: *многами, христовами, вражїами* и сл. у употреби су само у црквеним споменицима); али од тога времена имамо и одређени облик за све родове (*многими* и сл.).

У *локативу множине* (нпр. *кралєвѣхь* и сл.) нису се неодређени придевски облици могли разликовати од заменичких (и од одређених). Облици ж. р. (*господьнахь* MS 9, *ѡзлащенахь* MS 140 итд.) употребљавају се само у црквеним споменицима, иначе за њих се употребљавају заменички или одређени облици.

β) женски род

До XV века обичан је неодређени облик у дат. лок. једн.: *хльмьсцѣ* MS 19, 225, *велицѣ* MS 95, *нѥ̀говѣ* MS 473 и сл.; данас се такав облик чува још понегде у чакав. говорима; *dobrȉ, mladȉ* – у Винодолу (Дривенику) и сл.; од XV до XVI в. долази још доста често, нарочито у дубровачко-далматинским споменицима, али у XVII в. тај облик је већ редак; међутим од најстаријих времена употребљава се место њега наставак *-ој*, који је преовладао и у неким чакав. дијалектима.

У *инсӣруменӣалу једнине* у најстаријим шток. спом. *чьрновь* MS 11, *г̄радьсковь, божиѡвь, (божиѥвь* није поуздано) – и даље, већ у XIII веку: *г̄радьскомь* и сл., као и код именица; у чак. говорима имамо наставак: *ū, ūm (=ūn), ōv, ōm (ōn).*

Све остало је или као код именица или као у средњем и мушком роду (исп. горе).

б) *Сӣари одређени вид*

Стара, заједничкословенска промена одређеног вида придевског била је састављена од именске промене и промене заменица *и*, ꙗ, ѥ, тако да се на именску промену придева додавала заменичка промена; само у инстр. једн. м. р., дат. инстр. лок. мн. и дат. и инстр. дуала добили смо већ уједначене облике под утицајем ген. мн., а по узору односа који је владао међу тим облицима у заменица.

Тврде основе:

Једнина	новъи, новꙑи	новоѥ	новаꙗ
	новаѥго (аго)		новꙑѩ
	новоуѥмоу (ӯму)		новѣи
	новъи, новꙑи	новоѥ	новѫѭ
	новꙑимь		новѫѭ
	новѣѥмь (ѣмь)		новѣи
Множина	новии	новаꙗ	новꙑѩ
	новъихъ = новꙑихъ	_____	_____
	новꙑимъ	_____	_____
	новꙑѩ	новаꙗ	новꙑѩ
	новꙑими	_____	_____
	новꙑихъ	_____	_____

Меке основе:

Једнина	тъштьи, –ии	тъштеѥ	тъштаꙗ
	тъштаѥго (а̄го)	_____	тъштѧѩ
	тъштоуѥмоу (ӯму)	_____	тъштии
	тъштьи, –ии	тъштеѥ	тъштѫѭ
	тъштиимь	_____	тъштѫѭ
	тъштиѥ мь (имь)	_____	тъштии

Множина	тъштии	тъштаꙗ	тъштѧѩ,
	тъштиихъ	———	———
	тъштиимъ	———	———
	тъштѧѩ	тъштаꙗ	тъштѧѩ,
	тъштиими	———	———
	тъштиихъ	———	———

Ако узмемо нашу промену одређених придева, видећемо да она представља средину између заменичке промене и придевске: од заменичке промене добивена је вокалска боја, а од старе придевске промене добивена је дужина вокала. Навешћу ради тога и стари облик заменичке промене; све остало се разуме по себи; али су облици позајмљивани од једне од горњих двеју промена или директно од заменичке промене.

тъ, то, та	и, ѥ, ꙗ
того тоѩ	ѥго, ѥѩ,
томоу тои	ѥмоу, ѥи
=ном. тѫ	=ном. ѭ
тѣмь тоѭ	имь, ѥѭ
томь тои	ѥмь, ѥи
ти, та, ты	и, ꙗ, ѩ
тѣхъ ———	ихъ ———
тѣмъ ———	имъ ———
ты, та, ты	ѩ, ꙗ, ѩ
тѣми ———	ими ———
тѣхъ	ихъ ———

Да наведем сада шта нам споменици дају за историјско јављање облика сложеног или одређеног вида придева у нашем језику.

а) *Мушки и средњи род*

Из самих облика које будем наводио биће јасно како треба разумети, бар са обличке стране, наставке одређеног вида.

Номинатив једнине: анг̄ельски MS 4, *г̄рѣшьни* MS 9, *чрьни* MS 1, *г̄овеђи* MS 199 итд.

свет̄о MS 2, *мане* (=мање) MS 297 итд.

Одавде се види да се контракција *-ъи = ии = и* и *-оје, -еје = о, е* – извршила пре писаних споменика, дакле пре XI – XII века. Само код придева са завршетком *-ьји*, на пример: *вельји, т̄ретьји* и слично имамо у шток. говорима *велји*, што је крајем XVII века дало вељи итд.; а у чак.: *velьji, tretьji* и сл. дало је: *vȅlī, trȅtī*, па је према томе образовано и даље: *vȅlā, vȅlō, trȅtā, trȅtō* итд. У шток. дијалекту имали смо код других придева нешто слично: *божьји = *божи,божьја = божја, божье = божје*, па је *божи* у вези са *божја, божје* дало *божији*, те имамо данас *божији* и *божји* и сл. Одавде се види да је још у старом

нашем језику: *-ьӣ* и, можда, *-ьје* давало ӣ и ē , које је у једним говорима (чак.) шире продрло, а у шток. да су облици са *-ьја, -ьју* итд., где се чувало *ј*, имали ширу распрострањеност.

Генитив једнине. Поред црквенословенског *светаго* или *светого* до краја XV в. и даље, имамо од првих времена: *светога* MS 1, *зьлога* MS 2, *грьчькога* MS 5 и сл., *вельега* MS 29, *дьнешнега (данашњега)* MS 22 и сл.

Јасан је у оба дијалекта (и у чак. се находи сличан облик) утицај заменичке промене на боју вокала. У Хекторовића и других писаца са чак. дијалектом имамо правилно према ном. једн. (види горе): *veloga, tretoga*, као што има и данас у чак. дијалекту.

Наставак *ōг* у шток. дијал., који се данас тако брзо шири, појављује се у придева тек у XVII в. под утицајем заменица код којих је покретност *а* извршена под утицајем системе.

У *дативу једнине*, поред црквенословенског *доброумоу* и сл., од првих времена имамо облике: *дѹбровьчькомѹ* MS 7, *правомѹ* MS 7 и сл. према заменичкој промени; такође и: *садашнемѹ* MS 240 и сл.

Без ѹ опет према заменицама и именицама (тј. употреба лок. једн. у дат. једн.), имамо у XV в.: *векюмь* Пуц. I 36, *реченом* Пуц. II 63 и др.

Ређе у XIV и XV в., али већ често у XVI в. находимо у овом падежу наставак *е: дѹбровьчкоме* и сл.

Инструментал једнине. Поред придевских облика; *усрьднимь* MS 10, *прѣвьзлоубленимь MS* 11 и сл., находимо већ од XIII в. облике са заменичким наставком *ѣмь: грѣшьнѣмь* MS 15, *чистѣмь* MS 22, 25, *чистемь MS* 28, 33 (са заменом *ѣ* гласом *е*). Доцније у спом. находимо наставак *-и-м* и *-ие-мь*; о подели по дијалектима види горе.

Већ врло рано се пред *ѣ* у овом облику престају мењати задњонепчани сугласници *к, г, х*: поред *друзим, друзиеме* и сл. имамо *другемь* MS 474, *небескиюмь* у XVI в. и сл.

Овоме се падежу, као и код заменица, додавало *е*; али је тога у новије време нестало.

Локатив једнине. Од првих споменика (поред црквенословенскога *свѧтѣмь* и сл.) имамо: *страшьномь* MS 6, *дроугомь* MS 10, *дѹховномь* MS 14 и сл., *божюмь* и сл. MS 238 и др.

Од XIV в. *на писаномѹ Пуц. I 19,* а доцније још знатно више: *божјему* XVI и сл.

Од XV в.: *славноме, пакленоме, свитломе* и сл.

Множина. Од првих спом. у ном. мн. имамо у м. р. *и*, у ср. р. *а*, наравно, са доцнијим губљењем (тек крајем XVIII в.) промене задњонепчаних сугласника испред *и*, а са почетком тога немењања већ од првих времена. То немењање задњонепчаних сугласника подједнако је извршено и у шток. и у чак.

	XII в. и даље	XIII в. и даље
ген. мн.	*манастирскихь*	*старехь MS* 31
дат. мн.	*дѹбровьчькимь MS* 16;	*дѣдинѣмь* MS 25
инстр. мн.	_____ *ими*	*босаньсцѣми* Пуц. I, 7
лок. мн.	*старихь* MS 23	*старѣхь* MS 217

	до XVIII в.	од XV в.
ген. мн.	*друзиехь*	*латинскехь* MS 40
дат. мн.	*дубровьчцѣмь*	*людскиме*
инстр. мн.	_____ *ми*	*дубровьчькимь* MS 24
лок. мн.	_____ *цѣхь*	*новьскѣхь* MS 529

Остали облици ових падежа:

У *ном. мн.* номин. деклинације (са дужином), а без промене задњонепчаних сугласника *к, г, х*; код ср. р. несажети облици само у црквенословенским споменицима.

У *дат.* у XV в.: *дубровчцѣми*; од XVI в.: *злима*; а у исто време и *друзиме, људскиме* и сл. О значају тих облика говорено је напред.

У *инстр. мн.*, истина, већ од XIII в.: *преписанимь* MS 28, *писанимь* MS 234 (XIV век); али у већој количини тек у XV и XVI веку, од XV в.: *многима;* у XVI – XVII в.: *влажниме, жудниме, злиме* и сл.; у XVI в.: *грдимиеми* Дубров. зборник 161.

Дакле, исто оно што у дат. мн. и са истих разлога.

Лок. мн. Понегде с почетка XVII века (при *осталими* Вран. 78), али обично тек после тога времена: *мнозием, осталием, горкием*; од краја XVII века – *ма* и у том падежу, наравно у ограниченом броју дијалеката.

Као што се из овога види, покрет уједначавања дат. и инстр. мн. у наставцима *м, ми, ма* и *ме*, од којих у нашем језику код придева остају свега два наставка – *м* и *ма*, врши се од XIII – XV в.; њима тек од почетка XVII – XVIII в. прилази и лок. мн.; како је то већ позно време развитка наших дијалеката, то тај покрет захвата мањи број дијалеката неголи једначење дат. и инстр. мн.

Иако и у ак. мн., као у многим другим падежима, имамо црквеносл.: *дроугие* и сл. MS 4, *чьстьныю* MS 91 и сл., ипак од првих времена имамо у том падежу у м. р. *е* у ср. р. сажето *а.*

β) *Женски род*

У *ном. једн.* сажети облици на *а* – у употреби су од првих времена.

У *ген. једн.* поред црквених: *светыю* MS 5, *добрию* и много других, од најстаријих времена се употребљава *е* од меких основа за једне и друге основе: *грьчьске* MS 4, *морьске, хумске* и сл.

У *дат. једн.* облици на–*ѣи* налазе се само у црквеним спом. и у оним који се находе под утицајем црквеног језика; у ствари, од најстаријих времена у шток. спом. и великом делу чакав. имамо: *светои* MS 6, *градьскои* MS 7, 25, *прьвои* MS 14 итд. Дакле, наставак заменица, и то са тврдом основом; иако се покадшто находи и *божиеи* и сл. облици, ипак је најобичније од првих времена *божиωи* MS 223, *долнои* Пуц. I 155 и сл. са преносом заменичког наставка тврдих основа и на меке придевске основе; то исто вреди и за лок. Али баш према многобројности примера са *еј* у лок. (поред *божиеи* MS 21, 252, *тугеи* MS 147, *туеј* Стар. 3, 280 и сл.), могло би се ставити питање, да ли се меки наст. (*еј*) није ипак, бар једно време, употребљавао и у дијалект., а особито у чакав. дијалекту. То питање ваљало би још детаљније испитати. Иначе, у лок. као и у дат. имамо обично *ој.*

Инстр. – неодр. пром. О облицима типа *добром* лок. и дат. види код заменица.

Ном. и ак. мн. има *е* од првих времена од меких основа. Остале смо падеже прегледали у м. и ср. р.

8. *Дијалекши.* За шток. дијалекат може се приметити – сем оне поделе падежа у множини – да је *ѣ = е, и* и *ѣ = ије* и *и* (косов.–ресавски, шумадијско–сремски и јужни), да у ген. (као и код заменица) имамо: *добријаᵉ (к)* у зетском говору, па и *добријā(х)*. Овде је *ије* од *ѣ* измењено према *–ьᵃх* код именица; али би се могло десити, као око Бјеловара, да имамо: *дȍбријā, рâнијā* и сл. (са *ā*), дакле, вероватно: *дȍбрих + ā*. О овоме је раније говорено.

У главним цртама, и чакав. нам дијалекат пружа оно исто што и штокавски, само, као обично, са неким архаизмима.

Као што је речено, у м. и ср. р. побеђује у ген. дат. и лок. наставак меких основа у чак. гов.

dȗgega, dȗgemu; лок. *dȗgin*, инстр. *dugin; ih, imi* у мн. у Св. Ивану *dȗgega, dȗgemu*; *dugen, dugen, eh* итд. у жмињском; *dȳgōga, gȗgōmu; -in, dȗgom, -ih* итд. у каст.

У дат. лок. једн. ж. р. *dȗgoj (dȗgōj)*, Иначе се врло често у чак. дијалекту сасвим губи у промени неодређени вид, сем ном. једн. и мн. и још понекога падежа.

У мн. има, као што је већ речено, и прономиналних и придевских наставака.

Г.

ПРИДЕВСКИ АКЦЕНАТ

9. У заплетене акценатске односе придевске, захваљујући напредовању савремене науке о језику, данас већ јасније гледамо. Како је за наш језик врло корисно да га, у овом правцу, посматрамо са историјске тачке гледишта, то ћемо тако и урадити, јер ћемо тако моћи лепо разумети све остатке од старијих категорија и све ново што се у њему образовало. Ко хоће исцрпније да проучава ово питање, нека узме моје Акценатске студије, књ. I (1914, Београд, Издање Академије наука).

Најбоље је узети, прво, двосложне придеве и показати њихов однос у једном од наших чакав. говора. Тако у каставском говору имамо ових пет типова:

	одр. данас	неодр. заједничкосл.	одр. заједничкосл.
1. mlādȁ / mlâdo } :	mládō;	*moȋdo:	*mőldoi̯e
2. stȁro:	stârō:	*stáro:	*stãroi̯e
3. bēlȍ:	bȅlō:	*bẽlȍ:	*bẽloi̯e
bosȁ / 4. bȍso } :	bosô:	*bȍso:	*bosȍi̯e
5. dobrȍ:	dȍbrō:	*dobrȍ:	*dȍbroi̯e

Из овога се види да се у старијим епохама нашега језика, онда када се чувала ралзика између два дуга општесловенска акцента (⌒ и ̋), јер су два остала дуга или били скраћени (ˊ = ˵) или су се изједначили са првим (∼ = ⌒),

– још врло добро чувала акценатска разлика међу неодређеним и одређеним видом. Та се разлика и до данас сачувала у неким чакав. говорима; у шток. дијал. гласовни су појави мало змаглили општу слику, али се она ипак може видети ако се шток. материјал сведе на старији.

Гласовни су појави од две врсте:
а) ˝ = ⌒ у штокавском;
б) ⌒ (= ˝ чак.) и ˵ (=заједничкосл. ˊ или ˋ)

преносе се за један слог ка почетку дајући у зависности од дужине слога на који се преносе у штокавскоме ˋ и ˊ.

Узмимо сада редом ове типове. Како се ове промене огледају и код многосложних придева у истом смислу (само онда када је акценат на два слога или када су у последња три слога, од којих је један наглашен, кратки вокали), то ћемо овде прегледати и многосложне придеве. У исто време морамо напоменути да полугласници који увећавају два слога са дугим вокалом или три слога са кратким вокалом за један слог нимало не ремете акценатске односе општесловенског језика. То потврђује да су полугласници већ у том језику били краћи од обичних кратких вокала.

Према овоме пет горњих категорија дало би у штокавском:

1.	*млâдо:	млâдо̄	= *mla̋doi̯e,	чак. mla̋dō
2.	ста̏ро:	стâро̄	= *stāroi̯e,	чак. stârō
3.	бéло:	бêло̄	= *be̋loi̯e,	чак. bélō
4.	*бо̏со:	бо̀со̄	= *bosȍi̯e,	чак. bosô
5.	до̀бро:	до̏бро̄	= *dȍbroi̯e,	чак. dȍbrō

Из тога што смо два облика: *млâдо* и *бо̏со* морали ставити под звездице, имајући на уму целокупну област нашег језика, види се да су се измене могле дешавати и у неодређеном виду и у одређеном. Сада ћемо према овоме прегледати све придеве (исп. Даничићев преглед у Radu XIV).

1. Тип *mlâdo : mla̋dō* = *млâдо : млâдо̄.

Неодређени вид је гласио: *mlâd, mlāda̋, mlâdo.* То се задржало потпуно у чакав. дијал.; од штокав. говора у дубровачком и у икавском говору: *mlâdo* итд.; у осталим шток. говорима акценат ж. р. прешао је на ср. р., те имамо: *мла́до, бла́го, вра́но, глу́хо, бр́зо, гру́бо, гу́сто* итд.; међутим стари облик ср. р. задржао се у прилогу: он му је *бла̂го* рекао *лêно, бр̂зо, гру̂бо, гу̂сто* итд. Јасно је да је некада био ту и ср. р. *лêно*, и нови облик *лéно*; како је стари ср. р. имао двојаку функцију, и средњег рода и адверба, једна се од њих везала (адверба) за *лêно*, друга (средњег рода) за *лéно*. У одређеном виду имамо: *бла̂ги, бр̂зи, лêни, вра̂ни* итд. Када се тако и у средњем и у женском роду код ових придева у неодређеном виду развио акценат на крају, а само у *мла̂д* остао на почетку, то се у већем делу штокав. говора свугде у неодређеном виду, сем у једносложним облицима, акценат развио на крају, а у одређеном на почетку. Нема сумње да је за то био од значаја и тип *бе̏о, бéла, бéло: бêли, бêла̄, бêло̄,* који се, изједначивши се у одређеној форми са *мла̂ди* и имајући додирних тачака и са облицима неодређеног вида (*бе̄ла̏ – мла̄да̏* итд.), потпуно помешао са овим типом појачавајући у њему разлику међу неодређеним и одређеним видом. На тај смо начин добили промену књижевног језика:

		м. р.		ср. р.	ж. р.
ном. једн.		мла̂д		мла́до	мла́да
ген.	мла́до̄га		мла́да		мла́де
дат.	мла́до̄му		мла́ду		мла́до̄ј
ак.		=ген. ном.			мла́ду
инстр.			мла́дим		мла́до̄м
лок.			мла́ду		мла́до̄ј
ном. мн.		мла́ди,		мла́да,	мла́де
ген.			мла́дих		
дат.			мла́дим,	а	
ак.		мла́де,		мла́да,	мла́де
инстр.		мла́дима,		мла́дим	
лок.		мла́дима,		мла́дим	

Али ако наведемо дубровачку и икавскоштокавску промену и чакавску, онда ћемо имати све етапе у новом генералисању једног акцента у штокавским говорима.

У Дубровнику и буњевачком говору (шток. икав.) имамо:

	м. р.		ср. р.	ж. р.
ном. једн.	су̏х		су̏хо	су́ха
ген.		су̏ха		су́хе
дат.		су̏ху		су́хо̄ј
ак.	= ген. ном.			су́ху
инстр.		су́хијем		су́хо̄м
ном. мн.	су̏хи,		су́ха	су̏хе
ген.		су́хијех		
дат.		су́хијем		
ак.	су̏хе		су́ха	су̏хе

Исто то имамо и у икав. штокав. са минималним разликама. Из овога се види да у свима падежима који имају наставке старог неодређног вида находимо акценат на корену или наставку – како је код именица. Дакле, у томе је ова промена изворна. Само у падежима у којма имамо заменичке наставке (исп. падеже на *ије*) имамо акценат на крају, онако како су ти наставци морали бити наглашени код извесних заменица. Дакле, заменички су наставци почели рушење старе акценатске системе и на томе се стало у Дубровнику и штокав. икавском говору; у осталим штокав. говорима то је уопштено за све падеже. У чакавском, међутим, имамо потпуну старину (нпр. у Дривенику).

	м. р.	ср. р.	ж. р.
ном. једн.	mlâd	mlâdo	mlādȁ
ген.	mlâda		mlādé
дат.	mlâdu		mlādȉ
ак.	=nom. gen. = nom.		mlâdu
инстр.	mlâdīn		mlādún
лок.	mlâdu		mlādȉ
ном. мн.	mlâdi, mlâde /i/		mlâde
ген.	mlâdih		
дат.	mlâdim		
инстр.	mlâdimi		
лок.	mlâdih		

Из ове промене јасно је: 1) да је чакав. акцентуација задржала стару именску акцентуацију (или акцентуацију неодређеног вида) и онда када је њена промена примила и неке прономиналне наставке и 2) да се она овако задржава и због свога односа према одређеним придевским облицима: mládī, mládā, mládē код којих је акценат увек на почетном слогу. Тако смо овде добили однос ⌒̄ : ´̄, а у шток. говорима: ´̄ : ⌒̄, у неодређеним и одређеним облицима.

Поред примера које сам навео, у шток. говору има доста придева који и у мушком роду имају ´ место ⌒; то су двосложни (некада тросложни) придеви: *бéсан, бýдан, врéдан, ѓлáдан, ѓрдан, дýжан* и сл. исп.: *бêсно, бŷдно, врêдно, ѓлâдно, ѓрдно, дŷжно* и сл. у прилошком значењу. Напослетку, има придева који имају увек ⌒̄ у свима родовима: *бêдан, бêдна, бêдно* и сл. *бŷјан, бŷран, вȋдан, вêчан* и сл. Овде је ⌒ новога порекла: *вȋдан: вȋд, – вêчан: вêк,* – а: *сȋлан: сȋла, сйлна – сȋлна* итд. У свима тим случајевима немамо изворно ⌒̄.

2. тип *bēlȍ : bȅlo* – морало је дати у штокавском: *бéло : бêлō*, и заиста тако и имамо. Али, како је у м. р. старо *bēlЪ , črnЪ* морало дати у штокав. **бȇл, бȇо* или *цр̑н* (преко *čȓn*), то се овај тип акценатски потпуно изједначио у већине штокав. говора са првим типом *млâд: млáда – млâдӣ: млâдā*. У неодређеној форми ова је придевска промена имала увек акценат на крају, а у одређеној на претпоследњем слогу у виду ´; у чакав. *bēlȁ, bēlé, bēlój, bēlȕ* итд., *bél, bēlȁ, bēlȉ, bēlȉh* итд. Таквих придева има у чакав. доста: *čȓnȁ, čȓnī, vrȕć : vrȕcī – vrūćȁ, nāglȍ, mȓtvȍ* итд. У другим говорима нашим као у дубровачким има већ колебања између првог и другог типа.

3. тип: *stȁro : stârō* даје у шток. *стȁро:стâрō*. Ово је општесловенски однос акцента ´, који се скраћује у нашем језику у ˵, и ~ који даје код нас ⌒. Тај се однос сачувао у шток. дијал. у врло ограниченом броју случајева: *стȁр: стâрӣ, мȁло: мâлӣ, рȁно: рâнӣ* и још у понеком усамљеном случају, иначе смо добили према неодређеном виду и у одређеном кратки акценат: *дȕг: дȕгӣ, мȉо: мȉлӣ, пȕн: пȕнӣ, сȉт: сȉтӣ, слȁб: слȁбӣ, здрȁв: здрȁвӣ* итд. Међутим у чакав. каставском говору имамо и ту старину сачувану у потпуности: *dȕg: dûgī, mȉlo: mîlō, pȕno: pûnō, sȉt: sîtī, slȁb: slâbī, zdrȁvo: zdrâvō* и сл. Па не само у овим случајевима, него и у двосложним речима и вишесложним чакав. дијалекат, а нарочито локални говор у Каству, сачувао је ове особине: *bogȁt : bogâti, rjȁva : rjâvā*

šegȁva : šegȃvā и сл. У штокав. исто као и у једном делу чакав. дијалекта, пренесен је скраћени вокал из неодређеног вида у одређени: *бо̏гат: бо̏гатӣ, р̏ђава: р̏ђавā* и сл. – *bogȁt : bogȁtī, rjȁva : rjȁvā* и сл., као што се у многим чакав. говорима и находи.

Дакле, као што се одавде види, у већем делу чакав. говора и у штокав. дијал. код ових придева већином нема разлика у акценту корена или основе.

4. тип: *bosȁ, bȍso : bosȃ, bosȏ* и сл. Овај тип, у ствари, одговара првом типу. Тамо смо имали однос ⌒ : ⁄ овде ◡̑ ◡ : ◡ ◡̑, јер се *bosȏ* мора схватити као *bosȍi̯e*, дакле: **bȍso : *bosȍi̯e.*

Штокавски је говор и овде пореметио старе прилике: од некадашњег: *bȍsъ, bosȁ, bȍso*, он је у једним примерима уопштио акценат женскога рода, те смо добили: *бо̂с, бо̀са, бо̀со* и тако их је изједначио са примерима 5-ог типа: *до̏бар, до̀бро, до̀бра, го̂, го̀ла, го̀ло* итд.; у другим примерима уопштен је опет акценат средњега рода, те имамо: *но̏в, но̏ва, но̏во, ло̏ш, ло̏ше: про̏ст, тро̏м* и сл. и тако их изједначио са примерима другог типа: *ду̏г, ду̏га, ду̏го* и сл.

У првом случају одређени се вид изједначио са петим типом, тј. добили смо: *бо̏сӣ, бо̏сā, бо̏сō,* као што имамо *до̏брӣ, до̏брā, до̏брō.* Али, иако се друга група примера изједначила са другим типом, она му је донела, у извесном броју примера, свој стари акценат одређеног придевског вида: од *ве̏тах, мо̏кар, о̏бао, по̏зан, по̏стан, та̏нак* – добили смо: *вѐтхӣ, мо̀крӣ, о̀блӣ, по̀знӣ, по̀снӣ, та̀нкӣ* и сл. Ови су примери овај свој акценат предали и примерима типа: *ду̏г, ду̏га, ду̏го* са којима су се изједначили у неодређеном облику, тако да смо, нарочито у локалним говорима, почели добивати: *ви̏ткӣ* поред *ви̏ткӣ, гла̀ткӣ* поред *гла̏ткӣ, сла̀ткӣ, си̏тнӣ, у̏скӣ*, па чак и *ду̀гӣ, сла̀бӣ* и сл. у понеким говорима.

5. тип *dobro : dȍbrō* у шток. *до̀бро : до̏брō*. Он представља паралелу трећем типу: **sı̍t ; sı̍tī* тј. ⁄ : ⌒ = ◡ ◡̑ : ◡̑ ◡.

Поред *до̏бар* (=*добрѣ – *до̏брь и тек се онда развило до̏бар), *до̀бра, до̀бро: до̏брӣ до̏брā , до̏брō,* и оних који су горе наведени: *бо̂с, бо̀са, бо̀со: бо̏сӣ* итд. – имамо много вишесложних: *зе̏лен, зелѐна, зелѐно*, у одређеном: *зе̏ленӣ, зе̏ленā* и сл. тј. **зеленѣ = зеле̏н: *зеленȁ = *зелѐна* итд. и **зеле̏ни: зе̏ленӣ* итд. Овамо долази велики број придева у нашем језику: *ма̀лен, ру̏мен, сви̏лен, цр̏вен, ша̀рен, дѐбео* итд. *плаве̏тан, плаве̏тна: пла̀ветнӣ* итд. *дуга̏чак: ду̏гачкӣ* и сл.

Према 4. и 5. типу није тешко објаснити и све оваке примере: *миро̀внӣ, грозго̀вљӣ, сино̀вљӣ* и слично: **миро̏вьно: *мировьно̂.* Тако исто могу се разумети и други примери ове и других врста. Нпр.: *во̏денӣ* под утицајем *ма̏сленӣ, водѐнӣ: *воденӣ̂, *воденьнъıи* и сл.

Напослетку, има примера изван ових типова: *vȅseo : vesȅlī* (руско *вéселъ: весе̏лъıи), о̏крӯгао : *okrȕglī = okrȕglī = о̀крӯглӣ.* У оба ова случаја имамо акценатски тип који одговара: *bȍso : bosȍi̯e*, тј. померање акцента унапред.

Код примера као *свѐтӣ* имамо врло стар дублет: поред: **свя̏тъ: *свя̄тȁ, *свя̏то и свя́тъıи и свя́тоıє* и од *свя̄тȁ = *свя̄тá : *свя̄тȃi̯a = свя̄тȃ = светȃ = све̏тā.* И један од ових облика истиснуо је други, те негде имамо само *свя̄тъı̂и* (исп. руско *святóй)* или само *свя́тъıи* (истор. чакав. *svétī*, шток. *све̂тӣ*); али су се понегде задржали трагови од оба: *свѐтӣ (= светӣ)* поред *све̂тӣ* (испореди у руском *хóлоденъ : холóдньıй* поред *дóрогъ : дороróй.*

Када је акценат био изван два или три слога под изнесеним условима, он је у нашем језику остајао у одређеном облику према неодређеном – без измена.

Ово је било о акценту придева посматраном са историјске тачке гледишта. Ако их посматрамо са тачке гледишта савременог књижевног језика, онда се може рећи да придеви све више губе своје старе акценатске особине и да се оне данас још запажају у овим случајевима;

1) Када су придеви двосложни и када имају у промени неодређеној на другом од краја ˊ, они имају у одређеном облику ˆ: *бла́га : бла̂гӣ, ја́ка : ја̂кӣ, гла́дна : гла̂днӣ* итд.

2) Када су придеви тросложни и имају ̀ на претпоследњем слогу у женском и средњем роду неодређене промене, они имају повучен акценат у одређеним облицима: *дале̏ко : да̏лекӣ, висо̀ко : ви̏сокӣ, плаве̏тна : пла̏ветнā* итд.

Од свих осталих типова има много одступања, тако да се стари односи покадшто своде тек на понеки пример (испореди *ста̏ра : ста̂рā* и сл.). Ти остаци су изнесени горе, и тако исто и сва могућна одступања. У врло великом броју придева нема никакве разлике између акцента одређеног и неодређеног придевског вида.

Д.

УПОТРЕБА ПРИДЕВА

Прегледаћемо употребу придева овим редом: 1) Придев и именица (тј. супстантивизирање придева); 2) Неодређени вид; 3) Одређени вид придевски; 4) Придев и прилог.

1) У неким савременим језицима има увек могућности да се од придева граде именице кад им се дода члан: *sage : le sage, weise : der Weise*. У нашем је језику та могућност прилично ограничена. Истина, у њему има речи као: *добро, зло, мало и големо, цару-царево, богу-божије* итд. које сведоче да је та особина некада била у већем степену; данас је то ограничено, у главноме, на присвојне придеве и заменице: *царево:* „оно што цару припада" итд.

Вероватно тај слободни однос међу придевом и именицом поремећен је развијањем одређеног вида у општесловенском језику, који је, у главноме, узео на себе функцију „супстантивизирања", јер чим се употребљава одређени вид, он се узима за нешто што је познато или о чему је било говора; тада се именица могла да *пропусти*, па да се ипак по придеву зна на што се мисли. Тако је одређени придев и сасвим заменио именицу.

Исп. *старији* (тј. људи у кући), *млађи* (послуга), *стари* (старац), *домаћи* (укућани), *најјуначији* (људи), *живи, мртви, сиромашни, ништи, гладни, жедни, луди* и сл.

Постанак таквих именица утолико је природнији што се у нашем језику уопште у реченици може употребити придев у одређеном виду место придева са именицом: *Он гледа да се помири с родом убијенога. – Онда ће рећи превареноме* итд. Таква употреба одређеног придева обичнија је чак него употреба одређеног придева са именицом.

Али како је у нашем језику доста лабилна граница између одређеног и неодређеног вида, то се у оваквим случајевима, нарочито за *лица* м. рода, може употребити и неодређени вид: Да ја знадем, мој гајтане, да ће тебе *млад* носити ... – Немој псовати *глуха* ни пред *слијепа* метати што да се спотакне

(3. Мојс. 19.14, Даничић). – *Богаш* једе кад хоће. – Брани своје *мршве* и *рањене.* – Бенеће као *пијан* на слави.

Али, иако се придеви овако употребљавају у главноме за лица, употребљавају се и за ствари: Но̏ви (чак. *Novȋ*) = Нови Град, како се у ранијим споменицима и употребљава (исп. Нови Сад); *вру̑ћи* у Сарајеву (подразумева се „огањ") = врућица, *су̑ха̄* (у Дубровнику) = јектика и сл. За места се придеви често употребљавају у смислу назива: *Гацко, Гроцка, Имошско, Брчко, Рашка, Бањска* итд. називи покрајина: *Хрвашска, Бачка, Чешка, Влашка* и сл. У промени је отуда: у *Га̑цко̄м, Гро̏цкој* и сл. као код одређених придева. Свугде се подразумевала првобитно каква именица која је пропуштена. Испореди: *Пирошско, Прокуйачко* и сл. у значењу „краја", „предела" и сл. Овамо долазе и именице: *мла̑да, у̑јна, сшри̑на*; иако су добиле потпуно карактер именице на *ă*, доскора су се и мењале као придеви и неке се још и данас мењају: у Врбнику (на острву Крку) ја сам забележио: *újnoj, strínoj,* а у другим чак. говорима чуо сам: *újnā, strinā* са дужином другога слога; тако имамо у народним песмама покоји пут *младој* (Вук I 333) и сл. Именице *у̑јна и сшри̑на* несумњиво су стари придеви: *ујьнага жена*, стрыјьнага *жена;* према томе и чакавски ≠ = ′ тако се објашњава (од **ујь, *сшрыјь = ујак, сшриц*). Такве употребе придева има у свима словенским језицима.

Сем ових именица, које имају велику распрострањеност и сталан облик, има именица које се морају допунити каквом другом именицом и које се обично употребљавају у мањем или већем крају: Бог ти и братска (љубав), с десне на лијеву (страну), крваве (сузе), на пасију (вољу), царска (реч) се не пориче и сл.

Одавде се развило да женски род значи уопште реч, ствар или сл. Испореди у пословицама: Боља је размишљена него смишљена. – Нема ти друге... Бољу ћеш чути него ћеш рећи ... Како која тако свака гора. – Биће боља која не потоне итд.

Милкошич је сматрао да у овим случајевима имамо замену средњег рода женским и мислио је да се то развило под талијанским утицајем (нпр. non posso capirla; ella non andrà, così и сл.); али то није потребно претпостављати, јер се ови случајеви не могу одвајати од оних које сам горе навео и у којима имамо елипсу именица женског рода. Уосталом, и за талијански на крају се мора претпоставити елипса. Овакве елипсе имамо у свима падежима: *левом држи, десном сече, на хајдучку* и сл. и оне и дају главни материјал образовању прилога.

Именице у облику средњег рода придевског употребљава се или онда када је род без значаја, када је он непознат или када се односи на нешто младо, слабо и слично. Исп. већ у стсл.: „чловѣка дъва вънидета въ црьквь едьно фарисѣи, а дроуго мытарь" (Миклошич); а у нашем језику *мало* и *велико, мило* и *драго, лудо, младо, нејако* и сл. „Једно Турчин од бијела Спужа, а друго је Поповићу Драшко". – „Тако пева и старо и младо, мало и големо". Једно другоме; једно до другога и сл. Нема сумње да је употребу оваквих придева појачала употреба заменица *свако, неко, нико, којеко* и сл. које су се развиле под утицајем заменице *ко* (къто = тко = ко). А та заменица је без рода и нема множине, а добила је морфолошким путем *о*; тако ови придеви овако употребљени као именице немају множине и појачавају образовање целе ове категорије са неодређеним значењем и без рода.

Неодређени вид прдвески употребљавао се некада искључиво код присвојних придева, јер они значе одређен однос према лицу или именици од које се граде. Али код тих придева могао би се употребити и одређени вид, јер би се код њих и одређени вид употребљавао без значења вида. Према томе наст. *-ов, -ин, -јь, -ьнјь, -ьски* и кадшто – *-ΔнΔ* у српскохрватском језику имају свега један вид: или неодређени (*ов, ин*) или само одређени: *јӣ (ь) њӣ, скӣ* и кадшто *нӣ* када се њима одређују односи који искључују вид (исп. заменице *мој, твој* и сл., *његов, њѐн* и сл.).

У нашем језику много се што-шта схвата са посесивним значењем: *десΔничьно стоганиѥ* „ad dextram stare"; *градско поправљање* – п. градова, *помоћ ћесарова* – п. ћесару итд. Кад год однос предмета према ономе којему се приписује искључује разликовање одређености и неодређености, употреба вида код таквих придева постаје чисто формална. Отуда смо добили да, иако придеви на *-ов, -ин* имају у номинативу неодређени облик, у осталим падежима имају обично одређене облике: исп. *у Вукову говору*, али: *у путовању Фортисовом, у наручју очином, у дому Јудином, и потпуни шанца Петровога* и сл. И обрнуто – придеви који данас имају *-ски, -њи*, или сл. имају у зависним падежима и неодређених облика: А ја сам рода *господска* Вук Пј. I, 540; један јунак лица *ђевојачка* Вук, Пј. III, 47 и сл. Исто тако и обрнуто, у придева присвојних на *ов, -ин* има чак и у номинативу једнине одређен облик: Тај *Маркови* бјели кожух (Богиш. 24), Потписа ме *цареви* везире (Вук, Пј. II, 44) и сл.

Под утицајем присвојних придева и неки су други придеви са истим наставцима добили само један вид: *дивљи* према *жабљи* и сл., *тајни* и сл. Најзад, неки су придеви и сасвим изгубили неодређени вид који се формално одликовао од одређеног: *мȁо : мâли (исп. мȁло) – имамо само *мâлӣ*; према њему је *вȅликӣ* постало обично за оба вида, али се још употребљава и *велик* (исп. и *јáкӣ* у говорима).

Синтаксичка је употреба неодређеног вида *атрибутска и предикативна.* Када се придев тако употреби да одређује какву именицу било у једној било у другој употреби, а такво одређивање није познато изранијe, онда се употребљава *обично* неодређени придев. Исп. у Вукову језику: *Ко се паметан тога боји, Поштен човек не уме лагати* и сл. или предикатски: *Да бог да, сине, да здрав отидеш, Жали ме жива, а немој мртва, Живу ће ти очи извадити* и сл. Или: *Вељко је био танка и висока струка* и сл. *Када су виделu Милоша тако накићена.*

Али у исто време и у истим приликама находимо код Караџића, који је имао врло фино језичко осећање, оба вида: „На поузвишену затаванку и на лијепу и отворену мјесту", „Кога су познавали као старога хајдука и зла чо-вјека а међу народом позната трговца", „Мутав мутавог најбоље разумије".

Зато није чудновато што у народним песмама, где је чисто питање метра (а тако исто и у уметничким књижевним стиховима) имамо место неодређеног придева одређени: „На њему је чисти зелен скерлет" (Вук, Пј. 2, 21), „Само је Бог свемоги" – (Марулић 104), „Даје се глас да си сам медени" – (Марулић 192), „А ја сам нејаки и слабе кријепости" (Ветранић 1, 266), „Ту нађоше Вука рањенога" итд.

Овој неодређености употребе одређеног и неодређеног вида знатно је допринела атрибутска употреба придева уз заменице. Као што смо видели, за-

менице носе своје значење у своме корену или основи. Због тога су оне у придевској употреби могле добивати и облике неодређених и одређених придева са истим значењем. Зато и придеви који уз њих стоје, иако би се могли управљати према значењу заменице, губе разлику међу видом, јер је сад носилац одређености или неодређености сама заменица, која то по свом корену или по својој основи значи. Да узмемо примере из Вукова језика:

Сваки праведни и разумни судија .....
Некакав зли пришт ....
Некакав драгоцени прстен ....
Овај је радосни догађај ....
Тај радосни глас ....
Мој добри пријатељ ....
Нашег милог оца ....

Сваки паметан човек ....
Сваки тежак посао ....
Некакав богат трговац ....
Некакав учен човек ....
Оног хрта жута ....
Овакога масна јела ....
Свога мила брата ....
Мом бијелу двору ....

Нема сумње да је ова колебљивост придевскога вида уз заменице знатно утицала да се и у другим приликама поремете стари односи.

Одређени вид придевски већ је дотакнут у овом излагању. Он се употребљава уопште онда када се односи на нешто познато (већ споменуто, претпостављено као познато и сл.). Зато се употребљава особито онда када је без именице на коју се односи (исп. горе) и тада његова одређеност добива мофролошко значење: постаје замена целог израза. Али, наравно, то бива и онда када се именица још употребљава, а чини се придевом одређен појам: *ста̄рӣ сват, бе̂лā недеља, Цр̂на Го̀ра, Велики петак, Нови Сад, Стари завет* и сл. У овим изразима одређени вид који постаје одредба за именицу нарочите врсте, постаје скамењен и често образује први део сложенице: *Вучитрн, Цариград* и сл. (исп. са неодређеним придевом *Сланкамен, Београд, стармали*). Из ове одредбе може се извући и практично правило за одређени вид: да се он увек употребљава када чини саставни део назива: *дуги низлазни акценат, одређени придев, ванредни професор, стални гост* и сл.

Као што има придева (исп. горе придеве на *-ов, ин* и сл.) који имају само неодређени вид, тако их има који имају само одређени вид (нпр. придеви на *-ски*).

Иако има још доста примера где се правилно употребљава одређени придев – нпр.: *У једнога краља била два сина, један бијаше лукав и неправедан, а други добар и праведан; пошто им отац умре, рече неправедни праведноме*, или у Библији где се говори о врапцу и даље се продужава: „па нека узме живога врапца и дрво кедрово и исоп и све то заједно нека замочи у крв од

врапца закланога" – ипак има већ доста примера погрешне употребе одређеног вида у овом односу (исп. примере више). Уопште, где наст. одређеног придева не постаје морфолошки знак (било за супстантивизирање било за какву другу употребу најпре уз именице у називима), његови наставци се не употребљавају доследно и није далеко време када ће се оба вида у извесним односима потпуно изједначити.

Придев и прилог. Ја нећу говорити овде о томе како постају прилози од придева, иако смо имали прилике – говорећи о акценту – да видимо употребу: *лéпо, дра̂го* и сл., а тако исто говорећи о елипси именице *да видимо* како постају прилози извесне врсте („на хајдучку" и сл.), већ ћу напоменути само паралелну употребу прилога и придева нпр. „ници к земљи падахомо" – (Будинић) и „ничице", и употребу *рад* као придева и прилога. Исп.: *Ко радо свира, радо игра* и *Ко рад свира, рад игра. – Ја ћу тебе радо послушати* и *Ја сам рада тебе послушати. – Ако си рада знати, порани пoбоље. –* „*U zemlji tujoj ne bih rad umriti*" (Марулић).

Разлика између ових израза и других са другим конструкцијама није у придевској и прилошкој употреби, него у значењу: у првом случају „рад" значи „са радошћу" (дакле = *радујући се, у радости, имајући радост, радостан*), а у другом „ја сам рад" – значи „желим". Према томе, у сваком од ових случајева имамо сасвим засебну употребу овога „рад" – „радо".

II.
ПОРЕЂЕНИ ПРИДЕВИ

А.
ОБЛИК И ИСТОРИЈА ПОРЕЂЕНИХ ПРИДЕВА

Компаратив. У општесловенском језику имали смо два начина за образовање поређених придева: додавањем *јь, је, ја* (ген. *ьш*, што научници своде на **jos, *jes* – у зависним падежима *is-*; али *j* је из ном. једн. мушког и средњег рода ушло и у зависне падеже, те имамо *-jis-* ; овај наставак давао је даље *јьх-*).

Ово *јьх* са меким завршецима дало је *јьш* – у свима зависним падежима. Додаћу да је за ном. једн. мушког рода додато код придева са сугл. испред *-јь* још једно *јь*; тако смо добили у ном. једн. м. р. **јьјь*.

	м. р.	с. р.	ж. р.
Једн.	*дорж́ьјь	*дорж́е	*дорж́ьши
	*дорж́ьша		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьшу		*дорж́ьши
	*дорж́ьшь, дорж́е		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьшемь		*дорж́ьшѧ, ењ
	*дорж́ьши		=дат.
Мн.	*дорж́ьше, -жьша(и)		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьшь		*дорж́ьшь
	*дорж́ьшемъ		*дорж́ьшамъ
	*дорж́ьшѧ, -ж́ьша(и)		*дорж́ьшѧ
	*дорж́ьши		*дорж́ьами
	*дорж́ьшихъ		*дорж́ьшахъ

Тако се обично образује комп. од придева простих; ако пак придеви имају наставак *-ъкъ, -окъ, -ькъ*, који су они накнадно, доцније у своме развитку добили, компаративи постају од непроширених тим новим наставцима позиитива: *высокъ: *высъ* и ком. *вышьш-; крѣпъкъ: крѣпъ* и комп. *крѣпл̑ьш-, *soldъkъ: *soldъ* (исп. лит. saldùs) и комп.: **soldi̯os* *s*oldiьs* и сл. Према томе, ту немамо скраћивање придевске основе, већ образовање комп. од старе основе и задржавање старог облика.

Други је начин само у извесном правцу друкчији од првога: комп. се образује од прилога на ѣ (=е), пред којим се задњонепчани сугласници мењају у *ч, ж, ш,* а ѣ прелази у *а*: *новѣјь, *новѣјьши, *новѣје; *мъножајь, *мъножајьши, *мъножаје (**мъногѣ* – > мъножа –).

Промена се ничим не одликује од првог начина, само што у ном. једн. нема поново додатог – *јь*.

Ако испоредимо с овим стање у српском језику које се оцртава најбоље са ова три примера:

крив	:	*кривљи*
леп	:	*лепши*
стар	:	*старији*

онда није тешко видети да се у њима крију стари облици:

1) *крив : кривљи* – одговара *крѣпљи*

2) *леп : лепши* – представља продирање наставка са сугл. *ш* из зависних падежа и у номинатив, исп. *крѣпльша од крѣпъкъ и сл.; дакле се опет своди на први тип.

3) *старији* (исп. у кос.-ресав. говору *старѣји = старејӣ* и сл. облик у чакавском екав. говору) одговара номинативу м. и ср. рода: *новѣјь, новѣѥ.*

Као што се из овога види, први облик заједничкословенског компаратива дао је у нашем језику прва два компаративна типа: *кривљи* и *лепши*, на тај начин што је један постао од независних падежа мушког и средњег рода, а други од зависних и независних падежа женског рода; међутим други заједничкословенски тип (*новѣјь*) дао је својим независним падежима мушког и средњег рода српскохрв. трећи тип (*старији*).

Али и на овом се не завршава разлика између нашег језика и општесловенског.

Пре свега, однос независних и зависних падежа мушког и средњег рода уклоњен је у српскохрватском језику пре почетка наших писаних споменика: имамо облике са *ш* и у независним падежима мушког и средњег рода и облике без *ш* у зависним падежима придева – почевши од XIII в. Али како се у главним линијама образовања компаратива слаже чакавски дијалекат са штокавским, то се може претпоставити да се процес овог упрошћавања отпочео у њиховој заједници. Како је словеначки језик у овом правцу развио нешто друге особине, јасно је да ове црте заједничког развитка датирају из времена уже заједнице чак. и шток. дијалекта. У словеначком имамо такође три начина: први *-ејши: novejši*, (такође ређе: *stareji, noveji* итд.); 2) *-ши: ljub-: ljubši* и сл., али и стари начин: *hud : hujši, mlad : mlajši* и сл.; 3) *ji, ja, je: jak: jačji, blag : blažji, širok : širji* и сл. Несумњиво је *j* добивено од облика типа *širji* (где се *j* чува).

Друга особина нашег је језика да у оба своја дијалекта од првих времена има само један, искључиво облик одређеног вида, без изузетка. Нема сумње да се у овом огледа утицај ном. м. р. на *ьјь=ӣ* (ī) у нашем језику, према којем су образовани и сви други облици.

Неколико примера из прошлости нашег језика:

а) XIV в.: *боли* (=бољи) ном. мн. м. р. MS 218, *болю* ак. једн. ж. р. MS 230, *бола* (боља) MS 247, *болѥга* Пуц. I 21, 97 и сл.; тако и од осталих *бења, виша,*

даља, дебља, дража, јача, кривља, љућа, млађа, хуђа и сл. у спом. после XIV века.

б) већ од XIV в.: *срьдьч(а)нѣюга* MS 211, *срьдчнию* (ген. ж. р.) Пуц. I 23; затим: *милиюга* Пуц. I 64, *младиюга* Пуц. II 113 и сл.

в) Прелаз *ш* и у ном. једн. м. и ср. р. находи се већ од XIII в., али не баш у оним примерима који ће доцније одржати то *ш*: исп. *большии* Стеф. 26, *больше* MS 38, 167, 313, 161, 311 итд.; доцније находимо у споменицима, али га је свакако било у говору и знатно раније: *лакши, лепши, мекши*, и друге који се данас нису задржали у књижевном језику: *грубши, јакши, крепши* и сл.

Још нам ваља поменути три особине нашег компаратива. 1) Од најстаријих времена ж. р. на *и* (тј. *ши*) губи се код нас; *лакши* и др. облици значили су у нашем језику врло рано м. р. и помогли су да се према њему образује и ж. и ср. р.

2) Као што смо видели у заједничкословенском језику пред наст. *ши* имамо умекшан сугласник, исп. и горњесловеначко *mlajši* и сл. Како у савременом језику то *ш* имамо, у главноме, у три примера: *лȁкшӣ, лȅпшӣ, и мȅкшӣ* (у говорима има их више, исп. у разговорном језику: *скупше, грубши, здравши, слабши, рђавши* и сл.), ја не могу не претпоставити да су они од значаја и за њихов постанак, нарочито *лȁк* и *мȅк* који су истога типа. Ако претпоставимо од **льгъкъ, *мѧгъкъ* такав облик са старим умекшавањем, добићемо **лькьчьши, *мѧгьчьши*, (да имамо право такве облике да претпоставимо, показује *горчи* Златарић, Д. Рањина и др., *грчи* и сл.); **лькьчьши*, и **мѧгьчьши* даје гласовним путем *лькши* и *мекши*. Према *лак : лакши, мек: мекши* – почели су и други облици добивати *-ши: леп : лепши* и сл. По себи се разуме да су и придеви типа *стар : старь : старьши*, што би морало дати код нас *старши*, могли такође утицати.

3) Напослетку, морамо поменути да је у нашем језику нестало врло рано оног претварања *ѣ* у *а* иза задњонепчаних сугласника које је тако обично у стсл. јез., руск. (*нижайшиі, сладъчайшиі, мъножаю* и сл.). Ту имамо или просто и = Ѣ: *бритчије, горчије, жесточије, крепчија, опачија, танчија, тишија, убожија* и сл. код писаца после XV в. или се почиње пред тај наставак враћати неизмењено *к, г, х: тешкија, краткија, жестокије, најубогије* итд. већ од краја XV в. (исп. ниже у савременом језику).

Прегледаћемо сада како према овоме стоји савремени језик и које је он развио особине према новом стању које се огледа у овој категорији речи у нашем језику.

1. Компаратив се образује умекшавањем завршног сугласника придевског: *јак : јачи (млачи, грчи, пречи), благ : блажи (дражи, дужи* и сл.), *тих: тиши* и сл. Када се придев завршава сугласником *т* или *д* у компаративу мора бити увек *ћ* или *ђ*. Видели смо у Фонетици да бисмо очекивали *шт, жд* од *ст, зд*, пошто је ово јотовање заједничкословенско (исп. *пуштен, крштен* и сл.); али овде имамо подновљено, подмлађено старо јотовање пошто се везала промена *т* у *ћ* и *д* у *ђ* за само значење компаратива; исп. *љут : љући (крући, чешћи, чвршћи, гушћи; краћи – кратак, плићи – плитак, жешћи – жесток), блед : блеђи (млађи, тврђи, грђи – грдан, глађи – гладак, ређи – редак, слађи – сладак, жиђи – жидак* и сл.); *бео, бела : бељи (далек : даљи), брз : бржи (нижи : низак, мржи : мрзак, ужи : узак), висок : виши; широк : шири (ри = ŕи)*. Дакле, у свим случајевима имамо старо јотовање.

И код лабијалних сугласника имамо то јотовање: *крив : кривљи (грубљи, тупљи, живљи, дебљи, сувљи, глувљи, дубљи* и сл.). Само што се овде *-љи* преноси, нарочито често у говорима, на друге случајеве: *ду(г)љи, лагљи, мекљи, претио-претљи* и слично.

Као што се види у горњим случајевима, придеви са слогом *-ак, -ок, -ео, -ек* и каткада и *ан* – образују компаратив на показан начин (исп. *грдан, грд–грђи* и сл.). Међутим имамо и: *бесан : бешњи, горак : горчи, ласан : лашњи, тесан : тешњи* и сл.

На основу данашњих језичких односа јасно је да се јавља тенденција да тросложни придеви овог образовања одбацују *крајњи слог (дебео : дебљи* и сл.).

2. Комп. на *иji* образује се од најразноврснијих придева: *хромији, лошији, новији, старији, правији, простији, пунији, ситнији, слабији, тромији, вештији, здравији, славнији, паметнији* итд.

У њима је *-ѣји* у западном и јужном говору дало *-ији*, а тако исто и у шумадијско-сремском делу источног говора; исп.: *стареји, крупнеји, паметнеји* и сл. у косовско-ресавском говору или: *starȇji, milȇjī, gńusnȇjī* и сл. у чак. екав. говору.

Овај се наставак додаје којипут и готовим облицима по првоме начину: *крепчији, љупчији, једначији, височији, жесточији* и сл. Гради се у дијалектима и од других готових комп.: *строжији, тишији* и сл.; али ти облици не иду у књижевни језик.

Тенденција је савременог књижевног језика да се баш код овога типа комп. врши супституција задњонеп. сугласника: не само *виткији, кроткији* него и многобројни други: *мушкији, непријатељскији* и сл.

Код извесног броја придева компаратив се гради од сасвим друге основе: *добар – бољи, зао (рђав) – гори*, затим: *велики – већи, мали – мањи, далек – даљи* и сл. Тај однос је некипут стар (заједничкословенски), а некипут је наш; такви се придеви називају суплетивним. Код њих треба имати на уму да је веза позитива са овим компаративом случајне природе, нпр.: *бољи* је изгубио свој позитив или је првобитно по значењу имао значај компаратива, па се везао за *добар*, тако да је у току времена *добрѣји* изашао из употребе; и тако редом. У другим словенским језицима понеки се од правилних компаратива још употребљавају (исп. *добрѣе, добрѣйшiй*, у руском језику, *злѣе, злѣйшiй* и сл.).

Има известан број придева који због свога значења не могу имати компаратива јер значе нешто у највећем степену: *доњи, последњи, задњи, крајњи, ближњи, први* и сл. Кад се од њих образује суперлатив – њима се додаје само *нај*, као што се обично додаје компаративу: *најдоњи, најзадњи, најкрајњи* и сл. У том случају узимају се за поређење они који су *крајњи*, то јест који су на крају, са жељом да се издвоји један који заузима место на самом крају; међутим код *крајњи* врши се поређење међу *крајњима* и *некрајњима*, тако да овде позитив *крајњи* има значење компаратива јер је у њему по суштини дат виши степен.

Суперлатив. Гради се када се компаративу дода речца *на̑ј* (она је заједничкословенског порекла) за образовање суперлатива, исп. у руском јез. *наи* или *най* као самосталну реч у значењу *веома, врло, јако*. Речи које стоје уз *на̑ј* или губе свој акценат (постају енклитичне) или га и даље задржавају: *на̑јбољӣ, на̑јлепшӣ, на̑јвише* или *на̑ј–бо̏љӣ, на̑ј–ле̏пшā, на̑ј–ви̏ше* и сл.; када су на придеву други акценти, они се губе: *на̑јгōрњӣ, на̑јмудријӣ* итд.

Као у горњим случајевима са позитивима компаративног значења, тако и са *прилозима* компаративног или суперлативног значења стоји *нај* и значи највећи степен: *најнапред, најозгор, најострагу* итд.

У старијим штокавским говорима *нај* се употребљава са позитивом у значењу суперлатива: *најлош, најгазда, најнесрећа* и сл. То значи да је у овим говорима *нај* имало прилошко значење „највише", „највећма", као што то доказују и глаголски облици „најзнају" у истим дијалектима. У осталим говорима нашим, па и у књижевном језику, имамо употребу *нај* у значењу прилога – префикса: *најволети.*

Б.

ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ПОРЕЂЕНИХ ПРИДЕВА

Наставак за компаратив *i̯os* / *i̯es* – (исп. напред) означавао је да се особина придева находи у великом степену (исп. *црвенкаст, жућкаст* и сл. где наст. -*каст* значи да се нека особина находи у мањем степену). Тек доцније почели су компаративи значити поређење између два предмета; то се доводи у везу са развитком компаративних наставака код речи што значе место (*горње* према *доње, више* према *ниже* и сл.). У нашем језику имамо такође два значења компаратива: једно према којем наставак за компаратив значи придевску особину у већем степену, апсолутно узету, и друго – према којем наставак за компаратив износи придевску особину у већем степену у једног предмета него у другог. Исп. овакве реченице:

Паметнији попушта. – Вино се пије највише на частима, и то код богатијих. – Ученији људи стално су препоручивали братску слогу. – Он брже-боље иде. – Било је више прилика да се погреши. – Он ће то паметније и срећније свршити. – Он је имућнији човек.

Обично је значење поређења: *Он је бољи од тебе* или *него ти* и сл. О конструкцији уз поређење говорићу у науци о падежима.

Значење суперлатива једначи се са првим значењем компаратива: он значи особину *у највећем степену* према придевском значењу компаратива: имање какве особине у прилично великом степену. Зато се поређење не мора износити уз суперлатив, иако се, наравно, оно подразумева. *Овај је човек најпаметнији*, тј. или од присутних или од оних што говоре и сл. *Ово је дрво највише* или *ово је дрво највише од свих у овој шуми. – Најчувенији људи биће на том скупу. – Најпаметнији ће о томе решавати* и сл., тј. они који су највећма паметни и сл.

Питање је, које није изведено начисто, да ли су та оба значења (која се врло лепо распознају код компаратива) старога порекла или су се развила тек код нас – на нашем земљишту. Не би било немогућно претпоставити за наш језик и утицај суперлатива на компаратив, јер се у суперлативу придев обично употребљава без поређења и као прилог уз глаголе и именице. Нпр.: *он је највише тако поступио* и сл. Али, као што рекох, на основу савременог материјала то није довољно јасно.

БРОЈЕВИ

Изнео сам раније разлоге са којих износим бројеве међу речима са деклинацијом: они су некада били сви то, па су у току времена изгубили ту своју особину у многим случајевима и постали су бројни прилози; али и од првобитних бројева сачувало се много остатака старе промене; а други су од њих (редни, збирни) сачували до данас своју деклинацију у потпуности.

Ми ћемо прегледати прво просте бројеве, редне, збирне и бројне именице и бројне изразе.

I.
ПРОСТИ БРОЈЕВИ

Њихов облик

Некада су бројеви: *један, два, три* и *четири* били у нашем језику бројни придеви, слажући се са именицом на коју се односе у роду, броју и падежу; бројеви од *пет* били су бројне именице које су имале све падеже. У току времена, свакако после доласка носилаца наших основних говора на Балканско полуострво (исп. факат да се у неким чакавским дијалектима још и данас мењају сви бројеви), бројне именице, почевши од *пет* надаље, постале су бројни прилози, преставши да се мењају; та се њихова непромењивост почела преносити (исп. ниже *Промена бројева*) и на остале бројеве до *пет*, тако да је само број *један*, који има и заменичко значење, сачувао своју потпуну промену.

Један. ѥдьнь, ѥдьна, ѥдьно итд. дају правилно *један, једна, једно* итд. *ѥдин* сачувало се у *једнини* у придевском значењу; у дијал. нпр. у чак. у *недиљу једину на десту*. Мења се данас као права заменица.

Два, две. Данас *два* за м. р. и ср. р., а *две* за женски род; некада је само *два* (дъва) било за м. р., а *две* (дъвѣ) је био облик ср. р. и ж. р., јер је овај број имао по природи својој двојину. У старом језику отуда: *две сти* MS 206 (*и* или од меких основа или од *ѣ*), *двие сти* MS 373 *двие, двие сте* MS 387 (исп. *двје рами, кољени, двје сти* Н. Рањина 11 и сл.). – У јужним крајевима имамо и данас *двјести* или *двијести* – стари облик двојине; али већ од XIII в. имамо сложеницу *двеста* у којој је *две* – *двѣ*, а *ста* м. *стѣ* (= сътѣ) под утицајем *триста* у којем је *ста* множина од *сто*; према томе и у данашњем *двеста* имамо остатак од старе двојине *две* у средњем роду. Исп. и данас у старијем штокавском говору: *двé мéсте, две лéте, двéсте* и *две места, две лета* и *двеста*. Али већ од XIV в. *два* се почело употребљавати и за средњи род: *два*

године и сл. када су се почели губити облици двојине уз број *два* и почели бивати замењивани множином под утицајем *три, четири*. Доцније је број *два* истиснуо сасвим у овом значењу *две* у већини говора за м. и ср. р.; за ж. р. остало је *двѣ* (двије) и сл.

Три. Из заједничкословенског је добивено *трьѥ* мушки род, *три* за женски и средњи род. Али у нашем језику, свакако још пре историјске епохе (исп. у словеначком језику *trije* за м., *tri* за женски и средњи род, *štirje, štiri*) имамо искључиво *три*; истина, у споменицима находимо: *trie сынове, вси триѥ* и сл., али је готово поуздано да ту имамо утицај црквеног језика. Од XIV в. и у споменицима долази само *три*.

У искључивој употреби *три* за сва три рода имаћемо вероватно утицај овог односа:

	м. р.	ж. р. и ср. р.	
ном. мн.	трьѥ	три	
ак. мн.	три	три	тј. под утицајем

тога што је у средњем и женском роду и у акузативу и номинативу множине *три*, а у мушком роду такође у акузативу множине *три*, добили смо и у ном. мн. у мушком роду такође *три*. У чак. дијалекту имамо тако исто *tri*.

Четири. Стари су облици за м. р. *четыре*, за ж. и ср. *четыри*; и овде се десило оно што и код *три*, тј. у историјско време развитка нашег језика добили смо само *четири*, и то са истих разлога као и код *три*. У чак. споменицима находимо и старо *четыре: четире старци падоше* (Гл. IX, 29), *да су четире месеци* итд. (ib. 30), *до годишћ осамдесет и четире* (ib. 8). У шток. дијал. од XV в. добијамо у *четире -е* покретно (под утицајем покретног *е* код речце *ре-р*), дакле: *четир*, којему се кадшто додаје и *а* покретно од других прилога (*четира лита* и сл.). Исп. *четир ста* Пуц. I 147, *четир дести* Пуц. II 69. Врло често се и после тога времена домеће *е*.

У овом броју: *четири, четире, четира, четир*, нарочито када је ненаглашен (у вези са *десет*), врши се редукција слога *ир*, те добивамо, нарочито од XVI в., у различним говорима: *четр̥и, четр̥е, четр̥* (исп. и данашње књижевно *четр̏дѐсет* добивено свакако од *четирдесет*): *Четр ста лит* – Марулић, *О трии и четр крат нехарни зли сноле* – Златарић, *четра одвише* – Бараковић, *четре ствари потрибује знати* – П. Радовчић. Ово *четр*, које се тако употребљава и у већини савремених говора, развија се у *четер, четери* и сл. у далматинских писаца XVII и XVIII в. При редукцији *и* у *четири* итд. можемо добити и *четри, четре*, без вокалног *р*; али такви облици нису распрострањени много. Напослетку, код чакаваца (у Угарској) имамо и *чтири: На све чтири страни* (Јачке Курелца) и сл.

5–10. *Пет = пѧть; шест = шесть, сѐдам = седмь, sedm̥ > sedьm, ȍсам = осмь, ȍsm̥ > ȍsьm, дѐвет = девѧть, дѐсет = десѧть*: овај последњи имао је у стсл., а свакако и у заједничкословенском, два рода и две промене: ж. р. *десѧть, -ти* – као ж. р. и м. р. у лок. *десѧте*, ном. мн. *десѧте*, ген. мн. *десѧтъ*, инстр. *десѧтъı*.

11–20. Принцип склапања бројева даље од *десет* добивен је из заједничкословенског: *ѥдьнъ на десѧте, дъва на десѧте* – итд. И заиста, до почетка XVI в. у нашим споменицима нису ретки облици таквога типа: *ѥда(н) на десете*

MS 373, *ıєдна на десеше* Пуц. II, 57 и д. Од краја XIV в. находимо те облике и без крајњега *е: два на десеш* и сл. Пуц. II, 35 и сл. Али већ врло рано, свакако пре XV в., почело је нестајати *е* између *с* и *ш* у крајњем слогу, дакле *два на десше* MS 273, 275, 372 и др.; *шесш на десше* MS 389, *осамь на десше* MS 273 и сл. То се извршило због тога што је *десеше* било без акцента: *једаннȁдесеше = једанȁдесше* и сл. или *једанȁдесш, дванȁдесш. У дванȁдесш,* које се већ јавља у XVI веку, један од зубних сугласника испада и то други (дисимилацијом), дакле: *дванȁесш* (пример *ошь дванаесшь айосшола* MS 152 од 1351 није поуздан): *г̑дје беше дваjесш врушак водених* Н. Рањина итд. Наравно, паралелно са *дванаесш* находимо и *дванаесше: И дванаес скалина ки хишро расшави дванаесше живина* М. Ветранић 1, 177 и сл. (али и овде се види да се у то време већ употребљавало и *дванаес(ш)*; нема сумње да је *д* лакше отпадало у *дванадесш*, јер се ту два дентала находе у истом слогу.

Ови облици могу имати још више гласовних облика, за које има потврда у споменицима од XVI в.: *дванаесш*, затим са сажимањем *ае* у *а, дванаjесш* са прелазним і̯ или е̯ између *ае* (исп. *идеал* и идејал у обичном говору); даље у самоме *дванаесш* може *е* прећи у *и* и даље у *ј: дванајсш* које је необично често у чак. дијал.; али га има и у штокавском.

Ови процеси вреде и за све остале бројеве од 11–20, како за шток. тако и за чак. дијалекат. Облик за ср. и ж. р. *dъvěnaest* и сл. губи се од првих времена и у шток. и у чак. дијал.; о промени *дванаесш* у неким другим говорима исп. ниже.

20–100. Првобитни облик је био *дъва десѧши* (= две десетице) који се чува у спом. нашим до XV в.: *Два десеши лишрь сребра да даıємо* MS 278, *два десеши имајући шада лиш* Главинић и др. То *и* на крају почело је врло рано отпадати зато што је према аналогији *десеш : десеши* (редни број) направљено *двадесеш* као прости број. Али у говорима у којима је од *два десеши* добивено, можда под утицајем бројева од 11–19, *два десши* (нарочито у Дубровнику), а то се находи у споменицима нашим већ врло рано, од XV в., то се *и* чува до данас (нпр. у самом Дубровнику), јер се извукло тако испод непосредног утицаја односа *десеш : дѐсēши.* Облик *двадесеш* употребљава се, поуздано, од краја XV в. (у неким споменицима и раније, али не сасвим поуздано); исп. код Марулића I: *сунце одходе двадесеш краш ириде* итд. Када се проширило и на број *двадесеш*, поред чувања броја *десеш* (исп. *двáдесеш = двā дȅсеш* са *два на десеш*), губљење последњег вокала *е*, дакле *двадесш* (или *двадесши*), то се, нарочито у случају са *десш*, почело губити дисимилацијом средње *д: дваесш – Дваесш шисућ људи* М. Croat 217 (1526) и доцније. Интересантно је да се ова дисимилација врши каткад и код облика *двадесеш = дваесеш*, које даље прелази, као што је показано у *dvae̯set* > *dvajset*: *Дваjсеш и иеш леш имијући* (Ф. Главинић). Ови се облици находе у чак. говорима, нарочито истарским. Исп. у чакав. *дваjсеш* које је своје *jсеш* предало *tr(id)eset = tréset* > *trejset*. Исп. још и *дваjесш* са прелазним е̯ = j.

На основу овога разумљиви су и ови облици: *шри десеши, шридесши, шрисеш, шриес; чеширдесши, чешрдесеш, чешресш* и сл. који се јављају у време када и горњи облици за 20.

У бројевима *иедѐсēш, шездѐсēш, седамдѐсēш, осамдѐсēш, деведѐсēш* имамо сложене бројеве: *иешь – десѧшъ*, тј. *иеш десешица*, облици *дѐсēш– десêш*, који се одликују од *дȅсēш* акцентом, показују потпуно јасно да у њима имамо ген.

мн. који се овде сачувао као стари облик *desèt*, исп. у чак. дијал. *pedesét, šezdesét* итд.

Треба нарочито поменути: *шездесет – шест – десет.* Ова узастопна употреба три сибиланта *ш, з, с* и два дентала *д* и *т* учинила је могућним губљење – *зд* – и добивање облика **шеесêт – шêсêт* који дају у нашим говорима правилно *шéсêт* и сл.

100, 1000:

Съто – сто данас је непорменљива именица.

Говорили смо горе о јављању *двѣста* под утицајем правилног *три ста, четири ста* у нашим споменицима већ од XIII в.; а тако исто смо горе говорили о примерима у којима се огледа продужење облика *дъвѣсътѣ*; још морам споменути да се код *чакаваца* (и код *кајкаваца*) други део броја *dvista* или *dvesta* од XVI в., под утицајем простога *sto* јавља у облику *dvisto, tristo. Народ ов раздили се у двисто дили* Ф. Главинић и сл.

И данас у чак. дијал. имамо: *dvīsto, trîsto, pêtsto* и сл. У данашњем књижевном језику место *четири ста*, које се код неких писаца употребљавало још у XVIII в., имамо искључиво *четири стотине*, које се употребљава већ од XVI – XVII века.

Из броја 5, 6, 7, 8 и 9 находио се ген. мн. *сътъ – сâт: деветь сать дукать* MS 504 (1468) или *Да можеш девецат (деветстат* = девецат) *и шесет и девет годишта живјети* В. Андријашевић (*Put* 293) и др. Али данас се употребљава уз бројеве од 500 ген. мн. *стȍтӣнā*, који је већ доста обичан после XVI века; у чак. дијал. имамо и овде *sto* као и у *dvisto* такође и у ранијим споменицима од краја XVI века.

Број 1000 имао је на целом простору нашег језика именичко порекло *tȉsuća*. Сада се та именица чува само по западнијим крајевима, мада је и ту већ потискује именица *хѝљада*, која се у спом. нашим употребљава од XV в. То је грчка реч χιλιάς, ιάδος али је до нас дошла у новогрчком облику χιλιαδα, у изговору, вероватно, већ тада *hilada* (наравно код самих Грка). Она је променљива именица (у чак. *hȉlada* са необичним акцентом; можда зато што је позајмљена од шток. *хѝљада).*

Иако је ова именица променљива, често када се употребљава као број има прилошко *хиљаду: Веће може један зла учинити, нег их хиљаду добра*; *од хиљаду Стојанових друга погинуло четири стотине*; *чекај мене с хиљаду сватова* и сл.

ПРОМЕНА БРОЈЕВА

1. О промени броја *један* горе су дате потребне напомене.

2. О броју *два* такође види напомене које су дате горе. Његова је стара промена гласила:

дъва (м. р.)	дъвѣ (ср. ж. р.)	оба, обѣ
дъвою	ген. лок. за све родове	обою
дъвѣма	дат. инстр. "	обѣма

Као што смо већ раније видели, иако се *дъвѣ* употребљава и за средњи род до почетка XV в., већ у XIII в. облик *оба, два* употребљава се и уз именице средњег рода: ѡба двѣ годиши кога сꙋ свршила MS 397 (XV век) или још раније (види: годища Пуц. II, 35). Доцније се једино тако и употребљава, сем у скамењеним изразима као *двѣста* и сл.

Друга промена у овом правцу јесте продирање *ѣ* и у ген. мн. за све родове према дат. – инстр.: *двѣју, обѣју* према: *двѣма, обѣма.* То се извршило од XV века. Онехьаи двѣю брати MS 570 (1411), зврхоу реченоу двию винограду MS 101 (1466), од двию стариех сусиеда Дубр. збор. итд. Исп. даље правилно: двѣма братѣнцема MS 510 ѡбѣма чельма Пуц. I 18, двѣма мѣдѣницама MS 65.

Како смо сада добили неприродан однос:

два ср. и м. р.	*двѣ* ж. р.
двѣю	
двѣма	

то су се сасвим природно облици *двѣ : двѣю : двѣма* почели осећати као облици ж. р., а према *два* почели су се употребљавати, већ од XVII века, новосаграђени облици *двају, двама.* Исп. код Анчића: цића *двају* његови(х) синова, П. Посиловића: у дружби *двају* разбојника; зашто иђеш *двама* пꙋтовима М. Раднић (395 б) и сл.: или *з двамам кључим.*

Одавде се види порекло и употреба у Вука *двйје, двију, двијема* и *двйма*; Даничић је покушао међутим да васпостави извесне старе облике:

два̂	две̂,
два́ју	две́ју
две́ма	за све родове.

Међутим то васпостављање је само на половину; оно се и без тога није одржало, већ има, уколико се употребљава и мења, у дат. мн. м. р. *а*, а *е* само у ж. р.

Али као што смо говорили у одељку о промени именица, на број: *два, три* и *четири* који и до данашњег дана чувају донекле своју промењивост, преноси се са бројева даље од *пет* – немењање у падежима, које је и данас могућно и све се више шири: ѡдь мога два дѣла MS 532, од два чловјека Н. Рањина, са два каменка MS 380; сь двѣ печи Пуц. II 73. Тада почиње, као што је познато, уз те бројеве стајати именица у множини и показивати на тај начин да се смисао двојине потпуно изгубио: *ѡдь обѣю страна* Пуц. I 147, *двјема старцим* Н. Рањина и сл.

Сасвим је природно што је отада могло стајати место наст. *-ју* и *х* наставак множине у том падежу: *двих поражених* Зоранић, *од двих вил* и сл. И, као што се види и из Зоранићева језика и из далматинских говора, ово је *dvȉh* особина, у главноме, чак. говора.

3–4. Стара је промена ових бројева:

трьѥ три	четꙑре, четꙑри
трьи	четꙑрь
трьмь	четꙑрьмъ
три	четꙑри
трьми	четꙑрьми
трьхъ	четꙑрьхъ

О ном. и ак. *трьѥ, четыре* и *три* и *четири* говорено је напред. Уз број *три* и *четири* стара је употреба множине: *три камене* MS 130, *вѣнци три* MS 498, *три Михоевићи* MS 544 и сл. Ова се конструкција у чак. дијалекту до данас у потпуности сачувала: *trȋ brȁti, trȋ grâdi* – и увек тако; међутим у штокавском дијалекту од XV в. шири се и уз *три и четири* конструкција броја *два: три брата, четири комата* Пуц. II 74, *поглавита три завјета* Градић (Дјев. 119) и сл. По себи се разуме да је на спровођење овог уједначавања утицала конструкција са именицама ж. р. где је **двѣ жѐне и четири жѐне* са множином утицало да се изједначи и поменута конструкција у м. и ср. роду.

У зависним падежима бројеви *три* и *четири* развијали су се слично именицама женског рода на старо *ь* (ĭ): *трехь сꙋдь* м. *три* MS 85, *трех* м. *три мѣсти* MS 256, *ѡдь всѣкь трехь, листовь*, Пуц. II 59, *трехь братѣнаца* Пуц. II 129, 179, *четирем живим* Н. Рањина 179, *четирем кꙋкꙿамьм* MS 356 итд. Слично томе находимо и у чак. споменицима.

Али се развијају и падежи са *и* (од XV в.): *лит трих, трих виков, нас трих, трим чедом, четирима* (MS 248) и сл.

Таквих облика има у чак. дијалекту и данас: *trih, trimi, četirih, četirimi.*

Природно је било да се у штокавском дијалекту, у којем се поред – *i* – развија код придева и заменичко *-ије-*, развије и овде *и -ије-*, те имамо, нарочито од XVI и XVII в.: *са свиехь четириехь страна* Дубр. збор. 27, *овијех четиријех ријечијех* Миклошич, Грам.; *свиемь триема мꙋжемь* Дубр. збор. 40 итд.

Утицај броја *два* и именичке промене преноси се и на све остале падеже промене бројева *три* и *четири*, те имамо: у ген. *трију, четирију* (од XVI в., а у дат. и инструм. *трима, четирима* (опет од XVI в.); по себи се разуме да се *ју* могло употребљавати и у лок. *трију катих* – Вранчић и др. У чак. је било обрнуто томе број *три* и *четири* утичу на број *два: dvȉh, dvȉmi* и сл., што се находи у пуној сагласности са развитком двојине у чак. дијалекту.

Али код ових бројева, као и код броја *два* наравно већ од XV в., находимо и ширење непромењивости њихове: *без четири ꙋнче* MS 479, *ѡд три лѣта* Дубр. збор. 26 и др.

У савременом књижевном језику Караџић је употребљавао промену *три, четири, четирију четирима* само уз именице женског рода. Даничић пак, држећи се оправданости извесне конструкције у прошлости, у народним песмама и сл., сматрао је да се промена оба броја, и *три* и *четири*, може подједнако употребљавати за сва три рода. Међутим, као што је познато, одржало се само Вуково правило из разлога што оно одговара више савременом језичком осећању. Промена *двеју, двема, три, трију* итд. одговара, по гласовима, само именицама женског рода; зато се она само уз њих и почела употребљавати, без обзира на прошлост нашег језика и скамењене облике у народним песмама (исп. *двема, трима анђелом*), а уз м. и ср., и то доста ретко *двају, двама*.

Остали бројеви су били бројне именице иза којих је именица стајала у ген. мн.: *седмь тѫ хлѣбъ, о пѧти хлѣбъ* и сл. Али се у неким словенским језицима почела развијати и уз бројеве, почевши од *пет*, иста конструкција као и уз бројеве *један* до *четири*, тј. ти су се бројеви почели слагати са именицом у падежу: *о пяти хлѣбахъ* у рус. јез., *въ пяти городахъ, съпятю людьми* и сл. У нашем су језику биле могућне обе конструкције. Прва, где се уз број упо-

требљава ген. мн., где је дакле конструкција као уз прилоге, тамо где су бројеви почели прво добивати изглед и значај прилога, довела је до непроменљивости свих бројева више од *чешири*. Другим речима *дванаесш, педесеш* и сл. бројни изрази престали су да се мењају, јер су изгубили везу са променљивим речима већ врло рано – пре писаних споменика наших; и то се распрострло и на *сшо* и на бројеве од *пеш* до *десеш*. Друга, где се промена бројева од *пеш* до *десеш* сачувала, почела се развијати у конструкцију у којој се број слаже са именицом у падежу, само су и бројеви, место облика једнине бројне именице, почели добивати наставке падежа множине (као бројеви *два-чешири*) и имати изглед бројних придева: *пешимь власшеломь* MS 108, *седмим даром* Буд. 33; *седмими пауци, пешими главаши* у XV в., у *осмихь селихь* MS 249 и сл.

Промена такве врсте преноси се каткада и на бројеве веће од 10: *Da se je ukazao Petru i po tom jedanaestimi* N. Ranjina XVI в.; или у XVII и XVIII в.; *Elizeo oraše z dvanajestima volovima* Radnić; *S ovim dvanajestima apostoli*

– дакле, у једном случају имамо пренос особине бројева више од 10 на оне до 10, управо од 5–10, а у другим случајевима обрнуто.

Непроменљивост горњих бројева врло је стара *прѣжде годишшь пешь на десеше* MS 38, *прие седамь лиеша* Дубр. збор. 31б и сл.

Али има остатака и од друге конструкције у једној средњој, компромисној форми: *под пеш на десеше печашими* MS 248, *к седам заповидем* и сл., *са десеш дјевицами* и сл.

У данашњем књижевном и народном језику имамо само продужавање ових особина:

1. Кад се уз бројеве употребљавају само именице, оне стоје у ген. мн.: *у десеш кућа са пеш људи;*

2. Када уз њих стоје придеви или заменице – оне се обично употребљавају у потребном падежу: *Свима дванаесш колена расејаним по свешу – поздравље; к оним двесша људи* и сл.; „не верује девет везирима"; али се данас такве конструкције избегавају и замењују другима;

3. Када је какав непроменљив израз у зависном падежу, употребљава се обично *предлог* за његово обележавање: *од Јована на седам цркава благодаш вам и мир*. Маретић нетачно суди када тврди да би се рекло пре: *измучио се дванаесш пословима* него: *са дванаесш послова.*

II.

РЕДНИ БРОЈЕВИ

Редни бројеви имају облик придева одређеног вида. Иако су они, у ствари, бројни придеви, ипак су изгубили неодређен придевски вид:

пр̏ви, дру̏ги, тре̏ћи, че̏тврти, пе̂ти, ше̂сти, се̂дми, о̂сми, де̏вети, де̏сети, једа̏наести, два́десети, педе̏сети итд.

Није тешко разумети акценат ових бројева: **pr̂v-:*pȓvi, *čȅtvr̄t: *četvȑti, *pêt: *pȇti* итд.; поуздано је *ше̂сти, се̂дми, и о̂сми* образовано према *пе̂ти–пе̂т*; дакле: *ше̂ст:ше̂сти*, даље према њима *се̂дми, о̂сми*, исп. у чакав. правилно *šȇsti*,

sȅdmī, ȍsmī, дȅвēти : дȅвēт, тј. **devȇtī*; према **pedesêt* правилно *pedesȇti* = **пе-десêтй, педȅсēтй* итд. Према дужини претпоследњег слога: *деведȅсēтй, осамдȅсēтй* итд. направљено и *стôтй*, према којему је образовано и *стô*; исп. исти процес у чак. дијалекту: *stótī:stô*, као *devedesêt* и *devedesétī*.

Бројеви више од сто:

двȅстōти	и	двестȍтинити
трӣстōти		тристȍтинити
чȅтирстōти		
пêтстōти итд.		

Код сложених редних бројева само је последњи број редни: 521 – *пêт-стȍтйнā двáдесēт и првй* и увек тако. Од *тȉсућа: тȉсућй, тȉсӯћнй, хȉљада:хȉљадитй.*

III.

ОСТАЛИ БРОЈЕВИ

А) *Збирни бројеви*

Имамо за једнину само средњи род: *двȍје, трȍје, чȅтворо, пȅторо* итд.; за множину имамо све родове: *двȍји, двȍја, двȍје* са променом:

двȍјих
двȍјӣм итд.

Збирни бројеви *двȍје, трȍје, чȅтворо* мењају се: *двȍје, двóга, двóма; четвóрга; четвóрма, трȍје, трóга, трóма.*

Ово мешање двојаких наставака необично је; али ако погледамо развитак њихов, биће нам јасно:

У ген. *двојега, двојга, двога*

дат. лок. *двојему, двојем, двом, двома, двоме.*

Ја бих рекао да је развитак ишао овако: у дат. једн. *dvojemu* = *dvómu, dvôm*; последњи облик према множини добио је и *ма: двóма*; како се ово употребљава и у инстр., тај је облик почео значити и инстр. и лок.: *dvóga* = **dvoi̯egȃ*; *двȍје* се може и не мењати: *оставио је код двȍје деце* и сл.

Употреба. Збирни бројеви једнине (*двоје, троје*, и сл.) употребљавају се:

1. уз збирне именице: *двоје прасади, троје деце* и сл;

2. уз збир различних именица: *нас двоје, четворо љӯдй* (и жене, и људи и деце);

3. прилошки: *нȁчетворо, надвоје* и сл.

Конструкција је уз личне заменице: *нама трóма, вама двóма* и сл. Овде је управо *трóма* апозиција уз *нама*.

Збирни бројеви у множини употребљавају се:

а) уз именице које имају само множину: *двоја врата, троје маказе, десетора кола;*

б) уз именице у множини, кад има неколико група таквих предмета у множини: *троји нудиоци* (= три групе нудилаца), *петоре присталице* (= пет група или врста присталица) и сл.

Када је потребно да се број мења, онда се уз бића мушког рода употребљавају бројне именице: *петорица, шесторица, седморица* и сл.: *дао је петорици ђака то да разраде* и сл. Ова необичност, тј. да се *петорица, двојица* и сл. употребљавају само уз именице мушког рода долази отуда што *двојица* значи првобитно „двоји људи“ = *два човека* тако да је оном *двоји* додано -ца.

Б) *Дистрибутивни и мултипликативни* бројеви нису добили у нашем језику неки специјални развитак. Дистрибутивно *по*, које се употребљава и уз заменице и прилоге (*понеки, понеколико*) употребљава се и уз бројеве; за мултипликативне бројеве употребљавају се или сложени изрази: *једанпут, десет пута, трикрат* (заст.) *дваш, многаш, једа̀ре̄д, два́ре̄д*, који дају прилоге *једа̀нпут-а* и сл. или остају као изрази *десет пу́та̄* или представљају сложене придеве: *двострук, трострук* и сл. Али овде свугде они излазе из граница бројева.

ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ПАДЕЖА

1. У нашем језику има седам падежа, од којих је шест у слободној употреби, а лок. (месни падеж) – употребљава се само уз предлоге.

Када велимо да у нашем језику има седам падежа, ту ми мислимо да је за седам различних облика везано и седам различних синтаксичких функција. Али, као што сам рекао, има само шест слободних падежа и један у вези са предлозима. Питање је сада, које се каткада јавља, да ли имамо у нашем језику ефективно *шест* падежа, а не седам. То би било само онда када би се *локатив* разликовао од *датива* само по предлозима; међутим међу облицима датива и локатива има и формалне разлике (исп. *гра̑ду, : гра́ду, но̏ћи : но̀ћи, бо̏лести : болѐсти* и сл); нарочито је има још много у дијалектима нашим. О једнакости међу извесним падежима (о такозваном синкретизму) исп. ниже.

Било је много покушаја у савременој науци да се употреба речи сведе у извесном падежу на једно, основно значење; али се показало да је то немогуће учинити. Зато и треба савремена одређивања општих значења у падежа схватити као значења која обухватају највећи део специјалних значења која су и данас у употреби, али не као фактички основна значења из којих се са апсолутношћу могу извести сва савремена значења.

Могло би се рећи да су се у току времена развијала падежна значења која су добила ново или друкчије обележавање, тако да су се неке речи са тим значењем сачувале као усамљени, прилошки изрази. Нека су се значења сада опет везала за засебну употребу са глаголима (адвербалну) или са именима (адноминалну), тако да је тешко ухватити првобитно значење те везе. На тај начин данашња општа значења падежа су добивена у току историјског развитка.

2. Било је такође теорија на основу којих је било покушаја да се сви падежи објасне из једног односа. Полазило се од чисто филозофског разматрања да је *реално* мишљење претходило *апстрактном* и да се, према томе, сви падежи морају извести из првобитних реалних значења. Тако је постала *локална* теорија, која значења свих падежа изводи из локалног односа предмета мишљења према глаголској радњи. Та је теорија нашла пуну примену у Ђ. Даничића Српској синтакси (Београд, 1858). Али се видело да и та теорија, као и све остале сличне врсте, не води рачуна о два момента: 1) да је индоевропска синтакса, која се находи у основици словенске синтаксе, па према томе и наше, историјски продукат, да се развила у једном времену историјског развитка заједничког индоевропског језика, па се на њу не може применити теорија која је психолошки тачна, али која се тог *историјског момента* не тиче или не може тицати, пошто она не води рачуна о ономе што је том историјском моменту

претходило; 2) о самим значењима падежа која се не могу свести на локалне односе увек: како да сведемо на то значење инструментал или, на пример, генитив? То се види лепо и код Даничића који је морао, са великом муком, натезати сва различна падежна значења на ова основна локална значења, тако да с те стране његова Синтакса нема велике вредности. Главну вредност у њој представљају примери, сам материјал.

3. Видело се да се сва падежна значења морају одређивати према стварној њиховој функцији. Она стоје у вези или са глаголом, дакле су прилошког карактера, (адвербална значења) или су у вези са именицом, придевом или заменицом, дакле су и адноминалног карактера (нпр. генитив и други падежи уз именице); сем тога падежи се употребљавају и уз прилоге.

Падежна значења имају најопштији карактер када се употребљавају уз глаголе; а уз именице (управо, имена) – значења су многостручнија.

Падежна значења на овој основици у нашем језику одредио је П. П. Ђорђевић у својој расправи; *Прилози за српску синтаксу* I – О падежима без предлога (Гласник Српског ученог друш. 68–69; и засебно, Београд 1889).

4. Иако је Фр. Миклошич израдио Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen., /zweiter Abdruck, Беч 1883), у којој има врло много и врло поучног материјала, иако је проф. Вондрак израдио у својој Vergleichende slavische Grammatik (II Formenlehre und Syntax, Göttingen 1908) и упоредну словенску синтаксу, у ствари, словенске синтаксе немамо. Дајући ниже општа значења падежа, уколико се могу утврдити на основу осталих индоевропских језика и општесловенског језика, ми смо могли дати она општа значења која је општесловенски језик примио, а не онако како их је он изменио и предао засебним словенским језицима, јер то тек има да се утврди.

Када говоримо о тим значењима, треба разликовати:

а) Вокатив који је изван реченице: то је облик за дозивање, којим се скреће пажња некоме на садржај саме реченице, али стварно – то је узвик, нешто што у односе реченичне не улази. Како је тај узвик везан са именом којему се упућује, те образује известан облик од те именице, он је само формално ушао међу облике извесне именице. У ствари, он се може и ничим не разликовати од ном. једнине.

б) Номинатив је средиште радње, њен покретач или њен извор, уопште унутрашњи центар оне глаголске особине која је у глаголу исказана (то је зато и граматички субјекат, подмет у реченици).

в) Акузатив представља номиналну представу коју потпуно обухвата или које се најближе или потпуно тиче глаголска радња.

г) Генитив обележава номиналну представу у кругу, у сфери глаголске радње или представу које се само делимице тиче глаголска радња (тј. која само једним делом својим улази у сферу глаголске радње). Наравно, ово је само једна, као што је речено, адвербална група генитивних значења.

д) Аблатив обележава номиналну представу као тачку, границу и сл. од које глаголска радња полази, од које се она креће.

ђ) Датив представља номиналну представу тако да се глаголска радња врши с обзиром на њу, да се она врши у њену корист. То је падеж учешћа и интересовања.

е) Локатив обележава номиналну представу у чијим се границама глаголска радња врши, у чему нешто находи или врши.

ж) Инструментал обележава номиналну представу којом се или у друштву које се врши глаголска радња.

Из овога се види да је овде набројано више падежних функција него што има падежа у нашем језику. За *аблатив* као засебни падежни облик данас наш језик не зна; али некада је и наш језик имамо засебан наставак за *аблатив*. Десило се да се *аблатив* са гласовне стране изједначио са *генитивом*, па је тако исти наставак добивен и за *аблатив* као и за *генитив*; зато само изгледа да у нашем језику генитив врши функције аблатива. То се извршило прво код именица мушког рода (исп. Хујера, Slov. deklinace jmená, Праг, 1910, стр. 117).

Тај појав у науци, када се више падежа (као нпр. у генитиву – генитив и аблатив) сведу на један, – назива се *синкретизмом.*

Ја сам одмах у почетку говорио о овоме појаву. Било је различних покушаја да се објасни слагање различних падежа у облику, а разилажење у значењима. У нашем језику има тога синкретизма врло много (нпр. у множини дат. – инстр. – локат.); исп. у општесловенском ном. и ак. дв., ген. и лок. дв., дат. и инструм. дв. Али то не значи да је сличност по значењу довела до једнакости ових облика. Ја, напротив, мислим да ни у једном индоевропском језику сличност по значењу (дакле синтаксички елеменат) није довео до једначења извесних падежа, јер ти синтаксички односи стално живе или се распознају. То само значи да за те синтаксичке односе није апсолутно потребно да буду обележени нарочитим морфолошким знацима (исп. да у лат. лок. = инстр. = аблат., у нашем ген. и аблат., у грч. дат., лок. и аблат. итд.). Синкретизам је, по мом уверењу, изван синтаксичких момената.

5. Као што је познато, различни падежи не стоје само уз именице и глаголе, него и уз предлоге, и, као што се обично вели, предлози њима управљају. Међутим ствар о управљању и код једних и код других стоји овако.

Падежна значења морају одговарати значењима глагола (*купити* – предмет, *јести* – партитивни генитив, *кретати се* – циљ итд.) – морају се допуњавати; ту је, дакле, не неко управљање, већ подударање, слагање у значењу. Тако је исто и код падежа именица и предлога: не неко нарочито управљање именица предлозима, већ слагање, у извесном правцу, значења глагола са предлозима и падежним значењем (*к* и дат., *за* и ак., *при* – локатив и сл.).

Ја мислим да нам и данашња употреба предлога показује етапе у развитку те особине. Треба ово претпоставити.

„Ја идем у кућу" не представља ништа друго него стару особину: *ја идем у кућу* (унутра); „ја уђем кућу" показивало би оно стање када се префикс употребљавао испред простог глагола и имао један акценат са њиме; то је било у споредним реченицама у којима се могао употребити перфективни глагол, наравно, у садашњем времену. Када је постало *уђем кућу*, с друге стране, добивено је *ја идем (у) кућу,* тако да се *кућу* схватило као зависно од *у*, јер се иначе слободно *у* није више употребљавало. Према овом *ја идем у кућу* добивено је и *ја уђем у кућу*, са поновљеним предлогом.

У науци покушавају да реше питање, да ли се префикс употребљавао првобитно уз глаголе или уз именице. Ја мислим да нам констатовање тачности једног или другог ништа не даје. Моје је мишљење: да је сваки прилог-префикс имао по неопходности два значења: 1) да се глаголска радња врши у смислу прилога-префикса на објекту ма каквом: *идем преко реке*; 2) да је гла-

голска радња у смислу прилога-префикса извршена, тј. да је значење прилога-префикса потпуно ушло у глагол: *и ја тако пређем реку.*

Први случајеви дају предлоге, други префиксе. Понављање предлога уз сложене глаголе јавило се под утицајем прве категорије.

ЛОКАТИВ

У заједничкословенском језику сам локатив значио је место где се нека радња врши. Како је ово обележавање места било сувише опште природе, дошли су предлози (стари прилози) да то место боље одреде; али како нема општег значења места, него се у сваком засебном случају обележава и засебно место, дошло се до тога да се са лок. увек употребљава какав *предлог* који је специјална модификација места где се нека радња врши и обележава.

Остатак од старога лок. находимо у прилозима у којима имамо општије обележавање каквога односа по месту или по времену.

За место: горе, доле, врху, међу, среди, озади, кромѣ и сл.

За време: зими, лети, оновечери, ономадне, дневи, ноћи, лани и сл.

За начин: зле (= зълѣ), *годѣ, добре* и сл.

Нема сумње да је прилошко значење спасло све ове облике локатива, али, наравно, они немају овде правога локативнога значења.

У другим словенским језицима, нарочито у старословенском, сачувала се, донекле, употреба локатива уз извесне глаголе: *висѣти, коснѫти сѧ, (дръжати сѧ), (ѩти сѧ, вѧзѣти): коснѫ сѧ въскрилии ризъіѥго* лук. 8, 47 и сл. итд. И овде је значење места, само није јасно да ли је овде употреба локатива првобитна. Пошто се у старословенском употребљава локатив уз глаголе који имају префиксе *при, на (въ, за, объ, оу)*, нпр.: *И рана не пристѫпитъ тѣлеси твоѥмь*, – то би се могло мислити да је и на горње просте глаголе, који су по своме значењу блиски овим сложеним, пренесена употреба локатива. А код ових последњих локатив се употребљава под утицајем префикса.

Предлози са локативом

Увек се износи модификација месног значења, место на којем се глаголска радња врши. Када то није случај (исп. о предлогу *по* и *према*), онда има специјалних за то разлога.

а) *На* (лат. *an*, грч. ἀνά, гот. *ana* и сл.) – *место* на којем се што врши; или *место* при којем је што: *Скадар на Бојани* и сл. (Бојана замишљено шире); исп. даље: *на Херцеговини* и сл., *на јутру, на белом дану, на великој зими, на суши, на почетку.*

б) *О* – *место* са којим се што додирује, о чему виси, на што се наслања: *виси о клину, ићи о штапу.*

У пренесеном значењу: *не живи човек о самом хлебу, но о свакој ријечи која излази из уста божијих; свак живи о себи* (о својој снази); исп. у старом јез.: *не сторимо никое безаконие о господину Влъку* (MS 215).

Дакле, у оваквом локативу стајао је првобитно предмет о којем је што висило, затим зависило, којега се што тицало, поводом чега се што радило: *мислити о чему, говорити о чему, чути, знати* и сл.

У другим словенским језицима ово *о* има локално значење *око*: исп. нпр.: *paša stôpa o potoci* „паша иде око потока“ у словеначком; или у нашем старом језику: *да се разбиѥ дрѣво о мооии землѣ* = „око“. Ово се значење у савременом језику сачувало једино у временском значењу („време око којега се нешто дешава“): „о великим празницима“, „о Великој госпођи“ „о Митрову-дне“ (ово је *о* = **оь*, исп. гот. *bi*, инд. *abhi* и сл.).

в) Предлог *по* има двојако значење и двојаку употребу у словенским језицима.

Он значи, прво, *иза* чега се или *после* чега се нешто извршило. Миклошич наводи за наш језик примере као „Један јарац зађе по овцама“; али у том примеру имамо значење *између*, а не *иза*. У нашем се језику ово значење сачувало у темпоралном смислу: *По том прође неколико дана. А када је по вечери било* и сл.

По значи, затим, – пружање по каквоме простору, на којем се место мења, заузима цела површина или само извесне тачке. У другим слов. јез. такво се *по* находи са дат. У нашем језику је преовладало *локално* значење („покрити извесну површину“).

Нпр.: *по свету, иде по планини, находи се по свадбама* и сл. Исп. у стсл.: *по пѣнамъ влъньнъımъ ходитъ.*

У пренесеном значењу *по* значи *начин* (на основу чега, према чему, „како“): *каже му по реду, по срцу, по свом обичају; дошао по гласу, по мирису* и сл.

Овамо долазе и примери: *посла по човеку, по поруци вуци меса не једу* и сл. Исп. Решетара: Jezik primorskih lekcionara Rad XXXVI, 128–129.

г) Међу предлоге са лок. ставља Даничић и предлог *према*, а за њим се поводе и многи други наши граматичари. Он полази од једног чисто акценатског момента: Даничић вели да код именица које имају друкчији акценат у лок. а друкчији у дат. овде находимо акценат лок. (нпр. *гра́ду : гра̂ду, гла́ва* : дат. *гла́ви : гла̂ви*).

Ово је истина, али има велики број именица код којих нема разлике у дат. и лок., и ту не можемо знати који је падеж. Како је, по значењу, *према* двојако, то можемо помислити да имамо посла и са двојаком конструкцијом.

α) *Према* има чисто локално значење: *правац* и место које се одређује *у односу* према некој тачки (за поређење). У првом случају значење је – *дативно*, у другом *генитивно*. И заиста, *према* стоји и са генитивом (исп. код ген.).

β) *Према* значи и *по*: „према сили“, „снази“ и сл. = „по снази“. Тада би се могло употребљавати и са лок. Исп. „Плативши штогођ према кривици“.

д) Предлог *при: место* „код нечег“, „поред нечег“: *соба при земљи, кад су били при вечери, при првом мраку, при животу* и сл.

У пренесеном значењу (не гледајући на то, поред тога и сл.) *при свему томе Турци не смедну ударити* и сл.

ђ) Предлог *въ=у* (исп. старије *вън : унићи* и сл.)

α) Значи простор у чијој се унутрашњости штогод врши: *У свакој кући има дима* и сл.

β) У чему се уопште штогод находи: *док је био у животу, у памети, у здрављу, нашао се у чуду, док су били у разговору* и сл.

γ) Одавде се развија и нијанса значења начина: *у лицу није много налик на Вељка, у струку је танка и висока, кад људи нису у нечем сложни* и сл.

δ) Може се употребити и за време у које се што врши: *у деветом сахату, у јутру, у почетку* и сл.

Лако је разумети да се предлог *у* може употребити када се нешто нечим обухвата: *у момцима лијеп Мујо. – Дао му десет дуката у сребру, у злату. – Нарицање у стиховима. – Мед у саћу. – У свили, у кадиви, у белом, у црном, у капуту* и сл.

Овај се предлог у стсл. употребљавао да обележи *место на којем је* извршена радња после извесног кретања: *положишѧ и въ гробѣ, егда придеши въ царьствии своемь* и сл.

У нашем је језику данас то немогуће, јер уз глаголе кретања стоји акузатив, као крајња тачка тог кретања, као његов циљ.

ИНСТРУМЕНТАЛ

Из најопштијег значења инструментала развила су се два значења која се већ у потпуности могу констатовати у индоевропском језику:

а) Инструментал за заједницу или друштво, *социјатив или комитатив;* и

б) Инструментал *за оруђе* или инструментал у ужем значењу те речи.

Али се не може рећи да су то основна значења овога падежа. Ја бих рекао пре да су ово две крајности, два значења која су се развила из једног основног које је значило: да носилац глаголске радње, праћен извесном представом која може бити стварна, а може бити и апстрактна, врши глаголску радњу. Ти пратилачки услови могу стварно бити у врло различном односу којим се и одређује уже значење њихово. Према томе, ако је тај пратилачки услов – оруђе, онда имамо инструментал оруђа; али он може бити сведен и на просту заједницу. То је социјатив. На тај начин *инструментал* и *социјатив* или *комитатив* само су два реална ужа значења која овај падеж има; али он има и многих других значења која се могу објаснити једино из оних општих пратилачких особина. Таква једна особина може развијати или помагати да се развије известан признак, може га одређивати и сл. Одавде се види како је лако да се тај падеж развије у падеж *узрока*, какве пратилачке особине, која може постати и *стална* итд. Према томе, не треба мислити, ако узмемо *социјатив* и *инструментал*, као типична значења овог падежа, да се сва друга значења морају из њих развити; већ и та два значења и сва друга постала су од старијег општег значења.

А. *Инструментал за заједницу*

Социјатив или комитатив овако је изгледао у другим индоевропским језицима: ст. инд. dēvṓ dēvḗbhir ā́ gamat „бог (са) боговима долази“.

У нашем језику, као што се и одавде види, употребљава се предлог *са*; и заиста се може рећи да се социјатив исказује у нашем језику предлогом *са* (исп. предлоге са инстр.). Истина, Миклошич наводи и овакве примере: „А на постељи млада спи малахним чедом на руци“; или: „Па отолен војском окрените“. Примери ови нису поуздани, јер се „војском“ у другом може разумети као инструментал, а први је могао (као и сви слични) потећи од неправилне употребе инструментала са предлогом и без предлога која се стално шири (чак и у народном језику) под утицајем контакта са талијанским језиком на острвљу, у Далмацији и Хрв. приморју.

Тако исто нису поуздани и случајеви где у социјативу ове врсте именица замењује лице: „Падни раја плачем око мене“. Данас би било могуће једино *с плачем* (у плачу, плачући) исп. *са радошћу* и сл.; овде „плачем“ би се могло разумети као узрок или начин, што би онда значило да имамо посла са инструменталом, а не са социјативом. Исп. у стсл: „чловѣкъ нечистомь доухомь“, што би у нашем језику било немогуће (= човек са нечистим духом).

Значење блиско социјативу, а које се развило у нашем језику јесте – *просекутив*: када се *социјатив* употребљавао уз именице места и времена, тако да он значи *место* којим се врши радња глаголска или *време* за које се она врши: *Момчић иде странчицом; Перо бјежи равном рудиницом* и сл.; *Дневи леже, а ноћу путују; Све ме кори јутром и вечером* и сл.

Под утицајем просекутива образовани су прилози: *широм, дању, зором, махом, истом, другом* и сл.

Има доста случајева у којима је тешко одредити у коју групу какав инструментални облик долази: да ли је ближи социјативу или инструменталу.

огњем дише: „дише избацујући огањ“; „дисање се огњем врши“;

да се муња громом игра = „да се игра муња са громом“; али „да се главама не шалите“ : „по цену главе“;

„кръвь течаше рѣками“ – исп. „поток потече као и пре“ : пратилачке особине;

„стотинама“, „хиљадама“ : пратилачке особине;

„На то изиђе сам собом“
„Био собом јунак“, } како

„растом велики“ (qualitatis), а одавде инструментал за поређење, за начин (*телом* и *душом* здрав); али о свему томе исп. ниже.

Б. *Инструментал за оруђе*

1. Ово је тако генерално значење да се може као оруђе схватити оно што стварно није то, али што се као оруђе схватити може. Исп. *Служи вино златном чашом; Другу војску бритком сабљом сече* и сл.

2. Место да се схвати да радња глаголска обухвата какав предмет, може се замислити да се она тим предметом као средством врши: *Ману крстом на четири стране; Собом маћи = маћи се. Заклех се богом живим* (уз све сличне глаголе). *Дишући претњом и смрћу* и сл.

3. Место да се схвати да *владање* прелази на *земљу*, може се схватити да се оно врши земљом, *помоћу ње : „влада малом Црном Гором“*.

4. Тако се и овде схвата инструментално вршење радње која значи *градити, радити, женити* и сл. *„Чистим ћу те сребром потковати“. „Црна Гора листом уродила“; Када врба грожђем роди. – Хоћаху ме оженит Латинком.* (Тешко се може претпоставити, као што неки чине, да је у овоме социјатив: „сјединити кога с ким“).

У различној вези у реченици представа о средству или оруђу којим се нешто врши може дати значење:

α) мере;

β) узрока;

γ) општије погодбе или односа;

δ) начина.

Такав је инструментал обично у *адноминалној* употреби.

α) За меру или компарацију:

Вишим пасом од свих људи. = Све је коло главом надвисио.

β) За узрок:

Будите задовољни својом платом; Дужан главом; Не брините се душом својом (уколико се тиче душе, због душе).

γ) αα) *Белим рухом богатија; Велики телом, а мален духом* (= у погледу тела)

ββ) *Родом Бугарин; Умом савршен.*

γγ) *Јак духом; Скренути памећу* и сл.

δ) Исп. примере где је на средини значење средства и начина: *Тако ми све пасјом глађу не помрло. Смедерево се слави белим грожђем* и сл. – *Љуби господа Бога свим срцем својим; Пеном запенио; Душом дише; Ником поникоше* и сл. *Сном спавати, Чудом се чуди, Огњем дише, Он ће бити другим Скендербегом.*

Исп. готове прилоге: *силом, грохотом, реком крвца тече* и сл.

Овакбог су порекла и прилози: *братински, женски* и сл. о којима види у одељку о прилозима.

Сасвим је природно што је инструментал у нашем језику нашао нарочиту примену уз трпне глаголе показујући предмет или лице које ту радњу врши. Дакле, овде се разуме лице или предмет као оруђе или средство.

Али у нашем језику све се мање употребљава инструментал када је уз трпне глаголе лице, а и даље се употребљава када се каквим предметом радња врши. Када се лице употребљава уз трпне глаголе, све се више оно схвата као извор глаголске радње, као место одакле потиче она.

Овде ће бити наведени и примери са активиним глаголом, али са *пасивним* значењем; јер су такви глаголи *синтаксички пасивни.*

Стијешњени врагом и ђаволом.

По узећу Хераче Турцима. – Двори моји огњем сагорјели. – До планине снијегом западоше. Сва тамница обасјала сунцем.

У слов. јез. место ном. и ак. уз глаголе *бити, поставити, изабрати, прометнути се* итд. – стоји инструментал, и било је много начина да се тај инструментал објасни.

По моме мишљењу, уосталом и по мишљењу многих других, у томе имамо примену *начина* или *поређење: проврже се човјеком; назвати чиме* = назвати кога.

Ваља имати на уму примере: *Ако гостом дођеш, Поткуј и мене нека бих коњем у гору текла, Да т' поиграм, как' сам ђаком игр'о. Свака је добра девом, но да је видимо невом* и сл. у којима инстр. има значење *поређења, начина* и сл. који се и јављају код глагола који значе промену каквог стања или поређења.

Исп. о томе Јагића, Beiträge zur slav. Syntax (1899, стр. 49–56). Он заједно са Потебњом мисли на „модално значење" овог инструментала, а не на идејно кретање (ideele Bewegung) као Миклошич (стр. 56).

Исп. код њега тачне опсервације о развитку те конструкције у различним словенским језицима.

Да ми се мухом претворити. – Да бисмо се сољу прометнули. – Да сам тобом (као ти, тј. „ти"), *ја бих то друкчије радио. – Цар ти бијах – док ђевојком бијах, Вукашин постане краљем. – Створише те прахом и пепелом. – Учини га дружба старешином.*

Инструментал са предлозима

Има читава група предлога који иду са инструменталом. То су предлози: *над, пред, под, за, међу.*

Сви ти предлози значе место, али место у близини, у непосредном суседству са предметом мишљења; „над" – изнад нечега, али у непосредном суседству итд. Према томе, могло би се претпоставити да је социјативно значење инструментала учинило да се ови предлози употребљавају са њим. Друго би могућно тумачење било значење *односа: над, пред, међу* и сл. које се добива компарацијом, наравно, овде поређењем по месту: *кућом над = над кућом*. Из овога излази да би се код ових предлога морало представити још скорашње придевско-прилошко значење. Мислим да то не би било тешко доказати (исп. *прѣди, въпрѣди* и сл.).

1.

а) *над* означава оно више чега нешто стоји или се нешто врши: *над њима се три облака вију; Над водом је лице огледао.*

У пренесеном значењу: „оно чиме влада ко" – „чиме је над"; „плаче над њим" – наравно, у пренесеном значењу:

Та од Шарца бољег коња нема ни нада мном бољега јунака и сл.

б) *Пред* – место испред којега се нешто врши:

Пред кућама стојећи пјевају. У временском значењу:

Пред свршетком своје владе позове кнезове.

в) *под* – место испод којега се што врши, са доње стране нечега: *Златна круно под небом на земљи.*

У пренесеном значењу: *Ти си под кривицом. – Новци су под интересом. – Ништа под милим богом не зна.*

У оваквом облику стоји погодба: *под тим условима, под том погодбом утврђено је;* каткад и начин (специјалисање услова): *Већ под сиљем окумила кума* итд.

г) *за* – место иза којега се што врши: *За њим иду млади Которани. – Незвану госту место за вратима.*

У пренесеном значењу: *Свагда идите за добрим. – Остану гледајући за њим. – То су јади и твоји и моји: твоји за мном, а моји за тобом* (овде се *за* већ развија у значење *ради* или бар добива ту нијансу). За време: *За тим прође година дана* (= после тога). – *Пуче пушка, за њом друга* ... (после ње).

д) *међу*: значи да се радња врши или да се нешто находи између извесних предмета и сл. *Он је међу нама. – Кућа међу брдима. – Међу собом; међутим* – за време и сл.

2.

Предлог *са* или *с* значи друштво или заједницу и образује *социјатив* или *комитатив* у нашем савременом језику. Према томе, тамо где се комитатив употребљава у другим индоевропским језицима код нас се употребљава инструментал са предлогом *с*.

а) *Ту је мало починуо с војском* и сл. Исп. такође све примере у којима се развија и нијанса поређења: *Они су са нама једнога закона. – Коња са магарцем не ваља поредити* („стављати напоредо").

б) Расположење које кога прати стоји у социјативу са предлогом *с: Они га са свијем срцем приме. – Човек свога сина са највећом жалости закопа и сл.*

в) Просекутив који се (у временском значењу) данас образује мора имати предлог *са: са зором, са временом, са свршетком ове јесени* и сл.

г) Каткада *с* добива аблативно значење, а конструкција му остаје још социјативна: *Раставио сам се са друштвом, разделио се с братом* и сл. Овде имамо скраћено исказивање мисли: *(Бивши) са друштвом* раставио се и сл.

д) Има доста глагола и реченица у којима се може употребити предлог *са*, а могу стајати и без предлога. Нпр.: *Јесу ли с јелом и пићем задовољни* (тј. „имајући јело и пиће" ....) и *јесу ли јелом и пићем задовољни* (тј. „је ли њихово задовољство јелом и пићем створено").

То се исто може посматрати и код глагола: *почети, забављати се, подругивати се, трговати* и сл. Али сваки посебан случај има и своју посебну нијансу: *трговати са стоком* (имати као предмет трговине стоку) и *трговати свињама* (вршити трговину свињама) и сл.

У реченици: „*Што ћу, боже, с проклетом девојком*" – тј. „имајући девојку шта да радим" и сл.

Ово, наравно, није разлог да се греши у употреби предлога *с*, као што се често дешава у савремном књижевном језику, нарочито код писаца западне половине.

ђ) Има и у народним текстовима примера употребе предлога *с* у значењу инструментала, као: *Ја не могох с крилима полетети. – Са сабљама сандук отесаше* и сл.; али се у томе огледа утицај страних језика (нпр. талијанског), који је дошао преко књижевника у Приморју.

АКУЗАТИВ

У акузативу стоји предмет који потпуно обухвата глаголска радња или ствар на коју се најближе и непосредно распростире глаголска радња.

1. Најбоље се значење акузатива види код тзв. *унутрашњег објекта,* и то у ужем смислу речи, тј. када се објекат потпуно обухвата глаголском радњом и када је иста етимолошки реч са глаголом: *век вековати, бој бити, жетву жети, празновати празник* и сл. Али, наравно, може бити овај акузатив и само по значењу: *градити кућу* (зграду), *зидати цркву* и сл.

Овај унутрашњи објекат није прави објекат, јер се објекат већ садржи у самој глаголској основи. То је појачавање етимолошког значења глагола: *век вековати* не значи да је *вековати* прелазни глагол, исто онако као и *живети живот* (код Дучића). Потреба овог појачавања основног (етимолошког) значења јавља се нарочито онда када глагол почиње губити своје етимолошко значење: исп. *бој бити* и сам глагол *бити*.

2. Са овим акузативом стоји у вези акузатив за *простор*, за *време* или за *меру*, јер се ствар у простору, времену или мери сматра као објекат обухваћен глаголом, тако да се одатле уопштава *акузатив* као падеж за *простор*, за *време* и за *меру*.

Исп. *Путују недељу дана. – Оку злата вреди појас. – Раде месец дана* и сл.

Одатле се развило и самостално значење таквог акузатива: *Ону ноћ не ухватише ништа. – Од милине уру сам слушао. – Дукат узе љеба бијелога. – Половину нестало му друштва.*

Овако су постали прилози: *сву ноћ, хиљаду пута* и сл.

Несумњиво је ово ак. ове врсте, потпуно образован и потпуно готов, што се употребљава уз глагол *коштати, стајати* и сл.: *кошта стотину гроша* и сл.

3. *Акузатив спољашњег објекта* јесте веза глагола са случајним предметом: *води коња, пије вино* итд. Употребљава се уз све такозване прелазне глаголе.

Овамо долазе и глаголи: *помоћи, разумети, служити, сметати, саветовати, волети, запасти* и сл., од којих уз неке, наравно са другом нијансом у значењу, може стајати и датив.

Има глагола који кад постану сложени могу постати прелазни (као прости су непрелазни): *одбећи кога* (= напустити), *наћи нешто* и сл.

Овамо долазе и глаголи фактитивни (учинити да нешто буде): *те чардаке ватром сагорите* (учините да ватром изгоре), *рано мене лијегала мајка, вино и старца разигра* итд.

Такви су и глаголи који показују да се радња тиче извесног предмета: *боли ме грло; страх ме је, срам вас било, мрзи ме; сврби ме, пробада ме, брига ме је* и сл.

4. У врло старим епохама нашега језика употребљавао се акузатив уз глаголе што значе *кретање* да обележи циљ тога кретања. Исп. у лат. *ire rus, Romam* (у поље, у Рим); *mittere domum* (послати кући, у кућу) и сл. У општесловенском језику почео је овакав акузатив значити правац кретања (наравно ка извесном циљу), исто онако као што је локатив значио место глаголске радње. Али исто онако као што се опште значење места у лок. ближе одређивало прилозима (доцније предлозима), тако се и *овде циљ кретања обележавао* каквим специфичним *прилогом* који је, употребљавајући се овде са акузативом, добио значење предлога.

На тај је начин дошло да се овај ак. – као и лок. – не употребљава без предлога.

5. Када се два акузатива употребљавају у нашем језику, један је од њих акузатив који припада глаголу у предикату, и он је прави објекат глаголске радње:

Нпр.: *Учини нас цареве свештенике* (или царевим свештеницима). *Поставих те оца многијем народима. – Да га метне вељега везира* и сл. Овде је сасвим обичан случај конгруенције.

Овде би се ак. уз предикат могао исказати и једним глаголом. Али има случајева где је веза ак. са предикатом даља (ту оба ак. припадају предикату и представљају различне објекте који стоје у истом односу према предикату:

Ја ћу вас упитати једну реч. – Учитељ је научио своје ученике неке нове молитве.

Како оба акузатива зависе од истог глагола, то се наравно један објекат може преко глагола находити у вези са другим објектима (исп. горње примере).

6. Ак. објекта (спољашњег или унутрашњег) находи се уз ове изразе сличне по значењу глаголима: *дужан сам, волиј (волијем)* и сл.

7. У поздравима, жељама, заклетвама, проклињањима и сл. употребљава се елиптички акузатив: *сто те стрела! на ти сабљу! Лаку ноћ! Добар вече!* итд.

8. Акузатив у одричним реченицама замењује све више генитив у нашем језику. Исп. код генитива. Употреба генитива код именица мушког рода место акузатива – нема никаквог синтаксичког значења. То је особина морфолошког карактера. У неким се језицима словенским та особина развила и у мн.; код нас тога има само у множини личних заменица; у дијалектима (нпр. у чакавском дијалекту) има тога и код других заменица и код придева.

Акузатив с предлозима

Често се наводе као предлози са ак. они изрази у којима несумњиво немамо правих предлога. Нпр. (исп. Маретића, Грам. и стил., 555): *до вече, у вече*(р), *до трећи дан; Мртав Марко крај бунара био – Од дан до дан нећељицу дана.*

Сви су ти примери узети из Даничићеве Синтаксе (стр. 164), али је Даничићево тумачење изостављено, које је потпуно правилно: да имамо те предлоге и пред падежима кад им осим онога што сами собом значе треба и значење *предлога*. Другим речима, овде су предлози по функцији својој – *прилошки*, као у овим реченицама:

Гди до мало времена, живот сврши. – Брже боље до недељу дана. – До вријеме се држи неко и сл. (Даничић, 159).

Ово се види и из израза *из дан у дан* где је *из* употребљено *уз* дан као и *у* (дан), *уз дан*, дакле прилошки. Према овоме разумљиво је и *од дан до дан* као и *одмах, одавно, од толико времена* и сл. Тако исто *око читав сат* значи „приближно читав сâт“ – *око* има *чисто* прилошко значење. (Исп. *око недељу дана, око месец дана* и сл.); *после годину дана пресахну поток* значи исто што и: „годину дана доцније“. Тако исто и *преко дан, преко ноћ, през дан* има прилошко значење; Исп. *нâ према се = преда се* и сл., што не мора значити да уз неки од тих облика предлог није имао *првобитно* и предлошко значење.

1. *Кроз* (етим. нејасно), у старом језику *сквозѣ, скозѣ, скрозѣ, скроз* као прилог, а *кроз* предлог.

Значи *место куда* се врши кретање или само његов *правац: Прођох кроз једно село. – Ти стрељај кроз прстен јабуку.*

Ово прелази и на предмете; али пут којим се што врши показује обично и начин на који се што врши, или узрок или средство.

Кроз сав језик треба да прође. – Патриотизам се не рађа са човјеком, него се добија кроз науку и одгојење. Или: *Тешко човјеку кроз којега долази саблазан* Мат. 18, 7. Или:

Која ти је голема невоља,
Те си тако у образу бледа,
Ил' кроз браца мога Алил – агу,
Ил' кроз моју остарелу мајку (кроз – због)

Или: *Кроз дете се предаје Турцима.*

Дакле, и овде се задржава значење *ак.*, само што му се додаје спецификација предлогом *кроз*, тј. његовим прилошким значењем.

Скроз нема предлошког значења зато што је изгубило значење *падежно* (правац) и значи само „потпуно".

У Вукову језику наћи ће се покадшто *чрез* у значењу *кроз*; али је то непотребна позајмица из црквеног језика.

2. *Међу*, имајући своје посебно значење („између"), са ак. добива још значење правца: *отишао је међу људе.*

3. *Мимо* значи првобитно *правац* и тада је оправдана употреба ак. (наравно, она има и своје прилошко значење: *поред, паралелно): прођох мимо двор, прођох мимо њу*. Али се из значења *поред* развило значење изузимања, издвајања. *Зашто је код нас мимо остале народе постало оваква мрзост. – Он је неваљао мимо све остале људе* и сл.

Како је код овог *предлога* поред значења правца и значење *додиривања, изузимања*, јасно је да се он употребљава и мора употребљавати све више са аблативним генитивом.

4. *На* има значење оно које и уз лок., само са том разликом што му се ту додаје и ак. значење: *заузимање извесне горње површине као резултат циља кретања;* одавде се види да се ово значење може лако развити у значење *покривање* извесне *површине*, обухватања извесне површине, извесне групе предмета, *изесне мере* и сл.

Наравно, само се један део ових значења находи уз различне глаголе, и у неким од њих није лако доћи до основног значења, које се морало са овим слагати, и које се даље развило у какво сасвим апстрактно значење.

Исп. *на столицу седоше* са *повиче на своју момчад, слути на зло, на добро* (тј. преноси вику, слутњу *на* ...).

На студен се камен наслонила. – На прст натиче. – Хоћу те ставит на муке (тј. на апарат за муке) – *На питање* – одговор (покрива ....). – *На име кога .... – Одбијам на лудост* (тј. стављам ....). – *Исеци месо на комадиће. Да га нижу (бисер) на зелену свилу. Дијете легне по трави на леђа.*

Да полети к својим другама на стражу. – Да ме зове, царе, на предају. – Ко ће се спремати на бој. – Да га да на науке. – Осуде човека на вешала. – Да ми не дође жалост на жалост.

Јасно је из ових примера да *на* може значити и *начин* („на комадиће"): *ко да на вересију; на хиљаде броји блага; продали му кућу на добош, на јагму.*

Често оно значи и *средство*, као у овим примерима: *Не види на једно око. Преде свилу на злашно врешено. – Девојка коју сам ја на сабљу добио.*

Не треба даље објашњавати да су се сви ови примери могли развити из основног значења овога предлога.

Често је обухватање места схваћено врло генерално, тако да се *на* осећа више као предлог за правац до тога места: *уђише на уска враша. – Иди на море и баци удицу. – Ошишао на Цешиње, на вилајеш, на ћабу* и сл.

Када се овако обухвата *време*, онда ак. са *на* значи и меру: *седам йуша на дан сагреши, дајем ши виноград на шри године* и сл.

И *на* се у временском значењу употребљава као и у месном (в. горе): *на йокладе ће доћи, на Лазареву субошу, на шај дан* (исп. *намах, наједанйуш*).

Не треба нарочито истицати да се ак. са *на* овако и адноминално употребљава: *На курјака вика, а лисице месо једу. Лаком хајдук беше на дукаше. Киван сам на њега. На свог оца налик.*

5. *Над*, поред свог основног значења (в. код инструментала), има опште значење правца са ак.: *Йогледа нада се. – Данас нема нада ме јунака* (развија се нијанса поређења).

6. *Низ* (исп. ниже), само у срп., стсл. и буг., значи наниже чега, у месном смислу и смислу правца. – *Па йогледа низ брдо.*

7. *О, об.*

Представљају по пореклу исти предлог (*ов+ъ* и *ов-* исп. ниже одељак о предлозима); али се данас у нашем језику *об* употребљава само за време; док *о* има ширу примену.

Њихово је значење данас двојако: *око нечега и на нешшо*, додирујући што, тако да би се та значења могла развити из заједничког значења: *обухвашајући са две сшране* (око) и *заузимајући обухвашањем* (на), отуда заузимајућу додиром. У инд. *ambhi* и значи „на обема странама“.

а) Значење *на: Обеси йушку о клин. – О земљицу разбио сам главу. – Да ја о вас не огрешим душе.*

б) *Око: Цареви се ошимљу о царсшво. – Завади се мајка и девојка, не о граде, ни о винограде, већ о једну шанану кошуљу.*

в) *Об: Об ноћ греде, а об дан йочива* („обухватајући ....“). *Об зиму мало снијега йада.*

8. *По* – покривање извесног простора, места, границе.

а) Добива и значење циља (за), *сврхе, обухвашања. Цар йо Марка ойравио слуге.*

б) Значење начина и мере (из значења обухватања): *ше сакуйи йо избор свашове. Они не смедну ни йо шшо. Да се йродавало йо мању цену.*

Свака йо себе. – Найосе (може имати и дистрибут. значење).

Напомена. Маретић, поводећи се за Миклошичем, види у овим примерима ак. са *йо: йо វаздан, йо други йуш, йо сву ноћ* и сл. То није тачно, као што је већ Даничић видео, овде је *йо* употребљено *йрилошки.*

9. *Под* има своје специфично значење (види код инструментала) и још значење правца или циља употребљено са ак. Из овога се сва значења, и прилошка и предлошка, овога предлога могу објаснити.

Подметнути чавче под голуба. – Већ он узе под силу дјевојку. – Под морање. – Подједнако. – Потпуно. – Под мотику сејати. – Под ноћ. – Под старост и сл.

10. *Пред* – исто што је речено и за *под*, само, наравно, са његовим специфичним значењем. *Пред кућу, пред зору, пред смрт* и сл.

11. *У* са ак. значи место у нечему којим се какво кретање завршава:

а) *Трчи, мајко, у бијелу кулу. – Идите у село. – Оде у дрва. – Посла зета Милоша Обилића у Латине* (међу).

б) *Кад у зору пјеват почнеш* (исп. кад у зору дођеш) – *У пролеће пребегне опет у Србију.*

Одавде се види да се из оваквих реченица могло развити значење времена, када се оно тачно одређује – (ограничен део, простор у времену).

в) Из оваквих се реченица могло развити значење начина:

Па савија цвеће у китице. – Сено се покупи у навиљке. – Увија се купус у главицу и сл.

Зато има каткада и прави начин:

Ретко сукно што се тка у једну жицу. – Који се за један час могу у прсте избројати. – Сви у једно грло заплакаше. – У једно око слеп. – У једну ногу обувен и сл.

ДАТИВ

Опште значење овога падежа може се одредити овако: да се с обзиром на предмет који је у дативу радња врши, да је њему намењена. То је падеж суделовања, сарадње, интереса. Према томе, он се не налази у тако блиској вези са глаголом као акузатив, он је уопште самосталнији.

1. Он се адвербативно употребљава уз све глаголе који по своме значењу могу имати овакве врсте допуну, тј. лице с обзиром на које се што чини или којем је какав рад намењен:

а) Уз глаголе: *дати, продати, даровати, платити, упутити* и сл. Примери нису потребни.

б) Уз глаголе: *говорити, рећи, казати* и сл.

Исп. ове необичније примере: *здрав болесну не разумије. – Том се свати ништа не сећају. – А нико се јаду не досјети.*

в) Уз глаголе: *заповедати, одолети* и сл. Исп. и ове глаголе необичнијег значења:

Гледај коњу је л' дебела врата, а дјевојци каква јој је мајка. – Молеру се не гледа шта је намоловао, него како је намоловао. – Питајте оцу своједу проштења.

г) Уз глаголе: *помагати, служити, покоравати се, користити, шкодити,411губовати* итд. Исп. овакве примере: – *Да се одмећемо господу. – Да се нећете цару одметнути.*

Уз неке од ових глагола стоји место дат. – акузатив као директни објекат: *помагати, служити* и сл. У ствари, у оба случаја, и у дат. и ак., имамо у извесном правцу објекат глаголске радње, само *служити коме* значи „вршити службу коме“, а *служити кога* = „преносити на кога службу“ (потпомагати).

2. Уз глаголе који значе *кретање, место* или *предмет* према којима се кретање врши, – дативно значење прелази у значење *циља* са којим се *кретање* врши: исп. *ићи, путовати* коме, *слати* коме („те је шаље бијелом Будиму") и сл. Тако исто и *уклонити се* коме, *уступити* коме и сл.

Овде се могу прибројати и глаголи душевног расположења: предмет према којем иде то душевно расположење стоји у дативу: *радовати се чему, чудити се чему, пријати коме, завидети коме* и сл.

Наравно да се овај датив може схватити као датив повода или узрока: *радовати се чему = радовати се због чега.*

3. Сасвим је природно што је на основу горње употребе датив добио и у самосталној употреби значење *користити* ономе што стоји у дативу (dat. commodi) или *штете* (dat. incommodi) или каквог *духовног учешћа* или *намере* (финални датив).

а) *Датив користи и учешћа*: из њега се развио и такозвани *етички* датив.

αα) *dat. commodi, incommodi и учешћа: Чињаху велику радост свој браћи. Око му оку добра не мисли. Свак себи воли.Ваља ми цркви нашљедовати. Не смијемо цркви ударити* („на штету"). *Ко би могао брату кидисати?* („нанети насиље"). *Сиротињо, и богу си тешка. Свакоме хејвала, оста глава ћелава.*

Овде могу бити и два датива: *Који су многима разуму и срцу учинили више штете него користи. Опажали су да им кадшто смета напретку што су Срби.*

ββ) *dat. ethicus: Јеси ли ми здраво путовао? – Јеси ли ми данас у животу?*

б) *Односни или респективни датив: Коме није вијека, није му ни лијека. Нокти су му орати би могао.*

в) *Финални датив: Чему сам се млада удавала?*

4. Уз придеве, који имају значење слично горњим глаголима и изразима, стоји адноминални датив са поменутим значењем: уз *пријатан, сличан, једнак, раван* и сл.

Што је право и богу је драго. Истражујте што је богу угодно. Оцу је сличан главом. Тешко им је.

5. Уз глагол *esse* развија се значење врло блиско посесивном, које се даље и претвара у право посесивно значење. Исп. на пример, ове реченице са глаголом:

Ја сам сунцу рођена сестрица. Свакоме злу смрт је лијек. Вијенац од трња има на глави цар анђелима. Да не би сам остао роб гријеху.

У тим примерима и у многим другим које бисмо могли навести имамо или респективни датив или какво опште дативно значење. Али тај однос у свима тим примерима може да се схвати као однос – посесивни.

Најобичније се находи посесивно значење у реченицама са енклитичком заменицом. *Онај ми је брат који ми је добру рад. Кад му сестри књига дође. Златна су јој крила.*

Има покоји пример и другде таквог датива, али је то мало ређе: *То зачуле богу слуге.* Обично је уз глагол *јесам: Да ми он буде војсци предводитељ, а Турцима скори побједитељ.*

Таквога датива у слободној употреби има у косовско-ресавском говору: *Кућа Пе̏тру Ракитићу. Чи̑ је си̑н? – Па̏влу Ди̑нићу.*

6. *Dativus cum infinitivo* – јесте датив номена у предикату који се одвојио од номена у главној реченици. Исп. факат да се он употребљава махом у безличним реченицама (у којим се ном. у дат. *подразумева).*

У реченицама као „добро је здраву бити" – датив се употребљава место ном. Овакве су реченице некада биле чешће, сада их има све мање. Наравно, са тим дативом не треба мешати реченице у којима је обичан односни или респективни датив: *Да је мени лећи па умрети, ал' да ми је смрти не видети. Је ли како вечерати саму. Но ми не би умријети с миром.*

Ја мислим да се dat. cum infin. овако развио. У реченици *Свакоме приличи добар бити* на основу просте конгруенције развило се „Свакоме приличи добру бити", а одатле „приличи добру бити" и сл. Можда имамо посла и са елипсом заменице (некоме, свакоме и сл.). Исп. прим.: *Боље је и рањену бити него посве убијену. У оно време ласно је бити чудотворцу. То и јест најбољи начин здраву бити.*

Предлози с дативом

Једини је прави предлог са дативом *к* или *ка*. Истина, са дативом се употребљава *близу, против, напротив и унаточ* (нпр.: *Кад је близу Турцима долећео. Близу вам је. Добро вам је. Често је требало сплетке ставити насупрот сплеткама. Што раде унаточ ономе.* Исп. *Кад смо хтели унаточ чинити);* али је њихово значење и њихова употреба више прилошка неголи предлошка, значећи циљ и правац кретања и зависе од значења самога глагола.

1. *К* или *ка* значи обично правац кретања:

Право иде ка Солуну граду. Свака тица своме јату лети.

Ово може значити и просто правац: *К Стамболу је главу обрнуо. Ако имате љубав к своме народу. К томе* – значи додавање у изв. правцу.

2. Када се употребљава уз именице које значе време (тј. „према ком времену"), онда значи приближно у то време, око тог времена: *Кад је било к вечеру, к лету, к јесени.*

У другим словенским језицима значи и *намену: Voda k piti* („за пиће") и сл.

У другим индоевроп. језицима овога предлога нема (у индијском се речца *kát* употребљава уз датив); сматра се да стоји у вези са словенском речцом која се употребљава уз прилоге за место: *овдека, ондекај, тука, тукај* и сл.

ГЕНИТИВ

Опште примедбе

У данашњем генитиву имамо, по облику, стари *генитив* и стари *аблатив*. То се јасно види и по данашњем значењу генитива, и то је јасно и по облику његову.

Генитивни генитив показује, када је у адвербалној употреби, да име у генитиву значи онај круг, ону сферу, која се само додирује (дакле, сасвим делимично обухвата) глаголском радњом. Овај додир развио се у адноминалној употреби у најразноврсније односе међу предметима.

Аблативни генитив показује да се у том облику налази предмет од којега полази глаголска радња. На тај начин, ту имамо локално значење: место одакле се развија каква глаголска радња, место њена извора, почетка итд.

Ма како изгледала различна ова основна значења, има случајева када се заиста генитив и аблатив додирују, нпр.: gen. originis „потицање од неког" – у ствари је, овако схваћен, ген. абл.; али ако га схватимо као „придавање неком претку" – онда је то генитивни генитив.

I. *Генитивни генитив*

1. Генитивне функције генитива у адвербативној употреби:

а) Предмет је делимице обухваћен значењем глагола (ген. парт.).

α) Уз глаголе *јести, пити*, уопште *трошити.*

β) Партитивно уз глаголе *дати, узети, имати* и сл. тј. „бити делимично у поседу чега или учинити кога таквим".

γ) када сами глаголи значе (нарочито својим префиксом) какву меру, тј. опет ограничење, део: *нахранити, напојити, набрати, напунити* и сл.

Партитивно значење могло се развити из значења тицања, делимичног обухватања и сл. значења које ма која именица, употребљена да се њоме ближе одреди друга именица, може имати.

б) Уз глаголе *чути, разумети* и сл. употребљава се у савременом језику обично ак.; ген. се находи када се има на уму или партитивно значење или када се употребљава узвик уз глаголе:

Момци гледају дјевојака.

Овамо долазе и глаголи: *опоменути се, спомињати се, сетити се* (исп. и ниже).

в) Уз глаголе где је партитивно реално значење сасвим природно, јер одговара значењима глагола: *тицати се, дотицати се, држати се, примити се, латити се, хватати се, машати се, дотаћи се, додирнути се, докопати се, досинути се, дочепати се, добавити се, доћи, допасти, запасти* и сл.

Да се овога посла примим. Јер ако му ђе год руке дођем. Кад западох ропства у вијеку.

г) Уз глаголе *тражити, молити, чекати, хтети* и сл., где имамо у самом значењу глагола намеру или циљ, стоји генитив зато што је и уз њих још јаче партитивна нијанса:

Ако ми добра желиш. Чекамо царства небескога.

2. Уз глагол *esse* у нашем језику има двојаког значења генитива.

а) партитивно, подједнако уз глаголе *имати и бити* (исп. горе 1, а, β).

Исп. *Има људи који кад има хљеба нема соли, кад има соли нема хљеба. У сваком житу има кукоља. Кад је масла није брашна. Гдје је дјевојака биће и дјетића. Мене ће бити, а вас неће бити.*

б) Значење *посесивно* које се развило из односа обухватања или тицања извесних лица. Нпр. инд. *áhar dēvā nāmi āsīd rātrir Aśurānām* „дан богова беше, ноћ Азура"; у лат. „*Fortis et constantis est non perturbari in rebus asperis*".

Како се у општесловенском језику свако присвајање исказивало најрадије каквим присвојним придевом, то се ово значење сачувало уз сложене изразе од двеју речи или више који се не могу заменити једним придевом:

Виноград је Љутице Богдана. Ливада је лепе Маре. Ово ј' рука нашега Дамјана.

Али, само се по себи разуме, када је немогуће од какве именице начинити присвојни придев или када је именица сама придевског карактера по пореклу, тада и сам ген. једн. значи припадање.

Молитва је праведнога и сл.

в) Исто онако као што се партитивно значење јавља уз глаголе значења *имати*, тако се исто то значење јавља и уз глаголе *немати, недостајати, губити* и сл.

3. У ген. се употребљава нарочите врсте темпорални генитив: када је време тачно одмерено. Нпр. може се рећи: *тога дана, другога месеца, сваке недеље* и сл., али се не може рећи кад је време неодређено; нпр. *тога времена,* већ једино *у то време.*

Ово и показује да је темпорални генитив првобитно посесивни: *Облаци тога дана били су густи и пуни кише.* Овде *тога дана* зависи од *облаци*; али *тога дана* – значи и време, и као такво може послужити као ближа ознака глагола: *Тога дана били су облаци густи* итд. Сасвим нешто друго имамо: *док Турчина траје* – ту је време у „док траје". *Докле тече сунца и месеца = док је тока сунца и месеца* или *док траје сунца и месеца.*

4. Адноминална употреба представља у многим случајевима примењену на именице адвербијалну употребу.

Ген. парт. подељене целине, одмереног дела уз бројеве више од 4, уз дистрибутивне бројеве, и уопште уз све прилоге и заменице у прил. значењу које значе меру или количину (*много, мало, колико, толико* итд.). Исп. *С ово брата дочекаћу Турке. За то дана.*

Тако се употребљава и уз придеве ове врсте као: *пун, сит, гладан, жедан, жељан, достојан, вредан.* Исп. код глагола:

Ја нијесам ожеднео вина. Колико се брата ужељела.

Нема сумње да се ген. парт. употребљавао првобитно у конструкцијама као: *он хлеба једе (парче), он (много) једе хлеба*, или је при друкчијој зависности речи и у правилном реду речи дало: *он једе много хлеба. Он једе парче хлеба* и сл.

У старом језику нашем имамо ген. парт. у реченицама: *која вас је оно говорила,* тј. „којега дела вас"; или ако се данас тај ген. схвати као ген. аблат., то се ова конструкција употребљава са *од*: „Која је то од вас говорила" – ређе „из"; исп. у староруском: *всѣхъ насъ одинъ человѣкъ; къто тѣхъ* у стсл. Али данас се и у осталим словенским језицима та конструкција схвата аблативно. То је такође једна од додирних тачака аблатива и генитива.

5. Обично се изводи из ген. посесивног уз глагол *esse* општи присвојни генитив који има и општије *значење* припадања и значење припадања у ужем смислу, али то није потребно претпоставити, већ обрнуто, као што смо напред поменули.

– *Љепота младе моме. Мирис рана босиока* и сл. Исп. даље: *Ал' драгога двори затворени. Пред њу шеће Атлагића злато. Љубав бога и оца. На лицу спаситеља који бесмртну славу у себи умањи.*

Овај општи ген. пос. даје *граматички* ген. који показује да се нешто некога тиче, да је у односу са њим, отприлике онако као што се придеви присвојни на *ски* и сл. односе на именицу којој се додају. Образује се од глаголских или апстрактних именица које се приписују коме; стварни однос тих именица према ономе коме се оне приписују може бити најразличније врсте; нпр: *Орање Краљ. Марка* (субјект. ген.). *С договором кућана* (= са кућанима). *Господар мој узима од мене управљање куће* (м. кућом). *Писање приповедака* (ген. објекта).

Није твоје кадити Господу него свештеника (ген. субјекта).

6. *Квалитетски* генит. може се схватити као припадање извесном роду, извесној катеогрији: *човек добра рода. Красна ти си стаса и узраста, бела лица, црних наусница.*

Употребљава се и у другим словенским језицима: стсл.: *чловѣкъ юдинъ добра рода;* руск. *человѣкъ пожилыхъ лѣтъ.*

Ген. материје – може се двојако схватити: као да се *предметом* обухвата *материја* (генит. значење) или као да је предмет *потекао* од нечега (аблат. схватање).

Откуда ти клобук свиле беле. С вјенцем ружа око чела. Исп. и у стсл. *стѣна камене жестокааго*. Руск. *Брови то у Анушки черна соболя.* (исп. *Гране су јој дробнога бисера* и сл.).

Од ових двају могућних схватања овог ген. данас се он све више схвата на други начин и зато се уза њ употребљава предлог *од* (ређе *из*): *Огрлица ј' од сувога злата* (дакле аблативно, gen. oriundi, originis). Опет једна од додирних тачака генитивног генитива са аблативним.

II. *Аблативни генитив*

1. Значи одвајање од нечега, удаљавање од какве тачке, ослобођавање од чега и сл; стоји уз све глаголе тих и сличних значења:

Клонити се чега, махнути се, проћи се, аратосиљати се, бранити се, чувати се, ослобођавати се, требовати, пазити се и сл.

Таква значења глаголима дају често префикси: *из, од, о, у: избавити се, обрећи се, опростити се, уклонити се* и сл.

2. Када се уз глаголе обележава *откуд потиче* значење или садржај глагола, онда се то ставља у *ген. извора* какве радње:

Уз *бојати се, плашити се, срамити се, стидети се, препасти се* (исп. и Предлози са ген.):

Не стиде се цара ни ћесара.

Овако ваља схватити и ген. уз глаголе који значе жалост (тј. извор жалости):

Жалећи својих воденица и Брзе Паланке. Или жалиш миле мајке своје.

Овамо долазе и други случајеви ген. у којима се износи какав афекат, са израженим узвицима или без њих; дакле: *ух, о, да, ах, ну, то, гле* и сл.

Мили боже, чуда великога! Драги боже, жалосна ли дана! Ох бојева донде невиђених! Ал' да видиш чуда великога! Исп. *Ено, Турака!* (ген. афекта).

Како је на тај начин ген. постао падежом *афекта*, то се он употребљава и уз *клетву и заклетву.*

А тако ми срећна пута мога. Није, побре, живота ми мога. Бога ми! Закона ти! Славе ми!

3. Говорено је о генитиву порекла и о томе на који се начин може овакав генитив приписати генитивном, а на који начин аблативном. Ја мислим да се то још, бар до извесне мере, разликује у нашем језику.

Исп. *Он је господскога рода* и *он је од рода господскога.*

Питање је, да ли се ови генитиви могу протумачити аблативно: *Стоји црне земље тутњава. Стаде јека друма и планине. Моје матере стане јаук* и сл., јер би се они могли протумачити као *граматички* генитив који обухвата све падежне односе, па и аблативни, када се нешто неком приписује.

4. У адноминалној употреби стоји уз она значења уз која и уз глаголе:

Жалије му војводе Уроша. Штета тога човека. Све у страху бога великога.

5. Уз компаративе стајао је аблативни генитив означујући *од чега* је нешто *више* или нешто *боље, јаче* и сл.

Љепша сунца, зо́ре и мјесеца (Горски вијенац), *Јашу коња вјетра брже.*

У нашем језику имамо ту употребу *од*, чиме се јасно показује аблативно значење ове конструкције: *бољи од њега* и сл.

III. *Словенска употреба генитива*

1. Каткада се развија *респективни* (односни) генитив који се може објаснити као даљи развитак квалитативног или општег посесивног генитива. *Он је достојне поште–човек: Он је достојан поште. Делија седе браде до појаса.*

2. У балтијско-словенским језицима развила се конструкција употребе ген. уз одрицање глагола у реченици:

Ја му тога никад нећу учинити. Не зна језика. Коње дајте, оружја не дајте. Не утече друга никаквога. Да не падне леда на снијега. Не доходи ловца ни трговца. Нити пуче пушке ни лубарде.

У нашем језику данас при обичном одрицању генитив није обавезан. Чак и код појачаног одрицања није ген. обавезан.

Исп. *Ја му то никада нећу заборавити. Народ димнице као ни бир не броји међу државне даџије.*

Има много претпоставака да се ово објасни. Али нас ниједна у потпуности не задовољава. Има покушаја да се тај генитив објасни партитивно („изузима се ово“), аблативно–одвајањем од чега, веза са чим се пориче, као првобитна конструкција уз „ничьто“ са ген. што је после пренесено и на друге одричне случајеве.

Ми данас не осећамо ниједан од тих падежних односа уз негацију; чак не можемо утврдити ни директну везу са њима. Зато сматрам да ова решења не дају још одговор који би нас могао задовољити.

Иако сматрам да ово питање није још изведено на чистину, ја ћу се зауставити само на његовој принципској страни, која ће показати у исто време у ком правцу треба тражити то решење.

Нема никакве сумње да се у општесловенском језику употребљава увек ген. при негацији; то потврђују сви словенски језици. И данас у њима уколико је негација јача утолико се уз њу исправније употребљава генитив.

Из тога излази, по моме мишљењу, да је у самој негацији било неко значење које је тражило генитив; врло вероватно то је значење аблативног генитива. И већ у општесловенском језику та је употреба постала обавезна синтаксичка конструкција при свакој негацији.

Међутим у новим епохама словенских језика – генитив се ту замењује правим објектом. То значи да је однос негације морао постати друкчији. Ја ћу навести од многих могућности једну. У општесловенском негација се схватала као нешто ближе објекту, тј. одвајање објекта од глагола; а доцније се схватило пре као негација глагола. Ја на овом тумачењу не инсистирам, али мислим да у том правцу или сличном морају поћи нова испитивања.

3. Сада ћемо само још споменути конструкцију замене код бића мушког рода акузатива – генит. једн. О њој је говорено када смо говорили о облицима именица.

Већ из тога факта што се ова конструкција употребљава само код именица мушког рода, јасно је да она није синтаксичког, већ морфолошког карактера.

IV. *Предлози с генитивом*

Видели смо како су разноврсна значења генитива. Сасвим је природно да се са генитивом слажу врло многобројни предлози, и они који су по пореклу предлози, и нарочито они код којих се још види прилошко порекло или у потпуности или само до извесне мере. Зато ћемо овде према природи самих предлога извршити њихово груписање, па ћемо после под сваким од предлога прегледати сва њихова специјална значења.

Није тешко одредити понашање ген. према предлозима. Видели смо да је аблат. значење генитива управо значење места, за које се употребљава предлог. Јасно је да ће генитив стајати уз њих. Затим природно је да се генитив употребљава уз именице (посесивни или какав сличан генитив). Када те именице добију предлошко значење, тј. када остану само са својим значењем односа, а без значења предмета, оне и даље остају са употребом генитива.

Све их можемо поделити на ових пет група:

1. *Са аблативним значењем – тачке од које се врши* нека радња или неко кретање, поређење; из овог се развило значење *тачке* поред које се, у чијој се непосредној близини нешто врши. Дакле и овде је остало у основици аблативно значење односа удаљености, макар и непосредно, према извесној тачки.

Овамо долазе предлози: *од, с, у, до, код, близу, около, мимо:* Затим овамо долазе и сви *предлози* који су се развили од именица.

2. *Са аблативним значењем изузимања, долажења однекуда.* Како и партитивно значење показује део појма који се обухвата глаголском радњом, то је можда понегде и овај партитивни смисао био од значаја за образовање конструкције предлога са генитивом (генитивно значење код предлога).

Овамо долазе: *из* и сви са њим сложени предлози: *испод, испред, иза, између, изнад*; затим: *без*, старије *окром, осим, разма, ван, место.*

3. Опште компаративно значење у најширем значењу те речи, тј, значење у којем се известан предмет ставља у известан однос према другом предмету као резултат извесног поређења.

Овамо, као што је и требало очекивати, долазе прилози који су се постепено развили у предлоге: *йоред, у, до, близу; далеко, ниже, йосле, йре, више, йрошив, йреко, йрема, около, чело, дно, дуж, крај, уочи, месшо, йуш, надомак, сред, йоред, након, врх.*

4. Предлог *за* може стајати са *шемйоралним генишивом*. Тај генитив, као што смо видели, и апсолутно употребљен има то значење (*шога дана, докле шече сунца и месеца).*

5. Узрок: *због, ceћ-a, ради, зарад.*

А. Предлог *од* (стсл. *ошъ* > *од* пред звучним сугласницима, а после и пред вокалима). Употребљава се при *одвајању, одмицању*, означавању одакле што потиче, уз све глаголе и сличне изразе који то значење имају: *Расшавиш' ћу сламу од шенице. Када се йробуди од сна. Они су се одучили од йољскога рада. Одмах их од губе очисше. Од госйође чашу йрихвашио. Они су били у великом сшраху од Турака. Да су два човека врло различна један од другога. Пожњели су йшеницу од јушра до мрака. Једно беше од Прилийа Марко.* Овде вреди нарочито истаћи да се предлог *од* употребљава уз многе глаголе уз које се, у поменутом значењу, употребљава и генитив без икаквог предлога. Такви су глаголи: *ослободиши, сачуваши, йроћи се, осшануши се, одрећи се, одмешнуши се, йлашиши се, йрейануши се, сшидеши се* и сл.

Уз предлог *од* употребљава се именица која је извор чему, узрок чега или почетак чега, дакле, опет у аблативном значењу: *Од мене си научио све шшо знаш. Турци се од йуцњаве и од вике смешу. Почевши од свекра и свекрве свима назове добро јушро* и сл.

Под утицајем ове обичне аблативне конструкције развила се употреба генитива у значењу материје од које је што начињено: *Гривна је од злаша и од сребра; куће су обично све од дрвеша* и сл.

Са предлогом *од* образује се данас у нашем језику *шрйна* или *йасивна* конструкција, јер се именица са тим предлогом сматра као извор глаголске радње. Пасивна се конструкција уопште доста ретко употребљава у нашем народном језику. Али је ипак има у извесној мери. Уосталом има много реченица које су по значењу врло близу пасивним глаголима и које имају такође овакву употребу поменутог предлога (исп. примере код Даничића, Срп. синтакса 226–230). Исп. *Шшо је шеби од бога зайовјеђено. Пошшован од свога народа. Будући изједен од црви.*

Pridobita j' svaka sama
Ne od protivne sile i snage
Nu od istoga svoga srama (Gund. Osm. 9, 120)

Сличне конструкције у којима се показује извор чега: *Свака шица од свог кљуна гине. Живе од мора*, тј. од путовања и трговања по мору.

Предлог *од* стоји уз компаратив и замењује конструкцијом *од* са ген. старију конструкцију самог генитива. Како смо видели да је овде аблат. ген., то, како се у њему још чувало аблат. значење, морао је доћи предлог *од*. Данас је то готово у искључивој употреби: *Јаче село од свашова. Слађи је шећер од меда.* У употреби *од* уз суперлатив (нпр. *најнесрећнији сам од свих људи, најбољи је од свих*) – имамо у *од* значење изузимања, издвајања које је такође једно од главних аблативних значења (исп. предлог *из*).

Видели смо да се *од* употребљава уз генитив *машерије: йрсшен од злаша.* Пошто сама материја значи и каквоћу, то се природно ово *од* почело све више

употребљавати у значењу својства, мере, ако је мера какво својство, или уопште у значењу квалитета или начина. Наравно да се данас употребљава и сам генитив у таквом значењу.

Исп.: *Нит' сам млада ни одвеће стара, већем мома од најљепшег доба. Москови су од боја јунаци. Довија се од сваке руке. Тад ја бијах од седам година. Казан од сто литара.*

Има овакве употребе генитива и још у неким другим случајевима, али је вероватно да је ту туђинског порекла, уз посесивни генитив: *господар од куће; цар од оне земље. Ој Лазаре, од Србије главо* и сл. (исп. *употребу предлога di у талијанском језику*); у примерима као *књига од божанства, гласови од мира* (опет исп. употребу страног *di, von, de, du* и сл.).

Али од ових примера треба одвајати све друге у којима се *од* развило на нашем земљишту и представља особину наше синтаксе. Такво је *од* уз парт. ген.; нпр.: *од божићне сламе гдјекоји носе на њиве; све се тице наситише од меса њихова* и сл. Вероватно се ова парт. употреба предл. *од* развила уз глаголе као *откинути комад (од) стене* или *узети од киле 50 грама* и сл.

Иначе у другим примерима који се наводе имамо увек друге врсте употребу *од: А красну је пјесму започео од свих наших бољих и старијих* (меша се са глаголима који значе почетак); *зависити од кога; лек од куге; трава од урока, која се од срдобоље једе, казати од прилике* (за начин и сл.).

Б. Предлог *с (са)* има социјативно значење: али каткада може имати у нашем језику и дисјунктивно значење, значење *растављања, одвајања.* Исп. *ја сам се са њом састао и ја сам се с њим растао*, тј. *растао сам се од њега.*

Већ у општесловенском језику предлог *с* добио је значење одвајања од извесног места, од извесне тачке, дакле чисто аблативно значење, и то са значењем места.

Предлог *с* са аблативним и свима другим значењима која из тога излазе нарочито је развијен у нашем језику. У другим словенским језицима мало га има.

Значење места: *сиђох с неба; Ал' повика са града Латинче; стану се с коња разговарати* и сл.

Значење начина: *с драге воље, не би згорега било* и сл. Нема сумње да се ово значење и могло развити из меснога значења: *ђаво с једне стране бијел као овца; храни мајка девет милих сина, све с преслице и с деснице руке* и сл. Сви ови примери имају значење и места и начина, тако да се на основу њих и сличних могло развити и самостално значење *начина.*

Али је још обичније и распрострањеније узрочно значење: *Ја ћу с тебе изгубити главу; са тога разлога* или *са тих разлога* (исп. *стога); ал' ми није са снијега зима, већ је мени с моје мајке зима.*

Појмљиво је овде ово значење, исп. *одатле, отуда* и сл. = *стога, због тога* и сл. Како се нека радња креће однекуда, полази са неке тачке, онда се то може јавити и као не само њен почетак него и њен извор, њен узрок. Развитак узрочног значења из аблативног тако је исто природан као и развитак онога што по времену претходи у узрочно значење. Овде је то исто само по месту.

В. Предлог *у*. Тај предлог не треба мешати са предлогом *у* који стоји са ак. или лок., јер је то друго *у* постало од *въ* и у чак. и кајк. дијалекту и чува се као *v*, док се први предлог и тамо употребљава као *у*. У нашем језику овај предлог са ген. све се мање употребљава и све га више потискују други слични предлози.

Прво му је значење *код*: *Турци у Марка на слави; тамнов'о сам у Задру бијелу у онога Задранина бана* и сл.

Вероватно се првобитно ово значење огледа и у конструкцији са глаголима *желети, молити, просити, тражити, наћи, куповати, узети, отети* и сл. Наравно, морамо узети да се употребљавао код глагола као *куповати у кога* (= код кога) и сл., па тек после и код глагола *отети у кога* и сл., који имају изразитије аблативно значење.

Кад се нешто находило „код" некога, оно му је често и припадало, и тако је предлог *у* почео добивати и чисто посесивно значење. Исп. прелазне типове реченица: *У кога погача, у тога и нож* („ко има погачу, има и нож"); *Марко, сине, једини у мајке* (једини који је код мајке, једини којег мајка има) и сл.

Тако имамо: *У цара Тројана козје уши; У Милице дуге трепавице* и сл.

Г. Предлог *до*. Стоји такође са аблативним генитивом јер значи „близу", дакле има извесно компаративно значење.

Значење *до* може се развити у различитим правцима.

а) Основно значење *usque ad*: *Док дотера цара до дувара; да га отпратим до гроба; отегао се до неба; догорео луч до ноката; висока јела до неба* и сл.

И ово се *до* може употребљавати уз глаголе: *дохватити се, дотаћи се, тицати се* и сл. уз које може стајати и сам аблативни генитив. Нпр.: *дохвативши се уха његова, исцијели га; да се не дотакне до њих* и сл.

б) У пренесеном значењу: *стоји до тебе* (тебе се тиче) и сл.; *до душе; до бога и до моје душе* и сл.

Када се обрати пажња на однос предмета према радњи, може се добити значење *око*: „до петнаест дана" = „око 15 дана", „до две – три речи" = око ....; „домало времена" и сл.

Када се обрати пажња на то да глаголска радња долази до каквог предмета не обухватајући га, онда *до* почиње добивати значење *осим: Све се мења до божје воље; бојиш ли се још кога до бога* и сл.

Како у оваквим реченицама до значи „осим", то се оно употребљава и као прилог „осим", иако је само предлог по пореклу: *Нико не зна сина до отац, нити оца ко зна до син.*

Д. *Код* – Постао је од предлога *конь* (испор. *конац, почьн-ж* и сл.) који има значење „у непосредној близини", „у", „близу" са ознаком непосредности. Тако се то *конь* употребљавало до XVIII века, али већ у XIV в. (можда и раније) јавља се *код* у којем се под утицајем *под, пред, над* и сл. сугласником *д* замењује *н* (првобитно можда тамо где је *н* редуцирано: испред *к* и *г: кон куће = ко куће* и сл.). Задржало се и до данас у облику *након*, само са особитим значењем (исп. ниже).

Из основног значења: *код – кон – покрај, поред* имамо значење и извесног припадања: оно што је у некога, нечијој близини – то је и његово. С друге стране, ако нешто не бива такво и поред тога што је у нечијој близини, онда *код – кон* има значење: *поред*, тј. *осим*, не гледајући на близину нечега и сл. Најзад, *крај* нечега, када има тако опште значење као *кон*, може значити: *иза* (након), ако се додирује са друге стране предмета. Према томе имамо ова значења:

а) *крај, око* и сл., *до* и сл.;

б) *у некога* (у значењу припадања);

в) *изван* у значењу „сврх", „поред", „док има" и сл.;

г) *иза* (после).

а) *крај, око, уз, непосредно до* и сл. Нпр. *На дални поуть коньниве. Поусти моу крьвь вь лѣвноую роукоу конь малога прьста.*

Код мора сам кулу учинио. Те код цара на диван изађе.

б) Бити у вези са неким, по припадању, у њему и сл.: *Код Марка су три ћемера блага. Код двора је Краљевићу Марко* (тј. у двору). *Ко рат жели, код куће га имао. Код свакога манастира има по неколико ђака* (у сваком манастиру).

Кад сам била код мајке девојка. Нашавши га у једном селу код попа у најму. Код мене је књигу проучио и сл. *Ако је код паше у милости, онда га и Турци сви поштују и боје га се. Код народа немају правога поверења.*

в) Присуство чега, напоредна егзистенција чега, констатовање чега и радње, извршавање радње и са присуством чега, тј. и поред присуства чега итд.

Шта ће мени ришњански мачеви та код моје сабље шамлијанке Вук 3, 70.

Што би беже у ахару спав'о код својијех двора бијелијех. Пѣв. Симе Милутиновића, 59. *Венчавају бегунице жене код живијех њиховијех првијех мужева* Г. Зелић.

Код мојијех пет стотина кмета. – Сад ја кмета немам ни једнога Вук 3, 32. *Код толика газдашага мога нисам кадар ни девојке наћи.* Вук 1, 766.

Као што се одавде види, из предњега значења изводи се и ово: „и ако имам", „и поред тога што бих могао имати" и сл.

г) У значењу „иза", „после" имамо у употреби у старом језику *конь* и *наконь; код* се употребљава само у горњим значењима, а у овоме – не.

Да не има диела ни за мене ни конь мене. Другомоу пришьдшоумоу кь вамь кнезоу, конь тога кнеза.

Остави га наком (= након) *себе да царује.* Ово *након* има и у *материјалном* месном значењу „иза": *Након њих су тврде чете. Које су боље молитве након овијех* (у врем. значењу).

У другим језицима имамо поред *конь* и *коньць* у истом значењу; у слов: *konec vasi stoji bêla hišica* и сл.

ђ) *Близу* – има своје основно значење са аблативним генитивом: исп. у савр. јез. *близу куће, села* итд. Овако се употребљавало и *ближе:*

Тица што се више диже \\ То је свога града ближе; \\ Тако човек што је ниже \\ То је свога дома ближе. В. Дошен. Ажд. 17.

У савременом језику са *ближе* стоје друге конструкције.

Е. *Око* (од *околь = окоо*) ређе прилог *около (коло*, исп. прилоге *наоколо, унаоколо* итд.).

Има значење прилога *о* и *об* које све више потискује и са којима чини често сложене предлоге.

Показује да је предмет нечим *опкољен*, да се унаоколо око њега нешто врши, у његовој близини. Посматран са тачке гледишта предмета којим се врши опкољавање, он значи да се до самог предмета, у сам предмет није дошло, ни у близину његову. Зато „око" у временском смислу – значи, приближно, „нешто мање", „отприлике"; то исто значи и кад се што мери, дакле „око пет ока" и сл.

Првобитно материјално значење у извесним реченицама прелази у значење узрока због чега је нешто настало. Нпр. „*Свадили се врапци око туђе*

прохе" – значи и материјално око чега су се свадили и узрок због којега су се свадили; зато „око" или „около" може значити и само узрок.

Примери за сва значења: 1) *Поћера их око винограда; Руке склопи брату око врата* и сл.; 2) *Дошао око заранака; Кад је доба око ручка било; Камен око дванаест педи у висину* и сл.; *Једно Грче око 22 године;* 3) *Лебди око њега као мати око ђетета; Трудио се око свога побра; Није право да се ви око мене бијете; О мало се браћа завадише \\ Да око шта веће ни око шта \\ око врана коња и сокола* Вук 2, 98.

Ж. Предлог *мимо*, као што је показано, употребљава се са ак. за *правац*; али како *мимо* значи и *поред*, то онда када у њему преовлађује то значење (исто као и *поред, дуж, уздуж, око, у* итд.) може се употребити и са ген. Исп. примере из Даничићеве Синтаксе: *Када буде аги мимо двора* Вук 3, 80.

Кад прођоше свати мимо двора Вук 1, 342. *Када сам мимо истијех прошао био* Г. Зелић. „Мимо", као што и треба очекивати, развило је, на основу свога значења *поред*, и значење осим и са тим се значењем (исп. *ван, изван, осим, сем* и сл.) такође употребљава: *Кои би уступио са својега места и побегао мимо дружине назад* Грлица 1; 60.

Ја сам се и на овом предлогу и његовој употреби задржао толико због тога што се у савременом језику „мимо" употребљава врло често у оба горња значења са ген. Међутим то школска граматика сасвим безразложно одбија. Јер она се поводи за Даничићевим аргументом да је овде мешавина падежа (ген. и ак.) код живих бића довела до употребе „мимо" са ген.; међутим за нас је јасно да су до тога довела значења предлога „мимо" када су више *аблативног* карактера неголи акузативног. У споменицима нашим ген. поред ак. находимо већ од XVI в. Акад. Рјечник бележи примере са ген. из хрв. спом., Кнежевића, Канижлића, Зелића, Љубише и др. И у другим слов. језицима има употребе оба падежа (са истих разлога) уз „мимо" (нпр. у руск. *помимо того* и сл. увек са ген.; или: *прошелъ мимо садика* итд.).

3. *Чело, врх, уочи, дно, сред, место.*

а) *Чело* (исп. *прочеље*) добило је значење *врх, више, место врх нечега*, тако да ген. уз *чело* стоји као ген. адноминални; обично се употребљава уз *глава* и *нога. Невјеста му стоји чело главе.* Исп. *Соубогица трьгь, и мега моу на млакоу кодь Мораве, су челониве Радоеве* и сл. Исп. још: *Турише га у чело трпезе, ...оу горње чело Горачева...* – где се још сачувало горње значење именице *чело*.

б) Исто то вреди и за предлог *врх* који се у нашем језику употребљава врло често као сложени предлог: *доврх, наврх, поврх, сврх (саврх), уврх.* У свима се случајевима употребљава ген. уз ове предлоге што показује *адноминалну* употребу падежа.

Исп. првобитно: *града врьхоу горы стоѭшта* у стсл. где *врьхоу* представља стари *локатив*: „на врху" = *врьхоу*. Још онда када се лок. могао употребљавати апсолутно у нашем језику, без предлога, *врху* је добило значење *прилога* „на горњој површини" (исп. *горе, доле*), а ген. именице који се уза њ употребљавао претворио га је *у предлог*, тако да смо ту добили врло стару употребу: ја мислим да је *врьхъ* у значењу ак. („ставио је врх стуба плочу") – добило такође значење прилога – предлога унутрашњом променом значења, исто онако као и изразу *уврх, наврх*; старо *сврху* (исп. руско *сверху*) изменило се доцније у *сврх* исто онако као што је *врх* заменило и старо *врху*.

Место непосредно над предметом: *Три кавада један врх другога. Сад врх сабље круна виси, сад врх круне сабља пада* Гундулић. *Боеће се да такове клетви и роте не падну врхоу нась и нашихь послѣднихь.*

„Одно пете доврх главе". „Наврх софре громовник Илија". „Огрну га коластом хаздијом саврх главе до зелене траве". У преносном значењу „сврх нечега" значи „осим онога што је испод тога", „осим нечега", дакле додавање још нечега: *И сврх свега учини и то те затвори Јована у тамницу* Лук. 3, 20.

Ово ј' име, врху кога
Нејма другог ниједнога. Кнежевић.

Бити „више кога", „изнад кога" значи бити бољи од кога, бити јачи од кога; тако да „врху" добива значење компаративно (против кога).

Твое свето царство да ни помага врьхь их (узети); исп. такође: *Но да муци враха главе дође* – П. Петровић-Његош.

У реченицама као „стоји сврху себе", у којима глагол добива значење „пазити", имамо чисто семазиолошки развитак глагола.

Наравно да се реч *врх* може употребљавати мимо све ово и као именица: *Вила лети по врху планине.* Вук 2, 38.

в) *Уочи* значи „непосредно пред" – у временском значењу: *Као уочи смрти. Уочи Бадњега днева. Једно јутро уочи нећеље.* Вук 2, 84.

Рећи некоме „*у очи*" значи *пред њим*, у његовом присуству, у његовој близини. Овде је то „пред" добило временско значење.

г) *Дно*. Исто оно што вреди за *врху : врх* вреди и за *дну : дно*, са том разликом што се *дно* чешће употребљава него *дну*. За последње испоредити: *Nikad sunce izdnu mora zlatim vlasom ne izide.*

Иначе се *дно* употребљава и у том облику и сложено са различним предлозима.

Исп.: „Ну ко свиетли зрак *дно* мора
И дан биели сунце угаси" – Гундулић.

Затим „додно нога", „додно хаљине", „издно мора", „надно Крбаве", „одно Гарча додно Лисца" Његош, – „подно баре", „садно Чева", „удно мора".

Како постоји и засебна реч *дно*, то се у ове сложенице уносе каткада и падежни наставци, иако је она део прилога, непроменљиве речи: „надну косе", „надну села", „подну софре" итд.

д) *Сред*. И ту је употреба генитива адноминална. Имамо *срѣдь* ак. и *срѣди* лок. или од *срѣда : срѣдѣ*. Ове су речи постале предлози, а ген. је адноминалан који се задржава и кад је именица постала (преко прилога) предлог. Како је некада *срѣдѣ : срѣди* значило локатив, а *срѣдь* ак., то и данас имамо локативно и ак. значење уз *сред* са употребом ген. као грам. конструкције.

Расло дрво сред раја.

Поставихомь ѥ срѣдѣ црькве.

Кросред турске војске, „насред горе", „посред поља", „усред поља" и сл.

Наравно да ови предлози могу имати и временско значење:

Већ јасика трепетала.

Усред љета и без вјетра. Вук I, 197.

И. *Из*. Са овим падежом показује место одакле што потиче или одакле се глаголска радња врши. Нпр.: *Да избавим тебе из тамнице. Оженио се из Црне*

Горе. Просу семе из вреће. И потече вода из камена. Да протера јарца из оваца.

Наравно, када су именице различне врсте, ово значење може прећи уопште у значење *почетка, тачке* од које се глаголска радња врши итд. Нпр.: *Сад ће слуга из лова ми доћи.* Исп. прилоге *изблиза, издалека. Као из књиге. Из почетка. Попуцују руке из рамена.* Сасвим је природно што ово значење добива и временску нијансу: *изјутра, израна, измала, измалена,* и сл.

Ово значење, које показује откуда што бива, може показивати и од чега је што, од чега се може начинити (овде се овај предлог блиско додирује са предлогом *од*).

Из свакога пања не може се светац истесати. Из једнога дрвета икона и лопата. Мене створи из ничега (исп. од ничега).

У дијалектима, као нпр. у Црној Гори, говори се *из* м. *од: Донеси из Јована сјекиру* (= од) и сл.

По себи се разуме да се ово значење могло развити у значењу *начина*: јер када је нешто од нечега или из нечега, онда значи да се може питати и „*како је*".

Из шале смо одавде лећели. Они из зависти и пакости рецензирају. Ја ово чиним из љубави к вашем народу.

Каткада се јавља и узрочна нијанса, с почетка непотпуна, а после и пунија: *Људи код нас из обичаја иду у цркву. Из узрока који би се ласно могли оправдати сами довољно не познају оно у чему су дужни друге упућивати* – Вук.

Када предлог *из* чини део каквог сложеног предлога: *између, изнад, испред, иза* (= из – за), *испод*, то *из* даје целокупном изразу првобитно аблативно значење или, другим речима, ти други делови сложеног израза уносе само извесну нијансу у предлог из:

Кућа између брда, један између многих, дође из – за куће = дође иза куће. Тако је било, вероватно, првобитно значење и *испред, испод, изнад*. Али данас од тога старог односа остао је само генитив именице, иначе им је значење као и предлога без *из*, само што се ови сложени предлози употребљавају најчешће када израз има аблативну или партитивну нијансу.

Исп.: *Она се између народа некако украде* (са аблативном нијансом); али: *Изнад цркве поље притискоше* – без те нијансе. Или: *Донеси ми воде иза горе* – са аблативном нијансом и: *Кад су били малко иза града* – без те нијансе.

Можда би се могло претпоставити да су *између* и *иза*, који имају и једно и друго значење, и изазвали образовање *испод* и *изнад* према односу *међу : између, за : иза* у значењу без аблативне нијансе. Али није тешко претпоставити и код ових сложених предлога ону нијансу у значењу као и код *између*; само што је она *изнад, испод* ређа или теже се распознаје.

Иза када стоји после извесних именица може значити *после, након: иза кише сунце; Јер је Марко иза сна зловољан* и сл. Отуда и *иза* тога (= после тога) и сл.

Ј. *Без, осим, окром, разма, ван.*

а) *Без.* Врло је стар облик (није поуздано да ли се у нашем *беушити* огледа облик **be*, исп. у лит. *be* који би се сводио на старо **bez*) и значио је (нпр. у инд. јез.) некад ''*изван*''; од тога се развило значење, наравно, опет аблативно *без*, бити чега лишен, удаљен од чега. Нпр.: *Два без душе, трећи без главе* и сл.

б) *Осим*. Порекло му је нејасно. Из старога језика познато у више облика. У стсл. *свѣне*, у нашем језику *свѣне* и *свѣнь* (можда две засебне прилошке форме). У стсл. се употребљава и као прилог и предлог. За прво значење исп. *свѣне отъ вьсакого чловѣка* (Миклошич). У нашем језику имамо од *свѣн : сјен = сјем = сем* у ек. гов.; а поред *освѣн(е)* (можда према *кромѣ* : окромѣ) добивено је *освин* > *освим* можда се *и* у старом облику према ѣ (пред лабијалним сугласницима, које је добило велику распрострањеност у свима дијалектима.

Употребљава се и данас још доста често у нашем језику у прилошком значењу: *У двору му нигђе никог нема, осим болан слуга Миловане* Н. пј. 2, 31. *Сваком поруга осим дјевојци* – Караџић. *Да се нема чим другим опасати осим ликом* – Караџић.

Као предлог има два значења: а) једно које је сасвим обично и значи изузимање и б) које је нешто ређе и значи „изван“ у чисто материјалном значењу. Несумњиво је и прво постало од овога другога.

α) *Вода све опере освем гријеха*. Посл. *Нико није благ осим (сем) једнога бога* – Караџић.

Нисам више ни имао друга

Осим бога и себе једнога. Н. пј. 3, 21.

β) *Ако ли се обрѣте златарь освимь града оу коемь селоу* – Душан. Зак.

Као да наш језик осим свију језика на овом свијету никаквих правила нема – Караџић.

в) *Окром*. Наш језик је примио *кромѣ, кром, окром* као готов прилог – предлог. Вероватно је постао од именице *kroma* (крај) у општесловенском језику: *kromѣ* „на крају“, изван (Ак. Рјечн.). Све се мање употребљава, сем у изразима као *окром шале* = „без шале“. Иначе *кромѣ*, у нашем језику *кром*, значи и *изван*, и *без*, и *осим*. У стсл. је значио *изван* („далеко“) и *без*.

Да никога украј мене не би.

Кром горице, камења и ноћи – Б. Радичевић.

О бывшеи кромѣ брани побѣдѣ – Доментијан.

С Молером је ту био кроме осталијех знатнијех Српчића и поп Сава – С. Милутиновић: Ист. Срб.

Употребљава се и као *свеза*.

г) *Разма*. По етимологији налази се у вези са партикулом или можда и придевом *razъ;* лат. *dis-: разьнъ* и сл.; одавде прилог *разъвѣ, разъма* и сл.; исп. *velьma* од *vele*.

Употребљава се и као прилог *(Нигде ништа не имам разма једно јагњешце)* и као предлог. Сличног су образовања као *развѣ* и сл. прилози тога типа.

Употребљава се у значењу „осим“:

Дај ми, боже, да ја видим

Свако звјере очицама,

Разма змаја планинскога. Вук I, 27а

Исп. још у прилошком значењу: да нѣсамь воланъ ꙋчинити табелу ѡдь продае соли нигдирь ꙋ всемь нашемь котарꙋ разма ѡдь ѡнихь гди сꙋ наредила господа стара MS 446.

Међутим *развѣ* се употребљава често, и то и као предлог са ген.; исп. још облике *разѣ* (= развѣ). Иначе се и *развѣ* употребљава као прилог: *развѣ на мѣсто* MS 201.

д) *Изван ван.* Исп. стсл. *вънѣ* (за место) и *вънъ* за правац. Имају ова значења: α) основно које показује да је предмет о којем се говори и који стоји у ген. изузет, да се не находи у предмету који је означен ген. једнине; β) из тога се развија значење *осим*. Каткада, нарочито у старом језику, имамо и значење „преко границе чега", што се такође може развити из основног значења.

α) *Подранили бјеху у зору*
Лов ловити изван града – Гундулић.
Брзо иде, али изван пута.

β) *Вода све носи изван срамоте.* Посл. *Изван њега и сина му сва чељад изгореше* – А. Качић, Кораб.

За *преко* исп.: *Чуђаху се изван мире* – Палмотић.

ђ) *Место, мјеште.*

Нема сумње да је првобитно као именица: *въ мѣсто того, на место њега поћи ће други* итд. У таквом је *место* постало постепено и само предлог значећи „за", „у замену" и сл. и може стајати са различним предлозима: *уместо, наместо* и сл. Поред *мѣсто* употребљава се *мјеште,* нарочито у Дубровнику. Изгледа као да су од *мѣст* – образоване ове именичке основе наст. *-о* и наст. *-јо: мѣсто* и *мѣште.* Исп. *мешт̄е ћери* и *мешт̄е синова* Н. пј. 2, 89. Има којипут и облика *мѣстѣ* (месте) и *мѣшти* лок. једн.

Генитив за поређење – стоји уз предлоге: *ниже, више, после, пре* који имају сви компаративно значење. То значење имају предлози *близу и далеко* (далече), и зато и уз њих, нарочито у старом језику, стоји генитив. Тако исто каткада и уз *давно.* Уз прве (*ниже, више, после, пре*) стоји генитив редовно и у савременом језику (*ниже извора, више куће, после рата, пре буне*); то значи да су те речи постале *предлози* још у оно време кад се уз компаративе у нашем језику употребљавао генитив; па је та функција њихова (тј. предлошка), којом су се они разликовали од првих компаратива, и учинила да се уз њих сачува генитив и онда када се у компаративу уз генитив употребљавало и *од.*

Међутим од *близу, ближе и далеко (далече)*, који имају такође извесно компаративно значење, само је *близу* постало рано предлог и сачувало се са ген. и данас *(близу села, близу града* и сл.), а *далеко*, (далече) има уза се ген. само на основу свога компаративног значења из времена када се и уз компаративе до извесне мере употребљавао само генитив (види напред):

Ја посијах бјелицу пшеницу (све врбе) || *Далек села, близу пута* Н. пј. 689. *Не далече шатор' царских* – Гундулић, Осман. Исп. и за *ближе: То је свога дома ближе.* – Дошен. *Тешко оном ко ј' најближе Марка.* Н. пј. 2, 71. Исп. такође израз (који помиње Миклошич, Synt. 517): *Давно вијека* – код Палмотића.

Овамо по пореклу, то јесте са компаративним аблативним генитивом, долазе и предлози: *против (проти), спроћу, према, спрам, насрам, преко.* Код свих ових предлога, који су некада били прилози, одређује се однос од *једног места* (ген. аблатив) према другоме, тј. *против куће* значило је: „напротив рачунајући од куће; *преко реке*" : „од реке с ону страну" итд. Наравно, може се десити да буде и друкчији однос: да је у њему *главно* однос, правац: тада ови предлози могу стајати и са дативом *према кући, према глави* (мислили су

неки, Даничић, Маретић и др. да овде имамо *локатив* због акцента: *гла́ви*, а не гла̂ви: у ствари, по значењу, то јест синтаксички, имамо овде само датив). Исп. за оба горња значења: „противно томе“ и „противно од тога“.

Против, проћ, проћу, спроћу, супроћ, противу, супротив, насупрот. Те извеша девет везирова || Проћу цркве о јели зеленој – Н. пј. 2, 30.

Добива се каткада и апстрактно значење „према“: *Проћу бра̂ца̄ и нѐвјѐста̄* и сл.

Против може добити значење непријатељства, супротности у апстрактном значењу, сукоба:

Отиде против бунтовника – Караџић. *Бранити соупротивь свакога господина аили чловѣка.*

И да много силе има,
Ал' му проћ' нас ништа неће
То служити ни помоћи – П. Петровић.

Ово може бити и у пријатељском смислу, и тада је блиско *према: Злоба против ове сиротиње тако се умножила.*

Према. На Дунаву према Београда. Кад је био спрема манастира – Н. пј. 2, 14.

У преносном значењу:

А Виде је красан пријатељу || Према тебе, према дома твога – Н. пј. 3, 70.

У значењу *против:*

Ја сам могу спрам једнога стати,
А с оваквим храбријем народом
Не бојим се до бога никога – П. Петровић

У значењу поређења (више наглашенога):

Спрам казана лонци што су,
То су краљи спрам султана
А кавури спрам нас то су – П. Петровић.

Може бити *напрема* или *наспрама* опет са генитивом, јер се не мења основно значење.

Преко

а) *далеко* целим растојањем од једног предмета до другог или целим простирањем једног предмета: *Народ који стајаше преко мора. Далеко су наши двори преко лугова* – Н. пј. 255.

б) узима се као да се самим продужењем предмета који је између двеју тачака врши кретање или каква друга радња:

Црни вране прелетео
Преко мора луждевога – Н. пј. 1, 555.
Оде право преко поља равна – Н. пј. 2, 12.
Прек' оружја мрко вино пите – Н. пј. 2, 79.
Па пребаци преко бедевије – Н. пј. 2, 42.

в) Када је то у преносном значењу, онда се развија значење *средства: Све ове дације купио је од народа баш кнез преко поглавара* – Караџић.

г) У речи које значе време добива темпорално значење: *преко лета, зиме, месеца* итд.

Преко може значити и тачку иза растојања која је између два предмета: *више ње*; дакле, може добити изразито компаративно значење.

Ја шћадијах, мати, преко реда

Да напојим мојега Шарина – Н. пј. 2, 62.

Исп. *преко мере, правде, преко свег срца, преко воље* и сл.

Може бити и сложено: *испреко, спреко* и сл.; а гласи у црногорским дијалектима и *прео* или *про: прео воде; И кренули про Леђана града* – Караџић (Рјечник).

Предлог *за* употребљава се уз генитив темпорални и генитив за жељу, само што уноси у те генитиве целокупно *обухватање* њихово. На тај начин ово *за*, које и само значи „намену" или „жељу" има и значење „обухватања" чега, што показује јасно још његову прилошку природу.

а) *Свака сила за времена а кнежева за годину.* Овде се обухвата у првом делу парт. ген. (времена), а у другом – одређена мера (у ак.).

То буде највећи узрок несрећама за владање Црнога Ђорђија – Караџић.

б) Уз жељу, циљ или намену (као „ради"):

За нашега добра пута и вашега добра останка.

За све куће добре среће.

За тежака и вилака Н. пј. 1, 215.

Генитив уз овако *за*, којим се, управо, жеља исказује, једнак је са ген. уз узвике којим се изражава афекат (*о да чуда и покоре!* и сл.).

Исп. и: *Јунака подобниех за боја* – И. Ђорђић.

Што ме море ти за рода питаш – Н. пј. 2. 16.

И овде има „за боја", „за роба" значење „поводом" као даљи развитак „жеље", „интересовања" – у односу, односно, дотичући се и сл. Али ово значење није опште природе.

Најзад имамо неколико предлога са каузалним или финалним значењем: *збоg, ради*, (зарад) и *ћећа* (ћећ).

Оба су значења блиска и слажу се са генитивом зато што значе *додиривање, дотицање* објекта. Када ово значење садржи само у себи неки партитивни смисао, то је сасвим разумљиво што се уз њих употребљава генитив (као и уз *за* у горњем смислу).

Етимологија предлога *збоg* није јасна. Миклошич га доводи у везу са *bok* (Synt. 513) и пореди чешко *bok lesa je studenka, bok Opavy leží Hradec* итд. У том би се случају морало претпоставити да се *bok* у нашем језику употребљавало као предлог, и да је своје *g (zbog)* добило исто као и *од* м. *от*. Онда би *bog* морало значити „поред"; а узрочно значење је могао донети предлог *съ* који га и сам има (*стога*). Али ова етимологија није поуздана. Зато је врло тешко рећи како се и развила употреба генитива уз њега: да ли као производ његова првобитног генитивног значења (учествовања) или локалног (исп. постанак значења у предлога *съ*) тј. аблативног.

Збоg се у савременом језику врло много употребљава и има *често* каузално значење.

Збоg сирота сунце греје. Римљани збоg свога незнања нису достојни Солонових закона.

Ради, које се по пореклу свом находи у вези са глаголом *радити*, обележава *интересовање, марење, учешће* (дакле, право генитивно значење); одатле се развија финално значење; када се нешто чини у интересу кога, по себи се разуме да се то чини и „због некога", тако да ово значење може прећи и у узрочно значење; али то значење ипак није право узрочно, тако да се предлог *ради* не може заменити предлогом *збоī*.

Да нахраним сужње у шамници

Ради боīа и крсноī имена Н. пј. 2, 21.

Обичаја ради и сл. „са обзиром на обичај" итд.

Далеко је двор од поља.

Рад пространа слана мора Н. пј. 1, 272.

У истом значењу: *зарад, йорад.*

Ћећа (цијећа, цијећ), у стсл. *цѣшта*; није јасно по пореклу (можда у вези са *чьтѫ : чисти.*: „са обзиром на" и сл.).

Цијећ шве вере крјейке шоли.

Вјек ћеш живјеш, Дубровниче – Гундулић.

У какве сам йоīибије сама себе ције вас сшавила – А. Качић; и сл.

Значење му је „због", са нијансом и значења *ради.*

Находи се и с предлозима *за, кроз и с.* У савременом се језику (сем у Дубровнику *цӥјећа : цӥјећ*) не употребљава.

ВОКАТИВ

Говорили смо, у своје време, о томе да је вокатив изван реченице, да се у дозивни облик ставља реч којој се свраћа пажња на оно што се у реченици износи. Дакле, то је врста узвика одевена у гласовни облик једне речи.

Позната је особина наших народних песама да употребљавају место номинатива вокатив: *Ойреми се Сшрахинићу Бане. Мачe војску Херцеже Сшейане* итд., али то није *синшаксичка* употреба *вокашива* место ном., јер је вокатив изван реченице: то је *морфолошка уйошреба* вокатива, м. номинатива.

Како је код многих *именица* једнак *вокашив* са номинативом (исп. све именице средњег рода и велики део именица женског рода; в. Морфологију), и у народним песмама у мушком роду употребљен је вокатив у значењу номинатива када је у стиху народних песама била потребна реч за један или два слога дужа од номинатива тих речи (исп. *Херцеī-Сшейан и Херцеже Сшейане* и сл.).

ПРИЛОЗИ

I

При одређивању постанка прилога мора се полазити од онога што данас бива и према томе одређивати како је што морало постати и у прошлости.

У томе правцу има до данас много теорија; али ја мислим да су оне већином нетачне због једне основне заблуде. Обично се мисли да некаква граматичка категорија треба да изумре, па да се понеки њен облик задржи као прилошки. Међутим тачно је сасвим супротно од тога. Неки се облик као прилог задржава због тога што је он био прилошки већ у време употребе неког облика деклинације, па се тако сачувао кад би тај облик и пропао. Облик *горѣ, долѣ* и сл. значили су „на висини“ и „у долини“ још у време када се *горѣ, долѣ* (или *долу*) употребљавало као локатив уз предлоге; значи он се од именице *гора, долъ* већ тада одвојио показујући известан однос у локалном обележавању и зато се њега није коснуло развијање вокала *и* у лок. једн. ж. рода.

Могло би се рећи као опште правило: да су прилози скамењени облици деклинације (овамо долазе и глаголски прилози) који су, још док нису били скамењени, употребљавајући се као именице или придеви уз глаголе, *добили* прилошко значење, тј. добили су способност да одређују ближе *глаголску радњу по времену, месту или начину.* Из овога излази да се код свих ових облика деклинације извршила унутрашња измена у значењу. Исп. *ономадне* у савр. јез. које *не значи више онога дана*, управо: „у оном дану“ (ономьдьне), већ „прекјуче“; не обележава *конкретно известан* дан, већ опште односе у времену.

Узећемо други пример. У старијим епохама нашега језика, као што је познато, придев „леп“ гласио је акценатски *лêп : лéпа : лêпо*, тј. *лêп : *лéпȁ : лêпо* (као што и данас гласи у чак. дијал., руск. језику и сл.). Облик *лêпо* имао је два значења: *придевско и прилошко.* Прилошко значење развило се врло давно, још у оно време када је однос међу придевом и именицом био простији и када је средњи род придева значио и апстрактну именицу. На тај начин *лêпо* је могло имати и прилошко значење уз глагол. Колико се прилошко значење и *прилошка употреба овог придева* одвајала од придевске употребе његове, види се по томе што је и онда када је придев почео добивати у штокавским говорима акценат на крају, дакле *лêпȍ = лéпо* према *лéпȁ*, прил. *лêпо* остао је са својим старим акцентом. Значи у то се време прилошко *лêпо* осећало као сасвим засебан облик, тако да се њега више није тицало оно што се тицало развитка придева *лêпо.* Тако је и у другим случајевима. Прилошко значење облика толико се одликовало од придевскога да се неки облик осећао као

потпуно самосталан чим је добио прилошко значење и тим се већ одвајао од придева или именице којима је по пореклу припадао. Тако су се у прилозима чувале старе особине деклинације, акцентуације или придевске промене, које су добивале у савременом језику други правац развитка код именица или придева.

Све ћемо прилоге нашега језика поделити на три групе:

а) они којима се данас може одредити да су постали од каквог облика деклинације;

б) прилози којима се не може одредити такво порекло, што не искључује да су и они некада били таквог порекла;

в) сложени прилози, тј. они који су постали везом каквог предлога са прилогом или прилога са прилогом.

1.

а) Ном. једн. – Овамо долазе облици као *ȉстина, збȉља* исп. реченице као *он је збȉља то учинио, збиља* (= заиста), *ȉстина он је дошао, иако је заиста дошао* или „заиста је дошао". Ови су прилози постали у скраћеним реченицама као *истина је, збиља је* и сл. са изостављеним *је*.

Овамо долазе и глаголски прилози: *сто̀је, шâле* и сл. *го̄воре̄ћи* и сл. (ж. род), *мȉмогре̄д, мимогрѧдъ* или *ку́пившu* (ж. род). Исп. у одељку о глаголима.

б) *Ген. једн.* – Као ген. једн. схватају се прилози са наст. *-ице̄, -це̄ и -ке̄: нѐмилице̄, непрестâнце̄, ћу̂тке̄* и сл. Њих је сматрао Миклошич (Упор. гр. IV, 466) за ген. једн. и поредио са изразима *дра́ге̄ во̀ље̄* и сл.; али, као што су многи примећивали, то је немогуће: 1) зато што су такви изрази врло ретки и можда семазиолошког порекла (постали у извесној реченици само), 2) што именицâ на *-ица* од којих би горњи облици постали, нема или их има врло ретко. Међутим, како то нису *врло стара* образовања, требало би очекивати знатан број таквих именица.

Овај други разлог обара и претпоставку Маретићеву (в. његову расправу о тим прилозима у Rad-у 96) да су облици на *-ице* постали у изразима: *из но̀вице̄* од именице **но̀вица* коју треба претпоставити.

Остаје нам само још ово објашњење. Ја мислим да је у *општесловенском* језику наст. *-ицеѭ* служио за образовање прилога ове врсте: исп. *въторицеѭ* и сл. у стсл., иако није било именице *въторица*. Другим речима, ја претпостављам да је у општесловенском језику било прилога који су се образовали наст. *-ицеѭ* од придева: нпр.: *въторицеѭ* означујући у исто време облик апстрактне именице употребљен прилошки. Када се то градило од глагола добивали смо облике: *од штедѣти : *не штедицеѭ* или у српском *нештедицов*; али се поред тога употребљавало и **не штеде* (глагол. прилог); ја и мислим да се поред *нештедицо̄м* развило и *нештедице* (под утицајем *не штеде*) са *е* можда првобитно кратким, али како се напоредо употребљавало са *нештедицо̄м*, схваћено је као ген. једн. и добило је дужину, тј. постало је *нештедице̄* (исп. у ст. јез. нашем нпр. у Душанову Законику: *нахвалицом, заманицом*) прилошки и саврем. *нȁвалице̄* и сл.). Одавде је наст. *-ице̄* добио продуктивност и постао творачки. По себи се разуме да се најчешће додавао већ готовим прилозима као: *кра̏дом : кра̏домице̄* или *местом* или *местима* (у новије време)

-местимице. Одавде су оба ова наставка постала продуктивни, те имамо наст. за образовање оваквих прилога:

-ице;
-омице;
-имице.

Према *сӣлōм* могло се образовати напоредно *сӣлимицē* и сл.; од *хотети : хо̏тимице* и сл.

Да ли се од најстаријих времена употребљавао наставак *-ьцеѩ* напоредо са *-ицеѩ* или тек на српском терену, није још утврђено. Али је и последње могуће према наст. *-ьца* и *ица* код именица у српскохрватском језику.

а) Наст. *-ице*. Само у овим случајевима имамо наст. *-ице* код именица *мрвице* и *странпутице* (исп. *мрвица* и *странпутица*). Овде је, по свој прилици обликом *странпутицом* или *мрвицом* изазван и облик *странпутице, мрвице* под утицајем облика на *-ице* (исп. горе).

Облици у којима се наставак *ице* употребљава као творачки наставак јесу образовања од глагола: *трошице, нештедице, навалице, позајмице, узајмице упропице* и сл.

Међутим код ових других речи наставак *-ице* се употребљава уз готове прилоге: *деломице* (делом), *јатомице* (јатом), *крадомице* (крадом), *даномице* (дању) и сл.

Како се за прилоге може употребити и инстр. једн. и инстр. мн., то имамо и: *цилитимице, ушимице, јатимице, данимице*, а према томе и *местимице, крадимице, силимице, широмице* и сл. (исп. *јатом : јатима, јатомице : јатимице* и сл., па и према *широм – ширимице* итд.).

То се после шири на глаголе, нарочито оне код којих је напоредо са *-ице* употребљаван и наст. *-ом : крадом : крадимице, красти*; а после и код других глагола:

водимице (исп. водом), *сечимице, пустимице, хотимице, хитимице, плоштимице*, исп. *крадомице, јатомице* итд.

Под утицајем тога што је наст. *-ице* постао наставком за образовање прилога, он се употребљава у нашем језику као замена и сваког другог прилошког завршетка, тако да поред обичних прилога находимо и прилоге са наст. *-ице:*

муктице (мукте), *наузначице* (наузнако), *навластице* (навласт), *ничице* (нице), *пешице* (пеше, пешке), *потпунице* (потпуно), *скорице* (скоро), *сунавратнице* (исп. сунаврат-ке), *упраивице* (управо), *заманице* (заман), *засобице* (засоб), *наполице* (напола), *једновремице* (једновремено), *малчице* (малко), *потајице* (потајно) итд.

б) наст. *-це*.

Он се употребљава готово само у једној врсти речи, са малим изузетком, само код сложених прилога, који обично данас немају другог наставка до тога. Тешко је претпоставити да је он игде другде до ту и могао постати. Испор.:

безобзирце, дословце, нахерце, наизменце, насумце, назорце, поименце, појединце, позлопце, постепенце, устопце, безпрестанце, наочигледце, наоврљце, стрмоглавце, узаманце и сл.

Изван тога : правце, узагрепце, мрвце.

Исто онако као што је код придева женског рода који су се употребљавали као прилози могао доћи натавак *-ицеѩ*, да се њиме образује прилог, тако је од *стрмоглавь* образован прилог *стрмоглавьцемь*. Када се код *-ицом* развио наст. *-ице*, развило се и код *-цом* наст. *це*. Пошто код прилога наставци *-цом*

и *-цем* нису били повезани за род, тако је поред *йравцем* образовано *йравце*. Када је једном *це* тако образовано, оно је могло бити продуктивно.

в) Наст. *-ке*.

Употребљава се од глагола: *лежећке, йузећке, сшојећке* и сл. Додаје се на готове облике *лежећи, йузећи* итд.; само ја мислим да смо овде имали наст. *ски : лежећски = лежећки* од којих је под утицајем *-цē, -ицē* или *е (леже, сшоје* и сл.) добивено и *лежећке, сшојећке*. Код *омашке, йоклечке, йолошке, шрчке, одскочке* и сл. имали смо, вероватно, наст. *-(с)ке* на партицип перфекта: **омашь, йоложь, шрчь, ошскочь* и сл.

Када се тако од извесног броја глагола образовао наставак *ке*, за прилоге, за које је изгледало да се образују од корена (*йолошке*), почели су се образовати прилози: *ћушке, сшојке, ширке, вирке* (вирити) и сл. Одатле смо добили употребу или утицај да се створи употреба сличног наставка и код осталих прилога: *једноличке, йешке, йошрбушке, йобаучке, чешвороношке, шољашке, вучке, налећке, налеђашке* (од налеђах); затим *дуйке, гологлавке, мрвке, йојаске, безобзирке, изручке, йоребарке, нагуске*. Исп. такође *йусшиличке, сшрелимке* и сл.

Скамењени појединачни изрази које понеки тумаче као ген. једн. јесу *ӯдма* (можда лок. једн.), *јӯчера* (исп. руско *вчера*).

Дaш. једн. У дат. једн. имамо прилог *кӱћи*: идем *кӱћи*.

Ак. једн. д̀анас, вечѐрас, јесѐнас, јӯшрōс, лѐшōс, йр̀олешōс, нòћас, зѝмӯс итд. = „дьньсь“, *вечерьсь (*вечеръсь* у стсл.) итд. Исп. у *йешак*, у *субошу* и сл. ак. за време.

Инсшруменшал

Врло често стоје облици у инстр., јер се њиме показује начин: *кра̑дом, крӣшом, ре̑дом, йр̏ӣйадом* и сл.; *шр̏ком* и сл.

ја̏ком, ша̑јом, лѝсшом и сл.

нòћу, да̏њу, здрōм и сл.

шѝрōм, јѐднōм, шрѐћōм, йр̀вōм, двојѝнōм и сл.

Мисли се да су оваквог порекла и прилози на *ски: ср̏йски, на̏шки, мӯшки, љӯдски* и сл. У стсл. језику они су се завршавали на – *ьскꙑ*. Наравно, овде се мора претпоставити *елийса* именице која се уз овакве придеве употребљава (нпр. *начин* или што слично), исто онако као што се мора претпоставити елипса именице и уз друге придеве који се тако прилошки употребљавају (нпр. *шрѐћōм* и сл.).

Локашив

Као што смо већ говорили, локатив се без предлога сачувао једино у прилозима: *злѐ* (зълѣ), *го̄ре* (горје), *дòле* (у ијек. говору *дòље), ја́ви; ономадне=ономьдьне, òномла̄ни, зѝми, лѐши, ла̑ни* (ла́ни) и сл.

Значи време у које се што догодило или нахођење у нечему (*зьлѣ* – „у злу“).

II

У овој групи прилога различним заменичким коренима додају се партикуле (речце), чији се крајњи наставак често мења према значењу тих прилога.

а) За место: къде = къ + де = *ӣде* са ѣ м. *е: свагде (вьськъде), овдѣ, ондѣ, свугде* (према свукуд), *друг – гдь = другдѣ, до̑вде, дòнде, дòгде*; према *òдашлē* и сл. и *òдāвдē, òдāндē* и сл.

б) За правац: *а̂мо, ка̏мо, о̀вамо, та̏мо* и сл.

в) За место или време: α) демонстративно: *до̀тле̄, о̀тале̄* и сл., *до̏тле, о̏тле; о̀дашле* дијал. *о̀та̄ле̄, до̀та̄ле̄* и сл. β) Релативно: *до̀кле̄, о̏тле̄, о̏кле̄, по̀кле̄, по̀клем; о̀дакле̄, о̀дсвакле̄;* дијал. *о̀ткāле̄, до̀кāле̄. До̏кле* има и *доке и до̏к*, па према њему и од *даке* направљено је *дакле* (само, наравно, са другим значењем), исп. *dak* рум. од којега се мисли да је и добивено наше *даке.* γ) Од заменице *сь: о̀дселе, о̀селе, до̏сле, по̏сле* (пошље, послије) и сл. Према тим заменицама имамо направљено и *довле, о̀да̄вле, о̏нда̄ле.*

У свим овим примерима налазимо *толѣ* (исп. толикъ), *колѣ* (коликъ), *селѣ (селикъ)* у обичном облику и редуцираном, тј. *тълѣ, кълѣ, сьлѣ.* Ти су редуцирани облици били познати већ у општесловенском језику. *Коли* или *колѣ* има првобитно значење „колико", „кад", „икад"; *сели, селѣ* = „оволико", „овда"; *толи, толѣ*, „толико", „тад".

г) За начин *ка̏ко, ова̀ко̄, та̏ко, ѝна̄ко, је̏дна̄ко, сва̀ка̄ко* и сл. Исп. *kõks какав.*

д) За правац *ку̀да̄, ку̏д, ку̀дије, ку̏ђе, ку̏ђ, сву̏куд, дру̏куда, о̀ткуда̄; о̀вуда̄, о̀вуд, о̀вудје, о̀довуда̄* и сл.; *о̀нуда̄, о̀нуд, о̀нудије* и сл.; *сву̀да̄ сву̏д* и сл.; *ту̀да̄, ту̏д, ту̀дије, о̀туда̄* и сл.

Исп. *кѫдоу, кѫдѣ* у стсл. Вероватно ак. *кѫ* са речцом *де.*

ђ) За време: *ка̀да̄, ка̏д (*кътда* или *къгъда),* исп. *ка̀ткад, кадѝкад, ка̀днокад,* о̀ткад; са̀да (свагда или *свгъда), са̀да; та̀да̄, та̏д, та̀де, ота̀да; ва̀зда, сва̀гда, дру̏гда, о̏вда̄, о̏нда̄, о̀донда̄* итд.

Исп. *нѝгда* (од никъда).

Има у говорима и *кьªга́, сьªга́, тьªг, кога́* и сл. (исп. слично и у буг. јез.). Из општесловенског могли смо имати, вероватно, само *къда, къгъда* би дало у нашем језику само *кагда* (исп. *когда́* у руск., *тогда* у стсл. и сл.). Имали смо, дакле: *къда* и *къга* који су у нашем језику дали *када* и *кага* (= кьга).

е) *Све̏ђе, све̏ђ* (исп. и пређе) има *-дје* општесловенско (стсл. *прежде* – у значењу *увек.*

ж) *Лѝшма* (особито), *бо̏љма, ведма, ма̏њма, са̀сма* и сл.

Сматра се обично да је ово *ма* падежни наставак (нпр. инстр. дв.); али, ако и јесте (наравно, тада би сви ови примери ишли у групу прилога под I), он је добио значај продуктивног наставка за образовање прилога (у старом језику и у дијалектима нашим има још много више примера таквих прилога).

з) Има приличан број прилога који су усамљени и који су могли постати од целих израза: *можда* (можь – *да* = можеш да) и према њему *ваљда* (поред *ваљада* исп. *ва̏ља̄ да), бо̂јсе* (у дијал. „можда"), *да́јбуди* (бар) и сл.

Затим: *тобоже, то̀корсе* (исп. *ко̀рсем* – нејасно по пореклу), *ба̏ш* (исп. глаголе *баштити, забашурити, забушити* у знач. *пренебрећи* –) у вези са *бъхъ* = бах, убах, избах, „ударити у бах" (порицати), *чак* (можда у вези са *чекати : чакати), је̏два* (порекло нејасно, исп. стсл. *ѥдъва*, руск. *одва́* и сл), *јо̏ште, јоштер, још* (испор. са грчким eti „уз то", „даље", лат. et „и" = *et -s-q^{u}e = ešče), *ју̏рве (юже = јуре = јур – ипак), не, ни, па̏к, па̏ка, па̂; е̏во, е̏то, е̏но.*

У нашем језику има доста позајмљених прилога из турскога: *те̏к* (теке), *ме̏ђер, баја̀ги,* (бојаги), *ба̂р – ба̂рем, бада̀ва̄ – бада̀ва̄д.*

Из овога краткога прегледа могло се већ видети да су ова образовања врло различне старине и различнога порекла. Ја ћу навести овде само неке напомене о њима.

1) Видимо у различног броја прилога речцу *-ge, -ga, -ђe* (=dje), а затим адаптирање према различним падежима *-gѣ, -gоу* и сл. Ова се партикула употребљавала, у различној мери, већ у заједничкоиндоевропском језику за образовање прилога.

2) Једна од таквих речца је и *га* или *гъ* (*когда, къга, сега* и сл.) која је добила нарочиту распространеност за образовање адверба у општесловенском језику.

3) *-мо* или *ма* (исп. *камо, веома* и сл.) имају изглед модификованих падежних наставака; али су и они врло старе партикуле.

4) *-како, овако* и сл., (а)*ко*, исп. *како* и kõks у лит. – представља пренесени део основе претворен у суфикс за образовање прилога.

5) *gо-шлѣ, -клѣ, -слѣ* и сл. имају изглед речца, али, у ствари, представљају скраћени облик прилога *шолѣ* итд.

6) Како треба *вѣ* тумачити – није јасно (множда је то глаголска речца).

III

Међу прилозима које смо поменули при крају II одељка има их доста који су постали од глаголских облика, именичких и других, али чије порекло већином није више провидно. Међутим, велики је број сложених прилога савременог језика који претпостављају сложенице од *предлога* и *придева, предлога* и *именице, предлога* и *прилога*. У последњем случају сам прилог може бити различног порекла. Узећемо редом сва три случаја, да утврдимо њихову принципску страну.

а) Овамо долази предлог са придевом или заменицом: *доиста, заиста, доскора, одскора, доста, наскоро, издавна, изобиља, измалена, ѝсподмӯкла, ѝспрва, помало, потпуно, ȕпреко* итд.

У свим овим случајевима могу бити три случаја: а) или употреба придева као именице (тада се ови случајеви своде на оне под – б), нпр. *по+мало* и сл.

Познато је да прилози имају синтагматско значење и да то значење предлози могу модифицирати у правцу нових синтагматских значења.

б) Предлог и именица: *ѝзре̄бар, на̀име, найзуст, сп̀ља, на̏за̄д, ȍдма̄х, ȕве̄к* итд.

У овим случајевима имамо увек исти процес. На основу ове везе ствара се *ново значење* којим се именица са предлогом одваја од самосталне именице са предлогом: *спо̀ља* – одређује се однос међу затвореним простором и отвореним простором, *са по̀ља* – именица *поље* има своје обично значење. Код *ȍдма̄х* имали смо *ȍд ма̄ха* али према *ȕма̄х*, где је *ма̄х* у ак., добили смо и *ȍдма̄х* и сл.

в) Предлог и прилог: *ѝзван, на̏против, нӣздоли, о̀стра̄г, о̀двећ, одо̀здо̄* и сл.

Употреба предлога са прилозима оснива се на прилошком карактеру предлога и слагању, по значењу, прилога са предлозима. Отуда долази да извесни прилози могу образовати сложени прилог само са извесним предлозима. Према томе, када се јави таква веза, она се јавља на основу прилошког значења саставних делова, и оно што се добива као резултат те везе опет је прилог.

ПРЕДЛОЗИ

О употреби предлога са именицама, придевима и предлозима говорили смо довољно опширно. Остаје нам да речемо неколико речи о њиховој природи и њихову пореклу. Предлози и данас постају, тако да се на основу онога што данас бива може, до извесне мере, говорити о ономе што је некад бивало, водећи рачуна о приликама у језику које су се могле у току времена изменити.

Говорећи о употреби предлога, констатовали смо да многи од њих постају од *именице* у извесном падежу, а други од прилога који, са своје стране, представљају опет придев или именицу у извесном облику. Ако узмемо старе предлоге (*съ, на къ, въ* – итд.), видећемо да их не можемо, по облику, свести на неки одређени облик било именички било прилошки, већ да их морамо сматрати као скамењене *облике* када су можда у нашем језику владали други односи, а не они који данас владају. Тада су, можда, засебне речи вршиле функцију падежа и тада је било још лакше да сродне речи са тим речима значе предлоге. Јер разлика је између *значења* извесних падежа и извесних предлога у томе, што предлози уносе специјално значење у значење зависних падежа. Према томе, сасвим је јасно зашто предлози могу преузимати функције падежа: зато што они, имајући специфично какво значење, имају увек и општо значење извесног зависног падежа. Онај предлог који први добије само опште значење каквог падежа може преузети функцију падежа. Исп. нпр. локатив који се јавља као специјализација општег локалног значења (јер је место реалност); зато локатив готово редовно, у свима индоевропским језицима, преузимају *предлози*; или узмимо предлог *с* који има са инструменталом увек социјативно значење, преузео је улогу социјатива; предлог *к* који има значење правца – све више преузима значење датива за правац итд.

То не значи да је увек овакав начин узимања падежног значења од стране предлога, али је ово процес који се делимично врши и у језицима у којима се одлично чува деклинација, а који се потпуно примењује тамо где се губи диференцијални значај падежних наставака.

Предлози су у савременом језику речи које ближе одређују значења зависних падежа. Своју некадашњу *прилошку* природу предлози показују тиме што се многи од њих употребљавају и данас као глаголски префикси (*од, из, на, с* и сл.) и као саставни делови сложених прилога (*наново, испрва* и сл.). Ако будемо имали на уму да се данас уз глаголе и прилоге могу слободно употребљавати само прилози, онда су и данашњи предлози морали бити некада прилози. Уосталом, из излагања о употреби предлога видели смо да се многи од њих и данас још прилошки употребљавају. То би значило да су извесни предлози способни и данас, поред своје предлошке употребе, да имају и прилошку.

Иако то не улази у историју нашег језика, морамо се осврнути на постанак предлога. Из свега што смо навели излази да су они некадашњи прилози. Откуда је данас њихова употреба ограничена на именице? Шта значи њихова употреба код прилога?

а) Пре свега морамо поменути једно: да су предлозима постали само они *прилози* који су значили модификацију или специјализацију падежних значења. Према томе, предлозима је могао постати само мали број прилога.

б) Када је прилог стајао уз глагол, он је могао постати префикс само онда када је уносио модификацију у глаголску радњу. Али је ту постајала нова реч у којој је *префикс* могао постати творачки у *глаголском значењу*. На тај начин префикс се, прерађен у глаголским облицима, одвајао сада као продуктивни елеменат глагола.

в) Прилог – предлог, уносећи модификацију у односе именица и везујући се са извесним падежом, одвојио се сасвим од прилога – префикса.

г) Овај прилог стојећи уз прилоге по пореклу давао је прилоге.

Сви су предлози нашег језика од неколико типова: 1) *старога*, општесловенског порекла и 2) *новога* порекла. Међу старим предлозима ваља разликовати: *праве* предлоге (старога прилошког порекла) и *неправе* предлоге (нпр. *међу* = лок. дв. од *међа*). Међу прилозима новога порекла могу се такође разликовати *неправи* (којих је највише) и *прави* (који су постали од прилога).

Код старијих правих предлога ваља разликовати: оне који су имали све три функције: *предлошку, прилошку* и функц. *глаг. префикса*, и оне који су имали само ограничену функцију, нпр. *къ*, употребљавајући се само у функцији предлога.

Као што је речено напред, ови предлози су у праиндоевропском језику имали место између именице и глагола значећи вероватно однос између њих. Замислимо: *куће до ићи* (ићи до куће). Када је *до* постало префикс у *доћи* у којем се значење префикса *до* изгубило у свршетку радње, *оно се морало поновити сада уз именицу*, пошто је његов однос према именици изгубљен. Делећи се на глагол и именицу, он је био за сваки део свога значења употребљен. Тако се дошло до израза: *доћи до куће* и сл.

После ових уводних речи прећи ћемо на излагања предлога овим редом:

1) *Стари и нови предлози*

2) *Употреба данашњих предлога као засебних речи.*

I

Ако испоредимо који се предлози употребљавају и као префикси, видећемо да су ови: *до, за, из, мимо, на, над, о(об), од, по, под, пре, при, про, раз, с(а), у, уз.*

Од свих тих предлога-префикса само се три – не употребљавају у нашем језику и као предлози: *прѣ, про* и *раз*. Али у другим словенским језицима они се употребљавају и као предлози; у пољском, лужичкосрпском и словеначком (одговара лит. *prā* и лат. *per-*), *про* се употребљава као предлог у руском и чешком (одговара лат. *pro*, лит. *pra* = *prõ-*) и *раз* се употребљава као предлог у словеначком (raz brdo priti – „пустити се низ брдо“). Употреба њихова у свима словенским језицима показује да ту имамо заиста старе предлоге.

Као *саставни делови именица*, а не у исто време и глагола, употребљавају се: *међу* (међудневица), *низ* (низбрдица), *па* (паведрина), *пра* (прадед), *преко* (прекорамица), *према* (премалеће). Од ових префикса *па* и *пре* се не употребљавају као *предлози*, иако се као саставни делови именица употребљавају у свима словенским језицима. Значи у њима имамо старе *прилоге*.

И, најзад, има предлога који се не употребљавају као саставни делови ни глагола ни именица: *к, код, кроз*.

Али је за нас најважније што нема нових предлога који би се овако употребљавали. То долази, као што је раније изнесено, отуда што су се и горњи префикси – предлози почели употребљавати уз глаголе онда када још нису била раздвојена њихова уска предлошка значења и када се нису употребљавали као предлози уз именице. Зато су нови предлози, ступајући међу њих у овој епоси њихова развитка, одмах постајали предлози и тако се одвајали од предлога – префикса.

Постанак старих предлога

Предлог *до*: исп. гор. нем. *zuo* (из *tô*) грчк. партик. *-de-*, *do*, лат, *en-do, in -du*, авест. *da*. У другим језицима са различним значењем.

Предлог *за* – нејасног порекла, исп. за *-дъ* : *g(h)ō* зам. кор. као саставни део; у великом броју предлога имамо то *-зъ* (лит. *isz*, прус. *is*), *възъ* (лит. *uż*), *безъ* (лит. *bè*), *низъ, прѣзъ, разъ, чрѣзъ* (стсл. исп. лит. *skērsas*). Иако ове све речи нису јасне, јасно је једно: да се *z* налазило на крају неких од ових предлога **bez, *uz*, па је добивено још покретно ъ (партикула), тако да смо имали у општесловенском **bez* и **bezъ*, *въз* и *възъ* и сл. Оно се прво сачувало (нпр. у стсл. у сложеним глаголима). Када смо у слободној употреби у општесловенском добили *бе* и *безъ, въ* и *възъ*, онда се *зъ* могло преносити и на друге предлоге; а доцније су се предлошки облици без *-зъ* могли и сасвим изгубити.

Предлог *мимо* доводи се у везу са глаголом *минѫти*.

Предлог *на*, исп. у грчк., ἀνά гот. *ana*, ствн. *ana*, *an* – са сличним значењем.

Предлог *над* – има *д* као и *прѣдъ, подъ, задъ* (исп. и прилог *срѣдь, срѣди* и сл.). Сматра се да су некадашњи предлози: *прѣ, по, на, – добили дъ*, које им је дало специфично значење, од облика који је као и горе имао *д* + ъ (партикула ъ), па се јављао и са *д* и без *д* (можда је такво било првобитно *надъ).*

Предлог *о, об*. – Стоји у вези са нем. *um* (ствн. *umbi*), исп. грчк. υμφς, инд. *abhi-as* „са обеју страна“ и сл. У сваком случају слов. *о, об* своди се вероватно на старо *ob* + *й* (ъ парт.), тако да смо добили **ob* = *o* и *obъ* = *ob*.

Предлог *отъ*. Словенски језици и ту показују два облика: *отъ* и *о* = **ot* + ъ и **ot* (често се доводи у везу са стинд. *ati*, лат. *et*, али та веза није сасвим поуздана). У лит. *at* и *ata*.

Предлог *по*, заједничкоиндоевр. *apo, *po* (у лат. po *síno* = *pono*) и сл.

Предлог *прѣ*, лит. *pēr*, лат. *per*.

Предлог *прѣ* -зъ = *прѣ* = зъ.

Предлог *при*, лит. *prē͂*, пруски *prei*.

Предлог *про*, грчк. πρό lat. *pro*.

Предлог *разъ* мисли се да стоји у вези са *ordh + zъ „засебно“ и сл.

Предлог *съ* постао је од *sm̥* (исп. = ἅμα = **sm̥ma* (= заједно).

Предлог *у* = *au*, исп. лат. *aufero*.

Предлог *вы* – у говорима нашим (чак. vi – zi) нвн. *aus*, исп. старије *ūt* или *ūd*; у вези је, вероватно, са тим и *вънъ* = *ut*, *ud*, тј. **udnъ* = вън҄ь.

Предлог *въ* = *n̥* или *in* (исп. лит. *in*, *i*), исп. лат. *in*, грчк. εν (ενς – εις). Могло би се у овом правцу продужити овако још за који старији предлог; али нам то много не даје.

Оно показује само да се ти предлози на могу свести на обичне падежне односе, тј. да се у њима не могу констатовати падежни наставци онако како се то може учинити код прилога новога порекла.

Од осталих општесловенских предлога има их који представљају какав именски падеж: *међу, срѣдь, срѣди, против -у, цѣћа* и сл., а има их код којих је порекло предлога нејасније (исп. *мимо, ради, освѣнь* и сл., па било да их можемо довести у везу са каквим обликом општесловенског језика било да не можемо).

Што се тиче нових предлога нашег језика, њихова веза са падежним облицима потпуно је јасна: *чело, дно, дуж, крај, уочи, врх, поред, пут, надомак, након, близу* итд.

II

Када смо говорили о томе које речи одређују предлози, видели смо да се они находе као саставни делови *прилога* и *глагола* и да се употребљавају као предлози уз именице; али сада морамо поменути да се находе врло често и као саставни делови сложених именица и придева. Али у томе својству они немају више своје право значење. Да бисмо то разумели, узећемо њихову употребу у овим случајевима.

1) *Као саставни делови именица.* Овде имамо три случаја:

α) Када префикс стоји у сложеној именици, али тако да облик њен не одговара именици када није сложена: *безаконье, довратак, напрстак, надимак, низбрдица, обданица, огрлица, подручје, Прекодриње, преткућница, приморје, прочеље, уверица, узглавље* итд.

За нас је потпуно јасно да у свима овим сложеним речима имамо *предлошку* употребу предлога у каквом *изразу*, од којега је доцније направљена сложена реч: „бити *без закона*“, „*до врата* дирек“, „оно што је *на прсту*“ итд. Од тих израза начињена је доцније сложена реч; али је свакако предлог употребљаван првобитно самостално.

β) Други део овакве именице уопште не постоји у нашем језику као самостална реч: *добитак, избор, мимоходац, народ, облак, д̄рѣз, одломак, понор, подлога, приказ, продаја, расплет, сабор, укоп, залог* и сл.

Све ове речи находе се у вези са глаголима: тј. у истом значењу, са истим кореном (не баш, можда, на истом ступњу) има и глагола, тако да нема никакве сумње да су све ове и сличне речи глаголске именице у којима је предлог имао значење префикса.

γ) Трећу групу примера чине речи које се и у вези са предлогом не мењају. Њих има мало. Ако наведемо све које је нашао Маретић: *бѐшча̄ст, доручак, павечера, помајка, прабаба, преглава, предговор, причест, распоп, сумрак, рашчо̀век* – можемо их поделити у неколико група:

αα) *павечера, помајка, прабаба, прадед, преглава, сумрак* – код којих је први део или прилог или каква слична речца (*па, пра, пре* се и не употребљавају као предлози; *помајка* према *побратим*, исп. *братимити се*); *сумрак* би могло бити образовано преко глагола; *бѐшча̄ст, доручак* – образовано је несумњиво од израза *без части, до ручка* преко придева или глагола;

γγ) *распоп, причест* – образовано је према глаголима; *рашчовек* – образовано према *распоп.*

δδ) *предговор* и сл. речи образоване су према страним језицима јер се *пред* код нас не употребљава ни као глаголски префикс.

Из овога се види да у сложеним речима нема самосталне употребе предлога; ако има употребе прилога, већином су они који се као предлози не употребљавају.

2. *Као саставни делови придева.* И ту разликујемо две групе:

α) Придеви који су изведени од каквог израза или глагола: *безбожан, доглавни, изврстан, поћудан, уљудан, домишљат, умиљат, безазлен* и сл.; код тих придева *предлози* немају свога самосталног значења као делови придева.

Придеви који су изведени од простог придева и прилошки употребљеног предлога:

пре значи својство у највишој мери: *пре̏кра̄сан* и сл.

на, о, по, при, про, су – употребљени уз придеве значе да се основни придев узима у умањеној мери: *на́глух, о̏ближњи, по̏добар, при̏лӯд, про̏сед, су̏луд.* У свима овим придевима имамо модификацију придевског значења: дакле, предлог прилошки одређује придев, само што се та модификација добива у измени значења самога придева: *сулуд* – мало луд = прилуд. У *по̏добар* – „прилично добар“ видимо продужење дистрибутивног значења овога прилога (исп. по мало, по много, по пет и сл.). Овде су предлози – префикси, добивши нарочито значење у вези са глаголом, пренесени на придеве са тим значењем.

3. *Као саставни делови глагола*

1) *до* { дочекати, дочувати } > етим. знач. прил. *до*

2) *Префикс за.* Можемо констатовати две групе значења:

а) { зађи, заградити, забости, забраздити, залити }

Овде имамо само даљи развитак прилога *иза = за,* тј. *ићи иза чега, увући испод чега, ићи изван чега, сипати око, поред чега.* Као што се види, увек има други угао посматрања у зависности од самих глаголских значења.

Али поред тога имамо увек перфективно значење: *ићи иза* значи *бити, налазити се иза*, дакле радња је *свршена.* Свршеност се обележава прилогом, и сем тога и модификација те свршености.

б) Свршеност радње: *загрлити.* Дакле, друга је група значења када се изгуби модификација извршене радње.

Свршеност радње долази отуда што префикси – прилози имају *одређено* значење које у своме смислу одређује глаголску радњу; а чим се глаголска радња у извесном смислу *ограничи*, она је перфективна, јер значи извршење радње у границама прилога – префикса (исп. „сасвим извршити" и сл.).

3) *из*
- а) исцедити, исцепати, ислужити, испети се, издати — етимолошко значење прилога-префикса
- б) искрстити (итерат.)
- в) исправити се (аугм.)
- г) испунити (сврш.)

(б–г) образовање категорија глаголских

4) *на*
- а) набацати, напипати — етимолошко значење прилога-префикса
- б) начети (почетак), набацати (обилно), надути се (обилно) — глаголска знач. модификација радње.
- в) начинити (сврш.) — значење вида.

5) *йо*
- а) побацати, полити, побријати, попити — етимол.
- б) поиграти (мало играти)
- в) побеснети (сврш.)

6) *йре*
- а) пребацити, пренизати, прекупити, пребивати, преданити, пребрати, пребити — етимол.
- б) прецењивати (аугм.)
- в) пребледети (сврш.)

(б–в) глагол.

итд.

Пошто се одавде јасно види да су глаголски префикси добили и своје стварно значење (које се напоредно из етимолошког развило) и своје општије гла-

голско значење, то се они могу употребљавати уз већ сложене глаголе када им треба додати оно специфично значење које префикси у глаголе уносе:

нпр.: од *преламати : напреламати, изналазити, распродати* и сл. Може се у том правцу и даље ићи, нпр. од *испревальивати* образовати *наиспреваљивати; изразболевати се, поизразболевати се* итд.

III

1. Говорено је у више махова да има предлога са прилошким значењем који се употребљавају као прилози: *насупрот говорећи, нешто противу рећи, куд ће рђа до у род, кад смо ћели унаточ чинити* итд.

Предлози у таквој употреби се много употребљавају уз глаголе: *место с војском да оде* и сл., *место да му се обрадује, осим што је онамо, не даје само родбина него и сватови* (Вук).

2. Када прилог остаје непромењен у своме значењу или када се предлог односи на какав скамењен израз, предлог се може употребити: *од данас, од сутра, од десет гроша, у много места, поздрави их с „добро дошао", дође сваки по с неколико момака* и сл.

3. Ретко се уз два предлога не понавља иста реч: *преко и између камења* и сл. Али то може бити када су предлози са истом рекцијом.

4. У народним песмама каткада се понавља предлог испред атрибута или апозиције: *од рода је од велика, низ Грахово низ поље убаво* и сл.

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

РЕЧИ СА КОНЈУГАЦИЈОМ

КЊИГА II СВЕСКА 2

Предавања др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ПРВИ ДЕО

I.
УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1. Раније сам говорио о разлици међу речима са деклинацијом и конјугацијом. Речено је тада да код речи са деклинацијом, поред разлике у стварном значењу (број и род), имамо у реченици обележавање односа једних речи према другим (или једних предмета мишљења према другим), а код *глагола* има увек сталан однос *предикативности*: глаголским се облицима обележава на који се начин радња или глаголско стање везује са 1-вим или 2-гим глаголским лицем или са којим предметом мишљења који није ни 1-во ни 2-го л. (или његовим замеником, тј. 3-ћим лицем). Према томе, и ту се поред стварног значења (1-вог, 2-гог или 3-ћег лица или броја или глаголског вида) обележава и значење извеснога односа, тј. начина на који се глаголско значење везује са субјектом. Знаци *предикативности*, према томе, јесу: *време, глаголски начин* (в. ниже) и *глаголско стање.* Они облици у којима има тих знакова – јесу глаголски, ма и не било у њима свих реалних или стварних знакова глаголских значења. Одавде је јасно, на пример, да сви глаголски партиципи и глаголски инфинитиви представљају праве глаголске облике, и ако не обележавају разлике у глаголским лицима.

2. Словенски (тј. општесловенски) глагол врло се оригинално развио. Он је, према индоевропском глаголу, изгубио многе облике (нпр. конјуктив, футур, оптатив, медијалне облике, пасивне итд.), заменивши их делимично новим облицима или образовавши какав нови перифрастички начин обележавања њихова (футур и сл.); с друге стране, словенски је глагол развио старе особине индоевропског глагола до крајњих граница (значење вида је развио у целу систему: свршених и несвршених глагола).

Пре него што пређемо на детаљно разматрање свих ових глаголских особина, зауставићемо се још на неким општим особинама њиховим.

3. Познато је да имамо две групе глаголских облика: а) у којима се предикативношћу показује однос према лицима – лични глаголски облици (verbum finitum) и б) у којима се предикативношћу однос према лицима не обележава (verbum infinitum). Међу прве долазе: *презент, имперфекат, аорист, императив, перфекат, плусквамперфекат, футур, футур егзактни и потенцијал.* Међу друге долазе: *инфинитив, супин и партиципи* (глаголски придеви и прилози савременог нашег језика).

4. Српскохрватски глагол, у главноме, добро је сачувао особине словенског глагола у погледу глаголског образовања и глаголског значења. Он, нарочито у неким говорима својим (чакавским и сл.), губи извесне старе облике (имперфекат и аорист), али их у другим још добро чува. Главне је губитке претрпео у безличним глаголским облицима: нема *супина*, нема *партиципа пасивног*

йрезенша и изгубио је промењивост *йаршиција йрезенша акшивноī* и *йаршиција йерфекша*. Али, наравно, и у наставцима за лице и у наставцима за облик, а и у самом образовању основа има извесне разлике према стању које је било раније. Оне долазе или од гласовних разлика или од тога што су се нека стара образовања, изменивши се у извесном правцу, протегла на већи број глагола и глаголских облика или што су се у току времена изгубила (дуал).

5. Код глагола разликујемо, као и код имена, *ойшши ġео* (који може бити стари „корен" или већ готова стара „основа") који се добива по одбитку свих наставака који се осећају данас као наставци за облик и за лице; а лица има за једнину три лица и за множину три лица; за двојину су изгубљени стари наставци. Јасно је, на пример, да је за *йасши: йасем, йасло: йасијах* итд. општи део *йас-*. Ако се испореди презент са аористом или инфинитивом видеће се да општи део добива обично извесне измене у тим облицима; зато ону модификацију његову коју имамо у презенту називамо *йрезеншском основом (йасе-*м), а ону коју имамо у инфинитиву називамо аориском или *инфинишивном основом*. Када се општи део слаже са инфинитивном основом, неки то називају *īлаīолском основом*; у ствари, све су ово глаголске основе.

Ово разликовање презентске и аориске или инфинитивне основе, како се те основе данас у нашем језику осећају, потребно је дати да би се, бар по извесним најопштијим знацима, извршила класификација глагола и груписање облика по сродности њихова образовања. Иначе је сасвим друго питање, и оно се не може на основу само нашег језика објаснити, како је тај однос првобитно постао и шта је он првобитно значио; уосталом о томе в. мало ниже.

6. Код глагола различних врста можемо, до извесне мере, разликовати ове две врсте глагола: а) *изворне* (примарне, неизведене) и б) *изведене*. Као што сами називи показују, изворни су глаголи они за које се не може утврдити или поуздано претпоставити да су постали од каквог имена или каквог другог глагола. Нпр. *лећи: лежем* – изворни је глагол; а *йоложиши* – изведен; *књижиши* (= унети у књигу) и *клевешаши* (= говорити, износити клевете) – изведени су глаголи; *мреши* – изворно је, а *умираши, умориши* и сл. – такође су изведени.

Изведени глаголи могу бити: а) *ġеноминашивни* – изведени од каквог имена (именице, придева, заменице, прилога, броја, исп: *оивичиши* од *ивица, окружиши* – од *круī* и сл., или б) *ġевербашивни* – изведени од глагола. Код првих су значења врло различна, али ипак показују, у главноме, известан однос каквог глаголског значења према основној речи, док код других имамо две групе значења: α) каузативно или фактитивно значење – модификација глаголског значења основног глагола (*бъġѣши: буġиши*: „учинити да неко бди", „да је будан"), β) значење измене глаг. вида (*врашиши: враћаши* и сл.), тј. мењање самог основног значења према глаголском виду (исп. ниже).

7. Сви ови глаголи могу бити *йросши* или *сложени*. Сложени се образују од простих кад им се дода глаголски префикс. То не значи да сваки прост глагол мора имати и сложени који му одговара, а тако исто може бити да се употребљава само сложени глагол, а да се прости у употреби изгубио (исп. нпр. глагол *смеши* који у нашем језику нема сложеног глагола, *ġовѐсши, ġо̀нēши* и сл. – према којима се **вѐсши, *нēши* не употребљавају као прости).

8. Помињали смо већ значење глаголских основа. По себи се разуме да за нас, кад разгледамо облике језика са граматичке тачке посматрања, имају глаголске основе онда значаја када се за разлику у њихову облику везује разлика у значењу тога облика. Код глаголских времена и глаголских начина (императива и потенцијала) – то није случај. Значење времена је у самом облику, био он просте природе или сложене. Видели смо да је значење каузативно (или фактитивно) везано, са извесне стране, за глаголску основу. Али значење прелазности или непрелазности не мора бити везано за разлику у основи, већ зависи од значења самога глагола (исп. *сести* и *пресйи* и сл.) или од његова састава (исп. *сйавайи: пресйавайи ручак, скочийи: прескочийи реку*). Али има доста глагола у којима је, као што ћемо видети, основа, када значи стање, везана са наст. *е* (= ѣ) као наст. основе (*сѣдѣти, бѣжати, бѣлѣти* и сл. = *сѐдеѿи: сѐдим, бѐжати: бѐжим, бѐлети: бѐлим,* тј. „постајем бео"). Напослетку, морам напоменути и питање о медијалном значењу и значењу пасивном. Медијално значење (тј. значење глагола чија се радња врши у сфери субјектовој) исказује се код нас повратним глаголима (*бојим се, чувам се* итд.), а пасивно се значење, као што ћемо то видети, обележава или опет повратним глаголима или пасивном конструкцијом (употребом пасивних партиципа и помоћних глагола); са овим глаголима врло су блиски глаголи који значе стање (*ићи, лежати, патити* и сл.).

9. *Видом глаголским*, који може бити означен самим значењем глаголских основа, а може бити обележен и нарочитим обликом глаг. основе, показује се специфично значење вршења глаголске радње или глаголског стања према његову трајању. Засад је довољно да напоменем да у нашем језику имамо два вида: *свршени,* који може бити од више врста и *несвршени*, такође од више врста. У првом случају представља се или свршена радња глаголска у једном тренутку (тј. тренутна глаголска радња, од једног тренутка), или један свршени тренутак у глаголској радњи (почетак или крај); *несвршени* су глаголи они чија се радња износи без обзира на почетак или крај, у самом процесу, неограничено; *учестали* су глаголи они чија се радња представља у сталном понављању. Од значења основног глагола зависи какво ће значење бити учесталих глагола у појединим моментима понављања. О губљењу ових значења, о додирним тачкама међу њима и другим питањима – исп. ниже. Одавде се види да имамо два вида са више значења: а) несвршени глаголски вид (трајно и учестало значење) и б) свршени глаголски вид (са тренутним значењем или обележавањем почетног или завршног тренутка глаголске радње).

II.

КЛАСИФИКАЦИЈА ГЛАГОЛА

10. Рекао сам да се код наших глагола разликују два основе: основа презента и облици који се находе са њим у вези (имперфекат, императив, прилог времена садашњег) и основа за аорист и облици који се находе са њим у вези (инфинитив, партиципи перфекта – радни и трпни). Међутим, сви ти облици припадају једној глаголској системи. Али некад није било тако, и оне разлике према некадашњем стању које данас находимо – резултат су измена које су се извршиле у доцнијим епохама, када су индоевропски језици, па и општесловенски међу њима, почели да живе својим самосталном животом.

Некада није било овако чврсто везаног глаголског система као данас, већ је презент имао једну основу, аорист другу, перфекат трећу итд. Свака од тих основа имала је још покоји облик. Али већ у индоевропском језику врло се често образовао презент нарочите врсте (ињуктив) и од аориске основе; тако су исто били познати, иако знатно ређе, случајеви када се и од презентске основе градио аорист. Почеци те узајамности наговештавали су стање које ће се развити у доцнијим засебним индоевропским језицима: стварање једне тесно повезане глаголске системе.

11. Глаголска промена одређује се у потпуности тек онда када се одреди однос презентске основе према инфинитивној, јер, у ствари, једна од тих основа не одређује никад другу, већ су се обично обе или „спојиле", „удружиле" у једном глаголском систему, бивши раније самосталне, или су међу њима створене нове разлике.

Критеријум поделе глагола може бити само онда потпуно оправдан ако се у основицу ставе оба ова момента. Досада су, међутим, била у примени два начина груписања глагола: или по инфинитивној основи или по презентској. Прву је унео у словенску науку *Добровски*, па ју је од њега примио, дотеравши је у извесном правцу, *Миклошич*, од њега *Даничић, Новаковић, Марешић* и многи други. Основицу пак презента они су узели као критеријум, за одређивање споредних група у границама главних врста, одређених инфинитивном основом. Други начин поделе, тј. на основу презентске основе као главног критеријума, унео је у науку проф. *А. Лескин*, а код нас га је знатно проширио *Љуб. Сшојановић* у својим школским књигама. Али према горњем јасно је да се промена неког глагола не може одредити довољно тачно ни на један од ова два начина, од којих сваки има свој велики значај у нашој науци, већ одређивањем односа једне основе према другој.

Ја ћу тако поступити у својој подели коју предлажем. Али ја се, при ограничавању група, морам руководити и другим принципом, који је толико исто важан као и први. Сви горњи испитивачи руководили су се *исшоријским мо-*

менйтом као критеријумом за груписање глагола и савременог језика. Ја мислим да је то погрешно.

Историјски критеријуми, тј. свођење наших облика на најстарије, могу се употребити само онда када се даје историјски развитак неког језика и показују различне фазе кроз које је неки језик прошао. Када се даје данашњи материјал језика, онда се као принцип поделе може узети само оно што у данашњим облицима постоји и што савремени представници једнога језика осећају као знак разлике или једнакости међу облицима. Јер само се на основу савременог језичког осећања сродности и несродности глаголских промена и глаголских облика може дати система која нешто значи за разумевање група облика и која може дати упутства за образовање тих група.

Нпр. за савремено *йисайи: йишем* – врло је тешко рећи: „презентска се основа образује наст. *је*, а инфинитивна наст. *а* од општег дела *йис-*", јер то се не види из материјала нашег језика, и у нашем се језику *йишем* тако не образује. То је појав општесловенског језика који у осећању савременог поколења има сасвим други значај. Он значи да се у презентској основи јавља измена сугласника који је у инфинитивној основи. Зато се тај глагол не може изнети заједно с глаголом *бийи – бијем*, нити са *смејайи се – смејем се*. Тако исто и *йӗвайи: йӗвāм* немогуће је друкчије схватити него као презентску основу с другим вокалом према инфинитивној с кратким итд.

12. Такво посматрање ствари чини да добивамо више мањих група, боље одређених неголи у другим класификацијама. Али и овде има једна невоља.

Кад бисмо хтели до краја применити овај принцип класификовања наших глагола, морали бисмо одредити и велики број врло ситних група глаголских у којима је, због каквог језичког остатка који се традиционално чува или због гласовних процеса, однос између презентске и инфинитивне основе тако поремећен да се они морају ставити у нарочите групе. Како се, према томе, један однос може назвати правилним редовним односом, то и у нашем језику имају две велике групе глагола: а) *йравилних* – са особинама за које се могу прописати општа правила и б) *нейравилних* – за које вреде нарочита правила којима се обухвата увек известан број примера.

Група правилних глагола обухвата њихову велику већину, а група неправилних глагола – само известан број.

Уз сваку групу овако издвојених глагола ми ћемо дати и њихово објашњење.

13. Полазећи од ове тачке гледишта, ја делим све глаголе на *осам* глаголских група у нашем језику.

I. Са вокалом *ē* у презенту и без тога вокала, а са глаголским општим делом, у инфинитиву: *йрéсēм: йрéс-йи.*

II. Са вокалом *ē* у презенту, а са вокалом *а* у инфинитиву: *р̏вēм се: р̏вайи се.*

III. Са наставком *нē* у презенту, а са *ну* у инфинитиву: *ѓ̑инēм: ѓ̑инуйи.*

IV. Са наставком *јē* у презенту, а без тога наставка у инфинитиву: *ч̑ујēм: ч̑уйи.*

V. Са наставком *а* у инфинитиву, а са измењеним сугласником испред тога *а* и наставком *ē* у презенту: *йӣсайи: йӣшēм.*

VI. Са вокалом *ӑ* или *ĕ* у инфинитиву, а са *ā* или *ē* у презенту: *йӗвайи : йӗвāм, смȇйи : смȇм.*

VII. Са вокалом *ū* у презенту, а са *ӣ, ĕ,* у инфинитиву: *нȍсūм : нȍсийи, бéлūм : бéлейи.*

VIII. Са *ū* у презенту, а са *а* у инфинитиву: *д̏ржайи: д̏ржūм.*

Помоћни глаголи.

Наравно, и ова подела представља само идеалну слику глаголског груписања; али, као што ће се одмах ниже видети, када се буде имало на уму да су у нашим глаголским облицима остали резултати врло различних гласовних промена, и када се ти привидни поремећаји системе издвоје, остаће мали број глагола који ће остати изван ових група. Да извршимо укратко разврставање глагола нашега језика и да покажемо како се облици њихови находе у складу са основама.

ПРВА ВРСТА

Са вокалом *ē* у презенту и без тога вокала, а са општим глаголским делом, у инфинитиву.

Нпр.	през.	*тре́сēм*	*тре́сти*	инфин.
	импер.	*тре́си*	*тре́сох*	аор.
	имперф.	*тре́сијāх*	*тре́сāв*	глаг. прилог
		тре́сāх	*-āвши*	прошли
	глаг. прилог	*тре́сӯћи*	трêсао	глаг. придев
	сад.		*тре́сла*	радни
			тре́сло	
			тре́сен	глаг. придев трпни

Међу глаголима I врсте разликујемо: правилне и неправилне глаголе.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ I врсте

1. Глаголи са општим делом на сугласник *с* или *з: ве́зēм: ве́сти* и сл. Као што се види, међу особинама њихове промене долазиједначење сугласника, које се находи и у другим облицима нашега језика. Код глагола *донѐсēм* и сл. (тј. сложених са **несем*) имамо у аористу *дȍнēх, дȍнēт* у глаг. придеву трпном, а у инфинитиву *дȍнēти* (објашњење ниже код тих облика), тј. неправилни однос.

2. Глаголи са општим глаголским делом на сугласник *т* или *д*:

презент	*плѐтēм*	*плѐсти*	инфин.
императив	*плѐти*	*плѐтох*	аорист
имперфекат	*плѐтијāх*	*плѐтāвши*	глаг. прилог прошли
	плѐтāх	*плȅо, плѐла, плѐло*	глаг. придев радни
глаг. прилог сад.	*плѐтӯћи*	*плѐтен*	глаг. придев трпни

Као што се одавде види, гласовни закони који су овде у примени јесу: а) општесловенско, можда чак индоевропско, претварање – tt – или – dt – у – st –; б) испадање у дијалектима општесловенског језика *т* и *д* испред *л: *плетлъ : *плелъ – плео* и сл. Али се по аналогији наново уноси *т*, обично онда када је у општем делу *ст: рâстао: ра́сла* и сл. Поред правилних облика *сȅдēм, сȅдāвши, сȅо, сȅсти* и сл. имамо и по III врсти *сȅднēм* и сл. (где види). Тако и

од *срѐтēм, срѐтāвши*; исп. такође *пасти* код којега су обично облици по III врсти. в) Како је код ових и сличних глагола I врсте постало *āвши*, то види под обликом глаголски прилог прошли.

Неправилно има од глагола *jѐсти: jѐђāх*, које види у глави о имперфекту.

Неправилно има у аор. 3. мн. *паше, сеше*, по аналогији глагола са покретним *д: стȁдоше – стȁше*. Како се то покретно *д* добило у нашем језику, показује други глагол који такође иде овамо: *jѐдēм, jѐди, jѐдох, jѐсти, jѐо*. Код њега смо имали: *jêм, jêш, jéмо, jéдӯ* правилно, јер је то један од глагола са старим кореном на *д* (исп. лат. *edere* и сл.): *д* правилно испада испред *м* (у 3. л. једн. старо *jесть, jесте* – в. о томе у одељку о презенту), испред *т* даје *с*, а испред ѧ или ѫ задржава се: *ѣдѧтъ* стсл., код нас *jeдy*; под утицајем *jести* и овог облика добивено је *jѐдēм* итд., које је према *jêм* изгледало као проширено гласом *д*. Исп. стари дијал. облик *jѐђи* (види у глави о императиву). Под утицајем тога паралелизма облика са *д* и без *д* имамо, већ врло рано (исп. ниже), поред правилнога *грѐдēм, грѐдеш и грêм, грêш – грѐдӯ; грѐдиjāх* итд. облици су правилни.

3. Глаголи са општим глаголским делом на сугласник *б, п* или *в:*

грѐбēм	*грѐбох*
грѐби	*грѐбāвши*
{ *грѐбиjāх*	*грѐбао, грѐбла, грѐбло*
{ *грѐбāх*	*грѐбен, гребе̑на*
грѐбӯћи	*грѐпсти*

Овако се мењају глаголи: *скýпсти, цр́псти, тѐпсти се, дýпсти*, дијал. *жи́всти* (жи́вући).

Од гласовних особина основе морамо поменути начин неодређени са –*пст*– и –*вст*–. Према гласовним особинама нашег језика у положају испред *т* испада *б, п и в*; отуда и данас још *плѐти* (од старог *плев-ти*), *нȁсути*, исп. *нȁспēм*, које ја ниже наводим међу неправилним глаголима, *жи̏ти* и *грѐти*. Међутим, као што се из горњег види (и то у оба наша основна дијалекта од врло старих времена), постало је правило нашег савременог језика да се у тим облицима успоставља сугласник општег дела и да му се дода -*ст*- из инфинитива других глагола (*плести, jести* и сл.). Зато се стари инфинитиви без –пс– или –вс– стављају међу неправилне глаголе.

4. Глаголи са општим глаголским делом на сугласник *к, г* и *х:*

пѐчēм,	3. мн. *пѐкӯ,*	*лѐжēм,*	3. мн. *лѐгӯ,*	*вр́шēм, вр́хӯ,*
пѐци		*лѐзи*		*вр́си*
{ *пѐциjāх,*		{ *стри́зиjāх,*		
{ *пѐчāх*		{ *стри́жāх*		
пѐкӯћи,		*стри́гӯћи,*		
				мо̏гāх,
				вр́хӯћи
	пѐћи	*лѐћи*	*вр́ћи*	
	пѐкох	*лѐгох*	*вр́хох*	

пекавши	*лѐгавши*	*вр́хавши*
пѐкао	*лѐгао*	*вр̏хао*
пѐкла	*лѐгла*	*вр́хла*
пѐчен		*вр́шен*

Исп. још: *мо̀гу, мо̏жеш* (мо̏реш), али *по̀можеш; мож – мош* м. *можеш* у нар. песмама и старим спом.; *рѐћи: рѐчем* (и *рѐчем*); *врзи, поврзи, побјези* у нар. пес.; *ди̏гох, запрѐже, по̀бјеже* итд.

Многи од глагола овог обрасца имају облике по III врсти, тј. са основом на *ну: не,* које види тамо.

Гласовни појави који долазе у овој промени јесу ово: а) *к, г, х* (према закону општесловенског језика) прелазе испред *е* у *ч, ж* и *ш*; отуда *пѐчем* итд., али *пѐку* у 3. мн.; ти гласови испред *и* прелазе по другој палатализацији у *ц, з, с;* отуда *пѐци, лѐзи, вр́си* (то се проширује и на имперфекат); *к, г, х* испред *а* које је постало од *ѣ* прелази у *ч, ж, ш* (*пѐчах, стри́жах*, види имперфекат); б) *-кти, -гти* и *-хти* давали су још у општесловенском *ťi* и даље у нашем језику *-ћи.*

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ I врсте

Неправилним глаголима I врсте називамо оне код којих однос основе презента и инфинитива у данашњем језику не одговара нашој дефиницији; али сви облици изведени од тих основа показују сродност са глаголима ове врсте.

1. Глаголи са сугласником *р* у општем делу. Њих има од три врсте, а особина им је да имају три глаг. основе:

а)	*мрêм*	*мре́ти*	*мр̂вши*
	мри̏	*мрêх*	*мр̏о*
	мрâх		
	мру́ћи		

Исп. такође: *про̀стрети: про̏стрем, про̀стри, про̏стр́о, про̏стрт*; исп. просто *стѐрати: стѐрем* по II вр.; *са̀врети се, подуврети, за̀прети, оду̀прети* и сл. Као што се одавде види, имамо основу презентских облика *мр-е-*, основу инфинитива или аор. *мре́-* и основу глаголског прилога прошлог и глаг. придева радног *мр̂-*.

б)	*дѐрем*	*дре́ти* (дѐрати)	*др̂вши,*	*др̂в*
	дѐри	*дрêх* (дѐравши)	*др̏о,*	*др́ла*
	дѐрах		*др̂т,*	(*дѐран; дѐрат*)
	дѐру́ћи			

Као што се одавде види, поред облика *дре́ти, дрêх, др̂т* и сл. имамо већ паралелне облике *дѐрати, дѐравши, дѐран, дѐрат* по II вр. Ти су облици употребљивији но изворни.

Овамо иду, са малим колебањем. и глаголи: *про̀ждрети, про̀ждерем* и *про̏ждрем* (дакле, као *мрем*)

в)	*прêм*	*прѐх*
	при̏	*прѐвши*
	прâх	*прѐо*
	пру́ћи	*прѐт*

Овај глагол има свега две основе. Њему је сличан, али са колебљивим облицима: *зрѐти* („постајати зрео"): *зрêм-зрŷ, зру́ћи, зрâх*; али и *зрûм, зрûш, зрû, зрûмо, зрûте* – у 3. л. мн. остаје *зру* (дакле, као зрѐти: зрѝм – видети тамо).

г) *тре̂м* (тȁрем) — *тр̏ти*
трӣ (тȁри) — *тра̑х (имперф.)*
тру́ћи (тȁрући) — *тр̏х*, тр̏ (аор.)
трѐн, – ѐна, — *тр̏вши*
тр̏о
тр̏вен

И овде имамо две основе, али у другом правцу генералисане неголи у *пре̂м*. С друге стране, видимо да имперфекат има основу инфин., а глаг. придев трпни да има и основу презента.

Разлика је између глагола под а) и б) и ових у томе, што је основа инфинитива ушла и у глаг. прилог прошли и глаг. придев прошли код глагола под в) и обрнуто, што је основа глаг. прилога прошлог и глаг. придева прошлог ушла и у основу инфинитива код глаг. под г).

Гласовни закони који се огледају у овим глаголима јесу ово:

1) *дѐр–е̄м : дре́ти* = *der–ti > drѢ-ti

2) *мр–е̂м : мре́–ти : мр̏о* = *mьr–e– : mer-ti: mьr-lъ
= ь испада у отвореном слогу;

mer-ti > mrѢ-ti, mьr-lъ > mr̥lь = mr̥o.

Сви су остали облици јасни одавде. Али, као што се одавде види, код неких од ових глагола (*мре́ти: мре̂м*) имамо у основи презента и у глаг. прилогу прошлом и глаг. придеву прошлом слаби корен, а у инфин. и аор. јаки корен. На тај начин, иако у нашем језику имамо данас три основе код неких од ових глагола (*мр-е, мре̄-и мр*), у ствари, и оне се своде на старе две основе – презентску и инфинитивну, које су на нашем земљишту дале три основе.

2. Глаголи са сугласником *н* или *м* у презентској основи, а без њих у инфинитиву.

а) Са сугласником *н* у презенту, а *е̄* у инфинитиву:

пȍчне̄м — *пȍче̄ти*
пȍчни — *пȍче̄х*
пȍче̄вши
пȍчео, пȍче̄ла,
пȍче̄т

Исп. још: *пе́ти* са облицима по овој врсти само од инфинитивне основе: *пе̂х, пе̂вши, пе́ла, пе̂т; разапе́ти: ра̏запео; про̀пе̄ти: про̀пне̄м, про̀пни, ѝспне̄м, ѝспе̄ти* итд. (као *мре́ти* и *у̏мре̄ти*, али о томе – у одељку о акценту).

Сасвим засебне облике имамо код глагола *кле́ти:*

кȕне̄м — *кле́ти*
кȕни — *кле̂х*
кȕнија̄х, (кȕња̄ х) — *кле̂вши, кле̂в*
кȕнӯћи — *клѐо, кле́ла,*
кле̂т, прȍкле̄т итд.

б) Са сугласником *м* у презентској основи и *ē* у инфинитивној:

ȍтмēм	*ȍтēти*
ȍтми	*ȍтēх*
жмâх	*ȍтēвши*
жму́ћи	*ȍтео, ȍтēла*
	ȍтēт

Исп. још: *у̀зēти: у̏змēм* и сл.; *са̀жēти,: са̏жмēм* и сл.; *жмêм, жмȉ, жмâх,* жму́ћи, жȅти, жêх, жêвши, жȅо, жêт.

в) Са сугласником *м* у презентској основи, а самогласником *у* у инфинитивној:

на̏дмēм се	*на̀дути се*
на̏дми се	*на̀дух се*
	на̀дӯвши се
	на̀дуо се
	на̏дӯт, наду̀вен.

И овде су гласовни закони општесл. језика и нашег језика пореметили првобитне правилне односе:

а) Општесловенски закони:

*пȍчнēм: по̀чēти = *почьн-*е- : **почьн-ти* или *почен-ти* што даје *почне-* и *почѧ-ти = по̀чē-ти*; *ку̀нēм*: *кле́ти*: **кльн-е-*: **кльн-ти* или **клен-ти* (исп. **мьр-е-: мер-ти) = клн-е-: клѧти,* прво је дало *куне-*, а друго *кле́ти*;

*на̏дмēм се: на̀дути се = *надъм-е-: надъм-ти* или *надомти = надъме: надѧти = надме- : наду-ти.*

б) Гласовни закони нашег језика примењени овде јесу: испадање полугласника у отвореном слогу, прелаз *ль* у *л̥* и даље у извесним дијалектима у XIV в. у *у*, зато се облик *кл̥не* још чува у говорима; прелаз *ѧ* у *е, ѫ* у *у*.

в) Овде, дакле, имамо или исти општи део и у презентској и у инфинитивној основи – *чьн-е:* – *чьн-ти* или, у крајњем случају, јачи ступањ корена у инфинитивној основи, дакле: – *чьн-е:* – *чен-ти.* Све друго је правилно.

3. Појединачни неправилни глаголи ове врсте или појединачни неправилни облици:

а) глагол *ѝћи:*

		ȉдēм		*ѝћи*	
		ѝди		*ѝдох*	
		ȉђāх	(неправ.)	*ѝшāвши*	
		ȉдӯћи		*ѝшао, ѝшла*	
исп.:	*о̀тӣдем*	(и *о̀тиђем* в. ниже);	*ȍдēм,*		*отѝћи (о̀тӣћи)*
	отѝди	*(отӣђи)*	*о̀дох*		
	отѝдох				*отѝшао* (ȍшао и сл. дијал.)
тако:	*изѝди* (-ѝђи)		*изѝдох*	*обѝдох.*	
	нâђēм			*на́ћи*	*на̀шао*
	на́ђи				*на̀шāвши*
	на́ђох				
	нâђен				

Овако: *про́ћи, по́ћи, за́ћи, иза́ћи, оба́ћи, са́ћи* и сл. Поред тога и: *изи́ћи, оби́ћи, си́ћи, узи́ћи* и сл.; дакле и: *ѝзиђе̄м, изи́ђи, изи́ђох, изи̏шао* и сл.

У народним песмама: *не пох, доше, наше (нађоше̄)* и сл.

У ствари, сви се ови облици своде на три основе: презентску *ид-е-*, инфинитивну *и-ти* и партиципску *(и)ша-* = шъ (д) лъ. Али смо у току времена добили ове измене: *и-* из инфин. основе прешло је и у претеритну, те смо добили *и-ша-*; код сложених глагола основа презентска у извесним говорима (в. Фонетику) добила је умекшан сугласник: *на* + *иде-* = *најде* (тако и имамо у многим архаичним говорима, в. историјски део) = *нађе* (у извесним говорима, од половине XIV в., в. Фонетику), *на* + *ити* = *(наћи)* и сл. Одавде су умекшани сугласници пренесени и у *ићи* и све сложене глаголе ове врсте: *оти́ћи, си́ћи* итд.

Глаголи као *обаћи* = *объ* + *ити* = *обајти* > *обићи* и сл.

Облици *о̏де̄м* и сл. представљају аналогију према *отишла* = *ошла, ошао* и сл.: *одем* и сл. као *отишла : отидем* и сл.

У песмама и дијалектима имамо према *поћ : пој*, па према томе и сличном и *пох, дох, нах* и сл.; в. историјски одељак.

б) Код глагола 1-ог раздела констатовали смо неправилне облике: *до̀не̄ти, до̀не̄х* и сл. поред *доне̏сох* и сл.; сличан је овоме и глагол (у јужним крајевима): *ри̏јех : ре̏че̄м*. У њима се чува стара особина: мењање вокала у аористу (исп. гл. *донијех*) које је врло обично, нпр. у стсл. језику, а које је код *до̀не̄ти* ушло и у инфинитив; код *ре̏ћи* је ограничено обично на аор., али има дијалекатски и *ри̏јети (ри̏јећи)*.

в) Код глагола 2-ог раздела забележићемо још *јеђи̏* или *је̏ђ (је̏ћте)* у императиву и *је̏ђа̄х* у имперф.; исп. објашњење под тим временима. *О̀брести*: *-те̄м* има и по VII вр. *о̀брести се: о̀брӣм*. Код глагола 3-ћег раздела имамо стари облик *пле̏ти* (од општесловенског *плевти* добивено је, опет у општесловенском, *плети*), које се обично замењује обликом *плевити*. Овакво је и *на̀сӯти: на̀се̄м, на̀спи* и сл. Као што ћемо видети, *на̀сӯти* = општесл. *naso-up-ti: nasŭp-e = *насупти: насъп-е*. Прво је дало, сасвим правилно, у општесл. **насути: насъп-е-*, у нашем језику *насп-е-*. Ретко се у старом језику овако употребљавало и *грети*.

г) Глаг. *врћи* има у ијек. говорима *вријећи*, као што поред *ву́ћи* књиж. јез. имамо у дијал. *влећи*, или као што поред *разастрети* имамо, чак и у књиж. језику, *разастрти* (готово чешће него прво), или као што имамо поред *про̀ждрети – про̀ждрти*. У ствари, ту имамо потискивање јаке основе аориста и имперф. слабом основом презентских времена: **вьрх-ѭ : *верх-ти* (прво даје у нашем језику *вршем*, друго *врћи*; и прво потискује друго) и сл. Исп. ниже.

д) Код глагола 2-ог и 4-ог раздела неки глаголи у 4-ом разделу, доста многобројни, прелазе у III врсту, добивајући у презенту *-не-*, а у инфин. основи–*ну*. Али и једно и друго није обавезно, тако да они дају III-ој врсти известан број неправилних глагола који могу имати и немати карактеристичан слог *не : ну*.

Заједнички је моменат код њих – тренутност радње. Како велики број глагола III врсте има значење тренутности глаголске радње, то се слог *не : ну* додаје у тренутним глаголима поменутих група.

α) *сѐднем, сѐднути* поред *сѐдēм, сѐсти; срѐтнēм, срѐтнувши : срѐтēм, срѐсти; пȁднēм, пȁднути* (дијал. *пȁнēм)* и *пȁсти, нȁпаднēм, нȁпаднӯт : нȁпасти* и сл.

β) уз *мо̀ћи* образовано је *мо̏гнēм* (сврш.), *по̏могнēм : помо̀ћи, занѐмогнēм : занемо̀ћи, ле̏гнēм : лѐћи, рѐкнēм – рѐћи, дѝћи : дѝгнути, по̀бегнути : по̀бећи, клѐкнути : клѐћи, нȁвикнути* и сл. Из овога се види да тренутни глаголи I врсте све више прелазе у III врсту глагола на *не : ну*; али тај процес још није потпуно завршен.

ДРУГА ВРСТА

Са вокалом *е* у презентској основи, а вокалом *а* у инфинитивној основи.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Овамо долази:

р̏вēм се	*р̏вати се*	*р̏вао се*
р̏ви се	*р̏вах се*	
р̏вāх се	*р̏вāвши се*	
р̏вӯћи се	*нȁдрвāн*	

Овако се мења дијал. *сȁти : сêм* (3.мн. *сӯ), сѝ, сӯћи, сâх. сȁх (сȁ), сâвши, сȁо, сȁла, сâн* (од старога *съсати, съ-сеши* „сисати“);

рѐвати, рѐвēм (дијал. шикљати, њакати, викати, плакати итд.);

сѐјати, сѐјēм; императив *сêј (* = сѐји > сѐи = сêј), сѐјāх, сѐјӯћи, сѐјати, сѐјах, сѐјао, сѐјāвши, сѐјāн (сѐјāт)*; а тако и: *бȁјати, чȁјати, грȁјати, грѐјати, хȁјати, кȁјати, лȁјати, стȁјати, тȁјати, трȁјати, вѐјати, по̀јати, по̀јēм* итд.; *брѝјати: брѝјēм* (импер. *брû: брûте = брији = *брûи = брû); смѐјати се: смѐјēм се; о̀рати: о̏рēм.*

Код глагола *ткȁти* имамо правилно *чêм* (тчем), *чêш* итд., 3. мн, *ткӯ*, али се код њега развијају и нови облици по VI врсти: *ткâм, ткâш* итд.

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ II врсте

Неправилност је њихова у томе што се основа инфинитива у свом општем делу разликује од презентске основе.

а) *бѐрēм*	*брȁти*
бери	*брȁх (брâ)*
бѐрāх, бѐријāх (брâх:брâше)	*брâвши*
берӯћи	*брȁо, бра́ла*
	брâн, брâт

Овако је и *пѐрēм: прȁти – пѐрāх, пѐријāх* (имперф.).

Некада је однос основе презентске и инфинитивне био овакав: *бер-е- : бър-а-*; дакле је у основи презента општи део на јачем ступњу неголи у инфин. основи; супротно ономе што смо обично имали у I врсти. Исп. о овоме ниже.

б) *жѐнēм*	*г̄на̏ти*
жѐни	*г̄на̏х (г̄на̏)*
(г̄на̂х, г̄на̂ше)	*г̄на̂вши*
жѐнӯћи	*г̄на̏о*
	г̄на̂н, г̄на̂т̄

Облици презентске основе постају све ређи и све се више ограничавају на дијалекте наше: *ѝжђенēм, п̄рòжђенēм, ђòренēм, изàженēм, нàжђенēм*. У њима се јавља *ђ* у презенту које је овде гласовног порекла. У општесловенском језику *г̄* је прелазило испред *е* у *ц* (управо *ђж*) тако да смо иза *з* у префиксу добивали:**п̄роз+ђжен-, из+ђжен-* и даље**п̄рож+ђжен-, *иж+ђжен-*. Дисимилацијом ту је друго *ж* изгубљено: *п̄рожђен-, ижђен-*. Ти су се облици сачували до наших дана, само што је *ђ* из њих пренесено и у друге облике. – Код овог се глагола све више развијају у књиж. јез. облици *г̄на̂м* (гна̏ју), *г̄на̂ј, г̄на̏јӯћи* – према облицима инфин. основе.

Однос је овде међу општим делом презентске и инфин. основе:

**г̄ен-е : г̄ън-а-*

Иако то не значи, као што ћемо видети, да је *г̄ън-* слабији облик од *г̄ен-*, он је несумњиво из групе слабијих облика општега дела *г̄ен : г̄ои* (исп. *г̄онит̄и)* који је образовао исту глаголску систему са јачим општим делом **г̄ен-е-*.

в) *зòвēм*	*зва̏т̄и*
зòви	*зва̏х (зва̂)*
зòвијāх (обично зва̂х)	*зва̂вши*
зòвӯћи	*зва̏о, звáла*
	зва̂н

Имперфекат се обично образује од инфинитивне основе. Овде је однос општега дела обеју основа овакав: **зов-е-, *зъв-а-(= зв-а-* у нашем језику).

ТРЕЋА ВРСТА

Са наставком *не* у презентској основи и са наставком *ну* у инфин. основи.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Код њих је однос ових основа потпуно сачуван.

т̄ȍнēм	*т̄ȍнут̄и*
т̄ȍни	*т̄ȍнух, т̄ȍнӯ*
т̄ȍњāх	*т̄ȍнӯвши, т̄ȍнӯв*
т̄ȍнӯћи	*т̄ȍнуо*
	ма̏кнӯт̄

Овамо долазе глаголи: *ȍмрзнут̄и, ѝшчезнут̄и, п̄ȍп̄узнут̄и, клѝснут̄и, ȕскрснут̄и, п̄ȍ-г̄ѝнут̄и, ȍт̄кинут̄и, ог̄ŕнут̄и, крéнут̄и, осврŕнут̄и се*.

Код неких од овавких глагола нема *ну* каткад у аор. *о̀грезнути: о̀грезох, пр̀итиснути: пр̀итискох, пѝснути: пѝскох, пр̏снути, пра̏снути, свѝснути, о̀биснути – пр̏скох* и сл.; *на̀тнух* и *на̀такох; на̀магнути – на̀магох, поте́гнути: поте́гох, тр̏гнути: тр̏гох, на̏гнути: на̏гох* итд. – То значи да првобитно и нису имали наст. *не : ну*; отуда у аор. без *ну* сугласници који су се још у општесловенском испред *и* – губили.

Сасвим је природно да код глагола I врсте имамо облике и по I-вој и по овој:

дѝћи:	*дѝгнути*
дѝгох:	*дѝгнух*
кле̏ћи:	*кле̏кнути*
за̏мћи:	*за̏мкнути*

Тако исто имамо и у глаголском радном придеву: *тр̏гнуо: тр̏гао* и сл.; затим и код глагола код којих се *т* или *д* сачувало испред *н* – *стврднути се; стврдао се.* Али исп. и ове случајеве: *о̀чврснути: о̀чврсао* и *о̀чврснуо, у̏сахнути: у̏сахао, у̏венути:у̏вео, ѝстру(х)нути: ѝструо, на̀бухнути: на̀бухао, подбу(ха)о* и сл. У Црној Гори имамо чак и од *по̀гинути: погибао* и сл.

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Код њих се однос двеју основа не чува, већ у облицима инфин. основе или увек недостаје *ну* или може недостајати. Видели смо и код правилних глагола да се код њих све више развијају облици инфин. основе и без *ну*. Овакво је увек:

ста̏не̄м	*ста̏ти*
ста̏ни	*ста̏х (ста̏дох)*
	ста̂вши
	ста̏о

Чује се врло ретко и: *о̀стануⁿти, на̀стануⁿти, по̀стати, о̀станӯвши, о̀стануо* и сл. Још је ређе: *ста̏нути, ста̏нӯвши, ста̏нуо* и сл.

Овакво је и	*де̏ти (де̏сти):*	*де̏не̄м (де̏де̄м)*
	{ *де̏дох*	*де̏ни*
	{ *де̏х (де̏)*	
	де̂вши	
	де̏о, де̏ла	
	де̏вен	

Али се код њега находи и *де̏нути: де̏нух, де̏нӯвши, де̏нуо, де̏нут.*

Код осталих глагола, као што је то споменуто међу неправнилним глаголима I врсте и међу правилним III врсте, имамо известан број облика неправилних. Уопште, тенденција је код тренутних глагола да развијају у презенту основу на *не* а у инфинитивним образовањима да одбацују *ну* где се пред њим находи сугласник. На који се начин то развило, видећемо ниже.

ЧЕТВРТА ВРСТА

Са наставком *јē* у презенту, а без тога наставка у основи инфинитива. Ако се прегледају примери који овамо иду, видеће се да они имају врло различну основу инфинитива: само општи део презентских облика у инфинитивној основи: *бӣјēм: бӣ-ти* или имају сасвим другу основу, наравно, према савременом осећању нашем, у инфинитивиним или аориским образовањима. Према томе, можемо и све глаголе који иду овамо поделити у два раздела.

1. раздео

Глаголи IV врсте код којих општи део презентских облика образује инфинитиву основу:

чу̏јēм	*чу̏ти*
чу̑ј	*чу̏х*
чу̏јāх	*чу̑вши, чу̑в*
чу̏јӯћи	*чу̏о*
	чу̏вен

Исп.: *ѝзути, о̀бути, на̀зути* (под утицајем *изути) – ѝзујēм, предбујēм, ѝзӯт* и сл.

бӣјēм	*бӣти*
бӣ (бӣји=бӣ)	*бӣх, бӣвши*
бӣјāх	*бӣо*
бӣјӯћи	*бӣвен, бӣјен, бје̑н*
	бӣт

ѝзбијēм, за̀узбијēм.

Овако: *бӣти, крӣти, мӣти, рӣти, шӣти : крӣт, са̏крӣт, крӣвен, сакрӣвен; шӣт, са̏шӣт, шӣвен, сашӣвен, шве̑н, са̏швен.*

пӣти, лӣти, вӣти (пӣ 2, 3. аор., лӣ, вӣ, ѝспӣ, по̏лӣ, са̏вӣ, о̏бавӣ и сл.), *вӣт, са̏вӣт, вӣјен, савӣјен, лӣт, по̏лӣт, лӣвен, полӣвен, пӣјен, попӣјен; лӣо, лӣла, по̏лио, по̏лила; пӣо, пӣла, по̏пио, по̏пила, са̏вио, са̏вила, о̏бавила.*

тӣти, плӣти, гњӣти – као *чу̏ти.*

Овамо иде и глагол *бити* (esse) када је сложен:

до̀бити:	*до̏бијēм,*	*за̀добијēм*
до̀бих, до̏бӣ	*до̏бӣ(ј)*	*задо̏бӣ(ј)*
до̏бӣвши		
до̏био, до̏бӣла		
до̏бӣт, добӣјен, добӣвен		

Међутим прост глагол има неправилан однос презентске и инфинитивне основе:

бу̏дēм	*би̏ти*
бу̏ди	*би̏х, би̑*
бу̏дӯћи (буду́ћи)	*би̑вши*
	би̑о, би́ла
бѐја̄х	
бѐх	

Исп. и каткада још код сложених: *про̀будēм, збу̏дēм се* и сл. Дијалекатско: *бу̏днēм, би̏днем, би̏дēм* и сл.

2. раздео

Ту имамо четири различна типа: а) *купо̀вати: ку̀пујēм;* б) *кљу̀вати: кљу̏јēм;* в) *да́вати: да̑јēм*; г) *кази́вати: ка̀зујēм.*

Иако су то за наше савремене језичко осећање потпуно различна четири варијанта, ипак се у њима осећа једна тенденција да у презентској основи имамо образовања са *је*, а у инфинитивној – друге врсте. Наш се језик у овом правцу одликује од других словенских језика и показује интересантан развитак. Да бисмо га могли разумети, ја ћу овде изнети само једну напомену, а даље ћемо о томе говорити у историјском одељку.

Прва два варијанта представљају гласовне процесе: некадашње kou̯pou̯-je-; kou̯pou̯-a- дало је овакав однос основа: *купу-је- : купова-*; дакле, имали смо образовање презента наставком -i̯e- (je) а инфин. наст. *а* од општег дела kou̯pou̯-. То исто имамо и код *кљу̀вати* и сл. глагола, само што ту имамо дифтонг _-eu̯- : kleu̯-i̯e- : klьu̯-a-. Прво је морало дати по законима општесловенског језика *клюѥ* (кљује-), а друго *кльва-*, као што и имамо у великом броју словенских језика (исп. кльвѧ у буг., klvati и kluvati у чешком, kluć и klwać у пољском итд.). Код нас је *у* из презентске основе ушло и у инфинитивну, те имамо *кљувати* место *кљвати* или сл.

Ови глаголи су били од значаја за образовање и осталих типова јер су оба остала варијанта суплетивна, тј. имају по један облик из двају система који се допуњују.

Нема сумње (као што ћемо то доцније и видети) да смо некада имали:

да́вати:	(да̑вам)	кази́вати:	(ка̀зивам)
(да̀јати):	да̑јем	(казо̀вати):	ка̀зујем

Под утицајем *путо̀вати* и сл.: *пу̀тујēм, кљу̀вати: кљу̏јēм-* одабрани су облици *да́вати : да̑јēм*, а према овоме и *кази́вати : ка̀зујēм.* Дакле, и овде је спроведена тенденција да у презенту имамо облике од основе са *је*, а у инфинитиву облике без *је*:

а) *ку̀пујēм*	*купо̀вати*
ку̀пӯј	*купо̀вах, ку̏пова̄*
(*ку̀пова̄х*)	*купо̀ва̄вши, -по̀ва̄в*
ку̀пујӯћи	*ку̏повао, ку̏пова̄ла*
	купо̀ва̄н, ку̏пова̄т

-ѐвати: краљѐвати, ѝчитељевати, сужњѐвати, војѐвати и кажѐвати (дијал.); иначе данас и иза некадашњих и данашњих умекшаних сугласника преовлађује – *овати: бо̀жићовати, старешо̀вати, пашо̀вати, пријатељо̀вати, у̏читељовати, ца̏ровати* и сл.

б) *кљу̏јēм*	*кљу̏вати*
кљу̑ј	*кљу̏вах: кљу̏вā*
(кљу̏вах)	*кљу̏вāвши*
	кљу̏вао
	кљу̏вāн

Овако: *бљу̏вати, пљу̏вати* и сл.

в) *да̑јēм* (ређе *да́јēм)*	*да́вати*
да́ји	*да́вах*
да́јӯћи	*да́вāвши*
да̑вāх	*да́вао*
	да̑вāн

Императив *да́ји* је нов, за разлику од *да̑ј*; у презенту још се употребљава: *да̑вāм; да̑вāј, да́вāјӯћи*, и тако да прелази у VI врсту.

Исп. још *продавати, позна́вати* и сл., *про̀дāјēм, по̀знāјēм* и сл.

г) *ка̀зујēм*	*кази́вати*
ка̀зӯј	*кази́вах, кази́вāвши*
ка̀зујӯћи	*кази́вао*
(ка̀зӣвāх)	*ка̀зӣвāн*

Овамо иду многобројни глаголи. Исп. *дoвршивати, ограђи́вати, примамљи́вати, забрањи́вати, девери́вати, строваљи́вати, опамећи́вати, забашури́вати* и сл. Зашто се у једним случајевима код тих глагола у основи налази умекшан сугласник, а код других неумекшан, видећемо доцније.

Као што се одавде види, *-и́вати: -ујēм* находи се код изведених многосложних глагола: када се глаголи на *-и́вати* образују од једносложних глагола или кад се наставак – *-и́вати* ставља насупрот наставку *-овати* као наставак за образовање несвршених глагола од свршених, тада се *-ива-* чува и у презенту, тј. находи се у VI врсти глагола. Исп. ове две групе примера:

а) *бити:*	*би́вати:*	*би̏вāм*
по̀чити:	*почи́вати:*	*по̀чӣвāм*
за̀днити:	*задни́вати:*	*за̀днӣвāм*
по̀крити:	*покри́вати:*	*по̀крӣвāм*
у̏мити:	*уми́вати:*	*у̏мӣвāм*
ра̀шити:	*раши́вати:*	*ра̀шӣвāм* и сл.
б) *потко̀вати:*	*потки́вати:*	*по̀ткӣвāм*
осно̀вати:	*осни́вати:*	*о̀снӣвāм*
засно̀вати:	*засни́вати:*	*за̀снӣвāм* и сл.

ПЕТА ВРСТА

Са наст. *а* у инфинитиву, а са измењеним сугласником испред тога *а* и наставком *ē* у презенту.

А. ПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

вȇжēм	*вéзаши*
вéжи	*вéзах*
вéжӯћи	*вéзāвши, вéзāв*
(вȇзāх)	*вéзао*
	вȇзāн, вȇзāш

Нашим језичким осећањем као глаголи ове групе одређују се само они код којих се може данас утврдити промена сугласника презентске основе. Овамо долазе глаголи са овим сугласницима: а) са *с* и *з*: *ӣисаши: ӣишēм, мȁзаши: мȁжēм;* б) са *ш* и *g*: *мèшаши: мèћēм, ӷлògаши: ӷлȍђēм;* в) са *к, ӷ* и *х*: *скáкаши: скâчем, сшрýӷаши: сшрӯжēм, ја̑хаши: ја̑шēм;* са *ц*: *нӣцаши: нӣчēм;* са *б, ӣ, в, м*: *зȍбаши: зȍбљēм, кȁӣаши: кȁӣљēм, хрáмаши: хра̑мљēм, gозúваши: gȍзӣвљēм*; са *ск*: *ȉскаши: ȉшшēм* (у чак. ȉšćēm); са *хш, кш*: *gрхшаши – gршћēм* и сл.

По себи се разуме да глаголи код којих је меки сугласник ушао у инфинитивну основу не иду више по овој врсти: *чȅшаши: чȅшēм, заӣòчињаши: заӣòчињēм* – сви такви глаголи иду по II врсти.

Да засебно поменем: *сла̏ши* (= *сьлати): *шљȇм,* (и *шȁљēм* од *съљем са *ш* из *шљем*).

Као што се одавде види, по сугласницима који се мењају у њима се огледа општесловенско јотовање са свима својим особинама. Према томе, овде је у презентској основи било некада *је*, а у инфинитивној *ā* – од заједничког општег дела, онако како је то делимично у IV врсти (*куӣòваши: кӯӣујēм*). Али се то данас више у нашем језику не осећа.

Има приличан број глагола који могу имати облике и по VI врсти *ӷúбаши: ӷӣбāм* и *ӷӣбљēм*; тако је и: *gрéмаши, кýӣаши, сӣӣаши, сӣсаши, скúшаши се, gозúваши, ȕзимаши, ӣљȅскаши*; исп. и *ӣомáӷаши: ӣòмāжēм, ӣомáжи*; али *ӣòмāӷај.*

Има глагола различних образовања са заједничким облицима: *жвáкаши* и *жвáшаши: жва̑ћēм*

звижgýкаши		*звȉжgӯћēм*
ӷурúкаши	*ӷурȉшаши*	*ӷӯричēм* и сл.

Њих је врло лако објаснити.

Б. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Код њих је неправилан однос презента према инфинитиву. Овамо долази:

а) *кȍљēм*	*кла̏ши*
кòљи	*кла̏х*
кȍљāх (кла̑х)	*кла̑вши*
кȍљӯћи	*кла̏о*
	кла̑н, кла̑ш

Дакле, имамо однос *кољ-е: *кол-ти; према томе он има презентску основу заиста по овој врсти.

б) *мȅљēм*	*млȅти*
мѐљи	*млѐх*
мȅљāх	*млȇвши*
мȅљӯћи	*млȅо, млȅла*
	млѐвен, млевѐна

Однос је овде: *мељ-е-: *мел-ти: дакле, као и код *клȁти.*

в) сасвим је неправилно:

жњȇм	*жȅти* (жњȅти)
жњȉ	*жȅх* (жњȅх)
жњӯ̑ћи	*жȇвши* (жњȇвши)
жȁњāх	*жȅо (жњȅо)*
	жњѐвен

Исп. још: *жȁњēм, жȁњӯћи, жȁњи.*

Није га тешко разумети према општесловенском: **ж ьн-је-: х ь н-ти = жѧти = жети;* али у нашем језику стоји сасвим засебно и улази у ову врсту само по томе што има умекшан сугласник у презенту којега нема у инфинитиву (*жњȇм : жȅти*).

ШЕСТА ВРСТА

Са вокалом *ӑ* или *ӗ* у инфинитиву, *а са ā* или *ē* у презенту.

у̀мēм,	3. мн. *у̀мејӯ-*	*у̀мети*
у̀мēј		*у̀мех*
у̀мејāх		*у̀мēвши*
у̀мејӯћи		*у̀мео, у̀мела*

Овако је: *смȅти : смȇм, разу̀мети : разу̀мēм, у̀спети, до̀спети, пȅти – пȇм* (данас застарело).

чу̑вāм,	3. мн. *чу́вајӯ*	*чу́вати*
чу̑вāј		*чу́вах*
чу̑вāх		*чу́вāвши*
чу́вајӯћи		*чу̑вāн, чу̑вāт*

Велики је број оваквих глагола; међу њима има и једносложних као:

знȃм,	3. мн. *знȁјӯ*	*знȁти*
знȃј		*знȁх*
знȃх		*знȃвши*
знȁјӯћи		*знȁо, знȁла*
		знȃн, знȃт
		пȍзнāт

Тако је и *дȃм* (3. мн. *да́дӯ, дȁјӯ*).

НЕПРАВИЛНИ ОБЛИЦИ

Глагол *дати* имао је некад посебну промену (в. ниже презент) и у 3.л.мн. облик *дадѧть* који гласи у нашем старом језику *даду*. Однос дâм: да́ду, дȁју – учинио је да се проширење сугласником *д* знатно прошири. Има говора где је то *ду* добило општу употребу код свих вокалских основа у 3.л.мн. (*чу́вадӯ, нȍсидӯ* и сл.); али у књижевном језику његово распрострањење није тако велико. Према *да́дӯ* имамо и: *да́де̄м, дȁдох* (исп. дȁх), *дȁдија̄х, дȁдне̄м* и сл.; поред *знȁјӯ* и *зна́дӯ*, али тада се то *зна́дӯ* сматра као 3. л. мн. глаг. *зна́де̄м, зна́ди, знȁдох, по̏знадох, знȁдијах и знȁђа̄х, знȁдне̄м;* од *ѝмати* поред *ѝма̄м : има́де̄м, имȁдија̄х, ѝмађа̄х, ѝмадох, ѝмадне̄м* и сл.; *вȁљати : ваља́де̄м*; од *мо́рати : мо́радох, мо́радне̄м, мо́рађа̄х (мо́радија̄х)*; тако и од глагола *смȅти* имамо и *смȅдох, смȅдавши, смȅдија̄х, смȅдне̄м* и сл.

Из овога се види да је *да́ду* својом сличношћу са глаголима I врсте (*доведу* и сл.) учинило да се развије цела система тих глагола по I врсти.

Употребљава се и *доспѐвен, -вѐна-*, образовано према глаголима типа *по̀крити – покрѝвен* и сл.

У ову врсту долазе и глаголи као *сàздати, у̀жгати* и сл. – *сàзда̄м, у̀жга̄м* и даље правилно. *Гла̏ти* представља сажето *гле̄ати* од *гле̄дати* са пропуштеним *д* као *зјати* и др.

СЕДМА ВРСТА

Са вокалом *и* у презенту, а са *и* или *ě* у инфинитиву.

Како разлике у промени тих глагола нема, то су само два варијетета исте промене.

а) *нȍсӣм*	*нȍсе̄*	*нòсити*
нòси		*нȍсих*
нȍша̄х		*нòсӣвши, нòсӣв*
нȍсе̄ћи		*нòсио*
		нȍшен

Овамо иду: *го̄̀стити, чàстити, кр̀стити, пу̏стити, нàместити, кро̀јити, по̀јити* итд.

б) *вȉдӣм*	*вȉде̄*	*вȉдети*
вȉди		*вȉдех*
вȉђа̄х		*вȉде̄вши, -е̄в*
вȉде̄ћи		*вȉдео*
		вȉђен

Овамо иду: *ште́дети, лѐтети, вр́тети, жѝвети, тр́пети, не́мети, свр́бети, бо̀лети, гла́днети, го̀рети* итд.

Н а п о м е н е. У имперф. и глаг. трпном придеву имамо промене сугласника, и то не по подновљеном, већ по старом јотовању: *га́сити – га̏ша̄х, во̀зити – вȍжа̄х, во̀дити – вȍђа̄х, му́тити – му̂ћа̄х, мо̀лити – мȍља̄х, љу́бити – љу́бља̄х* и сл., али *чȉшћа̄х, гȍшћа̄х*, и сл. (подновљени облици).

Међутим, у глаг. трпном придеву имамо више остатака старине: *кр̏штен, п̑уштен, на̀мештен* и сл. поред *го̏шћен, ча̏шћен* и сл. Први су старији облици, који изумиру, а други су нови. Када је у основи *р*, оно је тврдо у имперфекту: *го̀рети – го̀ра̄х.*

У презенту имамо и дијал. *ви̑ђу, ве̏љу*; у императиву *ви̑ђи* (као *је̏ђи.*)

У императиву: код глагола који имају у основи *ј*, када је испред тога *ј* кратки вокал, имамо наст. *ј*, а кад је дуги – *ји: кро̑ј – кро̀јити, по̑ј – по̀јити* итд.; али *та́јити: та́ји, га́јити: га́ји* итд.

НЕПРАВИЛНИ ОБЛИЦИ

Глаг. *вре̏ти*, који је могао првобитно имати облике по I врсти, али већ од општесловенског гласи: *вьрѣти – вьриши*, има 3.л.мн. *вру̑*; можда под утицајем некадашњег партиципа презента *вру̑ћ* има и данас *вру́ћи*. Па тако и *зре̏ти* има поред *зре̂* у 3. л. мн. *зру̑, зру́ћи*, можда под утицајем глагола *вре̏ти* (по пореклу своме, као што ћемо видети, *зре̏ти* је сасвим другог типа неголи *вре̏ти*); *зре̏ти* има облике презента и по I врсти, као што глагол *пре̏ти* има презент и по овој врсти. Глагол *бде̏ти – бди̑м, бди̑, бђа̂х, бде̏о* и сл. има и *бди̑је̄м, бди̑ја̄х* и сл. по IV врсти.

Глагол *ве̏лӣм* (исп. *ве̏љу* у 1.л. једн. през.) има још само имперф. *ве̏ља̄х.*

ОСМА ВРСТА

Са вокалом *ӣ* у презенту, а са *ă* у инфинитиву:

др̀жӣм	–	*др̀жē*	*др̀жати*
др̏жи			*др̀жах, др̏жā*
др̀жāх			*др̀жāвши, др̀жāв*
држе́ћи			*др̏жао, др̏жāла*
			др̏жāн, др̏жāт

Овамо иду: *бежати, ле̏жати, ре́жати, кле́чати, кри́чати, бле́јати, бо̀јати се, зу́јати, вр́иштати, пи́штати, ти́штати, пљу́штати, зви́ждати* итд.

Напомене. У инфинитиву сугласничке се групе јављају испред *а* у старом умекшаном облику, а данас неумекшаном *кле́чати* (клекну-ти), *вр́иштати* (врисак), *ти́штати* (тиск-ати), *зви́ждати* (звизг-).

Ти глаголи и нису ништа друго до глаголи са *е* (=ѣ) које се находило иза *ј* или *к, г, х*. Јасно је какве су се морале измене извршити: по најстаријем претварању (по I палатализацији).

У императиву: код глагола који имају у основи *ј*, када је испред тога *ј* кратки вокал, имамо наст. *ј*, а кад је дуги – *ји: бо̑ј се – бо̀јати се, сто̑ј – сто̀јӣм* и сл.; али *бле́јати : бле́ји, зу́јати : зу́ји* итд.

НЕПРАВИЛНИ ОБЛИЦИ

Глагол *сто̀јӣм* има у инфин. основи *ста̀јати; ста̀јах, ста̀ја̄вши, ста̏јао.*

Глагол *спа̀ти – спи̑м, спи̑, спа̂х, спе́ћи, спа̏х, спа̂вши, спа̏о* и сл. има однос *а – и* иначе необичан: пред *а* није стари умекшан сугласник.

ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ

Сви су неправилни

1. *бūти.*

Има презент *бу̑дēм*, које се употребљавало као перф.глаг. са значењем *бūти : јèсам* и као помоћни глагол за образовање егзактног футура (предбудућег времена).

Бèјāх, бȅх имперф. од *бити* који се употребљава за плусквамперфекат као саставни помоћни део.

2. *јèсам*	*јèсмо*
јèси	*јèсте*
јȅст	*јèсу*

Види се по наставцима презента да је то глагол неправилан (исп. ниже).

Од њега се употребљавају краћи облици: *сам, си, је, смо, сте, су* – прво, као глаголске споне у реченицама за везивање именског предиката са субјектом; друго, за образовање перфекта.

И одрични облици имају нарочити облик: *нúсам, (нијесам, несам = *нѣсмь), није.*

3. *хтȅти* (хòтети):	*хòћу*
хòћу	*хòћемо*
хòћēш	*хòћете*
хȍћē	*хòћē*

Има краће облике који се употребљавају за образовање футура: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће.*

И код овог је глагола необичан одрични облик: *нéћу, нêћеш, нéћемо : нéћē.* Представља контракцију: *не+òћу = нећу; не ȍћеш = нѐоћеш = нêћеш.* Мора се претпоставити, као што ћемо ниже видети, да се губљење *х* извршило у овом случају врло рано.

Други су облици од основе инфинитива:

хтȅх	*хòтех*	*шћȅх*	*шћȅдох*
хтȅ	*хòте*	*шћȅ*	*шћȅде (са уметнутим х као код глаг. смȅти, в. горе).*

хтȉјах.

хòтијāх }	*хòћāх* }	*шћâх* }	*шћàдијāх*
хòтијāше	*хòћāше*	*шћâше*	*шћàдијāше (као смедијах)*
хòтēћи	(Од старог 3.л.мн. које се сачувало у дијалектима *хòтē)*		
хòтēвши	*хтȅо*	*хтȅла*	
хтêвши			

Исп.; *хтȅднēм, хтêнēм (шћȅднēм, ћȅднēм, шћȅнēм* и сл.) – образовано као *смȅднēм, мóраднēм* и сл.

Тако исто имамо нова образовања: *зах̀тēм: зах̀тети, пр̀охтēм: пр̀охтети* и сл.

О ОБРАЗОВАЊУ ПОКАЗАНОГ ОДНОСА МЕЂУ ПРЕЗЕНТСКОМ И ИНФИНИТИВНОМ ОСНОВОМ

Ако прегледамо врсте (или групе) глагола савременог језика и упоредимо их са образовањем заједничкословенског језика, добићемо ове односе:

I	1.	през.	осн.	*ē*	инфин.	на	сугл.;
	2.	”	”	”	”	на	*а*;
II	3.	”	”	*нē*	”	”	*ну;*
III	4.	”	”	*јē*	”	без	тога наст.
	5.	”	”	са измењеним сугласником	”	„	измене сугл. и са вок. *а*
	6.	”	”	*ā ; ē*	”	на	*ă, ĕ*
IV	7, 8.	”	”	*ӣ*	”	”	*й, ĕ, ă*

Као што се одавде види, глаголи са наставком *је* дали су три групе образовања у савременом језику. То је дошло од природе самога наставка: *ј* је глас који се у различној вези различно мења и зато даје и различне резултате тих измена.

Али није само у томе разлика међу стањем глаг. основа у савр. језику и у некадашњем. Под утицајем гласовних и морфолошких промена само груписање глагола до извесне је мере данас друкчије него некадашње. Нпр. глагол *чѐсати : чѐшēм* – док је тако гласио ишао је по 5. (III) врсти, а данас, гласећи *чѐшати : чѐшēм*, иде по 2-ој врсти (I); тако и *пòмињати : пòмињēм* и сл. Глаголи који у савременом језику иду по 7-ој врсти: *зелѐнити : зѐленӣм* (IV-ој), ишли су у старијим епохама по 4. врсти (III-ој): *зеленѣю : зеленѣти* и сл.

Глаголима I врсте одговарају слични глаголи заједничкоиндоевропског и слов. језика. Могло би се рећи да су међу њима била два типа: α) један са презентом са нормалним вокалом као у *пере-, пече-, довезе-, доведе-* и сл. и β) који је имао слаби ступањ корена у презенту: као *мре = мьре, црпе = *чьрпе- = црпе-, по-пне- = попьне-* и сл.

У томе се односу огледа, по свој прилици, утицај некадашњег акцента који је у првим случајевима стајао на вокалу *е* (иако данас у нашем језику може на њему и не стајати), а у другом случају на вокалу *е* за образовање презента.

Некада је међу тим глаголима, вероватно, било разлике у значењу: први је тип имао несвршено, а други свршено значење: али су и та значења познија и у најстаријим епохама нашега језика та разлика је била случајна.

Али овде морам напоменути да је у најстаријим епохама нашега језика *аорист* имао своје особине. Код корена са нормалним или средњим вокалом (база на *е*), имали смо дуљење вокала основе: исп. у стсл. *несе- : нѣс-; жеже- : жа-хъ*, тј. **г̄ег̄е- : *г̄ѣг̄-; боде-, бâд- (*бōд-); чьте- : чит- (*čite- : čit-)*. Од ове особине, врло старе и врло обичне у старословенском, у савременом језику имали смо два остатка: *рек- : рѣ-х (*reke:*rēk-)* , *несе- : нѣ-х (*nese : *nēs-)*. И само код другог глагола она је имала крупнији значај: према *нѣ-х* и сл. облицима добили смо и *дò-нē-ти, прè-нē-ти, прѐ-нео, прѐ-нē-ла* и сл. у којима је *нē = нѣ*; код првог имамо дијалекатско *ри̏јети* (према *рѣ*-х).

Али се не може дати опште правило за аорист ове врсте, јер има случајева када се у аористу јавља корен у слабом ступњу према презенту, а има случајева када је према презенту са слабим ступњем у аористу средњи ступањ.

Први је случај био обичан код корена (оппттег дела) на шумни сугласник, када су у саставу коренских дифтонга имали *i̯*, *u̯*, назал или ликвиду. Исп. у стсл. *вижд ѫ : вьдати, плъжѫ : плъзати, чрѣпльѭ- : чрьпати* итд. Исп. са овим *зове-, зва-*, тј. *зове- : зъва-* и сл.

Други је случај код глагола као *мре- : мрѣ-*, тј. **мьре-: мер-; *тьре- : *тер- (трѣ-)*. Ту је била могућност, као што смо видели, да партиципи имају исти ступањ као и презент, а само аорист да има средњи ступањ: *мре : мер- мрѣ : мьрлъ = мр̊о* и сл. Код неких глагола у нашем језику такви облици преовлађују: *трем : трти : тр̊о* и сл. Уопште код свих ових облика има најразличнијих изједначавања (исп. *влъке- : влѣк-*, с једне стране, *в*л̥че* = **вл̥ћи*, а с друге: *влѣче- : влѣћи* и сл.). Усамљени су случајеви као: *сълe : соу(п)ти : на̏спе̄м : на̏сути* итд. Да ли треба објаснити као **supe : seu̯p* – или као *supe : sou̯p* – није потпуно јасно.

Код глагола где се од ових корена образују изведени облици на *ā*, имамо често слабији ступањ основе: исп. у стсл. *берѫ : бърати* (бърати), *дерѫ : дърати, женѫ : гънати, жидѫ : жьдати* (исп. тъкати); исп.: *пишѫ : пьсати, жоуѭ : жьвати, блюѭ : бльвати* итд.

Глаголи II групе (наше 3. врсте) са *-нē- : -нѫ-* творевина су општесловенског језика, и до данашњега дана није још тачно протумачено како се развило *-нѫ-* у инфинитиву. Али они су нови у основи инфинитива; у основи презента наставак *не* врло је стар.

У индоевропском јез. имали смо тројака образовања: са наставком -nā/-ne у основи презента, са наставком -neu̯-/nu и са уметањем слога ne или самога n.

Општесловенски је језик сачувао само остатке од последњег образовања (исп. у стсл. *грѧдѫ, сѧдѫ : сѣсти, лѧгѫ : лешти, обрѧштѫ – обрѣт-* и сл.); од neu̯/nu сачувао је тек покоји остатак у знатно измењеном облику (*двигновенъ, миноуѭ* и сл.); али је зато образовање прве врсте знатно појачао, тако да су и они глаголи који су првобитно имали уметнуто *n*, добили наставак за основу презента no/ne : nǫ. Исп. *стигнѫ* (стар. *stingnǫ), *въкнѫ* (*unknǫ), *прыгнѫ* (прѫ-гъ) итд.

Разлике у значењу вида првобитно није било код ових глагола, и тек када је случајно у извесном броју њих било значење тренутно, оно се захватним покретом почело све више везивати за тај наставак. Исп. у нашем језику: *тр̏нути, то̏нути* и сл. и *кре́нути, да̀рнути, ка̀нути, ди̏гнути* и сл. Наст. *ну : не* употребљава се данас да се од несвршеног глагола образује свршени.

Наставак *ну*, као што смо видели, покретљив је: може га бити, а може га и не бити. У томе, се по моме мишљењу, огледа веома лепо стари однос: употребе наст. *не* само у презентским временима. Отуда се и данас још нпр. у аористу находи: *по̀гибе ; погинути (погыбнѫти* даје сасвим правилно *погынѫти* и сл.). Али ипак када се наст. *ну : не* находи иза вокала, он је сталнији у употреби него када је иза сугласника (исп. *синѫти, помѣнѫти* и сл., исп. *синути, поменути* и сл.).

III група глагола, која обухвата нашу 4, 5. и 6. врсту, имала је увек *jē* у основи презентској: дакле, као *чу̏-jē-м : чу̏-ти* имали смо: *ма̏з-jē-(м) : ма̏з-а-ти,*

ѝгра-јē-м : ѝгра-ти, умѣ-јē-м : ỳмѣ-ти; дакле, ако их поређамо по сличности по пореклу, добивамо:

а)	*чу-је-м*	:	*чу-ти*
	игра-је-м	:	*игра-ти*
	умѣ-је-м	:	*умѣ-ти*
б)	*маз-је-м*	:	*маз-а-ти*
	трепет-је-м	:	*трепет-а-ти*
	смѣ-је-м сѧ	:	*смѣ-ја-ти сѧ*

Дакле, у ствари, имамо свега два случаја:

а) самогласнички општи део са наст. *је* у презентским облицима, а са самим општим делом у инфинитивној основи. Са сугласничким општим делом овакви би били глаголи: *кол-је- : кол-ти, мел-је-м : мел-ти и жьн-је-м : жьн-ти* (жѧти).

б) сугласнички општи део са наст. *је* у презентској основи и наст. *а* за основу инфин. Са самогласничким општим делом овамо би ишао глагол *kou̯rou̯-u̯e- : kou̯rou̯-a-ti*. Глаголи типа *смѣ-ја-ти се* имали би општи самогласнички део са наст. *-је -ја.*

И сви остали варијанти своде се на ове односе. Наст. *је* у групи *а* сачувао се још у 3. л. мн.: *ѝграјӯ, ỳмѣјӯ* и сл.

Гласовне измене пореметиле су ову врло просту структуру: *-ai̯e-*и *ѣ-i̯e-* у промени је дало *ā* и *ѣ*, тако да се оно одвојило од *-ује-, -ије-* (у једном малом броју једносложних глагола добивено је наново *-áје-*, када је први слог дуг и у инфин. основи: *давати: дâјēм, познáвати : пòзнāјēм* и сл.);-зј-, -тј- и сл. дали су *ж, ћ* и сл. измењене сугласнике. Глаголи *смејати се : смејем се* изједначили су се са глаголима 2. врсте.

Када се говори о пореклу ових глагола, увек се мисли на глаг. који су у корену имали дифтонге: *āi̯, -ēi̯, ōi̯*, па су на њих добили за презент још *е*, дакле, *–аје–, –ѣје–*. Код тих дифт. у најстаријим епохама индоевроп. језика пред сугл. се губи i̯ (ј), те смо имали:

стаѭ – стати
сѣѭ – сѣти
приѩѭ – пријати и сл.

Како се код таквих глагола могао осетити као наст. *-је-*, то су се почели помоћу тога наст. образовати изведени глаголи од именске основе на *ā: дираѭ, мѣтаѭ, помагаѭ : дирати, мѣтати и помагати* и сл. или: *бѣлѣ-ѭ : бѣлѣ-ти* итд. Ти су глаголи дошли у различне односе према простим глаголима (*метѫ : мѣтаѭ*) и добили су и нарочито значење (итеративно и др., исп. ниже).

Наст. *јо/је* почео се употребљавати за образовање деноминативних глагола и од основе на сугласник: *глаголѥтъ: глаголати*, исто онако као што се наст. *а* (према придевима који су се образовали тим наст., исп. *брадатъ* – barbātus и сл.) уопштио у облицима инфинитивним.

Често се тај наставак *jo/je* javља као проширење какве глаголске основе која већ има свој глаголски завршетак (исп. *жѧждѫ : жѧдати, иштѫ* -īsk-i̯ǫ- и сл.), *жьнѭ : жѧти, чешѫ : чесати* и сл.

Уопште наст. *jo/je* за образовање презента добио је велику распрострањеност. Овамо иду и образовања: *цѣлоуѭ : цѣ-лъιвати, бѣсѣдоуѭ : бѣсѣдовати*. У савременом језику нашем сасвим су обична оваква образовања: *кàзуjēм : казйвати* и сл.; колико су на образовање односа *кàзуjēм : казйвати* утицали глаголи горњег типа (*цѣлоую : цѣлъвати*) – тешко је рећи.

Као што је већ истакнуто, захватним покретом ови су глаголи добивали и специфично значење: итеративних, инкоативних и сл. глагола.

Напоменућу само да су verba incoativa типа: *цѣлѣю : цѣлѣти, блѣдѣѭ : блѣдѣти* и сл., исп. seneju „senesco'' у лат. (лит. sēnas стар.) – прешли у IV групу глагола (нашу 7. врсту) добивши место *ēм, ēш* у през. *ūм, ūш* према другим глаголима који су имали у инфин. *ѣ*, као и они, а у презенту *ū*.

И постанак глагола IV групе може се објаснити на основу односа само у индоевропском; али упрошћавање глагола, свођење на основу са *ū* у презенту (са акцентом једне врсте), а у инфин. основи са *ū* или *ē* (у врло ретким случајевима *ā*, исп. ниже) – продукат је несумњиво општесл. језика; јер и у балтичком находимо друкчије груписање глаголских основа.

Пре свега, глаголима типа *нòсити : нȍсūм* и *мòрити : мòрūм* одговарају у индоевропском итеративни и каузативни глаголи на *-éie* – и *-aié* –, исп. у инд. *vēdáyatu* (саопштава), и *dēvayáti*. Нема сумње да се и ти наст. находе у вези са именичком основом на *i* (исп. *плавлѭ – плавити* и *плавь*), али у општесл. та је веза већ давно била изгубљена. Ти су наст. давали, вероватно, гласовним путем *i* : *-i̯o/з* – у општесл.; али на који начин – то није до данашњег дана објашњено. Тек је тај наставак и у општесл. остао као девербативан (интер. и каузат.), пошто су са овим, првобитно, деноминативним глаголима доведени у везу прости глаголи.

Исп. *мѫтити* : инд. *manthāyati, вожѫ, возити* – гот. wagjan, *ложѫ, ложити* – староисландски *leggia, лѣплѭ, лѣпити* – инд. *lēpayati, вратити* – инд. *vartayati* „ставити у обртање“, *саждѫ, садити* – инд. *sādayati, живѫ, живити* – инд. *jīvāyati* итд.

Нема никаве сумње да је у ово време било и деноминативних глагола на *-iio-* и *-ii̯o-*, исп. у лат. *dalis* „део“ : *dalyjù, rudìs* „рђа“ – *rūdyjù* и сл.; тако нешто, по свој прилици, представљају и наши глаголи типа *гоштѫ, гостити-гость, чьстити-чьсть* итд.

Али, као што се види, ти су се глаголи измешали са девербативним на *i̯o-iti*, тако да смо добили велику категорију деноминативних глагола на *ити*. Како је било додирних тачака код ових глагола и са основама на - о - (ъ), исп. нпр. *живлѭ, живити : живѫ, жити* – могло је бити доведено у везу са придевом „живъ“ – то су се ови глаголи почели градити у великим размерима и од основа на *о* (ъ): исп. *дарѭ, дарити: даръ, говорѭ, говорити – говоръ, острѭ, острити: остръ, мъножѫ, мъножити – мъногъ* итд.

Последњу групу ових глагола чине глаголи са *ē* у инфин. и *ū* у презенту: *видим – видѣти*. Ти се глаголи; сасвим основано, доводе у везу са глаголима који су некад имали двосложну базу са *ōi, ēi*, дакле, нпр. **veidēi̯, *menēi̯, *sъ̄pōi*. У облицима пред сугласником *i̯* се губило (*видѣти, мьнѣти, съпати*

и сл.), а у облицима без акцента дифт. *ēį, ōį* – скраћивали су се у *i* : *veįdi***sъpī*. Првобитно ти су глаголи имали и прелазно ъ непрелазно значење (исп. за прелазно videt, habet и сл.), али захватним покретом непрелазно значење све се тесније везивало са овим наставком (исп. и у лат. jacet „лежи", jacit „баца", у слов. *бъдѣти* и *боудити, ръдѣти, лежати, съпати, сѣдѣти, тръчати* и сл.). На тај су начин, а у вези и са глаголима на *-ѣје- : ѣти*, о којима је говорено, постали редови глагола: *бѣлѣти : бѣлити* итд. Исп. у нашем језику и разлику у акценту: *бéлети : бéлим, плáвети : плáвим* и *бéлити : бȇлим, плáвити ; плâвим* и сл.

ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ

Њих везује у целину развитак пуних, одричних и енклитичких облика:

jѐсам	*хòћу*
нѐсам	*нéћу*
сам	*ћу*

Ови се облици, бар код глагола *јесам* сви, а код глагола *хтети* одрични, – налазе у првим нашим споменицима; енклитички облици *сам* и *ћу* налазе се у штокавским првим споменицима, дакле од краја XIII века, а у чакавским дијалектима нешто доцније. То нам показује и порекло ових облика. Наравно, између *јесам* и *хоћу* има и разлике у наставцима за лице; али о томе ћемо говорити у одељку за личне наставке.

Код глагола *јесам* имали смо стару промену овакву:

ѥсмь	јесам
ѥси	јеси
ѥсть	јест
ѥмо	јесмо
ѥсте	јесте
сѫть, сѫ	су

У нашем се језику, мислим врло рано, поред *јест* образовало и *је*; дакле, пре првих писаних споменика имали смо *јест* и *је*; одатле се види да је, у ствари, *је* једнако по пореклу са *јест*, дакле, дублет, јер је у овоме отпало *ст* као у *даст* под утицајем тога што остали глаголи у 3-ћем лицу једнине нису имали никакав наставак. Исп. *моли(т), пише(т)*, док у другим јез. слов. имамо *молитъ, пишетъ* и сл. О томе ћемо говорити доцније.

У данашњем језику нашем сачувала се разлика у употреби *је* и других енклитика; исп. *он ми је дао* и *ти си ми рекао*: облик *је* – не осећа се као енклитика, јер је он глаголски дублет од облика *јест*; међутим, *си* се осећа као права енклитика и заузима друго место у реченици – испред старе енклитике *ми.*

Облик 3-ћег лица у мн. *су* подстакао је образовање свугде краћих облика: *сте, смо, си, сам*, а сам је развио дужи облик који у општесловенском није постојао: *jѐсу*. Чим смо добили два облика: *jѐсам: сам, jѐси: си* итд., краћи су

облици употребљени за једну службу, а дужи су облици употребљени за другу службу (претеритну). Све се то извршило пре писаних споменика.

На тај је начин глагол *ја̏сам* имао тројаке облике: *јесам-сам-нѣсам*, који су наслеђени били од заједничкословенског. Под утицајем тога тројства добивено је тројство и код глагола *хоћу* који је почео да се употребљава као помоћни у буд. врем.: и то прво је добивено – према *хоћу = јесам: не (х)оћу = не̄ћу : нѣсам,* тј. према односу *нѣсам : јесам* направљен је однос **не оћу, не́ћу: хо̀ћу.* Да је посредни ступањ било **оћу* без *х* показује чакавски дијалекат који има *оћу,* иако у другим приликама никад не губи *х.* Дакле, *не оћу̏* : не̏ оћеш = *не̄-ћу̏ : не̂ћеш*, како у штокавском тако и у чакавском дијалекту.

Према одричној форми *нѣсам* и *сам* потврдној енклитичкој направљено је и према одричном *не́ћу* – потврдно енклитичко *ћу*. Одрични облик је образован знатно раније од потврдног облика.

ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОСНОВА
по врстама и глаголским групама

Прости глаголи, примарни и изведени

I – II врста

Могу имати прелазно и непрелазно значење: *пасти, лећи, пући* и сл. или: *дићи, рећи* и сл.

Могу бити или несвршени или свршени: *пећи, рећи* и сл.

III врста

Глаголи на *не : ну.*

а) могу бити образовани од глаголског општег дела и тада могу бити непрелазни (*гинути, чезнути* и сл.), прелазни (*кренути* и сл.), трајни (*гинути, чезнути, венути* и сл.) или свршени (*писнути, дахнути* и сл.);

б) када се образују од придева, тада се развија код њих инкоативно значење (трајно, са ознаком да се неко стање развија): *чврснути, глухнути, гркнути, мекнути* и сл.;

в) када се образују према несвршеним глаголима наст. *ну,* они имају тренутно значење: *кљуцнути : кљуцати, чекнути : чекати, свирнути : свирати* и сл.

Као што овде лепо прва група показује, првобитно у њима није било тога значења, већ су се и значења под б) и в) развила „захватним покретом", према значењу појединих глагола који су могли имати то значење по значењу самога корена.

IV – VI врста

Има их непосредно изведених од корена: *знати, сјати, чути, зјати, мазати* и сл. Могу бити и несвршени и свршени.

а) Има их деноминативних – изведених од именица: *чешљати, играти, комадати, оружати* и сл. Већином су прелазни и трајни.

б) Има их деноминативних – изведених од придева: *брзати, дебљати, мекшати, равнати* и сл. Већином су трајни и непрелазни.

в) Већим су делом девербативни и тада су по значењу учестали: *бацати – бацити, падати, лупати: лупити* и сл. Овамо долазе и *свитати* (свануту), *ỳплетати, нóсати, вóдати* (м. вадати), *вóзати* и сл.

г) Код ових девербативних глагола образовало се захватним покретом неколико глаголских група са врло различним формалним особинама:

α) *вра̏ћати, се̑ћати се, у̏клањати* (исп. *уклонити* и ниже), *пе̏цати, ту̏цати, ни̏цати, ми̏цати* итд. – наст. *а* или *ја* или аналогијом.

β) *га́ђати – *годити, ка́рати : ко̀рити, набра́јати, одга́јати* и сл.
поми́шљати : ми̏слити, ви́ђати : ви̏дети, проби́јати и сл. – наст. *ā* или *іā*.
ме́љати, ме́цати, доле́тати – долијетати и сл.

Као што се види, овде је уопштено дуљење вокала: *е : ē (е : ē* и *ѣ̆ : ѣ̄), о : ā* (тј. ŏ : ō), *и : ӣ* и сл.; исп *(у)-те̏ћи : у̏тицати*, тј. *ь : и* (исп. стари импер. *тьци* итд.), *нари́цати* итд.

д) Према глаголима изведеним: *бы-ти : бы-в-ати, умы-ти, умы-в-ати* и сл., што у нашем језику даје: *би̏ти : *би̑ва̑ти, *уми̏ти, *уми̑ва̑ти* и сл., добили смо од *да̏-ти : да-ва̑-ти, зна̏-ти: зна̑ва̑ти, чу̏-ти : чу̑ва̑ти, дѣ-ти : дѣ-ва̑ти* и сл. Како су ови глаголи могли бити и сложени: **прода̑ти : прода̄ва̑ти* и сл., добивено је и: **крепа̄ва̑ти, *пушта̄ва̑ти, *вечера̄ва̑ти, глобља̄ва̑ти* – преко *глобљати, замота̄ва̑ти* и сл.; исп. ниже.

ђ) Поред *ко̀вати, сно̀вати, што̀вати, тро̀вати* изведених од глаголских општих делова (несвршених и прелазних) имамо изведених од именица или придева, непрелазних и несвршених: *бандо̀вати, боло̀вати, ца̏ровати, друго̀вати, мудро̀вати, о̀биловати* и сл. Има их изведених и од глагола: *ку́пити – купо̀вати*, и тада су према свршеним глаголима несвршени.

е) Али у току времена ова образовања су постала продуктивна. Као што смо видели, имали смо наст. *а*, којим су се почели градити учестали глаголи са дуљењем вокала основног глагола:

по̀крити	*покри́љати*
дого̀товити	*догота́вљати*
пресо̀лити	*преса́љати*
[*го̀нити*	*га́њати*]
до̀пунити	*допу́њати*
причи̏нити	*причи́њати*
помо̀лити се	*пома́љати се* итд.

Као што се види, такви су глаголи обично сложени, и било је потребно да се према свршеном виду образује несвршени.

Али напоредо са наст. *а* добили су такву продуктивност и наставци: *-ивати, -ивам, -овати, -ујем*, који су постали обични код глагола као *боловати, куповати* и сл.

Прво се почео употребљавати наст. *-ова-* или *-ева-* за образовање итеративних глагола. Примера таквог образовања имамо врло много до XVII в. Тај се наставак додавао како изведеним глаголима од именица и придева, тако и изведеним од готових глагола. У првом случају он је до данас остао, а у другом – он није био дугога века.

Имамо од најстаријих времена: *вѣровати, даровати, цѣловати, поштовати, сагриховати, воѥвать, краљеват, пријатељевати* итд. Али тако и: *пробуђеват, извршевати, погрђевати, изисковати, казовати, приказовати* итд.

Из ово мало примера већ се види да су се наставци *-ова-* и *-ева-* додавали глаголима са наст. *а: бу̏дити : пробу̑ђати : пробуђевати, гр̏дити : *погр̑ђати : погр̑ђевати, ѝскати : *изи̏скати : изискѝвати* итд.

Из овога се може закључити да је тај наст. (тј. *-ова-* или *-ева-*) добио вредност наставка *-а-* код изведених, девербативних глагола, тако да је тај наст. могао ступити у известан однос према основном глаголу: *бу̏дити : пробуђѝвати, ѝскати: изискѝвати*, а облици *пробу̑ђати, изи̏скати* и сл. почели су се као дублети губити. Основа презентских времена, наравно, била је *пробуђујем – изискујем* и сл.

Али од XIV – XV в. почиње се у нашем језику употребљавати за исту службу наст. *-ивати*. (од *умити : уми̏вати* и сл.), те имамо: *ѹписивать* (XIV в.), *обранивати, сказивати* (XV в.), а у XVI већ има доста примера (в. Историју облика Ђ. Даничића).

Вероватно је да се наставак -ивати и почео употребљавати код глагола типа:

ка́зати, пи́сати, бра́нити, кад су употребљавани као сложени и свршени:

уписати, обранити

јер је за ново несвршено образовање остало као једино средство наст. *-ова-* или *-ива-* код првога, дакле:

уписовати или *уписивати*,

а код другога је могло бити и *обра́њати*, али је и он пошао за првима и добио:

обрањи́вати или *обрања́вати* (исп. ниже).

Како је обично најјачи и најпродуктивнији најмлађи наставак, то је *-ивати* почео потискивати *овати* и *евати;* али, као што смо видели, у презенту је наст. *ујем* остајао свугде где је год *-овати* (-овати) имало исто значење са *-ивати* (исп. *закѝвати : за̏кује̄м, заки́вати : за̏кива̄м*), док тога није било тамо где је *ѝвати* имало једно значење, а *-ивати* друго.

Али из овога се види да је и код наст. *-ивати* морала бити начињена веза са основним глаголом, тако да тамо где је у основном глаголу било *а* са тврдим сугласником (*писати*) и у наведеном остаје тврди сугласник (*записивати*), а где је у основном глаголу *и (ра̏нити)*, ту имамо у овом наведеном умекшан сугласник (због тога што је *-ивати* додано место учесталог наст. *а : обрањати : обрањивати*). Како се на тај начин изршила поновна веза са основним глаголом, то се у изведеном чува вокал основног глагола (а такође и зато што би у таквом положају морао стајати скраћен вокал).

Да наведем неколико примера из савр. језика:

а)	*захвалити*	:	*захваљивати*
	разменити	:	*размењивати*
	упропастити	:	*упропашћивати*
	надвисити	:	*надвишивати*
	заградити	:	*заграђивати*
	образдити	:	*ображђивати итд.*
б)	*питати*	:	*запитивати*
	мазати	:	*премазивати*

лагати	:	*полагивати*
дочекати	:	*дочекивати*
јахати	:	*сјахивати* итд.

в) Напослетку да напоменем да је према глаголима *да̏ти: да̄ва̏ти* и овај начин добио ширу употребу, али се она отпочела тек у последњим вековима. Употребљава се у глагола са умекшаним сугласником напоредо са наставком -*ивати* или без тога наставка:

дототовити	:	(*дотота́вљати* :)	*дотовљáвати*
пресолити	:	(*пресáљати* :)	*пресољáвати*
допунити	:	(*допу́њати* :)	*допуњáвати*
одронити	:	(*одрáњати* :)	*одроњáвати*
росити	:	(*порáшати* :)	*орошáвати*
заглушити	:	(*заглу́шати* :)	*заглушавати*
			(исп. *заглушивати*)
надвисити	:	(*надвишати* :)	*надвишавати*
			(исп. *надвишивати*)
искоренити	:	*искорењáвати, -ивати*	
оживети	:	*оживљáвати* итд.	

И у књижевном језику и у дијалектима нашим врло је неједнака употреба глагола на -*авати* и -*ивати*.

Наравно, има случајева када се и од тврде основе образују овакви глаголи као: *липсати, липсавати* и сл.

г) Овоме образовању потпуно одговарају, и није их тешко разумети, образовања:

изв*о̀лети*	:	**изволе̄ва̏ти,* тј.
изволѣ-ти	:	**изволѣ̄ва̏ти*
разболети се	:	**поизразболе̄ва̏ти се*
хтѐти	:	*захтéвати* и сл.

(исп. *дѐти : де̄ва̏ти* и сл.).

Поводом ових образовања морам учинити једну напомену која се тиче гласовних процеса који се у њима врше. Као што смо видели, глаголи на -*а-ти*, -*ива-ти*, -*ава-ти* стоје у вези са глаголима на -*ити* и глаг. на -*ати*; када стоје у вези са глаголима на -*ити*, у њима се јавља умекшан сугласник глагола на -*ити* по староме (најстаријем) јотовању.

јавити : јављати; ходити : похађати и сл.
опростити : опраштати

Али од тога има и једно одступање. Кад је у основним глаголима испред наставка *и* група сугласника *ст, зд, шт* или *жд*, изведени глаголи на -*ати*, -*авати* или -*ивати* имају *шт* и *жд*, како треба према старом јотовању. Али ако од таквих простих глагола има изведених само на -*авати*, -*ивати*, без глагола на -*ати*, тада глаголи на -*авати*, -*ивати* имају обично *шћ* и *жђ*, а не

шт и *жд*. То је и сасвим природно: они су ступили у везу поново са основним глаголом у којем је *шт, ст, зд* или *жд*, па су по угледу на основне глаголе у којима је *т* и *д* – добили *шћ* и *жђ* према *ћ* и *ђ*.

Исп. а)	*йостити:*	*исйаштати*	
	йустити:	*йуштати*	
	ойростити:	*йраштати:*	*йроштавати*
	крстити:	*укрштати:*	*крштавати*
	йреместити:	*йремештати*	
	оштрити:	*(йодаштрати):*	*йооштравати*
	наговестити:	*наговештати:*	*наговештавати*
б)	*образдити:*	*обрàжђивати*	
	йрочистити:	*йрочишћавати*	
	йремостити:	*йремошћавати*	
	уйройастити:	*уйройашћавати*	*(уйройашћивати)*

и сл.

Овде има и покоје одступање; али ипак главно правило остаје (исп. *наговешћивати, йречишћати* и сл.).

Према овим образовањима грађена су и нова, и то најразличније врсте: *йрильнути* дало је после XIV в. *йрионути*; према њему образовано је *йриањати*; тако је ново и *угињати* од *угнути*, јер је *угнути* постало од *угыбнѫти* и правилно је *угибати,* као што и има; али је у новијем језику узето *угнути* за полазну тачку. Тако исто и глаголи на *ну*, са својом основом *-не-*, нашли су у нашем језику контакт са глаголима на *-и-* те имамо: *свануши-свањивати, грануши – грањивати, грањавати, кашкада сйомењивати, смркњавати се* и сл., иако ови глаголи образују итеративне глаголе одбацивањем слога *ну*, дакле према аориско-претериталним облицима ових глагола без ну:

йодвикнути	:	*йодвикивати*
йоцикнути	:	*йоцикивати*
намигнути	:	*намигивати* итд.

Тако се исто стварају, и у савременом књижевном језику, а и у језику народном, нове везе и са другим глаголима, нпр. с глаголима I врсте. Нпр. глагол *дуйсти* доводи се у везу са глаголом *удубити* „чинити дубоким", те се итеративни глагол *удубљавати* осећа као учестали глагол од *дуйсти*; да ли се под утицајем те везе све више шири од *исцрйсти – исцрйљавати*, није поуздано, јер се у народним говорима широко употребљава *црйити*, недопуштено у књиж. језику, или *црйати : црйам, црйљем* опет у старијим дијалектима нашим. Исп. такође од *срасти, зарасти, израсти* и сл. – учестале глаголе: *сра́стати, зара́стати, изра́стати* и сл. *срашћивати, зарашћивати* итд. Њима је у основици дијалекатско *растити,* недопуштено у књиж. језику, исп. такође употребу *сйасити* поред *сйасти* и сл.

Дијалекатски облици *отворати, затворати, заклойати* и сл. место *отварати, затварати, заклайати* јавили су се или под утицајем основног глагола

отворити или под утицајем новога односа *одроњавати: одронити* или најзад по угледу на глаголе *уклонити: у̀клањати* и сл., па је *ă* замена вокала *о* пошто је кратко као и *уклòнити*. Зато имамо *зàтворати*, али *затвáрати* и сл.

Има у нашем језику и неколико туђих наставака за образовање глагола који су постали врло продуктивни; тако наставак *-са-* или *-иса-*:

лѝпсати – leipsai (λετψαι) аор. грчки
пѐдепсати – paideusai (παιδεῦσαι)
малàксати – emalaxa (ἐμάλαξα) *прокопсати* и сл.

Тако: *метанисати, мирисати* и сл. према аориском *-иса-* (-ιξειν) и сл.; према томе: *цига̏нисати, кру̏нисати, сабòрисати, боја̀дисати* итд.

Према немачком diktieren, telegraphieren и сл. и нашем позајмљеном *диктирати, телеграфирати* и сл. и речима као *телеграфирати* употребљава се и код других глагола: *протоколирати, пренумерирати* итд.

VII врста

Врло је велика група глагола на *и : и*, тј. са основом презента на *и* и инфинитива на *и*. Сви су глаголи ове врсте изведени од именица или придева (деноминативни) или од глагола (девербативни). По значењима можемо их поделити у три групе, које се, наравно, разликују међусобно већим делом или главном масом глагола које обухватају.

а) Када су деноминативни, тј. када су изведени од придева или именица, онда су *фактитивни*, тј. значе „чинити оно што основна реч значи". Ако се на тај начин добива глагол са акт. значењем (*беседити, љубити, крњити* и сл.) – он је прелазан, а ако се добива глагол са обележавањем стања, он је непрелазан (*беспосличити, ранити* „устајати рано" и сл.). Ових глагола има врло много, и они се могу и данас образовати од именица и придева и значе: да значење изведеног глагола стоји у извесном односу према значењу основне речи; на тај начин, фактитивност ових глагола, иако се код већине ових глагола јавља, каткада је доста бледа или је и сасвим нема; нпр. *солити* – не „учинити сољу", већ „посути сољу", „*женити* кога" – не „учинити кога женом", већ „дати коме жену" итд. Али ипак у највећем делу глагола фактитивност се још лепо види: *бунити, црнити, ивичити, мрвити, соколити, родити, калуђерити, братимити, дуљити, блажити, плашити, сладити, мочити, тешити* и сл. (*слад*-ак, *мок*-ар, *у-тѣх-а*).

б) У извесном броју примера имамо учестало значење: када се од трајног глагола прелазног или непрелазног (активног или медијалног) градио изведен глагол истог значења, само другог глаголског вида: **нести : носити, *вести : водити*, *хьд (шьд-): *ходити, гънати (гънати): гонити, *мѧсти : мѫтити (мéсти : му́тити), вести : возити, тући : тлачити* итд.

У већини ових случајева основни несвршени глагол је изгубљен у нашем језику или је добио такву нијансу у значењу да се потпуно одвојио по значењу од старог учесталог глагола који је напоредо са њим стајао. Тако су ти учестали глаголи почели да значе трајну радњу у нас, а образовани су према њима други учестали глаголи о којима смо већ говорили (исп. *носити : носати, водити : водати, ходити : ходати* и сл.).

в) Велики број оваквих глагола има *каузативно* значење, тј. значи „учинити да неко што чини или да је у оном стању што обележава основни глагол

од којега је овакав каузативни образован". По себи се разуме да ово основно каузативно значење, особито када се изгуби веза међу изведеним облицма и основним; може прећи у какво друго значење. Исп. *будити* = *bouditi* (бъдѣти) : „чинити да ко бди", *губити (гъ(б)-нѫти,* гыб-), *гојити* (исп. *гајити* у савр. јез.), *ложити (легнем – лећи) морити* (мърѣти), *варити* (вьрѣти), *квасити* (исп. кꙑснѫти), *садити* (сѣдѣти), *топити* (исп. *тонути), точити* (исп. *тећи*) и сл.

Као што се види, а о томе исп. још ниже, сви ови глаголи имају јаки степен корена; они су већ по своме основном значењу прелазни. Што се тиче значења, она су често данас далеко од првобитних каузативних: *квасити* не значи више „учинити да што кисне", него „замочити у воду"; *варити* – не значи „учинити да што ври", већ „кухати", иако, наравно, стоји у вези и са поменутим значењем; *гојити* не значи „учинити да је ко жив" (исп. *гајити* = неговати) него само „да се угоји" итд.

Бива да девербативни глаголи и немају таквог значења, нпр. *ча̏тити* (од чьтѫ), *ја̑мити* (првобитно *јьмити*, са *ја* – које није сасвим јасно), *плевити* замењује у многим говорима *плѐти : пле́ве̄м*. – Код глагола код којих није јасна веза (ни језичком осећању оних што говоре ни испитивачу) са именима или глаголима тешко је рећи којој од ових категорија припадају, нпр. *јурити, вадити, бацити* и сл.

Како је ово врло продуктивна категорија глагола, дешава се да покоји део глагола постане за известан број примера продуктиван и да уноси какво реално значење у основно значење глагола: *клатарити се : клати се, шчепарити : шчепати, тржарити : тржити, живарити* или *животарити* – добива пејоративно значење: „недовољно, рђаво, мало, намало, радити штогод". Стоји у вези са именицама са наст. *ара* који често има пејоративно значење (*мушкара, -аст, женскара* и сл.) – *бекељити се* (исп. *бечити се), кревељити се* (исп. *кривити се*) добивено вероватно од глагола као *шепељити* (ићи као патка), *пендељити* (исто) и сл. -Наст. *-ка-* и *-ара-* код глагола дају деминутивно значење: *сетка́рити, трчкарити* и сл (исп. *трчкати, трчкарати*) према *седети* и *трчати* (исп. *трчкати, сеткати, јурцати* и сл. са деминут. или пејорат. суфиксима) – *певушити, пенушити се, покорушити се* (кора), *рогушити се* и сл. – стоје у вези са придевима као *пенушаст-, пенаст-*и именск. наст. *-уш-* (исп. *плавуша-плавушаст*). А тај наст. уносио је у придеве, бар у нашем језику, деминутивно значење.

Глагола који имају основу на старо *ѣ* (инфинитива) и на *и* (презента) имамо двојаких:

а) Примарни: *болети, бридети, видети, волети, жудети, трпети* и сл. који значе стање у ком се ко находи, непрелазни су и трајни.

Или: *баздети, буктети, горети, грмети, даждети, студети, трептети, цватети, цвилети* и сл. – показују да неко има неку особину, да је од себе даје или се находи у стању које се извесном особином одликује; и ови су и непрелазни и трајни.

Или: *врвети, лебдети, летети, милети, седети, чилети* и сл. – показују да је неко у стању мировања, каквог кретања (по земљи или у ваздуху) и сл.

б) Изведени глаголи од придева (denominativa), данас на *и : ѣ*, а некада на *ѣје : ѣ* (исп. *цѣлѣьѫ : цѣлѣти* у стсл., *зеленѣю : зеленѣть* у руском) : *белети, зеленети, лудети, слепети, црнети* и сл.

По промени ови су глаголи пришли сви примарним глаголима зато што су им блиски по значењу: они, када нису сложени, значе „*постајати* онаквим што значи основна реч“, а кад су сложени, значе то исто, само у свршеном глаголском виду („постати ...“). Дакле, као што се види, значе стање у ком се ко находи.

И други глаголи ове групе који су непрелазни, а значе какво стање, пришли су примарним глаголима; *зрети : зрим, одолети : одолим, желети : желим.*

Као што се из ових глаголских група види, глаголи на *ѣ : и* или значе стање, било да су они примарни било секундарни, или имају значење које се може извести из „нахођења у каквом стању“. Али су се у нашем језику, у многим дијалектима, ти глаголи почели мешати у облицима својим са глаголима на *и* и *и*, тако да се данас и у књиж. језику свугде пише *и* код неких од њих: *вӥсити* место *висети* (тако се употребљава по југозападним крајевима), *цурити* (место *цурети* – у Белостанчеву речнику тако); последњи има и акценат глагола на *е: и цу́рити: цу́рӣм* и сл. Има велики број оваквих глагола где у књиж. говору има колебања: *вредети, доцнети, каснети, чамети, лебдети, чилети* и сл., као што ћемо доцније видети према пореклу ових глагола; глаголи на *ѣ : и* имају акценат увек на истом месту (*сѐдети : сѐдӣм, се́дети : се́дӣм* и сл.); међутим, изведени на *и : и*, када у инфинитиву имају акценат на крају, обично га у презенту повлаче на први слог: *нòсити : нòсӣм, сла́дити : сла̑дӣм.* Како се горњи глаголи и по значењу и по акценту слажу са глаголима на *е : и*, јасно је да их тако треба и писати. Исп. *вре́дети : вре́дӣм, ча́мети : ча́мӣм, лѐбдети : лѐбдим, чи́лети : чи́лӣм, дòцнети : дòцнӣм, кӑснети : кӑснӣм* и сл.

VIII врста

Код глагола ове врсте: *бежати : бежим, дреждати : дреждим* и сл. имали смо испред *е (= ѣ)* задњонепчане сугласнике који су прешли у *ч, ж, ш*, а иза ових *ѣ* је дало *а*, те имамо однос *а : и.*

ПРОСТИ И СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛИ
Глаголски вид

Ја сам већ у почетку изнео карактеристику глаголског вида у нашем језику. Њу су давали многи испитивачи нашег језика, али ја се са већином не могу сложити. Тако, проф. Лескин, који се највише приближио тачном схватању глаголског вида у нашем језику, сматра да се у перфективном виду представља: *моменат извршења, достигнуће циља,* било у садашњости, прошлости или будућности, а не само простирање радње, ма и са моментом извршења њена. Ми смо међутим оваку свршену радњу, перфективну, схватили као радњу у којој се обележава један моменат: тај моменат може бити или моменат почетка глаголске радње (*запевати, пропевати, пропушити, прогледати* и сл.) или њена свршетка: *написати, записати* и сл. или ма кога другог дела у глаг. радњи. То значење може бити и дистрибутивно (нпр. *похватати, поскидати* и сл.), тј. такво где је радња глаголска у неколиким радњама, према неколиким субјектима или неколиким објектима, па се у овом облику представља да се завршио последњи део те радње или да се последњи пут радња завршила. Без обележавања одређеног момента у глаг. радњи не може бити свршеног глаголског вида.

Али ово је основно значење перфективног глагола. Оно у вези са различним значењем корена може добити и различне нијансе. Пре свега, када је глагол по себи тренутан, онда се свршеност радње поклапа са потпуношћу радње (*лупнути, куцнути, умрети, ударити* итд.). Глагол је трајан, имперфективан или несвршен, онда када се његова радња износи без обележавања икаквог ограничења у њој, она тече стално, стално се врши.

Како су трајни глаголи, као што ћемо одмах видети, у сталној вези са свршеним, то се ствара и нова веза – да се од сваког свршеног глагола образује трајни глагол. Такав трајни глагол, образован од свршеног глагола, назива се учесталим или итеративним и показује да се свршена глаг. радња стално, неограничено понавља. Понављање глаг. радње истиче из појма свршености: јер када се свршени глаголи у смислу обележавања једног тренутка изнесу као трајни, они се могу замислити само као репетитивни, као глаг. радње које се стално, трајно понављају. Нпр. *писати – записати – записивати*; али ти се глаголи увек употребљавају, поред горњег значења, и као трајни: *долазити, записивати.*

Али чим нестане свршеног глагола према којему је учестали образован, онда учестали глагол може изгубити учесталост и постати трајни. Или чим учестали глагол измени своје реално, стварно значење, тако се не осећа као изведен од свршеног глагола, онда се он осећа само као трајни. Према томе, у сваком учесталом глаголу имају два момента: непрекидност понављања и само понављање. Када се изгуби у овим случајевима ово друго, остаје прво.

Када се на овај начин образовала учесталост радње код свршених глагола, могла се образовати учесталост радње и код несвршених глагола: исп. *во̏зити* и *во̏зати, хо̏дити : хо̏дати* итд. Али и ту, чим се према трајноучесталом глаголу изгуби трајни глагол, онда трајноучестали губи своје учестало значење и задржава само трајно: исп. **вести : водити; водити* некадашњи итеративни глагол, у нашем је језику трајни и сл.

На основу свега овога можемо извести ове закључке:

1) Трајни глагол може бити само онај глагол који нема према себи свршени глагол са којим је у вези као са својим основним глаголом или својим глаголом по узајамности у виду (*доћи – долазити*).

2) Сви су изведени глаголи од свршених свршеноучестали, а од трајних – трајноучестали. Када се изгубе свршени или трајни од којих су изведени, они могу постати само трајни. Иначе учестали глаголи могу имати и трајно значење (гле̏, о̑н, *па̏да̄*, о̏ни *до̏лазе̄* итд.).

3) Сви свршени глаголи од трајних начињени уносе у радњу глаголску ограничење. У томе ограничењу и јесте свршеност радње: *че̏кати : до̏чекати*.

Морам још напоменути да има глагола са два вида; али се тада увек у једном случају употребљава са једним значењем а у другом са другим: *видети : видим* импф. „имам способност зрења“, „долази ми до вида“, *чујем* – „имам способност слуха“; видети перф. „дознати, доћи до сазнања“, тако и код *чути* перф. „дознати“.

Затим има и код позајмљених глагола те особине, тако да би се могло рећи да су ти глаголи без вида: *кала̀јисати, кру̀нисати, мурлѐисати, па̀тосати* и сл. То је отуда што нема других глагола према којима би они могли ступити у однос вида; али је несумњиво да се њима ставља значење према реченици. Овамо долазе и *банкроти́рати, шта̑мпати* и сл.

Затим код новообразованих глагола типа: *ба̏рјамовати, дано̀вати, десе̏тковати, ȉменовати, руко̀вати, вȅровати, зȉмовати*. Али и ту језик тражи излаза: *преда́нити, по̀веровати, прези́мити* и сл.; али још понегде тога нема. Овамо долазе и глаголи: *ручати, ужинати и вечерати*, али се већ према њима образују перфективни глаголи са *по-*

Из овога довде јасно је показано да је у односу вида најглавније да су у употреби они глаголи који могу ступити у извесну везу по своме значењу у смислу глаголског вида. Зато се може рећи, као врло генерално правило, да је однос простих и сложених глагола, у главноме, однос несвршених и свршених глагола; а однос изведених глагола и простих – однос трајноучесталих и трајних, а однос изведених глагола и сложених – однос свршеноучесталих и свршених.

Ми смо видели, наравно, да и прости глаголи могу бити свршени и да интеративни могу бити трајни; али ипак горње констатовање остаје у своме основном делу.

Овде ћемо сада по категоријама прегледати како од трајних глагола постају свршени и како од свршених глагола постају учестали.

СВРШЕНИ ГЛАГОЛИ

1. Када какав несвршени глагол добије префикс, и тако постане сложен, он је увек свршен. Префикс, који му се ставља испред, уноси и своје значење у радњу глаголску, тако да он уноси два момента у глагол – извесно ограни-

чавање радње специјалним својим значењем и у исто време појам о његовој свршености. Када специфично значење суфикса избледи, онда остаје значење свршености, обележено у извесном тренутку глаголске радње:

Исп. *дочекати, дочувати* – са етим. значењем *до* и сврш.; *заћи, заградити, забости, забраздити, залити* – ићи иза, градити око и сл.; *загрлити* – само сврш. радње;

исцедити, издати – етим. значење *из; искрстити* (дистриб.); *испавати се* (= наспавати се); *испунити; набацити, напипати* – етим. знач.; *начети, набацити, начудити се; начинити* (значење вида);

побацати, полити, попити и сл. – *поиграти* (мало играти), *побеснети* (сврш.);

пребацити, пренизати, прекупити, пребивати, пребрати; прецененити; преблеједети (сврш.);

са̀бити, са̀брати, са̀вити, списати; са̀гледати, зго̀рети; сти̏ти, спра̏ти итд.

Када се од свршених глагола граде итеративни па они добију префикс, тада ти итеративни глаголи постају свршени: *из-до̀падати, из-разби́јати, испо-разболе́вати; на-прела́мати, на-сла́гати* и сл., *поис-преки́дати, по-уда́вати; по-забора̀вљати* или *ис-позабора́вљати* и сл.

Што се тиче наставка за основу, видели смо да је само наставак *ну – не* развио значење свршености (тренутности) код глагола којима се додаје: *ла̏нути : ла̏јати* итд.

РАЗВИТАК НЕСВРШЕНОГ ВИДА

Као што смо досада видели, највећи део образовања учесталих (трајних) глагола образује се наст. *ā* са дуљењем или без дуљења коренова вокала; тај наст. са гласовима глаг. основе образује различне сложене наставке; иначе, образовања са *а* стоје напоредо са другим образовањима.

А. Имамо дакле:

I	1.	*па̏сти –*	*па̏дати;*	α) *без дуљења*
		срѐсти –	*срѐтати;*	
		дотѐћи:	*до̀тицати;*	дотећи: дотьц-и: дотиц-: дотец-
		на̀сути:	*на̀сипати;*	насъп-: насъп-
	2.	*ѝзбавити:*	*ѝзбављати;*	
		па̏зити:	*о̀пажати;*	
		сѐтити се:	*сѐћати се;*	
		наслòнити:	*на̀слањати се;*	
II	1.	*набо̀сти:*	*наба́дати*	β) *са дуљењем*
		лѐћи:	*ле́гати*	
		на̀дути:	*нади́мати*	
		са̀брати:	*саби́рати*	
		испре́гнути:	*испре́зати*	

2.	*забдравити:*	*заборáвљати*
	набр̀јити:	*набрáјати*
	нач̀инити:	*начúњати*
	ск̏упити:	*скýпљати*
	ск̑рпити:	*скр̑пљати*
	сн̀ити:	*сáњати*
	закл̀опити:	*заклáпати*
	л̏упити:	*лýпати*
3.	*д̏ати:*	*дáвати*
	примóрати:	*приморáвати*
	ожúвити:	*оживљáвати* и сл.
4.	*б̏ити:*	*бúвати*
		дочекúвати
		приближúвати
		довикúвати
		оснúвати
5.	*о̀дети:*	*одéвати*
		поболéвати се
		застарéвати
6.	*ѝзути:*	*изýвати*
7.	*ỳбити:*	*убúјати*
8.	*кýпити:*	*купòвати*

Б. Наставком *а* образују се такође и итеративни глаголи од трајних глагола:

провѐсти	:	*прово̀дити*	:	*проваћати*
увѐсти	:	*уво̀зити*	:	*увáжати*
про̀гнати	:	*про̀гонити*	:	*прогáњати*
		во̀дити	:	*вóдати*
		хо̀дити	:	*хóдати*

Када се од *хóдати* гради сложен глагол, он је перфективан: *прохóдати, исхóдати* и сл.; имперфективно би било само тако када би се образовало од перфективног глагола са префиксом: перф. *похо̀дити* : имперф. *похáђати* и сл.

В. Сем суфикса *а* који служи за образовање трајних или учесталих глагола, имамо само још један наставак који има извесну употребу; то је наст. *и: извѐсти : изво̀дити; но̀сити, во̀зити* итд.; *дóћи* и *до̀лазити; ѝћи* и *хо̀дити* не представљају увек известан однос по глаг. виду.

Из овога свега је јасно да су главна средства образовања трајних и интеративних глагола наст. *а* и *и*, и они наставци који су од њих, са делом глаголске основе, постали.

ПРОМЕНА ГЛАГОЛА

ПРЕЗЕНТ

Претходне напомене

1) У промени глаголској преовлађују данас у потпуности глаголи у којима се пред наставцима личним за презент налази друкчији глас неголи у основи за инфинитив.

У	I	врсти	:	*вéзе̄м*	:	*вéс̄т̄и*
У	II	"	:	*р̏ве̄м се*	:	*р̏ва̄т̄и се*
У	III	"	:	*ди̏гне̄м*	:	*ди̏гнӯт̄и*
У	IV	"	:	*чу̏је̄м*	:	*чу̏т̄и*
У	V	"	:	*пи̏ше̄м*	:	*пи̏са̄т̄и*
У	VI	"	:	*зна̑м*	:	*зна̏т̄и*
У	VII	"	:	*но̏сӣм*	:	*но̀сит̄и*
У	VIII	"	:	*др̏жӣм*	:	*др̀жа̄т̄и*

Према томе јасно је да се презент, у својој основи, увек друкчије образује неголи инфинитив. У врсти I – V имамо у презенту увек *е* које остаје у свим лицима сем 3-ћег множине у којем се замењује вокалом *у*:

вéзем,	р̏вем се	ди̏гне-м,	чу̏јем	пи̏шем,
вéзеш	___ш се	______ш	____ш	____ш
вéзе	р̏ве се	______е	____е	____е
вѐзе̄мо	*рвéмо се* (= *рве̄мо̑ се*)	*ди̏гне̄мо*	*чу̏је̄мо*	*пи̏ше̄мо*
вéзе̄т̄е	*рвéт̄е се*	*-е̄т̄е*	*-е̄т̄е*	*-е̄т̄е*
вéзӯ	*р̏вӯ се*	*-ӯ*	*-ӯ*	*-ӯ*

Јасно је да је дужина у овима облицима истог порекла. Она је нова сем у 3. лицу множине и добивена је по угледању на то лице, иначе, као што имамо у чакавском дијалекту и још у неким другим говорима, ту бисмо очекивали старо исконско *ĕ*, сем у 1. л. једнине, где је -*е̄* испред *м* и у 3. л. мн. где је *ӯ* по пореклу дуго. Исп. у чак. дијал. редовно:

pečḗn	*dȉgnēn*	*dājḗn*	*píšēn*
pečḕš	*dȉgnēš*	*dājḕ*	*píše*
pečḕ	*dȉgne*		
pečḕmȍ	*dȉgnemo*		
pečḕtḕ	*dȉgnete*		
pekú	*dȉgnū*	*dājú*	*píšū*

Засебно место заузима VI врста. У њој имамо у презенту:

зна̂м	*ѝмēм*	*ӣи̑шāм*
зна̂ш	*ѝмēш*	*ӣи̑шāш*
зна̂	*ѝмē*	*ӣи̑шā*
зна́мо	*умé мо*	*ӣи̑шāмо*
зна́ше	*умéше*	*ӣи̑шāше*
зна̏јӯ	*ѝмејӯ*	*ӣи̑шајӯ*

Дакле, у 3. л. мн. находимо и овде онај наставак који и у групама од I – V; тј. *ӯ* које се додаје на основу са сугласником *j*; тако се с правом претпоставља да је и у другим лицима било и у њој исто, тј. да смо ту имали *е* иза основе на *j*, дакле, *знајеш, умејеш, йишајеш*, и, као што је познато у другим слов. језицима (руском, стсл. и др.), и имамо такве облике. Код нас, међутим, од најстаријих времена тамо где у инфинитиву нема *j* – имамо *ā* сем у 3. л. мн. где има до данас *-ă-jу*. Да је ово стара црта, види се по томе што то исто находимо и у чакавском дијалекту. Значи, дакле, ако се претпостави облик *-aie-* као старији код свих глагола, мора се претпоставити да се та контракција извршила још пре писаних споменика. Ето, откуда је дошло да се *-ају-* и -еју- сачувало код глагола типа *зна̏јӯ* и *ѝмејӯ*.

Али, као што је познато, код глагола који и у основи инфинитива имају *j*, имамо и у свима лицима *е*, те они прелазе у IV глаг. врсту: *ста̏јаши : ста̏јē* и сл. Са овим глаголима једнаки су и глаголи на *-ваши*, јер код тих глагола, који су у старом језику могли имати и наст. *-јаши: да-ши : да-ја-ши, да-ва-ши*, везан је презент од прве основе са инфинитивом од друге, исто као што је презент: *зайисујем* од глаг. на *-оваши*, а инфинитив *зайисиваши*. Код старих писаца находимо облике: *скончајеш* (код Држића), *йушшаје* и сл., а такве облике находимо каткада и у дијалектима нашим (нпр. зетском и др.); али су они образовани према једнакости њихова инфинитива са глаг. типа *да́ваши : дајем;* исп. *скончаваши, йушшаваши* и сл.

Напослетку, глаголи VII и VIII групе имају у основи сад. врем. *ū : ŭ, ĕ, ă* у инфин. основи. И одавде је јасно да је основа презента морала бити друкчијег образовања неголи у инфинитиву, када је могла дати у презенту *ū*, а у аор. *ŭ*.

Код ових глагола у 3. л. мн. има увек наст. *ē*, а не *ӯ* као у свима другим образовањима. То долази од тога што је у презентској основи овде било *u*, исп. ниже. У целој промени презента према 3. л. мн. можемо поделити све глаголе у три или две групе:

I	–	V	-у
		VI	-ејӯ (е), -ајӯ (а)
VII,		VIII	-е

Разлику између *ӯ* и *-ejӯ* и *-ajӯ* – ја сам објаснио; остаје да се објасни разлика између *ӯ* и *ē*.

Ти се вокали своде на старије *ж* и *ѧ* и на још старије *жт̄* и *ѧт̄* (исп. стсл. жтъ и ѧтъ).

Назални вокал *ж* добивен је отуда што је наставак *е* био употребљаван у своја два ступња у презенту: као *о* (у 1. л. једнине *ō*, 1. л. мн., двојине и 3. л. мн., а у осталим лицима као *е*; за 3. л. мн. био је наставак *nt* или *nti* или *-nt-u*, те смо добили *ont* > *жt*, са отпадањем крајњег *т̄ : ж*. Код *и* основе ово је *и* ушло и у 3. л. мн. и дало са *nt-int* > *ѧт̄* (*ҭ*). У осталим лицима и 1-ве групе, сем у 1-вом л. једнине, као што ћемо видети, преовладало је свугде *е*.

Та се разлика чува од општесл. језика до данас.

Али била је некад велика група глагола у којој су се лични наст. за презент додавали непосредно корену; они су имали и друкчије наст. за лица него глаголи који су имали нарочиту основу за презент. Они се обично зову *verba на mi* (наст. за 1-во л. једнине). Од њих се у савремен. књиж. језику сачувао само један глагол *jȅсам*.

jȅсам	*сам*
jȅси	*си*
jȅст̄, jȅст̄е, je;	*je*
jȅсмо	*смо*
jȅст̄е	*ст̄е*
jȅсу	*су*

Таквих је глаг. било још, али као што се види по 2.л. једн., ниједан се од њих није сачувао у овој чистоћи:

gâм	*gágēм*	исп.	*вêм*
gâш			*вêш*
gâ исп.			*вê*
gáмо	(у чак. још dāst-ȅ у 2. л. мн.)		*вéмо*
gáт̄е			*вéст̄е*
gágӯ			*вégē (вégӯ)*

Он се чува у штокавским споменицима нашим до XVIII в., а после га нестаје, док се у чакавском још држи:

povín
povíš
pōví
povīmȍ
povīstȅ (ītȅ)
povȉdú

jêм, али се место њега обично употребљава *jȅgēм* итд.
jêш
jê
jéмо
jéт̄е исп. у чак. у 2.л.мн. jīstȅ (поред jītȅ)
jégӯ.

Иначе су се у другим дијалектима сачували ти облици. Овакав је још глагол *дѣм* или *дим* у чак. говорима, али се од њега не употребљавају сви облици.

Ако прегледамо све споменике наше, видећемо да се само *jèси* употребљава од првих времена до данас, да су, међутим, сви остали добили у 2. л. једнине *ш*; то значи да се од тога времена почело вршити једначење тих глагола са осталим.

ЛИЧНИ НАСТАВЦИ У ПРЕЗЕНТУ

Сви глаголи имају ове личне наставке:

1. *-м* (у)	1. *-мо*
2. *-ш*	2. -те
3. -	3. *-ӯ, -ē*

У 1. л. имамо *м* које се развило у току времена: прво се јавља код глагола са основом на *ā*: од XIII в. *приѣмь, работамь; заклинамь, запрешамь, мѣшамь, оставлюмь* и сл. Тек у XV в. дохвата се и других глагола, и то прво глаг. VII врсте у XIV в. *платимь, видимь* и сл.; а тек од краја XV в. захвата и глаголе са основом на *-е-: гредемь, сретемь, речемь, побѣгнемь* итд. Од краја XVII в. они се једино и употребљавају. Иначе се све до XVII в. употребљавају облици са *у: кльнȣ* XII в., *чȣю* XIII в., *иду* XVI в., *добуду, дођу, зађу, брину се, вракȣ (враћу), мишљу, плаћу, разређу* и сл.; *обећавaю, присезаю, лажȣ, пишу* итд.

Глаголи на *и* у презенту у 1. л. једнине увек имају умекшан сугласник по старом јотовању: *ношȣ, молю, пȣштȣ, ставлю* и сл.

Некада су наст. *м* у презенту имали само глаголи без нарочите основе у презенту, атематски *jèсам*; под утицајем *дāш* = *работашь* и сл. добивено је и *работамь*, а када се учврстило у једној категорији, оно се распрострло на друге. – ж (= *ōn* исп. bhárā-n, φέ ρω) је био наст. за ове друге основе. Остало је до данас у *мдѓу, хдћу, (вȅљу, вй̏ђу, вдљу* у дијал.). И обрнуто – према *работā : работāш* и према *даш* – добивено је *да* које се находи већ у првим нашим споменицима.

Старо *юсмь* = *юс-мь* дало је у нашем језику: *jesьм* = *jesam* (у дијал. чак. *jesán*). Како се образовало *сам* и *ћу* – о томе је било говора.

2. л. наст. *-шь-* од првих времена у свима облицима; *-ши* у позајмљеним речима из старословенског.

Вероватно је тако добивен из општесл. језика, у коме смо имали код тематских глагола *-шь*, а код атематских *-си*. У стсл. код свих добивено је *и* на крају; код нас код атематских још само *јеси*; иначе и код осталих атематских од првих времена *-шь : вѣшь* од XIV в., *заповѣшь, дашь* итд.; од XIII в. *носишь, ȣчьнешь проститишь, морешь*, итд.; *ȣзимашь, дариваашь* итд.

3. л. једнине и множине. У општесл. у тим лицима могла су бити два наставка: или *t* или *ti* (у 3. л. мн. *nt* и *nti*, исп. горе). Наст. *t* је из претериталних времена и, можда, првобитно, у перфективних глагола: отпадајући оно је оставило само презентску основу или ж или ѧ у 3. л. мн. код презентске основе на *и*.

Исп. од најстаријих времена: у XII в. *хоке, мине, бȣде, соуди* – све на првим странама MS (2–6). Али се находи и у рашким, а нарочито дубровачко-далматинским споменицима ново *т* у 3. л. једнине или мн. од енклит. заменице *т*:

у XIV в. *знають* MS 107, *даватъ* MS 159 или *изрећи не умит'* на крају XV в., *имат* (Н. Рањ.), *сусритет* (Бандулавић) итд. Исп. речце *те* и *ти: за људи т се одлучује* (Н. Рањ.), *друзи ти га ће учинити*. Дубр. збор (1520), *добро чини те вамь богь* (Н. Рањ.) итд.

Примери за 3. л. мн. из XII в.: *буду, ходе, приходе, вракаю* и сл. Са *ть* (као и у 3. лицу): *коуть, идуть, имають, могуть, оставет* и сл.

Стари атематски глаг. имају или ѫ или ѧ, исп. *јѐсу*, али *прѣдаде* (3л. л.мн): MS 737 и тако све до краја XV в.; даде MS 102, 104 итд. *Исьдаде*, исп. код Н. Рањ.: *даде, издаде* и сл.; *вѣде-ть* MS 201, *заповиде* (Хекторовић). Али већ од XIV в. имамо: *удаду, даду, продаду* и сл., *повиду, јиду* и сл.

У 1. л. мн. имамо свугде *-мо*; иначе имамо и наст. *мь, ми* или *мы* из стсл. споменика. – Мисли се да је тај наст. такође из претериталних времена: *-mos : mo*.

У 2. л. мн. имамо стално *-те*, такође оптесл. наст.; о облицима типа: *јѐсте, дасте, вѣсте* и сл. већ сам говорио.

Облици двојине потпуно су се изгубили у савр. језику, али, као што смо раније помињали, они су се чували до краја XV в., па чак понегде и у XVI; али примера постепеног губљења има од најранијег времена.

Поред облика *юсвѣ, насладивѣ* и сл. имамо *-сва* нпр. MS 505 још понегде и у XV в. Друго лице *юста* Пуц. I, 156, *ви ста била добра брата* II I 85; у 3. л. дв.: *дрьжита, трьпита, ста, раздвоита* итд.

Губљење двојине код глагола јесте последица морфолошко-синтаксичког губљења дуала као засебне категорије.

Морам поменути још два облика који се употребљавају у презенту у 2. л. једнине и каткада у 3-ћем: *можь* од XIII в.: MS 53 и доцније врло често у споменицима нашим; тако исто *хокь* или *некь* или само *ћь* (къ) од XIII в. до данашњих дијалеката наших: *гдје ћ мисли скупит, ако ћ* (Хект.), *гдје ћ стада хранит* и др.

Ти су облици постали од општесл. облика са *јь (хоштъ* и сл.) старога коњунктива.

ИМПЕРФЕКАТ

У савременом језику све се мање употребљава, али има још увек довољно народних дијалеката у којима је његова употреба сасвим нормална. У чакавским се дијалектима, до ништавних остатака, сасвим изгубио.

У савр. књиж. језику вреде ова правила за његово образовање:

1. Када је основна претеритних времена друкчија од основе презента, али нема наст. *а*, а у презенту имамо е и *је*, онда се образује од презентске основе:

I	вр.	*плѐтијāх*	*пѐцијāх*	*плѐтēм*
		плѐтāх	*пѐчāх,* (но *мо̏гāх*)	*пѐчēм*
IV	"	*бѝјāх*		*бѝјēм*
		чу̏јāх		*чу̏јēм*
VI	"	*ѝмејāх* (исп. *ѝмејӯ*)		*ѝмēм*

2. Када је основа претеритних времена друкчија од основе презента и има наст. *а* – гради се од основе претеритних времена:

II вр. *бра̏ти : бра̂х* (и *бе̏ра̄х, бе̏рија̄х*); за њим је пошло и *мре́ти* и *тр̏ти* из I врсте: *мра̂х* и *тр̏а̄х, се̏јати : се̏ја̄х; зва̏ти : зва̂х* (и *зо̀вија̄х*).

V вр. *пи́сати : пи́са̄х*

кази́вати : ка̀зи̅ва̄х и сл.

3. Глаголи III вр. и сви глаг. VII вр. имају у имперф. умекшан сугласник по старом јотовању – у вези са наст. *а̄*:

тòнути	:	*тòња̄х*
хòдити	:	*хòђа̄х*
жѐлети	:	*жѐља̄х*

Исп. још: *пре̂ћа̄х, ку̏пља̄х, ва̂бља̄х, вòжа̄х, ча̀шћа̄х, гне̂жђа̄х, те̂шња̄х, мнòжа̄х, ми̏шљах* и сл.

4. Од глаг. *би̏ти* имамо облике *бе̏х* и *бе̏ја̄х*. Промена је оваква:

тре́сијах	тòњах	гле̏дах
_____јаше	___аше	___аше
_____јаше	___аше	___аше итд.
тре́сијасмо	___асмо	
тре́сијасте	___асте	
тре́сијаху	___аху	

Као што се из овога види, имамо у ствари два наст. за основу имперф.:

-*а̄*-, са или без умекшаности претход. сугл.

-*ија̄*- (исп. *у̏меја̄х, бе̏ја̄х*)

Облици са наст. *а̄* стари су; њихово је *а̄* постало од *а̄а̄* заједничкословенског језика. Међутим, глаг. облици са -*ија̄*- нови су код оних глагола које сам изнео: већ су се находили у старом језику код глагола I и VI врсте: *плетѣахъ, печаахъ, умѣахъ*, и тако смо их и ми наследили: исп. у спом. јекавским и икавским: *умијах, разумијах, хотијах, мнијаше, ћутијаше, бдијаху, летијаху* и сл.

Одатле је наст. -*ијах* из ових дијалеката пренесен и на глаг. I врсте са сугл. *к* те је код њих дао: *пѐција̄х, тѐција̄х* итд. У источном говору бисмо овде очекивали -*ејах* (исп. *бе̏ја̄х*), али овде имамо *и* као код *старији* м. *старѣји*, тј. утицајем јужних или западних говора.

Али у старом језику имали смо код ових глагола и само *ѣ: имих, цафтијех, сједише* и сл. које, пренесено у старим епохама на глаг. I врсте, даје *пѐча̄х* и сл. У новије време тај наст. се такође преноси и на глаг. I врсте, а и других врста, те даје -*ије* и *и* према говорима: *плетијех* после XV в., *рецијех, гредѣхѹ* итд.

Стара обазовања имперф., како нам их је сачувао стсл. језик, знала су за две варијанте:

а) или наст. -*аахъ* код глаг. као *дѣлати : дѣлаахъ, хвалити : хвалюахъ* и сл. или

б) = *ѣахъ* код глаг. *мести : месѣахъ* (иза гутурала *течаах* и сл.). У неким стсл. спом. имамо *неоѣхъ* м. *несѣахъ*; затим код *умѣюахъ* и сл.

Одавде се види: 1) да је ѣ постало од ē, тако да је старо образовање *пе̏ча̄х* = **пекѣ-ах*, а не *пе̏ција̄х*; 2) питање у нашем језику, да ли смо гласовним путем добили *-ѣх-* поред *ѣјах*, које је давало *-ијах*.

Ја мислим да су сва образовања типа *ѣх* нова у нашем језику, тј. ја сматрам да смо из ранијих времена добили два типа:

тресѣјах	:	*умѣјах и*
(пѣвајах	:	*печајах)*
пѣва̄х	:	*печа̄х*

Ако узмемо да је *умѣја̄х* остало, онда за *умѣх* нема места; и вероватно је *умѣх* постало према *пѣва̄х* у односу према инфинитиву *пѣвати* и *умѣти*. Зато је и *тресѣх* исто тако ново као што је, несумњиво, *пе̏ча̄х* старо. Тиме се објашњава прелаз *к* у *ц, х* у *с, г* у *з* пред овим наставком, исто онако као и поред *-и- ја̄х* добивеном у *тресија̄х* и поново пренесеном на *пе̏ција̄х*.

Према томе и облик *пе̏ција̄х* као *пецӣх* – пецијех - новога су порекла; у екавским говорима *ија̄х* је позајмљено из јекавских говора (као *-ији* у компаративу: *ста̏ријӣ* м. *старѣји – стареји*). Облици са *ѣх* и јављају се само у једно време развитка нашега језика од XV – XVIII в.

Наставци за лица са делом временских наставака били су некада у имперфекту:

-хъ	*-хомо* (мъ)	*-ховѣ*
-ше	*-шете, -сте*	*-шета, ста*
-ше	*-ху*	*-шете, сте*

У нашем језику имамо данас:

-х	*-смо*
-ше	*-сте*
-ше	*-ху*

Двојина је крајем XV в. изгубљена; али у дијалектима нашим находимо у множини још *-хмо*, нпр. у косовско-ресавском говору, тимочком и др.

Али некада су у нашем језику ти наст. гласили:

1.	мн.	*-хомо,*	*-хмо*		*-хио*
2.	"	*-хоте*	*-сте*	и	*-хте*
3.	"	*-ху*	*-ху*		*-ху*

Ових примера има много, и они су се и данас сачували у усамљеним случајевима у чак. говорима. Исп.

hȍjahi	*hȍjahomo*	или	*bȉjahi*	*bȉhi*	*bȉjahomo, bȉhomo*
hȍjašeš	*hojahote*		*bȉjaše*	*bȉše*	*bȉjahote*
hȍjaše	*hȍjahu*		"	"	*bȉjahu*

и сл. у Дубашници на острву Крку (Рад, 121, 127). Међутим, сасвим су обични облици: а) *бијахомо* (Кашић), *бѣхомо* MS 349, *бјехомо* (Н. Рањ), *могахомо* (Пуц. I, 171), *чꙋахомо* (Пуц. I, 171), *појахомо* и сл.; *бѣхω-те* (Пуц. I, 127 XV в.), *бјехоте* (Н. Рањина) и доцније врло често; б) *сцињахмо* (Бандулавић,

1625), *мишља(х)мо* (Раднић, 1683), *хтијахмо, искахмо* (Бандулавић); примера за наставак **-хте* нема поузданих; зато ми тај наст. стављамо под звездицу.

Наставак *-хомо* прерађен је у *хмо* по свој прилици под утицајем аориских наставака *-сте, -смо* који су се почели ширити од XIV в. у различним говорима нашим. У аористу је некад био наставак у множини:

-хомо
-сте
-ше

па је под утицајем *сте* добивено у 1. л. мн. *-хмо* и тада се почело оно ширити и код имперф.; а затим је *с* из 2. л. прешло у 1. л. мн. и тако већ врло рано у споменицима нашим (исп. ниже) имамо у 1. л. мн. *-смо* које се преноси и на имперф., те имамо и у имперф. нпр. *биесмо* (XIV в. MS 229) и доцније нпр. *плијасмо* (Мрнавић, 1631), и др.; вероватно је у говорима тада добивено и *сте* које је све више потискивало *-хоте*. Данас се, као што је речено, *-хмо* находи и у имперф. и аористу само у говорима шток. дијалекта, а *-хомо, -хоте* само у локалним чакавским говорима.

АОРИСТ

Ако прегледамо сва глаг. образовања нашега језика, можемо их према аористу поделити у две групе:

а) Сви глаг. који имају самогласник у инфин. основи образују наставцима за аорист облике аориста непосредно од инфин. основе;

б) Глаголи који имају у инфин. консонантску основу образују аорист нарочитим наставцима, тј. наставком за аорист проширеним вокалом *о* или *е*.

Имамо, дакле, ове две групе:

а) *клêх*	*клéсмо*	или	*бр̏х*	*бр̏смо*
клê	*клéсте*		*брâ*	*бр̏сте*
клê	*клéше*		*брâ*	*бр̏ше*
пи́сах,		*чу̏х,*	*купо̀вах*	
пи́са		*чу̏*	*ку̏повā*	
пи́сасмо		*чу̏смо*	______ *смо*	
пи́саше		*чу̏ше*	______ *ше* и сл.	

б) *пле̏тох*		*ди̏гох* (према *ди̏ћи*)
пле̏те	или	*ди̏же*
пле̏тосмо		*ди̏госмо*
пле̏тоше		*ди̏гоше* итд.

Према *jêм : jȇх : jȇ*; од *ѝћи (ѝти) : ѝдох, ѝде, ѝдосмо* и сл.; *дóђох, дóђе, дóђосмо* и сл.; исп. такође *знȁх : знȁдох, ѝмах : ѝмадох; стȁх : стȁдох, хтȅх : хтȅдох, смȅдох* и сл. (исп. парадигме).

Према овоме у прву групу иду неправилни глаголи I врсте и све друге врсте; а у другу иду правилни глаголи I врсте и неправилни II.

Што се тиче старих образовања аориста, то од четири некадашња начина имамо у савременом језику, а тако је било већ од првих писаних споменика наших, *два* начина у пуној употреби, а од трећега – само минималне остатке. Исп. у стсл.: а) *идъ, иде, иде : идомъ, идете, идѫ* – сасвим изгубљено; б) од *бодѫ : басъ, несѫ : нѣсъ* и сл. сачувало се до данас *доиѣх* и *рѣх ; до̀нијех* и *ри̏јех*; в) *идохъ : иде : идохомъ, идосте, идошѫ* – сачувало се потпуно и г) *чухиъ* итд. сачувало се такође.

У аористу смо имали ове наставке:

-х			*-ох*		
___			*-е*		
___			*-е*		
-хомо	*-хмо*	*-смо*	*-охомо*	*-охмо*	*-осмо*
-сте			*-осте*		
-ше			*-оше.*		

Ако испоредимо те наставке са старословенским, који представљају несумњиво општесловенске, имаћемо неслагање једино у 1. л. мн., где у стсл. има увек *-хомь* или *-охомь*. Као што је већ раније наглашено, у нашем се језику поред *-хомо* и *охомо* врло рано образује под утицајем 2. л. мн. *-смо* и *-осмо*, а према њему и *-хмо* и *-охмо*. Ово се у косовско-ресавском задржава до данас (*до̄ђо̀мо = до̄ђо̀хмо, пи̏са̏мо = пи̏са̏хмо*), а тако исто и у старијим штокавским говорима. Примери: облици као *донѣх, донѣ, понѣх, рѣх, рѣсмо* итд. находе се у споменицима од најранијих времена до данас.

Примера са *-хомо* нема много у споменицима нашим. Даничић помиње само неколико примера: *крьстихомо* (у MS четири пута), *послахомо* (Пуц. II, 32); нешто више примера има са наст. *-хмо: бихмо, разꙋмихмо, крьстихмо, справихмо, проглѣдахмо, имахмо, записахмо, разбрахмо, обрадовахмо* у споменицима XIV и доцнијих векова; исп. још и *рекохьмо* (опет код њега). Али је несумњиво да су то облици који су постојали у многим нашим старим говорима, који постоје још и данас у говорима нашим. Међутим, наст. *-смо* долази од првих времена у споменицима нашим и све више потискује остале наставке овог облика (*-хомо* и *-хмо*). Исп. већ MS 13 – *благословисмо*, а доцније *бисьмо*, MS 44, *дасмо* 106, *почесмо* ib. 130, *приюсмо, ꙋзесмо, ꙋмиесмо* итд.; и такође: *ѡдьмакосмо* (Пуц. I, 6), *придосмо* MS 137 итд.

Двојина се и овде, као и код имперфекта, губи до XV в. сасвим, остављајући и до тога времена само понешто трагова у нашим старим споменицима.

ИМПЕРАТИВ

Има 2. л. једнине и 1. и 2. множине. Некада је наставак за једнину увек био *и*, а за множину према глаг. основи: код глагола са вокалом *е* у презентској основи, када томе *е* не претходи *ј*, имали смо у множини *ѣ*; иначе код осталих глаг. имали смо и у множини *и*.

Дакле:	*плети*	:	*плетѣте*	:	*знаи*	(**знаји*) :	*знаите*
	бери	:	*берѣте;* али			*пиши* :	*пишите*
	тони	:	*тонѣте;*			*хвали* :	*хвалите*

У нашем језику само у кајакавском дијалекту и старијим штокавским говорима *и* : *ѣ* се сачувало и постало чак и продуктивно: данас је у тим говорима *и* у једнини увек, а у множини је *е*; нпр. *изведе̏те, превр̀не̏те, дојде̏те, бране̏те, обесе̏те* и сл. у тимочком говору; само код вокалских основа види се по *ј* да је било *и*: *зна̑ј, ѝмајмо, ле̏га̄јте* (тј. *легајите*) и сл.

У другим штокавским говорима процес се отпочео са друге стране: према *пиши – пишите, хвали – хвалите* добили смо свугде *и*. Нпр.: *плети : плетимо, плетите; т̏дни, т̏днимо, т̏дните; пеци : пеците* и сл. као и *пиши : пишимо, пишите; хва́ли : хва́лимо, хва́лите* и сл. Овај наст. *и : ѣ* одговара индоевропском наставку *oi* (исп. нпр. у оптативу у грчком feroimen (φὲ ροιμεν и сл.); такво *oi* на крају речи, налодећи се под извесним акцентом, вероватно низлазним, прелазило је у *и*, а у средини речи се задржавало као *ѣ* (исп. *влъци : влъцѣхъ* лок. мн.). Отуда се у нашем језику испред таквог *и : ѣ* мењају задњонепчани сугласници у *ц, з* и *с* (*пеци, же̏зи* и *в̏рси*). Овде ћу напоменути да у једном случају имамо *ј* уместо *з*: место *немози : немозите* имамо *нѐмо̄ј: нѐмо̄јте*. Ја то тумачим тиме што се у том облику редуцирало *и : немоз' – немоз'те* и оставило траг свога високог положаја и умекшаног карактера у умекшаном *з*. То умекшано *з* личило је нашем уху више на *ј* него на *з*, јер у другим положајима није било таквих умекшаних сугласника. Зато смо ту добили *ј* м. *з'*.

Код глагола VII врсте имали смо *и* и у једнини и у множини још у општесловенском језику. Његово порекло није сасвим јасно.

Сем ових императивних образовања имали смо у општесловенском још један начин који се у остацима сачувао код неких атематских глагола. Нпр. у старосл.: *ıаждь : ıадимъ, даждь : дадимъ, вѣждь : вѣдимь*. Овакви су се императиви сачували и у старим споменицима нашим и у савременим говорима нашим, само што су у нашем језику особине једнине овог императива пренесене и на множину: *јеѣ, вѣђ* (чак. *vij*), *виѣ – јеѣте* итд.; затим и *је̑ђи, ви̏ђи : ви̏ђите* и сл. Обични су ти облици у зетским, косовско-ресавским и свима старијим штокавским говорима (исп. у њима још *гле̏ђ* или *гле̏ђ*).

Нема сумње да се овај оптатив атематских глагола находи у вези са оптативом који се сачувао нпр. у старолат. *siēs* (инд. *syās*) : *sīmus*, а који се чувао и у другим индоевропским језицима. Старословенски, као и општесловенски, а тако исто и наш императив ове врсте одступа од изнесеног само у једном правцу: очекивали бисмо **ıажда : ıадимь*, а не *ıаждь : ıадимь*. Дакле се мора претпоставити да је у овом правцу *ѣdiā* (*ѣd'a*) или **dad'a* општесловенског језика измењено у **ѣd'ь*, **dad'ь*, **vѣd'ь* и сл.

Као што је речено напред, у нашем језику, у свима случајевима где се *-ји-* у императиву находило иза вокала, оно је дало *ј* са дуљењем слога који му претходи: **знаји : *знајите = *знаи : *знаите = зна̑ј : зна̑јте, *купуји : купу̑ј* итд. Само у случајевима где се *ј* чува у презенту, оно се чува и у императиву, не испадајући испред *и*: *бле́је̄м : бле́ји, прода́је̄м : прода́ји* итд.

Ово је, наравно, новога порекла и образовало се под утицајем потпуне основе презента, пошто се императив образује увек, у нашем језику, од основе презента.

Из историје императива

1. У Даничићевој Историји облика има доста примера са ѣ, али они нису поуздани, јер, прво, у 1. л. множине имају увек наствак *-мь*, што показује да су се находили под утицајем црквеног језика, а друго, већина их је и узета непосредно из црквених споменика. Примери пак као *нońѣте* MS 485 основани су на неспоразуму, јер ту треба читати *ѣ = и*. И примери у којима ѣ стоји место *и (видѣте, поболете, задрьжете, ѡставете, соудете* – Исп. обл. 345), са истих разлога, нису сигурни.

2. Од XIV в. находи се већ знатан број примера са *и* у множини м. *ѣ : начите* (Пуц. II, 15), *бꙋдите* (Пуц. I, 14), *реците* (Пуц. I, 20) и др.

3. Од XIV в. находимо *не мои* (Пуц. I, 26), не моите MS 185 и др.

4. Од XV в. находимо у споменицима пропуштање *и* (исп. *беж : бежмо, беште* и сл.): *врз, пођ, не брин се* итд. (*жив'ми = жими, жив'ти = жити* и сл.); *чинь* Дубр. зборник (1520), *ѡтравте, исправте* (Пуц. II, 30) и др.

5. У ст. споменицима се пише иза вокала *и*, али га треба читати као *ј: помагаи* MS 2, *прилагаи* 9, *не имаи* (Пуц. I, 36), *разꙋмиеите* и сл.

6. Исто онако као што се *ј* не чује иза *и*, нпр. *бй : бйте, пй : пйте* и сл., оно се и у дијал. нашим и у ст. споменицима пропушта и иза других вокала: *кастига* (Н. Рањ.), *слуша* (Гундулић), *гледамо* (Кашић) итд. Исп. *немо : немоте* и у ст. и савр. говорима. Није јасно да ли је овај процес гласовнога или морфолошког карактера (под утицајем аналогије).

7. У споменицима XVII в. имамо већ облика типа *уздаји: уздајимо* (Бандулавић) и сл.; али је несумњиво њих морало бити и раније.

8. Да наведем и неколико облика атематских глагола који се постепено губе у већини наших говора: *заповѣгъ* Пуц. I (често), *сповиеґ* (Дубр. зборн. 1520), *повиеґ* (ib.) *сповиј, заповиј, изувиј* и сл. код чак. писаца; али се већ употребљава и *виђи* (од почетка XVI в.), а доцније у истим крајевима и *види, једи* и сл.

Паралелно са *веђ, виђ, јеђ* и сл. иду и слични облици у множини: *вѣите* MS 247, *заповѣгьте* Пуц. I (често), *виђите* од XV в.

Код глаг. *дати* – облик *дађ* није се сачувао у нашем језику, већ од првих времена имамо: *даи* MS 7 (XII в.), 21 (XIII в.), *подан* ib. 53, *раздаи* и сл. у мн. *подаите* MS 50, *прѣдаите* MS 50 и сл.

Исп. и овде *да* (Дивковић), *прида, дате* код чакавских писаца и др.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОЗИ

1. Глаголски прилог садашњи

Данас се глаголски прилог садашњи образује од презентске основе; кад год у презентској основи има *е*, било оно *е, не* или *је*, које се чува или којега је нестало у измењеном сугласнику или дугом вокалу, наставак је *-ући*; код основа V врсте чува се пред тим *-ући ј* као 3 л. мн.: *пѐвајући, ѝмејући* и сл. Кад је у основи презента *и*, дакле код глаг. VII и VIII врсте, наст. је партиципа *-ећи*, дакле има *е* као и у 3. л. мн. – Одступања има врло мало: од *врѐти – врйм – врући*. Некада је одступања било знатно више.

У старим споменицима и у дијалектима нашим има и других наставака за образовање овог глаголског прилога који представљају остатке од старе примене овог облика.

Данашњи наш глаг. прилог садашњи био је некада глаг. *придев* садашњи и имао је неодређену и одређену придевску промену, са неким нарочитим консонантским наставцима. Стсл. језик представља стање општесловенског језика. Имали смо 3 групе образовања:

А.	м. р.	општесл.	ср. р.	ж. р.	општесл.
ном. једн.	*плеты*	*plety	*плеты*	*плетѫшти*	*pletǫ-tĭ*
ген.	*плетѫшта*	*pletǫt'a	*плетѫшта*	*плетѫштѧ*	*pletǫ-t'ę*
ак.	*плетѫшть*	*pletǫt'ъ	*плетѫште*	*плетѫштѫ*	———
ном. мн.	*плетѫште*	*pletǫt'e	*плетѫшта*	*плетѫштѧ*	———
ген. мн.	*плетѫшть*	*pletǫt'ъ	*плетѫшть*	*плетѫшть*	———

Б. Исто као *А*, само са том разликом што се у м.р. мора поћи од:

зна-ѧ	ср. р.	знаѩ	ж. р.	*знаѩшти*
знаѩшта		*знаѩшта*		*знаѩштѧ* итд.

В. Од основа на *и* има увек *ѧ*:

хвалѧ	*хвалѧ*	хвалѧшти
хвалѧшта	*хвалѧшта*	*хвалѧштѧ*
хвалѧшть	*хвалѧште*	*хвалѧштѫ*
хвалѧште	*хвалѧшта*	*хвалѧштѧ* итд.

Одавде се види да би ти облици морали гласити у нашем језику:

плети	*плети*	*плетући*
плетȣћа	*плетȣћа*	*плетуће*
плетȣћь	*плетуће*	*плетућу*
плетуће	*плетућа*	*плетуће*
знаје	*знаје*	*знајући*
знајућа	*знајућа*	*знајуће*
знајућь	*знајуће*	*знајућу*
знајуће	*знајућа*	*знајуће*
хвале	*хвале*	*хвалећи*
хвалећа	*хвалећа*	*хвалеће*
хвалећь	*хвалеће*	*хвалећу*
хвалеће	*хвалећа*	*хвалеће*

Према овим облицима, које овде наведох, свако ће моћи врло лако реконструисати и све друге облике који одговарају придевским наставицма неодређене или одређене промене умекшаних основа.

Као што се одавде види, многи падежи ове промене одговарају придевској промени:

плети : плетућа није се могло осетити као мушки род; *плетући : плетуће* није се могло осећати као ж.род; а тако исто *хвале, знаје : хвалећа, знајућа* – нису се могли осећати као мушки и средњи род; то исто вреди за *хвалећи : хвалеће* – за женски, а тако и за *плетуће, хвалеће* и сл. као мушки род у ном. мн. Зато се извршило још пре првих писаних споменика наших померање у употреби облика старих партиципа.

Сви облици старога партиципа, који се нису могли, због свога нарочитог облика, осетити као придевски облици извеснога рода и броја, постали су због тога *прилози*, тј. почели су се употребљавати уз све родове.

Тако смо добили глаг. прилоге типа: *хвале, знаје, плачући, плетуће, хвалећи, знајући* и сл. Само једнога од свих могућих прилога ове врсте нема у нашем језику – то је *плети*.

Међутим можемо слободно претпоставити да се придевска промена, кад су ови облици постали прилошки, реконструисала на тај начин што су ови необични облици замењени обичним: исп. *будућ, будућа, будуће; врућ, врућа, вруће* и сл.

На тај смо начин добили, с једне стране, глаг. прилоге: *хвале, хвалећи, хвалеће, знаја, знајући, знајуће* и сл., а с друге, правилне глаг. придеве: *врућ, горућ* и сл. који су прешли доцније у просте придеве (исп. ниже).

Глаг. прилог на *и* = *ы* сачувао нам се искључиво у црквеном језику, исп. *плетића*; према томе, он се у народном језику врло рано изгубио. У неким случајевима наставак *а* прилога *хвале, знаје* и сл. долазио је да замени то *ы=и*: моге MS 2, 6, 255, и др., *бѹде* MS 22 и др., *кове* у Зак. Душ., затим и доцније *иде, греде* и сл. све до XVII в.

Прилози на *е* тамо где су оправдани врло су многобројни у нашим споменицима све до XVI – XVII в.: *вьпиѥ, гладаѥ, имаѥ, примаѥ, смишлаѥ, пише, плаче, бираје, обећаје, покриваје, лоче* и сл. Облици прилошки са *-аје* постају једно време тако продуктивни да се почињу образовати и од инфинитивне основе: *гракаје, двизаје, искаје, плакаје* у XVI в. нарочито. Исп. такве и од глаг. са презентом на *и: боѥ се, веле, виде, хоте, веселе се, просе, муче, туже* итд. У говорима чак. има од овога и данас остатака, али само у смислу обичних прилога: *стоје, гледе, греде, нехоте* и сл.

По себи се разуме да од првих времена ови глаг. облици имају право значење прилога, тј. употребљавају се уза све родове и бројеве: *ми хоте харни бити* MS 241, *послали смо заповѣдаѥ* Пуц. I, 20 и др.; *истѹпи Стѣпанида питае а говоре* Пуц. II, 117 и др.

Од првих времена све до краја XVI в., а понегде и још касније, задржава се партицип на *-ће* (стари ном.мн., а сада прилог): *гредуће, клонуће, криюће, знаюће, имаюће, хотиюће, ѹзимаюкѥ, ходеће, смишлюююће, боеће се, хотеће, говореке, дѣлеке* и сл. Доцније га нестаје и његово место замењује већином партицип на *-ћи*, а делом и на *-ћ*. Али и овај се партицип већ од првих времена употребљава заиста као прилог; ако има случајева када се он употребљава уз именице у ном.мн.м.р. и чини утисак као да је придевски образован – има и паралелних случајева где се он употребљава за све родове и падеже. Нпр. за 1. л. једнине (*ꙗ господинь Балша) споменѹюке* MS 193; за 1.л. једнине женског рода: *госпогꙗ Марѣꙗ будуће свободна* MS 211, или за 1.л. ср. рода: *ѹкоѥмь намь господьство ти пише даюкѥ наамь* (Пуц. I, 21 и др.).

Од XIII века све до данас у великој мери долазе облици са *-ћи* у значењу глаг. прилога: *будући, хотеки, мислећи, брѣгѹки, могѹки, видеки, молеки, кажѹки, хаюћи, живѹки, гредући, свѣтѹюки* итд. Тако се и овај наставак, иако је првобитно припадао ном. једн. ж. р. употребљава у ном.једн.м.р., а тако исто и за све друге родове и бројеве. Исп. *ꙗ видевь нѥгово добро говоренѥ ѡдь приꙗтель моихь властель* (града) *Дубровника хотеки* (1385, MS 202) итд.

До краја XV в. врло ретко долази облик само на *-ћ: творећь* и сл., а после тога времена такви су облици сасма обични: *бљудућ, гредућ, скубућ, пролијућ, чујућ, знајућ, идућ, видећ, бранећ* итд. Ја не верујем да је то стари облик ак. једн. м. р. који би одговарао стстл. *грѧдѫшть* и сл., већ мислим да ту имамо *чујуће* и сл. са покретним *е*. Ја сам у Фонетици говорио да су код прилога и везника (*кад – каде, јер – јере* и сл.) постали покретни вокали који су се после развијали и код ових глагол. прилога, те за то време XV–XVI в. треба и разумети облике са *-ће* и без *е* као морфолошке облике, који су се у ово време развили (ово *е* додаје се покоји пут и презенту: *вѣм – е* и сл.).

У старој књижевности нашој, како код штокаваца тако и код чакаваца, овај се партицип често мења. Можемо набројати стотинама примера такве врсте. Питање је сада, да ли се бар некада глаголски придев радни мењао у нашем језику, иако се, као што је познато, данас не мења.

Ако прегледамо све примере наше старе књижевности, можемо рећи да се промена овог партиципа налази чешће у чакаваца неголи у шкокаваца; али и за једне и друге вреди правило да у већини случајева овај промењљиви партицип има просто придевско значење, прелазећи често и у именско; а где год ти партиципи имају значење *глаг. придева* – тамо су, по моме мишљењу, изазвани утицајем латинског, талијанског или немачког језика, свакако каквим страним утицајем. То најбоље показују и штокавски и чакавски говори у којима су генерализовани само они промењљиви партиципи који имају просто придевско значење. Према томе, и у савременом језику употребљени промењљиви партиципи добивају, по неопходности, придевско значење.

Исп. у нар. говорима у чак. *S gorućim srcem lipo te prosimo – Ti hraniš vse ptice va zraku letuće, i držim rožice va poḷi cvatuće. – On njih meće u tamnicu skuru do kolina u vodu smrdeću.* У штокавским дијал.: *Каква блага? – све мека дуката, а све пуста блага лежећега. – Обуче на се стојеће хаљине. – На мрзећему кућа остаје. – Нема болећега* и сл.

Поменућу да се код далматинских писаца налази доста тога партиципа позајмљеног из црквеног језика: *љезуште, живуште, текуште, горуште, објелуште, гркуште, бјегуште, вјекуште* итд. Из овога се види да је наст. *-уште* уопштен да се од њега граде именице апстрактне „оно што лети“, „бежи“, „пуже“ итд.

2. Глаголски прилог прошли

Некадашњи глаг. придев прошлога времена постао је врло рано, са истих разлога са којих и глаг. придев садашњег времена, многим својим облицима прилог. Остали његови облици, који су се слагали по спољашњим особинама, са променом придевском, давши покоји придев и по значењу, изгубили су се.

У општесловенском смо имали, као што показује стстл. језик:

		м. род	*ср. род*	*ж. род*
а)	ном. једн.	*плетъ*	*плетъ*	*плетъши*
	ген. једн.	*плетъша*	*плетъша*	*плетъшѧ*
		. . . .	. . . .	. . . .
	ак. једн.	*плетъшь*	*плетъше*	*плетъшѫ*
	ном. мн.	*плетъше*	*плетъша*	*плетъшѧ*
	ген. мн.	*плетъшь*	*плетъшь*	*плетъшь*
		. . . .	. . . .	. . . .

б) *знавъ, хваливъ*, са истом променом: *знавъше* ном. мн. м. р. и *знавъши* ном. једн. ж. р. итд.

в) *хвалъ, хвалъшь, хвалъши, хвалъше* итд.

Од почетка наших писаних споменика употребљавају се ови облици као прилошки: *плет, плетше, плетши* и сва три прелазе у *XVI – XVII и чак и у XVIII в.* и тада се губе. Њих замењује наставак *-ав, -авши* добивен првобитно код глагола типа: *сејем : сејавши, рвем се : рвавши се* и сл., тј. код оних где је у презенту у основи *е*, а у инфинитиву *а*. Облици *плетав, плетавши* јављају се тек у XVI веку, а доцније сасвим потискују прве. *Хвалив, знав, знавши* и *хваливши* употребљавају се од најранијих времена и потискују у току времена облике *хваливше, знавше; хваљ, хваљше, хваљши* – не јавља се у нашем језику уопште; истиснуто је из језика пре писаних споменика. Напослетку, да поменем да се променљиви облици овог партиципа находе или само у црквеним споменицима или у таквим који су се находили под утицајем црквенога језика. То је и сасвим природно, јер је овај партицип био мање способан од партиципа садашњег времена да прими на се придевске особине (јер означује обично време, претерит).

Примери:

1) *ѡбьшьдь, пошад* (Н. Рањина), *напан, изнан* (Хект.), *двиг, истрг, замах* и сл.

дошадше, одашадче, пришаче (MS 496), *прињамше (*MS 412), *падше* (Н. Рањина), *почамше* (Буд.) и сл.;

доведши (Пуц. I, 135), *ȣкрадьши* (Пуц. I, 135), *прѣшадчи* (MS 484), *сједчи* (Н. Рањ.), *дошачи* (Град.), *ȣлизиши* (Хект.), *јамши, притекши* итд. у целом XVI в. и преко њега.

Нови се облици јављају тек у XVI в.: *могав* (Гучетић, 1597), *донесавши* MS 549 (1513. год.), а доцније има их све више: *дошавши* (1634), *нашавши* (1682), *узилавши* (1626), *вргавши* (1683), *извргавши, обукавши* итд.

2) *давь* MS 41 (XIII в.), *чȣвь, разȣмѣвь, присегнȣвь* итд., *давьше* MS 7, 21, 46 и др., *подавьше, разȣмивше, видевше, слȣшавше, виеровавше* и сл.

платививши MS 204, *ѡдьбивиши, чȣвьши, ѡпивьши се* и сл. до данашњег дана.

Поменућу да без *е* овај глаг. прилог долази врло ретко, нпр. *лупивши* (Зоранић) и тада му се додаје, као што бива и са другим прилозима, покретно *а*, нпр. *рекша, заборавивша се, поквасивша, уставивша се* и сл., али и ови се много не употребљавају.

У савременом језику се образују свега два облика овога прилога: на *-вши* код вокалског општег глаг. дела (*чу̏ти: чу̑вши, но̀сивши* и сл.) или на *в* код истих глагола. Кад је општи глаг. део на консонант, онда је наст. *-ā̄вши: пле̏сти : пле̏тēм – пле̏тāвши, доне̏сēм – доне̏сāвши* итд.

Код неправилних глагола I врсте имамо, као што смо видели: *мре̑м : мр̑вши* (од старога *мьръвши*) и сл. Иначе, када има разлике међу презентском и инфинитивном основом, овај се облик образује од инфинитивне основе: *кле̑вши : кле́ти – ку̀нēм, тр̑вши : тр̏ти – тре̑м* и сл.

Напоредо са наст. *-вши* или *-āвши* употребљава се и наст. *в* или *-āв* и има исто прилошко значење. Сви покушаји да се облици са *в* или *-āв* ограниче само на неке облике (нпр. мушки род или сл.) – не могу се одобрити (то је покушавао Даничић), пошто су ти облици глаг. прилози од врло давних времена.

Као променљив придев овога постанка употребљава се *бѝвшӣ* (у значењу „пређашњи").

У народном језику има мало примера овога прилога.

И у синтаксичкој употреби ових двају прилога сачувало се много старине: они су се, како су прилози, употребљавали каткад и уз који други падеж именице у реченици, нпр. *Gospa sinka čuvši tako govoreći reče mu* (Marulić) – *Ter zajde svijes moja od zlata videći po granah bez broja jabuke viseći* (Vetranić). Или у нар. песмама: *Začula je Mare milo zvone zvoneć* (из Истре) и сл. У савр. језику каткада: *Досадивши се некаквој були слушајући дервиша* и сл. – *Те погуби лепу Јању стерућ ложницу* и сл. Код Вука Караџића има доста таквих примера.

Али има и у старом језику и у савременом, нарочито у делима Караџићевим, доста примера апсолутне употребе ових прилога са именицом, што такође упућује на некада придевску употребу ових партиципа. Исп. у старом језику: *Jur se rashojahu s polače o podne i tja othojahu, toplina goneć ńe* (Marulić) – *Смиони Турчин не без труда, ман му бранећ противници, протиште се силом туда* (Гундулић). – *Сад отишавши једна добра четвртина, не остане их много више од двјеста* (Вук). Или: *Краљ остане при себи и метнувши на њу руку, она роди сина* и сл. (Вук). Исп. такође ниже.

Када глаголски прилог садашњи или глаголски прилог прошли не стоји уз именицу, тада се они могу заменити безличном реченицом са *се: од цркве к југоистоку пошав* и сл. – значи „кад се пође"; али то не значи, као што неки мисле, да се овим прилогом (радним) замењује глаг. трпни придев. Тежиште је овде у томе што нема радног лица на које би се овај прилог односио.

ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВИ

1. *Глаг. придев радни* образује се наст. *л* у нашем језику: *-лъ, -ла, -ло* итд., са ограниченом придевском употребом.

Тај се наст. додаје основи инфинитива: *писаль, писала, писало* итд.

Још у делу дијалеката општесловенског језика, ономе од којега су постали руски дијалекти и јужнословенски језици, *т* и *д* су пред тим наст., гласовним путем, испадали: **плетлъ : плелъ – пле̏о, *плетла = плела* итд. Тако од *шьдъ* имали смо *шьлъ, шьло, шьла* итд. У понеком случају овај се дентал враћао: *растао* м. **расао* (исп. *расла, расло*) под утицајем *раст* – у другим облицима.

Када се пред *лъ, ла, ло* налазио који други сугласник, он се у том положају чувао: *дигль, дигла, дигло* и сл.; *моглъ, могла, могло* и сл.; *реклъ, рекла* и сл.

У даљем развитку нашега језика, када је полугласник отпадао на крају, овде су добивани овакви процеси: *moglъ* > *mogьl* (исп. *jesm : jesьm* итд.) > *mogьl̊* и даље према дијалектима: или *mȍgao* или *mȍgāl* у зависности од тога како се *l* на крају слога и на крају речи развијало. Облици са *o* на крају у једном делу шток. дијалеката развили су се крајем XIV века.

У зависности од даље судбине звука *л* на крају речи у нашем језику добивамо у XV в. у чак. споменицима облике: *сагриши*(л), *скупи*(л), *обећа*(л) итд.; *мога, приша* и сл. Како се у овом последњем случају наст. *a* могао осетити као наст. за м. род (исп. *мога : могла, могло* и сл.; *приша : пришла, пришло*, дакле им је заједнички део *мог+а, -ла, -ло; приш+а, -ла, -ло)*), он се почео преносити и на глаголе типа *носити*, те смо и ту према *носила, носило* добили *носиа (носија)*, исп. у споменицима XVI в.; *биа, ужиа, сакрија, дија умрьа, хотиа* итд. Али и у шток. икавским говорима могао се исти процес добити, само мало на други начин: *могао, дошао* давало је у њима *мога̄, доша̄*, а даље је процес исти: према *доша̄ : дошла* и од *носила* начињено је *носија* м. *носио.* На тај начин су могли постати глаголски придеви радни икавских шток. говора на *a* који су у Далмацији и Хрватском приморју (у Лици) обични.

Да поменем још да се од XIV в. код глагола *ићи, ити : шьл = шао, шла, шло* итд. додаје у почетку *и* од *ићи*, те имамо *ишао* и сл. *Изашао, изашла* и сл. = *изьшьо, изьшьла* итд., дакле је сасвим правилно; а кад се образовало *ишао* начињено је и *изишао* итд.

Од XV в. такође употребљава се *ѹнѣль, дониѡ, понѣло, ѡднѣла, донијел* и сл. са *ѣ-том* из аориста.

Облици као *умрл = умьрль* имају *р̥* од најдавнијих времена наше писмености.

У старијим шток. говорима (са малим одступањима) чува се *л* у наст. м.р. једнине, исто тако као и у већини чак. говора и у знатном броју штокавских старијих икавских говора.

Како се овај придев употребљава за образовање перфекта, он показује, заједно са помоћним глаголима, радњу која се вршила или свршила у прошлости. Како је у нашем језику утрнуло осећање за промењивост глаголских придева, то се и ови глаголски придеви мењају у ограниченом броју случајева: када је њихово значење врло блиско придевском, тј. када показују сталну особину (која се извршила), а не такву која је само у процесу вршења. Према томе, јасно је да су такви глаг. придеви свршеног вида – придеви код којих је само значење такве природе. Отуда долази двоје: прво, да се и сада употребљавају као промењиви придеви, придеви свршеног вида, и друго, да су они глаг. придеви који су од глаг. придева постали прости придеви увек или од свршених глаг. или са оном изменом у значењу.

За прву групу од примера које наводи Маретић у својој граматици нема ниједног изузетка; исп. *стабло у порасла црнога лука* (Вук), *да у паломе човјеку поновимо облик божји* (Даничић) итд. Придеви су: *изгорео, остарео, пр̀стао, пр̀окисао, огрејало* (сунце) итд.; са унутрашњом променом значења: *кљу̀чао, вр̏ео, нева̀љао* итд.

Исп. код њих и друге придевске особине: *врелији, неваљалији* итд.

Сличних примера има и у старом језику.

2. *Глаголски придев трпни.* – Наш језик је, од најстаријих времена, у свима својим дијалектима, изгубио партицип презента на *м*, тако да су се неки остаци од њега сачували једино у придеву *питом* и сл. (као некада *везомь* итд.). Сачувао се једино глаг. партицип перфекта. Тај се глаг. придев сачувао, наравно, и у придевској и у глагл. употреби, али увек, у свакој од тих употреба, има друкчије значење. У предикативној употреби показује да је извесна радња, у недовршеном или довршеном облику, вршена у различном времену; а у атрибутивној употреби показује само недовршени (од несвршених глагола) или довршени (од свршених глаг.) облик глаг. радње или особину која се нечему приписује. Према томе, овај глаг. придев има право придевско значење у атрибутивној употреби, и зато се као прави придев и употребљава.

Исп. нпр. „ти су венци *плѐтени, оплѐтени*", „*плѐтеним* вȇнцима, *оплѐтеним* вȇнцима укра́сите куће" – у првом се случају вели само да је радња вршена, у другом да је свршена; у атрибутском значењу: показује венце различне врсте, са извесним особинама у довршеном и недовршеном облику.

Из овога се јасно види да је овај глаг. придев у правом смислу и придев; према томе и његова се предикативна и атрибутивна употреба разликује онако како се код других партиципа разликује прилошка и придевска употреба.

Када придеви у атрибутској употреби, због ове разлике у значењу према придевима у предикативној употреби, раскину везу са њима, они постају прости придеви: *рȍђенӣ* брат, *крштени* кум, *венчани* прстен и сл.

Правило је да се овај глаголски придев гради од прелазних глаг., јер непрелазни глаголи показују такву радњу или стање који не могу бити од другог покренути. Али се због тога *глаголски придев радни непрелазних* глаг. и *глаголски придев трпни прелазних* толико додирују да се понегде и мешају, нарочито тамо где се може поред глагола непрелазног без *се* употребити и глаг. са *се*. А то због тога што је глаг. придев трпни активних глагола (тј. без *се*) управо прави глаг. придев трпни и глаг. са *се*: нпр. *чудити се : зачуђен, замислити се : замишљен* и сл., само што се употребљавају у придевском значењу.

Али овде имамо нешто друго: *огријано сунце* и сл. поред *огријало сунце, усахнуте : усахле, зарђан : зарђао, ваљан : неваљао*. Као да у глаг. придеву трпном од оваквих облика имамо – фактитивно значење.

Исп. са овим тај глаг. придев од повратних глаг.: *ухваћено* на ливади, *пружен, опружен* лежи, *забринут, уплакан (плакати* и *плакати се), скамењен, усијан, расрђен* и сл.

У старом језику нашем има за ово доста примера. Ту се може наћи и покоји пример овог глаг. придева од непрелазних глаг. у пасивном значењу, нпр. *Nij' dužan platiti, ako se more pokazati po verovanu svedoku* (Zak. vinodolski); али овде можемо имати и еволуцију унутрашњег значења самог глагола: „потврдити", „потврђену", исп. руско „засвидѣтельствованному" и сл.

Овај се глаг. придев образује на три начина: наставком *-ен, -ена, -ено*; наставком *-н, -на, -но* и наст. *-т, -та, -то.*

а) Наст. *-ен* се употребљава: α) код правилних глагола I врсте: *плѐтен, пѐчен, јȅден, довѐден, довѐзен* итд. Ређе код неправилних: *пле́вен, трȅн*; β) код глагола IV врсте: *бити : бȉјен* (бјȅн), *вȉјен, попȉјен* итд. Али код глаг. чији је вокал испред наст. *је* старо ъı (= ӣ) или *у* (старо оу̯), имамо место *јен* наст. *вен* (са *в* једнаким са прелазним у̯ од *ū : ӣу̯ или *у*, тј. *и : иу̯*): *добȉвен, крȉвен,*

умйвен, чу̏вен, обу̑вен и сл. Како су ти облици доцније ступили у везу са презентом: *до̏бијем, крйјем, у̏мијем* и сл., а како од *бйјем* (са старим ī) имамо *бйјен*, почело се и овде добивати и *добйјен* и сл.; и обрнуто, од *лӣти : лӣјем – лӣвен;* с друге стране, како се из односа *крй-ти : крй-вен* могао апстраховати наст. *-вен* као наст. за образовање овог придева од вокалске основе од једног слога, могло се и од *дос̄пети* образовати *досӣевен, де̏ти – де̏вен, же̏ти – жње̏вен (жнијевен), мле̏ти – мле̏вен; надути – надувен* (овде је *у* од старог ѫ, а не од *оц*); γ) од глагола VII врсте: *хва̏лити : хва̑љен, но̏сити : но̏шен, пу̏стити : пу̏штен, ло̏мити : ло̏мљен, желети : жељен, жељена* и сл.

У општесловенском језику овај глаг. придев од глаг. на *ѣ – ти : ишь* (praes.) имао је *-ѣн, -ѣна, -ѣно* од којега се сачувало доста остатака у нашем језику од друге половине XVI века, а понегде и у XVII в., исп. *виђен* (Н. Рањина), *видин* (Хект.), *желиено* (Дубр. збор. 1520), *виђно* (Пуц. I, 10) итд. Исп. и сада остатке од тога у *се̏ђење, ле̏тење* и сл. Али од краја XV в. имају исти наставак и исти начин образовања као и глаг. *носити : жељен, стрпљен, жуђен, rožijenі* и сл.

Јотовање је у овом партиципу општесловенско, са оним ограничењима о којима се мора водити рачуна када се говори о развитку тих облика на нашем терену: исп. *крстим – кршштен, наместим – намештен, пустим – пуштен, размождим – размождјен* и сл. Али у примерима са *ст* и *шт, зд* и *жд* имамо већ подновљено јотовање као и у категоријама о којима смо у своје време говорили: *чашћен – частим убраздити – убражђен, замастити – замашћен, воштити – вошћен* (и *воштен*) и сл.

б) Наставак *-и, -на, -ио* имају сви глаголи који у инфин. основи могу имати *а:*

α) Правилни глаг. II врсте: *бра̑н, пра̑н, тка̑н.*

β) Глаголи IV, VI и VIII врсте: *сла̑н, да̑н, пи̏са̄н, пи̏та̄н, др̏жа̄н, ка̏зива̄н, пу̏това̄н* и сл.

в) Наст. *т, та, то* имају:

α) Глаголи на *-ну -ти* у инфин.: *ди̏гнӯт, кре̑нут* и сл.

β) У главноме, глаголи који имају и друге вокале у инфин. основи, дакле *ē, р̄, у* и *и*, али су једносложни, и уколико немају наставак *ен, ена, ено:*

кле̑т ; кле́ти, о̏пе̄т : о̀пе̄ти, на̏че̄т : на̀че̄ти, же̑т, : же́ти, на̏дӯт : на̀дути, пр̏др̄т : пр̀дре̄ти, пр̏стр̄т : пр̀стре̄ти, по̏дупр̄т : поду̀пре̄ти, пр̏ждр̄т : пр̀ждре̄ти, тр̑т : тр̑ти.

Затим: *ли̑т, пи̑т, ви̑т, ми̑т, ши̑т, пре̏ти : са̏пре̄т, на̏зре̄т : зре̏ти.*

на̏сӯт, ѝзӯт.

Ређе се образује од основе на *а: по̏зна̄т, да̑т, кла̑т, си̏ја̄т* и сл.; али и у нашем старом језику и у савременим дијалектима има и колебања међу овим категоријама, што је и сасвим разумљиво, јер је међу њима било сувише додирних тачака. Исп. нпр. у старом језику нашем: ѹбѣни (убјени), *разбѣни, бјен, убјен* и сл.; *зашвен, швен, скрвен, покрвен, скровен;* исп. *отровен* (према *трути*) итд. и већ у исто време, тј. почевши од XIV в., и *разбиюнь, съшивен* и сл. Исп. такође *забивен* (од *би-*) *и придобивен* (*бъı-*), *добуден* (*бъı-*), *заб-љен* (опет *бъı-*).

Даље: *потрено, сатрен* (Гундулић) и сл.

Од глагола III врсте (на *-нути): раскиден* MS 477, *постижен, спрежен, протежен, уздижен*, исп. и тадашње и садашње *потиштен* (од потиснути). Исп.

старије облике: *омаштен, очиштен* (Н. Рањина), али већ: *прошћено* MS 385 и сл.

Да поменем и необичније облике. Када је *љ* почело у јужночакавским и штокавским икавским говорима прелазити у *j*, добили смо *пољубјени, љубјен, склопјен* од XVI в., па се, према томе, *-јен-* почело осећати као наставак и помоћу њега образовати нови глаг. придеви трпни: *родјен, одсудјен, наредјен, ротјен, крстјен* у спом. XVI и XVII века.

У старијим штокавским говорима развили су се облици без умекшаног сугласника у овом глаг. придеву: *разгра́бено, заро́бен, оста́вен, ва́ден, во́ден* и сл. Ово је добивено морфолошким путем (према чувању сугласника у *ску́бен, да́ден, је́ден, тре́сен, пле́тен* и сл. и додирним тачкама којих има међу овим облицима и другим облицима горњих глагола). Исп. покадшто и код чак. и шток. далматинских писаца XVI и XVII в.: *уресен, очистен, допустен, крстен, частен* и сл.

Од суплетивних глаг. облика *-шьд-* образује се овај глаг. придев (наравно, првобитно код облика са прелазним значењем): *нашаст, дошаст, мимошаст, изнашаст, обашаст* и сл. до краја XVII в. (од тога доцније и именице **нашастье* и сл.).

Необично је *бит* од корена *бы-: ꙋкѡмь е бить ꙋписань вась покладь* MS 508 и сл.; затим: *видит* (Пуц. I, 143), *мнит, примит* (Пуц. I, 126) и сл.

ИНФИНИТИВ

У књиж. језику је наст. *-ти* и у већини штокавских говора; у чак говорима – инфинитив је без *и*; а и у многим штокавским говорима он може бити и без *и*.

У споменицима нашим облици без *и* почињу се употребљавати од XIV в: *знать* (Пуц. I, 16), *дать, видѣть, заповидить* и сл.

Ја мислим да у облицима без *и* имамо старе облике супина: *идѫ коупитъ* и *хоштѫ коупити* учинило је те смо у нашем језику добили подједнако *идем купит, хоћу купит* и *идем купити* и *хоћу купити.*

Разлика између штокавских и чакавских говора у правцу инфинитива само је утолико што се облик старог супина ограничио у шток. дијалекту на футур: *купит –ћу* и сл. што је дало *купићу*. У чак. дијалекту, у којем се нешто доцније образовао футур са *ћу*, остала су у употреби оба облика инфинитива, дужи и краћи, дакле, краћи нису потиснули дуже (стари супински-инфинитивне).

Да наведем још понешто из историје ових облика. Облици типа *ꙋнѣти* (Пуц. I, 127), *понѣти (Пуц. I, 136), однијети* (Н. Рањина), *подниети* (Дубр. збор. 1520) и сл.

Глаголе типа *дупсти, скупсти, поцрпсти* находимо већ у XVI в.

Облици типа *рећи, пећи* и сл. поникли су још у општесловенском: *pekti̅* = **pei̯ti̅ i *peti* итд. које је прешло у *пећи*. У спом. чак. и саврем. дијалектима находимо облике *врићи, стрѣћи, растлѣћи, натлић* и сл. Тако исто од XV в. находимо *рѣти, изријети* (Гундулић) и сл. Наравно, од XIV в. гласови -jt- дају *ћ*, те имамо *доћи*, MS 211, *наки* MS 363, *изнаћи, собнаћи* и сл. Има и компромисних облика: *дојћи, изајћи, најћи* и сл., нарочито у XVII веку (код Кашића и др.). До краја XVII в. глаголи са *-ова* и *-ева* врло су многобројни (*пробуђевати, навјештевати, заручевати, захваљеват* и сл.); од XIV в. те облике потискују инфинитиви са *-ивати: ѡбрањивати, сказивати, спомењивати* и др.

СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

1. Футур

а) За образовање футура употребљавано је неколико начина који нису још представљали праве морфолошке конструкције, већ само синтаксичке: α) глаг. *имам, хоћу* и *буду* са инфинитивом за образовање футура од имперфективних глагола и β) презент перф. глаг. за образовање футура од перф. глагола.

Исп. (Хекторовић) *Trpit budu svake trude za imati raj nebeski. – Toliku i tvu har, čim budem živiti ne budem nikadar u zabit staviti* (Vetranić).

Gdo te bude vince piti, kad ja budem v zemlji gńiti (Istra) итд.

Данас је тај футур потиснут, у шток. говору готово потпуно, а у чак. је редак; али се још у оба говора, у шток. ређе, у чак. чешће, употребљава као егзактни футур. Исп. *да̏дбудēм, хтје̏дбудēм, ѝмадбудēм, смје̏дбудēм, зна̏дбудēм* у таквој употреби у југозападним говорима нашега језика (у *могбудем* имамо можда *мог (л) будем*, исп. *будем могао*). Исп. *Уговори* (друг с другом), *кад он буде у тазбини лагати, да му друг полагује* (Врчевић). – *Ако цару бог и срећа даде, те знадбуде, кога цар имаде, ласно ће му бити царовати* (Петрановић) итд.

Ову конструкцију замењује *будем* са глаг. придевом радним, наравно, у значењу егзактног футура од врло давних времена (XIII в.): *будем знао, будем хтео, чувао*, нпр.: *ако бꙋдꙋ и винограде насадили прѣвь мегю вьсе да ми поврате* (MS 147). – *Где стане Дꙋбровчанинь на станꙋ, да нѥ вольнь Срьбинь стати оньдези безь нѥгова хтѣниꙗ* (MS 206) итд. Наравно, све ове конструкције имају и друга значења; али у то ја не могу овде улазити.

Ова конструкција може бити замењена другом у којој се додаје иза *бу̑дем* још и глаг. придев радни од глаг. *бити : ако будеш био чувао* (= ако сачуваш), *имаћеш* и сл. Ова конструкција данас није ретка, а може се наћи код писаца XVII и XVIII века.

б) Употреба *имам* са инфинитивом у значењу футура: *Кто хоће сиѥ потворити, не маль гнѣвь и наказаниѥ има восприѥти оть кралѥвьства ми* MS 20 (1234). – *Саданиѥмь и наприѥдь кои имаю бити* MS 457. – *Ту има доћ млад краље* (Народне песме херцеговачке) итд.

в) За глаг. *хтети* не треба, мислим, ни наводити нарочитих примера. Али ипак мора се понешто и о томе напоменути.

У штокавском делу нашег језика, већ пре писаних споменика, развија се нарочити облик за футур од скраћених облика глаг. *хтѣти* у презенту: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете* и *те* или *ће* и инфинитива. Исп. *по что ке мои чловѣкь говорити, вѣрꙋи га* MS 42 (1253); и *како ке сьхранить кралевство ми си ѡбѣть* MS 109 (1334). Како се то *ће* развило, о томе смо говорили. – У чак. дијал. имамо обилике *оћу, оћеш* и сл. у истој употреби у прво време, а доцније од краја XV в., енклитичке облике као и у шток. дијалекту: *да оте при том остат вечним законом* Hrv. sp 21 (1275). – *Да оће приѣзниво ш ними живет* (ib. 32) и др.

Када је облик футура одричан, употребљавају се у оба дијалекта одрични облици *нéћу, нêћеш* (итд.) и чакавски који им одговарају *néću, nećeš* итд.

Футур, образован помоћним глаг. *хтети*, у току је времена потиснуо друге начине образовања, и онај са *будем* и са *имам*, тако да се данас од њега находе само остаци.

г) Презент перф. глаг. употребљава се у старом чакавском и код штокавских дубровачко-далматинских писаца у изобиљу.

Stav' stražu; tim ti se predade vas puk on od vole, ali se raspade od toke nevole (Marulić). – Od sunca će i od mjeseca zlameńa se vidjet čudna, zvijezde otamne, ludstvo uzjeca radi straha (Kavanjin). – Ah, je da se izgubi za vazda, ter ga vijeku ne nadjemo (M. Držić) итд.

Иако се у нар. песмама чакавским може још наћи примера за ово, овај начин исказивања будуће радње потиснут је на целом простирању шток.-чакавских говора конструкцијом са *хоћу*, која се првобитно употребљавала уз несвршене глаголе.

Уз упитне облике стоје пуни облици глаг. *хтети: хоћеш ли доћи* и сл.

2. *Перфекат* образује се од глагола *јесам* и глаг. придева радног на *л, ла, ло.* О значењу ћемо говорити у одељку о синтакси глагола.

Речено је напред како су постали облици *сам, си, је, смо, сте, су*. Сада ћемо нарочито истаћи да су се у неким шток. говорима енклитички облици глагл. *јесам* јавили већ у првим споменицима, али да су они постепено, у току векова, обухватали целу територију и шток. и чак. дијалеката, тако да су се у западнијим деловима наших дијалеката још дуго чували и пуни облици глаг. *јесам* у употреби перфекта. У чак. дијал. ова употреба енклит. облика у перфекту вршила се у оно време кад и у футуру. Па исто тако као што су краћи облици глаг. *ћу* у чак. дијал. постајали наглашени (акцентовани), тако се то десило и код облика краћих у глаг. *јесам.*

И у перфекту (наравно, и у шток. дијал.), као и у футуру, у упитним облицима имамо пуни облик глагола *јесам : јеси ли био? јесмо ли ишли?* итд.

юре смо ѹговорили (XIII в.). – *Се власи чьто сьмо дали сви цркви* (1222 – 1228) MS 12. – *Ви се сте обећали и рекьли* (1238) MS 21 и др. *Koga i jesu podložnici nazvali orlom ciječ hitrosti* (Kavanjin). – *Вратили се јесу пастиери* (Н. Рањина) итд.

Исп. и перфекат глаг. *бити* са глаг. придевом радним других глагола у значењу плусквамперфекта:

ю смь быль рекль моимь людемь (1238) MS 21; *Како имьюбыль створиль брать ми* 50 (1240 – 1272) итд. Доцније су те конструкције све обичније, исп. у савременом језику: *бйо сам пйсао, бйла сам пйсала* и сл.

3. За *плусквамперфекат* се употребљава имперфекат глаг. *бити* са глаг. придевом радним од најстаријих времена: *како се свршило бѣше врѣме* MS 54. *Што бѣхѹ бесѣдили* MS 368, – *динаре ке бѣхомо положили* MS 509 и сл. све до данашњег дана, наравно, у западнијим крајевима све ређе, а у источнијим још увек често.

Заповедни начин

Данас се употребљава само друго лице једнине (*чу̑ва̄ј, пеци* и сл.), прво лице множине (*чу̑ва̄јмо, пецимо*) и друго множине (*чу̑ва̄јте, пеците* и сл.). За 3. л. једн. и 3. л. мн. употребљава се перифрастична конструкција са *нѐк* или *нѐка* и 3. л. једнине или множине презента: *нѐка чу̑ва̄, пече̄* и сл.; *нѐк чу̑вајӯ, пекӯ* и сл. Каткада се употребљава у дијалектима и 1. л. мн. и 1. једнине: *нѐка чу̑ва̄мо, нѐка чу̑ва̄м* у значењу више *да чу̑ва̄мо, да чу̑ва̄м*, тј. једне намерне или пермисивне реченице.

У старом језику нашем, нарочито у говорима чакавским, затим по западнијим крајевима наших народа, *императив* има врло често *оптативно* и *конјунктивно* значење. Тада се он употребљава и за 3. л. једнине; а каткада се и у множини 2. л. употребљава да се њиме изнесе конјунктивно или оптативно значење које се тиче 3. лица.

Одавде је јасно да је некада 3. л. оваквог императива значило оно што данас значи израз са *нека* (и жељу, и заповест, и допуштање и сл.), као што се и данас употребљава у реченицама: *Помо̀зи бо̑г* и сл. (нека ти бог помогне).

Оптат. значење: *Proklet budi, ki hrani gospockoga uboicu* (Aleksandrida). – *De reć mi za boga, reci mi toj danas, tako t' svaku milost Isukrst vazda daj* (Marulić) и сл.

Конјунктивно значење: *Govori zao jezik, što hoće riječima, čista se zlata vik tama rdja ne prima* (Ranjina). – *Bud' neblaga, bud' nevjerna, ja ńoj uvijek vjeran biću* (Djordjić). Употреба 2. л. мн. у једном од ових значења за 3. л. множине:

Tko hoć si, dobra čest svaka te sadruži, s dobitkom svi trzi tvoji izajdite, sve žele ubrzi pune se najdite (Lucić).

Чим се императив употребљава овако у модалном значењу, сасвим је природно да се он може употребљавати у зависним реченицама са таквим значењем са и без нарочитих *модалних* веза. Нпр.: *Ako bi muž zvrgal ženi pokrivaču z glave va zli voli – plati libar 50, od kih gosp. knez imij soldini 40* (Zakon vinodolski). – *Macić govoraše županu: ovo g. Markez piše listi ke pošlite županu v Kaštelbon* (Razvod istarski, 1275 год.) итд.

Како се у нашем језику значење императива све више ограничавало на заповедање, то су отпала сва лица у којима не може бити директног заповедања; дакле, 3. л. једнине, 3. л. мн. и остала су само: 2. л. једнине којем 1. л заповеда, са својим учешћем у лицима којима се заповеда (1. л. мн.) и без тога (2. л. мн.).

Када је императив одричан, место *не* може се употребити и *нѐмо̄ј*, *нѐмо̄јмо*, *нѐмо̄јте* и инфинитив или реченица са *да* (*нѐмо̄ј* је постало од *не мози*, са редуцираним крајњим *и*, дакле, *ne moz'*, које је прешло даље у *nemoj*). Данас се *нѐмо̄ј* подједнако употребљава и у чак. и у шток. говорима; у старијем језику имамо *не мо̂зи, не хтиј* (не хтеј) и *не хај : не мози веће узети*... (Зак. вин.). *Praveden si bože ti, ne htij me ostaviti* (Marulić). – *Ne haj hotit znati, kada imiš umrit* (Marulić).

Има још много начина на које се може изразити императив у блажој форми у позитивном облику (hoti dostojaj са инфин. *чини да, изволи, буди* и сл.); али то не иде више у разматрање самог облика императива.

Погодбени начин

а) У погодбеним реченицама употребљава се тзв. погодбени начин који се образује у књиж. језику од старог кондиционала глагола *бити* и глаг. придева радног:

чу̏вао	*бих*	*би̑х*	чу̏вао
"	*би*	*би̑*	"
"	"	"	"
чу̏вали	*бисмо*	*би̑смо*	чу̏вали
"	*бисте*	*би̑сте*	"
"	*би*	*би̑*	"

У чак. дијалекту находимо данас (исп. говор Новога):

kūpíl	*bīn*	или у упитном	*bȉm-īl*
"	*biš*	облику у којем	*bȉš-īl*
"	*bi*	је помоћни глаг.	*bíl*
kūpȉli	*bimo*	наглашен:	*bȉmōl*
"	*bite*		*bȉtēl*
"	*bi*		*bíl*

Ако испоредимо ове две парадигме, биће нам јасно да у њима имамо остатке од старих односа. У стсл., а тако исто, вероватно, и у општесловенском имали смо два начина за образовање кондиционала:

а) бимь	б) *бъіхъ*
би	*бъі*
би	*бъі*
бимъ	*бъіхомъ*
бите	*бъісте*
бѫ	*бъішѧ*

Нема никакве сумње да су се у старим епохама у ова оба дијалекта употребљавала оба начина, тј. да смо имали:

bih	*bim*
bi	*bi*
bi	*bi*
bismo	*bimo*
biste	*bite*
biše	**bǫ*

па да се један начин распростро на рачун другог, пошто су им два лица једнине била једнака; у шток. се извршило то једначење у корист *аориста*, а у чак. у корист старога *кондиционала*. Могло би се само запитати, да ли је шток. дијалекат уопште и познавао стари кондиционал. То се види по томе што је и шток. дијалекат, као и чак., имао у 3. л. мн. *би* које се и у чак. и у шток. може само тако протумачити, ако се претпостави да смо у том облику имали *бѫ* = *бу*, па је у *бу* – вокал *у* замењен вокалом *и* из основе осталих лица.

У шток. дијал. имамо у 3. л. мн. и *више,* али у старим спом. врло ретко; чешће се находи у савр. зетским говорима, тако да се може претпоставити да је то код њих новија црта. Међутим облици са *би* у 3. л. мн. од најстаријих времена сасвим су обична црта наших споменика: *Сь вами да би сѣдѣли* MS 54, *кои би хотѣли* (ib. 218) итд.

Како се у шток. дијалектима у 2. и 3. л. једн. и 3. л. мн. находило *би* за овај кондиционал, било је природно да се он схвати као скамењени глаг. облик и пренесе и на сва остала лица и бројеве. Зато имамо већ врло рано то *би* и у другим лицима (XIV в.), а у доцније време и знатно чешће: *чеса ми ви не би дали* (MS 247); *хотѣль би да ми га дашь* (Пуц. I, 88, 89) и сл. Наравно, када се од 2-ге половине XVI в. почело и *х* губити у 1. л. једн., онда је услова за ширење тога *би* у свима лицима било још и више. У народним песмама има

много потврда за ово, а и у Вукову језику; али наш књиж. језик примио је само потпуне облике *бих, би, би, бисмо, бисте, би.*

У чак. дијал. поменути облици долазе од најстаријих времена; место *bi* у 2. л. једн. долази *biš* према 2. л. једн., а каткада и *bȉsi* према *jesȉ*. Тако и у шток. долази у 1. л. једнине *бисам* према *бисмо* у 1. л. мн.: *Кад бисам кога замолио за помоћ* (Вук, Даница 1827, 130), *да бисам се сачувао* (Вук), исп. у нар. песми: *рада бисам у пооде мајци.*

б) Од најстаријих времена, у шток. говорима ређе, а у чак. чешће, употребљава се *погодбени начин II*, када се обичном погод. нач. дода још глаг. придев радни од глагола *бити* (б'ылъ итд.). Исп. у Вука: *Да нијесам био дошао и говорио им, не би гријеха имали.* Исп. у стар. језику: *Нѣсмо ѥ били могли отьправити, и по нихь бисмо били послали* (MS 75). Код чакаваца: *Opoj dite majka mila da bi bila ne rodila, vele bi mu bole bilo* (Marulić). *I sad ni bilo nidnoga, ki ne bil veroval, da je on zmaja pogubil* (Makuličić).

Ово се толико употребљава у чак. дијалекту да је постало његовом знатном особином; у шток. дијалекту ову је конструкцију потиснуо обичан кондиционал који се употребљава за сва времена.

Трпно стање

Трпно стање у нашем се језику исказује глаг. придевом трпним на *н* или *т* од несвршених и свршених глагола. Обично се греши када се мисли да је глаг. придев трпни у нашем језику прошлог времена; он је само глаг. придев трпни.

Према томе је и нетачно када се рече да је презент трпног стања *бӣвāм чӯвāн* или *бӣвāм са̀чӯвāн*, а да је прош. време *чӯвāн сам* итд.

Носилац времена у трпном стању је помоћни глагол, а не глаг. придев. Према томе, трпно стање се гради или од глаг. *јесам – бити*, са пуним и енклитичким облицима глагола *јесам* или од глаг. *бивати* у итеративном значењу. Оно је време трпног стања које показују горњи помоћни глаголи.

Сам глаг. придев може, према несвршеној или свршеној глаг. основи (или глаг. значењу), показивати да се лицу у трпном стању приписује радња у садашњости, или прошлости или будућности у несвршеном облику:

Ја̑ сам чӯван:	ја̑ сам са̀чуван
ја̑ сам био чӯван:	ја̑ сам био са̀чуван и сл.

АКЦЕНАТ У ГЛАГОЛА

Као и именице, тако и глагол има у нашем језику покретни акценат, тако да се не може једним правилом, као што је често случај у другим језицима, обухватити сва акценатска система у њему. Па не само то. Врло је често у границама једне категорије облика акценат покретљив, тако да се не може увек за једну категорију дати само једна дефиниција. Али и поред свега овога, различни облици глаг. системе групишу се према акценту у случајевима најслободније употребе акцената – углавном, у две групе: у групу облика у вези са презентским акцентом и у групу облика у вези са претеритиним акцентом. У *прву* групу долазе:

а) презент;
б) глаг. прилог садашњи;
в) императив;
г) имперфекат;
д) глаг. придев трпни

У *другу* групу долазе:

а) аорист;
б) глаг. прилог прошли;
в) глаг. придев радни;
г) инфинитив.

Наравно, овога разликовања двеју група облика може бити само код оних глагола код којих је уопште могућно разликовање по акценту једне и друге групе облика, а то је код већине једносложних и двосложних глаголских основа; код вишесложних нема никакве разлике у акценту, пошто акценат остаје стално непроменљив и имамо једино *квантитет* (дужине и краткоће) наставака који је увек исти. Нпр. глаг. *за́видети, па́рложити, куна́торити, а́минати, ка́котати, за́ветовати се* и сл.; *ве̏ровати, ле̏товати, пр̏стеновати, ка̏меновати* и сл.; *пра̑зновати, ду̑ндорити* и сл. Чак неки глаголи са двосложном основом имају у савр. шток. дијалекту стално непроменљив акценат, нпр. – сви глаголи који у инфинитиву имају ˵ или ⌒ на првом слогу као *пра̑вдати, па̑мтити* и сл. или *сла̏вити, ба̏вити се, пла̏кати* итд. Као што се одавде види, број глагола са покретљивим акцентом представља, вероватно, мањи део у нашем језику. Тај мали део скраћује се још тиме што известан део глагола (цела I врста и део VII врсте) има увек или у великој већини случајева акценат на крају.

Прва особина наших глагола, да је у њиховом великом делу акценат непокретљив, находи се у пуној зависности од гласовних (фонетских) особина нашега акцента у општесловенском језику: да је различно мењање акцената и чување старих акценатских односа било могућно само у *два последња слога ако су акценти дуги*, или *у три последња слога ако су акценти кратки*. Полугласници међу дугим слоговима нису образовали засебних слогова.

Друга' особина нашег глагола, покретљивост његових акцената под горњим приликама, добивена је опет, на првом месту, гласовним (или фонетским) изменама које су се извршиле у различним епохама развитка нашега језика.

Ја се нећу овде дуже здржавати на тим процесима (о њима се може видети у Фонетици), али ћу их овде укратко набројати:

а) Сосиров закон (преношење ˵ или ⌢ на потоњи слог акутског карактера): *мо̀гӯ : мо̏же̄ш*, чак. *mogȕ : mȍžeš;*

б) Пренос ˵ и ⌢ на први слог речи (закон општесловенског померања акцента): *во̏ду : на̏ воду; ру̑ку : по̏д ру̑ку* и сл.;

в) Закон метатоније општесловенског језика:

исп. одељак	˵ ⌣	:	⌣ ˋ̆	*bȍso	:	*bosòje
о придевима	⌣ ˵	:	ˋ ⌣	*golȍ	:	*gòloje
	⌢ ⌣	:	ȝ ⌣	*môldo	:	*mőldoje
	ˊ ⌣	:	~ ⌣	*stáro	:	*stãroje
	˵̆ –	:	⌣ ȝ	*kȓvāvo	:	*krvắvoje
	– ˵̆	:	ȝ ⌣	*bēlȍ	:	*bếloje
	˵̆ ⌣ ⌣	:	⌣ ˵̆ ⌣	*vȅselo	:	*vesȅloje
	⌣ ⌣ ˵̆	:	⌣ ˋ̆ ⌣	*zelenȍ	:	*zelȅnoje

г) Односи чак.-штокавски:

α) Чак. ˊ = ⌣ старијих шток. говора;

β) Штокавских старијих говора:

˵ и ⌢ преносе се на претходни слог у облику ˋ, ако је тај слог кратак, и у облику ˊ, ако је тај слог дуг (новија шток. акцентуација).

Акценат словенског глагола бивао је врло често предмет научних разматрања. Али се ја са резултатима до којих се ту дошло не слажем. Остављајући да свој поглед изнесем детаљно на другом месту, ја ћу вам дати овде само најглавнију схему развитка словенског акцента код глагола.

ПРЕЗЕНТ

Пре свега, као што ће се ниже тачно видети, слов. глагол представља у презенту нове акценте у већини случајева: ˋ, ȝ и ~; само тамо где се метатонија није могла развити, где су стари акценти стајали у дугом слогу пред дугим, нпр. *bȃvīmo se = ба̑вӣмо се* и сл., – нисмо могли имати нових акцената уопште.

Да смо у словенском презенту имали заиста један од три нова акцента, довољно је навести један или два случаја, па да се у то уверимо. Нпр.:

но̀сити : но̏сӣм, али не *ȉзносӣм*, како би требало да је овде ˵ = ˋ старome ˵ већ *ѝзносӣм*, пошто је ˵ = ˋ;

йисаши : йишем, у чак. *pišēn*, дакле, старо *pišēn*; према томе јасно је и *napišēn* итд.

Када је несумњиво да у словенском глаголу у презенту имамо ^, ˝ и ~, онда је такође несумњиво да смо у презенту морали имати и услова за развитак нових општесловенских акцената, тј. морали смо имати услова за метатонију.

Ја и мислим да су ти услови морали бити двојаке врсте: 1) да су акценатски услови, који су се развијали у сложеним глаголима, могли утицати на просте глаголе и 2) да у самој промени простих глагола у презенту има довољно услова за развитак нових акцената.

Ту могућност ја изводим и из фактичког стања наше савремене акцентуације и из научне анализе услова за јављање нових општесловенских акцената.

Имамо врло често у 1. и 2. лицу мн. акценат друкчији него у свима осталим лицима:

дрӂӣм	=	*držīm	(исп. чак. držīm)	
лòмим	=	*lomīm	(" " lomīm)	а у 1. и 2. л. мн.:
држи́мо	=	*držīmŏ	(" " držīmŏ)	
ломи́мо	=	*lomīmŏ	(" " lomīmŏ)	

Тако исто има целих група глагола који имају у простим облицима један акценат, а у сложеним други:

лòмӣм	=	*lomīm
йрѐломӣм	=	prelŏmīm итд.

Има наших дијалеката у којима је то сталан принцип: да у простој глаг. форми имају један акценат, а у сложеној – други (такав је косовско-ресавски дијалекат).

Ако прегледамо теоријски све услове за промену акцената у презенту, онда можемо истаћи ова три момента:

α) Однос једнине према множини: ако је у **pišešь* био стари акценат ⌒ (то потврђује инфинитив *pīsȁtī* и презент *pīšó = pīšǫ* у нашем језику, испореди руско *йишу́ : йи́шешь*), онда је поуздано да смо имали овакву промену:

pīšǫ	=	*pišǫ̑*
pȋšešь	=	pȋšešь
pȋšet		pȋše(t)
pȋšemo		pišemo
pȋšete		pišete
pȋšīǫ̑		pišǭ

У примени на наш језик облици множине представљали би услове за промену интонације, слогови са полугласником и скраћеним вокалом не би утицали на измену акцентуације (дакле 1. л. једн., 2. л. једн. и 3. л. једн.), већ сва лица множине и двојине (која се није сачувала у нашем језику).

Под утицајем облика множине и двојине добили бисмо ˝ и у једнини у лицима са *e* у основи; 1. лице остало би изван тих утицаја у старом језику (исп. *мо̀гу : мо̀жеш*; исп. ниже).

Код сложених глагола добивамо исто (наравно, када су предмеци били кратки):

$\tilde{o}$tpīšemo према *ȍtpīšet* морало је дати *otpíšemo.*

На тај начин код глагола са дугим првим слогом облици простог и сложеног глагола били су једнаки, исп.

čũjem (према čȗtī) и

dočũjem, тј.

*čú-tī : čũješь

*dočú-tī : dočũješ и сл. као

píšešь и otpíšešь и сл.

Из тога се може извући закључак: да глаголи са првим дугим слогом, под условима за мењање акцента, не знају за разлику у акценту простих и слож. глагола. На основу тога може се разумети зашто такви глаг. у нашем језику и не показују разлику међу простом и слож. глаг. формом.

β) Сасвим природно да се значај сложене глаг. форме према простој може констатовати нарочито код глаг. са кратким првим слогом, јер је метатонија кратког акцента у мењању места. Отуда је и сасвим природно што двојаки акценат у нашем језику, по месту, у зависности од просте и сложене глаг. форме, имамо код глагола са првим кратким вокалом.

Исп. **lomím : *prelȍmim* и сл.

γ) Из свега овога може се учинити још једно ограничење код глагола:

Глаголи који су имали у првом слогу дуги вокал, могли су имати промену акцента само онда када су потоњи вокали кратки, дакле:

*pȋšešь	:	píšemo
*pȋšet	:	píšǫ

али нису могли имати када су потоњи вокали били дуги, нпр:

**mlâtī : *mlâtīmo*, јер су такви дуги слогови били неосетљиви за метатонију. Ако је данас имају или ако су је већ имали у општесловенском језику, она је у њима новога порекла – распрострањење особине првих случајева и на друге.

Све нам ово јасно показује, колико је акценат словенског глагола у презенту друкчији од индоевропског акцента: метатонијом су главни односи њени код двосложних глагола потпуно побркани. Када се они ослободе од тих измена и сведу на старије, основне облике, тек се тада може говорити о њихову односу према индоевропском глаголу.

Имајући све ово на уму, претрешћемо презент нашег глагола. Поделићемо га на две велике групе да бисмо могли лакше савладати цео материјал:

а) глаголи са инфин. основом на сугласник;

б) глаголи са инфин. основом на самогласник.

I. *Презенш глаг. са инфин. основом на суīласник.* Овамо долазе глаголи наше I и II врсте, тј. глаголи са наст. *е* у презенту. Практички их можемо поделити на глаг. са акцентом на крају и глаголе са акцентом у савр. нашем језику на првом слогу.

А. Глаголи са акцентом на крају:

шток.	*п̄лѐт̄ēм*	чак.	pletén; плѐсти plȇst
	п̄лѐт̄ēш		pletȇš
	п̄лѐт̄ē		pletȇ
	п̄лет̄éмо		pletemȍ
	п̄лет̄éт̄е		pletetȇ
	п̄лѐт̄ӯ		pletú

Такви су глаголи: *бо̏сти, (вѐсти), г̄рѐсти, мѐсти, цвȁсти, нѐсти, г̄рѐйсти, т̄ѐйсти се, жѐћи, йѐћи, т̄ѐћи* (исп. и сложене са *до-, за-, из-, на-, о-, об-, йре-, йри-, йро-, раз-, с-, у-*).

Ти су глаголи имали у заједничкоиндоевропском језику, када је био пун вокал у првом слогу, акценат на њему: *bhárāmi*, φέ ρω, *násatē*, χλέ μτω, Ϝέ λχω, *pácāmi, vàhāmi, hàvatē* итд.

Ако претпоставимо тај акценат код горњег глагола, добићемо

*pletǫ́		pletǫ̑
plȇtešь		pletȇšь
plȇtet		pletȇt
*pletèmo	и према томе	*pletȇmo
pletète		*pletȇte
pletǫ́		pletǫ́

Овај облик простих глагола пренесен је и на сложене глаголе. У инфинитиву **plȇstī = *plestí = plestȉ* по Сосировом правилу.

У шток. глаголу имамо:

1) дужину *ē* која је нова, као што се види и из чакавског;

2) у 3. л. мн. *ű = ȗ* у шток. и даље пренос ⌒ .

У шток. и чакавском имамо

pletemȍ	место	*pletȇmo
pletetȅ		*pletȇte

под утицајем глагола са старим акцентом на крају

мремȍ	исп. ниже
мрет̄ȅ	

Када је у првом слогу било ⌒ , имамо то исто:

т̄рéсēм	*т̄рêст̄ӥ = т̄рéсти*
т̄рéсēш	исп. чакавски: trēsȇš
т̄рéсēмо	*(= т̄рēсȇмо) trést* инфинитив

Међу овим глаголима има једна група која показује нарочите односе. То су глаг.: *йрѐсти, клȁсти, г̄рѝсти, мӱсти, йȁсти, сйȁсти, стрѝћи, сѐћи, йлѐсти* и сл. Они имају сви у презенту:

пре́де̄м *пре̄ђе̏ш* као *тре̄се̏ш*
пре́де̄ш итд.

Ми бисмо према инфинитиву очекивали: *prę̃dešь:**prę́sti, међутим ми имамо: *prę̄dȅšь*. Зато се може претпоставити да смо међу овим глаг. имали и различан акценат у презенту и инфинитиву. Од чега би то долазило, није наше да овде у то улазимо.

Б. Глаголи са акцентом на првом слогу

α) *се̏сти : се̏де̄м, срѐсти : срѐте̄м, је̏сти : је̏де̄м, лѐћи : лѐже̄м, па̏сти : па̏де̄м* и сл.

Ако претпоставимо / као основни акценат, требало би очекивати:

се̄де̄м = се̂де̄м, исп. у слов. sésti : sę̂dem
се̄де̄ш = се̂де̄ш итд. léći : lêžem

а у инфин. *се̏сти* (= sȅsti). Овде бисмо имали пренос акцента инфинитива и других облика, као што имамо и код других глагола у којима у шток. дијалекту ваља претпоставити ⌒ од ~:

чу̏је̄м : *чу̏ – ти* исп. чакавско
čũjēn : *чу̏ти*

Овамо иде и: *и̏де̄м, и̏де̄ш* и сл. (исп. и *ѝде̄м* према *ѝћи*).

β) Другу групу глагола представљали би глаголски облици типа:

пе̏ре̄м : *пра̏ти*
бе̏ре̄м : *бра̏ти*

Јасно је да овде имамо основу инфинитива са другим акцентом и другог образовања неголи што је презентска основа, тако да акценат:
пе̏ре̄м
бе̏ре̄м и сл. можемо објаснити као један од остатака старих односа код сложених глагола:

**бе̏решь* : **про̏берешь:* даје метатонијом
**пробе̏решь* probèrešь
**пробе̏ремо* и сл. од probèremo и сл.

а одатле *bȅrešь – бе̏ре̄ш* и сл. У чак. дијал. (и у руском језику) имамо *berȅšь* итд. Ту бисмо морали претпоставити и код простог и код сложеног глагола (у чак. *naberȅš* и сл.) утицај облика простих глагола.

Овако би било у шток. дијал. и са *лѐћи : лѐже̄м, мо̀ћи : мо̏же̄ш, рѐћи : рѐче̄ш* итд.

Инфинитив *лѐћи, мо̀ћи, рѐћи* и сл. = lȅćī : *lećí

γ) Трећу групу глагола ове врсте чине глаг. са једносложним облицима у презенту:

тре̂м : *тр̏ти*
мре̂м : *мре́ти* (исп. *кле́ти*)

Ти глаголи су имали некада акценат на крају двосложне основе:

*мьрȅшь

*тьрȅшь и сл.

Исп. *girámi* (жьрȇ-); *ruváti* и сл. у инд.

У словенском прајезику те су основе глаголске вределе као једносложне (ь и ъ нису већ у отвореном слогу чинили слог), те зато смо могли имати метатонију код простих глагола према крају:

*мьрȅшь (мрȇш)

*мьремȍ (мремȍ), а кад су ти облици сложени, имали смо метатонију према почетку:

ȕмьрешь = ȕмьрешь

ȕмьремо = ȕмьремо и сл.

Отуда: *са̏трēм, на̏жњēм, по̏шљēм* и сл.

Да је то ̏ добивено метатонијом, види се по томе, што се оно даље преноси као ̀, тј. не преноси се:

по̏шљēм : *ѝспошљēм*

ȕмрēш : *ѝзумрēмо* и сл.

Исто овако треба посматрати и презент од глагола *бити* и свих сличних глагола:

би̏ти : *ȉзбијēм: при̏добијēм*

ви̏ти : *ȉзвијēм и сл.*

Старији облик:

*бьjȅшь = *ȉзбьјешь : *pridȍbójьšь*

Презент: *би̏јēшь* и сл. према *би̏ти*.

У инфинитиву имамо:

мрéти : *изȕмрēти*

клéти : *прȍклēти*

пȍчēти

жéти : *са̏жēти*

И овде имамо посла са метатонијом, врло лепо и јасно сачуваном:

*мрѣ̑ – ти = *мрѣ – тú = мрēти̏ = мрéти

умрѣ̑ти = ȕмрѣти = *мрѣти̏ = умрѣ́ти

(у чак. umrít и сл.) и даље *ȕмрēти* (тј. старије шток. *умрȇти*).

Код глаг. са ́ у инфин. нема никакве промене: *тр̏ти: са̀трти* (= *сатр̏ти* и сл.).

II. *Група глагола са метатонијом*

Овамо долазе сви глаголи са вокалом испред *ти* и двосложном основом:

а) *тȍнути:* *тȍнē̄м = *тонýти* : **тȍнēм*
**тȍнēшь = *тȍнешь*

јадкнути	:	*jȁокнēм*
вòлети	:	*вȍлӣм*
нòсити	:	*нȍсӣм*
говòрити	:	*гȍворӣм*
благослòвити	:	*благȍсловӣм*
кòпати	:	*кȍпāм*
òрати	:	*ȍрēм*
блебетати	:	*блѐбећēм*

(казивати)

Инфинитив упућује на старе облик *tȍnǫti = tonǫ̑ti = tonȕti и сл. Презент упућује на **tȍnēm* итд. Тај облик је могао бити добивен при смењивању једне промене, нпр.:

**pȍtonǫ*	*potȍnǫ*	*potȍnǫ*
**pȍtonešь*	*pȍtonešь*	*potònеš*
**pȍtonet*	*pȍtone (t)*	*potȍne*
**pȍtonemo*	*potȍnemo*	*potȍnemo*
**pȍtonete*	*potȍnete*	*potȍnete*
**pȍtonū*	*potȍnǫt*	*potȍnǫ*

Одатле је даље уопштено: *tònǫ* и сл.

Ово вреди у потпуности за све ове облике. Према томе, презент је свих ових глагола имао акценат на првом слогу и све су разлике отуда добивене:

**tȍnǫ* : *тȍнǫти*

б) Исто то вреди и за ове глаголе:

гргу́тнути	:	*гр̏гӯтнēм*
чалабр́кнути	:	*чалȁбр̄кнēм*
хвáлити	:	*хвȃлӣм*
једнáчити	:	*jȅднāчӣм*
животáрити	:	*живȍтāрӣм*
пиштати	:	*пӣштāм (пиштајӯ)*
писати	:	*пӣшем и сл.*

Овде је: *пиштати = *пӣштāти;*
*пӣштāм = *пӣштāм;*

дакле и овде имамо Сосиров закон у инфинитиву, а метатонију у презенту. Овде се метатонија може објаснити и у самим облицима презента.

Исп.	*ш̑рнуши : ш̑рнēм*	дакле	
	*tȓnǫ	*tr̄nǭ	*tr̄nǭ
	*tȓnešь	*tȓnešь	*tŕ̋nešь – tȓneš
	*tȓnet	*tȓnet	итд.
	*tȓnemo	*tŕ̋nemo	
	*tȓnete	*tŕ̋nete	
	*tȓnǭt	*tŕ̋нǭ	

Да ли је то било одмах у почетку ових глагола или није, тешко је рећи; али је лако могуће да се то гласовним путем, вршило прво код глагола са кратким вокалом у презенту, као:

trnešь
pišešь и сл.

па је однос *tr̄nūti : *tŕ̋nešь* постао у нашем језику творачки. Облици пѝтају и сл. у 3. л. мн. (*пѝтајӯ*) стајали су изван метатоније (као нпр. и *хвалѭ : хва̋лӣшь* = **хвалѭ : хва̋лӣшь*, јер није било једнакости у самоме вокалу основе која се подвргавала метатонији).

Према томе за глаг. метатонију презента од значаја су два момента: а) однос 2. и 3. л. једн. према лицима множине и двојине; и б) однос простих и сложених глагола.

в) У трећу групу ставићемо глаголе који имају, привидно, у шток. дијалекту исти акценат у презенту и инфинитиву:

ӱмеши	:	*ӱмēм*	*зелѐниши*	:	*зелѐним;*
жѐлеши	:	*жѐлӣм;*	*лòмиши*	:	*лòмӣм;*
сведòчиши	:	*свѐдочӣм;*	*вѐнчаши*	:	*вѐнчāм;*
орӱжаши	:	*орӱжāм;*	*смѐјаши се*	:	*смѐјēм се*

и сл.

Ако испоредимо чак. глагол у овом правцу са шток., видећемо две групе облика:

lomím (n)	kopân
lomíš	kopâš
lomí	kopâ
lomīmȍ	kopâmo
lomītȇ	kopâte
lomé	kopâjū

и инфинитив *lomȉti* и *kopȁti*. Јасно је да смо морали имати:

lomḷó	
lomi̋š	lomi̋š
lȍmī	lomi̋
lomi̋mo	*lomi̋mo
lomi̋te	*lomi̋te
lomé̋	lomé̋

Облици под *сачували су се до данас у посавским говорима. Други глагол је свакако имао:

kopâį̂ǫ̃,	*kopȁjǫ
kopâįešь	kopâš
*kopáįe	kopâ
*kopâįemo	kopâmo
*kopâiete	kopâte
*kopâ̑įǫ	(kopȁjū према 1. л. једн.)
	kopâjū

Прва је промена добила од глагола са акцентом на крају *lomīmǒ* итд.

Ови су глаголи од нарочитог значаја због тога што се у њима мења акценат у сложеном облику:

лòмӣм	*пòломӣм*
чи̏нӣм	*учинӣм*
сведòчӣм	*освѐдочӣм* итд.

Ја мислим да се у томе сачувао врло стари однос:

*lȍmīti	:	lomļ̂ǫ	prȇlomļǫ	prelȍmļǫ
		lomíš	prȇlomīšь =	prelȍmīšь
		lȍmī	*prȇlomī	prelȍmīmo

г) Велика је група глагола који имају у првом слогу дужину, а акценат увек на крају:

жи́вети	:	*жи́вӣм*
тру́бити	:	тру́бӣм

Оваквих глагола има врло много: *бле́штати, бри́ждати, бу́јити, ви́рити, жу́рити* итд.

Овде се мора претпоставити да је акценат био на крају:

**жӣвӣш*
**жӣвӣ*
**живи́мо* итд.

Оно *и* у 3. л. једн. морало је представљати ȉį̂i; а ́, вероватно, какво старије įį̀i = í.

д) Када је у првом слогу двосложних глагола стари ˊ (наш ̏), онда се тај акценат у шток. дијал. не мења:

гӣнути	:	*гӣнēм*	*гр̏тати*	*гр̏ћēм;*
ви̏дети	:	*ви̏дӣм;*	*ди̏зати*	*ди̏жēм;*
га̏зити	:	*га̏зӣм;*	*ка̏јати*	*ка̏јēм* и сл.
глѐдати	:	*глѐдāм;*		

Ако испоредимо са овим чак. материјал, видећемо да имају две групе случајева:

α)	gi̍nūti	:	gîněn	kȁjati se	:	kâjēn se
	di̍zati	:	dīžēn	čȕti	:	čûjēn и сл.
β)	vi̍deti	:	vi̍dīn	glȅdati	:	glȇdān и сл.
	gȁziti	:	gȁzīn			

Ја видим у овоме велику старину и мислим да нам ови случајеви јасно показују како је било и у групи типа *mlati̍ti : mlátīn* и сл.

Глаголи под α), којим имају ˊ у првом слогу, морају га мењати у ~ у већини облика, дакле

gi̋nešь
gínet
gi̋nemo итд. у свима случајевима који су тамо изнесени.

Али код глаг. типа vi̍deti ˊ се није могао мењати пошто се находио у првом слогу тросложних облика, дакле морали смо имати:

vídīšь
vídī
vídīmo
vídīte итд.

У језицима (словеначком и сл.) где има овога и код ових глагола, ту су распрострањене особине глаг. под α) и на глаг. под β).

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

Имамо тројаки акценат:

1) Као у презента: *тре́сӯћи, плѐтӯћи, грѐбӯћи, стри́гӯћи, дѐрӯћи, ку̏нӯћи, и̏дӯћи, мо̏гӯћи, р̏вӯћи се, бе̏рӯћи, же̏нӯћи, зо̀вӯћи, то̏нӯћи, чу̏јӯћи, ку̏пујӯћи, но̏сēћи, хо̀тēћи* итд.

2) Као у инфинитива: *да́јӯћи* (да́вати), *ве́жӯћи, пи́шӯћи, чу́вајӯћи, мла́тēћи* итд.; дакле, код глагола који имају у инфинитиву ˊ.

3) На крају: *мру́ћи* (мрућӥ), *тру́ћи, жму́ћи* и сл.; а сем њих још: *држе́ћи, стоје́ћи, желе́ћи.*

За прву групу је јасно да имају метатонију као и презент; можда је то просто наслањање на презент, а не би била искључена могућност објашњења тих облика метатонијом као партиципа.

За другу су групу можда били од значаја глаголи као *чӯва̏јӯћи* (према *чӯва̏јӯ*); па су на основу слагања *чу́вајӯћи* са *чу́вати* и код других глагола са ˊ у инфин. (или претер.) образовали глаг. прилог садашњи са ˊ; исп. у чак. од *pītān : pītajūć*, од *kopân : kopȁjūć* од *pálīn* : *nálēć.*

Трећа се група може објаснити или Сосировим правилом: *мру́ћи* = *тьrǫ̑čī* = **тьrǭčí* = *мрӯћӥ*; није ми јасно како треба објаснити облике *држēћӥ* и ост. иако је врло вероватно да је тај акценат врло стар. За њихово објашњење потребна су нова испитивања.

ИМПЕРФЕКАТ

Као што смо рекли, имперфекат је нова, млада творевина заједничкословенског језика. Он се сав наслања на акценат презента, без обзира на то да ли је и по образовању основе једнак са њим или са основом претеритних времена. Акценат му је увек као у презенту.

Исп.	*тре́сија̄х*	:	*тре́се̄м*	;	*плѐтија̄х*	:	*плѐте̄м;*
	тре́са̄х	:	”	;	*грѐбија̄х*	:	*грѐбе̄м;*
	стри́зија̄х	:	*стри́же̄м*	;	*грѐба̄х*	:	”
	мра̂х	:	*мре̂м*	;	*би̏ја̄х*	;	*би̏је̄м;*
	дѐра̄х	:	*дѐре̄м*	;	*ку̏пова̄х*	;	*ку̏пује̄м;*
	р̀ва̄х се	:	*р̀ве̄м се*	;			*(исп. купо̀вати);*
	то̏ња̄х	:	*то̏не̄м*	;	*да̂ва̄х*	:	*да̂је̄м;*
	чу̏ја̄х	:	*чу̏је̄м*	;	*(инфин. да́вати)*		
	кȁзива̄х	:	*кȁзује̄м*	;	*но̏ша̄х*	:	*но̏сӣм;*
	(исп. *кази́вати*)				*пи̏са̄х*	:	*пи̏ше̄м;*
	чу̑ва̄х	:	*чу̑ва̄м*	;			(исп. *пи̏сати*)
	(исп. *чу̑вати*)		итд.				

Ретка су одступања као *тр̏а̄х* (м. тра̂х) од *тр̏ти : тре̂м.*

Глаг. *би̏ти* или *бе̏ја̄х* или *бе̏х.*

ИМПЕРАТИВ

Он се изједначио у нашем језику по своме образовању, па се изјадначио и по акценту. Можемо разликовати ових неколико група случајева:

а) код једносложних глагола *мри̏ : мри̏те, три̏ : са̀три, ври̏, жњи̏, за̀спи (спи̏ : спи̏те)* итд.

Јасно је, дакле, да је акценат био –́ који се у нашем језику увек скраћивао. Треба претпоставити да је тај наставак (тј. наставак старог оптатива) био уопште акутског карактера. По метатонији требало би очекивати у множини ⁀: **mьrí : *mьrīte*, али се то изједначило према једнини, те имамо **mьrí* : **mьríte* = *мри̏ : мри̏те* у нашем језику у свима његовим дијалектима.

б) Код глагола са акцентом на крају добивеним метатонијом имамо и овде акценат на наставку императива: *плѐти : плѐтите, тре́си, пле́ви, ку̀ни, зо̀ви* и сл.; за нас је од нарочитог значаја што тај акценат имамо и код оних глагола код којих је акценат у презенту добивен метатонијом на првом слогу, али код којих смо претпоставили утицај процеса код сложених глагола, дакле: *помо̀зи, бе̏ри, пе̏ри, рѐци, то̏ни, о̏ри, но̏си, гово̏ри, ко̏љи* и сл.

Код свих ових глагола акценат је првобитно био у презенту на првом слогу (стари –̂), па је морао прелазити на потоњи слог акутског карактера.

То исто вреди и за глаголе: *тр́ни, пи́ши, хва́ли* и сл. код којих је на првом слогу био некад стари дуги низлазни акценат.

Код оних пак који су имали у првом слогу стари –́, тај акценат није могао прелазити на потоњи слог, дакле: *сѐди, лѐзи, ги̏ни, ста̏ни, гр̏ћи, га̏зи, бе̏седи* итд.

Када је овакве врсте била вокалска основа, нпр. *чӯ-ти*, добивали смо *чӯ-јі* = **чу̑ј* и даље *чу̑ј* у шток., у чак. *ćúj; чу̑ј-те* и *чу́јте* и сл.; исп. *бû(ј) бû(ј)те, кâј : кâјте, ку̑ј : ку̑јте, дâј* и сл.; то исто вреди и за двосложне: **кирúјі* = **кирӣјі* : **кирúј* = *кӯпӯј* и сл.; испор. *вѐнчāј, орӯжāј* и сл.

в) Код глагола тросложних као *pítājī* и сл. имамо акценат презента са извршеном метатонијом, а не пре њена извршења као у другим случајевима (исп. *пӣшӣ* и сл.), дакле *пӣтāј*, исп. *за̀пӣтāј, ѝгрāј* и сл.; можда се то извршило под утицајем глагола као *прâвдāј, гле̏дāј* и сл. у којима се акценти првих слогова нису могли мењати и били су једнаки и у презенту и у свима другим облицима.

г) Код глагола код којих је и у презенту и инфинитиву акценат на крају, и овде је: *ло̀ми, тру́би, жи́ви, же̏ли* итд. Само у једној групи случајева имамо га каткада на првом слогу: *др̏жи: др̏жите, тр̏чи : тр̏чите;* исп. и *стôј, бôј се* и сл. који такође претпостављају **stòji* : **stȏj* : *стôј : по̏стōј* у шток. Није јасно, да ли се то повлачење акцента може довести у везу са односом *ло̀мӣм : пре̏ломӣм (lomím : prelȍmīm)* или га ваља објаснити на који други начин.

ИНФИНИТИВ

Наст. инфинитива *ти* увек је данас кратак у нашем језику; поред њега, као што смо видели, употребљава се и наставак *т* (нпр. у чак. дијал. искључиво), који смо ми објаснили утицајем супина.

Пред наст. *-ти* налази се у нашем књиж. јез. данас увек кратак вокал, сем у случајевима када су у том слогу наступиле гласовне промене које су дале том слогу дужину (*мре́ти, по̏че̄ти* и сл.), био тај слог првобитно наглашен или ненаглашен, нпр. *бра̏ти, гѝнути, то̏нути, пи́сати* (= писа̏ти), *но̀сити, сла̏вити, пе̏вати, ко̀пати* и сл. Али у дијал. нашим имамо и остатака од старијег стања. У чак. дијал. код глагола на *ну* кад год је тај слог ненаглашен има дужину: *гѝнӯт : то̀нӯт, почѝнӯт : одахну̑т, зни̏кнӯт : окре̄ну̑т* и сл. Јасно је зашто је тако. Када је *у* наглашено (ǫ̍), оно је имало стари узлазни акценат који се у нашем језику скраћује; а када је ненаглашено, оно је чувало дужину. У другим дијалектима процеси прве врсте истиснули су дужину и у примерима друге врсте. У црногорским говорима имамо то и код осталих глагола: *пи̏та̄т, па̏да̄т, фа̄ли̑т : ку̏пӣт, вѝдије̄т* и сл.; а тако исто и: *врисну̑т; гѝнӯт.* На оствру Хвару има такође остатака од дужине и код других глагола (исп. *plȉvot : kopȃt* и сл.), а свакако и у другим локалним дијалектима.

Акценат инфинитива врло је прост и сачувао је све знаке старине. За њега се могу утврдити ова два правила: 1) Ако је у глаголу у шток. дијал. био стари узлазни акценат (⏑́) на ма ком слогу, он је остајао неизмењен (тј. као ̏) и у инфинитиву, па било да се он налазио на наставку испред *-ти (а, у, ѣ, и* и сл.), било да се находио на ма ком слогу пред њима.

Исп.: *кра̏сти, гри̏сти, пре̏сти, се̏ћи, ду̏ти (на̀дути), цр̏ћи, ди̏ћи, ни̏ћи, пу̏ћи, кли̏ћи, сти̏ћи, вр̏ћи, тр̏ти, бра̏ти, зва̏ти, ки̏снути, ди̏гнути, пу̏кнути, ре̏зати, ста̏рети, ви̏дети, чу̏ти, кри̏ти, о̏бути, сме̏ти, ба̏јати, тра̏јати, се̏јати* итд.

2) Ако је у шток. дијал. био стари ̏ или ⌒ у корену, онда су могла наступити два случаја: а) код двосложних глаг. акценат је по Сосирову правилу прелазио на суфикс *-ти: тре́сти, ду́сти, ве́сти* и сл. са ⌒ на првом слогу

или: плѐсти, довѐсти, мо̀ћи, лѐћи, ма̀ћи, слѐћи, та̀ћи и сл. са ⸗ на првом слогу; б) код тросложних је глагола акценат с првог слога, опет по Сосирову правилу, прелазио на потоњи акутскога карактера: *кре́нути (*крѐну́ти = кре̄нỳти), ми́нути, го̄не́нути, пи́тати (= пи̂та̀ти), ма́хати, кази́вати (= казӣва̀ти)* и сл. са ⌒ на првом слогу, и: *то̀нути, да̀хнути, ка̀нути, ѝграти, но̀сити, ко̀сити* и сл. – са ⸗ на првом слогу.

Код неких од ових глагола (исп. *др̀жати ; др̀жӣм, вѐнчати : вѐнча̄м, тру́бити : тру́бӣм* и сл.) акценат је могао бити по пореклу на вокалу *а, и, ѣ* и сл. (исп. **умѣ́ти : *умѣ́је* и сл.).

Наравно, када се акценат находио на којем удаљенијем слогу, он се није мењао по општим принципима општесловенске акцентуације (*вѐровати, по̀штовати, пра̂зновати* и сл.).

Ја сам узгред помињао да у једној групи глагола имамо нарочити акценат у инфинитиву: то су глаг. типа *клети, мрети, жети* и сл. Код њих се мора претпоставити ⌒ на првом слогу: *klêtī – klētȉ*. Кад су ти глаг. сложени, имамо облике *ỳмре̄ти, про̀кле̄ти, ѝже̄ти*, исп. такође *ỳзе̄ти, по̀че̄ти* итд. Тај се акценат своди на **umrěti, proklęti* = ст. шток. *umrêti, proklêti* и сл. и заиста код чакаваца и находимо *umrȉt, prokļét* итд. Овај је акценат метатонијског карактера. Он је поникао, по мом мишљењу, под утицајем супинских облика:

инфин.	**mrêti*	>	*mrētȉ, umrētȉ*
суп.	**mrêtъ*	>	*mrêtъ, ȕmrētъ*

Мора се претпоставити да се створио у сазнању оних који су говорили (пошто су супин и инфинитив вршили исту службу) однос: *mrêtъ : mrêti, ȕmrētъ : ȕmrēti* – што је метатонијом давало: *mrěti* и *umrěti*, који су се почели напоредо употребљавати са *мре̄тȉ* и *умре̄тȉ* и потискивати једни друге. У чак. дијал. метатонијски су облици потисли старе, а у шток. се створила компромисна система: у простих глаг. преовладали су стари облици, а у сложених – метатонијски. То се слагало и са природом презента.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ

Он се по акценту у потпуности слаже са инфинитивом, са том јединим разликом што се испред *-в* и *-вши* добива (по положају) дужина, тако да она, када је акценат ⸗ даје ⸗́ у чак., а у шток. ⌒, који се преноси у најмлађим говорима на претходни слог у облику ⸗̀ или ⸗́, према квантитету тога слога.

Отуда имамо: *бра̏ти : бра̂вши, про̀бра̄вши, иза̀бра̄вши* и сл.; *тр̏ти : тр̂вши* и сл. (од *tr̋vši*); *мле̏ти : мле̂вши, кла̏ти : кла̂вши, чу̏ти : чу̂вши, до̀чӯвши* и сл. Иначе сви остали глаголи који имају данас акценат (у књиж. јез.) померен, имају увек *-а̄вши, -ӣвши, -е̄вши, -ӯвши: пи́са̄вши, то̀нӯвши, вѝде̄вши, купо̀ва̄вши, плѐта̄вши, др̀жа̄вши, но̀сӣвши, хва́лӣвши, жѐле̄вши, ỳме̄вши, глѐда̄вши, гѝнӯвши, га̏зӣвши, по̀газӣвши.*

Само код глаг. типа *кле́ти, мре́ти* и сл. имамо у овом придеву увек метатонијски акценат (чиме се такође утврђује постојање **mrěti*); *кле̂вши* (= *kļe̋vši), *мре̂вши, за̀кле̄вши, по̀че̄вши, ỳзе̄вши* и увек тако.

АОРИСТ, ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ РАДНИ И ГЛАГ. ПРИДЕВ ТРПНИ

Како међу њима има знатан број додирних тачака, размотрићемо их као једну акценатску групу облика.

1. АОРИСТ

У штокавском дијал., нарочито у ономе који се находи у основици књиж. језика нашег, имамо два акценатска типа аориста:

1) Аорист у којем се акценат повлачи у 2. и 3. л. једн. на први слог, а у осталим је лицима на другом слогу. Овамо долазе и једносложни глаголи који у 2. и 3. л. аориста имају у једнини ⌒, а у другим лицима ^ на истом слогу.

2) Аорист у којем акценат остаје стално на истом слогу.

1. тип:	а)	*бȉх*	:	*бȉ*	:	*бȉсмо (esse)*	исп. *прѐдох, прêде, о̏пре̄де*
			:	*до̏бӣ*	:	*до̀бисмо*	
		пȉх	:	*пȋ*	:	*пȉсмо*	
				ȉспи	:	*ȉсписмо*	
		лȉх	:	*лȋ;*		*по̏лӣ :*	*по̀лисмо* и сл.;
		дȁх	:	*дâ*	:	*ȉзда̄, сȁзда̄, прȉжга̄,*	
		звȁх	:	*звâ*		*о̏зва̄, ȉзазва̄* и сл.,	
		зјȁх	:	*зјâ*		*ткȁ : ткâ, ȉзаткā* и сл.	
		брȁх	:	*брâ; ȉзбра̄ и сл.;*			
	б)	*плѐтох*	:	*плȅте*	:	*ȉсплете, зȁплете : заплѐтосмо* и сл.	
		тре́сох	:	*трêсе*	:	*истрêсе*	:
	в)	*то̀нух*	:	*то̏нӯ*	:	*по̏тонӯ (*исп. *гȉнӯ : по̏гинӯ);*	
	г)	*о̀рах*	:	*о̏ра̄*	:	*ȉзора̄, изо̀расмо* и сл.	
		ко̀вах	:	*ко̏ва̄*	:	*о̏кова̄*	
		купо̀вах	:	*кȕповă*	:	*нȁкупова̄ : накупо̀васмо*	
		ѝграх	:	*ȉгра̄*	:	*зȁигра̄*	
		вѐнчах	:	*вȅнча̄*	:	*рȁзвенча̄;*	
	д)	*хва́лих*	:	*хвâлӣ*	:	*по̏хва̄ли : похва́лисмо*	
		(гȁзих	:	*гȁзӣ*	:	*по̏газӣ);*	
		гово̀рих	:	*го̏ворӣ*	:	*про̏говорӣ;*	
		једна́чих	:	*јȅдна̄чӣ*	:	*ȉзједна̄чи;*	
		но̀сих	:	*но̏сӣ*	:	*о̏носӣ*	
		бȅседих	:	*бȅседӣ*	:	*про̏беседӣ*	
		др̀жах	:	*др̏жа̄*	:	*зȁдржа̄*	

Засебну групу образују глаголи:

клêх	:	*клê*	:	*зàклēх*	:	*зȁклē*
мрêх	:	*мрê*	:	*мре́смо*	:	*ȕмрē*

на̀сӯх : *на̏сӯ* : *насу́смо*

И у другој групи можемо разликовати неколика типова:

а) Глаголи који имају акценат другачији него у презенту:

лѐгох	:	*лѐже*	*ма̀кох*	:	*ма̀че* (ма̏кнем)
мо̀гох	:	*мо̀же*			
рѐкох	:	*рѐче* (и̏зрече);			
те́гох	:	*те́же*			
тр́нух	:	*тр́ну*			
пи́сах	:	*пи́са;*			
гоне́тах	:	*гоне́та; ла̀гати : ла̀гах : ла̀га : до̀-лага̄*			
кази́вах	:	*кази́ва; да̀хтати : да̀хта*			
пи́тах	:	*пи́та;*			
венча́вах	:	*венча́ва;*			

б) Глаголи у којима је акценат као у презенту и инфинитиву:

се̏дох	:	*се̏де*
ди̏гох	:	*ди̏же*
је́чах	:	*је́ча*
бле́јах	:	*бле́ја*
пра̑вдах	:	*пра̑вда̄ (: о̏пра̄вда̄)*
га̏зих	:	*га̏зӣ (: пре̏га̄зӣ)*
гле̏дах	:	*гле̏да̄*
па̑мтих	:	*па̑мтӣ : у̏па̄мтӣ*
ви̏дех	:	*ви̏де*
разу̏мех	:	*разу̏ме*
тр́пех	:	*тр́пе*
ма́нисах	:	*ма́ниса*
за́ветовах	:	*за́ветова*
пра̑зновах	:	*пра̑знова;*

в) Глаголи са акцентом као у инфин. основи, глаголи једносложни:

вре̏х	:	*вре̏*	:	*по̏двре*
сни̏х	:	*сни̏*	:	*сни̏сте*, овако:

би̏ти, гњи̏ти, кри̏ти, пли̏ти, тр̏ти, ви̏ти итд.

хте̏х	:	*хте̏*	:	*хте̏сте*
гна̏х	:	*гна̏*	:	*и̏згна*
у̏снух	:	*у̏сну*		
же̏х	:	*же̏*	:	*по̀же*
сла̏х	:	*сла̏*	:	*по̀сла*

кла̏х	:	*кла̏*	:	*по̏кла*
на̏гнух	:	*на̏гну*		
на̏тнух	:	*на̏тну*	(през. *на̏тне̄м*).	

Као што се одавде види, аорист књиж. језика представља извесно двојство: или се акценат у 2. и 3. л. једн. повлачи на први слог или он остаје на првом слогу или на другом слогу у речи непомичан. У неким дијалектима нашим има и померање акцената готово код свих глагола. Тако у Озринићима у Црној Гори има: *сте̏гну, по̏те̄гну* према Вукову *сте́гну, пи̂са* према Вукову *пи́са, пи̂та, за̏пита: пи́та; ка̏за, по̏ка̄за : ка́за, ѝзгорје, ра̏зумје, ỳби : ỳби, на̏ду : на̀ду, до̏чу : до̀чу, ѝзагна : иза̏гна, за̏тр : за̀тр, за̏вјетова : за́вјетова* итд. Према томе су неки научници закључили да је тип са повлачењем старији, а да је тип без повлачења – млађи, дакле *пи̂са̄* као *хва̂лӣ*, а *пи́са, кази́ва, тр́ну* – је ново. Ја се са овим не могу сложити. Јер ако се и могу показати разлози зашто је од *тр̂ну* постало *тр́ну*, ја мислим да је готово немогуће претпоставити да је од *пи̂са̄* постало *пи́са*. Ако се по угледу на *хва̂лӣ, пле̏те̄, но̏сӣ,* могло образовати и *пи̂са̄*, према чему се могло образовати, *пи́са*, кад се зна да је *пи̂са̄* у аористу изразитије и да *хва̂лӣ* остаје и даље тако не прелазећи у *хва́ли*? Зато ја и мислим да је старина на страни многоструčности облика књиж. дијалекта, а не на јединству облика озринићког говора.

Према томе, дакле, имамо два типа:

а)	*пле̏тох*	или	*би̏х*	или	*но̀сих,*		*хва́лих, др́жах*		
	пле̏те		*би̏*		*но̏сӣ,*		*хва̂лӣ, др̏жа̄*	и	
б)	*лѐгох*	или	*би̏х*	или	*ла̀гах*	или	*пи̂тах*	или	*је́чах*
	лѐже		*би̏*		*ла̀га*		*пи̂та*		*је́ча*

Ако подвргнемо анализи ова два типа, видећемо да промене њихова акцента не показују никакве знаке општесловенске метатоније. Када бисмо њу претпоставили, добили бисмо:

би̏	:	*би̑хь*		
но̏сӣ	:	*носи̑хъ*		
хва̂лӣ	:	*хва́лихъ*		
др̏жа̄	–	**др̏жа̄*	:	*др́жах* итд. –

чега, у ствари, немамо. Зато не можемо претпоставити метатонију ни у *пле̏тох : пле̏те*, иако би она ту била могућна, пошто би тада ова глаг. врста сасвим излазила из реда свих осталих глагола; а то би било невероватно.

Међутим, глаг. облици:

би̏х	*ла̀гах*	*пи̂тах*	*је́чах*
би̏	*ла̀га*	*пи̂та*	*је́ча* и сл.

јасно показују да и ту нема никакве метатоније, већ да је акценат стајао увек на једном вокалу, и то на оном на ком се находио и у инфин. основи. Зато ја мислим да смо овде морали имати извесно уједначавање. Ако претпоставимо акценат инфинитива у овим облицима, јасно је да смо морали имати:

*бӣхъ	*бӣсмо
*би́	*бӣсте
*би́	*бӣше

које се под утицајем *би́-ти* и сличних облика развило у:

би́хъ	*би́смо*	*бȉх*
би́	*би́сте*	= *бȉ*
би́	*би́ше*	*бȉ* итд.

С друге стране, ми такође знамо да су облици аор. прве врсте у 1. л. једнине и лицима множине истога типа као и сви које сада прегледасмо:

бȉх	*бȉсмо*	*бȉх*	*бȉсмо*
(*бȉ*)	*бȉсте*	=(*би̑*)	*бȉсте*
(*бȉ*)	*бȉше*	(*би̑*)	*бȉше*
лѐгох	*лѐгосмо*		
	лѐгосте		
	лѐгоше исто као:		
плѐтох	*плѐтосмо*		
	плѐтосте		
	плѐтоше и сл. Зато их не можемо ни одвајати.		

Ако све то будемо имали на уму, и ако будемо водили рачуна о томе да су се у облицима нашег аориста сачували некадашњи облици и имперфекта и аориста, онда ћемо лако разумети ове акценатске односе.

У старословенском смо имали аорист:

плетъ	*плето̀мъ*
плете	*плетете*
плете	*плетѧ*

који је постао од старог имперфекта, исп. индоевроп. *ébherom, *ébheres, *ébheret, или *bhérom, *bhéres, *bhéret, као што то потврђују различни индоевроп. језици. Дакле, тај аорист-имперфекат морао је имати акценат на првом слогу:

*пле̏тъ	*пле̏томъ
*пле̏те	*пле̏тете
*пле̏те	*пле̏тѧ

Поред тога био је и прави аорист, вероватно са акцентом на крају:

*плето̏хъ	*плето̏хом
*плете̏	*плето̏сте
*плете̏	*плето̏ше

Као што се из горњег види, сва лица аориста-имперфекта, сем 2. и 3. л. једн., изгубљена су, тако да су замењена истим лицима правог аориста, тј. *плето̏хь, пле̏те* и сл.

На тај се начин може разумети откуда повлачење: оно се находи увек у облицима старог имперфекта који се по основи једначио са презентом. Отуда *би̑ (= бѣı), нȍси̑, (*nȍsī̑), ȍ, а̄* итд. Међутим, облици, **би̏х, *ора̏х, *носи̏х* итд. и јесу облици аориста који су заменили односна лица аориста-имперфекта.

Аориски тип **пӣса́х*

**пӣса́* итд., као што је речено, представља образовање од инфин. основе, а има увек акценат тамо где и у инфин. основи. Тај акценат, по метатонији, могао се и мењати; али под утицајем двосложних глаг. са дугим вокалом, којих је највише у нашем језику, он је морао стајати на истом слогу:

**пӣса́хь*	или	**пӣса̃хъ*	=	**пӣса́х*	=	*пӣса̏х*
**пӣса́*		**пӣса́*	=	*пӣса́*	=	*пӣса̏*

утицало је и на

лего̄х

леже̏

лего̄смо (а не *легосмȍ* или сл.)

Отуда би било јасно зашто код *мре́ти* имамо:

мре̂ = **mȅrt*

мре́смо = **mersmȍ* по метатонији.

Исто тако:

**klъ̄nt* : *klъnsmó* =

klê : *klēsmȍ*

Исп. са овим:

**бѣı* : **бъı́хъ = бъı́-ти*

Тако би ваљало разумети и *(на)су̑* = sȍupt : *(на)су́смо*

= *soupsmȍ* и сл.

Из овога се могу разумети сви односи у аористу. По себи се разуме да и код глагола као:

се̏дох, ди̏гох,

се̏де, ди̏же и сл. треба претпоставити уједначавање акценатско: **се̄досмо : *се́де* и сл. = *се́досмо : се́де* под утицајем других облика са претеритном основом (*се̏сти, се̏о, се̏ла* и сл.).

2. ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ РАДНИ

Овај глаг. придев, као што ћемо то одмах видети, може имати исти акценат као и аорист: са акцентом као у инфинитиву и са повученим акцентом.

1) Код глагола на *-ну*, на *-и* и на *-е = ѣ* акценат је увек неповучен: *тѐнуо : тѐнути, тр́нуо : тр́нула, у̏снула, на̏гнула, нȍсила, хва́лила* итд.

Иако се са овим чак. дијалекат, у главноме, слаже, ипак код њега има повлачење и у овим категоријама у којима у шток. нема: *želȇla : zȁželēl, ȍglobīl* и *oglobíl, pȍgojīl* и *pognojȉla, ȕlovīl, pȍgodīl, rȍdīl : rodīlȁ, zvȍnīl : zvȍnīla, zȁzvonīl, ženíl : ȍženīl* итд.

Јасно је да овде имамо исти однос који у аористу у шток. дијалекту: *но́сих : но̏си̅ : йо̏дноси̅* и сл.

2) Код глагола са вокалом *а* у инфин. основи, ма каквога порекла оно било, имамо два случаја: када је слог пред инфинитивним *-а̑ти* дуг, акценат остаје без повлачења; а када је тај слог кратак, у једним се случајевима повлачи, а у другим се не повлачи:

а) *йи́тао, вечера́вао, йи́сао, ѓоне́тао, кази́вао, је́чао, кле́чао* итд.

б) *и̏ѓрао* (али за̏играо), *чи́тао* (али про̏читао), *ве̏нчао* (ра̏звенчао), *ве̏черао, ѓле̏дао, ка̏јао се, блебетао, йра̑зновао, у̏чите̏љовао, о̏биловао* и сл.

в) *о̏ружао : ору̏жати, о̏рао, у̏зорао : о̀рати, сме̏јао се : смѐјати се, ко̏вао : ко̀вати, кљу̏вао : кљу̀вати, йсо̏вао : йсо̀вати, ку̏йовао : куйо̀вати, на̏куйовао* и сл.; *д̏ржао, за̏држао, за̏држа̄ла* и сл.

У чак. дијал., противно првој групи, у овој групи нема никаквог повлачења.

г) Код једносложних глагола имамо опет два типа, исто као у аористу:

α)	*сме̏ти*	:	*сме̏о, сме̏ла;*	*хте̏ти*	:	*хте̏о, хте̏ла;*	
	вре̏ти	:	*вре̏о, вре̏ла;*	*мле̏ти*	:	*мле̏ла;*	
	кри̏ти	:	*кри̏ла;*	*ши̏ти*	:	*ши̏ла;*	
	би̏ти	:	*би̏ла;*	*ви̏о̄*	:	*ви̏ла;*	
	зна̏о	:	*зна̏ла;*	*ста̏о*	:	*ста̏ла;*	
	чу̏ти	:	*чу̏ла*	итд.			

β)	*би̏о,*	*би́ла,*	*би́ло;*
	ви̏о,	*ви́ла,*	*ви́ло;*
	да̏о, ,	*да́ла*	*да́ло;*
	йра̏о,	*йра́ла, йра́ло;*	
	же̏о,	*же́ла, же́ло.*	

Али у сложеним глаголима акценат се преноси на први слог:

у̏вио,	*у̏ви̅ла,*	*у̏ви̅ло;*
йо̏йио,	*йо̏йи̅ла,*	*йо̏йи̅ло;*
до̏био,	*до̏би̅ла,*	*до̏би̅ло;*
у̏дао,	*у̏да̄ла,*	*у̏да̄ло;*
о̏йрао,	*о̏йра̄ла;*	
до̏звао,	*до̏зва̄ла;*	
за̏клео,	*за̏кле̄ла;*	
у̏зео,	*у̏зе̄ла;*	
йо̏чео,	*йо̏че̄ла;*	
за̏йео,	*за̏йе̄ла;*	
са̏жео,	*са̏же̄ла;*	
у̏мро,	*у̏мр̄ла;*	

ӑдро,	*ӑдр̄ла;*
дӑӣро,	*дӑӣр̄ла;*
ӣрӑждро,	*ӣрӑждр̄ла;*
ӣрӑсӣро,	*ӣрӑсӣр̄ла;*
на̏суо,	*на̏сӯла.*

Исп. у чак. дијалекту две групе ових глаг. придева:

а) *klál, zaklȁla, tkál, tkȁla, šíl, šȉla, ubíl, ubȉla, obúl, obȕla* итд.

б) *dȍbīl, dobīlȁ, dȍbīlo* и *prâl, prālȁ, prâlo, ȍprāl, oprālȁ, ȍprālo* и *zvâl, zvālȁ, zvâlo, pȍbrāl, pobrālȁ, pȍbrālo* и **ȕmrl, *umrlȁ, ȕmrlo* и сл.

Из овога се види да овде имамо просту примену Сосировог правила; у шток. дијалекту имамо у придевима простих глагола уопштен акценат на крају (под утицајем женског рода: *ӣра̂л, *ӣра̄ла̂* и **ӣра̄лӑ* м. *ӣра̂ло* (како је у чак.); а код сложених уопштен акценат мушког и средњег рода: *ӑӣрао* (= ȍпрал), *ӑӣра̄ла* (м. опралȁ, као што је у чак.) и *ӑӣра̄ло.*

а) Код глаг. основа са сугласником испред наст. за инфинитив имамо два случаја:

α) Акценат је увек на крају када је у инфинитиву на крају (дакле, када је у осниви стари ̏ и ̑):

ӣлѐсӣи :	*ӣлѐо*	*ӣлѐла*	*ӣлѐло*	=
	*pletlъ̏	pletlȁ,	pletlȍ	=
	plȇlъ̏	plelȁ,	plelȍ	=
	ӣлѐо,	*ӣлѐла,*	*ӣлѐло*	
	(исп. *ѝсӣлео,*	а не **ȉсӣлео)*		
ӣре́сӣи :	*ӣре̂сао,*	*ӣре́сла,*	*ӣре́сло*	=
	*trēslъ̏,	trēslȁ,	trēslȍ	=
	trḗslъ̏,	treslȁ,	trēslȍ	

исп. у чак. *ӣре́са̄л, ӣре̄слȁ, ӣре̄слȍ,* – што даје сасвим правилно у штокавском:

ӣре̂сао, ӣре́сла ӣре́сло.

Овакво је и: *ӣѐкао, ӣѐкла, мȍгао, мȍгла* итд,. без изузетка.

β) акценат непомичан када је у инфин. основи ́ = ̏ : *сѐо, сѐла; јѐо, јѐла; ӣрѐо, ӣрѐла (ӣрѐсӣи), г̄ри̏зао, г̄ри̏зла* и сл.

Из поређења облика глаг. придева радног види се, углавном, наслањање на аорист; и како смо имали акценатски два типа аориста, са акцентом на првом слогу и са акцентом на вокалу пред наставком *-ӣи*, тако смо имали и два типа овог глаг. придева. Он, по моме мишљењу, показује да је акценат аориста-имперфекта био увек на првом слогу (у свима лицима).

Али иако се може констатовати ово подударање двају типова глаг. придева са типовима аориста, несумњиво је да је блиска узајамна веза између њих већ раскинута, тако да су код глаг. придева могли наступити нарочити односи. То исто вреди и за аорист. Зато и имамо и извесних разлика у акценту међу њима.

3. ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ ТРПНИ

Глаголски придев трпни, као што смо раније о томе говорили, постао је у току времена општи глаг. придев трпни, тако да се у том правцу почео приближавати групи презентских облика. Према акценатским особинама овог глаг. облика може се рећи да се он у основици својој слаже са глаг. придевом радним; али да је већ велики број одступања у корист метатонијских акцената презента.

Зато ћемо сва образовања овог придева прегледати у три групе:

I тип

Облици са повлачењем акцената:

клêт	:	*прȍклēт;*	*пȍзнāт*	:	*пȍзнāта,*
лûт	:	*прȍлūт;*	*нȁсӯт*		*ȕсӯт;*
прȍстр̏т,	:	*сȁпрēт,*	*нȁзрēт;*		
слâн	:	*пȍслāн,*	*брâн*	:	*ȉзабрāн,*
прâн	:	*ȍпрāн,*	*гнâн*	:	*ȉзагнāн,*
ткâн	:	*ȍткāн,*	*звâн*	:	*дȍзвāн,*
жêт	:	*пȍжēт,*	*нȁдӯт*	:	*дȍнēт;*
ȉгрāн	:	*зȁигрāн*	(: *ȉгрāм*)		
вѐнчāна	:	*рȁзвенчāн*	(: *вѐнчāм*)		
ȍружāн	:	*нȁоружāн*	(: *орȕжāм*)		
ȍрāн	:	*ȉзорāн*	(: *ȍрēм*)		
кȕповāн,		*нȁкуповāн*	(: *кȕпӯјēм*)		
др̏жāн,		*одржāн*	(: *др̏жӣм*)		

Исп. у чакавском:

prȍstrt,		*prostrtȁ*
prȍkl̥ēt,		*prokl̥ētȁ*
prân,	*prānȁ,*	*prâno*
nȁbrān,		*nabrānȁ*
pȍzvān,		*pozvānȁ*
ȍrān,	*orānȁ,*	*ȍrāno*
tkân,		*tkâno*
prȉjēt,		*prijētȁ*
pȍčēt-o,		*počētȁ*
skȍvān,		*skovānȁ*
[*zobȁt,*		*pozȍbāna*

образовано према презенту]; исп. *kȍpān, skȍpān,* али *raskȍpān,* а у през. *kopâš* и сл. Дакле, мешавина I и II типа.

II тип

Без повлачења:

крѝвен,	*кривѐна,*
чу̀вен,	*чувѐна,*
тр̀вен,	*трвѐна,*
бӣјен,	бијѐна, и сл., дакле:
**krъvenъ̏*	*krъvenȁ* и сл.,
bьjenъ̏	*bьjenȁ* и сл.,

па тек доцније:

кривенъ̏,	*кривенȁ* (под утицајем *крити = кръıти)*
плѐтен,	*плетѐна,*
пѐчен,	*печѐна,*
тре́сен,	*тре́сена* и сл.

У чакавском:

rečén,	*rečenȁ,*	*rečenȍ*
trēšén,	*trēšenȁ*	и сл.

Према томе, у штокавском у *тре́сена* и сл. имамо наслањање на презент;

прѐсти	:	*прѐден,*
jѐсти	:	*jѐден,*
сѐћи	:	*сѐчен,*
вӣдети	:	*вӣђен,*
глѐдāм	:	*глѐдāн,*
пра̂вдāм	:	*пра̂вдāн, о̀прāвдāн* и сл.

III тип

Под утицајем презента:

кре̂нӯт	:	*кре̂нēм*	*та̏кнӯт*	: *та̏кнēм*
дӣгнӯт	:	*дӣгнēм* исп.	*по̏кре̄нӯт*	*ѝстакнӯт, по̏дигнӯт*
хва̂љēн	:	*хва̂лӣм*	*но̏шен*	: *но̏сӣм*
гово̀рен	:	*гово̀рим* и сл.	*по̏хва̄љен*	*ѝзношен, изго̏ворен* и сл.;

дакле: **hvȃl̥en*, **nòšen*, **govòren* и сл.; исп у чак. дијал. *pȃl̥en, mlȃćen, posȃjen, hvȃl̥en* итд. Од глаг. *ло̀мити, ло̀мӣм* и сл. имамо: *ло̏мљен, *сведо̏чен* и сл., дакле према презенту сложених глаг.

пи̏са̄н	:	*пи̏ше̄м* (исп. *пи́сати*)			
пи̏та̄н	:	*пи̑та̄м*	**изло̏мӣм*		**засведо̏чӣм* и сл.
за̀пӣта̄н и сл.			*тре́сен*	:	*тре́се̄мо*
ка̀зӣва̄н	:	*ка̀зӣва̄м*	*вр́ћен*	:	*вр́тӣм*

Из ових примера јасно је ово троје:

1) Да се у глаг. придеву трпном огледају она оба акцента аориска које смо констатовали и код глаг. придева радног. Када је основа глаг. сугласничка – акценат је на крају, потпуно онако као и код глаг. придева радног, само наравно, када је на првом слогу био ◌̏ или ◌̑; када је на њему ◌́ = ◌̀, акценат остаје на оном слогу на коме је у инфин. основи.

2) Код вокалских глаголских основа имамо или акценат аориста или аориста-имперфекта.

3) Код великог броја глагола акценат презента прелази у ове глаг. придеве, без обзира да ли су они образовани од инфин. основе или нису (исп. *pítān, pítāna* у чак. = *пи̑та̄н, пи̑та̄на* у шток.). У чак. говорима имамо и средњих типова као *kȍpān* (може бити према старом имперфекту-аористу) и *zakȍpān*, које би могло бити или по аналогији или са метатонијским акцентом презента. Видели смо да се то потпуно оправдава значењем овог глаг. придева.

ДРУГИ ДЕО

ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

УВОД

I.
ГЛАГОЛСКА ЗНАЧЕЊА

1. Глагол је реч којом се врши приписивање за извесно време глаголске радње или стања (као особине) предметима мишљења. Када се радња или стање приписује 1, 2. или 3-ћем лицу једнине или множине – тада имамо личне глаголске облике, а када се у глаголском облику тај однос не обележава, онда имамо неличне глаголске облике (verbum finitum : verbum infinitum). Међу прве долазе времена и начини, међу друге – инфинитив и глаголски прилози и придеви.

2. Међу личним и неличним глаголским облицима заједничке су црте *знаци предикативности*, од којих у сваком глаголском облику мора бити бар један. Знаци предикативности значе разлику у *врсти односа* глаголске радње или глаголског стања према предметима мишљења. Овамо иду: глаголско време, глаголски начин и глаголски род (актив, или пасив, или медијум). Једну од тих особина најмање мора имати сваки глаголски облик. Међутим има и нарочитих наставака којима се обележава и разлика у самом предмету мишљења који стоји у вези са глаголском радњом или глаголским стањем: то је обележавање лица и броја глаголског. Тих особина не морају имати сви глаголски облици, а обележавање броја имају опет сви лични глаголски облици и глаголски придеви.

3. Али сем ових основних глаголских особина, и сама *глаголска основа*, према томе какво је *њено значење* само по себи или према томе како је образована, може обележавати различне преливе у значењу било према самој глаголској радњи, било према субјекту глаголске радње, било, најзад, према објекту глаголске радње:

а) према самој глаголској радњи може обележавати глаголски вид: α) *неограничени* (са значењем трајним и учесталим) и β) *ограничени вид* (са обележавањем извршеног почетка глаголске радње, свршетка или тренутне глаголске радње);

б) према објекту реченичном може обележавати глаголе: α) *прелазне* (који могу имати објекат) и β) *непрелазне* (који објекта немају). Непрелазни глаголи обухватају и рефлексивне или повратне глаголе (који се могу назвати и

медијалним). Непрелазни глаголи имају многострука значења; најобичније им је значење стања;

в) према самом образовању основе могу глаголи бити α) *йримарни* или изворни (основни) и β) *изведени* или секундарни. Код изведених значења зависи од тога на који су начин изведени: β_1) *деноминашивни* (од имена) и β_2) *девербашивни* (од глагола). Код деноминативних значења могу бити врло различна (прелазна, непрелазна итд.); код девербативних су обично фактитивна или каузативна значења (*умреши : уморийи, бдейи : будийи*) или значења вида (*йасйи : йадайи*);

$в_1$) према склопу или саставу глаголске основе можемо разликовати двојаке глаголе: *йросше* и *сложене*. Сложени глаголи добивају се од простих додавањем префикса. То додавање префикса уноси разлику у значење вида код свих глагола, а код већине и у стварно значење њихово.

4. Ми ћемо ниже засебно говорити о значењу и употреби свих глаголских облика, о образовању глаголског рода (дијатези) и осталом, тако да се овде на томе нећемо задржавати. Овде ћемо се једино задржати на глаголском виду, јер се њиме одређује разлика у ограничености и неограничености глаголске радње, која се значења на различне начине комбинују са временским и другим глаголским значењима. Зато треба тачно одредити та значења, да бисмо знали у даљем разматрању тачно обележити шта припада глаголском виду, а шта припада каквом глаголском облику.

5. Речено је да, у ствари, имамо два вида:

а) *неоїраничени* (имперфективни),

б) *оїраничени* (перфективни).

Неограничени вид показује да се радња или неограничено врши (*сйавайи, йевайи* и сл.) или да се неограничено понавља. Први се глаголи називају *шрајним*, а други *учесшалим* (итеративним). Учестали (итеративни) глаголи увек постају од ограничених неким наставцима; али њихово значење учесталости може прећи и у значење трајно (*носийи* од некадашњег *несйи* изгубило је сасвим учесталост, јер је изгубљен глагол *несйи* од којега је образован).

Ограничени вид увек показује *један извршени шренушак їлаїолске радње*: или почетак, или свршетак, или радњу глаголску схваћену као један тренутак (тренутни глаголи): *зайевайи, завршийи, луйнуйи, сесйи.*

6. Ограничени глаголски вид може бити у самом значењу глагола (*сесйи, йасйи*), али се може добити и стављањем префикса пред прост и трајни глагол (*йисайи : найисайи*). Само у једном случају (наставком *ну*) могу се добити наставком глаголи перфективни од имперфективних (*луйайи : луйнуйи, клизайи се : клизнуйи се*).

Глаголи имперфективног вида имају своје значење већ у основи (*йлесйи, йевайи* и сл.) или се добивају од глагола перфективних изменом наставка за образовање основе (*йасйи : йадайи, сесйи : седейи* итд.).

Кад год се од глагола перфективног вида граде глаголи имперфективног вида, они имају учестало (итеративно) значење, које може прећи и у трајно (*сесйи : седайи, зайисайи : зайисивайи* и сл.).

7. Када се ко жели овим правилима служити, он *мора шачно одредийи у каквом се односу који изведени їлаїол налази йрема основном.* Ако према *йисайи* имамо правилно *найисайи* према *носийи* није образовано *наносийи*; јер *носийи* стоји према старом **несйи* имперфективног вида, а према њему

(нести) стоји перфективни *нанести* = *нанећи*, тако да је *наносити* изведено од *нанести* и зато је имперфективно-итеративно. Али *наносити се* може бити образовано и од *носити*, и тада је перфективно (*Он се сјајног оружја наносио*). Уопште, закон је заједничкословенског језика да се према перфективном глаголу гради наставком основе имперфективни; а од имперфективног додавањем префикса перфективни. Само треба тачно одредити однос међу глаголима; јер глаголи се могу губити и један може заменити други.

Напоменућу да се и од имперфективних глагола променом основе могу градити итеративно-имперфективни глаголи, који значе да се глаголска радња, истина неограничена, у различним правцима понавља, нпр. *носити : носати* (= нашати), *летети : летати* и сл.

8. Најзад ћу поменути да има глагола који могу имати оба вида; али у сваком случају у основици је другог вида и друго значење: *чу̀ти – чујем = примам ухом што* и *сазнајем* (перф.). То је нарочито обично код глагола са страним наставцима *-исати, -ирати: телеграфишем* – јављам телеграмом и јавим телеграмом, пошљем телеграм (ми сами супституишемо у сваком посебном случају једно или друго). Према томе, сваки глагол у даном значењу може имати само један глаголски вид.

9. Из овога се види да сваки глагол нашега језика у извесној употреби има један, одређени вид; зато ћемо ми при разгледању значења и употребе глаголских облика морати стално водити рачуна о разлици коју у ово уносе оба вида.

10. Овде није место да расправљамо о томе како се развио перфективни вид у заједничкословенском језику. Нема никакве сумње да су његови први почеци у дубокој старини; по моме мишљењу, већ је индоевропски прајезик знао за перфективни вид у више граматичких категорија (инјунктив, код сложених глагола у споредним реченицама, основа аориста и сл.); само у њему он није образовао овакву општу категорију.

Напослетку, овде уносимо кратак преглед глаголског вида из моје расправе „Постанак прасловенске глаголске системе", Глас CLXIV (1935), 1–40 и раније „Словенски инјунктив у вези са постанком словенског глаголског вида", Глас CXLVIII (1932), 1–38.

Вид код словенских глагола данас је углавном двојаког карактера:

1) *природни глаголски вид* који лежи у природи значења саме глаголске радње (тј. глаголи са видским значењем):

а) *имперфективни* – седети, пити, лити, плести, брати, звати, трести;

б) *перфективни* – пасти, сести, дићи, стати, рећи, пући, лећи;

2) *глаголски вид у систему* који је начињен граматичким средствима (префиксом или наставком основе, дакле вид изведених и сложених глагола) и који стоји у живом односу према виду и значењу основног глагола:

а) *перфективизовани*:

α) почетносвршени:	запевати	:	певати
	потрчати	:	трчати
	одјахати	:	јахати
	прогледати	:	гледати
	проходати	:	ходати

β) завршносвршени:	прочитати	:	читати
	написати	:	писати
	дотрчати	:	трчати
	навући	:	вући
	искидати	:	кидати

б) *имперфектизовани* (итеративни):

α) од трајних	ходати	:	ходити
	водати	:	водити
	носати	:	носити

β) од тренутних	падати	:	пасти
	седати	:	сести
	набадати	:	набости
	препредати	:	препрести

Природни глаголски вид – то је вид примарних, неизведених глагола и он није ничим условљен, нити стоји према значењу или виду којег другог глагола.

Он једино зависи од значења свог глагола и с њим стоји у тесној вези; али је и код тих глагола вид морфологисан, тј. постао је саставни део глаголског значења.

Вид изведених и сложених глагола представља сложено видско значење: а) *перфектизованих* – комбиновано неограничено вршење радње са једним тренутком извршене радње (*прогледати*), б) *имперфектизованих* (итеративних) – комбиновано значење дуративне или тренутне радње са њеним неограниченим понављањем (са значењем итеративности), нпр. *ходати* – неограничено понављање радње *ходити, падати* – неограничено понављање радње *пасти*; код *прогледати* имали смо комбиновано видско значење глагола *гледати* и једног тренутка извршене те исте радње. Дакле, вид изведених и сложених глагола условљен је њиховим односом према виду основног глагола са којим стоје у сталној вези. Зато ми тај однос и називамо видском системом, а овакав вид глаголским видом у системи.

II.
ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

11. Пошто смо одредили значења глаголске основе, прећи ћемо на одређивање значења глаголских облика. А пошто је немогуће одвојити значења глаголских облика од њихове употребе, то ћемо у исто време морати говорити о употреби и значењу глаголских облика.

12. У савременим језицима различно се одређују граматичке категорије, али увек са истом полазном тачком: полази се увек од облика, па се говори каква све значења може имати који облик. Опште категорије су биле само: индикатив, конјунктив, актив и пасив нпр. у латинском. За словенске језике те категорије не вреде, јер су словенски језици сачували само времена и два начина укалупљена и одређена (императив и потенцијал); међутим *по значењу* и словенски језици могу имати и конјунктив, и оптатив, и инјунктив итд. Зато се морају одредити и *синтаксичке категорије*, које ће обухватити и све синтаксичке облике и дати им према томе и значење.

13. Ја сматрам да за све словенске језике као полазну тачку треба узети ово врло просто мерило: да ли се глаголски облици *по значењу своме* одређују према *моменту у садашњости* или *према неком другом моменту*. У првом случају имамо *синтаксички индикатив*, а у другом – *синтаксички релатив*.

14. Ако узмемо све глаголске облике, видећемо да се они овако групишу:

А. Лични:

а) Презент имперфективног вида, Имперфекат, Аорист, оба вида, Перфекат, Футур — могу бити и у синтаксичком индикативу и у синтаксичком релативу;

б) Презент перфективног вида, Плусквамперфекат, Егзактни футур — могу бити само у синтаксичком релативу;

в) Императив, Потенцијал — могу бити само у синтаксичком релативу;

Б. Нелични:

Глаголски прилози – могу бити само у синтаксичком релативу;

Глаголски придеви – уколико чине саставни део времена, понашају се као та времена. Иначе према употреби добивају и значења;

Инфинитив – употребљава се као допуна или као модални облик и зато може бити употребљен само у синтаксичком релативу.

Из овога се види да сви глаголски облици могу бити употребљени у синтаксичком релативу; а у синтаксичком индикативу само некоји.

15. Ово разликовање синтаксички двеју категорија које се могу назвати *синтаксичким начинима* нарочито је потребно код оних облика који се могу употребити у оба начина. Јер од употребе зависи њихово значење.

За све облике који се употребљавају у индикативу и релативу вреди правило: да је њихово *право* или *основно значење* у индикативу, а *ново* или *друго значење* у релативу. Употреба глаголских облика која је строга у индикативу, *може бити и сасвим друкчија у релативу.*

16. Исто онако као што извесни глаголски облици могу бити употребљени само у синтаксичком релативу, а други у синтаксичком индикативу и синтаксичком релативу, тако исто, као што ћемо видети, има и тројаких реченица:

а) само са индикативом,

б) са индикативом и релативом,

в) само са релативом,

Једна самостална реченица може бити:

а) индикативна: *Гле, како сунце сија.*

б) релативска: *Ја лако озебем.*

в) релативска и начинска: *Сврши посао, па иди.*

Зависна реченица може бити:

а) релативска: *Реци му да зна.*

б) релативска и начинска: *Реци му да би знао.*

17. Не треба мешати самосталне, независне реченице са овим синтаксичким категоријама. Независне реченице могу бити: или индикативне, релативске или начинске. Зависне реченице су увек релативске.

У независним реченицама исто као и у зависним могу бити употребљене начинске реченице које су увек у употреби врло сличној релативској.

18. *Квалификативне реченице.* Индикативна радња мора бити остварена, реализована паралелно са моментом говора (у односу са њим). Ако то није, онда радња није индикативна. Али могу бити глаголи и у индикативу и због неостварене радње добивати друга значења која временски вреде као и индикативна. Нпр. *Он пева* (= он уме, може да пева), *Он је певао* – те радње имају, иако су квалификативне, временско обележје, па се, према томе, морају сматрати за индикативне, јер се приписивање њихово, макар и искључиво као особине, може одмеравати према моменту говора.

19. Свака радња мора бити извршена у својој временској ситуацији; ако то није, она не може значити више синтаксички индикатив:

То ће бити тачно (1)

Умрех од жеђи (2)

Овде је (у првој реченици) футур употребљен у ситуацији садашњег времена и претвара се због тога у модалну реченицу: ја мислим да је то тачно и

сл. У другом случају употребљен је аорист у ситуацији садашњег времена и зато прелази у модалну реченицу: уверен сам, сигуран сам да умирем од жеђи.

20. Не треба да нас буни што смо код облика обележавали да ли се употребљавају у индикативу или релативу. То долази отуда што су облици знатно шире категорије (нпр. у облик презента улази и презент имперфективних и перфективних глагола; међутим њихова се употреба ни најмање не поклапа) него ли реченице: облици су морфолошке категорије (не по значењу, него по облику), а реченице су синтаксичке природе (одређују се по значењу). Зато су за индикатив и релатив једино мерило синтаксички моменти.

СХЕМА

основних принципа глаголске употребе
(опширније о свему томе у синтакси реченице)

1) Временски индикатив или прави индикатив,
Временски релатив или неправи индикатив.

2) Начин или модус:	релатив + став; преко става се врши радња; а став се одређује онако као и права индикативна времена, међутим глаголско значење иде преко става, дакле посредно (зато је употреба времена у њима релативска).
3) Просте, независне реченице:	могу бити индикативске, „релативске“, „начинске“.
4) Зависне реченице:	могу бити релативске, релативско-начинске.
5) 1. Закон:	1) индикативне реченице морају бити остваривано; 2) кад се индикативне реченице не остварују (а износи се њихова садржина на индикативни начин), оне су квалификативне.
6) 2. Закон:	1) свако време мора бити остварено у својој временској ситуацији; 2) ако се које време остварује у туђој временској ситуацији, оно добива обично начинско значење, али може добити и које друго значење (радње која се обично врши или сличне).

I.

ПРЕЗЕНТ

Обликом презента означује се да се врши оно што глаголска основа значи за време говора говорног лица које се узима као садашњост. То значи да своје презентско значење глагол у презенту добива од своје непосредности са садашњошћу. Ако је презент несвршеног глагола, он значи да се глаголска радња неодређено време врши, а ако је презент свршеног глагола – да је радња глагола сведена на један извршени тренутак глаголске радње који може бити као напоредан само са прошлошћу и будућношћу. Дакле, значење презента своди се на ово:

а) паралелизам са моментом говора,

б) паралелизам са другим којим моментом.

Из овога основног значења презентског облика истиче и употреба презента: да се у садашњем времену може употребити само презент од несвршених глагола, нпр. *Пишем. Читам. Идем. Одлазим* и сл.

Одавде се види да је *садашње време* само једно, уско значење презента и да је ограничавање једне радње у презенту само на то значење условно, према моменту радње у садашњости, било оствареном било неоствареном.

Значења презента

1. *Презент индикативни.* Кад кажем:

Гле, ти пишеш писмо, или

Ено, осипа се зид, ја нарочитим речима упућујем на садашњост. Међутим „Зид се осипа" пре свега може значити „Зид се сада осипа". То је његова особина у садашњости. Али исто тако у реченици „Зид се осипа" може се узети као опште значење „Зид је трошан" које вреди за сва времена; ту презентски облик *је* постаје само прирочка свевременска спона без обележја нарочитог времена. По себи се разуме да је то значење тада релативско.

2. *Презент индикативни квалификативни.* Из основног значења презента створена је могућност да се он употребљава у реченицама у којима се констатује неко стање или неко вршење радње као стално. У тим реченицама може подједнако стајати презент свршених и несвршених глагола.

Ја читам може значити „ја сада читам", али може значити и „ја умем читати", ја ту радњу вршим уопште. *Сунце сија* (оно има ту способност – наравно у индикативу – сада, или у релативу – увек):

Сава утиче у Дунав

Одавде долази и употреба оваквог презента у случајевима када се износи шта је на некој слици, у каквој књизи итд. Све се то не односи на моменат говора, него на онај који је представљен на слици, у књизи и сл.

Под великим дрветом стоји девојка и преде. Пред њом на неколико корака седи на једном обореном стаблу момче и свира у двојнице. Поред њега лежи пас, а горе у прибрешку пасе стадо.

3. *Привидни презент.* Подврсту претходног значења презента представљало би оно значење презента које показује да се радња често врши: као по навици, уобичајено:

Он свирне, па остави виолину.

Дође, поигра се, па оде.

Ја се лако наљутим (често, имам обичај).

Ја лако praснем (често, имам обичај).

Ја се лако оклизнем и паднем (често, имам обичај).

Око Тимока на Ђурђевдан сваки домаћин дотера к цркви по мушко јагње, и онда му на сваки рог прилепи итд.

У свим тим случајевима је перфективни презент употребљен и за садашњу ситуацију и зато има значење модално или блиско модалном.

4. *Гномски презент.* Из основног значења презента створена је могућност да се он употребљава и у реченицама у којима се констатује неко вршење радње као увек могућно кад наступе друге прилике (дакле, са извесним модалним значењем):

Зрела воћка сама пада (падне).

Вода свашта опере до погана језика.

Ко се овцом учини, курјаци га поједу.

Све су то релативска времена.

Овако се презент употребљава у свим словенским језицима, нпр. у пољском: Koń ma cztery nogi, potknie się – „Коњ има четири ноге, па се спотакне“, Nie ten co pocznie, ale co dokona sławe otrzyma – „Не онај што почне, већ што доврши, славу добије“.

5. *Историјски презент.* Кад се говори о прошлости, било да је та прошлост показана каквим прилогом за време било каквим претеритним глаголским обликом, могу се употребити облици презента, и несвршених и свршених глагола, према томе да ли је потребно говорити о каквој неограниченој вршеној радњи или у извесном правцу ограниченој. То је употреба глаголских облика у релативу.

Ја мислим да се у овим реченицама најбоље огледа употреба презента и перфективних и имперфективних глагола и да се овом употребом и најјасније показује да презент овде значи не радњу која се *сада* врши, него радњу која се *напоредо врши* са извесним тренутком у прошлости или која се у прошлости *извршила напоредо* са тим тренутком:

Путовао некуд човек са женом, па ударе преко ливаде скоро покошене.

А то газда све слуша и разуме што они говоре.

Зет кад види да му је шура коња намирио, врло му буде мило.

У свима се овим случајевима презент имперфективни може заменити имперфектом, а презент перфективни аористом; али у таквим случајевима та

два времена носе и своје специфичне нијансе, а поред тога обележавају још и прошлост која је већ самом ситуацијом обележена.

Маретић тврди да се садашње историјско (тј. перфективни презент у оваквој употреби) ретко узима за догађаје који су се извршили пре другог којег догађаја и наводи:

Прошавше године Јанко Катић и Васа Чарапић погину, а Јаков мало ослаби; тако Кара-Ђорђија остане прави господар и стане се потписивати „Врховни вожд“.

Међутим, и у овој и у свим сличним реченицама нема ничега необичног; напротив, оне се ни најмање не противе најобичнијој и најширој употреби перфективног презента где је главно извршени моменат глаголске радње напоредо са ситуацијом у прошлости.

Све овакве реченице, исказане презентом перфективним или имперфективним под овим приликама, паралелне су или напоредне по радњи са радњама означеним поред њих којим претеритним обликом и значе оно што њихов вид значи. Нпр.:

Кад пођоше и кретоше овце, чобан путем једнако весео, свира у гајде весело, а девојка иде покрај њега па једнако плаче.

У школи су дјеца морала сједити и учити одјутра до мрака, само што отиду те ручају.

Кад ујутру сване, а то од Срба на одређеном мјесту, нигђе никога, него им се вију барјаци чак по неким брдима.

Одавде је потпуно јасна употреба перфективног и имперфективног презента у причању. Они се ту стављају напоредо са претеритним облицима и значе увек *вршење* или *извршење* какве радње у прошлости, која је, тј. та прошлост, обележена каквим глаголским обликом за прошлост или прилогом:

Други дан ујутру, пошто сунце већ изиђе, а ми ниједно још не излазимо, зовну нас поименце, али се ми не јавимо. Зовну још већма, ми једнако ћутимо.

Вино пије Новак и Радивој
У зеленој гори Романији,
Служи њима дијете Грујица.
А кад су се понапили вина,
Онда рече дели-Радивоје: ...

Оваква употреба презента назива се обично *историјским презентом.* Њега нема у старословенском, а има га у свим савременим словенским језицима. Могло би се мислити, по томе, да је ова употреба уопште новија. Али није тако. Ја мислим да се у овоме сачувала велика старина, јер се у овој употреби јавља основно значење презента у релативу: само вршење или извршење радње, привезано за напоредност са прошлошћу.

Као што смо видели, ја не могу ове случајеве назвати заменом облика претеритних времена обликом презента, јер кад би то било, њихова би значења била иста. Међутим, као што сам већ истицао, и презент и претеритна времена чувају *своје нијансе.* Зато мислим да није тачно кад се рече да замењивање прошлих времена презентом може бити само у главним реченицама (колико има већ горе примера који се томе противе!), а да се у споредним реченицама, кад се споредна реченица дешава у исто време са главном, мора ставити им-

перфекат или перфекат. Ту нису главно, наравно, ни главне ни споредне реченице. Јер када се за то наводи као доказ реченица *Док се ми тамо чуђасмо и коње товарасмо, не лези враже! ето ти пудара од оних винограда*, ту је имперфекат дошао јер је ту он највише на месту, али мислим да би се могло рећи: „Док се ми чудимо и коње товаримо" ..., јер је то темпорална реченица са правим релативом.

Тако исто у реченици *Ко оно узе, убио га бог* тешко је заменити ичим другим аорист, јер је он ту највише на своме месту, пошто се износи да је неко у прошлости извршио неку радњу; кад би се ту узео перфективни презент „узме", то би та упитна реченица морала имати значење будућности, „ко изврши нешто", пошто се не утврђује њоме готов факат, већ се пита о нечем у случају његова извршења. Ово је дакле директно питање, синтаксички индикатив где времена имају своје право значење.

6. *Презент одређен временском реченицом.* Према ономе што смо видели у претходном одељку, ништа није необично да историјском презенту време буде одређено једном временском реченицом. Зато мислим да је погрешно што неки мисле (Маретић) да је немогућно да у главној реченици буде презент, а у зависној перфекат, јер као што смо видели, у причању се претеритни и презентски облици стално смењују. Према томе, сасвим је оправдана употреба презента у реченици *Кад сам била с мајком мојом, мени хвале ове дворе*, иако би у овом случају могао бити и сасвим добро употребљен какав претеритни облик.

7. *Презент релативни у зависним реченицама.* Као што се из овога досада види, употреба презентских облика, подједнако перфективних и имперфективних, налази се у зависним реченицама (темпоралним и др.); по себи се разуме да се ти облици још више употребљавају у свима зависним реченицама у којима је то могућно: у којима је, дакле, главно вршење или извршење извесне радње, било као жеље, заповести, мишљења, допуштања, последице итд. Како се у овим случајевима жели, заповеда, верује, допушта итд. да се нешто *изврши*, то врло често перфективни презент добива у овим случајевима *нијансу будућег времена*; али о таквим случајевима доцније.

Било да се износи каква карактеристика (у релативној реченици), било да се даје какво модално значење глаголској радњи, свугде је ту главно – *вршење радње*, а све остало се обележава другим моментима у реченици. Зато је у свима овим случајевима, према садржају реченице, перфективни презент или имперфективни сасвим на своме месту као у релативу:

а) *у релативним реченицама:*

Мирко или како оцу детињему буде име (може се рећи: „или како је" ...).

Не зове се пијаница онај који много попије, него онај ко се опије.

Слугама и слушкињама што дарове доносе, давало се што да пију.

Разумевши шта је било, наклопи се и он за онима што бегају.

Намери да с војском бјежи кроз Турке па ко прође, (нек) прође, а ко остане, (нек) остане.

б) *у последичним и допусним реченицама:*

Ову књигу баце у двор великог везира, па уреде те се нађе и изнесе ђе треба.

Један сркнувши врућа јела тако се ожеже да му сузе ударе.

Али се Срби одрже премда изгубе неколико знатних људи.

После Преображења кажу да се и на земљи све преобрази и гора почне жутјети. Јер се последица везује за неки факат.

в) *у намерним, експликативним и сл. реченицама:*

Хоћу да играм, да поиграм, да заиграм.

Најпосле се договоре да беже.

Дошла сам да ти кажем.

Доћи ћу да се поразговорим.

Био сам дошао да му то саопштим.

Намисли да с војском бежи кроз Турке.

Јер народ говораше да га засипу камењем.

Кад ме питаш право да ти кажем.

8. *Презент у модалним питањима.* Ако се каква радња исказује као питање са модалним значењем, онда се може употребити релативни презент, јер је ту главно *вршење радње*, а све се остало обележава другим моментима у реченици:

Најприличније би било да је у Пећи, али да не буде у Пеку?

Да не погазе они младо поврће кад пролазе тамо?

Зашто не прегорите штету? (износи се *жеља* да се изврши радња).

Зашто ми не начините кућу? Немам ни ја колико ми треба, а да дам вама!

Моја пријо, што не сједнеш?

Зар да мајка остане без сина? – зар (да допустимо) да мајка остане без сина.

Да отворимо врата?

9. *Презент у модалним реченицама са да, нека* (самосталним или зависним). Са *да, нека* исказује се презентом заповест, жеља или претпоставка, тј. заповест, жеља, претпоставка је у *да* или *нека*, а у глаголском облику перфективном или имперфективном износи се значење вида:

Да си ти мени под ногама као ја теби, ја бих знао шта бих радио.

Сине Марко, да те бог убије.

Да дођеш (= дṓђи).

Здрави сте ми, моја браћо драга.

Отац ме мој заклео говорећи: ондје ме погреби. Па сад да идем да погребем оца својега.

Што рекох то да учините.

Ишти да се изаберу најлепши момци.

Ти му кажи нека ухвати птицу.

10. *Презент уз футур* (паралелна радња; ако је перфективна, онда она претходи). По себи се разуме да после футура (дакле у једној реченици за будућност) реченица са презентом (било имперфективним било перфективним) значи будуће време, иако сам такав презент значи само вршење или извршење радње. То његово значење истиче из паралелизма његове радње са радњом управног глагола:

Чиниће шта хоће.

У тај ће мах пасти тама да се ништа не види.

Тко дође к мени, видеће.

11. *Презент за будућност.* Пошто презент не значи само садашњу радњу, него вршење и извршење извесне радње, он може добити и нијансу будућности ако се чиме у реченици покаже да је то вршење или извршење радње поред садашњости намењено и будућности:

Не слушам ја више никога.

То ми не гине ни послије.

Ако ми је не доведеш, на шеби нема главе.

Ако кажеш коме, одмах ћеш умреши.

Ако шу букву можеш ишчуйаши, онда ћу ше йусшиши да идеш у свеш.

Презент се може употребити и у другим временским ситуацијама, а не само у прошлости и будућности:

Имаш ме, не знаш ме; изгубиш ме, йознаш ме.

12. *Перфекшивни йрезенш у значењу фушура.* У старом језику нашем, нарочито у чакавском и кајкавском дијалекту, а тако исто и у стародубровачком, презент перфективних глагола употребљава се у значењу футура и у независним реченицама:

Ako car zemlji budeš, ko dobro mani učiniš (ćeš učiniti, Aleksandrida)

Što god pitat vjerni budu, moleć primu i pribudu (Kavanjin)

Ah, je da se izgubi za vazda, ter ga vijeku ne nadjemo (M. Držić)

То исто имамо и у зависним реченицама:

Ne tribuje ti biti se s nami, ne znaš bo čati se prigodi (ča će ti se prigoditi, Aleks.)

Ter drhću kako prut

I gledam sva mista

Gdi smrti najdu put (gdi ću smrti najti put)

Do kolu sam čista (M. Lucić)

Dan je ovo, u ki diku vjekovitu mi stječemo (mi ćemo stjeći, Palmotić).

Употреба перфективног презента у значењу футура толико је у природи тога глаголског облика да се она находила у свима индоевропским језицима, и у свима словенским. У неким се од њих она и данас находи у пуном обиму. Али у штокавском дијалекту нашега језика она је ишчезла на тај начин што ју је потиснуо нов облик футура са глаголом *хшеши* (тј. *ћу* и инфинитив), који се прво образовао од имперфективних глагола, а после и од перфективних (исп. ниже футур).

Презент перфективни који се означи (каквим другим средствима), да ће се извршити у будућности може увек у току времена постати облик за будуће време (нпр. у руском језику); али ако већ за то има друга каква конструкција која га може заменити или истиснути, то не мора бити (нпр. у нашем језику).

ПРЕТЕРИТНА ВРЕМЕНА

II. ИМПЕРФЕКАТ

1. Имперфектом се истиче трајање радње у прошлости, тако да се нарочито употребљава онда када се за време трајања једне радње догоди или догађа каква друга радња.

Док се ми томе чуђасмо и коње товарасмо, не лези враже! ето ти пудара од онијех винограда.

И видје их гдје се мучаху веслајући, јер им бијаше противан ветар (Нови завјет).

И разгледа турске чадорове,
Ту лијепу заву угледала,
Ђе Турцима служаше ракију,
А просипље сузе од образа. (Н. пј.)

2. Како се имперфекат гради од имперфективних глагола, то значење *дугог* трајања често слаби у овим облицима, те имамо само трајање глаголске радње у имперфекту.

Ово бијаше у јесен, а вријеме бијаше доста лијепо.

За ђевојком нико више не пристајаше до самога царева сина.

3. Речено је да се имперфекат гради у штокавском дијалекту и у савременим народним говорима од имперфективних глагола. Али у старијим споменицима, нарочито по западнијим крајевима, гради се имперфекат и од свршених глагола. Тада он значи „имађаху обичај то чинити" и једначи се са тим значењем које се врло често јавља код несвршених глагола итеративног карактера.

Gdi me san mȍrāše i dobudiše, ondi padih i ležih na golu zemlju.

Kad se napasiše, doma ga doreniše itd.

Исп. стсл. – *Не вьсегда ли кгда начьнѣахомъ сѧ бьрати, глаголаахомь псалмоса сего* (Супрасалски рук.).

Сасвим је природно да имперфекат од свршених глагола стоји, по значењу, према имперфекту од имперфективних глагола као што стоје итеративни глаголи према несвршеним (трајним).

4. Пошто се имперфекат употребљава уз неку другу паралелну радњу, показује само адаптирање према његову значењу других глаголских радњи. Само по себи то значење не значи још релатив; али пошто се може имперфекат подједнако, имајући поменуто значење, употребљавати уз другу глаголску радњу у прошлости, то је његова најобичнија употреба у релативу.

5. У релативу он долази напоредо са глаголима у презенту, у аористу или перфекту као сва остала времена наша.

Ал' тфри друга по паклу шетају,
Једном другу нога горијаше.
(Примери код Мусића I, 126)

6. Употреба имперфекта *шћаше* у значењу „за мало не би" још је у границама *семазиолошке* категорије која се, у правом смислу, није још развила потпуно у синтаксичку, а још нање у *морфолошку*, као што то бива у неким језицима (бугарском):

„Кад покупи дизген бедевији,
Пак је уд'ри оштром бакрачлијом,
Доиста га прескочити *шћаше;*
Ал не даде Шарац од мејдана".
(Прим. код Мусића I, 127)

„Срећа бјеше, Турци не знадоше,
А ниједан утећи не *ћаше,*
Да их турске страже опазише".
(ib.)

III.
АОРИСТ

За извесна значења аориста може се употребити студија А. Мусића, Gnomički aorist u grčkom i hrvatskom jeziku, Rad. CII, 1–40.

Иако се ја не слажем са многим стварима у овој студији, ипак у њој има доста тачних опажања и исправних разлагања, и са моје тачке гледишта посматрања синтаксичког материјала.

1. *Значење аориста.* Љуб. Стојановић, у помињатој студији својој, вели да., се аористом показује један тренутак глаголске радње. Тај тренутак може, по Љ. Стојановићу, бити извршен у прошлости, нпр.: *О, браћо! ми ходисмо по гори и сваким местима и дању и ноћу, бисмо се с људима и ударасмо на куле и дворове, и ни ода шта се не поплашисмо до ноћас од мртвих људи.* Или, како он вели, у садашњости, нпр.: *Од тога часа не могоше чељад ни полак јести, колико су донде јела. – Досад нам прича о своме путовању.*

Нетачност ове дефиниције може се показати 1) њеном анализом и 2) анализом примера које сам овде навео и који се врло лако могу бројно увећати до миле воље.

Кад би аорист показивао само један тренутак глаголске радње, он би сеједначио у томе са перфективним глаголима (в. горе) и свугде где стоји *аорист*, могао би се употребити презент перфективни. То међутим не стоји. Истина је да се доста често (исп. ниже) може аорист заменити перфективним презентом, али не може увек. Маретић тачно наводи целе категорије примера у којима то не може бити. Нпр. у реченици: *Шта ли ћу им казати кад ме запитају: ко поби толике Турке и попали турске куће и џамије.* Или: *Прореци нам, Христе: ко те удари?* Или: *Кад Милоје види како ресавски шанац пропаде, он одмах побегне* итд. Јасно је, дакле, одавде да сем *једног извршеног тренутка* аорист значи још нешто. Љ. Стојановић претпоставља *прошлост* и *садашњост*, како би се рекло на основу горњих примера. Али, у ствари, то није тачно. Јасно је да у свима тим случајевима *имамо прошлост* која се обележава глаголским обликом: „Од тога часа не могоше..." наравно у прошлости; „Досад нам прича" – опет се односи, истина на непосредну прошлост, али на прошлост.

Ако испоредимо све примере које је Љ. Стојановић навео и за прошлост и за садашњост, за мене је јасно да у свима тим случајевима имамо обележавање прошлости. Само што у случајевима које наводи Љ. Стојановић за садашњост имамо непосредну прошлост са тачке гледишта онога ко говори. Исто тако и у овим примерима:

Гле, ти написа писмо!
Кћи моја сад умрије (Мусић, II, 75)
Сад видјесмо да је ђаво у теби (ib. 76).

2. Ако са овим што смо утврдили на основу примера нашег језика испоредимо оно што се сматра као основно значење заједничкоиндоевропског глагола, видећемо да се он потпуно поклапа са значењем аориста у нашем језику. То је да индоевропски аорист ставља моменталну радњу у прошлост. Он се не употребљава првобитно за причање, већ за констатовање (тј. за индикатив), и у продужењу те дефиниције Бругман износи (K. Vergel. Gram. II. 574) као најкарактеристичније за њега ово: „Тренутак вршења радње може улазити у садашњост онога ко говори, јер он (тај тренутак) са тачке гледишта оног ко говори тек што је прошао". Бругман за то наводи и наш пример *Умрех од жеђи, дај ми чашу воде*, али, по моме мишљењу, без права, јер у овој употреби *аориста* имамо не *реалну* (индикативну), већ *айстрактну* (у релативу) употребу аориста, опет за *радњу* која има да се изврши пре друге радње, али која вреди за будућност. Ма који од горњих примера илуструје много боље оно што хоће Бругман.

Као што се одавде види, наш је језик у необичној чистоћи сачувао старо значење *аориста.*

3. У нашој су се граматици учврстиле две заблуде о *аористу:* 1) да се аористом може замењивати презент перфективних глагола и 2) да је аорист од несвршених глагола једнак имперфекту.

4. Тамо где се мора јавити основно значење аориста: *у реалном* изношењу радње која се у непосредној прошлости извршила, ту *аорист* не може ничим другим бити замењен, најмање презентом перфективних глагола, тј. у синтаксичком индикативу. Он би се за невољу могао заменити перфектом, јер и перфекат значи прошлост; али се тада губи специфично значење аориста – непосредна прошлост, те би се уз перфекат она морала обележити каквим прилогом или сличним додатком којим би се обележила *непосредност* прошлости.

Испореди: *Сȗнце зáђе*, значи *да је зашло овога тренутка; Сунце је зашло* представља саопштавање о догађају за који се не зна када се извршио; дакле, морало би се рећи „сад је сунце зашло", „овог тренутка", или сл.

Из овога излази да се аорист мора употребити у *значењу йравог индикатива* кад се уистину саопштава о нечем што се у најближој прошлости догодило, када се о томе пита или када се нешто уопште тако износи, као стварни факат. У тим се реченицама *аорист* не може ничим другим заменити.

Ево главних категорија: 1) *у декларативним и ексйликативним реченицама* а) при јављању: – *Цар нам даде све што смо желели и одреди Афис-йашу са триста људи у Београд...*; или: – *Йогибе ти на Тимоку Вељко, разби ти се на Равњу Милошу, Мутайа ти Турци затворише и йрођоше на воду Мораву*, и сл. б) при навођењу (тј. констатовању): – *Већ йрођоше готово три месеца дана како сам вам обећао. – Живковић једно вече рекне Петру и Миленку у својој кући: „И Вељко и Јаков издадоше нас". – Ево бијела града, а барјака, хајдучкога не видјесмо до данас*, и сл. 2) *у уйитним реченицама* (биле оне независне или зависне): – *што ми то зло учинисте и казасте човека да имате* (Даничић, Библија).

Бог т'убио, Атлагића злато!
Што учини од Омера мога?
Зашт' г' удави? не било те мајци (Н. пј.)

3) *у узрочним реченицама* имамо увек значење декларативних реченица. То оне и стварно јесу: *Ја то учиних, јер не могох друкчије* (= Ја то учиних: не могох друкчије).

5. Аорист се може употребити и у апстрактној прошлости: прво, у смислу приповедања, изношења каквог искуства и сл. и друго, у смислу какве сентенције која вреди и за прошлост и за будућност. У тим случајевима *аорист* се употребљава у *синтаксичком релативу* и има значење радње која се извршила и завршила у једном тренутку прошлости. Ово се до извесне мере поклапа са оним што Бругман говори за индоевропски аорист: ... „исто онако, вели он, као што се индикативом аориста обележава извршена радња или бивање које допире у садашњост онога ко говори, али коју он обележава као радњу која тек што се догодила, тако може индикатив аориста бити употребљен за какву безвременску радњу или само претпостављену радњу или бивање, јер он даје тренутну радњу (тренутак радње), која непосредно претходи и чије последице (или дејство) трају и у претпостављеној садашњости". И ја сам тако мислио, али сада налазим да последњи део треба преиначити. Наводимо значења аориста у синтаксичком релативу:

а) *Гномички аорист.* То је аорист употребљен без временског значења; он има тада значење могућности извршења какве перфективне (моменталне) или имперфективне (трајне) радње:

Чудо паса уједоше вука. – Два лоша избише Милоша. – Немогоше поједоше, а некћеше све попише.

Ако се не̏ освети, не посвети се, и сл.

б) У зависним (темпоралним, релативним и сличним) реченицама: – *А кад зора забијеље, навалише анђели на Лота. – А кад дођоше на мјесто које му Бог каза, Аврам начини ондје жртвеник* (Даничић, Библија). – *И патријарх Захарија, који се о крстом зароби и сад опет избави, напомену цару да син Божји није с таком славом вукао исто дрво по улицама јерусалимским* (Даничић).

в) Место модалног облика: α) уз императив (модално):

Господе! Избави нас, изгибосмо! – Умрех од жеђи, дај ми чашу воде.

β) У кондиционалним реченицама стоји место потенцијала (дакле, место модалног облика) и значи могућност или сигурност извршења радње:

Да не притрчах и да га не извадих, утопи се (утопило би се). – *Ако л', секо, ја погибох амо, помени ме. – Ако правда не поможе, кривда неће помоћи.*

Напослетку да поменем да се у причању може употребити и перфективни или имперфективни презент место аориста, али сваки од тих облика задржава своју нијансу:

И кад му би дванаест година, дођоше они у Јерусалим по обичају празника; и кад дане проведоше и они се вратише, оста дијете Исус у Јерусалиму; и не знаде Јосиф и мати његова, него мислећи да је с друштвом, отидоше дан хода и стадоше га тражити по родбини и по знанцима.

Овде би свугде могао доћи перфективни презент, јер се у потребним случајевима прилозима или свезама све друго обележава.

6. Овакав је и овај *конјунктивни аорист* (где се *претпоставља* тако исто сигурност извршене глаголске радње):

Авај мене до бога милога! Ђе погибох јунак у тавници за младости и лепоте моје (Мусић I, 125).

Са њим је у вези и аорист нијансе футурског значења, која се развија из претпостављања сигурности извршења какве глаголске радње:

Ви узмите двоје ђеце лудо,
Па идите двору бијеломе,
А ја *одох* Смедереву граду,
Молити се Ђурђу и Јерини.

7. О значењу аориста имперфективних глагола Мусићева теорија:
   Збор зборише господа Хришћанска
   „Збораху док нису завршили зборење".

IV.

ПЕРФЕКАТ

1. Обележава се презентом глагола *јесам* и глаг. придевом радним на *о*: *ūисао сам, куūио сам* и сл. Како су се ти облици развили, о томе види напред у одељку о глаголским облицима.

Сем помињате литературе, навешћу још расправу А. Мусића под називом „Rečenice s part. pret. akt. II u hrvatskom jeziku" (Rad 140, 59–130), у којој има много добре грађе, неких добрих и тачних тврђења, али која се у целини не може примити. Тако исто врло је интересантна, због врло корисног материјала, расправица Љуб. Стојановића под називом „Реченичне конструкције без Verbum-a finitum-a" (Јужнословенски филолог III, 7–10).

2. Стојановић сматра да се перфектом *консūаūује факаū извршене рагње.*

То није тачно. Да је то тачно, перфекат би показивао глаголски вид, а не *време* (tempus). Међутим да перфекат показује време, види се из тога што се он не може у извесним реченицама ничим другим заменити.

„*Ја сам ūисао*" или „*Ја сам наūисао ūисмо*" показују да је *вршење* извесне радње или њено извршење било у прошлости, а да се то констатује у садашњости. Ово је перфекат у најчистијем облику. Дакле, овде се не констатује перфектност (свршеност) радње, већ њено вршење или извршење у прошлости (њена претеритност) са гледишта *савремене радње*. Кад бисмо хтели да дамо сасвим прецизну дефиницију перфекта, ми бисмо морали рећи: перфектом се констатује у садашњости веза радње у прошлости са извесним субјектом.

Како се ништа о томе не говори да се радња продужује у садашњости, јасно је да сама радња припада прошлости, и она је само у том смислу перфектна (свршена).

Према томе, завршеност трајне радње или ограниченост неограничене радње на прошлост сасвим је споредни елеменат који се у перфекту може јавити. Али његово главно значење у реалном (у синтаксичком индикативу) схватању јесте стављање у прошлост глаголске радње коју означава глаголска основа (неограничене, учестале или ограничене) са тачке гледишта савремености или садашњости.

3. Из овога излази да је перфекат облик за прошлост схваћен у најширем смислу те речи према садашњости. Зато тамо где се хоће да изрази *реално* (индикативно) такво значење, мора се употребити перфекат у своме нормалном облику (пуном облику):

а) У декларативним реченицама и упитним (зависним и независним) и сл.: – *На ūо се он ḡрохоūом насмије, ūа одḡовори: е! ūи си се ūоūлашио од Турака!* – *Ја сам ḡа видео, он је чак у друḡоме царсūву, ūамо се и оженио и царује.* –

Бога тебе, наша стара мајко, ... тко је тебе коњма прегазио? – Не знајући ко му је оглав украо, зaвиче да народ чује.

Када се у више реченица понавља перфекат, помоћни глагол може бити само једанпут изречен. Нпр.: – *Још нијеси браду пустио ни на ћабу ходио*, итд.

У свима се овим случајевима констатује веза у прошлости или открива веза у прошлости субјекта са глаголском радњом.

4. На овој се констатацији морамо задржати, јер нам она допушта да разумемо употребу и перфекта и глаг. придева радног и у нашем језику и у другим словенским језицима.

По склопу своме наш перфекат представља везу: а) несвршеног глагола у презенту ѥсмь = јесам = сам и б) глаг. придева радног.

Од презента несвршеног глагола остало је обележавање везе *у садашњости* субјекта са предикатом; ја *сам* радио = „ја сада износим радњу своју у прошлости“. Од глаголског придева добива се значење „радње или бивања у прошлости“, без икакве везе са садашњошћу. Са садашњошћу има везе само констатовање радње у прошлости.

Употребу глаг. придева радног уз субјекте у том случају ја називам *историјским релативним перфектом*, који стоји ту напоредо са историјским презентом, с том разликом што историјски презент показује да се при извесним приликама глаголска радња *врши* или *извршује*, а историјски перфекат показује да се извесна свршена или несвршена глаголска радња мора узети као већ остварена (пре других радњи које се наводе) *или просто изнесена као остварена.* То би Миклошич хтео назвати *перфективним презентом*; али то не би било тачно, јер би се по томе називу морало претпоставити да се тај облик не разликује од историјског презента, а то никако не би било тачно. Пре би се то могло назвати *претеритним перфектом*, за разлику од перфекта садашњости који се јавља у синтаксичком индикативу.

Исп. *Кад се пробуди, а он опкорачио некаку кладу, па седи на њој. – Кад у јутру устане, а то виноград посађен; друго јутро – листао; до седам дана било већ грожђе зрело у њему.*

5. Не треба никога да буни реченица „а то виноград посађен“, у којој је такође изостављено *је*. Јер је и ту као и у свима случајевима (нпр. *Кад други дан ујутру, цар болестан, боли га глава. – Кад тамо, а то ена са слугама сама у двору, а цар отишао у лов* и сл.), као што ћемо видети када будемо говорили о подмету и прироку, – *је* непотребно зато што се не констатује нека веза субјекта са предикатом у садашњости, већ се представља као дата без времена, или у оној ситуацији о којој се говори.

6. Случајева историјског релативног перфекта има врло много у штокавском дијалекту; покадшто се може *формално* употребити место историјског релативног перфекта и индикативни перфекат (са *је*), али тада тај формално прави перфекат *стварно* губи своје право временско значење или даје *другу нијансу реченици.* Нпр. – *Дошао кадија некаквим послом у село, па пред кнежевом кућом простро сеџаду и јастук и пуши из наргиле*, може се рећи и са „дошао је“ ...

Или: *Идући тако нађе у пољу једнога човека ђе је упрегао* (или: *ђе упрегао) у ралицу два вола те оре.*

Љ. Стојановић, поредећи те две реченице, сасвим тачно вели: „Између те две конструкције има осетне разлике у значењу. У партиципској се констру-

кцији констатује само факат извршене радње, а у толико и прошлост, али се она нарочито не истиче, док се у перфекатској конструкцији нарочито истиче прошлост, а не мисли се толико на извршеност радње“ (ЈФ III, 8). Разлике, наравно, има, и то у оном смислу као што вели Љ. Стојановић; само бисмо ми додали да *је* даје нијансу значења као да је онај ко говори открио везу субјекта са прошлом радњом у прошлости, као да она није *дата* у прошлости (исп. *Тада је дошао* и сл.; где је упрегао ...; како је упрегао итд.). Али, у ствари, је боље и обичније без *је*. Још примера: *Хвала Богу! Дошао Милош!* (Вук). – *Дакле, умро Штипкаловић* (Вук). – *Брада нарасла, а памет не донијела.* – *Један човек идући из вароши кући јао на магарцу, а његов син ишао поред њега пјешице* (Вук, Даница). – *Други је (топ) негде у шуми био сакривен, па га сад нашли и оправили* (Вук), и сл. Има случајева и у одричним реченицама: – *А то не био зец, него аждаја.* Затим: – *Кад то чула господа Краљица она њему тихо беседила.* – *Турци пали около Озина, разапели по пољу шаторе* и сл.

Граматичари су (међу њима и Маретић) претпостављали да је овде *је* изгубљено или изостављено; међутим ту њега није ни било. Што има и паралелних реченица са *је*, то је отуда што се прави перфекат уноси често место историјског перфекта, и то на основу тога што и прави *презент* врши обе службе, прави *аорист* врши обе службе итд., па није чудо што прави перфекат све више продире и на место историјског перфекта; исто онако као што у нашим неким дијалектима бива обрнуто: да се историјски перфекат (тј. без *је*) употребљава место правог перфекта (под утицајем горњег паралелизма), онако како је то извршено у другим словенским језицима, нпр. у руском (я *писалъ* и за једно и друго).

7. Наравно, од ових случајева треба издвојити оне случајеве губљења *је* који су привидног карактера. Често веза *ме је, те је, се је* даје *мē, тē, сē.* *Ко ти је то рекао...преварио те* (ово се *те* може после скраћивати у *тē*).– *Богме избио мē бег чибуком.*

Вук је у првим својим списима ову дужину обележавао акцентом (*мé, тé, сé*).

8. Из овога што смо досада рекли сасвим је природно да се релативни перфекат (дакле без *је*) исто као и историјски презент може употребити у свима реченицама релатива. Тако у модалним реченицама своје модално значење (пермисивно, кондиционално, оптативно, императивно и сл.) он добива од *везника* или од других каквих средстава којима се *модус* (начин) показује:

а) У пермисивним и кондиционалним реченицама: *Јео не јео, пио не пио, терао не терао, нећеш га стићи.*

б) За жељу или заповест: *Убио га Бог! – Тако ме оружје не издало, кад ми највећа потреба била!* (Исп. – *Да се ниси макао!* и сл.).

9. Ако се говори о будућности или се будућност има на уму, онда се може перфекат, који значи прошлу, тј. свршену радњу, тим што се узима као ознака свршености, као испуњено оно што се њиме означује, употребити за будућност:

Ако не погодиш биљега, ти си погинуо.

У изразима у којима се перфекат употребљава за радњу која се мора збити или треба да се збуде пре друге радње, која *има* тек да се догоди, он значи извесне врсте будућу радњу као сви перфективни глаголски облици у таквом положају:

Бежи, док те нисам убио! – Ми то можемо учинити, али шта ћемо тијем добити? Јесмо ли онда Србију покорили и пут у Београд прокрчили (Вук). – *Иди, синко, иди, огледај, и онако си пропао.*

10. Врло често се граматичари буне што се у прошлости, у релативу, за причање догађаја, употребљавају врло различна времена (аорист, истор. презент, имперфекат, перфекат) и сматрају да ту једни облици замењују друге. То није тачно. Када се у причању употребе сви ти облици сваки чува своју нијансу, *своје значење извесне врсте вршења глаголске радње:*

Презент историјски значи да се напоредо са моментом причања врши или свршила глаголска радња; *историјски перфекат* значи да се у прошлости према моменту причања вршила или свршила глаголска радња, дакле да је дата као *извршена* у оба случаја; *аорист* значи да се радња извршила пред моментом причања, пре њега или и напоредо са њим, итд. Исп. овај пример:

Кула потрчи дервишима у сусрет; а кад они виђеше (или: *виде* или: *су видели) да хаџи-дервиш сједи на пенџеру, а да кула под њим иде, сви скочише* (или: *скоче* или: *су скочили) те хаџији отидоше* (или *оду*, или: *су отишли) и сви му се поклонише* (или: *поклоне се* или *поклонили су се).*

Г. А. Мусић (Глас CXXI, 128 и даље) износи да перфекат значи у нашем језику или *садашњу* готовост перфективне радње или *садашње* стање субјекта или свршене перфективне радње без обзира на време кад се радња извршила.

На том основу он је и сазидао целу структуру овог времена у својој књизи. То је узето према грчком глаголу и може бити тачно у неким случајевима као описивање даних значења.

V.
ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

1. *У релативу.* – Плусквамперфекат значи неку радњу у прошлости која се, будући извршена, *везује у извесно трајање* (тј. са везом извесног трајања у прошлости) са другом радњом:

Тек ти Мујо у бесједи бјеше,
Пуче пушка из горе зелене,
Добро Муја погодила бјеше:
Међу токе у прси широке (Н.пј.)

2. *У синтаксичком индикативу:*

а) у самосталним реченицама за изношење реалних радњи и упутним реченицама:

Ми знадемо и јесмо виђели
И врло смо млади упамтили,
Тко највише бјеш' нам досадио:
Од Удбиње Зукан барјактаре,
Највише нам бјеше досадио,
Он највише робља одвођаше.

(Примери из Мусића)

б) У декларативним реченицама:

Ј'о, Ненаде, моје јарко сунце!
Рано ти ми ти беше изишло,
Па ми тако рано ти заседе.

Једно вече бјеше омркнуло,
Отвори ми од тавнице врата,
Изведи ме из тавнице, мајко.

Своја значења према другој радњи у прошлости (синтаксички релатив) сачувао је плусквамперфекат у потпуности у *несамосталној* употреби. У тој се употреби губи само специфично значење позитива: констатовање у садашњости поменуте везе у прошлости.

Исп.: *Нађоше онога који бјеше дошао тражити срећу.*
Она му каже све како је био опколио пожар и како је чобан избавио.

Ту радња у прошлости претходи другој радњи.

Али у реченици:

„*Кажу да је једанпут исекао некакве предате Турке, те му се зато било одузело капетанство*" (Вук) имамо радњу која се извршила доцније.

У реченици:

„*Али се одмах распали у њој гњев и навали на мене с укором и са псовком, које ја све поднесем не одговоривши ниједне ријечи, јер сам већ био почео признавати да сам крив* ..." (Вук) имамо паралелну радњу.

Али морам ипак поменути да је најобичнија радња у плусквамперфекту претходила радњи у прошлости уз коју се износи. На пример:

У том, српском несрећом, Руси не могну због Дунава, који се био излио, рано пријећи у Бугарску, зато војска турска, која се била доље скупила, потрчи сва Нишу у помоћ (Вук). Само овако стално уређивање времена није у духу нашег језика.

VI.
ФУТУР

1. Футур се не може у потпуности упоредити са презентом или перфектом: јер док се може са поузданошћу говорити о радњи која је била у прошлости или која се врши у садашњости, о будућности се тако не може говорити. Будућност је оно што још није извршено. Према томе и оно што се „*хоће*" извршити и што се „*жели*" учинити итд. припада будућности. Отуда се види како лако различни модални облици могу постати носиоци будућег времена. С друге стране, футур се може употребити за нешто што се очекује, што се претпоставља да ће се извршити, што је могућно да се изврши итд. Према томе, футур, чим се не употреби за нешто што је насигурно поуздано да ће се извршити, постаје модални облик. Отуда је веза, и по облику, футура у многим језицима са различним начинима: ињунктивом, конјунктивом, оптативом и сл. Уосталом, и данашњи наш перифрастични облик футура ја *ћу чинити* или ја

хоћу чинити није ништа друго до једна конјунктивна („хоћу“) реченица која се у току времена развила у футурну.

2. Некада се у нашем језику футур исказивао на два начина: а) код перфективних глагола употребом презента перфективног у значењу футура, б) код имперфективних глагола употребом *хоћу, имам* или *будем* са инфинитивом за исказивање футура.

Сви се ти начини, као што ћемо даље видети, находе у основним нашим дијалектима; али је конструкција са *хоћу* почела освајати терен и код свршених глагола. У штокавском дијалекту, у источнијим крајевима, находимо готово искључиву употребу *хоћу* са инфинитивом за футур и свршених и несвршених глагола, у најстаријим епохама, тако да ту нема готово ни трага од употребе перфективног презента у значењу футура; међутим, у чакавском дијалекту она полако напредује, тако да ту можемо наћи остатака од свих начина до најновијег времена. Далматински (дубровачки) језик заузима и ту средину.

3. Употреба презента перфективног у значењу футура. Свршена глаголска радња може се замислити односно представити или у прошлости или у будућности (као могућа, као она која се жели итд.). У правом индикативу она се може изнети само као радња у будућности, као она која ће се у будућности извршити итд. Према томе, ово би био модални презент; а како је значење модалног презента добио презент историјски, то је природно да се за радњу за коју се може претпоставити да ће се свршити, могао употребити перфективни презент који је у другим споредним реченицама добио модално значење од самих реченица у којима се находио.

То је прелаз из релатива у индикатив, из зависне употребе у самостално значење, које се развило и учврстило до самосталности. Из релатива („Кад дођеш, доћи ћу и ја“), у којем је перфективни презент имао значење будућности, он је са тим значењем могао бити премештен и у индикатив, исто онако као што је егзактни футур добио у већини словенских језика значење футура.

Исп. у нашем језику:

Ako car zemlji budeš, koje dobro mani učiniš? (Aleks.).

Ljubi boga nad svim, a kako sam sebe iskrńega za tim, i u raj stavim tebe (Marulić).

Изврни твој ступај, тер к огњу не хрли, инако огањ тај сву ти пут испрли (Рањина). – *Сва рајска гледајте у овој госпоји, али се чувајте, јер вас свих опоји* (Менчетић). – Ti se učini koń, a ja ću kobila, pa se tako možda spasimo (Mikuličić, Narodne pripovetke).

По себи се разуме да се овај перфективни презент употребљава и свугде другде где се у другим дијалектима употребљава футур.

Са овом употребом не треба мешати употребу перфективног презента при причању или у сентенцијама. Као што смо раније видели, у таквим реченицама имамо посла са историјским презентом који се подједнако употребљава и од свршених и несвршених глагола. Зато ја никако не могу одобрити претпоставку Бругманову (Kurze vergl. Grammatik, 577–578) да у реченицама: *И не дирајте у њ да не умрете*, или: *Каин је био тежак, а Авељ овчар. Једном ова два брата принесу Господу жртву*, или: *Вода свашто опере до погана језика* и сл. имамо перфективни презент у значењу футура; већ мислим да је овде историјски презент или која друга употреба презента у релативу (исп. о томе напред).

4. Инфинитив са презентом глагола *хътѣти, хотѣти* находи се поглавито у јужнословенским језицима. Тога има већ у старословенском: *намъ хоштеши сѧ явити* и сл.; али ту још немамо потпуно развијене употребе тога облика као једног граматичког облика. Међутим и у бугарском, и српскохрватском и словеначком – има га у довољној мери. Спорадички га има и у другим словенским језицима.

Примере за стару употребу футура са *ћу, ћеш* и инфинитивом види напред у одељку о постанку тих облика. Овде ћу само напоменути да овај футур *значи да ће се радња глаголска десити у будућности*, и, сем тога, ништа друго не показује.

Треба напоменути да се у већини футурских облика находи краћи облик инфинитива: *писа(т)ћу, чува(т)ћу* итд. поред *доћи ћу* итд. (исп. и *дôћу*).

У краћем облику *чуват, писат* и сл. ја видим стари облик *супина* (уз глаголе који значе кретање), који се почео напоредо употребљавати са инфинитивом (исп. у одељку о инфинитиву).

Место инфинитива употребљава се презент са *да* врло често у савременим говорима. Исп. у Вука: *Нису знали шта ће то да буде. – И ја ћу да се хвалим* итд. Али поред свега тога рекао бих да је облик са инфинитивом обичнији.

Проф. С. Куљбакин налазио је замену инфинитива реченицом *да + индикатив* већ у старословенским споменицима XI века (в. његову расправицу „Неколико речи о конструкцији да са индикативом место инфинитива у старословенском преводу Јеванђеља", Зборник А. Белића I, 229–232).

Ја мислим да је јача употреба овога *да* у футуру, иако се једно време мислило на стране утицаје, дошла из одричних реченица. Јер у одричној реченици *нéћу : нêћеш* итд. значи подједнако: „*не хоћу доћи*" и футур. У првом случају лако се развило (*не хоћу) нéћу да дођем* и почело утицати да се овај облик задржи и у потврдном облику.

Ја мислим да су се под утицајем тих двају значења код *нéћу* понегде развила или почела развијати и два значења код *ћу*: и значење *футура* и глагола *хоћу* са *да и презентом.*

Исп. овакве примере: *Упита бабу, шта ће рећи, да му је дала мало круха* (Нар. приповетка). *И Босна се колеба између Угарске и Србије, али опет то неће рећи ништа друго, него да стоји под једном или другом*. Овде је могуће и друго тумачење (исп. ниже).

5. Глагол *будем* са инфинитивом за футур употребљава се, у главноме, у руском језику и западнословенским језицима; од јужнословенских језика та се конструкција употребљава само у нашем језику; али и у њему недовољно широко. Пре свега, у свима дијалектима она се употребљава као егзактни футур (исп. даље шток. *знадбудем, смедбудем* и сл.), а као самостални футур, у главноме у чакавском дијалекту и стародубровачком.

Исп.: *Izpit budu svake trude za imati raj nebeski* (Hektorović).

И по том буде прит тај дружба прислaвна, водицу ту ће пит, ка је за њу приправна (Ветранић). – *Све с прва јес ново, ну с љетим буде узрит* (Ђорђић).

6. Исп. у штокавским говорима његову употребу као свршеног футура која се находи и у свима другим нашим дијалектима: *Уговори (друг с другом), кад он буде у тазбини лагати, да му друг полагује* (В. Врчевић). – *Не будеш ли казати право, погубићу и тебе и њега* (исти). – *Ако цару бог и срећа даде, те*

знадбуде кога цар имаде, ласно ће му бити цароваши (Петрановић) итд. Принципска страна употребе овога облика једнака је са употребом презента перфективног (= будем) за футур (исп. више).

7. За футур се употребљава и *имам са инфинитивом*; али тај футур чува још увек извесно модално значење које му долази од глагола *имам:*

Ne haj hotit znati, kada imaš umrit (= мораш) (Марулић). – *Свака слава и моћ под сунцем на свиши на мање има доћ* (Ветранић). – *Пред тобом је све садање, што би, што јес, што има доћи* (Палмотић). – *Ако пођеш дворит цара, Марко, имам теби опалити дворе и одвести ти' љубу за робињу* (Богишић). – *Кардун који има бости с драчом изникне* (Даничић).

Ово „*имам*" даје такво значење реченици и у свима другим временима (исп. код инфинитива).

8. А. *Употреба у индикативу* (у упитним и зависноупитним реченицама, затим узрочним). – У овим реченицама футур се употребљава у правом значењу свом и он се ту ничим другим не може заменити: *Отиде пророк и стаде на пут куда ће цар проћи. – Када ћеш доћи? – Тако ће бити и онај дан када ће се јавити син човјечиј. – Иде час и већ је настао кад ће мртви чути глас сина божијега.*

Кад ћу многе расцвелити мајке,
Боље нека плаче моја сама;
Кад ћу сеје с браћом раставити,
Боље нека стоји моја сама;
Кад ћу љубе у род опремити,
Боље нека иде моја сама (Н. пј.)

Кад ће се Каин осветити седам пута, Ламех ће седамдесет и седам пута (Даничић).

9. Б. *Употреба у релативу:*

а) Гномички (безвременски или потенцијални футур):

Подмукло псето најпре ће ујести. – Ако се ко од раје потурчи, одмах има сва права као и остали Турци, и не само што га неће нико прекорити пређашњом вјером, него ће га сваки још радије помоћи него рођенога Турчина. Слична је овоме употреба футура у безвременским реченицама: – *Доста ће стара бити ова пословица* (Вук). – *По свој прилици, томе ће бити узрок ... – Прије ће бити истина да је Балшић узео нешто босанских земаља* (Даничић).

б) Темпорални релативни футур: α) *За прошлост.* – Значи радњу која је дошла за неком другом радњом или која се вршила или извршила после друге радње. Према томе, иако му целокупност догађаја о којима се говори даје значење претеритости, у ствари футур у исказивању прошлости чува значење радње која се после извесне радње десила. Нпр.: *Једно јутро окупи га (жена) псовањем и виком, те ће он отићи код једног комшије, а комшија ће га запитати: Ма шта ти оно жена викаше, кога оно псоваше* (Н. прип.). – *Кад их цар сагледа, рече свима који су се онде десили: Шта ћемо сад? – Онда ће анђео рећи: знате ли шта? – Мачвани подигну се и ударе на Љешницу, но прије него што ће ударити, поизопијају се* (Вук) – „но пре него што би ударили" ...

β) *За будућносӣ:*

Уговори (друг с другом) кад он буде у ӣазбини лагаӣи, да му друг ӣолагује. – *Кад усӣиӣаш, рећи ћу ӣи; кад будеш ӣолазио, јавићеш ми*, итд. Ту се употребљава футур у народним песмама и уопште тамо где се место перфективног презента чешће употребљава футур: *Кад ћеш виђеӣ Шандића Јована, бијежаћеш но ӣобјећи нећеш.*

Када се уз *ако* употребљава индикативни облик (перфективни презент или свршени претерит), онда се ретко тај облик замењује футуром:

Исп. у песмама: *Ако ли ћу заклеӣи се криво* (ако се *закунем криво* ...), *ја се бојим изгубићу главу.* – *Ала мене не родила мајка, ако нећу ӣокуӣиӣи војску и не дођем ӣод Голију на ӣе.*

в) Модални релативни футур. Ови модални релативни футури нарочито су подесни за употребу у *зависним реченицама.* Они се ту разликују од употребе индикативног футура који се употребљава за стварну будућу радњу. Разлика међу њима познаје се врло лако на тај начин што се модални футур може заменити историјским презентом, а позитивни футур (индикативни) – не може. Нпр.: *Соко леӣи ӣреко Сарајева ӣражи хлада ђе ће ӣочинуӣи* (ђе би починуо или где да почине. – *Мишљаше само како ће уӣврдиӣи границе* (... како да утврди). – *И не нашавши куда ће га унијеӣи* (да га унесу) итд.

У чакавском дијалекту и дубровачком књижевном језику у намерним и последичним реченицама употребљава се овакав модални футур место којега у савременом језику стоји презент индикативни:

Ča tudje moreš dat, ne htij prodiļati, tašća i ponosna da te ne budu zvat (Marulić, „da te ne zovu" = budu zvali). – *Nisam toli žedan da ću tri popiti* (Hektorović, „da tri popijem").

Не ӣусӣи, на жалосӣ да будеш доћ (Луцић, „да дођеш"). – *Ни ћу умножиӣи сӣраже ӣаке, да од засједе сваке оӣаке уӣврдићу му слободу* (Гундулић). – *Али, дружбо, ка била у вас је кривина да више дни буду валови срдиӣи не мило скраӣиӣи* („скрате") (Палмотић).

Исп. *И ӣокриће* (скакавци) *сву земљу, да се неће видјеӣи земље.* – *Бабеӣина им се обећа да ће ухваӣиӣи и дознаӣи како он јабуку сачува.* – *Неће ӣај биӣи нашљедник ӣвој, него који ће изаћи од ӣебе* (Даничић).

Али у *релаӣивним реченицама* види се да се футур по значењу своме дотиче са футуром прошлим; тако да је отуда, а тако исто и из других сличних примера, јасно на који се начин може објаснити употреба истог облика за свршени футур и футур.

У оним дијалектима нашим у којима се перфективни презент употребљава за футур он се, природно, употребљава и у овим случајевима. Нпр.:

Stine mi i zebe duša ćića toga misleć, tko pogrebe, majko, sina tvoga (Marulić).

Jer oni ki bihu od kraja daleče, pogibil, ne mnihu, da do njih doteče (Lucić).

10. Футур се може употребљавати и у реченицама са *ако* – када те реченице имају какво право модално значење: *ӣоӣенцијално* (= допусно) или *конјункӣивно* (= „хоћу, надам се, мислим") или *оӣӣаӣивно:*

Кад оӣац осӣари, он ӣреда сӣарјешинсӣво најӣамеӣнијему сину, ако ће биӣи и најмлађи. – *Беговац је беговац ако неће имаӣи ни новац а магарац је магарац ако ће имаӣи и злаӣан ӣокровац* – *И ако ће ӣринијеӣи жрӣве ӣаљенице, неће ми угодиӣи* (Даничић).

Ако ћеш мене слушати, да не чиниш (ако хоћеш, ако мислиш, ако си расположен ...). – Ако ће се вјеровати ријечима св. Саве, онда је Стефан био вјенчан не два пута него три. – Ако ћете учинити љубав и вјеру господару мојему, кажите ми (Даничић). – *Ако ћете натраг послати ковчег, не шаљите га празна.*

Неки научници виде у овим случајевима просто значење „*хоћу*" у облику *ћете* и сл., као што смо и ми напред у неким случајевима могли то видети; али је овде јасно да је значење овога „ћу" шире од значења глагола хтети и да овде прелази у *опште модално значење*. Према томе овде је модалност могла бити добивена од модалне употребе овог футура, а не од модалности значења глагола *хтети*.

VII.
ЕГЗАКТНИ ФУТУР

1. У вези са глаг. придевом радним образују се егзактни футур, плусквамперфекат и кондиционал. Узећемо прво *свршени футур* или *претходни футур*.

Ја бих тако назвао егзактни футур. Јер кад се узме да перфекат значи *трајну* везу у садашњости *прошле радње* са субјектом (ја сам радио = „ја јесам радио"), а да егзактни футур значи извршену везу субјекта са прошлом радњом, узето као претпоставка, онда је јасно да се та претпоставка може извршити у будућности. Зато се ово време употребљава или у условним реченицама чија радња претходи каквој радњи у позитивној будућности или привидној, или у каквој реченици чија радња уопште претходи каквој радњи па била она у будућности, у садашњости или у прошлости.

Дакле, овде је свршени или будући перфекат или перфекат код којега се претпоставља као *свршена* веза субјекта са радњом у прошлости, која је претходила будућности.

Ако будеш казао, одмах ћеш умрети.

Ако што буде погрешио, да поправи.

Да Бог да̑ и лијепа милост божја, да данас буде дошла с нама, а к вама свака добра и честита срећа!

Ако ли буде био украо, изгорет ће му руке.

Косача пријети да ће своје имање дати другоме, коме хтио буде, ако му синови не буду послушни (Даничић).

2. Може се овај свршени футур употребити и пре неке радње *замишљене у садашњости:*

Бојим се за вас да се не будем узалуд трудио (Вук).

Кад се сви ухвате, онда онај пусти сламке, па се љубе, ко се с ким буде ухватио.

У свима се овим реченицама овај свршени футур може заменити историјским презентом. Тако и обрнуто, овај се свршени футур находи место историјског презента у чакавском у *намерним* и *последичним* реченицама где се радња може претпоставити и претпоставља се или износи као свршена:

Tim si dostojala
da pri mni milosti
ku želiš imala
budeš u radosti (Marulić)

Ово су моје йравице, а ви йокажийе ваше да буду знали различий мећу нами ова їосйода и да будемо у добрем сусейсйву мећу собу живели (Истарски разводи).

Још примера:

Да ме будеш за Ивана дала,
Сад би оно моји свайи били (Н. пј.)

Који не буде имао за шйо ухвайийи,
онај је изїубио.

А ако се йройив йе жеље и йруда
буде шйо украло, йо је било йо
слабосйи људској (Вук).

У свима овим случајевима *свршени йерфекай* може бити замењен *йрезенйом йерфекйивноі їлаїола.* Према томе, јасно је да је код њега *свршеносй* глаголске везе свршеност глаголске радње – све. Према томе, овај облик у нашем језику није облик позитива (реалног и независног представљања у времену глаголске радње).

3. Није ово једини начин да се ове функције задовоље, већ има и других начина. Пре свега, употреба перфективног презента *будем* и начина неодређеног, само што се та конструкција употребљава данас готово искључиво за *свршено будуће време.*

Ко хйједбуде да им учини на жао, онај ваља да буде убијен (Даничић).

*Обећаше даће йоловину, ако кнез и власйела хйједбуду** (Даничић).

Употреба оваквог *свршеноі будућеі* времена била је врло распрострањена у чакавском дијалекту, па и у штокавском старом дубровачком, нпр.:

Ako budeš tako činit, napast neće tebe slidit (Marulić).
Gdi li ništa ne htit bude,
Pokaži mu ńega blude (Hektorović).

4. Као што сам рекао, за ову службу употребљава се презент свршених и несвршених глагола (исп. напред). Сем тога, исто онако као што презент перфективних глагола служи као футур у неким дијалектима нашим, тако и свршени футур служи као будуће време; а тако исто и *будем са инфинийивом* могао је служити као будуће време, а служи овде и као свршени футур; сем тога и будуће време са *хоћу* може имати службу свршеног футура.

Исп. у дубровачком, чакавском или штокавском дијалекту:

* У случајевима као *моїбудем* ја видим употребу глаг. придева радног мог(ъ) и будем (могъ = моглъ).

Ако ћемо сада се трудити послија хоћемо утишени бити (Марулић). – *Ако ћеш јур не дат да стигну урес твој, допуст ми дај гледат гиздави образ твој* (Менчетић). – *Ако ћу је напит по старјешству, напићу је старом Југ-Богдану* (Н. пј.), и сл.

У овој служби, као што смо видели, употребљава се (нарочито у штокавском дијалекту) – и аорист:

Ако се избавих ја мук ових, ту ћу т' жељу ја однети (Хекторовић).

Јад је поћи, а горе не поћи:
Ако пођох, нагледах се јада,
Ак' не пођем, нећу виђет драге (Н. пј.)

Чекајте га неђељицу дана;
Кога не би за неђељу дана,
Чекајте га за петнаест равно (Н. пј.)

Одавде се види да се може начинити за радњу која се свршила *пре радње* у *прошлости, садашњости* или *будућности* оваква схема:

1) историјски презент
2) егзактни футур (са *будем*)
3) футур (са *хоћу*)
4) футур (са *будем*)
5) аорист

Како је ово условљени свршетак радње, пре неке радње у садашњости, прошлости или будућности, онда је јасно да је *заједнички моменат* код свих ових облика обележавање *могућности вршења радње* (ма каква она била по трајању) или *извршења* радње пре каквог другог вршења радње.

VIII.
ИМПЕРАТИВ

1. У савременом књижевном језику сачували су се само остаци од некадашње употребе (исп. још увек добру расправу о њему Ивана Броза, Rad 76, стр. 1–69) императива, али у старом језику нашем она је врло разноврсна. Као што је познато из науке о облицима, императив у нашем језику по облику представља стари *оптатив* (жељни начин). Од његових облика много се сачувало у различним дијалектима, док се тај жељни начин није у савременом језику свео на императивне облике: 2. л. једн., 1. л. мн. и 2. л. мн. Када се употребљава облик императива за 1. л. једн. или 3. л. једн. у старом језику, он је увек једнак (по облику) са другим лицем; а када се употребљава облик императива за 3. л. мн., он је једнак са 2. л. мн. (исп. те облике ниже). Истина, имамо (нпр. код Чубрановића) нарочити облик императива за 1. л. једн.: „Ја ти вељу, ако обслужиш, како т' рекох твоја сужна, не *будијем* вику ружна, веће нигдар не потужиш"; али, као што се види, по самом образовању (-ије- = ѣ) тај облик представља сасвим ново образовање, уосталом усамљено (исп. *будију* за 3. л. мн. код Ф. Главинића, Даничића, Rječnik J. Ak.).

2. У императиву исказује се заповест да се оно изврши што *основа* глаголска значи. Према томе, императив није ограничен временом, и зато се он може подједнако градити од свих глагола, свршених и несвршених. Нпр. *чини : учини, зидај : сазидај, пиши : записуј, исписуј, напиши, запиши, испиши* итд.

Из овога се види да је у *овом* правцу, по својој безвремености, императив једнак са модалним облицима (конјунктивом или потенцијалом), код којих је главни однос у којем се онај ко говори находи према вези глаголске радње са субјектом (да ли је износи као своју мисао, или могућност, или жељу); како се и у императиву глаголска радња износи као заповест, што није ништа друго до *појачана жеља*, то је јасно да је облик *жељног начина* могао послужити и за *императив*. Како је *заповест* оно што се непосредно износи, јасно је да се императив *морао* ограничити на лица у присутности, тј. на 2. л. једн. и мн. и на 1. л. множине.

Отуда долази и то да се и данас још, када се 3. л. једн. употребљава као императив, у њему осећа оптатив.

Исп. изразе „*Помози Бог*" (ја желим да Бог помогне, нека Бог помогне); „*буди Бог с нама*" (нека буде ...); „*не буди ти заповеђено*" (нека ти не буде ..., не желим да ти буде ...) и сл.

У многим случајевима номинатив у оваквим изразима замењен је разумљивијим данас вокативом, те имамо и схватање овог 3. л. једн. императива као 2. л. једн.: *Боже те уклони од презнатна попа* (м. Бог нека те уклони ...); *Шћерце! Боже ти дај добру срећу* и сл.

Иначе у старом језику овакве употребе императива има врло много. Исп. *Тако ми богъ помагаи* (MS 2) – Ако рат бꙋде, чеса богъ улиши, мегꙋ Босномь з Дꙋбровьником (MS 102) – Наш царь, богъ мꙋ господство ꙋздвигни, Влаткꙋ, херцегꙋ великꙋ милость ꙋчини (MS 513) – И овь листь бꙋди кнезꙋ и властеломь за спедаторию (MS 492) итд.

Као што се из свих ових примера види, у њима се осећа још значење *жеље* које је могло у 3. л. једн. да послужи за императив, јер је императив у 3. л. једн. управо *слаби* оптатив или конјунктив* („нек иде" Ђ„ја пристајем ...", он може да ... = ја мислим да ...).

3. Ово су све били махом изрази у којима је 3. л. императива скамењено; али има израз у којима се такође употребљава 3. л., које се данас осећа као 2-го, пошто смо ми данас изгубили језичко осећање за 3. л. императива.

Нпр.: *Когођ проси, (нека) дома носи. Ako je tko godi tko sliši sad mene ucviļen ter hodi od żeļe ļuvene, hotij me poslušati* (пристани, да пристанеш да ме послушаш = савезни начин), *moļu te ovo još, er mojom utišit nevoļu tvoju mož* ... (Шишко Менчетић; из 3. л. у другој половини реченице прелази у 2-го лице, јер му је већ и тада било обичније).

У 1. л. једн. значење савезног начина** још се јаче истиче: *Tako bog nih sile sve sasma pogubi, a majke ja mile skoro se naļubi* (... да се наљубим = савезни начин) (Ђ. Држић). – *Умри ја, умри вас свијет.*

За 3. л. множине употребљава се 2. л. множине нарочито у чакавском дијалекту: *Ки зарокъ плаћень или не плаћень, вьсака згора речена ли пробꙋдите*

* *Конјунктив* је изношење глаголске радње онако како се она чини ономе који говори, а не онако како она у ствари бива.

** *Савезни начин* је општа категорија синтаксичког модуса.

шврда и крийока (Acta croatica 73). – *Најйрија бꙋдиће йиђани свидоци* (Исто дело 227 и др.). – *Bud'te ti ugodne pisni te, ke t' pojemo* (Marulić, 240).

За мене је јасно да је ово извршено према једнакости 3. и 2. л. једнине. Према томе, ово је нова особина (употреба 2. л. мн. за 3. л. мн.), која се развила према употреби сличних облика у једнини која је стара; јер нпр. од глагола *йлеШем* имамо за једнину у стром језику *pletois : pletoit* што би подједнако могло дати *йлеШи* и у 2. и 3. л. једнине; међутим *йлеШиШе* само је облик 2. л. множине императива (старо *йлеШѣШе*).

4. Одавде је јасно да је за нас сасвим разумљиво када нађемо у старом језику облике императива у значењу оптатива, конјунктива или каквог сличног модалног значења. То за нас значи да је већ у општесловенском језику оптатив узео на себе службу општег савезног начина, и како су доцније реченице са *ga* + индикатив постале зависне модалне реченице, оне су постепено замениле *модалне* облике и у независној служби. Тако се *ойШаШив*, чије је првобитно значење било и значење полузаповести и полужеље у 3. л. једнине или 1. л. множине, почео употребљавати и за праву заповест у 2. л. једнине и множине. Али је сасвим природно што у старим споменицима имамо трагова од свега овога, исто онако као што имамо и у данашњем језику трагова од старијег стања још у понеком скамењеном, готово адвербијалном изразу.

Оптативно значење императива видели смо у ранијим тачкама, зато ћу навести који пример за друга лица сем 3-ег једнине:

Tko hoć si, dobra čest svaka te sadruži, s dobitkom svi trzi tvoji izajdite, sve żeļe u brzi pune se najdite (Lucić).

Да наведем овде примере за конјунктивно значење у концесивним реченицама:

Svi okrivite me, kriv vam se ne čujem (Marulić). – *Budi lipa veće od sunca koje sja, li te ļubit neće mi jedna kako ja* (Lucić). – *Ali me smili ti, gizdavi cvite moj, ali me smili ti, li sam ja sasvim tvoj* (Menčetić).

У овим реченицама имамо поред конјунктивног и потенцијално значење, које је врло блиско конјунктивном.

Познато је да су се у нашем језику *модалне* зависне реченице, развиле са везником *ga* (консекутивне, намерне итд.), и сасвим је природно што се у овим *модалним реченицама* находе по кадшто у старијим споменицима облици императива са овим старим оптативним и конјунктивним значењима:

Нпр.: *Drug drugu tako da služite da ot dl'ga kuhińe ni edanь prazdan ne budi* (u regulama Sv. Benedikta, Starine 7). – *И Шим закономь gax' ńим Шꙋ исШꙋ вьоꙋ зем'лꙋ више йисанꙋ ga их не мози банШоваШи ни ꙗ ни моѥ осШало йо мни* (Acta croatica 59). – *Jošće da arhižakan, arhiprvad premancer budite u čislo iz kanonika, tako da ni jednim zakonom u kapitulu ne budite nego dvanajst* (Naredbe Senj. kaptola XIV vek).

Пошто је са овим императивом једнака конструкција са *нек* (буди = нек буде и сл.), сасвим је природно што има случајева у којима се оваква конструкција са *нек* употребљава у модалним реченицама са везником *ga*: у чак. *Sin ńoj vaļe govori da neka idu kad tako želi* (N. pr. č.).

Пошто је *модално* значење у току времена узео на себе везник *ga*, то су се, наравно, место оваквог императива (конјунктива или оптатива) од најстаријих времена употребљавали облици презента. Нпр.: *Сиѥ все како хокемо*

схранити, тако да ни не ꙋбиѥ богь (MS 48). – *Бог да те помага и дао ти што желиш* (Ветранић).

Али то се преноси са сличним значењем и у независну реченицу: *Краљу! да ти је срећа у руци!* (Гундулић). –

5. У савременом језику, а тако исто у извесној мери и у споменицима прошлости, имамо нарочиту употребу императива: облик 2. л. једн. императива употребљава се као скамењен облик за сва лица и једнине и множине за аорист или историјски презент. Исп. *Ја рѐци, а они ȕхвати па извр̏ни.* – *Срби дочекају на засједама, па удри оне и ове* (Вук). – *Отидем у кућу. У кући сједи, сједи, чекај, нема ништа*, итд. – *Од десет купаца половина их плате што сами хоће, а остали дигни икону у причек до уља* ... Или у споредним реченицама: *Кад погледај онога кокота, али шљеме за ногу потеже* (Његош). – *Кад дођи тамо, викну стража: не суде данас* (Љубиша).

Овај императив представља неке врсте непромењив облик, и само лична заменица или обележавање субјекта нарочитим начином показује који облик овај императив – аорист представља. Било је много покушаја да се он објасни (Гајтлера, Даничића, Броза и др.), али, по моме мишљењу, без успеха.

Код њега треба објаснити две ствари: 1) како се формално дошло до тога да се употребљава овај облик уза сва лица и бројеве и 2) како се дошло до његова значења.

Што се тиче првог питања, на њега се може ово одговорити. Како се у *императиву* један облик, нпр. *буди* или сл., употребљавао за сва три лица једнине, када је тај облик добио ово ново (императивно) значење, он се могао са њим пренети и на множину, исто онако као што је у потенцијалу облик *би* продро и у множину место „бисмо“, „бисте“, те имамо у свима лицима и свима бројевима скамењени облик *би*. Дакле, та прва тешкоћа може се отклонити.

Сада остаје друга страна: његово значење као лица. Та страна његове природе одређује се до извесне мере овим околностима. Тај факат што се облик 2. л. једн. императива употребљава за сва три лица једнине и множине, показује, по моме мишљењу, да је то значење у вези са првобитном употребом императива – оптатива у 3. лицу једнине; јер да се прво императив свео у једнини само на 2. лице, као што је данас, не би се могло разумети, зашто се он употребљава и за сва друга лица када је граматички ограничен на 2. лице једнине и зашто се облик императива нпр. у множини не употребљава за више лица, већ поменути облик једнине. Кад се, међутим, пође од употребе облика на *и* у 3. л. једн., чим се тај облик почео у тако необичном облику употребљавати у модалном смислу (исп. ниже), он је могао бити знак и за друга лица.

Што се тиче његова значења, и оно се, по моме мишљењу, обично нетачно одређује. Овај облик *стварно* (по значењу) не представља *аорист*, већ *историјски презент*. Исп. *Ја рѐци, а они ȕхвати, па извр̏ни = Ја рекнем, а они ухвате, па изврну*; или: *Отидем у кућу. У кући сједи, сједи, чекај, нема ништа = Отидем у кућу. У кући сједим, сједим, чекам, нема ништа.*

Истина је да би се ово могло рећи и аористом; али ту би стварно аорист могао само бити други, напоредни начин за исказивање ових радњи, са својом нарочитом нијансом, а не потпуни еквивалент овоме облику.

Дакле, и с те је стране сасвим јасно да у овом облику имамо *безвременски* какав облик, а не временски. Дакле, опет нас и та околност упућује на оптатив

или нешто слично, пошто су у овом значењу подједнако у употреби и перфективни и имперфективни глаголи.

Остаје нам да испитамо његову употребу са ове стране у нашем и у осталим словенским језицима:

а) Он се употребљава, као што смо видели, и у кондиционалном и концесивном значењу: *Свако јутро кад би дан свануо, излазило б' двоје ђеце луде на ливаду под Ђурову кулу, пак би сјели на зелену траву те сузама травицу заљевај* (Петрановић, Нар. пј.).

Svi okrivite me, kriv vam se ne čujem (Marulić).
Ali me smili ti, gizdavi cvite moj,
Ali me smili ti, li sam ja sasvim tvoj (Menčetić)
U pokoju sred raskoše,
Stoj bez misli i bez truda;
Bran se oružjem, zlato trati;
Nećeš joj se odrvati (Gundulić).

„Макар ти стајао" (= да стојиш), „макар се бранио" (= да се браниш). Ово „макар ти стајао" развило се из значења „нека ти стојиш" или „нека он стоји" итд. Дакле, одавде се види да се императив врло рано развија у концесивну реченицу. Дакле, врши онај исти развитак као и глаг. придевом радним: *Ти стајао, бранио се* итд.

Да је то сасвим природан развитак, види се по томе што се то извршило и у другим слов. језицима. Нпр. у руском: *Блесни мнѣ тутъ счастливя мысль* (= да ми је синула ту срећна мисао); *Тутъ вихрь отколѣ, не возьмись, и одунулъ паука опять на самый низъ* (= ма откуда ту дунуо ветар, он је на ниже докраја одувао паука) и сл.

Или сасвим у значењу нашег перфективног презента: *Неоткуда взялась ворона съ воронятами, и ступай за уткой, поймала утку, принесла Ивану* (= Не зна се откуда се створила врана са вранићима, па потрчи за патком, ухвати патку и донесе Ивану).

Ја мислим да је тек у овом концесивном значењу 3. или 2. л. једн. императива постало облик за сва лица и једнине и множине. Остаје још да се објасни промена нијансе у значењу.

Императив значио је *радњу* која се врши или која ће да се изврши као резултат заповести. Питање је, како је он добио значење перфективног или имперфективног презента у релативу (тј. историјског презента).

То се могло десити онда када је стари облик оптатива примио службу општег савезног начина. Као скамењени облик (облик 3. л. једн. оптатива) он се употребљавао за сва лица у значењима савезног начина. Тако се он могао у категоријама модалних значења наћи на истој линији с релативним презентом, који је са преношењем у релатив (са губитком индикативне временске ознаке у свом значењу) добивао такође разна модална значења општег савезног начина која су се развијала путем модалних везника зависних реченица. Општи је принцип ту овај: сва времена кад су у релативу могу развити разна модална значења. Овде имамо обратан случај: један модални облик, после сусрета са временима у разним врстама модалних значења, почиње да се упо-

требљава и за друга значења времена у релативу (тј. за значење историјског презента).

Овде је могла посредовати и упитна форма овога облика и то у концесивним или кондиционалним реченицама. Нпр. „цвили ти" значило је ослабљену заповест (иако цвилиш) где се *ти* није морало осећати као обавезан (једино могућ) субјекат. Зато је поред *цвили* могло ступити и *ја*, и *он*, и *ми*, и *ви*, и *они*. Тако је створена конструкција. Дакле, по угледу на упитни облик времена (Пишеш ти?, Знам ја?, Путујемо ми?) привукао је облик императива 2. л. једн. сва лица за свој субјекат.

Самим тим што је имао сва лица једнине и множине за свој субјекат, он је могао ступити у паралелан положај са облицима времена. Испореди употребу облика императива за сва лица у модалним значењима у споменицима нашег језика; види напред примере у овој књизи.

6. Императив у 1, 2. и 3. л. може бити замењен глаг. придевом радним: *Utikni, pikao!* (Nalješković). – *Пропао, ако не учиним! Бог ти помогао! Било бешкота, биће фратара! Крили га не крили, ја ћу га наћи* и сл.

Овде се узима глаг. придев радни као радње у прошлости свршене или несвршене, па према томе као изречене у заповести.

Овако се може употребити и *да* са тим глаг. придевом: *Да бог с вама, Турци, био! – Хитра ти је да је лед убио!* итд. Овде је у заповести, у ствари, у самој реченици са *да* која значи жељу, намеру, па затим и заповест. Када се у заповести изрично вели да се мора извршити пре друге радње, или да је извршење радње забрањено, онда таква заповест стоји у реченици са *да* и глаг. придевом радним: *Да ми сте подали оньзи доходакь на Дмитровьдань* (MS 2,5). – *Нег ако ћеш осветити сокола брата твојега, да си ноћас дошао под Новијем бијелијем.*

Овако се употребљава и потенцијал: *Проклета би ура свака од љубави* (Нар. пј). – *Да би Бог да̂ и Богородица, заклала те пушка црногорска.*

Исп. још:

Dobro došal budi, slugo Boga moga (Marulić) итд.

7. Често се граде, нарочито за 3. лице, описни императив: а) од императива неког глагола и императива још неког глагола, или императива и *да* са презентом: *дај учини, дај да учинимо, пођ гледај, podj ti dat sudit vlas, podj ti dat vladat moć* (Menčetić). – *Ходи сакри се, хајде да идемо, ела, елај, еламо, елајмо, елате*; одречно: *немој учинити* (не мози, исп. Фонетику), *не хтиј зрубити* итд. Сем ових глагола има и других који се употребљавају за различно нијансирану заповест (*изволи, rači* итд.).

б) Различни везници и речце за подстицање: *да умремо!* итд.; *нека* са инфинитивом (некајмо, некате), нпр.: *Neka me dat, majko, oholu junaku*, и само *нека; нека* са презентом, *нека да знате; де, дедер, пи, пиһ* итд.

IX.
ПОТЕНЦИЈАЛ

1. То је облик од глагола бити: аорист (или некадашњи кондиционал): *бих, би, би, бисмо, бисте, би* уз који обично стоји и глаг. придев радни: *Ја бих читао, да умем, кад бих умео*. Када је овај потенцијал условљен (*Кад би имала с чим, ишла би баба у Рим*), онда се назива кондиционалом.

Проф. А. Мусић (Kondicional u hrvatskom jeziku, Rad 127, 141–209) изводи значење потенцијала из кондиционала, чак и тамо где данас више кондиционала немамо. У промени *бих, би, би: бисмо, бисте, би* он види само аорист, иако зна да у старословенском, као што смо о томе раније говорили, имамо, у ствари, два облика са истим значењем. Облике:

бимь	бъіхъ
би	бъі
би	бъі
бимъ	бъіхомъ
бисте	бъісте
бѫ	бъішѧ

У чакавском, као што смо о томе такође говорили, има облика који представљају продужење облика *бимь* и сл., дакле:

bim	*bimo*
bi	*bite*
bi	*bi*

Нема сумње да штокавски облици представљају продужење, бар делимично, оваквих облика, јер међу њима, као и у чакавском, находимо у 3. л. мн. *bi*, што је могло доћи само као замена необичнога *bu* (које се сачувало у кајкавском дијалекту). Колико међу осталим облицима има из парадигме *бимь*, тешко је рећи. Према томе, јасно је ово двоје:

1) *бимь, би* – је стари оптатив аориста и према томе могао се употребити као оптативни облик и у реченици независној када се жеља односила на прошлост;

2) *бих био* јесте релативни облик, аориста перфекта, који се могао употребљавати за радње које су претходиле каквој другој радњи.

У реченицама са *ако, кад, да* и *бих био* добива значење као и *бим, би* и затим се напоредо са њим и употребљава.

Мусић о томе не води рачуна, већ своди потенцијал на сложени облик аориста *бих* са *part. praet.* II и труди се да му одреди значење као таквом, сложеном облику у кондиционалу, па да на основу тако добивеног значења, протумачи овај потенцијал и у другим случајевима, тј. онда када се он не находи у кондиционалним реченицама. У реченицама:

Ја бих ти га поклонио, сине,
(да си ми га затражио)
И твоју бих трубу найлатио.

или:

Тад' би Лаза надвладао Турке,
Бог убио Вука Бранковића!

или:

Ишла би баба у Рим, али нема с чим;
Куйила би свашта, али нема зашта, итд.

он види у *би поклонио, би наплатио* претерит футура, јер мисли да би се прва реченица, да је изражена у позитиву, морала рећи:

„*Ако ми заиштеш шарца,*
Ја ћу ти га поклонити".

Пошто то није било, онда то стоји у претериту футура; јер Мусић сматра као футур „будем поклонио" према којему стоји бих поклонио као претерит футура („да си ми" ... „ја бих" ...).

Ја се са овим не слажем, прво због тога што има једночланих реченица за које се не може рећи да су постале од *двочланог кондиционала* (нпр. *Некада сам видарица била, ја бих твога брата извидала,* или: *Из камена би суза ударила*, итд.), а друго, што уопште не видим никакве потребе да се потенцијал тумачи као претерит футура, пошто се претерит футура или свршени претерит, као што смо видели, мора сматрати као *свршени футур*. Према томе, ја не видим никакве потребе ни могућности да се према свршеном или претеритном футуру, који находим у свршеном претериту (*будем писао*), гради неки нов или други претеритни футур. *Будем поклонио* није футур; не може се ни доказати, иако га има у словеначком и кајкавском, да је био и општесрпскохрватски. У словеначком ја га тумачим нарочито.

2. Али, као што је тачно приметио Љ. Стојановић, има и стварне разлике међу кондиционалном реченицом са потенцијалом и кондиционалном реченицом без потенцијала.

У реченицама:

„*Ко би га најио, душу би стекао*" и:

„*Ко га најде, стећи ће душу*" имамо две ствари: у првој „могућност" стицања душе, ако га могне најести, а у другој: позитивно тврђење да ће се нешто десити када се нешто изврши. Дакле, и по значењу има међу њима разлике. На тај начин, *кондиционал је глаголски израз* у којем се потенцијал обично употребљава, али у којем се он не мора употребљавати. Кондиционалне реченице, могу бити без њега, јер се погодба садржи у везницима: *да, ако, кад.*

Зато ми морамо потенцијал издвојити као засебан облик и показати каква он значења има: прво, у самосталној употреби, а затим, у кондиционалу.

3. Одавде је јасно да пре свега морамо утврдити значење потенцијала. Најчешће је значење његово значење *могућности* извршења извесне радње или жеља да се она изврши; затим се њиме може изнети радња која се *очекује* (слабија жеља) или *допушта*, када се нешто *у сумњи пита*, када се износи као вероватно тврђење (*ублажено тврђење*) итд. Ако сведемо сва ова значења уједно, онда можемо рећи да, у ствари, потенцијал има *опште модално значење* у независним реченицама, а да се у зависним реченицама употребљава за значење *општег зависног начина*. Ми смо задржали назив потенцијал због тога што се у значењу потенцијала овај облик најчешће употребљава, иначе је он облик са општим модалним значењем:

а) за жељу:

Онде бих стајао три дана да се оне красоте нагледам.
Хтио бих се женити, ал ђевојке нема.
Ја га не бих ни за слугу млада, а камо ли за свог господара.
Попио би га у капи воде.

Бог би дао, да би добро било!

Бог би га знао!

б) за могућност:

Ко би га најио, душу би стекао.

Ко би мене воде напојио, ко ли би ми ладак начинио, тај би души место ухватио.

Шта би дао ономе јунаку, који би ти жива казо Марка? Исп. и у питањима; *Поплаши се од ријечи његове и помисли: какав би ово поздрав био*, и сл.

Из ових и сличних реченица види се врло блиска веза значења *желети – хтети – моћи*; јер *хтети* значи већ један степен ближе ка *моћи*, него *желети*, које је по значењу неутрално. Могло би се претпоставити и *оптативно* значење као основно значење овог облика (исп. ниже).

в) за сумњу:

Би ли, мајко, какијех понуда?

Би ли остао код нас, у селу?

Би ли радио?

Иди, синко, не би ли Бог дао да ти опет помогне.

Нема сумње да се ово значење развило из значења жеље за коју нисмо уверени да ће се остварити; дакле, и ово се своди на оптативно значење.

г) За ублажено питање или ублажено тврђење у модалном облику:

Шта би ти сада желео? – Још бих те молио. – Ја бих рекао. – Ја бих желео. итд.

У свима овим „ублаженим" изразима види се извесна *неувереност*, блага сумња, или претпостављање тока догађаја, дакле, опет лако модално значење.

4. Сва ова значења, са великим бројем других модалних прелаза (концесивност, намера, модална каузалност, претпостављање свега тога итд.), находе се у зависним реченицама ове врсте, и једна од првих употреба у овом правцу јесте и употреба у кондиционалу.

Исп. ове примере:

Фарисеји учинише вијеће о њему, како би га погубили (како да га погубе, помешана намера са последицом и очекивањем). – *Хајде, зете, да ударимо на њ, е да бисмо га сатрли* (да га сатремо, жеља са намером). – *Стане га молити да би му купио* (да му купи, исказна намерна реченица). – *Дај ми, Боже, од срца порода да би и љута змија била* (да је и љута змија, концесивно). – *Онда га баба стане одвраћати: како би ти узео онога губавог код тако красних коња?* (зависно-упитна реченица са потенцијалним значењем). *Пак се бојао да га Кара-Ђорђије не би оставио ондје за управитеља* (да га не остави – жеља са несигурношћу). – *Штогод заиштеш у мене даћу ти, да би било и по царства мога* (допусна реченица). – *Била му је кућа отворена за свакога који би му откуд наишао* (који му откуд наиђе). Као што се одавде види, свугде се може ставити место потенцијала какав други глаголски облик. То значи да су ове реченице саме по себи (по свези и другим приликама) модалне, тако да се може употребити и индикативни облик (које време) у њима; али овај потенцијал ипак уноси и своју модалну нијансу и тако појачава (ублажујући значење индикатива) модалност ових реченица.

5. Из овога што сам до сада рекао сасвим је јасно да потенцијал, будући модални облик, не означује време, него услове под којима се нешто врши или извршује. Из тога излази да оно што се њиме износи *може* вредети и за сва времена, па је потпуно разумљиво, зашто се у споредним реченицама (које се употребљавају уз друге реченице којима се може означити време) потенцијал може употребити са *нијансом* свих времена. Нпр.: *Кад би човек знао ђе ће врат сломити, нигда не би онамо ишао. – Кад би трговац свагда добивао, не би се звао трговац него добивалац* итд.

Отуда долази и друга особина кондиционала: ако је потребно да се у делу погодбе *одређено* покаже време *садашње, прошло* или *будуће*, место потенцијала мора стајати презент, које прошло време, свршени футур или перфективни презент (за будућност):

Да си ти мени под ногама као ја теби, ја бих знао шта бих урадио. – Није то за тебе, јер да ти то дам, па да коме кажеш, ти би одмах умро. – Моли се богу што сам заспала, а да сам будна била, не би ти добио ни тих опанака (исп. ниже о иреалним реченицама у кондиционалу).

Али у споредним реченицама, као и у свим другим случајевима *релатива*, може се у зависности од смисла главних реченица разумети потенцијал и у временском значењу; само, наравно, то значење он добива по целој вези, а не стварно.

Нпр.: *Није начињен као што би требало* (прошлост). – *Ја имам у галији зверку која би то све затрла за два-три дана* (будућност). – *Дођите да бисмо се и ми најели* (будућност). – *Било би ми врло мило, ако би ми још ко послао* (будућност).

6. Када се потенцијал употреби за прошлост (темпорално), онда он значи вршење или извршење извесне радње; а кад се вршење једне радње услови вршењем друге радње, онда се добива извесна итеративност радњи: кад се једна врши, врши се и друга; или даље: она значи имати обичај вршења какве радње. Али и без тога (без условљености једне радње другом) сама могућност вршења радње која је у облику потенцијала може то да да̑ (тј. итеративно значење). То је временски потенцијал за прошлост у приповедању.

Нпр.: *Кад би год мајстор запитао дете оно би му свагда одговорило да није ништа* (исп. то исто и у индикативу, нпр. са презентом). – *Била три брата, па на беломе свету ништа више нису имала до једну крушку, те би ту крушку редом чували: један би остао код крушке, а друга двојица ишла би на надницу* (исп. са перфектом).

7. Интересантна је црта једнога придева да се уз глагол *бих* употребљава као потенцијал без глаг. придева радног: *Рад бих у тебе служити. – Радиј бих те убити но се посветити. – Они би ради да се њихово незнање прими за знање.*

У старом језику за то има врло много примера. У овим случајевима *рад* = *волео, желео*; зато се тако употребљава. Одавде се види да је овде обичан придев добио значење глаголског партиципа.

Да је то тачно, показује овај пример: *Ја бих волиј ударити* ... (Вук). – *Ја бих млада сада најволила, да ја имам ђердан од дуката.* Овде је начињен место глаг. придева радног придев.

8. У староштокавском (дубровачком) језику и чакавском дијалекту употребљава се само *би* као облик од старог *бимь, би* тако често у *оптативном* или *потенцијалом значењу:*

Od ostalih divic dugo bi govorit,
Zato sad udovic red ćemo otvorit (Marulić)

Мени би још боље, да нисам на свит бил.
(Менчетић)

Боље би му, да га вику љутска мајка није родила (Палмотић).

Da bi mi umreti, a smrti ne znati! Da bi mi viditi, ki će me plakati! (Čakavska nar. u Istri).

У свима овим случајевима имамо старо значење *бимь, би* – оптативно или потенцијално.

9. Да бисмо разумели постанак потенцијала, морамо се још задржати на групи примера у којима се место потенцијала употребљава једно од прошлих времена глагола: *бити, моћи, волети, надати се, морати.*

Таквих примера има највише у старочакавском и стародубровачком, али се могу наћи и у савременом језику:

Bolje biše blago ne imit,
Ner u ogńu u vik gorit;
Glavu izgubit bolje biše,
ner li dušu (Marulić).

Ја пророка смјех Хелена
И божицу уграбити,
Без ке вијеку Троја стрена
Не могаше од нас бити (Палмотић)

Колико му беше боље, русу главу изгубити;
Нег без крви свој башалук оставити.
(Богишић)

Voļah da bi vaša milost pohodila
mista ovaj naša drugoga cić dila,
nego cić opake nesriće (Lucić).
Premda iz glasa htiše se da vapim
za ujed od pasa ne trpit ku trpim
(Lucić).

Сем код глагола *бити*, код свих других глагола ове врсте модалност је већ у значењу. Уз глагол *бити* налази се *компаратив* који такође даје извесну нијансу неодређености.

10. Као што сам већ рекао, потенцијал се употребљава у кондиционалним реченицама са везницима *ако, да* и *кад*. Али у употреби потенцијала и индикатива има извесне разлике, по времену када се ти облици јављају и према дијалектима у којима се јављају.

Може се ставити као општа констатација: да се у старијем нашем језику (стародубровачком, а затим у чакавском дијалекту уопште, и старијем и новијем) *потенцијал* уз *кад, да* и *ако* употребљава без разлике за потенцијално и иреално значење; у савременом штокавском дијалекту (и народној књижевности) он се употребљава уз *ако* готово искључиво у потенцијалном значењу, а уз *кад* у *иреалном значењу*; у старом језику иреално значење обично се употребљава са *индикативом* уз везник *да,* али и са потенцијалом; у савременом језику оно се данас тако искључиво употребљава.

Из овога се види да је у савременом штокавском језику граница међу *модалним значењем потенцијала* и *одређеним негативним значењем у иреалним условним реченицама* са везником *да* (= сигурност да се радња не врши) проведена строже и дубље него у старом језику. Сасвим је природно што се у иреалним реченицама (где је за радњу *поуздано* да је неостварљива) употребљава *индикатив* (тј. времена) у различном временском значењу.

Примери:

	иреално
а) *ако: Ako biste bozi boli, sami od ogńa shranili se biste* (Aleks.)	*Да сте били богови, ви бисте се сачували огња.*
Jer ako bi hotil da ti dam sženenja, stada bih ma pobil dil̦ tvoga počtenja: da to ne l̦ubiš ti (Marulić)	*Јер да хоћеш да ти дам жртву, стада бих моја побио одајући теби пошту: али ти то не волиш.*
	за потенцијал
Ako bi niki našal svoju tadbu, ka bi mu ukradena, a tat ne bi zatajil, imej platit (Krčki statut)	Ако ко нађе своју украдену ствар а лопов не би одрицао, нека плати.
Ако би се (син) добро понио, бјех одлучио све му у руке дат.	Ако се добро понесе...

Молим те да ми напишеш на карти својом руком, ако би се кад гођ на ме расрдио и мене од себе оћерао, да сам госпођа узети из твога двора оно што ми је најмилије (Вук, Прип.).

б) *да* – са иреалним значењем и потенцијалом:

Ne bismo svitlosti tvojoj ga pridali, da bismo tamnosti u ńem ne poznali (Marulić).	... да нисмо ... ... у њем познали ...
Да бих у њ (рај) *пришал кад, тада бих блажен бил* (Менчетић и Држић).	Да ... дођем ... био бих ...

Са потенцијалом (најчешће у штокавском дијалекту) и потенцијалним значењем:

Кад бих годину поживјела, ја бих коку подранила, да бих другу поживјела, ја бих патку подранила (Вук, Херцег.).

в) *да* – са иреалним значењем и индикативом (најчешће у староштокавском и новоштокавском, ређе у чакавском):

Да не гледам бога великога, сад би тебе раставио с главом (Богишић). – *Да не будем мојијем очима виђела, не бих вјеровала* (М. Држић). – *Да ми не би моје заручнице, тиха би ме вода однијела* (Петрановић). – *Још да бјеше Чупићу Стојане, не би тебе гласник Дрине прешо* (Вук, Н. пј.). – *Да те с Мандом сад ови нађаху, како сад овди пројаше? Заклаху те, човјече, не имаш кад Језуса ријет, тер би живот и душу изгубио* (М. Држић). – *Што је добра приазан, да мене тко пита, рекла бих, натходи све благо свита* (Рањина). – *Да ти падеш (уклонио бог тву главу ка би од прике), тко би владо и бранио уцвиљене тве бојнике* (Палмотић) итд.

г) *кад* – α) са иреалним значењем:

Kad bih u družbu tvoju se ja brojil,
Koju sam za službu veće krat dostojil,
poštedil ne bih tad za tebe život svoj
(Menčetić)

Да се ја бројим (рачунам) у твоју дружбу...

Од копја би нашијех тешкијех
Удржано небо било,
Када би се врх витешкијех
Нашијех глава оборило
(Палмотић)

(Могућно и у савременом штокавском дијалекту)

Кад би знала мушка глава
Што је ником воде с'напит,
Нигде не би ником пила.
(Н. пј.)

Исп.:

Да зна женска глава
Што ј' одољан трава,
Свагда би га брала.

β) са потенцијалним значењем:

Кад би било по реду мријети, на тебе би остануло царство (Н. пј.), и сл.

Као практично правило које из овога истиче, може се рећи да се у савременом језику условним реченицама са *ако* и *потенцијалом* износи факат као могућан, са *када* обично као неоствarљив, а са *да* и *индикативом* такође онда *када* је неоствaрљив. Али, по себи се разуме, и са *ако* и *кад* може стајати индикатив, и тада се радња износи без обзира на њену могућност или остварљивост.

Исп. *Ако би се догодило да сутрадан дође кака жена, онда зацијело мисли да је оно она синоћ била* (Вук).

Ако опраштате људима гријехе њихове, опростиће вам и отац ваш небески (Вук).

Ако би се заметнула кавга,
Тешко оном тко ј' најближе Марка. (Н. пј.)

Ако зло рекох, докажи да је зло (Вук).

Ако мислиш божји бити,
Чини добро за живота
(Н. пј.).

Кад бисте знали мене,
знали бисте и оца мојега
(Вук)

Кад је мој отац био цар, где му је оружје што је пасао, где ли му је коњ што га је јахао.

О другим начинима за исказивање кондиционала говорићу у синтакси у одељку о глаголским начинима.

11. Питање је сада, како треба објаснити и значење и постанак нашег *потенцијала.*

Пре свега утврђено је да данашњи наш облик: *бих, би, би,* представља компромис од старога *бимь* и *быхъ* (исп. *bim* у чакавском дијалекту).

За *бимь* и *быхъ* са глагл. придевом радним може се рећи ово: облици *бимь* морали су бити *оптатив претерита* или *аориста*, тако да су могли, и без икаквог везника или нарочите кондиционалне конструкције, имати модално значење; *быхъ* представљајући сложени аорист са глаголским придевом који је обележавао радњу која је била у прошлости могао се употребљавати прво у иреалним условним реченицама, *али у њима се као условним реченицама могао употребљавати и облик бимь*. Отуда је дошла њихова напоредна употреба и потпуно изједначење у употреби у различним словенским језицима. Испореди употребу у старословенском:

аште бы сьде былъ, не бы братъ мои сумрьлъ
добрѣѥ би быо ѥмоу, аште сѧ бы не родилъ чловѣкъ тъ.
аште би былъ пророкъ, вѣдѣлъ би.
ѩко аште би вѣдѣлъ гнъ храминѣ,
бъдѣлъ субо бы и не бы далъ
подъкопати домоу своего.

Као што се одавде види, потенцијал се употребљава, у главноме, у иреалним реченицама; а када је остварење могућно, тада се употребљава индикатив. Међутим у нашем језику разграничавање употребе потенцијала и индикатива, у току времена, друкчије је извршено.

X.
ИНФИНИТИВ

1. У савременим језицима инфинитив има самосталну употребу и има обично значење „вршење извесне радње", без даље промене. У нашем језику, отуда, инфинитив може бити и субјекат и предикат као и све друге именице у номинативу.

Нпр.: *Лепо ти је онуд погледати. – Вино пити, а не опити се – нит је било нити може бити. – Не примати ништа ново, него се држати све старине: то је зло; али примати свашта пре времена и без избора: то је још горе.* – Или: *Јер хтети имам у себи, али учинити добро не налазим* (Вук) – ту се инфинитив може узети и као објекат.

Али иако је то данас тако, иако инфинитив има данас непромењив, самостални облик, то не значи да је он такав увек био. Инфинитив представља

стварно у словенском прајезику скамењени облик *датива* глаголске именице на *-ть*, који је, употребљавајући се уз извесне глаголе, именице и придеве као *допуна* (управо као датив од њих зависни), – могао бити из те везе апстрахован са извесним самосталним значењем.

Првобитно је инфинитив био употребљаван у *финално-консекутивним* реченицама, као нпр. у старословенском *еда къто принесе юмоу ꙗсти* и сл., па је ту могао бити схваћен као супстантивни израз „*за једење*" или просто „*јело*". Чим се тај израз, који је стајао првобитно у дативу (што се јасно види по његовом финалном значењу), могао схватити као номинатив или акузатив – он је могао добити и своју самосталну употребу и самостално значење. Али ипак и до данашњег дана његове главне особине истичу из његове старе природе – једног скамењеног, прилошког облика. Наравно, тај прилошки облик имао је глаголску основу, па је, према томе, имао и све особине које су везане са глаголском основом: 1) глаголски вид (писати : пасти) и 2) глаголску рекцију (*писати писмо : ударати чекићем*). Оно што би могло, бар донекле, помутити ову особину инфинитива јесте супстантивни карактер његов по пореклу. Али то се изгубило код инфинитива у потпуности, пошто је он адвербијални (прилошки) израз чије се глаголске особине ничим не ограничавају.

У старим епохама индоевропских језика чували су се и други падежи ове глаголске именице; али су и тада већ они чинили допуну глаголима или именицама, не употребљавајући се у номинативу једнине.

У старословенском језику, а донекле и у другим словенским језицима, сачувала се друга глаголска именица такође у скамењеном облику, који је само много лакше познати: то је *супин*. Он представља глаголску именицу на – *тъ* (tu) у акузативу једнине (дакле на – *tum)* и употребљава се *уз глаголе кретања* да се њоме обележи циљ тога кретања (исп. сличан облик у латинском језику: *conditum* = „за зидање"; или у индијском где се употребљава и датив од те именице: *dhātav-ē* = „за стављање", поред *dhātum* у акузативу једнине). Уз тај облик употребљава се (као уз обичан акузатив именички) генитив именице која од њега зависи. Исп. у старословенском: *възлезе на горѫ видѣтъ исоуса; въшьдъ видѣтъ възлежѧштиихъ* итд. У другим словенским језицима сачувала се од тога употреба облика без полугласника на крају уз глаголе кретања. Исп. у словеначком: *prideš sodit* (Brižinski spomenici). – *Mi smo prišli novo leto vam delit* (Narodne pripovetke) итд., али се доцније тај облик почео употребљавати и уз друге глаголе (*дати* и др.). У нашем језику, као што сам већ говорио, од супина је остао: 1) краћи облик инфинитива *писат, радит* и сл. који се обично употребљава у облику футура – *писа(т)ћу, ради(т)ћу* (од краја XIV в. тај се облик чешће употребљава и као инфинитив самостално: *знать, видѣть* итд.) и 2) и уопште синтаксичка употреба инфинитива уз глаголе кретања: *Ево, идем погинути, душо, у табору честитога кнеза* (Н. пј.). – *Као да си дошао ватре узети* и сл. Дакле, значи *супин* се у нашем језику врло рано, ја мислим још пре писаних споменика, изједначио у употреби с инфинитивом, тако да смо добили два инфинитивна облика: на *-ти* и на *-т*; а своју синтаксичку особину, да се употребљава уз глаголе кретања, пренео је такође на инфинитив који се, без обзира у којем облику, употребљава и уз глаголе за кретање.

2. Из основног *значења датива* изводе се и сва остала основна значења инфинитива: он се употребљава да се њим означи *намера, циљ* или *жеља*; а

када је имао једном та значења, он је могао добивати и друга модална значења: *конјунктивно, императивно, кондиционално* и сл., те у исто време и представљати (бар привидно) замену оних облика који имају та значења у нашем језику (глаголски придев радни и др.):

а) *За намеру:*

А мене ето, зафалит ми милом Богу (из Рисна). – *Колико ће Србија или управо рећи (даречем) комад Србије плаћати* (Вук) и сл. Као допуна у овом је значењу употреба инфинитива сасвим обична: *хтео сам рећи, желео је доћи, намерава отпутовати, мисли остати* итд.

У свима овим реченицама, а тако исто и у свима другим сличним, може се место инфинитива употребити зависна намерна реченица са *да: хтео сам да речем, желео је да дође, намерава да отпутује* итд. Одатле се развила потпуна *адекватност* реченице са *да* + *презент* и инфинитива, тако да данас, нарочито у источнијим крајевима *да* са презентом може свугде заменити инфинитив. Нема сумње да су на тај начин и обрнуто од реченице са *да* + *презент* многа значења могла прећи и на инфинитив, тако да је данас тешко рећи шта је његово првобитно значење, а шта је он тек у току времена на овај или који други начин добио. Нпр. у реченици: Није моје испитивати како се *то развило*, или *Није твоје кадити господу* и сл., могао је инфинитив бити употребљен и место реченице са *да* + *презент*; али, наравно, то није морало бити: јер у овим експликативним реченицама има финалне нијансе.

б) *За жељу и допуштање:*

Ил' ти карат' или не карат' не вратих се ја (Н. пј.). – *Знати ми и кокотом орати* (макар знао ...). – *Или ти тужити или не, тужбе тве неће ми однити ме слатке забаве* (Гундулић). – *Знати ми се, љубовце, са Косова не вратити, ја ти нећу остати од војске кнеза Лазара* (Богишић).

У оваквим речницама може стајати и номинатив место датива (исп. ниже): *На јамство никад вјеровао нисам, а до јесени или ја доћи или тебе нећу наћи* (Врчевић).

в) *Заповест и узвик:*

Тако се употребљава често у руском, пољском и другим словенским језицима (*молча́ть, сиде́ть* и сл.), а у нашем је језику прешло у модалну допусну реченицу као што је и сам императив добио и такво значење (исп. *Знат ми сидјет и три бијела дана* итд.; исп. примере под б/); можда овамо долазе реченице употребљене при *чуђењу: Шта? Све сусједство побунити, дати се пећи од пете до главе!* и сл. (исп. и „зар да побуни све суседство" итд.).

Као и у неким од горњих реченица, овде инфинитив има модално значење као што га има и глаг. придев радни. Такво значење са нијансом конјунктива има инфинитив у овим реченицама (познато је да се за заповедни начин изречен са јаком жељом употребљава и глаг. придев радни): *Био раније доћи. – Не био му давати. – Ти не био продавати кума! – Бјеше ми га давати докле могах жвапати* и сл.

У свима овим реченицама претерит са *био* показује поред модалног значења и то, да се заповест односи на прошлост. То је учинило те се инфинитив код нас овде и сачувао (исп. горе):

г) Друга модална значења инфинитива:

α) у потенцијалу (место *глаг. придева радног*):

Za sinke bi dale da bi kako moći, ča god bi imale, da bi jih pomoći (Marulić). – *Оро, рећ би, к сунцу да се диже* (Кавањин). – Наравно, овде *моћи* и сл. може бити и допуна. β) Место експликативних, намерних, консекутивних реченица: *Ово су само примери од мука нечувених у наше време, а у осталима ни броја нема, нпр. ударити човеку 100–200 батина, истребијати му кости* итд. (експликативно, али са консекутивним значењем); – *Истина да сваки Турчин свагда не смије Србина убити јавно; али ударити чибуком или штапом, томе суда нема* (ако удари, да удари ...). γ) Место модалног будућег времена (готовост, расположење, воља): *Оно су ти све браћа рођена – сви изгинут један за другога, не побјећи један од другога* (Н. пј.). – *Кад дођу виле к очима, или виле пукнути или очи скочити* (експликативно) (Н. пр.).

д) Значи *потенцијал* са имперфектом глагола *хтети: Придадоше ногама, не шћаше их кучак од лова достигнути. – Доиста га достигнути шћаше, ал му Грујо ни бјежат не шћеде. – Да ми не би Шарца од мејдана, доиста ме ухватити шћаше* (Н. пј.). – *Брз је Шарац, утећи му шћаше; ал' потеже Ћемо топузину* (Н. пј.).

Глагол *хтети* употребљава се и у другим облицима својим за исказивање онога што се у латинском назива „перифрастичком конјугацијом", нпр. *Кад је већ под старост хтио да умре, покаже му се она иста риба* (Н. прип.) и сл. (исп. у овој употреби и глагол *канити* и сл.).

3. Некада је инфинитив имао самосталну употребу, у нашем језику он је првобитно стајао уз глаголе уз које стоји датив *финални или консекутивни* значећи „намену". Тако се врло рано (још у општеиндоевропском језику) извршило везивање инфинитива са помоћним глаголима, а доцније и са другим глаголима он ступа у везу који траже модална нова и стара значења инфинитива, а тако исто и нова значења инфинитива добивено од супина.

а) *Глаголи* уз које стоји инфинитив као допуна:

α) помоћни и сродни: *бити, хтети, имати, моћи, морати, смети, требати, умети;*

β) глаголи уз које и данас стоји датив: *дати, допуштати, надати се, обећавати, помагати, противити се, сметати, тежити, ваљати, забрањивати, заповедати* и сл.;

γ) глаголи кретања: *ићи, доћи, проћи, сести* и сл.;

δ) глаголи који значе извесно духовно стање које се може јавити с обзиром на што, у нечију корист, у извесном правцу: *мислити, наумити, обикнути, спремати се, старати се, стидети се, видети, бојати се, заборављати, знати, желети, учинити* и сл.;

ε) глаголи који као и помоћни значе модификацију глаголске радње (дакле вршење с обзиром, у правцу извесног модификовања друге глаголске радње): *нагонити, настављати, остајати, почињати, престајати, стати, уговорити, доцнити се* и сл.

Из овога излази да у савременом језику може инфинитив стајати уз глаголе који могу означавати модификовање глаголске радње. То је, несумњиво, даљи моменат у развитку овог односа. Уосталом, првобитни је однос, као што

смо видели, могао бити помућен и паралелном употребом реченице са *да* + презент и инфинитива и заменом инфинитива реченицом са *да* + презент.

б) Инфинитив стоји као допуна уз извесне апстрактне именице које у реченици, у којој су, могу тражити датив: *час̄т̄, дужнос̄т̄, мисао, ḡрехо̄та, не̄правда, начин, п̄осао, п̄о̄треба, п̄раво, п̄рилика, п̄ут̄, слава, срамо̄та, влас̄т̄, воља* итд.

Уз њих стоји глагол *бӣти* тако да је овде датив управо уз њега, јер он са именицом или придевом може значити намену.

в) Као уз глаголе, стоји инфинитив и уз извесне придеве, показујући примену придевског значења у извесном смислу, са извесном наменом. Обично уз: *брз, дос̄тојан, дужан, ḡо̄тов, хӣтар, ḡрк, кадар, леп̄, необичан, обичан, рад, слободан, сп̄ор, т̄ежак, веш̄т̄, вредан, жељан* итд.

У многим случајевима губи се лична конструкција: *мноḡе с̄твари т̄ешке разуме̄ти* (Даничић) не би се већ данас рекло; иако се у другим случајевима још задржавају: *он је дос̄тојан ући у царс̄тво небеско.*

По себи се разуме да инфинитив може бити зависан и од целе реченице.

4. Као што је речено, инфинитив се може употребљавати и као субјекат;., али то не значи да је он номинатив. То показује само да се сваки прилошки израз, да се део реченице (као и цела реченица) може схватити као центар мишљења, у којему су све особине које се после обележавају предикатом: *С Турцима бој бӣти није бабе п̄рљӣти п̄о мраку* (овде је исти израз и у предикату). То исто имамо и у оним реченицама у којима имамо више оваквих израза, па се они каквом речју, каквим прилогом или слично, везују у целину: *моћи и хт̄ет̄и, т̄о није ис̄то = моћи и хт̄ет̄и* није исто и сл.

Вук Караџић употребљавао је који пут инфинитив и као непосредни објекат: Јер – „*хт̄јет̄и*" имам у себи, али „*учинӣти* добро" не налазим (Римљ. 7, 18). Нема сумње да је ово необична конструкција, али она ни мало није тако немогућна да би се овде морао видети утицај старословенског оригинала.

Из особине да од управног глагола (глагола главне реченице) зависи акузатив, датив – може се инфинитив са њима везати као са својим психолошким субјектом, па се онда тај психолошки субјекат може претворити и у прави.

Из ове особине развила се употреба *да̄тива* уз инфинитив као субјекта, затим употреба *акуза̄тива* уз инфинитив као субјекта и на послетку употреба *номина̄тива као субјек̄та уз инфинӣт̄ив.* Све ово троје није тешко разумети из номиналне природе инфинитива. Све се те конструкције чешће находе у нашем старом језику, и нису увек довољно јасно развијене. Али ја ћу се на њима зауставити да вам покажем принципску страну оваквих конструкција које се находе и у старим класичним језицима (accus. cum infinitivo и сл.), а и у савременим модерним језицима.

5. Да узмемо који пример из старословенског: *не добро ѥс̄ть мъноḡомъ боḡомъ бы̄ти* или *быс̄тъ мимоходӣти ѥмоу* и сл. У свима овим реченицама датив зависи од управног глагола и значи: тицање, управљање према коме глаголске радње. Инфинитив зависи од *добро ѥс̄ть* и представља стварни предикат психолошког подмета *мъноḡомъ боḡомъ : не добро ѥс̄ть – бы̄ти*; уз предикат мора стајати допуна да се одреди кога се тиче „постојање" или „непостојање": *мъноḡомъ боḡомъ*: али се та реченица може заменити другом у којој би *мъноѕи боѕи* био субјекат: *не добро ѥс̄тьда сѫ мънози бози.* Из овога се закључује да је у горњој реченици *да̄тив* субјекат, и такву реченицу

називају *dativus cum infinitivo*; међутим, стварно он има у реченици у којој је првобитно употребљен своју обичну службу; али због факта што се, каткада, овакве реченице могу издвојити и постојати као самосталне, значећи време или слично, мора се каткада говорити и о оваквим конструкцијама.

Сличини су случајеви: када акузатив или датив у реченици, исто онако као и инфинитив, зависе од каквог другог заједничког глагола или израза; та два акузатива (инфинитив и акузатив) или два датива (инфинитив и датив) могу доћи у ближу везу и значити у ствари субјекат глаголске радње зависног инфинитива (исп. горе). У основици ових апсолутних конструкција имамо обично један или други случај.

α) *Датив са инфинитивом: Тер кад се пригоди, међ дружбом бит мени* (Менчетић), тј. Тер кад се мени пригоди бит међ дружбом. – *Tu vidi Aleksandar lozu, i tolik plod imiše da jedva dvima človikoma ponesti jedan grozd* (Aleks.).

Али се већ понегде, истина у малим размерама, находи и сасвим самостални dativus cum infinitivo: *Svu noć, meni mniti, na odru ležiš* (Lucić) ili: *Nam, meni mniti, pravo je da zgodiš* (исти).

Овде ћемо имати: *мени (је) мнити* = ја морам *мислити* и сл. са неупотребљеним *је*, пошто имамо модално значење. О изразима *здраву, добру бити* говорили смо у науци о падежима.

β) *Акузатив*. Овога има много више у старим споменицима нашим. Исп. стсл.: *творѭ ва быти рыбарꙗ чловѣкомъ или помышлꙗаше кыѩ ины мѫжы любѣшѧ изобрѣсти* и сл. *Ne ostavi me u prahu ovom pod nogami końskimi umriti* (Aleks.) – *Vidi jednoga popa projti* (Tondal). – *Moli boga da nas čini zlo nimati* (Marulić). – *Ја у сан уснијех госпођу туј доћи* (М. Држић). – *Пустите ме, јаох, умрити* (Гундулић). – *Ту неизбројне множ чељади од свуд врвјет упазисмо* (Палмотић). – *Ја тебе сцијеним жену разумну* (бити) (М. Држић).

γ) *nominativus cum infinitivo*. Исто што вреди за акузатив с инфинитивом, вреди и за номинатив, само с том разликом што из акузатива долази именица у номинатив с глаголом који јој одговара: *Без смијеха тко пазит сад лудос може тву, грд сатир приобратит у вил се гиздаву* (Гундулић) = грда сатира приобратит у вил гиздаву. – *Мирна стада гледају се меку траву скупа пасти* (Палмотић). Овде у ствари имамо само уз номинатив „мирна стада могу се видети“ инфинитив („пасти траву“).

Исп. у шток.: *Срамота је закон погазити, а твојом се ја љубом назвати* (Нар. пј. Марјановић).

Мислим да би се у овим реченицама пре могла објаснити ова конструкција мешавином инфинитива са финалном реченицом неголи синтаксичком употребом номинатива уз инфинитив: *Зар ја куповат сјеме, ја копати и сијати, а теби да је готовина* (= ја да купујем = **мени куповати*). *Или вук не доћи, или шуме не наћи* (да вук не дође ...).

6. Предлог *за* употребљава се са инфинитивом, под утицајем талијанског (или немачког) језика; како се место инфинитива може употребити и презент са *да* или *нека*, то се *за* употребљава и уз реченице са тим *да* или *нека*. *pravo za reći, trgovca nič veći meni se ti vidiš* (Lucić). – *Obašli smo mora i poļe, za da bude ļudem boļe* (Marulić). – *Ja ne znam ku ovi činio nije stvar, za neka ulovi ļubavi moje dar* (Lucić).

Место *за* долази *ције* (цијећ): *Сваки дан* (ме) *то хуђе ти мориш, цић жешће љувен плам да у мени разгориш* (Рањина) и сл.

У савременом чакавском дијалекту:

Neka mu da za to ča za pojist i popit (Mikuličić)

Kad su braća za ženit dorasla и сл. (Istra).

Употребљава се, у главноме, код чакаваца и кајкаваца, а код штокаваца само у њихову суседству. Исп. код Петрановића: *Немојте ви рају погазити за осветит цара и ордију* и сл.

XI.
ПАРТИЦИПИ

1. Некадашњи партиципи, који су имали пуну промењивост придева у неодређеном и одређеном облику, свели су се свега на један, у правом смислу партиципски облик који има пуну промену: *то је глаголски придев трпни*; од осталих партиципа или су се сачували понеки облици или се ништа није сачувало.

Некада смо имали, као што смо видели:

part. praes. act.	*несы,*	*несѫщи*	у стсл.
part. praet. act. I :	*несь,*	*несъши*	у стсл.
" " " II :	*неслъ,*	*несла*	у стсл.
part. praes. pass. :	*несомъ,*	*несома*	у стсл.
" praet. " :	*несенъ,*	*несена*	у стсл.

Од ове велике множине облика, који су имали пуну придевску промену сачувало се у савременом језику само ово:

глаг. прилог (не придев!) садашњи,

глаг. прилог (" ") прошли,

ограничени глаголски придев прошли на -лъ, ла, ло,

глаг. придев трпни.

2. Да бисмо се упознали са природом ових глаголских облика и свима разлозима који су довели до тако ограничене њихове употребе, испитаћемо то, пре свега, на оним партиципима који су се у највећој мери код нас сачували.

У нашем језику велика је данас разлика у употреби глаг. придева трпног као атрибута и као предиката: нпр. „донесите *плетене* и *оплетене* венце" и „венци су јуче цео дан *плетени*" – разликују се у томе, што је у првом случају *извршена радња* (свршена или несвршена) дала нарочиту *особину* предмету на који се односи (плетени венци = врста венаца, за разлику од неплетених; колико су плетени није речено); *исплетени венци* – то значи венци до краја израђени). Када су ти партиципи у предикату, онда је у њима главно вршење глаголске радње, које се обележава везом партиципа и субјекта различним облицима глагола *бити, бивати* или сличних.

Одавде се види да је и данас, у ствари, у једном случају значење придевско, само у другом глаголско. Та деоба значења према употреби код глаголског придева трпног могла се извршити: 1) зато што глаголски придев трпни, некадашњи глаголски придев трпни за прошло време – а сада глаголски *придев за свршену* радњу у једном случају, а у другом само за несвршену – даје својим

значењем (трпна глаголска радња у прошлости) могућности да се развије придевско значење од прошле радње која је извршена на извесном предмету или која је на њему вршена и која постаје његовом особином. Отуда долази да и ови глаголски придеви, чим се изгуби *семазиолошка* (или формална) веза са глаголима постају обични придеви; 2) обичан *придевски облик* и *придевска промена* тих глаголских придева чинили су могућим континуитет у употреби ових придева у двојаком значењу.

Сви ови услови врло су лепо примењени код part. praet. act. II и сам језик наш показује сву тачност ове констатације. Партиципи на *л* значи активно *вршење* или *извршење* глаголске радње у прошлости; како се атрибутивно може употребити само партицип који значи извршену радњу, јер она може представљати сталну особину извесног предмета, добили смо две особине овог партиципа: 1) Да је само *партицип свршених глагола* могао бити атрибутивно употребљен; тиме се он одвајао од партиципа несвршених глагола и зато је прелазио често *у просте придеве*; 2) Како су се ови партиципи као предикат употребљавали у номинативу једнине и множине, то су се само и сачували ти облици њихови, дакле онда када врше функцију предиката.

На основу овога добивамо тројаку употребу овог партиципа: а) случајеве у којима је тај партицип постао придев, б) у којима се атрибутски употребљава и в) у којима се прилошки употребљава.

а) *врео, изгорео, кључао, неваљао, остарео, прокисао, сустао* и сл. Јасно је да у овим придевима имамо измењено унутрашње значење.

б) глаголски придеви који се употребљавају, било у атрибутској било у извесној предикатској служби, у другим падежима сем номинатива јесу од *непрелазних глагола*, који су, у овом облику, по значењу врло блиски придевима. Исп. примере ових придева које наводи Маретић из Вукова језика: *месец помрчао, стене обрасле малом шумом, са испалим јагодицама, у порасла лука, осиромашиле сроднике, очи ишчилеле, у душу изнемоглу*. У свима њима имамо *особину*, представљену као сталну, као задобивену. У том се правцу овај партицип слаже са part. pass. и каткада са њим меша. Према томе, у овим примерима имамо прелаз од партиципа ка придевима.

У случајевима као у *паломе човјеку = паломе, ускрсломе нека се поклоне, жена умрлога* и сл. – имамо *супстантивизирање* придева.

Овако је стање већ одавно у нашем језику, јер и код старијих писаца находимо ово исто:

Ča sam ino na svit, ner jutrom trgan cvit, uvenul k večeru (Marulić). Даље овако находимо:

lica problidila, prizrila jabuka, muškatila ... sazrila, opala sreća, pao grad, uzašle spahije, usuda dopalih, na dubak usahal, pokislo sočivo, minulih ... dana, ugasla svića, kući paloj, sletjelu gospodju, valovi uzavrjeli, došlijeh vitezova, rosa zadaždjela, hridi opustile, procvjetale sreće итд.

Наравно, овакве глаголске придеве треба разликовати од оних партиципа који су употребљени у скраћеним партиципским реченицама.

Из овога се види да је проценат непрелазних глагола са атрибутском променом некада био већи; али се из свих ових примера види да су сви ови глаголи *свршени*, што се потпуно слаже са горњом констатацијом.

3. Онај процес у измени унутрашњег значења може се извршити и у глаг. придева трпног тако да се он сасвим издвоји по томе и постане у том значењу

придев, иако се у глаголском значењу употребљава и даље као партицип: *кр-штени кум, крштено име, венчани кум* и сл. Исп. такође у старословенском језику: *uvehnut, ustarano, postarana, uzdivļane, pomodren, iščeznut, prionut, zaspan* и слично.

Оваквих примера има и из савременог језика. Мешање глаголског рода (актива и пасива) у овим партиципима долази отуда што су ово непрелазни глаголи, те су због свога значења добили наставке трпних придева, иако са њима није везано право трпно значење.

4. Колико је атрибутска употреба глаголских придева блиска придевима види се и по томе што они у вези са одречном речцом *не* добивају значење придева на – *bilis* у латинском или у немачком на – *bar* : исп. *неиздреченъ* у стсл. = *ineffabilis*, *небројен, нечу̀вен* и сл.

5. Шта се десило са партиципима садашњег и прошлог времена I? Како су ово били партиципи, који су се обично употребљавали атрибутски, то су они имали двојаки однос: а) или су стојећи као атрибути примили све придевске особине, пошто су морали значити какву сталну особину (од двојаког значења презента они су за себе сачували безвременско значење), б) или су од именице привучени ка глаголу. Чим је створена могућност да се од њих створе прилози, то је одмах и извршено. Отуда је дошло да су прилози постали сви облици који по овоме облику не значе какав род или број: – облици на *-ћи*, на *-ће*, на *-е* (в. напред о глаголским прилозима), в) у историјском развитку нашега језика постоји и последња група образовања, која је данас потпуно архаична: то су облици који стоје уз именице у зависном падежу (акузатив или сл.), а имају прилошки облик: дакле, атрибутивна употреба са прилошким значењем! Ту прелазну аномалију језичко осећање наше, наравно, уклања:

α) *теглећа стока, бивши газда (= остарела мајка, нагрђена ћуприја), врућ* и сл. У старом језику има доста примера променљива партиципа презента и претерита, али је готово поуздано да његова употреба не одговара народном језику када не значи какву сталну особину. Нпр.: *(Тезео) остави затрављену младицу, која плачући и зовући залуду побјегућа љубовника уздишући издисаше* (Гундулић). – *Запањене и мучеће на стану̀ их свијех находи* (Палмотић).

Јасно је одавде да би се могли градити и данас придеви од партиципа само у овом смислу: *летеће лађе, падајуће звезде* (метеори) и сл.

β) То су данашњи прилози на *-ћи* и ранији и савремени дијалекатски на *-ће, -ћ, -е; -вше, -ше* и др. о којима је раније говорено; исп. ниже.

γ) Овамо долазе овакви примери који допиру чак и у савремени језик: *И погуби младу Јану стерућ кошуљу* (за овакве примере вели сасвим правилно Љ. Стојановић: „не би се могли у народу чути"), исп. код Вука: *Спахија потегне из пиштоља њега посред сриједе, па оставивши га у соби још копрцајући се, побјегне у Немачку* (1824 Н. пј.). Исп. у старим споменицима: *Jeste li videli človika mrući od velike žaje* (Život sv. Jeronima). – *Hrlo ćeš viditi sinka uskrsnuvši* (Marulić). – *Neku gospodju čuh s tobom pojući* (Menčetić). Овамо иду реченице као: *Несвест га хвата гледајући у провалију. – Страх ме обузима помишљајући на повратак* и све сл., јер је у њима психолошки подмет у номинативу, дакле, прилог стоји као допуна глаголу (као под β).

Тако исто данас би била сасвим немогућна оваква конструкција: *Тако они тијо говорећи, чедо мало паде на земљицу. – Међедовић гледајући у ручконо-*

шу, која је била крупна и здрава и лијепа ђевојка, смили му. – А Исус погледавши на њ, смиље му итд.

Оваквих конструкција има код Вука доста, а тако и у старом језику:

On Turke s načinom izagna iz Pulje, bivši jur Latinom smoklo do košulje (Lucić), итд. *Дошад ми туј у луг, скочише гусари* (Нaљешковић).

6. Из овога је сасвим јасно да се глаг. прилог садашњи или глаг. прилог прошли мора и може употребљавати, будући уз предикат, тј. дајући његову модификацију, или уз реченице са подметом или у реченицама без подмета, пошто је он обична прилошка (адверпска) модификација глагола.

Пошто су реченице са субјектом у номинативу обичне („*девојка плачући изађе*" и сл.), навешћу оне без субјекта или бар без непосредног граматичког субјекта:

Да ти се досади читајући ове пјесме. – Али су им малаксале руке сијекући по Косову Турке. – Појући побједну пјесму више се не стаје него се иде на олтар.

Или у самосталној употреби: *Ово је први манастир од Чачка идући* (пошав) *уз Морају. – Господин Матић, узевши сједно на друго, има право.*

7. Како глаголски прилог значи модификацију глаголског значења, он је почео добивати сва прилошка значења, која се одређују самим значењем глагола од којега је начињен глаголски прилог и односа тога значења према значењу глагола чије значење он модифицира. Из тога узајамнога контакта добивена су ова значења:

α) *за време: Онде он један стојећи чу у неко доба ноћи да дођоше виле. – Путујући тако нађе крај мора некакву децу* итд.

Од ових примера треба одвајати оне у којима се употребљава глаг. прилог прошли, јер тај глаголски прилог значи увек радњу која је претходила другој радњи (исп. ниже); то значи да ту имамо претварање *времена* у глаголски вид.

β) просто *за начин: Данас сам ручао стојећи. – Мати му плачући одговори.*

γ) *за узрок: И тако паша желећи сам пашалук свој раширити пише у Цариград.*

δ) *за погодбу: Чинећи ово нећете погрешити.*

ε) *за допуштање: Зато им говорим у причама, јер гледајући не виде, и чујући не чују нити разумију.* Исп. и ово: *Никад му никаква зла не учинивши доста сам препатио од њега* и сл.

Миклошич вели да се у овим случајевима глаголски прилог (или придев) употребљава као апозиција и види у њему: темпорално, каузално, финално, концесивно и хипотетичко значење; дакле сва значења за која сам ја изнео примера. Али Миклошич ту греши.

Истина је да се овде партицип употребљава поред субјекта, али не као апозиција, већ као неодређени придев; а неодређени придев, макар и глаголски, означује *не сталну, него случајну особину, изазвану даном приликом.* Такав глаголски придев врло је близак *предикату*; зато је он као други предикат и ступио у блиску везу са потоњим глаголом, па било да од њега зависи потоњи глагол или реченица, било да он представља модификацију потоњег глагола.

Из овога се објашњавају две ствари: 1) зашто су се сви глаголски прилози образовали од неодређене придевске форме и 2) зашто су се одмах, чим се за то појавила прилика, сви некадашњи глаголски придеви претворили у глагол-

ске прилоге. А „прилика" о којој говорим, то је недостатак конгруенције међу партиципским обликом и именицом на коју се односи. Отуда је дошло да је најомиљенији прилошки наставак на *и*, дакле: *-ући, -ећи, -ивши, -евши* и сл. То је дошло отуда што је то некадашњи наставак за женски род; *жена дознавъши оде* и сл. У реченицама, у којима се облик на *-и* није могао осетити као облик женског рода, он се морао осетити као прилог.

8. Ови прилози глаголски могу се развити и у целе реченице:

Он удари другим путем молећи се богу да му да добру срећу (и стане се молити богу).

Како ти, Јеврејин будући, можеш искати (који си Јеврејин).

У коју (котарицу) *он уђе и сједе држећи на дугачком ражњу печено јагње.*

Ја ову страшну муку отрпим и не макнувши се (а не макнем се).

Питање је, како су се овакве конструкције развиле. По моме мишљењу, пошто је сваки глаголски прилог једна врста другог предиката, само скраћеног у прилог, то се тај други предикат мора и може развити у зависну реченицу, релативну или сличну, за време, узрок итд. Кад су се једном глаголски прилози могли тако разумети, било је сасвим природно и обрнуто: да се дотичне врсте зависних реченица скраћују глаголским прилогом.

9. У вези са губљењем придевско-партиципске природе код наших партиципа и њихове употребе у прилошком значењу находи се и губљење употребе тих партиципа у предикату, јер је за ту службу један од главних услова промењљивост партиципа. Што се у старом језику находи таквих примера, у њима је махом употребљен придев који је постао од партиципа, па су то могући остаци старе употребе:

Нпр.: – *Ona posta biti slovuća po svitu* (Marulić). – *U radosti bih plovući* (Hektorović). – *Свијета је ставнос свијем бјегућа* (Гундулић). – *I tako ni bil ni bos ni obuven, ni jašuč ni hodeć* (Mikuličić, Nar. pr.), исп. код Вука: *Ко буде путем путујући да има за одмарање хлада* (у овој реченици „путујући" остаје са својим прилошким значењем уз „буде").

У таквом се значењу употребљава, нарочито код старијих писаца, и part. praet. II. По моме мишљењу ту треба разликовати два случаја:

α) Кад part. praet. II представља скраћене реченице или придеве: – *Po širinah grada našega klasje pšenično izraslo vidih* (Aleks.). – *Bog poji Sansuna ožedńela* (Kavanjin) и сл.

Загуњастио и зарстао Мустафа се вас указа (Гундулић).

β) Када је употребљен у значењу перфекта релативног:

Но ко виђе, чини с' не видио (Н. пј.). – *Ноћас дошао, хоћеш одмах да је водиш?* – *Ко би даље, чини се не чуо* и сл. – *Симеонте ријека сама, с мало воде једва тече, а она усахла с давнијех плама* (Гундулић).

У најмањем броју случајева и овај партицип развија значење part. praet. I, тј. значи радњу извршену пре друге. У таквом се случају part. praet. II у потпуности употребљава место глаг. прилога прошлог:

A sada kopnimo bez tebe ostali (ostavši) – (Marulić). – *Udri ga po kotal, i zveknu sve pole i kotal na tle pal* (pavši), *zazvoni još bole* (Marulić). *Апсалону, косе заdjеле се за грану храстову* (задјевши се), *донијеше пораз* (Ђорђић). – *Измакле се војске починуше* (Н. пј.).

Али као што се види, ова употреба није добила ширу распрострањеност, већ је part. praet. II остао са својим индикативним значењем (позитива), обележавањем свршене или *несвршене радње у прошлости.*

10. Интересантно је да Миклошич (Synt. 822, 7) сматра да је предикативна употреба партиципа уз глагол *esse* у словенским језицима несловенска. Он као доказ наводи за то паралелно текст старословенски и грчки, нпр. *бѣаше бъдѧ : ēn agrypkōn*, *бѣ крьстѧ : ēn baptizōn* и сл.

Али, иако је врло вероватно да Миклошич има право за ове појединачне примере (да представљају дословни превод са грчког), он, по моме мишљењу, нема права да у природи ове конструкције види туђински утицај. Партиципи су глаголски *придеви*, са свима формалним особинама употребе придева, па и са предикативном употребом. Исп. нпр. овакву њихову употребу коју наводи и сам Миклошич: *нѣсть къто милоуѩ. Вѣдѣахѫ господия самого сѫшта. – Оузърѧтъ сына чловѣчьскааго идѫшта на облацѣхъ*, и сл. Иако има у грчком језику конструкције која овоме потпуно одговара, нема разлога у овоме видети туђински утицај.

11. Глаг. прилог садашњи. У нашем језику гради се једино од несвршених глагола. То долази од његове прилошке употребе. Значећи обично модификацију значења предиката, глаг. прилог садашњи мора се и може употребљавати уза сва времена, којима се и одређује његова радња као садашња, прошла или будућа. Као што је познато, такво је једино *садашње време* несвршених глагола које значи *вршење* радње, неограничено и неодређено. Оно се као паралелно, непоредно вршење одређује глаголом у предикату.

Дете иде плачући (и плаче). – *Дете оде плачући* (и плакаше). – *Дете ће отићи плачући* (и плакаће).

Зато су сасвим у реду реченице у којима се напоредо употребљава глаг. прилог садашњи са глаг. прилогом прошлим, јер се глаг. прилогом прошлим одређује радња као извршена у прошлости, а глаг. прилогом садашњим као њој паралелна.

Предавивши ту (Емануел) један дан разгледајући како стоји француска војска, узме пут на десно (Вук). – *Камо ти жена? запита моја мати зачудивши се врло видећи ме сама* (Вук) итд. Маретић види неку незгоду у овоме; међутим, у ствари, ово су сасвим правилна образовања која у потпуности одговарају нашем језику.

12. Глаг. прилог прошли, по одређивању акад. Стојановића, гради се једино од перфективних глагола и значи радњу која се извршила пре друге радње. Од овога треба издвојити случајеве када глаг. прилог прошли стоји апсолутно, значећи целу напоредну реченицу: *Ја ову страшну муку отрпим и не макнувши се* („и не макнем се“, види горе). Из тога Стојановић изводи да су сви примери чак и код Караџића, у којима се овај прилог гради од несвршених глагола, неправилни. Нпр.: *Кад сване, одвоји се од побратима, те онако какав је крену и идавши задуго почине под једнијем великим каменом.*

Стојановић сумња да би се овако нешто могло данас рећи. Маретић мисли да се тај прилог може градити од оба глаголска вида и наводи реченицу у којој би он место перфективног вида код Вука очекивао имперфективни: *Овај их изведе учинивши чудеса у земљи Мисирској и у пустињи четрдесет година* (Дела апостолска).

Ја мислим да у овоме има право проф. Маретић, и да бисмо заиста у горњој реченици Вуковој очекивали пре имперфективни глагол, тј. облик „чинивши". Али, с друге стране, како се у оваквим случајевима може употребити описна реченица, то се заиста глаг. прилог прошли од имперфективних глагола све више губи и овај прилог све више ограничава на перфективни вид, који најбоље одговара његову данашњем значењу.

Исп. у старом језику: *Tako bivši se s tobom, tvojih i tebe ubiti imamo* („pošto smo se tako bili"), (Aleks.). *Ļudi čine i druga sagrišenja, ne slušavši ni od proroka ni od zakona navještenja* (Kavanjin), „пошто нису слушали." – *Што ћу т' ријети, Јеђупка, хтив извидат твоју рану* („хотећи, пошто сам хтео", Бобаљевић). – *Не гријеши тај човјек ки не знав, ни хтећи, паде у зло* (Бунић) („ки не знав ни хтјев" или „ки не знајући и не хтећи"). – *Изведите краљицу, ер идем ја у ње, носив јој глас један угодан велми њој* (= носећи, Бунић).

Иако је несумњиво да се у већини ових и сличних случајева глаг. прилог прошли од несвршених глагола може заменити глаг. прилогом садашњим, ипак то не вреди за све случајеве без мењања смисла (исп. нпр. 1. пример и сл.).

13. Морам учинити још неколико напомена о глаг. прилогу садашњем и о глаголском придеву трпном:

а) Глаголски прилог садашњи апсолутно употребљен (не као додатак предикату) има значење безличног израза: *по говору судећи он је из Мачве* (ако се суди по говору) и сл.

Према томе, овде је, у ствари, безличан израз сличан *пасивном изразу, а не сам глаг. прилог.*

б) Код непрелазних глагола – активни и пасивнн наставци исто значе, јер је непрелазност у самој основи или значењу глаголском: *увенут : увенуо, почрњен : почрнел, минуо : минут, отврднуо : отврднут* и сл. у старим споменицима.

в) Према повратном глаголу, који значи пасивну или неутралну радњу, стоји као глаг. придев трпни неповратни облик: *На ливади коло ухваћено. – Отидо пред ону расцветану липу* (Вук). – *Девојка остане као скамењена* и др.

У старом језику има за то још више примера.

г) Има глаг. придева трпних у медијалном значењу: *верован* (којему се верује), *клањан* (који се куне), *краљеван* (којим се краљује) и сл. В. примере под *в.*

д) Глаг. придеви трпни, променом унутрашњег значења, постају обични придеви (чак и са активним значењем): *рођени* брат, *венчани* прстен, *крштени* кум и сл. = од којега се неко крштава.

14. Имали смо досада доста прилике да говоримо о значењима и употреби глаг. придева радног. Ја ћу овде само још по нешто напоменути:

а) Говорили смо о модалној употреби овога придева и протумачили смо изостављање глагола *је* као у модалним реченицама у којима се не износи позитивна веза међу радњом и субјектом, већ само *жеља, претпоставка, заповест* да се радња сврши у прошлости. Према томе, ово су (пошто је тај партиципи промењљив у роду и броју, а додаје му се увек и лична заменица) *модални лични глаголски* облици у правом значењу те речи. Примере исп. горе.

б) Глаг. придев радни са футуром значи да се мисли, верује и сл. да се радња догодила у прошлости, али се не тврди као перфектом (модално значење футура за прошлост):

Бићу чуо или *бићемо чули* (исп. са *Биће да сам чуо* и *Биће да чух* и сл.).

У овим реченицама имамо употребу футура за прошлост; то је, ако се не износи нешто што је фактички било, – *модални* футур у значењу перфекта. Према томе, овде *бићу* значи конјунктив претерита: вероватно је, може се мислити или претпоставити *да сам чуо*. Према томе, тежиште модалности налази се у нереалној употреби футура (исп. горе).

в) У старијим дијалектима нашим, а у чакавском дијалекту до данашњег дана, имамо *описни глаг. прилог прошли* начињен од *глаг. прилога прошлог* од глагола бити и глаг. придева радног. Овде, дакле, глагол *бити* постаје спона и тако добивамо извесну врсту плусквамперфекатског прилога I: *Бивши учинио* и сл. Место *бивши* може стајати и облик *будући* који је глаг. прилог садашњи од перфективног глагола *будем*, те има исто значење као и глаг. прошли *бивши*; место *будући* стоји и *бијући* нови глаг. прилог направљен према начину неодређеном *бити:*

Мрем час по час у мени, бивши ми умрла дјечица за мој вај. (Лукаревић). – *Је ли то праведно да тако живот мој уцвиљаш нередно, бивши ти вјеран био* (Рањина).

I svršiv činenje, buduć doli došal za naše spasenje, na nebo jest pošal (Marulić). – *Buduć se probudila, iskah moga gospodara* (Gundulić) и сл. – *Neman drugi, ki u Stjepana bijuć ime promenio, Ugre Pugre je ukrotio.* (Kavanjin).

Исп. код Врчевића такође: *А дијете будући више пута виђело оца гдје сипље воде у бачву, одговори му.*

г) Напослетку да наведем и ове примере, које, према свему реченом, иако су усамљени, није тешко разумети:

Њеки дан будући сред равне ливаде овчице бљудући, да се ка не зајде, сунце ми припече и жађа домори (М. Држић, неки ... *бивши, ... чувајући.) – А имање ко зна се претило коли би, не хтје већ да пасе трав, бив зачувши немиле теј гласе* (Рањина, *зачувши* = зачуло, исп. горе).

Исп.: Djuro M. Škarić, Tvorba i poraba participa (Gerundija) ... u čakavskoj književnosti XV i XVI vijeka [Nast. vjesnik X (1901)].

XII.
ДИЈАТЕЗА

(Глаголски род)

1. У различним индоевропским језицима постоји тројаки глаголски род: *акшив, медијум* и *йасив*, и у оним од њих који су у овом правцу најбоље развијени имамо за сваки од та три рода нарочите наставке. У нашем језику немамо нарочитих наставака за глаголски род, већ, као што ћемо видети само код извесних глагола рефлексивна заменица *се* служи за образовање и *медијума* и *йасива* код глагола; али, као што је познато, трпно се стање у нашем језику гради и на друге начине.

2. Рефлексивни су они глаголи код којих се глаголска радња врши на објекту који је у исто време и субјекат радње.

Ти се глаголи одликују од других у нашем језику утолико што се повратна заменица *се* може заменити заменицом *себе* када је на њој нагласак: *Ја се добро чувам; ја чувам себе, а ши гледај шша ћеш. – Зашо не држах себе досшојна, да ши дођем, него само реци ријеч и оздравиће слуга мој* (Јеванђеље). – *Науми да убије сама себе, ше шако и учини* (Н. прип.).

Особито су обични рефлексивни глаголи када се радња врши на једном делу тела субјектова. Али се, као што горњи примери показују, може глаголска радња односити и на цео субјекат: *Зашвори се, царе, у ћелију. – Тко се овцом чини, курјаци га изједу. – Бранииши се* итд.

3. Могу глаголи бити реципрочни, узајамно-повратни како се обично вели: када се глаголска радња односи на више субјеката, тако да су једни субјекти објекти радње других субјеката, дакле, узајамно: *шући се, биши се* итд. Ти глаголи могу имати реципрочно значење у себи као нпр.: *Свађаши се* (исп. војевати), *разговараши се, договараши се, бориши се, рваши се* и сл. По себи се разуме да може бити оваквих глагола и нерефлексивних (војевати), у којима се реципрочност радње одређује самим значењем.

4. Сви ови рефлексивни глаголи, када је њихов објекат цео субјекат који бива обухваћен каквом глаголском радњом, *йочињу значиши, уйраво, сшање у којем се субјекаш налази*; ако се према том глаголу који овако значи стање, находи још глагол који је прелазан (може имати свој објекат у акузативу), онда се развија наш медијум. Другим речима, глаголски облик са *се* значи стање, тако да се према томе и за сваки глагол који је прелазан може развити и његова медијална форма: *дићи : дићи се, исшицаши : исшицаши се, куйиши : куйиши се, ошимаши : ошимаши се, йружаши : йружаши се, шресши : шресши се, враћаши : враћаши се* итд. Затим:

кезиши (плазити језик) : *кезиши се, йрћиши* (усне) : *йрћиши се, кривиши се; кречиши се* и сл.

Према овоме јасни су и глаголи: *башргаши се, гегаши се, хулаши се, клашиши се, колебаши се, лелујаши се, лейршаши се* итд.

5. Има нарочита група глагола која граматичарима ствара нарочитих тешкоћа. То су повратни глаголи са извесним префиксима:

а) *нагледаши се* (чега), *наслушаши се, накидаши се, насећи се, наиграши се, находиши се, наживеши се, налудоваши се, найиши се, најесши се* итд.

б) *разиграти се, распричати се, распламтети се, развриштати се, развикати се, расписати се* и сл.

в) *усходати се, устумарати се* и сл.

г) *пролагати се, проиграти се, прорадити се, провреднити се* и сл.

д) *залетети се, затрчати се, загледати се, задихати се* и сл.

ђ) *истакати се, испавати се, исписати се* и сл.

Нема сумње да су се и ови медијални глаголи развили као и они напред, тј. да су од прелазних са објектом постали непрелазни са субјектовим објектом: *напити кога : напити се, себе; узлетети коња : узлетети себе* и сл. Да је то тачно, види се по томе што ти глаголи, када су прости, немају рефлексивну форму, због значења овога *пити*, а не *пити се* (јер би то значило себе пити, исп. *јести се* где је у метафорском смислу могуће). Према томе *напити* је морало значити *напојити себе,* дакле имало је мало и фактитивно значење; *летети* је непрелазни глагол, али *залетети* је и прелазни (А лабуда коња залетјели и сл.).

Известан број глагола (вероватно већ у општесловенском језику) ове врсте послужио је као образац свима осталима, па су добили ово значење.

6. Из овог се види да као *conditio sine qua non* ја сматрам *прелазност глагола* за *образовање његове непрелазности* у медијалном облику. Отуда су нарочито способни фактитивни глаголи (= „чинити кога онаквим што значи основна реч“) да обележе *стање : белити* = чинити кога белим, *белити се* = чинити себе белим, *црвенити се* = чинити себе црвеним и сл. Ове глаголе треба разликовати строго од *белети се = бити бео, црвенити се = бити црвен*, о којима ће бити ниже говора.

Овамо долази: *опаметити се, осмочити се, оновчити се, бугарити се, турчити се, циганити се, духанити се, каменити се, уабоносити се, ледити се, хиљадити се* итд. Као што се види, таквих глагола може бити врло много и са врло много специфичних значења. У основици свих тих значења стоји овај однос: *чинити кога* каквим, чим и сл.: *чинити себе* чим, и каквим и сл.

7. Из онога што је досад наведено могло се видети да од правог рефлексивног глагола до правог медијалног – има много прелаза, као што и мора бити у процеса који се, тако рећи, врши пред нашим очима и који се стално обнавља, боље да речем понавља.

У глагола типа *давити се, гушити се, хладити се, топити се, кравити се* и сл., као и у наведеним *ледити се* имамо права медијална значења: радња глаголска која се врши у сфери субјекта, која се њега тиче и сл., али у којој *се* не значи директно *објекат*, већ је само знак медијалне радње.

Овамо долазе и глаголи који значе душевно стање, расположење: *дурити се, љутити се, радовати се, страшити се, бојати се* и сл., код којих се каткада може а каткада не може ухватити директна веза. Исп. и: *дичити се, владати се, гристи се, кидати се, смирити се, будити се, бунити се* итд.

Овамо долазе и: *женити се, младити се, котити се* и сл.

8. Може бити реципрочност услов развитка извесне конструкције, па се развити после и у особину само једног субјекта: од *краве се боду* можемо добити значење „крава се боде“ када се износи њен однос према коме другом, а не баш према њој.

Овако се, по моме мишљењу, развило: *играти се, бацати се камена, дизати се проштца, хватати се сламке, метати се камена, вући се клипка, грудвати се, лопштати се* и сл.

Овамо долази и *латити се посла, прихватити се чега* и сл. Као што се види, ова медијална форма почиње значити какву заједницу, у којој је један члан субјекат радње а други члан објекат: према *хватати се сламке* и сл. добили смо и *латити се посла* и сл.

Оваквог (тј. реципрочног) су порекла и ови глаголи: *слетети се, састати се, срикати се, стрчати се* и сл. Предлог *с* знак је *узајамности* или *заједнице.*

9. Овде се морам зауставити на једној заблуди наших граматичара. У реченицама: *Крене једно јутро царев син у лов. – Докле проси, златна уста носи, а кад враћа, плећа обраћа. – Ко пита, рад не даје. – Ко прије седла, прије и јаше.* Где се год употребљавају прелазни глаголи без предмета проф. Боранић очекује употребу *се*. То је сасвим погрешно. То долази код Боранића отуда што он сматра, и тај поглед свој ставља у центар свога испитивања, да сваки прелазни глагол кад се употребљава без свога предмета – значи стање, а кад глагол који значи стање он мора добити *се*. Нетачност овог погледа у томе је што није тачно да прелазни глагол без предмета значи стање. *Човек пише писмо* и *Човек пише, Петар чита Бранка* и *Петар чита* и сл. разликују се не у значењу глагола, него у значењу обележавања или необележавања прелазности глаголске радње. Зато ако додамо *се*, ми ћемо променити објекат: место радња да падне на објекат изван односа субјекта према предикату, она би овде пала на субјекат, што је по значењу, немогуће. Како аргументише Боранић, види се из овога места у његовој расправи: „Ako se ... uz prelazan glagol ne izreče objekt, glagol time postane neprelazan; a po tome tako reći slobodan, te lako prima uza se tu riječicu, kao izraz neutralnosti glagolske radnje. Ovaj će se proces još bolje vidjeti iz primjera, koji će se sada navesti. Uzmimo glagol *bosti: U tudjoj zemlji krava rozmi bode vola.* Poslov. Danić. Ovdje je objekt „vola“, ali objekt može biti i neizrečen: *U tudjoj zemlji krava rozmi bode*, ili: *I moje kopje bode.* (Poslov. Danić). U poslednja dva primjera glagolska radnja nije više vezana na odredjeni objekat, ona je postala nezavisna, neutralna, i sad joj se kao izraz te neutralnosti dodalo *se; bode se* krava. Vuk, rječ ...Njeka je buna gori, ... tko godi *se* pjan bode. M. Držić 262. Ovdje se i najbolje vidi razlika izmedju akusativa refl. zamjenice (objekta) i između riječce *se: Krava se bode* – može značiti: krave *sebe bode*, i u tom je slučaju glagol *bosti se* pravi refleksiv, pa onda: krava *bode* (tj. nekoga drugog, a ne sebe), i u tom je slučaju *se* samo riječca, izraz neutralnosti glagolske radnje“. Rad 140, 181.

Нетачности се овде своде: 1) *bode se* и *bode* није исто (овде је у *bode se* однос субјекта према околини, а *bode* – „има способност бодења, врши радњу бодења и сл“); 2) није тачно да прелазни глагол са неизреченим објектом постаје *непрелазни*; он остаје са неизреченим објектом; и 3) пример *боде се* узет је из друге области (од реципрочног облика овог глагола). На тај начин – основна теза Боранићева нема вредности; према томе, у горњим реченицама, није ни требало очекивати *се*. Једино глагол *кренути*, који је непрелазан, може имати уза се *се* по сасвим другом принципу (исп. ниже).

10. Видели смо на који је начин заменица *се* почела обележавати *медијум* у нашем језику, обележавајући *стање* у којем се находи субјекат.

Под утицајем тога што се, према прелазном глаголу без *се*, тим *се* обележава непрелазни глагол и глагол који значи извесно стање, употребљава се

покадшто *се* уз глаголе који без тога *се* значе стање, да се свакако појача значење корена у смислу – *стања:*

бринути : бринути се, сјати : сјати се,
блештати : блештати се, блистати : блистати се,
димити : димити се, пенити : пенити се,
одлучити : одлучити се, обећати : обећати се,
клањати : клањати се, цвасти : цвасти се,
плакати : плакати се, молити : молити се итд.

Нарочито ћу поменути глаголе са *-ѣ-* у основи као *белети* (бѣлѣти) и сл. Они имају, првобитно, два значења: а) *постајати бео* и б) *бити бео*. У овом другом случају, у коме ови глаголи значе *стање*, они добивају *се: белети се, плавети се, жутети се, црвенети се* итд. Само у ређим случајевима остају и такви глаголи без *се: светлети* = бити светао, *чамети* = бити у чами, *доцнети* (исп. *доцнети се*) и сл. У књижевном језику (под утицајем народних говора, нарочито јужнога) имамо често у овим облицима *и* место *е*<ѣ: нпр. *доцнити, светлити, чамити* и сл.

11. Потребно је да на овом месту, према ономе што је раније речено, дам потпун однос рефлексивних и нерефлексивних облика код ових глагола:

бе́лити, бе̑лим значи „бојити бело" – прелазно: лице, платно,
бе́лити се, бе̑лим се – рефлексивно значење,
бе́лети, бе́лим значи „постајем бео" („јесам бео"),
бе́лети се, бе́лим се значи „чиним се, изгледам бео".

Наравно од сваког глагола све се ово није сачувало; али од многих има многих делова ових односа потпуно сачуваних.

12. Различни прелази рефлексивних значења глаголских могли су дати пасивно значење место медијалног: *Он се дави у води*, водом и сл. показује да се на субјекту врши радња без његове воље, дакле другим субјектом; *он се гуши, он се мучи* муком невиђеном (исп. он *себе мучи*). То значи: он је *дављен, мучен, гушен* и сл. С друге стране, сви реципрочни глаголи показују да су сви субјекти радње у исто време и предмети радње за друге субјекте: *они се бију, они се изране*, тј. они *једни од других бивају бијени* и сл.

Дакле, стање које обухвата субјекат – лако прелази у значење резултата радње вршене над субјектом: *Тукући се ту с Турцима рани се и он и Живковић* (Вук). – *Милоје се избаци из службе и истера се из Београда* (Вук). – *Даду им се на дар три прстена. – Рукама апостолскима учинише се многи знаци и чудеса. – Што се многе земље освојише од грчкога царства.*

Лице или средство којим се врши глаголска радња стоји овде или у генитиву (у аблативном значењу) или инструменталу.

Овамо долазе реченице као – „Први се штенци у воду бацају" – бивају *бачени, бацани* и сл.

13. У нашем је језику обичај да се безлична реченица образује од глаголског придева трпног: *Заповеђено је, наређено је, дато је, речено је* и сл.

Кад је потребно да се то изрази у садашњем времену (па после и у другим временима) употребљава се ова рефлексивна форма која и иначе значи, као што смо видели, пасивну радњу: *заповеда се да свако слуша, наређује се, каже*

се, даје се свима на знање; наравно, да се може и данас подједнако добро употребити: *рекло се, дало се* и сл.

Али, свакако, неће то бити једини начин постанка ових облика. Свакако ту ће бити по среди и медијални облик типа: *земља се тресе: тресе се; овде се добро ради : он добро ради*. Овде имамо, дакле, и однос личне глаголске форме (ради) и безличне (*тресе се, ради се*).

У изразима: *на камену пише* – ја мислим да је ово „*пише*" једнако са „*стоји*", „находи се написано" или слично.

„*Овде се добро ради*", „*пева се*" итд. имају увек, до извесне мере, значење пасивности.

14. Када је потребно од повратних глагола начинити трпне, њихов повратни облик остаје без измене: *Приповеда се да се из овога намастира дуго бранило од Турака. – У Србији, особито кад се мало одмакне од Саве и Дунава* (в. т. 13), *нигђе крчме нема.*

15. Под утицајем безличне конструкције, која је могла добити нарочиту распрострањеност код непрелазних глагола (било рефлексивних, било нерефлексивних или непрелазних), добили смо и овакве изразе: *Спава ми се, дрема ми се, хоће ми се, неће ми се, иде ми се,* и сл.

Исп.: *Овде се спава добро, овде се добро једе, на овој се хартији добро пише* итд.

У свима овим случајевима имамо безличну конструкцију у потпуности изведену.

Литература:

Die Verba reflexiva in den slavischen Sprachen, Von Dr. phil. Alfons Margulies. Heidelberg 1924. XVI + 283.

Рад са доста материјала, али неуспео. Писац прилази са готовим погледима за које тражи потврде у словенским језицима. Зато немамо ни правог испитивања ни *стављања основних проблема.*

Е. Тангл, оцена горњег рада, Zeitsch. für sl. Phil. IV, 226–245. Добра оцена, углавном, са тачним погледима. Али ипак признаје Маргулијусу више него што заслужује.

Маргулијес дели овако глаголе по глаголскоме роду:

а) Субјекат врши радњу,

б) Субјекат је у стању.

Под б) су *непрелазни* по себи. Под а) могу имати *објекат*, а могу бити *непрелазни* када субјекат врши радњу на себи или са собом, стр. 10. Најзад, могу активни глаголи бити и неутрални: када могу имати објекат, али је он изостављен: *Ја пишем.*

У продужењу овога извођења он дели све глаголе на *активне* и *неактивне*. Међу последње ставља и сва verba reflexiva словенских језика: код неактивних глагола главно је да је однос субјекта и глаголске радње тако изолован да никакав трећи објекат, бар у први мах, не може интервенисати. То је боље него ли однос *прелазности* и *непрелазности.* Ваљда зато што је шире? Зато он мења и целу карактеристику *глаголског рода*: то није само однос глаголске

радње према субјекту, него и према објекту који је изван њега. Ја сматрам ово непрестано мешање термина као врло незгодно. Прелазност или непрелазност, није глаголски род и нема као такав никаквог нарочитог обележја; то је *синтаксичка категорија специјалне врсте*. Према нашем језичком осећању имамо три категорије глаголског рода:

а) глаголи са обележавањем *радње* коју врши глаголски субјекат или *стања* која му се приписује.

б) рефлексивни глаголи, који показују да се нешто *врши у сфери субјектовој*.

в) пасивни глаголи, који показују да се радња на субјекту врши.

Рефлексивност је много шира од медијума, тако да она може обухватити и значење *активна*, и *стања* и *значење пасивно*; ми ћемо те глаголе ипак назвати рефлексивним, али са различним значењима.

Пасив као морфолошка категорија (употреба трпне конструкције) ужа је него што је пасив као синтаксичка категорија.

На све се ове глаголе може применити подела на две категорије: прелазне и непрелазне глаголе, што за питање о њиховом глаголском роду ништа не даје исто онако као кад би сматрали да их треба делити на свршене и несвршене итд.

Треба добро разликовати када имамо ма које врсте *рефлексивну конструкцију* а када имамо рефлексивни глагол. И то Маргулијес не чини:

Ја себе умивам,

Ја се умивам.

Рефлексивне глаголе ја бих поделио на две групе:

а) рефлексивне у правом смислу речи, дакле синтаксички рефлексивне:

Ја се умивам,

ми се играмо,

крава се боде (непотпуно рефлексивни – реципрочни глаголи).

б) морфолошки рефлексивни глаголи:

а) за стање: *љутим се, тресем се,*

б) за пасив: *писмо се пише.*

Само је питање колико је то прави пасив.

Питање је сада о постанку различних рефлексивних значења:

1) Да ли је од рефлексивне конструкције – све постало онако као што је претпостављао Миклошич;

рефлексивно – медијално – пасивно значење

2) или је био овај пут:

рефлексивно – медијално

рефлексивно – пасивно

3) или је старо медијално значење послужило као мост:

медијално – пасивно

рефлексивно – медијално

→ пасивно (или како друкчије)

Ја лично мислим да су могућна сва та три пута.
Пасив није постао од медија, већ обрнуто (Маргулијес).

Он има:	објект.	род:	*чешљам се*
	евент.	род	*љутити се*
	динам.	род	хитати се (реципр.?)
	реципр.	род	
	учешћа		

Verba impersonalia

САДРЖАЈ

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА

Ова књига под насловом *Историја српског језика* приређена је на основу посебних издања трију књига А. Белића:

1) *Основи историје српскохрватског језика. I. Фонетика. Универзитетска предавања. Д-р А. Белић проф. у пензији. Штампа се као рукопис.* – Београд (Нолит. Универзитет у Београду), 1960, стр. 172;

2) *Историја српскохрватског језика. Књ. II св. 1: Речи са деклинацијом. Друго издање. Предавања др Александра Белића.* – Београд (Научна књига. Универзитет у Београду), 1962, стр. 272; у редакцији проф. др Радомира Алексића;

3) *Историја српскохрватског језика. Књ. II св. 2: Речи са конјугацијом. Друго издање. Предавања др Александра Белића.* – Београд (Научна књига. Универзитет у Београду), 1962, стр. 212; у редакцији проф. др Радомира Алексића.

Све ове три књиге представљају рукопис предавања А. Белића студентима на Београдском универзитету, што у првој књизи (1) аутор у предговору (писаном 1956. г.) изричито каже: „Ово су прештампана моја предавања из Историје српскохрватског језика. Као што је на насловном листу обележено (‚Штампа се као рукопис'), она имају привремени карактер, да се помогне настави нашег језика на Универзитету". И остале две књиге (2, 3) заправо су „ауторизована скрипта за студенте Филозофског факултета", како стоји у решењу Ректора Универзитета у Београду бр. 1478 односно 1478/2 од 8. јуна 1960. г., објављеном на полеђини насловних страна обеју ових књига.

Ове три књиге проф. Белића објављују се у оном виду у каквом су се појавиле 1960 (1) и 1962 (2, 3) године. У њима је задржан ондашњи правопис а исправљене су уочене штампарске грешке. Задржан је стари и детаљан садржај сваког од ових трију дела, а општи упрошћен садржај донели смо ми на крају ове књиге.

А. М.

САДРЖАЈ

ИЗАБРАНА ДЕЛА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА
ЧЕТВРТИ ТОМ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи са конјугацијом

Прво издање, 1999. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
Београд, Обилићев венац 5

Ликовни уредник
ТАМАРА ПОПОВИЋ-НОВАКОВИЋ

Графички уредник
ДУШАН КНЕЖЕВИЋ

Коректор
НАДА КАТАНИЋ

Компјутерска обрада
ЈУРИЈ ЛАВРОВ
БОГДАН МАРКОВ

Обим: $30\frac{1}{2}$ штампарских табака
Формат: 17×24 cm
Тираж: 1000 примерака
Рукопис предат у штампу марта 1999. године.
Штампање завршено децембра 1999. године.
Штампа „БУДУЋНОСТ“– Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

808.61 (091)

БЕЛИЋ, Александар
Историја српског језика : фонетика, речи са деклинацијом, речи са конјугацијом / [предавања Александра Белића : приређивач Александар Младеновић] – [1. изд.]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1999 (Нови Сад : Будућност). – 488 стр. ; 24 cm. – (Изабрана дела Александра Белића ; т. 4)

Подаци о аутору преузети са спор. хасл. стр.
– тираж 1000. – Стр. 5: реч унапред /
А. [Александар] М. [Младеновић].
ISBN 86-17-06500-1
1. Гл. ств. насл. 2. Младеновић, Александар

а)Српски језик – Историја
ИД=77969676

ISBN 86-17-06500-1

К. Б. 34454